

BIBLIOTHECA INDICA ;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
New Series, Nos. 641, 672, 686, 696, 705, 712, 757,
770, 796, 816 and 828.

THE MADANA PARIJĀTA

A SYSTEM OF HINDU LAW

BY

MADANAPALA

EDITED BY

PANDIT MADHUSUDANA SMRITIRATNA

Professor, Sanskrit College, Calcutta.

CALCUTTA

PRINTED BY SASIBHUSHANA BHATTACHARYA,
AT THE GIRISA VIDYARATNA PRESS,
24, GIRISA VIDYARATNA'S LANE,
UPPER CIRCULAR ROAD,

AND PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
57, PARK STREET.

1893.

349'34

°M 178 M

15976

sl no. 022992

मदनपारिजातः

स्मृतिसंग्रहः

प्रख्यतपारिजात भट्टारकमुनेर्भादि-

विरुदराजीविराजमान-

श्रीमदनपाल-

विरचितः

कलिकातास्थ-संस्कृतविद्यालययाध्यापकेन

श्रीमधुसूदन-स्मृतिरत्नेन

संस्कृतः

पार्श्ववर्त्मनि सप्तप्रश्नाश्चसंख्यकमवनप्रतिष्ठितया

भासियिक-समित्या

प्रकाशितम्

कलिकाताराजधान्या

गिरिश-विद्यारत्नवर्त्मनि चतुर्विंशविसंस्कारसमिति

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीशशिभूषण-भट्टाचार्येण मुद्रितः

१८८३

विज्ञापनम् ।

मदनपारिजात-नामधेय-निबन्धोऽयं प्राचीनः अर्वाचीनै-
र्विख्यातै-नानादेशीयैः प्रामाणिकैः आचक्षति-मिश्र-चण्डेश्वर-
रघुनन्दन-मित्रमिश्र-कमलाकर-नन्दपण्डित-प्रभृतिभिर्ग्रन्थकारैः
समादृततयातिप्रामाणिकश्च । परन्तु अस्य कियत्कालावध-
ध्ययनाध्यापना-विरहतो विलुप्तप्रायत्वं मन्यमानाया आसिया-
टीक-समितेः संशोधनपूर्वक-मुद्राङ्कनाय नियुक्तीन मया राज-
कीय-पुस्तकालयात् संस्कृत-विद्या-भवनात् श्रीनन्दकुमार-
विद्यारत्न-स्वर्गीय-राजपण्डित-वैद्यनाथीपाध्याय-श्रीकेदारनाथ-
काव्यतीर्थ-रामनाथ-तर्करत्नानां सद्नेभ्यश्च आदर्श-पुस्तक-घट्टकं
संगृहीतम् । तेषाञ्च पुस्तकानां पाठापाठ-विनिर्णयार्थं मूल-
वेदसंहिता-स्मृतिसंहिता-पुराणादीन् प्राचीनार्वाचीन-प्रामा-
णिक-मिताक्षरा-हेमाद्रि-पराशरभाष्य-हलायुध-शूलपाणि-रघु-
नन्दन-निबन्ध-निर्णयसिन्धु-वीरमित्रोदयादीन् निबन्धांशालोक्य
आदर्शपुस्तकानां परस्परविरोधे तैः संवादिततया पाठं निर्णय
क्वचिन्मूले निवेशितमादर्शान्तरस्य पाठान्तरं निम्ने निवेशितञ्च
क्वचित् । क्वचिच्च सुसङ्गततया मूलसंहितादेः ग्रन्थान्तरस्य च
पाठान्तरं निम्ने सन्निवेशितम् । अपिच नाना-वेदसंहिताभ्यः
संगृह्य प्रयोगसौकर्यार्थञ्च सूक्तमन्त्रादयोऽत्र निम्ने निवेशिताः ।
एवं स्मृतिपुराण-मन्त्रादीनां प्रायेण गूढार्थ-पदानि विधम-
पदानि च संस्कृतेन अनूदितानि ।

विज्ञापनम् ।

अस्य ग्रन्थस्य प्रणेता धर्मशीलः प्रबल-क्षितिपालो मदन-पालः । स तु मिताक्षरायाः सुबोधिनी-नामक-टीका-प्रणेतृ-त्वेन कर्मविपाकादि-संग्रह-निबन्ध-कर्तृत्वेन च प्रथित-यशसः पण्डित-प्रवरस्य विश्वेश्वर-भट्टस्य साहाय्येन नवभिः स्वयकै-र्विभक्तं मदनपारिजाताभिधं निबन्धमभिनिनीतवान् । अप-रांश्च आनन्दसञ्जीवन-तिथिनिर्णयसार-यन्त्रप्रकाश-शूद्रधर्म-बोधिनी-सिद्धान्तगर्भ-स्रुतिकौमुदी-पालनिघण्टु-वैद्यक-नामधे-यान् बहून् निबन्धान् निर्मितवान् । तस्य दिक्षी-नामक-प्रसिद्धनगर्या उत्तरस्यां दिशि महानदी-यमुना-तट-प्रदेश-वर्तिनी काष्ठेति नाम्नां प्रसिद्धा महानगरी राजधानी आसीत् । सोऽयं प्रसिद्ध-विशुद्ध-राजकुले एकत्रिंशदधिक-चतु-ईशशत-विक्रमाब्दे साधारण-नामधेय-प्रथित-भूपात् जातः । तस्य ज्येष्ठ-सहोदरः सहजपालः, पितामहश्च हरिचन्द्रः, प्रपितामहो भवपालो, वृद्धप्रपितामहश्च रत्नपालः ।

निबन्धोऽयमस्य बहुदर्शितां सुधीरताञ्च विज्ञापयति स्म । यदिह प्रमादतो मुद्राङ्कनकारदोषतो वा अन्यथा सुद्वि-पतितं विस्मरणाद्वा असन्निवेशितञ्च, तदिदानीं यथामति-आद्यन्तमवलोक्य यथास्थानं संस्कृतम् । एवमपि यद्यपि कचिद्भ्रमो लक्ष्यते, तथापि प्रथमसङ्कलनमिति विवेकेन श्रुतव्यं पाठकैर्नालमिति ।

श्रीमधुसूदन-स्रुतिरत्नस्य ।

निर्घण्टः ।

संस्कृतः	विषयः	पृष्ठ
प्रथमः	ब्रह्मचर्यादिनिर्णयः	१-१२८
द्वितीयः	गृहस्थधर्मादिनिर्णयः	१२८-२०३
तृतीयः	आश्रमिककृत्यनिर्णयः	२०४-३४५
चतुर्थः	गर्भाधानादिसंस्कारः	३४६-३७७
पञ्चमः	अशौचादिनिर्णयः	३७८-४४४
षष्ठः	द्रव्यशुद्ध्यादिनिर्णयः	४४५-४७२
सप्तमः	आद्यादिनिर्णयः	४७३-६४४
अष्टमः	दायभागनिर्णयः	६४५-६८०
नवमः	प्रायश्चित्तादिनिर्णयः	६८१-८८५

विषयसूची ।

अ

विषयः	पृष्ठ	पङ्क्तौ
अंगानर्हाः	६८१	७
अक्षुलकरणानि	१२४	२
अग्नीकरणविधिः	५८६	१३
अघमर्षणव्रतम्	७४६	८
अतिक्षुब्धः	७१५	८
अतिधिपूजा	३२५	६
अतिसान्त्वनम्	७३२	१४
अधिकारिणः	४७८	१२
अधिमासे विहितानि निषिद्धानि	५४४	१८
अधिवेदनम्	१८८	१
अध्ययनविध्यादयः	८८	७
अनध्यायाः	१०४	१
अनपत्यस्त्रीधनाधिकारिणः	६६५	१४
अनवलोकनीयानि	१२२	४
अनाक्रमणीयानधिष्ठेयानि	१२०	८

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अनुकल्पाः	५५८	१४
अनुगमनाशौचम्	४३६	६
अनुपनीताशौचम्	३८४	४
अन्नप्राशनम्	३६०	१
अन्येऽपि कृच्छ्राः	७३७	१
अभिवादनम्	२५	१
अभोज्यान्नभोजने	८४४	१०
अयान्ययाजने	८१७	१०
अविभाज्यम्	६८३	१५
अशुद्धापवादः	४६८	४
अशौचसन्निपातनिर्णयः	४३७	११

आ

आचमननिमित्तानि	५७	१
आचमनम्	५२	८
आपदि प्रतिग्रहहृत्तिः	२१७	४
आपहृत्तिः	२३१	१८
आभ्युदयिकआह्नम्	६३१	११
आमआहकालनिर्णयः	५१२	६
आवसथाधानम्	१६८	७

उ

विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्तौ
उच्चारविधिः	४०	१८
उत्सर्जनम्	८५	३
उदकतर्पणम्	७१४	४
उपनयनकालादयः	१७	१
उपपातकप्रायश्चित्तानि	८५३	११
उपपातकादिप्रायश्चित्तम्	८८१	८
उपाकर्म्म	८३	५
उपाध्यायाद्युपरमे	४३१	५
उपासनस्य चोपासनम्	१७५	४

ए

एकोद्दिष्टश्रावम्	६१०	१२
-------------------	-----	----

क

कर्णवेधः	३५८	१
कर्णव्यधर्माः	१८२	८
कर्णप्रशंसा	१३	७

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्ती
कर्म्मविपाकः	६८८	८
कामाकामकृतपापेषु प्रायश्चित्तकर्त्तव्यता-		
विकल्पः	७०४	१६
काम्यकालः	५२०	८
काम्यस्नानानि	२६२	८
कुसीदम्	२२८	७
कच्छप्रत्यान्नायः	७५२	१
कच्छातिकच्छः	७१६	४
कच्छादिलक्षणानि	७०८	१
केशप्रसाधनादिमाङ्गल्यविधिः	२११	१
क्रमप्राप्तिलकविधिः	२७८	१
क्रमप्राप्तसायंसन्ध्यायां विशेषः	२६	२०
क्रियाङ्गस्नानम्	२७०	७
चत्रियादिवधे	८०४	८

ग

गमने वर्ज्यानि	१२६	२
गर्भधानम्	३४८	५
गुरुकुले वासचर्या	१०६	१
गुरुतल्पप्रायश्चित्तम्	८३५	३

विषयसूची ।

११

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
शुद्धतत्त्वप्रायश्चित्तम्	८८७	१
शुद्धतत्त्वसमानि	८४४	१८
शुद्धतत्त्वातिदेशः	८४६	८
शोधप्रायश्चित्तम्	८५६	१७
गौणज्ञानविधिः	२७२	१
शुद्धणकालः	५३४	३

च

चतुर्थाश्रमः	३६५	१०
चान्द्रायणम्	७३८	११
चान्द्रायणेति कर्त्तव्यता	७४७	१०
चूडाकर्म्म	३६१	१

ज

जननमरणाशीचे वर्णनियमेन काल-

निर्णयः	३८१	७
जननाशीचम्	३८१	८
जपः	७४	८
जपसंख्याविधिः	७८	१

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
जातकस्य	३५२	१४
जातिभ्रंशकरादिषु	८४८	६
जीवत्पिढकश्राद्धकालः	५४१	१५
जीवत्पिढकश्राद्धम्	६३८	४

त

तप्तकच्छः	७३५	५
तर्पणम्	२८३	११
तीर्थयात्रास्नानम्	७५५	४
तुलापुरुषाख्यकच्छः	७१८	१
तृतीयाश्रमः	३६४	८

द

दक्षधावनम्.	२०६	२
दशाहमध्ये दर्शपाते	४४०	११
दहनकाले अग्निनाशे	४३८	२०
दाढनिरूपणम्	१४५	८
दापानुकल्पाः	१४३	८
देवतार्चनम्	२८७	१५

विषयसूची ।

१३

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
द्रुमच्छेदे	८२०	१४
द्वितीयधर्माः	१०८	१६
द्विपितृकश्रावम्	६०७	१८
द्विराचमननिमित्तानि	५७	७

घ

धान्यादेः	४५५	१४
-----------	-----	----

न

नरकाः	६८४	१६
नवश्रावानि	६१८	१४
नामकरणम्	३५५	४
नित्यश्रावपञ्चमहायज्ञानां स्वरूपाणि	३०७	१
नित्यश्रावम्	३०७	१६
नित्याधिकारः	५२२	१२
निष्क्रमणम्	३५८	१
नैमित्तिकस्नानविधिः	२५३	१

प्र

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
प्रकृतिपावनाः	५५७	१
प्रतिव्रताविशेषधर्माः	१८५	१६
पराकः	७१७	६
परिवेदन-पारिवित्ते च	८८३	११
परिवेषणादिविधिः	५८६	७
परिषत्	७७२	१०
पर्णकच्छः	७३३	१
पर्षदुपस्थानम्	७७४	८
पाणिरेश्वाभिः परिगणनाप्रकारः	८१	२
पितामहधने पौत्रविभागः	६५८	१५
पुंसवनम्	३५०	१५
पूजोपयुक्तपुष्पाणि	३०१	१
पोष्यवर्गचिन्तादि	११२	१
प्रकीर्णकप्रायश्चित्तानि	८५५	७
प्रतिग्रहविषये आपदनापत्ताधारणं किञ्चित्	२२०	३
प्रसङ्गात् गुर्वीदिलक्षणम्	३०	३
प्रसङ्गात् वर्णवृत्तिः	२१५	१
प्राजापत्यकच्छः	७१०	१

विषयसूची ।

१७

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्ती
प्राणायामः	६७	३
प्रातःस्नानम्	६१	१
प्रायश्चित्तकर्तव्यतानिर्णयः	७०२	१८
प्रायश्चित्तनिर्णयः	७७७	१
प्रायश्चित्तम्	८१५	१५
प्रोषितमरणजननाशौचम्	४२७	६
प्रोषितमृतदाहविधिस्तदशौचम्	४३०	८

फ

फलादिकच्छः	७३४	१२
------------	-----	----

ब

ब्रह्मचारिनियमाः	३८	१
ब्रह्मयज्ञः	२७८	१७
ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तानि	७८४	८
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम्	७८६	१८
ब्रह्महत्याव्रतातिदेशः	८०८	१०
ब्रह्महत्यासमानानां प्रायश्चित्तं		
तत्स्वरूपं	८०६	८

15976

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्ती
ब्राह्मणनिमन्त्रणविधिस्तत्रियमाद्य	५६१	१
ब्राह्मणपरीक्षा	५५६	५

भ

भिक्षाचरणम्	३२	३
भूम्यादेः	४५१	१४
भोजनविधिः	३२६	१५
भोज्याभोज्यद्रव्यप्रसङ्गात् भोज्याभोज्यान्ना		
अपि	३३८	४
भोज्याभोज्यद्रव्याणि	३३७	१

म

मध्याह्नसन्ध्यायां सीकार्थीय विशेषः	७५	१८
मलापकर्षणं स्नानम्	२६७	१४
महापातकसंसर्गिप्रायश्चित्तम्	८४८	४
महापातकीदृशः	७८६	३
महासान्तपनम्	७३१	१५
मांसभक्षणं	८२८	१७
मातुरंशकृतिः	६६२	७

विषयसूची ।

१८

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्ती
मार्जनम्	६८	१
मिथ्याभिग्रसनप्रायश्चित्तम्	८६२	७
मृताहकालः	५०४	३
मृताहपरिज्ञाने कालः	५१०	१५

य

यतिधर्माः	३७३	१३
यतिसान्त्वनम्	७३१	११
यमतर्पणम्	२८६	८
यावकव्रतम्	७४६	५
युगादिमन्वादिशालः	५३८	१८

र

रक्षोपायाः	१८२	३
रहस्यकृतपापप्रायश्चित्तानि	८६८	१

व

वरलक्षणाणि	१४२	८
------------	-----	---

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्ती
त्रर्ज्याः	५५८	३
वर्ज्यानि	५५४	१४
वस्तुविधिः	२७४	३
वस्तुदेः	४५२	४
वाग्दुष्टादिभक्षणं	८३७	१६
वाशिष्ठे स्नानविधिः	२४२	१२
विक्रतियागस्य कालः	४८३	१७
विजातीयपुत्रविभागः	६५७	८
विङ्गालाद्युच्छिष्टभक्षणं	८३२	१
विष्णुमूत्रव्यतिरिक्तशरीरमलशौचम्	५०	८
विद्यारम्भः	३६३	१०
विभक्तस्य स्वर्यातस्य पुत्रपौत्ररहितस्य		
दायग्रहाधिक्रमः	६७१	१५
विवाहभेदः	१५५	६
वेदव्रतानि	८६	३
वैश्यवृत्तिः	२२७	३
वैश्वदेवकालनिर्णयः	३२०	६
वैश्वदेवपाकनिर्णयः	३१८	१
वैश्वदेवविधिः	३१०	७
व्रतश्लोपः	८०८	१२
व्रतस्य ग्रहणकालः तत्प्रकारश्च	७८१	८

श

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
शयनविधिः	३४३	१०
शीतकण्टः	७३६	७
शूद्रवृत्तिः	२३०	६
शौचविधिः	४४	७
श्राद्धकालाः	४८६	१
श्राद्धदिनेऽपराह्णकृत्यम्	५६७	६
श्राद्धदिने पूर्वार्हकृत्यम्	५६५	१८
श्राद्धदेशः	४८३	१८
श्राद्धभेदाः	४७५	११
श्राद्धस्वरूपम्	४७४	४

स

संक्रान्तिकालः	५२८	१०
संसर्गिप्रायश्चित्तम्	८८०	१३
संस्तुतिविभागः	६७६	१५
सङ्कल्पश्राद्धम्	६०८	१४
सन्धिन्यादिस्त्रीरपाने	८२८	३
सपिण्डीकरणम्	६१८	१८

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्ती
समाचारप्राप्तद्विरागमने शुभाशुभ-		
कालादि	१८६	११
समानोदकाशौचम्	४२६	१५
समावर्त्तनम्	११२	१८
सर्वविभागशेषः	६८८	११
साधारणधर्माः	१४	५
सान्त्वनकृच्छ्रम्	७२७	१६
सामान्येन पापनिष्कृतिहेतवः	७६०	५
सिद्धान्तादेः	४५८	१
सीमन्तोन्नयनम्	३५१	८
सुरापानप्रायश्चित्तम्	८१३	१८
	८७३	३
सुरापानसमानि	८२५	१
सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	८२६	३
	८७६	१
सुवर्णस्तेयसमानानि	८३४	१६
सूर्योपस्थानम्	७३	८
सीमायनम्	७४४	८
सौम्यकृच्छ्रः	७१७	८
स्त्रीणां विशेषपतनहेतवः	८६८	१
स्त्रीधर्मः	१८०	१३

विषयसूची ।

२३

विषयाः

पृष्ठे

पङ्क्तौ

स्त्रीशूद्रविट्चनवधे

८०२

१५

स्त्रीसंस्काराः

३६२

१२

स्नातकव्रतानि

११४

१५

ह

हस्तदानादिक्रियादुष्टभक्षणे

८३८

१०

—
.

ऋष्यादिनामसूची ।

** । एतच्चिह्नपूर्ववर्तिसंख्याः पृष्ठाङ्गबोधिकाः ;
एतच्चिह्नपूर्ववर्तिसंख्याश्च पङ्क्त्यङ्गबोधिका इत्यवगन्तव्यम् ।

ऋषिनामानि ।

मनुः—११।१८, १२।४, १२।१८, १४।६, १७।४, २०।२,
२०।१३, २१।७, २२।५, २४।४, २५।८, २६।३, २७।२२,
२८।७, २८।१३, ३०।८, ३२।८, ३४।१, ३५।६, ३६।५,
३७।४, ३७।१५, ३८।४, ४१।११, ४२।६, ४२।८, ४३।१०,
४५।१४, ४६।६, ४७।१, ४७।११, ५०।८, ५१।७, ५३।१०,
५७।२, ६८।१७, ७१।१३, ७८।२, ८४।२, ८५।७०, ८७।१,
८८।१०, १००।३, १००।१२, १०२।४, १०२।१०, १०३।२,
१०५।१५, १०६।२, १०८।५, १०८।११, ११४।४,
११७।१८, १२०।३, १२०।१०, १२०।२०, १२३।१२,
१२६।३, १३१।१६, १३२।७, १३३।१३, १३५।६, १३६।८,
१४३।१०, १४४।१३, १४७।२२, १४८।१४, १५३।४,

मनुः (क्रमागतः) —

१५४।४, १५४।१०, १५५।१, १५५।१८, १५६।२, १५८।४,
 १५८।२, १६०।२, १६१।१७, १६२।७, १७०।१५,
 १७५।१५, १८८।१, १८८।१८, १८०।५, १८०।१७,
 १८२।८, १८३।६, १८५।१७, २०४।५, २०६।१९, २०८।६,
 २१५।२, २१५।१८, २१६।६, २१६।१८, २१७।१४,
 २१८।१६, २२०।५, २२१।४, २२२।२, २२४।१७, २२६।३,
 २२७।४, २२८।१२, २३०।७, २३१।१८, २३३।१२,
 २४६।१६, २४८।१, २५७।८, २५८।३, २६८।८, २७४।४,
 २८१।१०, २८२।११, ३०५।१६, ३१५।१७, ३१६।८,
 ३२१।५, ३२४।१४, ३२७।१, ३२८।१७, ३३५।१६,
 ३४१।१४, ३४६।१०, ३४७।८, ३५५।५, ३५७।११,
 ३६०।२, ३६१।१, ३६२।१२, ३७४।५, ३७५।८, ३७७।१,
 ३८४।८, ३८६।८, ३८३।१२, ३८५।८, ४०५।८, ४०६।१५,
 ४१५।८, ४२६।१७, ४२७।२, ४२७।८, ४२८।८, ४३१।१४,
 ४३१।१८, ४३५।१, ४४३।११, ४४६।३, ४४८।५, ४५३।८,
 ४५८।२, ४६१।१०, ४६८।५, ४६८।१०, ४८३।१८, ४८५।१,
 ५२०।८, ५२४।१८, ५३६।१४, ५४२।१६, ५४३।१५,
 ५५०।१३, ५५६।६, ५५७।२, ५५८।१५, ५५८।४, ५६०।११,
 ५८१।१७, ५८८।३, ५८८।१६, ६०१।५, ६०१।१७,
 ६०८।४, ६५१।२०, ६५२।६, ६५४।४, ६५५।१३, ६६६।१८,
 ६६७।११, ६६७।२१, ६७५।८, ६७५।१५, ६७५।१८,

मनुः (क्रमागतः)—

६८२।६, ६८२।११, ६८५।६, ६८६।८, ६८६।१२,
 ६८१।१८, ७००।६, ७०२।१६, ७०५।१६, ७१०।११,
 ७१५।८, ७३५।१२, ७४३।२०, ७४६।१०, ७४८।३,
 ७७४।८, ७८४।१०, ७८६।४, ७८७।१०, ७८८।१३,
 ७८०।३, ७८७।१५, ८००।१७, ८०१।१८, ८०२।८,
 ८०८।१२, ८१३।२०, ८१४।१७, ८१५।१६, ८१८।१,
 ८२२।१७, ८२४।७, ८२५।२, ८२५।८, ८२६।८, ८३६।१,
 ८३६।१२, ८३७।११, ८४०।८, ८४३।१२, ८४८।५,
 ८५१।७, ८५८।११, ८५८।२१, ८७१।८, ८७४।१,
 ८७४।१७, ८७५।१२, ८८१।१८, ८०२।५, ८०५।१,
 ८०८।४, ८१७।११, ८१८।१६, ८२०।१५, ८२५।१२,
 ८२७।७, ८३२।४, ८४८।१८, ८५०।६, ८५०।१८,
 ८५४।१७, ८५७।५, ८६४।१०, ८६६।१२, ८८३।५,
 ८८४।४

वृषभनुः—२८६।१२, २८७।८, ३२८।१, ३२८।१७, ४०५।१३,
४२८।६, ४८७।२०, ५७८।५, ८४०।२

बृहन्मनुः—३८२।४

ଅଗ୍ନି:—୧୫୦୧୨, ୩୨୯୮୮, ୪୭୦୧୩, ୪୭୧୭, ୫୭୯୮୪,
 ୯୦୧୧୫, ୯୮୧୧

विष्णुः—२७।१२, २७।१६, ४०।२०, ४२।१२, ४५।१२, '५२।३,
१२१।१२, १२२।५, १२२।७, १२६।१२, १२६।१४,

વિષ્ણુઃ (ક્રમાગતઃ)—

૧૯૮૩, ૨૦૪૩, ૨૦૫૩, ૨૦૬૩, ૨૦૬૧૯, ૨૦૭૩,
૨૦૮૧૮, ૨૨૫૧૪, ૨૬૩૮, ૨૬૫૧૪, ૩૨૬૧૧,
૩૨૭૨૦, ૩૨૮૨૨, ૩૩૦૧૪, ૩૩૧૧૧, ૩૪૦૧૮, ૩૪૫૧૧,
૩૫૨૧૬, ૩૫૨૧૩, ૩૮૮૧૪, ૪૧૬૧૪, ૪૨૬૧૧, ૪૩૩૧૭,
૪૩૪૧૧, ૪૩૫૧૭, ૪૫૫૧૮, ૪૫૭૧૧, ૪૬૬૧૦,
૫૨૧૧૩, ૫૩૪૧૫, ૫૫૨૧૭, ૫૮૭૧૬, ૬૦૦૧૬, ૬૨૦૧૫,
૬૩૧૧૭, ૬૭૨૧૫, ૭૩૩૧૨, ૭૩૬૧૭, ૭૩૭૧૮, ૭૪૭૧,
૭૭૬૧૪, ૭૮૧૧૧, ૭૮૫૧૬, ૮૦૭૨૧, ૮૧૦૧૬, ૮૨૨૧૫,
૮૪૫૧૭, ૮૪૮૧૧, ૮૭૬૧૫, ૮૮૬૧૦, ૯૨૭૧૫

દ્વિવિષ્ણુઃ—૪૩૨૧૬, ૪૩૩૧૮

ત્રિવિષ્ણુઃ—૪૩૭, ૮૧૪૮, ૮૪૮૧૬, ૮૬૮૧૭, ૯૨૪૧૫,
૯૩૨૧૬, ૯૮૭૮

ચારીતઃ—૩૫૧૧, ૩૭૬, ૪૨૧૨૨, ૪૭૪, ૫૬૫, ૫૬૧૨,
૫૭૪, ૭૦૪, ૮૫૧૮, ૧૧૦૮, ૧૧૩૧૬, ૧૧૮૧૬,
૧૨૧૧૫, ૧૨૭૧૬, ૧૫૭૬, ૧૫૭૧૧, ૧૭૨૧૧,
૧૮૬૧૭, ૧૯૮૮, ૨૧૮૧૩, ૨૨૮૧૫, ૨૪૦૧૦,
૨૪૧૧૫, ૨૮૫૧૭, ૨૮૮૧૦, ૨૮૮૬, ૩૨૮૧૫, ૩૨૮૧૫,
૩૪૧૮, ૩૪૨૧૪, ૩૪૮૧૭, ૩૫૨૩, ૩૮૫૧૮, ૪૨૫૬,
‘૪૪૭૧૩, ૪૫૧૧૩, ૪૬૫૧૪, ૪૬૬૧૪, ૪૬૭૧૪, ૪૮૨૬,
‘૪૯૭૨૨, ૫૦૦૧૭, ૫૭૮૧૮, ૬૦૭૧૮, ૬૨૮૧૭, ૬૮૧૫,
૭૦૩૧૮, ૭૦૬૧૮, ૭૧૮૧૨, ૭૪૨૧૧, ૭૪૮૧૮,

हारीतः (क्रमागतः)—

७८२।२०, ८१८।८, ८४५।१३, ८६८।३, ८७८।१२, ८२६।१८,
८३१।१७, ८३४।१७, ८५८।३, ८५८।६, ८६१।२, ८६७।१५

लघुहारीतः—६२७।२२ .

बृहहारीतः—८३६।४, ८५०।१६

यान्नवल्काः—१०।२२, १४।१५, २३।१८, २५।२, ३०।४, ३२।४,

३३।८, ३४।११, ३५।१५, ३६।११, ३८।२, ४१।१६, ४४।८,
५४।१३, ५५।१८, ५७।७, ६१।१५, ७७।१६, ८३।६, ८५।४,
८७।८, ८८।८, १०१।४, १०२।१५, १०४।४, १०८।१७,
११०।१२, ११२।१८, १२०।१७, १२२।८, १२३।२, १४१।१३,
१४२।८, १४५।८, १५०।१७, १५५।७, १५६।११, १८८।८,
१८८।८, १८०।२, १८३।१, १८५।४, २११।६, २१२।८,
२१५।५, २१७।५, २१८।१०, २२१।१, २२१।७, २२८।८,
२२८।१५, २३१।२, २३५।६, २४३।४, २४३।६, २४५।१७,
२४७।१५, २५२।६, २५३।२, २८०।१८, ३११।१७, ३२६।४,
३२७।७, ३३५।१३, ३३६।२०, ३३७।२, ३४०।१५, ३४६।३,
३४७।१२, ३५०।१८, ३५५।८, ३७३।१४, ३७६।१४, ३७७।८,
३८५।१०, ३८८।१८, ३८१।१६, ३८२।१८, ३८६।१, ३८७।७,
३८७।१७, ३८८।१४, ४०२।८, ४०४।१३, ४०५।१८,
४११।१८, ४२७।१५, ४३१।७, ४३३।१६, ४३६।७, ४३७।१४,
४४५।३, ४४६।१८, ४४८।२, ४५१।४, ४५२।२१, ४५३।१५,
४५८।८, ४६२।१६, ४७१।१०, ४७३।६, ४८६।१, ५५८।७,

याज्ञवल्क्यः (क्रमागतः)

[illegible]

योगियाज्ञवल्करः—६११०, ६८१२, ७४१३, ७८५, ८०१६,
८१३, २३६१, २७२५, २७३२१, २७५६, २८१५,

योगियाज्ञवल्क्यः (क्रमागतः)—

२८४।१३, २८६।८, २८२।७, २८७।१७, २८८।८, ५७५।२१,
७३८।१, ८४३।८

ब्रह्मयाज्ञवल्क्यः—२१०।२, ३८३।१२, ४०८।१८, ८३८।१५

उग्रना—१०४।१, २५८।१७, ५६६।११, ६२७।१४, ८७८।१,
८८०।१७, ८८५।१८, ८८६।१६, ८४३।१६

अक्रिदा—४१।४, ४२।१५, ५७।१६, ३८३।१, ३८८।१८,
४०६।१०, ४०७।२, ४१४।११, ४१७।१७, ४२३।५, ४५०।१६,
५३५।८, ६१७।१, ६१८।१५, ७०४।६, ७११।७, ७७३।८,
७७५।१, ७७७।२, ७७८।८, ७७८।३, ७८१।१, ७८२।२१,
८०२।१३, ८०८।१५, ८१६।८, ८१७।८, ८६८।३, ८६८।७,
८३३।१५

यमः—२८७, ३७।१४, ४१।१८, ४४।१६, ४६।८, ५१।१६,
५३।८, ५८।४, ७१।२२, ८१।१८, १०२।७, ११८।१४,
१२०।१४, १४८।४, १५२।३, २०८।८, २१०।१४, २१८।५,
२४८।८, २५४।६, २६२।१७, २६३।१८, २८८।२, ३०५।२,
३०५।१३, ३२७।१०, ३५८।५, ३६०।५, ३६१।४, ३८५।२३,
४३८।२०, ४५२।५, ४६०।७, ४६३।५, ४६६।१७, ४६७।१,
४६८।१३, ४८४।१५, ४८५।८, ५०४।६, ५१७।७, ५४६।५,
५६२।१६, ५६४।२, ५६५।१, ५६७।७, ५६८।७, ५६८।१५,
५७०।२०, ५७३।४, ५८५।१०, ६०३।४, ६२३।१०, ६३४।१,
६८५।२, ७१६।८, ७२१।१२, ७३२।५, ७३२।१५, ७५०।१८,

यमः (क्रमागतः)—

८०१।१२, ८१०।१२, ८३५।४, ८४७।१५, ८६४।७, ८६८।१४,
८७१।३, ८८४।१७, ८८०।६, ८४८।१८, ८५६।११, ८६०।१८

वृक्षयमः—८२२।१३, ८४८।१

आपस्तम्बः—२४।८, २४।१४, २५।१५, ३०।१, ५२।१५, ५८।१,
१२७।१०, १३१।५, १३७।३, २४०।१३, ३१०।८, ३१२।५,
३१४।२१, ३२७।३, ३३४।१, ४१५।१६, ४४८।१७, ४५४।१६,
४६६।७, ४७४।५, ५४३।१८, ६१८।१२, ६६३।१६, ६७४।२१,
७८४।४, ८६५।८, ८६६।३, ८६८।२०, ८८६।८, ८१३।४,
८३६।४, ८३६।१२, ८३७।३, ८४०।३, ८४६।१, ८६१।८

संवर्त्तः—६५।१, ११७।१, १५०।७, ३७५।१७, ३८२।१७,
४०७।१८, ४१६।११, ४१८।१४, ४५६।१७, ७८८।७,
८२८।१०, ८४३।१६, ८६५।१५, ८८८।४, ८११।१८, ८३७।८,
८३८।१

वृक्षसंवर्त्तः—८८६।६

कात्यायनः—२३।८, २४।१८, ५६।१५, ६२।७, ६२।१२, ६६।२२,
८३।५, १४२।१५, १५३।१६, १७१।८, १७३।७, १७६।१,
२०५।१२, २०६।१६, २०८।१, २३८।८, २४१।३, २५०।८,
३०६।१, ३१०।१५, ३१२।१०, ३१४।१७, ४०२।२२, ४८०।४,
४८०।१२, ४८०।२, ४८४।८, ५०१।८, ५४१।१६, ५५२।१,
५६४।१७, ५६८।१, ५७१।१६, ५७५।६, ५८०।७, ५८२।६,
५८५।६, ५८६।१, ५८२।५, ६०२।५, ६१२।१७, ६१७।८,

कात्यायनः (क्रमागतः)—

६२४।१८, ६२५।२२, ६१८।१०, ६३२।१४, ६३५।१५,
६३६।२०, ६३८।१५, ६५४।७, ६७१।४, ६७२।७, ६८५।३,
६८५।१८, ८४३।१

बृहस्पतिः—२८।१७, ४८।१, ५८।१, ७८।१५, ११७।८, १२४।१६,
२१८।१८, २३०।१, २३०।१०, २६१।६, २८१।१८, २८३।१३,
३३३।१६, ४१८।१०, ४२२।११, ४२८।८, ४३२।३, ४४२।१८,
४६४।१३, ४६५।८, ४७०।१८, ४७१।१७, ५१०।१६, ५४५।८,
६११।२०, ६७७।७, ६८०।७, ६८५।१६, ६८६।१, ६८०।३,
८०४।६, ८१६।१०, ८५२।८, ८४८।१५, ८५६।८, ८५७।१४

पराशरः—४१।१२, ६८।५, १०१।१६, २३०।१३, २४७।११,
२६१।१६, २६२।४, २७३।७, २८६।१, ३५।४, ४०८।८,
४१२।१८, ४३६।१७, ४५८।१४, ४७८।१५, ७२।८,
७३५।१७, ७३६।३, ७३६।१२, ७४८।२५, ७५२।१४,
७७६।१२, ८०८।१८, ८५१।१२, ८६६।१०, ८६८।४, ८७०।७,
८८६।३, ८११।२३, ८३३।२१, ८३६।१८, ८३७।१७,
८३८।११, ८५१।१३

बृहत्पराशरः—४८।७, ४८।१४, ५२।८

व्यासः—३३।१४, ६४।१७, ६६।१२, ६७।७, ६८।१२, ७२।८,
७३।१६, ७४।१०, ८२।१, १०२।१, ११३।६, १२५।५, १७०।२,
२१०।१०, २१७।१८, २४६।१८, २६८।१०, २७०।२,
२७८।२०, ३०८।१४, ३१४।१, ३२७।१५, ३३४।२२,

व्यासः (क्रमागतः)—

३३६।१२, ३४४।१, ३५३।२, ३५४।६, ३६२।१, ३८३।७,
४५२।१४, ४५७।१५, ४८२।१२, ४८५।१६, ४८५।२०,
५३४।११, ५४५।२, ५४८।१४, ५७७।१२, ६००।६, ६०८।१५,
६१४।११, ६३१।३, ६८८।३, ८१५।५, ८१८।१५, ८६५।२१,
८६६।१२

शङ्खः—१२।१४, ४६।१२, ५५।४, ६१।१८, ६४।१२, १२१।८,
१४०।२, १८५।७, २१७।१०, २३६।१७, २३८।१८, २५७।४,
२७०।८, २८६।४, ३२८।८, ३३७।१५, ३५४।११, ३५६।१,
३५७।५, ३५७।८, ३६०।८, ३६४।१३, ३८४।६, ३८८।१०,
४०३।१०, ४३७।४, ४४६।८, ४४८।४, ४४८।१२, ४५१।१६,
४५५।७, ४५६।२२, ४५८।१८, ४६१।१, ४६८।१०,
४८५।१४, ५१८।१, ५५२।४, ५५४।१४, ५६८।१३, ५८८।५,
६०२।८, ६१२।६, ६१४।४, ६२३।१८, ६४७।१८, ६८०।१,
६८४।८, ६८४।१७, ७०१।४, ७३१।१२, ७३७।२, ७४२।१७,
७४६।६, ७४८।१७, ७५०।४, ७८०।१३, ७८१।४, ७८८।१८,
७८१।१५, ७८७।११, ८२४।१६, ८२७।१३, ८७८।१६,
८८७।१३, ८३४।८, ८४२।१०, ८५८।२२, ८६१।१३

वृहस्पतिः—५४।१८

लिखितः—२८१।५, ३५६।७, ३६१।७, ३६१।१०, ४५५।४,
७३३।१८, ८३६।१५, ८४६।१४

दशः—४४।१३, ४५।२१, ४६।८, ४७।८, ४८।१, ५३।४, ५४।७,

इक्षुः (क्रमागतः)—

ईरा१५, एही१२, १००।८, ११२।१६, २११।१५, २१२।२,
२३७।१३, २८।६, ३६६।१८, ७८।१३

गीतमः—२०।५, २।८, ३४।६, ३।१८, ५३।१३, ८६।१५,
११४।१, ११८।११, २३०।१८, ३१३।१०, ३३५।२०, ३३८।६,
३६४।५, ३८३।६, ३८७।१२, ४०२।२, ४०६।४, ४१५।११,
४३८।१, ४५८।१२, ४७१।१५, ५१८।८, ६१६।४, ६६५।८,
६६६।१४, ६६८।१३, ६७५।४, ६८७।१, ७०२।२०, ७०८।१२,
७११।११, ७१६।५, ७६।६, ७८७।१४, ७८।३, ८२३।७,
८२७।८, ८८७।२, ८५८।१८, ८६४।१८, ८६६।१६

वृक्षगीतमः—५३७।१८

यातातपः—२३।६, २।१०, ४५।३, ४६।५, ४८।१३, ७८।१३,
१५४।१३, १७०।१७, २६०।१७, २६१।११, २७४।८,
२७४।१२, २८३।१६, २८४।१५, ३१२।१, ४३५।१८,
४३८।६, ४३८।१०, ४६०।१६, ४६६।१४, ४८१।१,
४८५।१३, ५१८।१८, ५४४।२०, ५७८।६, ६०२।२१,
६२३।१५, ६२४।१०, ६३२।५, ७८७।७, ८५४।१३, ८८४।१०

वृक्षयातातपः—४००।१, ५७७।१६, ६३४।१५, ७७८।४, ८३४।५

वृषिष्ठः—१२।१७, २०।८, २७।१, ३५।३, ३६।२, ३।६,
३।१५, ७६।१७, ७८।७, ८८।१, ८८।५, ११७।११, १२७।६,
१३८।१, १३८।६, १४१।७, १५३।८, १७१।३, २२५।१८,
२५२।३, ३१७।१५, ३२२।१२, ३३०।१७, ३४३।१६, ३४८।७,

वशिष्ठः (क्रमागतः)—

इ०४।१३, इ०५।१४, इ०८।५, इ०८।३, इ०७।१४, ४१५।४,
४३०।१३, ४५८।७, ५३०।१६, ५४८।२०, ५५८।१, ५६२।७,
५८७।१४, ६४७।८, ६५२।१५, ६५२।१८, ६५६।१४, ६८२।३,
७१०।१५, ७८२।४, ७८५।१, ७८७।२२, ८०८।१७,
८१०।१६, ८११।४, ८३६।१७, ८३७।५, ८४३।१८, ८५१।१,
८८३।१२, ८८५।२, ८०८।१८, ८११।५, ८१५।१५, ८१६।१०,
८२१।२, ८३८।३, ८५८।१७, ८६७।५, ८६८।२, ८६८।१६

ज्योतिर्वशिष्ठः—५३०।१, ५३१।१७

लघुवशिष्ठः—८२८।५

वृद्धवशिष्ठः—५२८।११, ५३०।१३, ५३१।५, ५३१।१८, ५३५।११,
५३६।२१, ६१२।३, ८८८।३, ८८८।१७, ८००।१५

वृद्धवशिष्ठः—१७२।८, २६४।७, ४२०।१४, ४२८।५, ५१५।१६

योगीश्वरः—५२।१८, ६१।७, ६७।४, ८२।२, ६५७।३, ६६३।२१,
६६८।१५

योगियोगीश्वरः—२७५।२०

हैपासनः—६८।१३

वादरायणः—१८६।१८

कश्यपः—४५।६, ७२।१६, ७३।१०, १३१।२०, १५०।१२,
२५५।१, ३८४।१८, ४६६।२०, ८८८।११

गार्ग्यः—८६।१२, १७०।१०, २०७।३, २०७।१५, २६७।१८,
२६८।४, २६८।१३, ५२३।५, ५३१।८, ५७६।८, ६१६।८

वृद्धगार्ग्यः—५२३।१२, ५३३।१३, ५३४।४-

प्रचेताः—५२।१२, ३०८।८, ३५४।२, ३८६।१६, ३८८।२,
३८८।५, ४३५।११, ४५४।२२, ४८२।२, ४८८।१०, ५६४।४,
५६५।२०, ५७३।१३, ५७७।१, ५८०।४, ६१८।१०, ८०८।२,
८१७।६, ८६४।१७

वृद्धप्रचेताः—४३२।५, ८८३।४

वृद्धप्रचेताः—८८।१

मरीचिः—१८०।१, २०८।२१, २८८।११, २८८।८, ३८८।८,
४०१।११, ४०३।१४, ४२२।१६, ४३४।१६, ५०८।१,
५११।८, ५२७।३, ६००।११, ६१६।१३, ७२८।१, ८१५।१०

पौलस्त्यः—२०८।१२, २६२।८, ३३४।१२, ४१८।१८, ४७८।१७,
५४०।५, ८१४।१२, ८३८।१, ८५४।७

शृगुः—७१।१६, ५१७।१२, ५१८।११, ५४८।१०

नारदः—११८।५, १४३।१, १४५।१५, १४८।३, १५०।२१,
१५४।१, २०८।१८, २१८।१, २२६।१८, ५०८।६, ६४५।३,
६४७।१, ६४७।५, ६६७।२, ६७५।१२, ६८४।२०, ६८८।१०,
८४६।८

विष्णामित्रः—४७५।१३, ७७२।३

कौशिकः—२३८।१६, २४१।७

देवलः—२१।१५, ४२।२, ४८।७, ७३।१३, ८६।१८, १०८।१४,
१२५।१७, १५७।१८, १८८।१६, २१६।१, २४७।५, २५०।६,
२७२।१३, ३१८।५, ३२६।१७, ३३४।१५, ३३५।६, ३३६।५

ଦେବତା: (କ୍ରମାଗତ:)—

୩୪୯।୧୭, ୩୭୪।୨୦, ୩୭୭।୫, ୩୯୬।୧୦, ୪୧୬।୨, ୪୧୬।୨୦,
୪୧୭।୯, ୪୨୭।୧୩, ୪୫୪।୨, ୪୬୧।୧୬, ୪୬୪।୧୬, ୪୬୬।୧,
୫୧୫।୧, ୫୨୨।୧୩, ୫୬୨।୧୩, ୫୬୬।୨, ୫୬୬।୧୩,
୫୭୭।୨୦, ୬୦୬।୧୨, ୬୫୯।୨୦, ୭୭୭।୧୫, ୭୭୮।୧୩,
୮୨୫।୧୭, ୮୨୫।୨୨, ୮୩୬।୯, ୮୫୭।୨୧, ୮୬୦।୧୪

କୃଷ୍ଣାଦିନାମ:—୮୬୮, ୩୨୬।୬, ୪୦୨।୧୪, ୫୧୧।୧୬, ୬୦୯।୧୧,
୬୧୮।୫, ୮୦୦।୧୬, ୮୯୫।୯, ୯୫୮।୧୬

ବୌଦ୍ଧାୟନ:—୫୧।୪, ୫୧।୧୩, ୫୭।୧୦, ୫୮।୧୮, ୭୦।୧୪, ୮୫।୨,
୮୭।୪, ୧୩୭।୧୫, ୧୪୮।୭, ୧୪୯।୧୧, ୧୭୮।୧୩, ୨୭୫।୧,
୨୮୮।୧୭, ୩୧୫।୬, ୩୨୭।୧୮, ୩୨୮।୧୨, ୩୫୧।୧୧, ୩୭୪।୪,
୪୦୨।୧୭, ୪୨୫।୨, ୪୪୭।୪, ୪୫୦।୧୨, ୪୫୫।୧୫, ୪୫୭।୫,
୪୬୦।୧୩, ୪୬୪।୭, ୪୬୭।୧୧, ୪୮୧।୫, ୫୬୮।୪, ୫୮୯।୯,
୬୧୮।୧୮, ୬୨୫।୨, ୬୬୯।୧୧, ୭୫୦।୭, ୭୮୨।୧୦, ୮୨୧।୧,
୮୨୨।୧, ୮୩୬।୭, ୮୯୧।୧୬

ପୈତୃନାମ:—୫୪।୧୬, ୫୫।୧୦, ୧୧୮।୬, ୧୧୮।୮, ୧୩୯।୧୧,
୧୮୪।୧୦, ୨୩୫।୧୦, ୨୪୮।୮, ୨୫୬।୯, ୩୧୮।୨୫, ୩୨୮।୨୦,
୪୧୭।୧୯, ୪୨୦।୧୦, ୪୨୮।୧୩, ୪୪୧।୫, ୫୫୭।୧୦,
୫୬୧।୯, ୬୧୭।୩, ୬୨୩।୫, ୭୮୩।୧୭, ୭୯୬।୬, ୮୧୭।୪

ଜାବାଳି:—୨୪୬।୧୦, ୨୪୭।୨, ୨୭୨।୨, ୨୭୨।୧୬, ୪୯୬।୧୬,
୫୦୨।୨୨, ୬୧୯।୩, ୭୩୧।୬, ୭୩୨।୧୦, ୭୩୩।୭, ୭୩୭।୧୨,
୭୪୮।୧୯, ୮୪୨।୬

सुमन्तुः—१३५।१४, १७२।५, १७२।१६, ३४२।१, ४०३।३,
४८१।१०, ५२०।४, ५२८।१, ५४४।७, ६२२।७, ६२४।१४,
६३०।८, ७८०।१८, ७८५।८, ७८५।३, ७८६।३,
८४०।१२, ८७१।४, ८८३।१५

पारस्करः—१७।१४, ११४।१६, १६८।१८, १७५।६, २७५।१७,
३५०।२१, ३५१।२०, ३८८।१५, ४३७।८, ४७८।७

लोकाक्षिः—२३।१२, २४।२, ३१८।११, ३२०।७, ३५१।१३,
३५८।८, ३६०।३, ३६१।१२, ४८३।१, ४८४।१५, ६१६।२१

कौषुमिः—५४८।५

अवनः—७८६।७

छागलेयः—७८४।५

जातूकर्णः—२७५।१२, २७६।८, ४१८।३, ४४२।११, ५८४।१,
६००।३, ६१३।२०, ८१८।१०, ८३८।१७

पितामहः—४१।१, ५०५।८

प्रजापतिः—३५४।१७, ४३४।८, ४३८।१६, ६१८।२०, ८१२।६

धीम्यः—८४४।४

आश्वलायनः—४३१।११, ५८६।१४, ६००।१, ६३४।४

भरद्वाजः—४४।५, ५३।१७, २१४।६, २४७।८, २४८।२,
५८७।२२, ८४०।७, ८४२।१८

गोभिलः—१८।१४, ५६।८, ८४।१६, २३६।१७, २८७।१,
३३१।२०, ३५१।८, ४८८।६, ४८८।१३, ५०६।८, ५०७।१८,
५०८।१२, ६१४।१५, ६१५।२२, ६१६।१८, ६३०।१४

जमदग्निः—२८।१, ३१७।१, ३३८।१२, ४८१।१७, ५८८।१०,
५८८।४

कश्यपः—३७५।१, ६१८।१४, ८४१।७, ८४१।१५

कार्ष्णाजिनिः—८६।१७, २८२।१, ४८८।५, ४८५।१४, ५१८।४,
५२४।१४, ५२८।७, ६१६।७

मार्कण्डेयः—५६।२, ५६।१८, २०७।१८, २१३।६, २६४।५,
२६४।१०, ३०८।१६, ३३०।४, ३३०।१८, ३३६।१७,
३४४।१५, ३६३।११, ३८३।१५, ५०३।१२, ५३५।१४,
५३७।१२, ५८१।२, ७३४।१३, ७४६।१, ८८८।७, ८०१।१८

श्राण्डिल्यः—८१०।२१, ८११।१४

सत्यव्रतः—२८८।१६

श्रीनकः—१८।१७, ३३।६, ७०।७, ८४।८, ८४।१८, ३१२।१६,
३५१।१५, ५७८।१, ६१८।१८

वक्रः—१६१।३

व्याघ्रः—८४१।१, ८४७।८

वैद्यान्नपादः—२३६।१८, २५१।२४, २५५।१८, ३२५।१०,
३८०।३, ४२८।२०

वैशम्पायनः—७४८।१५

पाणिनिः—१०१।८

पार्श्वलः—४७।१८

सांख्यायनः—५८।८, ६०।८

मन्त्रा—७१।१८

जैमिनिः—३५३।११, ३८२।१२

वैजवापः—३५३।१८, ३५७।१

अगस्त्यः—५४७।११

संग्रहकारनामानि ।

नारायणः—६८।१७, ७१।१०, ७२।१२, ५६५।८

नाङ्गियः—८६।७, ८६।१०

यज्ञपार्श्वः—५४३।२१, ५७६।३

गृह्यकारः—५८६।८

शिवस्वामी—६१८।१०

सुरेश्वरः—१७।२०, ११४।१२, १८६।१२, ३५८।११

मण्डनमिश्रः—१८३।७, १८५।१४

सङ्ग्रहकारः—२१।११

भाष्यार्थसङ्ग्रहकारः—५८४।११, ५८५।६

स्मृतिग्रन्थनामानि ।

श्रुतिः—३५।१, ३६।२२, ७३।७, १७७।१, २७८।१७, २८१।१४,
२८२।८, ३७४।१६, ४८८।५, ५०७।६, ६०२।२०

निगमः—८५।५, २५१।१३, २५१।२२, ३८६।२०

तैत्तिरीयशाखा—६४।८

स्मृतिग्रन्थनामानि ।

बृहत्संह्यपरिशिष्टम्—८४।१३, ८७।२०

गृह्यपरिशिष्टम्—३५५।१४, ५४५।२१, ६३२।१०

काठकगृह्यपरिशिष्टम्—५४७।५

छन्दोगपरिशिष्टम्—२१।१, ८२।८

भरद्वाजगृह्यम्—८७८।२०

साङ्ख्यनगृह्यम्—४२।१८, ११८।८

षट्चिंशत्तम्—४२१।५, ४७१।३, ४८३।१, ७५०।१, ८२८।८,
८३५।१७, ८८०।२, ८८२।१७, ८३४।२, ८४३।१५

संग्रहग्रन्थनामानि ।

चतुर्विंशतिमतम्—६३८।३, ७५४।३, ८३४।५, ८८२।३

धर्मविहृतिः—७५३।१३, ७७२।११

कल्पतरुः—५८५।२२, ६८७।८

विष्णुसमुच्चयः—२८१।१८

आचारसागरः—५८ १३

पैङ्गिरहस्यम्—३७२।१०

चमत्कारखण्डम्—३१०।३

परिशिष्टम्—३१४।८, ३१४।१३

स्मृतिमहार्णवः—८३।८

स्मृतिसङ्ग्रहः—६११।७

स्मृत्यन्तरम्—२४।१०, ३६।१३, ८२।१५, ३७८।६, ४४८।८,

५०६।३, ५७२।७, ६१०।५, ८४८।१४, ८७८।४, ८८४।११,

८६१।२०

स्मृत्यर्थसारः—२८५।७, ३२८।५

पुराणनामानि ।

अथ्यपुराणम्—२५५, ५७।१३, ७८।१६, ८०।३, ३२८।५,
 ३३०।१०, ३३३।१, ४१४।१, ४२२।७, ४३८।१०, ४८७।६,
 ५२१।१७, ५७०।१२, ५७०।१६, ५७६।१३, ५७७।८,
 ५८०।१३, ५८०।१३, ६०१।१५, ६१४।१७, ६२२।१,
 ६३४।१८, ६३८।५

पद्मपुराणम्—२८८।६

विष्णुपुराणम्—४३।४, ४४।२, ४५।८, ६७।१६, ११७।२२,
 १२१।२०, २०४।८, २११।२, २१२।१४, २४६।१३, २७६।५,
 २८४।६, ३२५।७, ३३३।४, ३४३।१७, ३४४।७, ३४८।७,
 ४२०।१, ४७८।१४, ५१५।१८, ५३८।१८

विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्—३५३।१४, ४८४।१०, ५३८।३

वायुपुराणम्—२४।१६, ४८६।१८, ५५२।१६, ५५८।१०,
 ५७८।८, ५८१।८, ५८५।१३, ५८१।३, ५८६।१६, ६००।८,
 ६२५।१५

नारदीयपुराणम्—२६५।१, ५०७।२, ५३८।४

मार्कण्डेयपुराणम्—६१।२, ६७।८, ११८।११, १२२।११,
 १२५।८, २४८।११, २६४।१६, ३०८।५, ३२६।६, ३२८।२०,
 . ४७३।८

भृतिष्यपुराणम्—३३।१८, ७३।२, २६२।१४, ३२४।३, ३२५।२,
 ३३२।१७, ३५५।१०, ३५८।२, ४११।१५, ४४०।१२,

४७६।१, ५४३३, ६१८।७, ६३०।१८, ६३६।१५, ७८०।१३,
७८१।१०, ८०१।१, ८०२।३, ८०२।१६, ८१६।१७, ८३१।११

अविष्णोत्तरपुराणम्—८७।१०, ८०।२

शिवपुराणम्—५३५।१, ५३८।१०

स्कन्दपुराणम्—७८।१८, १२३।३, १८३।१७, २०५।८, २८६।८,
३०३।३, ४८५।११, ५०४।८, ६२२।१६, ८७८।१०

गरुडपुराणम्—३०२।१८

ब्रह्माण्डपुराणम्—६८।७, १०५।६, २५५।८, २७८।५, २७८।८,
३२२।२२, ५१५।१६, ५२५।१०, ५२६।२२, ५५५।७,
५६५।१६, ५६७।१८, ५७१।१४

मत्स्यपुराणम्—१३।८, २६४।१, ३०८।१७, ३७५।४, ५२५।७,
५३४।१८, ५३७।३, ५४०।८, ५४०।१३, ५५८।७, ५६८।८,
५७५।१०, ६१२।८, ६३१।१२

कूर्मपुराणम्—७४।३, २०६।८, २५८।२३, २७२।१३, २८२।४,
२८४।१५, २८६।१८, ३०८।६, ३१२।१३, ८७८।१४

वराहपुराणम्—२१०।५, ५६१।२, ६११।११

नरसिंहपुराणम्—२११।१२, २८८।१, ३०१।१

वामनपुराणम्—६२।१८

आदिपुराणम्—४८।४, ३३३।११, ४४८।११, ४५६।१४, ५५२।१२

आदित्यपुराणम्—४७।२०, ३३१।३

देवीपुराणम्—१२२।१, ३०४।७

कालिकापुराणम्—८०।५, २२८।३

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

ज्योतिःशास्त्रम्—८८८, ३५४।२०, ३५८।२, ५२४।४

ब्रह्मसिद्धान्तम्—५०५।१७, ५३४।७

महाभारतम्—११८।१८, १८१।१२, १८७।१, २१३।२,

५२३।१८, ५३६।१७

उमासंवादः—८०।१२

—

शुद्धाशुद्धनिर्णयः ।

मूलस्य ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पञ्चशाब्दक्रमं	पञ्चषाब्दक्रमं	१	८
आकाङ्क्ष तत्र च	आकाङ्क्षतेऽत्र च	११	८
वरस्य	वरस्य	१५	१७
यस्मिन्यस्मिन्	यस्मिन् कस्मिन्	३६	१८
नासोऽथ नाशनः	नासोऽघनाशनः	६६	१७
सन्ध्या नित्यमुपासते	सन्ध्यां नित्यमुपासते	७२	२३
मासादिप्रोऽर्धपञ्चमात्	मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान्	८४	५
अधीष्य	अधीष्व	१००	६
भार्यैव न सा	भार्यैव न सा	१४०	१६
यद्वागामिक्रियामुख्यः	यद्वागामिक्रियामुख्य	१८१	१५
कार्यस्तया	कार्यस्तया	२०२	१८
कुसीदमपि तं	कुसीदमपि तत्	२३०	४
नम इत्येतावानेव	नम इत्येतावानेव	२३१	६
शूद्रः	शूद्रः	२३३	७
चन्वि	चन्विः	२४०	५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्ती
धर्मद्रवाः	धर्मद्रवी	२५१	१३
सर्व्वतीराणि	सर्व्वतीर्थानि	२६५	४
मनुष्ययज्ञस्य	मनुष्ययज्ञश्च	२८२	२
शुद्धेन	शुद्धेन	२८८	१८।१८
अतन्वित	अतन्वित	४१०	२१
अघस्रस्तरे	अघस्रस्तरे	४१५	५
अयश्चस्तरे	अघस्रस्तरे	४१५	७
संग्रहं	संग्रहणं	४१८	६
बालमूली	तालमूली	५५४	६
वंशान्तराणां	वंशाग्राणां	५५५	१
प्रसिद्धत्वा	प्रतिषिद्धत्वे	५५५	१
कुण्डगोली	कुण्डगोली	५५८	८
श्येनाजीवी	श्येनजीवी	६८८	४
एतान्ये	एतान्ये	७६१	३
स्यावदन्त	स्यावदन्त	७७४	१३
पार्षद	पर्षदि	७७५	४
एवमुत्कृष्टवर्णेषु	एवमुत्कृष्टवर्णेषु	७८०	२
कीर्णा	कीर्णि	७८३	१०
भिच्चासम्भावे	भिच्चासम्भवे	७८८	८
शाली	शालि	७८१	४
जहोमि	जुहोमि	७८८	१३

मूलस्य ।

४८

पञ्चदश	पञ्चदश	४८	पञ्चदशी
होमा	होमा	७८८	१८
याजि	याजि	८२२	१०
र्चना	र्चना	८२२	१३
याजि	याजि	८२२	१८
वस्त्रद्वयं	वस्त्रद्वयं	८३०	१२
राजन्य	राजान	८३०	१७
निर्गुणं	निर्गुणः	८३१	१७
अनल्पे	अनल्पे	८३२	३
आत्मानं	आत्मनो	८३२	११
कृत्वा	कृत्वा	८३२	१५
०	उपमन्युः	८३८	८
स्वसुः	स्वसुः	८४६	१
प्रयुक्तस्वस्यैव	प्रयुक्तस्वस्यैव	८६८	१
शृङ्गानां	शृङ्गाणां	८६८	२
ब्रह्मण्यद्वाच्या	ब्रह्मण्यद्वाच्या	८७३	२
पुरुषाणां	पुरुषाणां	८७३	११
ताश्चैवोपयच्छेत्	ताश्चैवोपयच्छेत्	८८५	४
कल्प्यो, प्रसूतावत्सा	कल्प्यो, प्रसूतावत्सा	८०४	२
वत्सरश्च	वत्सरश्च	८०६	८
ब्रह्मचार्यं	ब्रह्मचार्यः	८०८	१७

टीकायाः ।

अथहम्	यहम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
एवं वैश्येन	एवं वैश्यायां वैश्येनेत्यादि	३७	१
संज्ञतिपूतिमाषतस्त्रिंशत्सुश्रैवगवानां	सांज्ञतिपूतिमाषतस्त्रिंशत्सुश्रैवगवानां		
प्रत्येकमाक्षिरसगौरिवीतसां-	प्रत्येकमाक्षिरसगौरिवीतसांज्ञत्य		
ज्ञत्यविनामकप्रवरचतुष्टयं ।	इति त्रयः प्रवराः	१०८	१
पश्चिमस्यां दिशि	पश्चिमदिशि	१६८	२
एतद्वचनं मनोरिति कृत्वा अन्य-	एतद्वचनं विष्णुपुराणमिति कृत्वा		
कारैर्लिखितं	अन्यकारेण लिखितं किन्तु		
	विष्णुपुराणे एतद्वचनं न		
	लभ्यते परन्तु	२०४	६
अश्वस्तनप्रमाणेन अश्वस्तनवदत्त-	अश्वस्तनविधानेन तद्धिनमात्राद्वारीप-		
परिमाणेन	अगिद्रव्ययहश्चेन	२३४	२
शेष	शेष	२०१	४
तपसी	तपसी	२०१	५
कालेन सङ्ग देशः कालदेशः तस्मात्	देशेन सङ्ग कालः देशकालः तस्मात्		
कालदेशात् । कालात् वर्षा-	देशकालात् । देशात् अवतर-		
कालप्रयुक्तात् शेषलदेशप्रयुक्ता-	खाद्ययोग्यदेशप्रयुक्तात् वर्षादि-		
क्षेत्यर्थः ।	कालप्रयुक्ताक्षेत्यर्थः ।	२७२	२
अग्नीदकैः	यवीदकैः	२८६	१
गवां	गोशृङ्गाणां	२८८	१

टीकायाः ।

५१

पद्यम्

पद्यम्

पृष्ठे

पङ्क्ति

विष्णोर्गुणकः सिद्धो भूतोऽभौ
देवयोनयः इत्यमरीक्तेः भूत-
यामचतुर्विधमिच्छनेन एत-
च्चतुर्विधं परिगृह्यते ।

भूतयामचतुर्विध उक्तः कालिका-
पुराणे २८ अध्याये । यथा
हृते वराहस्य गणे भर्गमा-
साद्य ते गणाः । चतुर्भागाः
स्वयं भूत्वा भूतं कर्मेति वै
जगुः ॥ भूतत्वमभवत्तेषां
चतुर्भागवतान्नया । वच-
नात्यन्तजातस्य भूतयामा-
स्ततो मताः ॥ यो लोका-
विद्धिः पूर्वं भूतयामचतु-
र्विधः । यतस्तेभ्योऽधिका
यत्रैस्तद्भूतयाम उच्यते ।
इति वः सर्वमाख्यातं भूताः
शम्भुगणा यथा ॥

२८१

१५

पिच्छपनीमात्राणामित्यर्थः

केवलपिच्छपनीशब्द एव उपात्त-
इति न तथाच सर्वशब्द-
समभिव्याहारेण पिच्छपनी-
शब्द उपात्त इत्यन्वयः ।

२८४

१

गङ्गायामिति देशान्तरैयः पाठः

गङ्गायामिति ग्रन्थान्तरैयः पाठः ।

२८५

२

श्या

ग्रन्था

३७८

१

श्या

ग्रन्था

३८३

१/२

श्या

चैत्री

४०४

२

कन्दुशाखायां तैलयन्त्रे

कन्दुशाखायां तैलयन्त्रे

४५०

२

श्या

ग्रन्था

४७७

५

श्या

ग्रन्था

४८१

१

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्ती
• देशा	यस्या	५०१	२
अभ्यनुज्ञात	अभ्यनुज्ञात	५८७	५
खीगाचि	खीगाचि	५८८	११
चाहुतित्रयं	चाहुतित्रयं	५८४	२
पिष्ठाद्वाङ्मार्थकच	पिष्ठाद्वाङ्मार्थकच	५८६	२
अन्नाद्वाङ्मार्थकच	अन्नाद्वाङ्मार्थकच	५८६	४
दर्श	दर्श	७०८	१
पाणि	पाणि	७११	१
कद्र	कद्र	७२२	८
मिताचराया पाठः	मिताचराया पाठः	७८८	१
दम्पतिं भवतीति	दम्पतिर्भवतीति	८१०	२
अनल्ये	अनल्ये	८११	१
मिताचरायां	मिताचरायां	८०७	१
ऋतजा	ऋतजा	८१६	२
यस्मिन्नने च रघः कृतः	यस्मिन्नने च सुतं कृतं	८४५	२
जीवितः	जीवी	८४५	४

मदनपारिजातः ।

प्रथमः स्तवकः ।

प्रबालाद्रिप्रस्यद्युतिनिचयपर्यायवपुषे
नमो विघ्नश्रेणीविघटनपटिष्ठाय महत्से ।
जगन्नादुर्भावस्थितिलयनिरायासरचना-
विनोदासक्ताय प्रणतफलसिद्धिप्रतिभुवे ॥ १ ॥
प्रकटचलकुण्डलस्तवकट्टगण्डस्थलं
महार्हमणिमेखलं मरकताङ्कुरश्यामलम् ।
करोतु करुणां सदा कलितपञ्चशाब्दक्रमं
महः किमपि मोहनं कपटशैशवं केशवम् । २ ॥
कान्ते कृतागसि रूपा परुषं कुवाणा
कुण्ठीकृतात्मवसनार्धनियन्त्रणेन ।
मौलेन मानमधिगच्छति या दंदातु
सा पार्व्वती हरविभक्ततनुः शिवं वः ॥ ३ ॥
अस्ति प्रशस्तविभवोपगतप्रशस्ति-
विस्तारिणी भुवि शक्ताधिपराजधानी ।
दिक्षीति विश्वविदिता नगरीमतस्त्री
पत्नीव भाति पुरतस्त्रिदिवोऽपि यस्याः ॥ ४ ॥

मदनपारिजाते

तामुत्तरेण यमुनातटदेशनिष्ठा
काष्ठेत्यभूदनुपमा नगरी गरिष्ठा ।
यस्यामनस्यविभवोपचिता बभूवुः
काष्ठान्वया महितकीर्तियुषी महीशाः ॥ ५ ॥
तस्मिन्नभूद्विमलकाष्ठकुलाम्बुराशा-
नुद्यमभूतशुभकीर्त्तिघनप्रकाशः ।
लोकैः सदा हृदि धृतो गुणसन्निविष्टः
श्रीरत्नपालनृपतिर्भुवनैकारणम् ॥ ६ ॥
तस्यात्मजो भवहृपाल इति प्रसिद्धः
सिद्धाङ्गनाजनसमाज्ञसमिद्धकीर्त्तिः ।
दानेन यः सुकृतिनां क्षिपति क्व दैन्यं
सैन्यञ्च वैश्यसदृशः प्रतिभूपतीनाम् ॥ ७ ॥
सुतोऽस्य जातः सुकृतोन्नतस्य
न तस्य कश्चित्सदृशो बभूव ।
यमस्रवलसत्यमवेक्ष्य तातो
नाम्ना हरिसङ्घ इति व्यधत्त ॥ ८ ॥
सत्यान्वितो हरिरतो गिरिजेशयोगो
लक्ष्मीयुतो जगति वर्धचतुष्टयेन ।
वर्णान्वयः स तु हस्ताविधयाः प्रतीत-
स्त्रिधावतेकरमराः पुरुषाः पवित्राः ॥ ९ ॥

प्रथमः स्तवकः ।

तस्यात्मजोऽभूदमलप्रतापो-

ऽसाधारणो भूमिपतिर्वदान्यः ।

अभूतपूर्वामवनीश्वराणा-

मजीजयद्योगगतिश्च कीर्त्तिम् ॥ १० ॥

यस्मिन्साधारणधैर्यशौर्य-

गाम्भीर्यसौन्दर्यगुणैकधुर्ये ।

गिरीन्द्रभीमानुजसिन्धुराज-

स्मराच्च साधारणतां भजन्ते ॥ ११ ॥

लक्ष्मीं लक्ष्मवतीं विधाय विनुधाहारस्य हारस्य च

ज्योतिर्गर्वमपास्य पार्श्वणशरच्चन्द्रस्य चन्द्रस्य च ।

उन्मीलनवसौरसैन्धवलसङ्घिण्डीरपिण्डीपमा

यस्यैता भुवि नो मृजन्त्यनुदिनं सम्भूर्त्तयः कीर्त्तयः ॥ १२ ॥

बन्धच्छिदां हिरदकीर्त्तिं*मिहान्वितार्थं

कृत्वा परञ्च तथैव विधातुमिच्छुः ।

कीनाशपाशचय†बन्धविमोचनार्थं

तीर्थचयीकरविमुक्ति‡मचीकरयः ॥ १३ ॥

पुरोहितश्रीरामदेवकृतमिदं श्लोकत्रयोदशकम् ।

* उक्तिनां विसारम् ।

† यमपाशकमूढः ।

‡ काष्ठादितोषेचवेपु दर्शनार्थमावतानां लोकानां करविमुक्तिः करविमोचनं-

परकायकथनमिति यावत् ।

महीपतेस्तस्य महानुभावी
 सुतावभूतां सुलतोन्नतस्य ।
 आद्यो महीजाः सहजेन्द्रनामा
 तदाश्रयः श्रीमदनो द्वितीयः ॥ १४ ॥
 अपारदः सिद्धरसो जनाना-
 मनभ्रष्टृष्टिर्विभवौषधीनाम् ।
 अनन्तको मृत्युरहो रिपूणा-
 मासीदसौ श्रीसहजाधिनाथः ॥ १५ ॥
 तस्यानुजः श्रीमदनो नु नाम्ना
 धाम्ना च रूपेण च सङ्गतार्थः ।
 रोषारुणे चक्षुषि यद्विपक्षो
 नितान्तकान्तारसमाश्रितोऽभूत् ॥ १६ ॥
 विश्राणनेषु व्यसनं यदीयं
 विद्याप्रसङ्गेषु विनोदसौख्यम् ।
 यस्यावदातश्च यशोवितानं
 दिग्गङ्गलीमङ्गलमेकमास्ते ॥ १७ ॥
 परिशीलयता कलाकलापं
 विदधानेन च भूरिशः प्रबन्धान् ।
 मदनेन महीभृताथ येन
 प्रथिता नूतनभोजराजकीर्तिः ॥ १८ ॥
 यः कूपानारामान्धर्मायतनानि सन्निवन्धांश्च ।
 कृत्वा स्वकीर्तिमेकामदीदृशमूर्तिभेदेन ॥ १९ ॥

श्रीमानयं मदनपूर्वकपारिजात-
 नामाङ्कितं स्मृतिपद्यानुगतं निबन्धम् ।
 वर्णाश्रमप्रमुखधर्मविवेचनाय
 विद्वन्मुखेन सुकृती मितमातनोति ॥ २० ॥
 मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः
 परं श्रीलं ग्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।
 चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमिया-
 दियं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥ २१ ॥
 माता पुण्यपवित्रकीर्त्तिविभवा यस्याम्बिका नामतः
 सा कन्या परमूर्तिर्युय्यचरितः श्रीपेदिभट्टः पिता ।
 सोऽयं कौशिकवंशभूषणमणिः श्रीभट्टविश्वेश्वरो
 वेदस्मार्त्तमते नये च सपदे वाक्से कृती वर्द्धते ॥ २२ ॥
 हेमाद्रिकल्पद्रुमसापराङ्क-
 स्मृत्यर्थसारान् स्मृतिचन्द्रिकाश्च ।
 मिताक्षरादीनवलोक्य यत्रा-
 निबध्यते संग्रहतो निबन्धः ॥ २३ ॥

स्तवकः प्रथमो ह्यत्र ब्रह्मचर्याभिधोऽपरः । *
 गृहस्थाख्यस्तृतीयः स्यादाङ्गिकं तदनन्तरम् ॥ २४ ॥
 गर्भाधानादिसंस्कारासुरीयस्तवको मतः ।
 अशौचस्तवकः पश्चात् द्रव्यशुद्धादयो मताः ॥ २५ ॥
 सप्तमः आश्वसंज्ञो हि विभागाख्योऽष्टमस्ततः ।
 नवमस्तवकश्चात्र प्रायश्चित्ताभिधो मतः ॥ २६ ॥

स्तवका नव निर्दिष्टा निबन्धेऽस्मिन्ननुक्रमात् ॥ २७ ॥
 स्मृतिप्रदर्शनं कर्मप्रशंसा तदनन्तरम् ।
 धर्माः साधारणाः कालादयो मौञ्जीविधिर्विधिः ॥ २८ ॥
 नमस्कारस्य गुर्व्वादिलक्षणानि ततः परम् ।
 भिक्षाचर्याप्रकारादिनियमा ब्रह्मचारिणः ॥ २९ ॥
 उच्चारस्य विधिः शीचविधिश्चाचमनस्य च ।
 प्रातःस्नानस्य सन्ध्यायाः प्राणायामस्य चैव हि ॥ ३० ॥
 मार्जनादिविधिः सन्ध्या मध्याह्नस्य तथापरा ।
 जपसंख्याविधानाद्या उपाकर्मं ततः परम् ॥ ३१ ॥
 उत्सर्जनं तथा वेदव्रतान्यध्ययने विधिः ।
 ततः परमनध्यायाः कुले वासो गुरोस्ततः ॥
 नैष्ठिकस्य तथा धर्माः समावर्त्तनमेव च ।
 स्नातकस्य व्रतादीनीत्येवं प्रकरणानि तु ॥
 स्तवके ब्रह्मचर्याख्ये प्रथमे सप्तविंशतिः ।
 सापिण्डावर्णनं पञ्चाङ्गक्षणानि वरस्य च ॥
 दारागुक्थो दत्तस्य निरूपणमतः परम् ।
 विवाहभेदास्त्वाधानमावसथ्यानलस्य च ॥
 आवसथ्यस्य कालाद्या गौणकालनिरूपणम् ।
 हिरागमनकालश्च ततः स्यादाधिवेदनम् ॥
 स्त्रीधर्माश्च द्वितीयेऽस्मिन् स्तवके गृहमेधिनः ।
 एवं प्रकरणान्येकादशाख्यातानि संग्रहात् ॥
 ब्राह्मे मुहूर्त्ते कर्त्तव्यं ततः स्यादन्तधावनम् ।

केशप्रसाधनाद्याश्च पोष्यवर्गस्य चिन्तनम् ॥
 वृत्तिः क्षत्रस्य वैश्यस्य शूद्रवृत्तिस्ततः परम् ।
 आयवृत्तिश्च मध्याह्ने ज्ञानं नैमित्तिकं तथा ॥
 काम्यज्ञानं ततः प्रीतिं माघज्ञानविधिस्ततः ।
 मलापकर्षणज्ञानं क्रियाज्ञानमतः परम् ॥
 गौणज्ञानानि वासांसि तिलकस्य विधिस्तथा ।
 ब्रह्मयज्ञविधानञ्च तर्पणं यमतर्पणम् ॥
 अर्चनं देवतानाञ्च पुण्याध्ययस्तथैव च ।
 नित्यश्राद्धमहायज्ञस्वरूपाणि ततः परम् ॥
 नित्यश्राद्धं ततो वैश्यदेवं तत्पाकनिर्णयः ।
 तत्कालनिर्णयः पूजा चातिथेर्भोजने विधिः ॥
 भोज्याभोज्यं तथा भोज्याभोज्यान्नाः ग्रयने विधिः ।
 एवं प्रकरणान्यत्र द्वाविंशच्छास्त्रिकाङ्कये ॥
 ढतीये स्तवके सम्यग्वर्णितानि यथाक्रमात् ।
 ऋतुकालस्तथा गर्भाधानं पुंसवनं ततः ॥
 सीमन्तोन्नयनं जातकर्म स्यान्नामकर्म च ।
 ततो निष्क्रमणाख्यस्य संस्कारस्य विधिः स्मृतैः ॥
 कर्णवेधस्तथैवान्नप्राशनं चौडकर्म च ।
 स्त्रीसंस्कारास्ततो विद्यारम्भो वैखानसाश्रमः ॥
 तुर्याश्रमसुरीयेऽस्मिन्नेवं प्रकरणानि तु ।
 गर्भाधानादिसंस्कारास्तवके दश पञ्च च ।
 शावाशीचन्तु पूर्वं स्यात्प्रसवाशीचमेव च ।

- अशीचमनुपेतस्य दशाहप्रमुखास्ततः ॥
 अनुलोमसपिण्डस्य त्वशीचं स्यादतः परम् ।
 समानसलिलानाञ्च प्रोषितोपरतौ तथा ॥
 मृतस्य प्रोषितस्यैव दाहे विधिरतः परम् ।
 सपाध्यायाद्युपरतौ क्षेत्रजादिमृतौ तथा ॥
 अनुगच्छन्तु वाशीचमशीचानां परस्परम् ।
 सङ्करे निर्णयो दाहकालेऽग्नौ विरते विधिः ॥
 दशाहमध्ये दर्शस्य सम्पाते कल्पनिर्णयः ।
 देशान्तरे गते जीवहार्त्तानाकर्णने विधिः ॥
 एवं प्रकरणान्यत्र स्तवके दृश्य पञ्च च ।
 पञ्चमे च विनिर्दिष्टान्यशीचपदसंज्ञिते ॥
 शुद्धिः सौवर्णपात्रादेर्वस्त्रादेस्तदनन्तरम् ।
 धान्यादेशापि शुद्धिः स्यात्किङ्कान्नादेस्ततः परम् ॥
 भूम्यादेशे ततः शुद्धिरपवादस्तथेति षट् ।
 षष्ठेऽस्मिंस्तवके द्रव्यशुद्धौ प्रकरणानि तु ॥
 आदौ श्राद्धस्य महिमा तत्स्वरूपञ्च तद्विदा ।
 - तत्राधिकारिणस्तद्वदामश्राद्धाधिकारिणः ॥
 श्राद्धदेशास्तथा काला अन्नाधानस्य चैव हि ।
 अन्नाधानस्य पिण्डादि पिण्डयज्ञस्य चाप्यथ ॥
 दर्शश्राद्धस्य चेत्येषामेकस्मिन्वासरे कृतिः ।
 अपराह्नस्य समय अमावास्याविनिर्णयः ॥
 मृताहकालस्तस्यैवाग्नाने कालविनिर्णयः ।

आभवाद्यस्य काव्यस्य नित्ये नैमित्तिके तथा ॥
 प्रत्यान्नातं आद्ययोश्च ततस्त्वापरपञ्चिकम् ।
 काम्यकालाश्च संक्रान्तिकाला राहुयहे तथा ॥
 काला युगादिमन्याद्याः आद्ये जीवत्पितृस्तथा ।
 विहितानि निषिद्धानि मन्त्रमाद्ये ततः पुनः ॥
 हविर्विशेषा वर्णानि ब्राह्मणानां परीक्षणम् ।
 पङ्क्त्यग्रा ब्राह्मणास्तेषामनुकल्पस्ततः परम् ॥
 वर्णा विप्रा ब्राह्मणानामामन्त्रणविधिस्ततः ।
 दिने आद्यस्य पूर्व्यान्ने कृत्वा यज्ञपराङ्मिकम् ॥
 अग्नौकृत्वन्मिमीमांसा तथाग्नौकरणे विधिः ।
 परिवेशनकर्मादि आद्यं द्विपिटकस्य च ॥
 सङ्कल्पसंग्रहं आद्यमेकोद्दिष्टमतः परम् ।
 नवआद्यानि तद्वच्च सपिण्डीकरणं ततः ॥
 वृद्धिआद्यविधानञ्च जीवच्छाद्यमतः परम् ।
 इत्थं प्रकरणाभ्येकचत्वारिंशदनुक्रमात् ॥
 आद्याद्यये सप्तमेऽक्षिंस्तवके तु समासतः ।
 आदौ विभागकालाः सुर्मुख्यगौणसुतास्ततः ॥
 विजातीयसुतानाञ्च विभागस्तदनन्तरम् ।
 पैतामहधने यौत्थभागमात्रंशसन्नितिः ॥
 असुतस्त्रीधनग्राहे त्वधिकारिनिरूपणम् ।
 तथापुत्रधनग्राहे भागः संकष्टिनां ततः ॥
 अंशानर्हास्ततो द्रव्यमविभाग्यमतः परम् ।

शेषः सर्वविभागस्त्वेवं प्रकरणानि तु ॥
 एकादशास्त्रिंस्तवके दायभागपदेऽष्टमे ।
 पूर्वं पापफलोद्देशो नरकास्तदनन्तरम् ॥
 विपाकः कर्मणां प्रायश्चित्तकर्त्तव्यनिर्णयः ।
 कामाकाममहापापप्रायश्चित्तविकल्पनम् ॥
 कच्छचान्द्रायणादीनां लक्षणानि पृथक् पृथक् ।
 इतिकर्त्तव्यता तेषां प्रत्यान्वायास्तथैव च ॥
 सामान्येन तथा सर्वपापनिष्कृतिहेतवः ।
 वर्षत्यर्षदुपस्थानं प्रायश्चित्ते विनिर्णयः ॥
 व्रतस्य ग्रहणे कालो विप्रशस्त्रग्रहे तथा ।
 उद्देशः पातकानाञ्च ब्रह्महत्यादिनिष्कृतिः ॥
 उपपातकनिर्द्देशस्तन्निष्कृतिरतः परम् ।
 असत्यप्रतिग्रहादीनां निष्कृतिस्तदनन्तरम् ॥
 जातिभ्रंशकरादीनां निष्कृतिश्च ततः परम् ।
 प्रकीर्णकेषु पापेषु प्रायश्चित्तमिति क्रमात् ॥
 एवं प्रकरणान्येकविंशतिर्नवमे पुनः ।

प्रायश्चित्ताभिधानेऽस्त्रिंस्तवके तु समाप्ततः ॥

धर्मशास्त्रप्रवृत्तानां तदधिगमोपायतया तच्छास्त्रप्रणेतारः
प्रदर्शनीयाः ।

तत्र मनुर्वै यत्किञ्चिदवदत्तज्ञेयजन्मेषजताया इति मनो-
वेदादृतत्वेन तत्प्रमुखा धर्मशास्त्रप्रणेतारः प्रथमं प्रदर्शयन्ते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

मन्त्रविष्णुहारीतयाश्रवत्कोगोनोऽङ्गिराः ।

यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनवृहस्पती ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमी ।

शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥

इति, नेयं परिसंख्या किन्तु प्रदर्शनार्थमेतत्, यतो बौधायनादयोऽपि धर्मशास्त्रप्रयोजका भवन्ति । न चैतेषां मन्वादि-धर्मशास्त्राणां वेदमूलत्वेन परस्परमनपेक्षप्रमाणत्वान्नान्योऽन्यमाकाङ्क्ष तत्र च कचिदधिकाङ्गकर्मविधिः कचित् न्यूनाङ्गकर्मविधिरिति परस्परविरोधादप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेत् । मैवं, सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म इति न्यायेन सर्वत्र विधेयस्य कर्मण एकत्वेन प्रधानविरोधाभावादङ्केषु प्रातीतिको यः परस्परविरोधस्तत्परिहारो न्ययः । स च परिहार आकाङ्क्षावशात्, आकाङ्क्षा चेतिकर्त्तव्यतायां, सा चेतिकर्त्तव्यता यस्मिन्वास्मिन् न्यूना तच्छास्त्रं स्वावगतार्थेऽनपेक्षप्रमाणमप्यनवगतांशे शास्त्रान्तरमपेक्षत इति नात्यन्तमनपेक्षा, अतएवाविरोधान्नाप्रामाण्यम् । एवं समयाङ्गकर्मस्थानुष्ठिते धर्मोऽपि समग्रो भवेत् । धर्माच्चेष्टसिद्धिः । धर्मश्चाचारायत्तः ।

तथाच मनुः ।

आचारः परमो धर्मो विदुर्भिः परिकीर्त्तितः । इति ।

अत्र कार्यकारणयोरभेदोपचारः । धर्मस्तत्त्वज्ञं सुकृतापूर्वम् ।

तथा ।

श्रुतिस्मृत्युदितः सम्यक् साधुभिर्यथ सेवितः ।

तमाचारं निषेवेत धर्मकामो जितेन्द्रियः ॥ इति ।

आचारश्च मध्यदेशादिप्रसूतेभ्यो विज्ञेयः ।

यथाह मनुः ।

सरस्वतीद्विषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥

तस्मिन्देसे य आचारः पारम्पर्यक्रममागतः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्प्राग्निनगनादपि ।

विनशनं सरस्वत्या अन्तरालदेशः ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः ॥

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तयोरेवान्तरं गिर्योराथ्यावर्त्तं विदुर्बुधाः ॥ इति

शङ्खस्तु प्रकारान्तरेणार्थ्यावर्त्तमाह ।

कृष्णमृगो यावद्विचरति तावदार्थ्यावर्त्तः स्वादिति ।

यावद्विचरति स्वत इत्यर्थः ।

अर्थ्यावर्त्त इत्यनुवृत्तौ वशिष्ठोऽपि ।

यावदा कृष्णमृगो विचरतीति ।

अन्यच्च मनुराह ।

कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याञ्च पाञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥

अनन्तर ईषदून इत्यर्थः ।

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादयजमानः ।
 स्वं स्वं चरित्रं शिचेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥
 आचाराद्विद्युतो विप्रो न वेदफलमनुते ।
 आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभागवेत् ॥

तथा ।

एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् ।
 सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगद्गुः परमिति ॥

अथ कर्मप्रशंसा ।

तत्र मत्स्यपुराणम् ।

ज्ञानयोगसहस्राणि कर्मयोगः प्रशस्यते ।
 कर्मयोगोद्भवं ज्ञानं तस्मात्तु परमं पदम् ॥
 कर्मज्ञानोद्भवं ब्रह्म न च ज्ञानमकर्मणः ।
 तस्मात्कर्मणि युक्तात्मा तत्त्वं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥
 वेदोऽखिलो धर्ममूलमाचारश्चैव तद्दिदाम् ।
 अष्टावात्मगुणास्तस्मिन् प्रधानत्वेन संस्थिताः ॥
 दया सर्वेषु भूतेषु चान्ती रक्षातुरस्य च ।
 अनसूया तथा लोके शौचमन्तर्वह्निर्हिजाः ॥
 अनायाससु कार्येषु मङ्गलाचारसेवनम् ।
 न च द्रव्येषु कार्पण्यमात्मपाश्वर्जितेषु च ।
 तथासृष्ट्वा परस्त्रीषु परार्थेषु च सर्वदा ।
 अष्टावात्मगुणाः प्रोक्ताः पुराणे चैव कोविदैः ॥

अथमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः ।
 कर्मयोगं विना ज्ञानं कुत्रचिन्नेह दृश्यते ॥
 देवानाञ्च मनुष्याणां पितॄणाञ्चैव सर्वदा ।
 तस्मिं करोति विपुलां कर्म कुर्वन्त्यथोदितम् ॥

अथ साधारणधर्माः ।

तत्र मनुः ।

यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् ।
 यद्यदात्मवशं कर्म तत्तत्स्वेत यत्नतः ॥
 सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
 एतद्विद्यात्मभासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥
 यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्वात्परितोषोऽन्तरात्मनः ।
 तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतन्तु वर्जयेत् ॥
 यत्कर्म कुर्वत इति शास्त्राविरुद्धमित्यर्थः । शास्त्राविरुद्धेऽपि
 क्वचिदपवादो दृश्यते ।

यथाह याज्ञवल्क्यः ।

कर्मणा मनसा वाचा यद्वाहर्म्म समाचरेत् ।
 अस्मर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ॥
 तच्च कर्म कथं कार्यमित्याकाङ्क्षायां सारसंग्रहे ।
 यन्नीपवीतिना कार्यं सर्वं कर्म प्रदक्षिणम् ।
 मनःप्रमोदात्सत्योक्त्या तपसा ज्ञानकर्मणा ॥
 आचान्तोऽप्याचमेच्छुचिं कृत्वा कर्म समारभेत् ।

कर्मावधाकृतं ज्ञात्वा तावदेव पुनश्चेत् ॥
 प्रधानस्याक्रियायान्तु साङ्गं तत्क्रियते पुनः ।
 तदङ्गाकरणे कुर्यान्नायश्चित्तं न कर्म तत् ॥
 प्राची दिशामनुक्तौ स्यादुदीचीशानदिक् तथा ।
 तिष्ठत्वप्रवृत्तानुक्तावासीनत्वञ्च कर्मसु ॥
 कर्मज्ञानाऽमनुक्तौ तु दक्षिणाङ्गं भवेत्तथा ।
 कुक्षितेऽ† वामहस्तः स्याद्दक्षिणः स्यादकुक्षिते ॥
 प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
 स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति श्रुतिः स्मृतिः‡ ॥
 ब्रह्मण्यं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यत्कर्मा बोधितम् ।
 तस्य तावति ग्राह्यार्थे कृते सर्व्वं कृतं भवेत् ॥
 श्रौतेषु सर्व्वशास्त्रोक्तं सर्व्वस्यैवं यथोदितम् ।
 स्मार्त्तं साधारणं तेषु ग्राह्यं श्रौतेषु कर्मसु ॥
 ग्रामाचाराः परिग्राह्या ये च विध्यविरोधिनः ।
 युगधर्माः परिग्राह्याः सर्व्वत्रैव यथोचितम् ॥
 देवरेण सुतोत्पत्तिर्वानप्रस्थान्त्रयमग्रहः ।
 दत्ताचतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य वै ॥

* दक्षिणहस्तादीनाम् ।

† मलप्रचालनादौ ।

‡ न साध्याविधौ तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलमिति कचिन्पाठः ।

ससुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।

कमण्डलुविधारणमिति नैष्ठिकब्रह्मचारी गृह्यते ।

महाप्रस्थानगमनं गोपशुचं सुराग्रहः ।

सुराग्रह इति सौत्रामणी ।

अग्निहोत्रहरण्याश्च लेहो नीचापरिग्रहः ।

अग्निहोत्रहरणी यज्ञपात्रविशेषः, तत्र स्थितस्य हविषो लेह-
आस्वादनं चमसंस्थितसोमवत् । नीचाया अग्निहोत्रहरण्याः
परिग्रहः स्वीकारः ।

असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिषु ।

वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कीर्णं तथा ॥

वृत्तं यायावरगृहस्थाद्याचारः, स्वाध्यायो वेदः, अघमशौचम् ।

प्रायश्चित्तविधानश्च विप्राणां मरणान्तिकम् ।

संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्वधः ॥

दत्तोरखेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।

शामिन्नश्चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ॥

शमिता यज्ञपशुहिंसकः तस्य कर्णं शामिन्नम् ।

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्चमेधकौ ।

कलौ युगे त्विमांश्चर्मांश्चर्मागानाहुर्मनीषिणः ॥

इत्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्माणाम् ।

अयन्तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दया क्षान्तिः सर्व्वेषां धर्मसाधनम् ॥

अथोपनयनकालादयः ।

द्विजश्रमनामुपनीतानामेव श्रौतस्मार्त्तकर्माधिकारात्साधारणधर्मानन्तरमुपनयनकालो निरूप्यते ।

तत्र मनुः ।

गर्भाष्टमेऽप्ये कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भास्तु द्वादशे विशः ॥

अथ काम्यकालाः ।

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे इति ।

तथा । सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमे अन्नाद्यकाममेकादशे इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममुपनयेदिति ।

तथाच ।

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयेद्भीषो राजन्यं शरदि वैश्वमिति ।

पारस्करोऽपि ।

ब्राह्मणस्याष्टवार्षिकस्य गर्भाष्टवर्षस्य वा क्षत्रियस्यैका-

दशवार्षिकस्य वैश्यस्य द्वादशवार्षिकस्य उपनयनं कुर्यात्

यथामङ्गलं वा सर्वेषामुपनयनमिति ।

यथामङ्गलं पूर्वोक्तब्रह्मवर्चसादिकामानतिक्रमेण ।

तथा मासविशेषादपि फलविशेषः ।

तत्र सुरेखरे ।

* साधारणधर्मानन्तरमिति पाठान्तरम् ।

माघे मासि महाधनो धनपतिः प्राप्नो बली फाल्गुने
 मेधावी भवति व्रतोपनयने चैत्रे च वेदान्वितः ।
 वैशाखे शुभमः सुखी पटुमतिर्ज्येष्ठे बलिष्ठो बुधः
 आषाढेऽपि महाविपक्षविजयी स्यातो महापण्डितः ॥

तथा नक्षत्रादिविशेषा अपि ।

हस्तत्रये दैत्यरिपुत्रये च
 शक्रेन्दुपुत्राश्विनिरेवतीषु ।
 वारेषु शुक्रार्कवृहस्पतीनां
 हिताशुबन्धी द्विजमुच्चबन्धः ॥

द्वितीयैकादशी याज्ञा प्रथमी दशमी तथा ।
 द्वितीयायाञ्च मेधावी भवेद्दर्पबलान्वितः ॥
 रिक्तायामर्थहानिः स्यात्पौर्णमास्यां तथैव च ।
 प्रतिपद्यपि चाष्टम्यां कुलबुद्धिविनाशकम्* ॥
 सप्तम्यामष्टम्याञ्च प्रतिपदि रिक्ताचतुर्दश्याम् ।
 आयुर्विद्यानाशो व्रतबन्धे पञ्चदश्यां वा ॥
 न च षष्ठ्यामष्टाष्टम्यां पञ्चदश्यां न पर्वणि ।
 प्रतिपक्षे न कर्त्तव्या न विष्टिकरणे तथा ॥
 रिक्तासु च न कर्त्तव्याः सप्तम्याहस्तमिथश्च तथा ।
 न विपक्षस्तारासु नैधने प्रत्यरौ तथा ॥
 सम्पत्कारे तथा क्षेमे साधके मित्रसंज्ञके ।
 मित्रं परममित्रञ्च ताराः सर्वत्र शोभनाः ॥

* कुलबुद्धिविनाशकमिति पाठान्तरम् ।

मेघे भवति सुरायो धीमान् गवि रोगंशोकपरिहीनः ।
 गदवाग्नमथलग्ने विधुरोऽधीरः कुलीरे च ॥
 करिकुलवैरिणि बलवान्विद्यावान्वैव* योषिति क्रूरः ।
 सुभगः सुखोपभोक्ता तौलिनि कीटे विनाशमुपयाति ।
 धनुषि धनायः श्रेयान्यादसि सघटे धनैः परित्यक्तः ।
 षट्कर्माभिरतः स्वाग्निं धनवान् प्रवक्ता च ।
 वृषभश्च तुला कन्या ब्राह्मणानामुदाहृताः ।
 सिंहो धन्वी तथा मीनः चक्षियाणां प्रकीर्तितः ॥
 युष्मन्तथा कर्कटको वैश्यानां परिकीर्तितः ।
 कुर्यान्नाकालवर्षे च व्रतोपनयनं द्विजः ।
 नानध्याये न भूकम्पे निर्घाते न गलग्रहे ॥

एवंविधे पूर्वोक्ते विशिष्टकाले आचार्य्यो माणवकं पूर्वं भोज-
 यित्वा कर्म समारभते ।

तथाच गोभिलः ।

प्रगे एवैनं तदहर्भोजयन्ति इति ।

प्रगे प्रातःपूर्वमित्थर्थः । पूर्वता च स्वस्वगृहोक्ता विज्ञेया ।

अपरो विशेषः शौनकेनोक्तः ।

अलङ्कृतं कुमारं कुशलीकृतशिरसमाहृतेन वाससा
 संवीतमिति ।

कुशलीकृतशिरसं कृतशिरोवपनम् । वस्त्रधारणादिकर्मक्रमसु

* बलवान्वेति पाठान्तरम् ।

स्वस्वगृह्योक्तो विज्ञेयः ।

वासांसि च मनुनीक्तानि ।

वसीरक्षानुपूर्व्येण श्राणक्षीमाविकानि चेति ।

आनुपूर्व्येण वर्णानुपूर्व्येण ।

गौतमः ।

वासांसि श्राणक्षीमचीरकुतपाः सर्व्वेषां कापीसं वा
विकृतमिति ।

चीरं वस्त्रखण्डः ।

वशिष्ठः ।

शुक्लमाहृतं वसो ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठं क्षीमञ्च क्षत्रियस्य
पीतकौशेयं वैश्यस्येति ।

कौशेयं पटविशेषः ।

मौक्षीलक्षणञ्च मनुराह ।

मौक्षी त्रिवृत्तमा स्रज्जा कार्या विप्रस्य मेखला ।

क्षत्रियस्य तु मौर्व्वी ज्या वैश्यस्य श्रणतान्तवीति ॥

सुक्लाभावे तु कर्त्तव्या कुशाश्रमन्तकवस्त्रजैः ।

त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा इति ।

मौर्व्वीं मुर्व्वीं तेजनी* तन्मयी ज्या धनुर्गुणः । अत्र च त्रिवृत्तं
नास्ति ज्याविनाशप्रसङ्गात् । सुक्लाभावे वर्णक्रमेण कुशाद्या
ग्राह्याः । अश्रमन्तकाख्यं दणं तथा वस्त्रजमपि । ग्रन्थिभेदसु
मुख्यासु गौणीषु च ।

* धनुर्गुणोपयुक्ती सताविशेषः सुरगा इति ख्याता ।

यज्ञोपवीतलक्षणं कन्दोगपरिशिष्टे ।

त्रिदूर्द्ध्वतं कार्यं तन्तुत्रयमधीतम् ।

त्रिदृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ।

तथा ।

पृष्ठवंशश्च नाभिश्च धृतं यदिन्दते कटिम् ।

तत्कार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम् ॥

मनुः ।

कार्पासमुपवीतं स्वादिप्रस्योर्द्ध्वतं त्रिदृतम् ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्याविकसूत्रजम् ॥

उर्द्ध्वतलक्षणमाह

संग्रहकारः ।

करेण दक्षिणेनोर्द्ध्वगतेन त्रिगुणीकृतम् ।

बलितं मानवे सूत्रं शास्त्र उर्द्ध्वतं स्मृतम् ॥

उर्द्ध्वगतेनोर्द्ध्वस्थितेन दक्षिणकरेण यद्बलितं तदूर्द्ध्वतमित्यर्थः ।

उक्तोपवीताभावे देवलः ।

कार्पासक्षौमगोबालशणवल्लहतोद्भवम् ।

सदाऽसम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥

शुभा अतसी । वल्लं तरुत्वक् । असम्भवतः सार्वविभक्तिकस्त-

सिन् । मुख्यासम्भव इत्यर्थः ।

तथा ।

शची देशे शचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके ।

आवर्त्य पञ्चवत्या तु त्रिगुणीकृत्य यद्गतः ॥

अविह्वलैस्त्रिभिः सम्यक् प्रक्षाल्योद्धृतं त्रिवृत् ।

सप्रदक्षिणमावृत्य सावित्रं त्रिगुणीकृतम् ॥

ततः प्रदक्षिणावर्त्तं समं स्यान्नवसूचकम् ।

त्रिरावेष्ट्य दृढं बद्धा ब्रह्मविष्णीश्वरान्नमेत् ॥

अजिनान्याह मनुः ।

कार्थरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।

तथा दण्डानपि ।

ब्राह्मणो वैष्णवालाशौ क्षत्रियो वाटस्त्रादिरी ।

पैलवीडुम्बरी वैश्यो दण्डानर्हति* धर्मतः ॥

तथा ।

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।

ललाटसन्धितो राज्ञां तथा नासान्तिको विशः ॥

ऋजवस्ते तु सर्वे स्मुरप्रभाः† सौम्यदर्शनाः ।

अनुवेगकरा नृणां सत्वचोऽनमिदूषिता इति ॥

यथासमयञ्च गायत्रीमुपदिशेत्ताञ्च प्रणवव्याहृतिपूर्विकां‡ ।

पादार्चयिष्यस्ततः सर्वामिति । गायत्रीच्छन्दस्कां वेदमातरं

सूर्यदेवतां महाव्याहृतिपूर्विकां ब्राह्मणाय ब्रह्मचारिणे क्षत्रि-

णाय त्रिष्टुप्छन्दस्कां ब्रह्मसतिदृष्टां सवित्रदेवतां देवसवित-

* अर्हतीति पाठाकरम् ।

† विद्वरहिताः ।

‡ यादौ गायत्र्याः पादं प्रावयेत्ततोऽहं ततः सम्पूर्णमित्यर्थः ।

रित्यादिकां वाजपेयनिर्युक्तां वैश्याय प्रजापतिदृष्टां जगती-
च्छन्दस्कां सविष्टदैवतां रुक्मपाशमोचने उषाभरणे विनि-
युक्तां विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्च इति तावच्च ब्रूयात् । सर्वेषां
वा ब्रह्मक्षत्रविशां गायत्रीमेवं ब्रूयात् । गायत्रीच्छन्दस्कां
सावित्रीमुक्तलक्षणाम् ।

आह शातातपः ।

तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्री ब्राह्मणस्य ।

देवसवितरिति राजन्यस्य विश्वारूपाणीति वैश्यस्येति॥

कात्यायनोऽपि ।

सावित्रा ब्राह्मणमुपनयेत्तिष्ठभा-राजन्यं जगत्या वैश्यं
सर्वेषां वा सावित्रीति ।

आह लोकादिः ।

प्रो भूर्भुवः स्वरित्युक्ता तत्सवितुरिति सावित्रीं त्रिर-
न्वाह । पञ्चोऽर्चयः* सर्वामन्तत इति ।

अथ समिदाधानमुपनयनाङ्गभूतं कर्त्तव्यम् । स्वस्वशास्त्रोक्त-
विधिना एवं प्रतिदिनमपि अग्निकार्यं च कुर्वीत । मेधावी
तदनन्तरमिति संवत्सरास्तदनन्तरं सन्ध्योपासनादब-
न्तरम् । एतच्च कालद्वयेऽपि कार्यम् ।

आह याज्ञवल्क्यः ।

अग्निकार्यं ततः कुर्यात्सन्ध्ययोरुभयोरपि इति ।

केचिन्नायमेवेच्छन्ति ।

तथाच लोकाक्षिः ।

सायमेवान्निमिन्धते इत्येक इति ।

मनुसु ।

दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्यादिहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥

दूरादन्यापरिगृहीतदेशादित्यर्थः । विहायसि मण्डपादौ ।

अन्यपरिगृहीतनिषेधमाह आपस्तम्बः ।

यथाकथञ्चित्परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो हि भवतीति ।

अत्र विशेषः स्मृत्यन्तरे ।

पुरास्तमयात्पागुदीचीं दिशं गत्वा समिध आहरे-
दिति ।

पुरास्तमयादित्यभिधानादस्ते निषेधः ।

अतएवापस्तम्बः ।

नास्तमिते समिद्धरो गच्छेदिति ।

समिन्नियमो वायुपुराणे ।

पालाशः समिधः कार्थ्याः खादिर्यस्तदलाभतः ।

शमीरोहितकाश्वत्यास्तदभावेऽर्कवेतसाविति ॥

समिन्नक्षणं कात्यायन आह ।

नाङ्गुष्ठादधिका कार्थ्या समित्स्थूलतया क्वचित् ।

न विशुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

प्रदेशान्नाधिका नोना तथा नैव दिशाखिकेति ॥

अथाभिवादनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

ततोऽभिवादयेद्ब्रह्मज्ञानसावहमिति हुवन् ।

ततोऽग्निकार्यादनन्तरमित्यर्थः ।

ब्राह्मपुराणे ।

उत्थाय मातापितरौ पूर्वमेवाभिवादयेत् ।

आचार्यश्च ततो नित्यमभिवाद्यो विजानता ॥

मनुः ।

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयेत् ।

असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥

अभिवादादभिवादय इत्येतस्माच्छब्दात्परममुक्तनामाहमस्मीति
स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् । विप्रग्रहणं द्विजात्युपसक्तार्थम् ।

आपस्तम्बः ।

स्वदक्षिणबाहुं* शीवसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयेत् ॥

* ब्राह्मणः स्वदक्षिणबाहुं शीवसममभिवाद्यस्व कर्णसमानं यथा तथा प्रसार्य
पश्चात्प्राञ्जलिः सन्नभिवादयेत् । एवं अत्रिथोऽभिवाद्यस्व वक्षःसमानं वैश्वः कटि-
समानं शशी नीचैर्नध्यदेशादधःसमानं स्वदक्षिणबाहुं प्रसार्य प्राञ्जलिः सन्नभिवादये-
दित्यन्वयः ।

उरःसमं राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रः प्राञ्जलिः
सर्व्वत्र ।

मनुः ।

भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।

नाम्नां स्वरूपभावो हि भोःशब्द ऋषिभिः स्मृतः ॥

आयुषान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः भुतः ॥

भोःशब्दो नाम्नां स्वकीयानां स्वरूपभावः स्वरूपस्य संबोध्दं
प्रति प्राप्तिहेतुः । अयमर्थः भोःशब्देन हि बोधितोऽसावस्य
नाम बुध्यत इति । अत्र भूधातुः प्रात्यर्थः । भो भाव इति
पाठे भोःशब्दस्य भावः सत्ता । आयुषान् भव सौम्येति वाक्-
स्यान्ते अस्याभिवादकस्य नाम वाच्यं विष्णुशर्मन्निति । तस्य
चान्ते अकारो वाच्यः तस्य चाकारस्य पूर्वाक्षरः भुतः । पूर्वाक्षरं
भुतं छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । यद्यपि पूर्वाक्षरं नकारस्तथापि
तस्य व्यञ्जनत्वेन भुतत्वायोगात् शर्मन्वित्यत्र योऽयमकारः
स एव पूर्व्वपदाभिधेय इति तस्यैव भुतता । पूर्वाक्षरं भुत-
मित्यपि पाठः । तत्र पूर्व्वमक्षरं भुतमस्येति चतुरस्रम् । अथवा
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्त इत्यस्यायमर्थः । अस्याभिवादकस्य
नाम्नोऽन्ते योऽयमकारः अकार इति स्वरमात्रोपलक्षणं । सर्व्वेषां
नाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात् । स एवान्यस्वरः पूर्वाक्षरम् ।
पूर्वाणि नामगतान्यक्षराणि यस्य स तथोक्तः एवंविधः भुतो
वाच्यो न पुनरन्य एवाकारो नामान्ते वा इति ।

तथाच वशिष्ठः ।

आमन्त्रिते स्वरोऽन्त्योऽस्य भूत इति ।

आमन्त्रिते कर्त्तव्ये अभिवादकनाम्नोऽन्ते यः स्वरः स भूतः
निमात्रोभवतीत्यर्थः । ततश्चाभिवादनप्रत्यभिवादनयोरेवं
प्रयोगो भवति । अभिवादये चैवनामाहमस्मि भो इति । आयु-
मान् भव सौम्य विष्णुमर्त्यन् इति । क्षत्रियवैश्ययोस्तु वर्यगुप्त-
शब्दप्रयोगः । यौ तु स्वनाम गुप्तं भवति ।

आत्मनाम गुरोर्नाम यन्नाम कृपणस्य च ।

आहुष्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठपुत्रकलत्रयोः ॥

इत्यादिविधिनिषेधौ तयोरभिवादनव्यतिरिक्तं स्वल्पं विषय
इति विज्ञेयम् । एतच्चाभिवादनं हस्तद्वयेन कार्यमन्यथा-
करणे विष्णुना दोषसंकीर्त्तनात् ।

जन्मप्रभृति यत्किञ्चिच्चेतसा धर्ममाचरेत् ।

सर्वं तन्निष्कलं याति एकहस्ताभिवादनादिति ॥

एतदपि विद्वद्विषयम् ।

यतः स एवाह ।

अजाकर्णेन विदुषो मूर्खाणामेकपाणिना इति ।

अजाकर्णेन अत्रिसमी करौ कृत्वा पुनः संपुटितेन करद्वयेन-
त्यर्थः । अपि वाऽजाकर्णौ सम्पुटितौ यथा तथैव सम्पुटितकर-
द्वयमपीत्यजाकर्णोक्तिः । प्रत्यभिवादनेऽपि दीक्षितस्य नाम न
आह्वयम् ।

तथाच मनुः ।

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।

भो-भवत्-पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥

भो दीक्षित भवन् दीक्षित इति । भो-भवत्-पूर्वकं यौगिकैः

अद्वैरेनं प्रत्यभिवादनादिष्वभिभाषेत्यर्थः ।

यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यज्ञा गृहस्तथैव सः ॥

यमः ।

अभिवादे तु यो विप्र आशिषं न प्रयच्छति ।

स्मश्चाने जायते वृषः काकगृध्रादिसेवितः ॥

श्रुतातपः ।

पाषण्डं पतितं ब्राह्मं महापातकिनं शठम् ।

सोपानत्वं क्षतघ्नञ्च नाभिवादेत्कादाचन ॥

धावन्तश्च प्रमत्तश्च मूर्खोच्चारकृतं तथा ।

भुञ्जानमाचमनार्हञ्च नास्तिकं नाभिवादयेत् ॥

वमन्तं* जृम्भमाणञ्च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अभ्यक्तशिरसं चैव स्नातं नैवाभिवादयेत् ॥

• वृहस्पतिः ।

जपयज्ञगणस्थञ्च समित्पुण्यकुशानलान् ।

उदपात्रार्घ्यभैक्षानं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥

उदक्कां स्तुतिकां नारीं भर्तृघ्नीं ब्रह्मघातिनीम् ।

अभिवाद्य द्विजोमोहादहोरात्रेण शुचयति ॥

* रमन्मिति पाठान्तरम् ।

यमदग्निः ।

देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं दृष्ट्वा त्रिदण्डिनम् ।

नमस्कारं न कुर्याच्चैत्रायचित्तीभवेच्चरः ॥

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥

एतच्चाभिवादनमधिकवयसामेव कार्यम् ।

तथाच मनुः ।

ज्यायांसमभिवादयेदिति ।

अतएव गौतमः ।

ऋत्विक्क्षत्रुरपिद्वयमातुलादीनां यवीयसां प्रत्युत्थान-
मभिवाद इति ।

ज्यायस्त्वच्च कियता कालेनेत्याकाङ्क्षायाम्

मनुः ।

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।

त्र्यब्दपूर्वं त्र्योत्रियाणामख्येनापि स्वयोनिषु ।

दशाब्दपर्यन्तमाख्यायत इति दशाब्दाख्यं, एवं पञ्चाब्दाख्य-
मिति घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । पुरे भवाः पौराः ।

एकपुरनिवासिनां विद्याहीनानां दशभिर्बर्षैः पूर्वं सखा
भवति । ततोऽधिकाः ज्यायान् । कलाभृतां गीतादिविद्यावतां
पञ्चाब्दपूर्वं सखा त्र्योत्रियाणाम् त्र्यब्दपूर्वस्ततोऽधिको ज्यायान् ।

स्वयोनिषु भ्रात्रादिषु खल्वेनापि कालेन एकदिनपूर्वत्वेनापि
ज्येष्ठता । एकदिनजातत्वे तु ।

तदुक्तमापस्तम्बेन ।

वयस्यः समानेऽहनि जात इति ।

अथ प्रसङ्गाद्गुर्वादिप्रचणम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

उपनीय दद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः ॥

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकदुच्यते ।

एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥

मनुः ।

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्भिजः ।

सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥

एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यथवा पुनः ।

योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥

एकस्यैकदेशं* संहितां† ब्राह्मणं‡ वेदाङ्गमात्रं वा धर्माधि-
मध्यापयति अपरिभाषितवृत्त्यभिधानेन वा पूर्वोक्तमध्यापयति
एते त्रयोऽप्युपाध्याया इत्यर्थः ।

* वेदस्य ।

† मन्त्रात्मकवेदभागः ।

‡ मन्त्रेतरवेदभागः ।

§ वेतननियमसङ्गत्वा इत्यर्थः ।

* न मन्त्रात्मकवेदाध्यापयिता, मन्त्रेतरवेदभागमात्राध्यापयिता, वेदाङ्गमात्रा-
ध्यापयिता ।

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

संभावयति चाग्नेन स विप्रो गुरुकथ्यते ।

विप्रपदं पितृपुत्रक्षणम्*, अतश्चानेवंविधः† पितैव न गुरु-
रिति गम्यते ।

अग्न्याधानं पाकयज्ञमग्निष्टोमादिकान् मखान् ।

यः करोति वृत्तो यस्य स तस्य त्विगिहोच्यते ॥

तथा ।

उपाध्यायाह्मणाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रन्तु पितृर्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥

उत्पादकब्रह्मदात्रीर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्मनि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥

ब्रह्मजन्मनि ब्रह्मणो वेदाज्जन्म उपनयनम् । प्रेत्य मीचसाधन-
पर्यन्तयोग्यतापादकत्वात् । इह च सर्वकर्माधिकारापाद-
कत्वात् शाश्वतं स्थायिकं भवति ।

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्थोपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तथा ॥

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।

बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्मतः ॥

* अश्विनादिजातीयपितृपुत्रक्षणम् ।

† यथाविधि गर्भाधानादिकर्माधिकारीत्यर्थः ।

‡ न नष्टागुरुत्वार्थः ।

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।

धनधान्येन वैश्यानां शूद्राणामेव जन्मतः ॥

अथ भिक्षाचरणम् ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्देपलक्षिता ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥

भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् । भिक्षादिभ्यो षः ।

मनुः ।

प्रतिगृह्णेषितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥

ईषितं यद्यस्य विहितम् । वचनान्तरप्रतिनियतदण्डविधाना-

दनेन विजातीयघृणनिषेधः । भास्करं सौरैर्मन्त्रैरुपस्थाय ।

अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य एतत्तितयं भिक्षाङ्गं विधाय यथाविधि
वक्ष्यमाणविधिना भैक्षं चरेत् ।

भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवत्पश्चात् राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥

चरेदित्यनेन याज्ञा लक्ष्यते । असुमेवार्थं द्योतयति । भैक्ष-

मिति कर्मविभक्त्या तेन चार्थसिद्धां भिक्षां देहीतिवाक्य-

रचना । तत्र गौरवसम्बोधनार्थं भवत्पदमादिमध्यावसानेषु

* भवन् भिक्षां देहि विप्रस्य, क्षत्रियस्य भिक्षां भवन् देहि, भिक्षां देहि मयन्
वैश्यस्य ।

ब्राह्मणादिभिः क्रमेषु कार्यं तच्च सम्युद्घातम् । प्रायशोगृह-
मेधिनां गृहे स्त्रिय एव भिक्षां ददतीति सामर्थ्यात्स्त्रीप्रत्ययवच्च
तत्पदं भवति । तच्चायं प्रयोगः । भवति भिक्षां देहीति
ब्राह्मणः । भिक्षां भवति देहीति क्षत्रियः । भिक्षां देहि
भवतीति वैश्यः । नायं नियमः । स्त्रिय एव भिक्षणीया इति ।
अतएवाह शौनकः ।

अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेताप्रत्याख्यायिनीचेति ।

भिक्षाचरणे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः ।

ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षमनित्येष्वाम्रवृत्तये ।

आम्रवृत्तये स्वग्रहीरयाचार्थमेव नाधिकाम् । यदा त्वाचार्यः
सीदहृत्तिर्नेत्रादिविकलस्तदा तत्पोषणार्थमपि भैक्षं चरेत् ।
अन्यथा प्रधानभूतवेदाध्ययनविरोधात् । ब्राह्मणेषु चरेदित्येत-
द्ब्राह्मणविषयम् ।

अतएव व्यासः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविश्वसरेयुर्भैक्षमन्वहम् ।

सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव चेति ॥

सार्वशब्दः, प्रकृतवर्णचयपरः । नायमैच्छिको विकल्पः, अपि तु
अवस्थितो विकल्पः ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

सर्वं वा विचरेद्भामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

अन्यवर्जं महाभाग इति ॥

अन्यः शूद्रः ।

उक्तेष्वपि कचिदपवादमाह मनुः ।

गुरोः कुले न भिक्षेत न आतिकुलवन्धुषु ।

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ॥

भिक्षेत भिक्षां प्रथमम् ।

इत्यनेन विरोधः स्वादिति चेन्नैवम् । एतदुपनयनाङ्गभिक्षा-
विषयम् ।* पूर्वोक्तं तु नित्यभिक्षाविषयम् । एवं भिक्षां
भिक्षित्वा ब्रह्मचारी गुरवे भैक्षं निवेद्य अहःशेषं वाग्यतस्तिष्ठेत्
आसीनः शयानो वा भवेत् । ततः सायंसन्ध्यां विधाय
यस्मिन्नुपनयनहोमो विहितस्तस्मिन्नेवान्मो समिधं स्वगृह्योक्त-
प्रकारेणाधाय पाचं विसृजेत् । ततश्च तद्भैक्षं भुञ्जीत ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

कृतान्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुग्रया ।

आपोशानक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥

अमृतोपस्तरणमसीत्वादिका आपोशानक्रिया तां पूर्वं कृत्वा
भुञ्जीतेत्यर्थः ।

गौतमः ।

सायं प्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीतेति ।

सायं प्रातरित्यनेन मध्ये भोजननिषेधः ।

* गुरोः कुले न भिक्षेत इत्यादिकम् ।

† सायं प्रातः पदं रात्रिदिवापरं मध्ये भोजननिषेध इत्यनेन दिवाभोजनादूर्ध्वं
रात्रिभोजनात् प्रागपरभोजनं न कर्तव्यमिति प्रापितम् ।

तथा च श्रुतिः ।

सायं प्रातराग्नेव स्यादिति ।

अथ वशिष्ठः ।

अष्टौ यासान्मुनेर्भुक्तं* वानप्रस्थस्य षोडश ।

द्वात्रिंशत् गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ॥

भोक्तृनियममाह मनुः ।

आयुष्यं प्राप्तुं भुक्ते यमस्यं दक्षिणामुखः ।

त्रियं प्रत्यमुखो भुक्ते ऋतमिच्छन् द्युदमुखः ॥

आयुषे हितमायुष्यं यमसे हितं यमस्यं त्रियमिच्छन् ऋत-
मिच्छन्नित्यन्वयः ।

पात्रनियमो हारीतेनोक्तः ।

खीदते* सख्ये वा पात्रे भुञ्जीतेति ।

तच्च स्वयमेव प्रचालयेत् । भुक्त्वा स्वयममन्त्रं प्रचालयेदित्याप-
स्तम्बस्मरणात् । एवं भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यमित्युक्तम् ।

तथापवादमाह याज्ञवल्करः ।

ब्राह्मणः काममग्नीयाच्छात्रे व्रतमपीडयन्निति ।

* यासान् भुक्तमिति कां दिशं जन्ममिति वत् भाषास्मातेतरत्वात्साधु । मुनेरिति
भावस्तान्मात्कर्तृवद्वा । अष्टौ यासान्मुनेर्भुक्तमिति पाठः तस्याठे तु मुनेर्भुक्ते भोजनं
क्रियत्परिमितं—अष्टौ यासा इति ।

† अथ खीदपदं सर्व्वतेजसपरं वाच्यं वचनात्तरे खीदामवधात् यथा अक्षपत्र
तथा दृष्टे आधसे तावभाजने । करे कर्पटके चैव भुक्त्वा चान्द्रावचं परित् व्रतं
सर्व्वतेजसं खीदमिति स्मरन्ति ।

व्रतमपीदृयन्मधुमांसादि वर्ज्यमित्यर्थः ।

अकामापने मधुनि अदीपमाह वशिष्ठः ।

अकामापनं मधु वाजसनेयके न दुष्यतीति ।

उपनयनकालस्य परमावधिमाह

मनुः ।

आषोढश्राद्धाग्नयस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।

आद्वाविंशत्क्षत्रियस्य आक्षतुर्विंशतेर्विशः ॥

अत ऊर्ध्वं चयोऽप्येते यथाकाले न संस्क्रताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवन्त्यार्यविमर्हिताः ॥

उक्तपरमावध्यतिक्रमे ब्राह्मस्त्रीमरूपप्रायश्चित्तानन्तरं संस्कार्येण ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्मस्त्रीमाहुते क्रतोरिति ।

तद्यान्योऽपि विशेषः स्मृत्यन्तरे ।

मण्डान्वधिरस्तम्बजङ्गदपङ्गुषु ।

कुञ्जवामनरोमार्त्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु ॥

मत्तोऽक्षत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये ।

स्तम्बपुंस्त्वेऽपि चैतेषु संस्काराः सूर्ययोचितम् ॥

यस्मिन्मन्त्रे संस्कारे क्रियमाणे तद्विहितकर्मास्तु समर्प्यो भवति

तैः संस्कार्य एवेत्यर्थः । मूकोऽक्षत्तौ न संस्कार्यावित्येके ।

एतेषामसंस्कारेऽपि पातित्वं नास्ति कर्मस्वनधिकारात् ।

तदपत्यन्तु संस्कार्यमेव ।

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनोत्पन्नो वा ब्राह्मण एवेति श्रुतेः । अथ

ब्राह्मणत्वजात्या चक्षियत्वादि अप्युपलक्ष्यते* । असंस्कृतेऽपि
जातिमानस्यानपायात्† । ब्राह्मण एव भवति न द्विजाति-
श्वेत्यर्थः । स्त्रीषाम्नु विवाह एवोपनयनम् ।

तथाच मनुः ।

वैवाहिको विधिः स्त्रीषामौपनायनिकः स्मृत इति ।

यत्तु हारीतेनोक्तम् ।

द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिभ्यः सद्योबध्नाश्च । तत्र ब्रह्म-
वादिनीनामुपनयनमग्नीध्नं वेदाध्ययनं स्रगृहे च
भिचाचर्येति । सद्योबधूनां तूपस्थिते विवाहे कथञ्चि-
दुपनयनमात्रं कृत्वा विवाहः कार्य इति ।

तत्कल्पान्तराभिप्रायः ।

पुराकल्पे कुमारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।

अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥

इति यमस्मरणात् । यदा तु मेखलादीनि चूटितानि तदा
तेषां प्रतिपत्तिकर्म मनुनाभिहितम् ।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अण्डु प्रास्यः‡ विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवदिति ॥

यस्य गृह्णे यो मन्त्र उदितस्तन्मन्त्रवत् याज्ञम् ।

इत्युपनयनम् ।

* तथाच चक्षियां चक्षिये च जातः चक्षि एव भवति एवं वैश्वेनेत्यादि ।

† जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेय इति स्मरणात् । संस्कारैर्हि न उच्यते इति स्मरणाच्च ।

‡ निबिम्बः ।

अथ ब्रह्मचारिनिबन्धः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

मधुमांसाश्वनोच्छिष्टशुक्लप्राशिहिंसनम् ।

भास्करासोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत् ॥

मांसवर्जनं व्याधिराहित्ये वेदितव्यम् ।

तथाच वसिष्ठः ।

स चेद्वाधीयीत कामं गुरोश्छिष्टं श्रेयमौषधार्थं
सर्वं प्राग्नीयादिति ।

व्याधीयीत व्याधिमत्तामनुभवतीत्यर्थः । अस्नानं तैलादिना
शरीरस्य कज्जलादिना नेत्रयोः । एतन्निषेधोऽप्यौषधादन्यत्र ।
तथा स्मर्यते ।

अष्टौ तान्यव्रतज्ञानि चापो मूलं फलं पयः ।

हविर्ब्राह्मचकाम्या च गुरोर्भजनमौषधम् ॥

उच्छिष्टं गुरुव्यतिरिक्तं स्वस्य परस्य च वर्जयेत् ।

तथाच वसिष्ठः ।

उच्छिष्टमगुरोरभोग्यं समुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहृतं चेति ।

गुरुसूक्तसचसो निषेकादिकृतं । शक्तं परमवचः पर्युषितावयवम् ।
स्त्रीशब्देन तद्विषयप्रेषणालम्बने लब्धेति ।

तथाच भीतमः ।

स्त्रीप्रेषणालम्बने मैथुनग्रहणायामिति ।

भास्करासोकने तु मनुना विग्रेषो दर्शितः ।

नेत्रेतीत्यन्तमादित्यं नास्ति यान्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिखं न मध्वनभसो गतमिति ॥
अश्लीलं सभाऽयोग्यं वचः । परिवादः सदसद्रूपपरदोषकथनम् ।
पादिशब्दादन्धमात्यादिनिषेधः ।

मनुः ।

वर्जयेन्माधु मांसञ्च गन्धं मास्यं रसान् स्त्रियः ।
शुक्रानि चैव सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥
अभ्यङ्गमञ्जनं वाष्णोरुपानच्छत्रधारणे ।
कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्त्तनं गीतवादनम् ॥
द्युतञ्च जनवादञ्च परिवादं तथावृत्तम् ।
स्त्रीषाञ्च प्रेक्षणापमुपघातं परस्त्र वै ॥
एकः शयीत सर्व्वञ्च न रेतः स्कन्दयेत्कचित् ।
कामादि स्कन्दयन्नेतो हि नस्ति व्रतमात्मनः ॥

व्रतं ब्रह्मचर्य्यम् ।

स्वप्ने सिक्ता ब्रह्मचारी दिजः शुक्रमकामतः ।
स्नात्वा कर्मचर्य्येदिप्रः पुनर्गामित्यृचं जपेत् ॥
पुनर्गामितादेनसो विज्ञान मुञ्चत्वं हसः ।
यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि चक्रमावयमिति ॥
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।
संयमे यत्नमातिष्ठेद्दिद्वान् यस्तेव वाजिनान् ॥
बुद्धीन्द्रियाणि पक्षैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्व्वशः ।
कर्मेन्द्रियाणि पक्षैव पायादीनि प्रचक्षते ॥

वाजिनां बीठकानाम् ।

एकादशं मनो ज्ञेयं सगुणेनोभयाम्बुजम् ।
 यस्मिन्निते जितावेतौ भवतः पञ्चको गच्छौ ॥
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दीपस्तृप्त्यसंग्रहम् ।
 सन्नियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन ग्राम्यति ।
 हविषा कृच्छवर्त्तेव भूय एवाभिवर्द्धते ।
 यथैतान् प्राप्नुयात्सर्वान् यथैतान् केवसांस्वजेत् ।
 प्रापचात्सर्वकामानां परित्यागो विगृह्यते ॥
 न तथैतानि शक्यन्ते सन्नियन्तुमखेदेया ।
 विषयेषु प्रसृष्टानि यद्वा ज्ञानेन नित्यम् ॥
 इन्द्रियाणाम् सर्वेषां यद्येकं चरतीन्द्रियम् ।
 तेनास्य चरति प्रज्ञा हतेः पापादिवोदकम् ॥
 वशीकृत्येन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।
 सर्वान् संसाधयेद्दयानचिह्नम् योगतस्तनुम् ॥
 वेवेतेमांसु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
 संनियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्धार्थमात्मनः ॥
 इन्द्रियाणां विचरतामित्यारम्भाभिहिता धर्मा न केवन् ब्रह्म-
 चारिणामपित्वितरेषामपि सम्भवति ।

अष्टोच्चारविधिः ।

तत्र विष्णुः ।

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यादिति ।

ब्राह्मसुहृत्सख्यं पितामह आह ।

रात्रेण पश्चिमे यामे सुहृत्तो ब्राह्म उच्यते इति ।

पश्चिमे यामे पश्चिमार्धग्रहरे ब्राह्मसुहृत् इत्यर्थः ।

पश्चिराः ।

उत्थाय पश्चिमे यामे रात्रेराचम्य चोदकम् ।

भक्तार्थाय ह्यैर्ममिं शिरः प्राहृत्य वाससा ॥

वाचं नियम्य यत्नेन निष्ठीवोच्छ्वासवर्जितः ।

कुर्व्यान्मूत्रपुरीषे तु शुची देशे समाहित इति ॥

आचम्य आपाद्याचमननिमित्ते सति । ह्यैरयन्नीयैः ह्यग्रहणं

काठादेरप्युपसङ्गपार्श्वम् । तिरस्कृत्योदरेत्काष्ठं पत्रं लोष्ट्रं

इवानि वेति मनुस्मरणात् ।

पराशरः ।

ततः प्रातः समुत्थाय कुर्व्यादिन्मूत्रमेव च ।

नैर्हृत्त्वामिषुविषेपमतीत्य ह्यधिकं भुवः ॥

ग्रामात्क्रमयतं नष्टेनगराच्च चतुर्गुणमिति ॥

पराशरः ।

द्विवाहव्याह कर्षस्त्रयस्त्रय उदमुचः ।

कुर्व्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेद्विवाहमुचः ॥

।

प्रत्यमुचसु पूर्व्यान्ने पराश्रे प्राप्नुयस्तथा ।

अथर्वत पादवतमिति वाचत् ।

चतुर्गुणं चतुःशतानि ।

उदसुखसु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः ।
देवसोऽपि ।

सदैवोदसुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः ।
विष्णुत्रयाचरेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्ज्येत् ॥
सन्ध्यासु वर्जनं निवृत्तेतरविषयम् । न वेगं धारयेन्नोपरुहः
क्रियां कुर्यादिति मनुस्मरणात् । दिङ्मनियमे विकल्पो
वेदितव्यः ।

यच्च मनुजोक्तम् ।

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
यथासुखमुखः कुर्यात्प्राशनाभयेषु चेति ॥
तन्नीहाराद्यन्धकारजनितदिसोऽहविषयम् ।
विष्णुः ।

प्राशाखे समावेष्टयित्वा गृहारी ग्रीवायामासज्योपरित् ।
गृहारी अतिआधारी ग्रीवायां यन्त्रोपवीतमासज्ज ।
अङ्गिराः ।

कृत्वा यन्त्रोपवीतम् पृष्ठतः कच्छसम्बितम् ।
विष्णुपद्मे गृही कुर्याद्यथा कर्णे समाहितः ॥
कर्णे निधानमेकवक्त्रविषयम् ।

तत्रात्र सांख्यायनग्रन्थे ।

यद्येकवक्त्रो यन्त्रोपवीतं कर्णे कृत्वा मूत्रपुरीषोत्सर्गं
कुर्यादिति ।

हारीतः ।

उच्चारं मेघुने चैव प्रस्तावे दन्तधावने ।

ज्ञाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत् ॥

उच्चारं पुरीषोद्धर्णे ।

विष्णुपुराणे ।

दूरादावसथाः*भूयं पुरीषश्च विवर्जयेत् ।

पादावनेजनोच्छिष्टं† न क्षिपेच्च गृहाङ्गने ॥

बृहद्विष्णुः ।

अन्तर्धीय हृषेर्भूमिं शिरः प्रावृत्त्य वाससा ।

वाचं नियम्य बन्धेन निष्ठीवोच्छ्वासवर्जितः ॥

मनुः ।

वायुन्मिविप्रमादित्वमपः पश्यंस्तथैव माम् ।

न कदाचित्प्रकुर्वीत विष्णूचस्य विसर्जनम् ॥

पञ्चसंस्कृतः ।

न फालकगृहे न जले न चित्वां न च पर्वते ।

न जीर्णदेवायतने न वल्लीके न शादले ॥

न ससस्त्रेषु गर्तेषु न गच्छेच्च पथि स्थितः ।

न नदीतीरमासाद्य न भस्मानि न गोमये ॥

न च पर्वतमस्तक इति पाठे पूर्वस्तपर्वतग्रहेणैव तन्म-

स्तकसिद्धावपि पुनर्ग्रहणादोषाधिक्यं द्योत्यते । तद्वाच्ये तु

* यद्वात् ।

† पादपचासनावविष्टजनसम् ।

अथनास्तस्य पर्वति होवामावप्रतिपादनार्थमित्युक्तम् ।
विष्णुपुराणे ।

उत्तर्गे वै पुरीषस्य मूत्रस्य च विसर्जने ।

तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र न च किञ्चिदुदीरयेत् ॥

मरहाजः ।

अपक्वञ्च च विष्णुर्न काष्ठलोद्भूतवादिना ।

उदस्यवासाः उत्तिष्ठेद्दुः विधृतमेवम् ॥

अथ शौचविधिः ।

वाग्भट्टस्यः ।

अहीतमिन्नबोलाय अग्निरभ्युत्तैर्जलेः ।

नम्यलेपचयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ।

उत्तृतेरिति जलान्तर्निविधः । नम्यलेपचयकरमिति सर्वेषां
साधारणं शौचम् । वक्ष्यमाणकर्मस्थानियमस्वदृष्टार्थः ।

इहः ।

शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूखी हिजः अतः ।

शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्कृताः क्रियाः ॥

यमः ।

आहरेभृत्तिकां प्रातः क्षुत्तामसिकतात्तया ।

क्षुत्तमहचमनुपहतदेमोपसचचार्यम् ।

• अतिदेशादुत्तिष्ठवचनम् ।

↑ अहचमनुपहतदेवः ।

वापीकूपतटानीषु नाहरेवाहृतौ नृदम् ।

आहरेज्जलमध्यात्तु परतो मणिवन्धनात् ॥

शातातपः ।

शुचिदेशात्तु संश्रान्ना शर्कराश्मादिवर्जिता ।

रक्ता गौरा तथा श्वेता मृत्तिका चिविधा स्मृता ॥

कश्यपः ।

विप्रे गौरा नृदः प्रोक्ताः क्षमे रक्तास्तयोदिताः ।

वैश्वस्य हरिताः प्रोक्ताः क्षणाः स्त्रीशूद्रयोस्तथा ॥

विष्णुपुराणे ।

वल्लीकमूषिकोत्खातान्मृदुमन्तर्जलास्तथा ।

श्रीचावशिष्टां गेहाच्च नृदः शौचे विवर्जयेत् ॥

विष्णुः ।

अन्तःप्राणवपक्वाच्च हसोत्खातां न चाहरेत् ।

मनुः ।

आहृतमन्यश्रीचार्थं बालुकां पांशुरुपिणीम् ।

न मार्गान् शस्यमानाच्च नादव्याकुल्यतः कश्चित् ॥

तथा ।

यस्मिन्देशे च यत्तैयं या च यत्र च मृत्तिका ।

सैव तत्र प्रयस्ता स्वास्तया श्रीचं विधीयते ॥

सूक्तंस्थानियममाह

इत्यः ॥

एका लिङ्गे करे तिस्र उभयोर्मृद्वं स्मृतमिति ।
करे सव्ये एतच्च मूत्रग्रीवविषयम् ।

एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो हे हस्तयोर्द्वयोः ।

मूत्रग्रीवं समाख्यातं शुक्ले तद्विगुणं भवेत् ॥

इति मातातपस्करचात् ।

विट्ग्रीवे तु मग्नौ विशेषः ।

एका लिङ्गे गुदे तिस्रो द्य वामकरे तथा ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः ग्रीवोपपादिकाः ॥

वमदक्षौ ।

हे लिङ्गे मृत्तिका देये गुदे पञ्च करे द्य ।

उभयोः सप्त दातव्या इति ।

ग्रहः ।

अपाने मृत्तिकाः सप्त लिङ्गे हे परिकीर्तिते ।

एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्त्रेयाः* चतुर्दश ॥

तिस्रसु मृत्तिका देया कर्तुं वै नखगोधनम् ।

तिस्रसु पादयोर्त्रेयाः ग्रीवकामस्य सर्वदा ॥

ग्रीवमेतद्दृष्टवान् तदा शुभनिवासिनाम् ।

द्विगुणं स्नाहनस्नानां यतीनां त्रिगुणं स्मृतम् ॥

मृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपथीं पूर्यते यथेति ।

अथ मृत्तिकाधिक्यं यत्तन्मूत्रपुरीषनिर्हरणाय दद्यात् । यदा त्वेव-
मपि नखलोपचयो न भवति, तदोक्तसंख्यातिकमेवापि कार्यम् ।

यदाह मनुः ।

यावत्तापैत्यमिध्याक्तो गन्धलेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृदारि वा देयं सर्व्यासु द्रव्यशुद्धिष्विति ॥

हस्तग्रीवे तु हारीतो विशेषमाह ।

दश सव्ये षट् च पृष्ठे सप्तोभाभ्यां च तिसृभिः ।

पादौ प्रचालयेदिति ।

पृष्ठे सव्यपञ्चाङ्गाणि ।

लिङ्गग्रीवे तु सप्तमात्रमाह

दशः ।

लिङ्गे तु सप्तमाख्याता त्रिपर्वीं पूर्यन्ते यथा इति ।

विट्ग्रीवे तु मनुः ।

चर्चप्रसूतिमात्रा तु प्रथमा सृत्तिका स्मृता ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धार्द्धा प्रकीर्तिता ॥

एतच्छीर्षं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥

न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं ग्रीवे शुद्धिमभीषता ।

प्रायश्चित्तेन युज्येत विहितातिक्रमे कृते ॥

वायुस्तः ।

तीर्थे ग्रीवं न कुर्वीत कुर्वीतोद्भूतवारिणा ।

कजमध्वरुचरामङ्गी भादित्यपुराणे ।

रत्निमात्रं जलं त्वक्ता कुर्व्याच्छीर्षमनुवृते ।

मन्वास्तु शोधयेत्तीर्थमन्यथा त्वशुचिर्भवेत् ॥

दधः ।

यदिवा विहितं ग्रीवं तदर्धं निशि कृतम् ।

तदर्धमातुरे प्रोक्तमातुरस्वार्धमध्वनि ॥

आदिपुराणे ।

स्त्रीशूद्रयोरर्धमानं ग्रीवं प्रोक्तं मनीषिभिः ।

यो विस्मृनोक्तार्जनायोपविष्टः सन्न करोति तस्याप्यर्धग्रीवमाह
हृदपराशरः ।

उपविष्टा तु विस्मृत् कर्तुं यस्तत्र* विन्दति ।

स कुर्यादर्धग्रीवन्तु स्वस्य ग्रीवस्य सर्वदेति ॥

अथ संस्त्राया विषमत्वेनाङ्गीकरणासम्भवस्तत्र साध्या तदर्ध-
परिमाणा प्राज्ञा ।

भार्तः कुर्याद्यथाशक्ति दुःखः कुर्याद्यप्रोचितम् ।

वाकस्यानुपनीतस्य गन्धलेपचयावहम् ॥

हृदपराशरः ।

अरस्ते निर्जने रात्रौ चौरव्यासाकुले पति ।

कृत्वा मूषपुरीषश्च द्रव्यहस्तो न दूषति ॥

अदादिकं हस्ते धारयित्वा न दूषतीत्यर्थः । अस्ते तु द्रव्यहस्तो
न दूषतीत्यस्यान्यार्थं वर्धयन्ति । एवंविधस्तस्ते अदनीवद्रव्यं
हस्ते गृहीत्वा मूषपुरीषकरवैऽपि तद्रव्यं गृह्णीयेति । तद्रव्यं
हस्ते गृहीत्वैवाचमने कृते दुष्टं भवतीत्यर्थः ।

भोजनकाले गुह्यकाले विधेयमाह

हस्त्यतिः ।

शुक्लानस्य तु विप्रस्य कदाचिन्नश्यवेद्गुहम् ।

उच्छिष्टमशुचित्वञ्च तस्य ग्रीचं विधीयते ॥

पूर्वं कृत्वा तु ग्रीचन्तु ततः पञ्चादुपसृज्येत् ।

ततः कृत्वोपवासञ्च पञ्चगव्येन शुध्यतीति ॥

विप्रग्रहणमुपसञ्चयार्थम् ।

ग्रीचे हस्तनियममाह देवलः ।

धर्मविहन्निधं हस्तमधःग्रीचे न योजयेत्* ।

तथा च वामहस्तेन नामेरुद्धं† न ग्रीधयेत् ॥

अनेहं विचारणीयं विस्मययोर्मिलितयोः करचे एका लिङ्गे
गुदे तिस्र इत्येतच्छीचं प्रवर्त्तते, आहोस्वित्‍† प्रत्येककरचम-
पीति‡ । प्रत्येककरचं तावन्न युक्तं केवलमूचोत्सर्गं आतातप-
वचनविरोधात् । वचनन्तु

एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो हे हस्तयोर्द्वयोः ।

मूचग्रीचं समाख्यातमिति ॥

अथ केवलपुरीषोत्सर्गविषयत्वमुच्यते । लिङ्गग्रीचनिमित्ता-
भावेऽपि§ नैमित्तिकं तच्छीचमापद्येत तच्चायुक्तमदृष्टार्थप्रस-

* विपज्जयेदिति पाठान्तरम् ।

† लिङ्गत ।

‡ केवलमूचोत्सर्गकरचं केवलपुरीषोत्सर्गकरचमपीत्यर्थः ।

§ मूचोत्सर्गपनिमित्ताभावे ।

¶ लिङ्गग्रीचम् ।

ब्राह्मणादस्त्विति* चेन्न । एका लिङ्ग इत्यस्मांश्च नैवस-
 मूचोत्सर्गविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । अगतिरिति हीयं गतिः† ।
 यद्वद्वकल्पनम् अतो विग्रिष्टोत्सर्ग एवेति युक्तम् । तथापि‡
 लिङ्गशेषं पूर्वम्§ । वचनप्रतीतकमातिशयेन कारणाभा-
 वारसन्नितितत्वात्प्रवृत्तम्॥ एतदकारणे## साक्षात्पुत्रलेपस्य
 मन्विष्योपरिभागेऽपि संसर्गप्रसङ्गे च । हस्तपादादिशेषानु-
 तन्नेष्वेव देयकालकर्त्तव्याच्छौचरूपोपकारस्यैकत्वाच्च ।

अथ विषमूत्रव्यतिरिक्तशरीरमलशौचम् ।

मनुः ।

अहं नाभिर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।

सायधस्त्रान्यमेध्यानि देहाद्यैव मसाचुरता इति ॥

शानीन्द्रियच्छिद्राणि ।

मसानपि स एवाह ।

वसा रुक्मसुप्तज्या मूत्रं विट् कर्षविष्मन्थाः ।

* अद्वयमिति शेषः ।

† इयं गतिः अद्वयमनादया गतिः अगतिरिति नास्ति गतिर्विज्ञातविषयविशेषः ।

‡ मूत्रपुरीषोभयोत्सर्गश्चरुचेऽपि ।

§ पुरीषश्रीचाश्रमा ।

॥ एका लिङ्गे गुदे तिस्र इत्यादि वचनप्राधान्यमीदृशम् ।

॥ मन्विष्यं तत्र तद्वद्वक इति पाठाक्षरम् ।

०० विज्ञाश्रीचाश्रमे ।

श्रीभासु दूषिका खेदो हादयैते वृथा मलाः ॥

वसा कायखेदः । मज्जा शिरोभवमेदः । कर्षमिदं कर्षमलम् ।
दूषिकाश्चिमलम् ।

एतैरपघाते बोधायनः प्राह ।

आददीत मृदोऽपच षट्सु पूर्वेषु शुचये ।

उत्तरेषु च षट्सन्निः केवलाभिर्विशुध्यतीति ॥

मनुसु ।

विष्णुचोक्तगर्गशुद्धार्थं मृदाय्यादियमर्थवत् ।

देहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु हादयत्यपि ॥

विष्णुचमुक्तं तोयेन* तत्तादृशं तच्छुद्धार्थमर्थवत्प्रयोजनवत् ।

एवञ्च बोधायनमनुवचनयोर्विकल्पः । स च देशकालाद्यपे-
क्षया ।

तथाच बोधायनः ।

देशं कालं तथाक्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शीघ्रं प्रकल्पयेत् ॥

यमः ।

मूत्रे तिस्रः पादयोस्तु हस्तयोस्तिस्र एव च ।

मृदः पञ्चदशान्धे हस्तादीनां विशेषतः ॥

एतदास्मीयमूत्रादिसर्गशौचमुदाहृतम् ।

सत्सर्गकालादन्यत्र परकीये तु पठ्यते ॥

* तोयेन तत्तादृशमिति पाठश्च ननु पुनरेव दर्शनाद्विहितं परम् सार्वकं
सीति ।

परस्म्य शीघ्रितस्मै रीतोविस्मृपञ्च तदा ।

चतुर्धामि वार्त्तानां द्वाविंशत्युत्तिक्ताः कृताः ॥

विष्णुः ।

नाभिरधस्तात्पद्भु कायिकैर्मलैः सुराभिमंयैर्वोपहतो
कृतोयैस्तद्वत् प्रचात्वाचान्तः कृष्येत् । चक्षुषोपहतो
कृतोयैस्तद्वत् प्रचात्वा आतैव इन्द्रियोपहतस्तूपोच
आत्मा पञ्चगव्येन दग्धनच्छेदोपहतः॥वेति शीघ्रप्रकरणम् ।

अथाचमनम् ।

तच्च वृक्षपराशरः ।

कृत्वाच शीघ्रं प्रचात्वा पादौ हस्तौ च कृष्यलैः ।

निवहमिष्वकच्छसु द्विज आचमनश्चरेत् ॥

प्रचेताः ।

अनुच्छेदेन ग्रीताभिराचामेदिति ।

आतुराचानुच्छेदकमप्रविष्टम् ।

तदाचापस्तम्भः ।

उद्धेनातुराचाच्च तद्योच्छेनोच्छपायिनामिति ।

अथाचमनं भवतीति शेषः ।

श्रीगीश्वरः ।

अनर्जानु यक्षी देवे उपविष्ट उद्गुहः ।

ब्राह्मन् ब्राह्मणं तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृजेत् ॥

तथा ।

कनिष्ठादेरिन्द्रकुष्ठमूलाभ्यां करस्य च ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्याम्यनुक्रमात् ॥

इहः ।

प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिवेदम्बु वीक्षितम् ।

संहत्याकुष्ठमूलेन द्विः प्रमृश्यात्ततो मुखम् ॥

वीक्षितमित्थे तदहर्विषयम् ।

राधावनीक्षितेनैव शुद्धिबक्ता मनीषिभिरिति

यमस्मरणात् ।

मनुः ।

निराशामिदपः पूर्वं द्विः प्रमृश्यात्ततो मुखम् ।

खानि* चोपसृशेदन्निराशानं† शिर एव च ॥

गीतमः ।

त्रिचतुर्वा अप आशामिदिति ।

चतुर्थं ह्यं देवपित्र्यकर्मापेक्षयेति वेचित् ।० निर्घहणेन‡ तुष्य-
भावः§ इत्यन्ये ।

भरद्वाजः ।

संहताङ्गुलिभिस्त्रिंशदङ्गुलीति गृहीत्वा दक्षिणेन तु ।

* इन्द्रियाणि ।

† आकाशान् हृदयमित्यर्थः ।

‡ निर्घहणेन निवारयत्यशामिदम् ।

§ मनुकुष्ठेऽस्मात् ।

सुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठे तु शेषेषाचमनं चरेत् ॥

प्राञ्चोग्रं विप्रक्षीर्येण नित्यकाकसुपस्पृशेत् ।

कायचैदमिकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥

कार्यं प्राजापत्यं । चैदशिकं देवं । यस्मिन् आचमनप्रयोगे
यद्वाङ्मयाद्वितीर्थं स्वीकृतं तेनैव स प्रयोगः कार्त्थो न तीर्था-
न्तरेण ।

दधः ।

संहताङ्गुलिभिः पूर्वमास्त्रमेवमुपस्पृशेत् ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेयित्वा प्राचं पश्चादनन्तरम् ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ।

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां हृदयम् तस्मिन् वै ॥

सर्वाभिसु शिरः पश्चाद्वाङ्गं चापेक्ष संस्पृशेत् ।

मास्त्रवस्त्रः ।

अङ्गुलिं प्रकृतिस्त्राभिर्हीनाभिः फेनमुद्बुधैः ।

निः प्राप्तापो विस्मृज्य स्नान्यङ्गिः संस्पृशेत् ।

अथ विशेषमाह पैठीनसिः ।

सख्ये पाचौ शेषा अपो निनवेदिति ।

शेषा आचमनावशिष्टाः ।

हृदयहृदयव्यधोपसर्गनमाह ।

तर्ज्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत्वासापुटहयम् ।

मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत्तद्वहं ततः ॥

अङ्गुष्ठस्नानामिकाया योगेन अवधे स्पृशेत् ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् स्तम्भद्वयं ततः ॥
नाभिश्च हृदयं तद्वत् स्पृशेत्पाणितलेन तु ।
संस्पृशेच्च तथा ग्रीष्ममिति ॥

ग्रहस्तु ।

ततोऽङ्गुलिचतुष्कोणं स्पृशेत्पूर्वाङ्गमादितः ।
तर्ज्ज्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं पृथक् ॥
मध्यमानामिकाभ्यास्तु स्पृशेन्नासापुटे क्रमात् ।
अङ्गुष्ठेन कनीयस्याः कर्णौ संयोगतः स्पृशेत् ।
तर्ज्ज्यङ्गुष्ठयोगेन नाभिं हृदितलं स्पृशेत् ॥

पैठीनसिः ।

अग्निरङ्गुष्ठस्तस्मात्तेनैव सर्वाणि स्थानानि स्पृशेदिति ।
यत्र स्वशाखाणुसारेण व्यवस्थितो विकल्पः । यत्र शाखाया-
मङ्गलसंशयमेव नाम्नातम्, अङ्गुष्ठादिविशेषो वा नाम्नातः,
तच्छास्त्रीयानां त्वैच्छिको विकल्पः । येषाम्नु स्वशाखायां
कतिपयाङ्गसंशयमनाम्नातं, तेषाम्नु स्वशाखोक्तक्रमानुसारी
शाखान्तरोक्तक्रमः अनुक्ताङ्गसंशयं भवतीति व्यवस्था ।

उदकपरिमाणमाह

मात्रवत्कायः ।

हृत्कण्ठतालुनाभिश्च यथासंख्यं द्विजातयः ।

गुधेरन् स्त्री च शुद्धश्च सत्तत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

मातस्तालुनाभिः । हृद्गानां परिमाणमाह उग्रना ।

माधमज्जनमात्रा हृदयक्रमा भवन्ति ।

पाचमनप्रसङ्गात्सपवित्राचमने कचन विशेषः प्रदर्श्यते ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

गोष्पिष्टं तत्पवित्रम् भुक्तोष्पिष्टम् वर्जयेत् ॥

एतद्विषयव्यामिषायम् । हारीतेन वामे निषेधात् ।

वामहस्ते कुशान् कृत्वा समाचामति यो हिजः ।

उपस्पृष्टं भवेत्तेन वधिरेव मलेन चेति ॥

एतत्केवलवामहस्तामिषायम् । हस्तादवाग्रयणे ग्रीभिरेन फल-
कारणात् ।

उभयत्र स्थितैर्द्विभेः समाचामति यो हिजः ।

सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेदिति ।

अथ विशेषमाह हारीतः ।

सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवित्रो ऋतौ बुधः ।

अन्विर्वस्व पवित्रस्तु न तेनाचमनं भवेदिति ॥

पवित्रस्तच्चमाह कात्यायनः ।

अनन्तर्गर्भिणं सायं कौशं द्विदशमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यच्च कुपचित् ।

मार्कण्डेयः ।

चतुर्भिर्द्विभेः पिशाचैर्ग्राह्यस्तत्र पवित्रकम् ।

एकेन न्यूनमुद्दिष्टं वर्धे वर्धे यथाक्रमम् ॥

त्रिभिर्द्विभेः शान्तिकर्कं पञ्चभिः पीष्टिकं तथा ।

चतुर्भिर्वामिचाराणां कुर्वन् कुर्यात्पवित्रकमिति ॥

अथाचमननिमित्तानि ।

तत्र मनुः ।

उत्तीर्योदकमाचामेदवतीर्थं तथैव च ।

हारीतः ।

स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवता-
मभिगन्तुकाम आचामेत् ।

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते मुक्ता रथोपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेदासौ विपरिधाय च ॥

बौधायनः ।

भोजने हवने दाने उच्चारे च प्रतिग्रहे ।

हविर्भक्षकाले वा तद्विराचमनं स्मृतमिति ॥

मन्त्रपुराणे ।

होमे भोजनकाले च सम्यग्बोद्धयोरपि ।

आचान्तः पुनराचामेदन्यत्र च सकृत्सकृत् ॥

शुक्रिराः ।

वाण्णासादीन् जपे होमे दृष्टाचम्य विशुध्यति ।

खादीन् स्पृष्टापि वाचामेत्कर्षं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥

गुनीरथस्यात्खादिसर्गं आचमनम् । अन्यत्र स्नानवि-
भात् । उदकाभावे प्रसामर्थ्यं वा दक्षिणकर्षसार्थः ।

अनेनैवाभिप्रायेण ब्रह्मसतिः ।

पिबन्मन्त्रोच्चरे रौद्रे आकाशमधोऽधमिष्यते ।

अधोवायुसमुष्मन् आग्नये क्रोधसम्भवे ॥

भार्गारभूमिकस्यर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ।

निमित्तेभ्येव सर्वेषु दक्षिणं अवचं सृजेत् ॥

तथा ।

आर्द्रं दक्षं गोमयं वा भूमिं वा संसृजेद्विज इति ।

सांख्यायनः ।

क्षुते निष्ठीवने चैव दम्तोऽच्छिष्टे तद्यानृते ।

पतितानाक्षं सन्भावे दक्षिणं अवचं सृजेत् ॥

आदिस्था वसवो वरा वायुरग्निश्च धर्मराट् ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे ह्येते तिष्ठन्ति सर्वदा ॥

आचारसागरे ।

अपी जम्बूद्वीपं जग्ध्वा कृत्वा ताम्बूलचूर्णम् ।

सौमन्धिकानि सर्वाणि नाचामेत विचक्ष्वतः ॥

अपी जग्ध्वेति अष्टतारिधानमसीत्वादिभिर्मन्त्रैरपी जग्ध्वा

तन्निमित्तं नाचामेदित्त्वर्थः ।

वीधायनः ।

पादेषासनमेवैव नाचामेदरिषा रिजः ।

सुखाभावेऽपि* वै किञ्चित्पिष्टा भूमौ जलं सृजेत् ॥

* इत्येवमात्रेण तत्त्वत्वं भूमौ पिष्टा मेव जलेन पाचनं कुर्वन्तित्यर्थः ।

आपस्तम्बः ।

सन्त्यार्थे भोजनार्थे वा पित्र्ये वा तथैव च ।

शुद्धाहूतेन नाशान्तिरप्येवमस्ति ॥ च ॥

यमः ।

तावन्नीपस्येद्विप्रो यावद्दामेन संस्पृशेत् ।

यामे हि द्वादशादित्या वरुणस्त्रिदशेन्द्रः ॥

उदके चोदकस्यसु स्वस्यस्यसु स्वले शुचिः ।

पादौ स्थाप्योभयत्रापि आशान्तोभयतः† शुचिः ॥

जले स्वले चैकैकं पादं कृत्वाशान्त उभयत्र जलकर्कशं स्वस्त-
कर्कशं च शुद्धो भवतीत्यर्थः ।

अकृत्वा पादयोः शौचं तिष्ठन्‡ मुक्तमिच्छोऽपि वा ।

विना यन्नीपवीतेन आशान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

तिष्ठन्निति स्वस्तविषयं विष्णुना तिष्ठतोऽपि जलेऽभ्यनुज्ञानात् ।

जान्नीरुर्ध्वं जले तिष्ठन्नाशान्तः शुचितामियात् ।

अथस्ताच्छतकृत्वोऽपि समाशान्तो न शुच्यति ॥

इति अथस्ताक्षमिधासानुदन्नेऽऽश्वविष्वक्म् ।

तथाच स्मर्यते ।

जानुमाने जले तिष्ठन्निति ।

* जपयन्नीपेभ्यः ।

† सन्धिरत्र शार्धः ।

‡ दृष्टायमानः ।

§ जानुपरिमिते दण्डैः ।

अवाचान्तः शुचिरिति वाक्यशेषः ।

तथा ।

सोपानलो न चोष्णीवी पर्यङ्गासनयाननः ।

दुर्देशे प्रपदं चैव नाचामन्* शुचिमाप्नुयात् ॥

नरगोवरयानां हस्वधी† रोहकस्तथा ।

आचान्तः कर्मशुद्धः स्वात्ताम्बूलीषधजम्बित् ॥

शुक्लासनस्थोऽप्याचामेवान्यकाले कदाचन ।

न पादुकस्थो न त्वरितो न चायन्नोपवीतवान् ॥

साङ्ग्राहकः ।

दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादो न कुर्वीत साध्यायं पितृतर्पणम् ॥

आसनाद्गुदपादसु जानुनीर्वाय जङ्घयोः ।

ऊतावसम्बिबो‡ यच्च प्रौढपादः स उच्यते ॥

सृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥

परिवामाचमनायोदके दीयमाने ये विन्दवः पादयोः पतन्ति

तैर्नाशुच इत्यर्थः ।

इत्याचमनविधिः ।

* प्रपदम् गच्छन् न आचामन् न शुचिम् आप्नयादित्यन्वयः ।

† अन्धवि दीर्घः ।

‡ पर्यङ्कमन्त्रणः ।

अथ प्रातःस्नानम् ।

तत्र मार्कण्डेयपुराणे ।

अस्नातस्तत्र क्रियाः सर्वा भवन्ति ह्यफला यतः ।

प्रातः समाचरेत्स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम् ॥

प्रातःस्नानं मन्त्रवर्जं मध्याह्ने मान्त्रिको विधिः ।

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्दिवर्षिपिष्टतर्पणम् ॥

योगीश्वरः ।

स्नानमद्भ्यैवतैर्मान्त्रैर्मार्जनं प्राचसंयमः ।

सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ॥

योगियाश्रवणः ।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।

यतेस्त्रिसवनं स्नानं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः ॥

वानप्रस्थस्य कालद्वये स्नानं ब्रह्मचारिणश्च सकृत्स्नानमशक्त-
विषयम् । अतएव

याज्ञवल्क्यः ।

दान्तःस्त्रिसवनस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहादिति ।

स्मृतिसंग्रहे ।

स्नायात्प्रातश्च मध्याह्ने ब्रह्मचारी तथा गृहीति ।

ग्रहः ।

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।

सर्वमर्हति शुभात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥
 दृष्टं मलापनयनादङ्गुलिः । अदृष्टं नित्यत्वेन पापघ्नः ।
 अलक्ष्मीः कालकर्षी च दुःखप्रादुर्विचिन्तितम्* ।
 बाल्यं हि पातनाहुःखं नित्यस्नायी न भयति† ।
 कालकर्षी दुःखदुःखिता ।
 नित्यस्नानेन पूयन्ते अपि पापकृती नराः ॥
 कात्यायनः ।
 यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।
 दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे च तद्मन्त्रवत् ॥
 अमन्त्रवदिति प्रातःस्नाने न सर्वमन्त्रनिषेधः । अपि तु मन्त्र-
 बहुलनिषेधः । यतः
 स एवाह ।
 अस्त्वामहोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्त्तव्यः ।
 प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो विगर्हितः इति ॥
 दधः ।
 अत्यन्तमस्त्रिणः स्नायी नवच्छिद्रसमन्वितः ।
 सवस्त्रेव दिवाराचौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥
 वामनपुराणे ।
 निषिञ्च तीरदुग्धपिच्छसानि
 पूर्वोत्तराभाषि खट्वं न्यसेत् ।

* दुःखप्रमिति कविभाटः ।

† एताव पञ्चादि इत्यध्याहारिभावः ।

प्रक्षाल्य पादौ च मुखञ्च कण्ठे

यज्ञोपवीतञ्च जलं पिबेत्तुः ॥

कण्ठे यज्ञोपवीतमासज्येत ध्याहारः ।

एवं चैतदुक्तं भवति ।

उपवीतं निवीतं कृत्वा प्रक्षालयेदिति ।

त्रिजलं पिबेदाचामिदित्यर्थः ।

कराभ्यां धारयेद्भान् शिखाबन्धं विधाय च ।

प्राणायामांस्तथा कुर्यात्कालज्ञानं यथाविधि ॥

यथाविधि कालज्ञानं तिथिनक्षत्रादिज्ञानं कुर्यादित्यर्थः ।

वृत्तिकान्तु विधा कृत्वा भागेनैकेन लेपयेत् ।

दक्षिणेनैव हस्तेन अष्टावेतानमुक्तमात् ॥

अष्टौ वक्ष्यमाणाः । ललाटमंसद्वयं हृदयं पृष्ठमुदरं कुक्षिद्वयं

चेत्पष्टौ विज्ञेयाः ।

ललाटमंसौ द्वरपृष्ठमुदरञ्च सकुक्षिकम् ।

ततो वामक्रमेणैव नाभिवक्ष्युरुजङ्गकम् ॥

दक्षिणादिक्रमेणैव चरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः ।

सुदा तृतीयभागेन करो च त्रिः स मार्जयेत् ॥

इति तूष्णीं सुदा स्नानं कृत्वाचम्य जलं विधेत् ।

नाभिमात्रे जले गत्वा कृत्वा केयान्निधा द्विजः ॥

निदहकश्चौ नासाश्च त्रिः कृत्वोत्सृज्य ततः ।

द्विराचम्याभिषेकञ्च कुर्यादष्टाचरेण तु ॥

आयं गौरिति सूक्तेन द्विज आवर्तयेदपः ।

सुम्बुकायेति मन्त्रेण विद्ध्यत्स्वधर्मवचम् ॥

सुम्बुकायेति नायं नियमः अपि तु भावहृत्तादिसूक्तानामुप-
सङ्गवार्जम् ।

अपं द्वादशवारांस्तु महापापापनुत्तये ।

अधमर्षश्चक्रियया धूतपापः समाहितः ॥

ततो निमज्ज्य वारांस्त्रींस्ततस्तर्पणमारभेत् ।

तर्पणमिति ज्ञानाङ्गतर्पणम् ।

तथा तैत्तिरीयशास्त्रायाम् ।

श्रीं भूर्देवांस्तर्पयामि भुवो देवांस्तर्पयामि स्वर्देवांस्तर्प-
यामि । भूर्भुवःस्वर्देवांस्तर्पयामि । एवं भूर्भुवः-
स्तर्पयामि । एवं भूः पितृस्तर्पयामीत्यादि ।

ग्रहः ।

प्रातस्तम्यपर्वणं जगत्सृष्टिविति क्रमात् ।

जसाञ्जलिचयं दद्यादेतच्छेषतर्पणमिति ॥

एवमेव माध्याह्निकज्ञानमपि विशेषस्वाङ्गिके प्रदर्शते ।

अथ प्रातःसन्ध्या ।

तत्र व्यासः ।

प्रातःसन्ध्यां सनत्सर्वा मध्यमां ज्ञानकर्माणि ।-

सादित्वां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि ॥

मध्यमां ज्ञानकर्माणीति माध्याह्निकज्ञाने जाते इत्यर्थः ।

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मासु ।

स यद्यत्कुर्वते कर्म न तस्य फलभागमवेत् ॥
संवर्त्तः ।

अथाचम्य कुशैर्युक्तं आसने समुपस्थितः ।
करसंयुटकं कृत्वा सन्यां नित्यं समारभेत् ॥
नत्वा तु पुष्करीकाचमुपात्तावप्रशान्तये ।
ब्रह्मवर्चसकामार्घं प्रातःसन्यामुपास्महे ॥
इत्थं कृत्वा तु सङ्कल्पं कुशानादाय पाणिना ।
नद्यां नद्युत्थतोयैस्तु गृहे वामकरे स्थितैः ॥
विभिर्ध्यातृतिमन्त्रैस्तु प्रत्येकं मिलितैश्च तैः ।
गायत्र्या च ततः कुर्यादभिषेकस्तु तज्जलैः ॥
आर्घ्यं षण्ण्दोदेवतञ्च विनियोगविधिं स्मरेत् ।
आवाहनञ्च गायत्र्याः प्राणायामं समभ्यसेत् ।
गायत्रीं चरचरां बालां साक्षस्त्वनकमण्डलुम् ॥

चरचरां प्रणवात्मिकाम् ।

रक्तवस्त्रां चतुर्वर्णां हंसवाहनसंस्थिताम् ।
ब्रह्मार्थी ब्रह्मदेवत्वां ब्रह्मलोकनिवासिनीम् ॥
आवाहयाम्यहं देवीं गायत्रीं सूर्यमण्डलात् ।
ओङ्कारस्तु ब्रह्म ऋषिर्देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते ॥
गायत्री च भवेच्छण्ण्दो नियोगः सर्वकर्माण्यु ।
त्रिमात्रस्तु प्रयोज्य चारुणे सर्वकर्माणाम् ॥
व्याहृतीनाञ्च सर्वासामार्घ्यैश्च प्रजापतिः ।
गायत्र्याग्निगुष्टुबृहती त्रिष्टुबेव च ॥

पंक्तिश्च जगती चैव ह्यन्दास्त्रैतानि सप्त वै ।
 अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो बृहस्पतिरपोपतिः ॥
 इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ।
 प्राणस्त्रायमने चैव विनियोग उदाहृतः ॥
 भूर्भोक् पादयोर्न्यस्य भुवर्लोकान्तां जागुनीः ।
 स्वर्लोकां गुह्यदेशे तु नाभिदेशे महस्तथा ॥
 जनलोकान्तां हृदये कण्ठदेशे तपस्तथा ।
 भ्रुवोर्ललाटसन्धौ तु सत्यलोकं प्रतिष्ठितम् ॥
 सविता देवता यस्या मुखमग्नितयात्मकम् ।
 विश्वामित्रं ऋषिं ह्यन्तो गायत्री सा विशिष्यते ।
 उपहोमीपनयने विनियोगो विधीयते ॥

व्यासः ।

श्रीं मूर्ध्नि न्यस्य हृदये भुवः शिरसि विन्यसेत् ।
 स्वरितीदं शिखायान्तां गायत्र्याः प्रथमं पदम् ॥
 विन्यसेत्कवचेनैव द्वितीयं नेत्रयोर्न्यसेत् ।
 तृतीयेनास्त्रविन्यास एव न्यासोऽयं गायत्र्यः ॥
 वा सन्ध्या सा च गायत्री त्रिधा भूत्वा व्यवस्थिता ।
 पूर्वा भवेत्तु गायत्री सावित्री मध्यमा ऋता ॥
 वा भवेत्पश्चिमा सन्ध्या सा च देवी सरस्वती ।
 आगच्छ वरदे देवि त्राक्षरे ब्रह्मवादिनि ।
 गायत्रीं ह्यन्तर्मातर्ब्रह्मयोने नमोऽस्तु ते ॥

आत्मार्पणः ।

भूर्भुवः सुवरित्वापः* अभिमन्त्रा परिधिपेत्+
रचार्यमिति मेवः ।

अथ प्राणायामः ।

तत्र योगीश्वरः ।

सव्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा† सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ‡

गायत्रीशब्दनिवृत्तिमाह व्यासः ।

गायन्तं चायते यस्माद्गायत्री त्वं ततः स्मृतेति ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

प्रथमं साधनं कुर्यात्प्राणायामस्य योगवित् ।

प्राणायामनिरोधसु प्राणायाम उदाहृतः ॥

लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।

तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलर्कः‡ नृण्य मे ।

लघु द्वादशमात्रसु द्विगुणः स तु मध्यमः ।

त्रिगुणाभिसु मात्राभिरुत्तरः स उदाहृतः ॥

विष्णुपुराणे ।

प्राणायामनिलं वक्ष्यमभ्यासात्कुरुते तु यः ।

प्राणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽवीज एव वा ॥

* बहुपुञ्जे आप इति पाठदर्शनाच्छब्दोऽनुरोधाच्च आप इति रचितं परन्तु
आवरणानुसारेण अप इति समीचीनः पाठः ।

† चापो ज्योतीरघोऽवतमिति मनीष ।

‡ अलर्कः इति अलर्कराजसमीपमम् ।

पूरकः पूरकं वावीः कुम्भकः स्वापनं कचित् ।

बहिर्निःसारणं तस्य रेषकः परिकीर्तितः ॥

सवीजो ध्यानजपसहितः सगुणोपास्तिः ।
अवीजो निर्गुणो-
पासनं तच्च परमहंसविषयम् ।

यथाह पराशरः ।

साक्षस्या भगवन्मूर्तिः स्थूलं रूपं द्विजोत्तम ।

अनालम्बमनस्तस्य योगिनोऽभ्यासतः स्मृतम् ॥

इदया कर्षयेदायुं बाह्यात् षोडशमाचया ।

धारयेत्पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु माचया ॥

सुषुप्ता मध्यमं सम्यग्द्वान्त्रिंशन्माचया शनैः ।

नाद्या पिङ्गलया चैनं रेषयेद्योगविपश्चात् ॥

भ्यासः ।

अङ्गुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासाया इक्षिप्तं पुनः ।

कनिष्ठानामिकाभ्यान्तु वामं प्राणस्य संप्रष्टे ॥

अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु कण्ठेही सामगायनः ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु ग्राह्यः सर्वैरक्षर्यभिः ॥

मनुः ।

प्राणावामा बाह्याश्च अस्य षोऽपि विधिवत्कृताः ।

व्याहृतिप्रचवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥

प्राणायामचयं कार्यं सन्धातु च तिस्रश्चपि ।

प्राणस्वायमनं कृत्वा प्राणमिष्यततोऽपि सन् ।

अन्तरं स्थिते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम् ॥

अथ मार्जनम् ।

योगियाग्रवक्त्राः ।

आपोहिष्ठेति तिसृभिः ऋग्भिस्तु प्रयतः शुचिः ।

नवप्रणवयुक्ताभिर्जलं शिरसि निःक्षिपेत् ॥

प्रतिपादमादौ प्रणव उच्चार्यमाणे ऋक्चयेऽपि नव प्रणवाः
भवन्तीति नवप्रणवयुक्तत्वं भवति ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नद्यां वायु ऋदे वायु भाजने सूक्ष्मयेऽथवा ।

प्रीडुम्बरे च सौवर्णे राजते दारवे जलम् ।

क्षत्वाथ वामहस्ते वा सन्ध्योपास्तिं समाचरेत्* ॥

एवञ्च वामहस्तोदकसन्धानिषेधवचनानि पाचान्तरसङ्गावे
सावकाशानि ।

द्वैपायनः ।

दत्त्वा चाभिमुखं तोयं मूर्द्धि ब्रह्ममुखेन तु ।

आपो हिष्ठेति सूक्तेन दर्भैर्मार्जनमाचरेत् ॥

यस्य चयायेति जलं सकुशं प्रक्षिपेत्त्वधः ।

नारायणः ।

ऋग्मन्ते मार्जनं कुर्यात्पादान्ते वा समाहितः ।

आपो हिष्ठेत्पृथं कार्यं मार्जनञ्च कुशोदकैः ॥

प्रतिप्रणवयुक्तञ्च क्षिपेन्मूर्द्धि पदे पदे ।

* समारम्भेति पाठान्तरम् ।

ऋचस्वामोऽववा कुर्याद्दधीषां मतमीदृशम् ॥

आपोहिष्ठेति सूक्तस्य सिन्धुदीप ऋचिः स्मृतः ।

आपो वै देवता ऋन्दो गायत्री मार्जनं स्मृतम् ॥

मार्जने तीर्थविशेषमाह हारीतः ।

मार्जनार्जनवलिकर्मभोजनानि देवतीर्थेन कुर्यादिति ।

एवं मार्जनं कृत्वा सूर्यश्चेत्यपः पिबेत् ।

आह शौनकः ।

सायमग्निश्च मेत्युक्ता प्रातः सूर्यश्चेत्यपः पिबेत् ।

आपः पुनस्तु मध्याह्ने एतैश्चाचमनं चरेत् ॥

तत्र सूर्यश्च मा मन्युश्च इत्यस्य मन्त्रस्य प्रकृतिऋन्दः अग्निर्ऋचिः

मन्युमन्युपतिरात्रयो देवताः प्रातःसन्ध्याचमने विनियोगः ।

केचन नारायणार्चं त्रैष्टुभं ऋन्दश्च मन्यन्ते । अग्निश्च सूर्य-

श्चेति यशुर्वेदिकौ मन्त्रौ ।

बौधायनोऽपि ।

अघ्रातः सन्ध्यापासनविधिं व्याख्यास्यामः । तीर्थं गत्वा

प्रयतोऽभिविक्तः प्रक्षालितपाणिपादः अप आचम्य

अग्निश्च मामन्युश्चेति सायमपः पीत्वा सूर्यश्च मा मन्यु-

श्चेति प्रातरपः पीत्वा सपवित्रे च पाणिना सुरभि-

मद्बलिङ्गाभिर्वाक्सीभिर्हिरण्यवर्चाभिः पावमानीभि-

र्याङ्गतिभिरन्यैश्च पवित्रैरात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवतीति ।

सुरभिंमती दधिक्ताव्रमिति । अस्या वामदेव्य ऋचिरनुष्टुप्

ऋन्दः दधिक्तावा देवता मार्जने विनियोगः ।—अबलिङ्गाभि-

रापोहिष्ठीयाभिः । हिरण्यवर्षाभिः, हिरण्यवर्षाः शुचयः ।
यासां राजा यासां देवा शिवेन माचक्षुषा इति चतसृभिः ।
आसां त्रिष्टुप् छन्दः । अग्निर्ऋषिः आपो देवता मार्काने
विनियोगः । केषुनाम ऋषिं कथ्यपं मन्यन्ते । पावमानीभिः
स्नादिष्टयेत्यादिभिः पावमानीनां बहुत्वादपिच्छन्दोदेवतानाञ्च
भिन्नत्वादिसंस्तरभयाज्ञोक्ता । तत्स्वरूपं छन्दोगानामनु सन्ध्याच-
मने गौतमोक्तौ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ । अहश्च मादित्यश्च पुनात्विति
प्रातः रात्रिश्च मा वरुणश्च पुनात्विति सायमिति । एतौ
प्रजापतिदृष्टौ लिङ्गोक्तदेवतौ च ।

सन्ध्याचमनानन्तरं नारायणः । .

सृष्ट्वा चाभिप्लुतं तीर्थं मूर्द्धि ब्रह्ममुखेन तु ।

आपोहिष्ठेति सूक्तेन दग्धैर्मार्कानमाचरेत् ॥

• सृष्ट्वा आचम्य ब्रह्ममुखं मनुनोक्तम् ।

ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखमिति ॥

सूक्तऋक्संख्यादिकमाह भृगुः ।

• आपो हिष्ठानवस्त्रु सिन्धुद्वीप ऋषिः स्मृतः ।

अष्टैवत्यासु सप्तर्षेणा गायत्रोदे त्वनुष्टुभाविति ॥

मार्कानामन्तरं ब्रह्मा ।

जलपूर्वं तथा हस्तं नासिकापे समर्पयेत् ।

ऋतवेति पठित्वा तु तज्जलानु चिन्तौ क्षिपेत् ॥

यमः ।

गृहीत्वा पाचिना वारि क्षयाक्षीतावर्षं जपेत् ।

विश्वयामासिकाये तु निरुध्य प्राचमावृतम् ॥

य एवं द्रुपदां नित्यं निरुद्धः प्रयतो जपेत् ।

न च तिष्ठन्ति पापानि तस्य देहे द्विजन्मनः ॥ इति ।

ऋतञ्च सत्यञ्चेति सूक्तं ऋषभमवमर्षणदृष्टम् । द्रुपदादिषु

मुमुक्षान् इति द्रुपदाः । अस्याः कीकिलीराजपुत्र ऋषिः

भापो देवता अनुष्टप् छन्दः । ततः सूर्यार्घ्यं निवेदयेत् ।

व्यासः ।

कराभ्यां तीयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिर्द्वयं सन्ध्ययोः क्षिपेत् ।

मध्याह्ने तु सक्रदेव त्रैपचीयं द्विजातिभिः ॥

अर्घ्यदाने मन्त्रान्तरमाह नारायणः ।

कराभ्यामञ्जलिं कृत्वा जलपूर्णं समाहितः ।

उदुत्थमिति मन्त्रेण तत्तोयन्तु क्षिपेत्ततः ॥

इति शास्त्रानुसारेण व्यवस्था ।

उदकत्रैपची कारणमाह काश्यपः ।

त्रिंशत्लोखो महावीर्या मन्देहा नाम राजसः ।

कृत्वातिदारुणा घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥

ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।

उपासते सदा सन्ध्यां प्रक्षिपन्त्युदकाञ्जलिम् ॥

दृष्टन्ते तेन ते दैत्या बन्धीभूतेन वारिणा ।

एतस्मात्कारणादिमाः सन्ध्या नित्यमुपासते ॥

ततः प्रदक्षिणमाहृत्य जलं सृजेत् ।

तथाच भविष्यपुराणम् ।

सायं मन्त्रवदाचम्य प्रोक्ष्य सूर्यस्य चाक्षलिम् ।

दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा जलं सृष्ट्वा विशुध्यति ॥

सायमित्युपलक्षणं सूर्यार्घ्यदानरूपनिमित्तस्य सर्वत्र विद्य-
मानत्वात् ।

श्रुतिरपि ।

यत्प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानवधुन्वन्तीति* ।

अथ सूर्योपस्थानम् ।

तत्र काश्यपः ।

हस्ताभ्यां स्वस्तिकं† कृत्वा प्रातस्तिष्ठेद्दिवाकरम् ।

मध्याह्ने तु ऋजू बाहू सायं मुकुलितौ करौ ॥

देवज्ञः ।

मित्रस्य चर्मणी तिस्रो वसवस्त्वेति चोदये ।

इमं मेति‡ चतुष्केण सायं कुर्यादुपस्थितिम् ॥

व्यासः ।

सन्ध्यात्रयेऽप्येकमेव उपस्थानं प्रचक्षते ।

* पाप्मानमवधुन्वन्तीत्येवं भवितुमर्हति परन्तु बहुषु पुत्रकेषु दर्शनादिकृत्वाच
पाप्मानवधुन्वन्तीति रचितम् ।

† अक्षलिरूपम् ।

‡ इमं मे वदस्व इत्यादिमन्त्रः ।

उदयः* उदुत्तं† चिचं‡ तच्च§ छिछिह्वाकारम् ॥
 एतद्योपस्थानं प्रातर्जपानन्तरमेव कार्यम् ।
 तदुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

ओङ्कारव्याहृतियुतां गायत्रीं वेदमातरम् ।
 कृत्वा जप्ताञ्जलिं दद्याद्भास्करं प्रति जप्तानाम् ॥
 वेदमातरमुच्चार्येत्यध्याहारः । जप्तानां द्विजप्तानां ।
 ध्यात्वा कर्मफलसंगतां सावित्रीं वै जपेद्बुधः ।
 अयोपतिष्ठेदादित्यमुद्यन्तं॥ तं समाहितः ॥ इति ।

अथ जपः ।

तत्र व्यासः ।

तेजोसीति च मन्त्रेण गायत्रीमावहेद्विजः ।
 उपस्थाय तुरीयेण नमस्कृत्य जपेच्च ताम् ॥
 योगिवाप्रावश्यकः ।
 ओङ्कारपूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः सप्तथैव च ।
 गायत्रीं प्रचक्षन्ते जपोऽग्रेण उदाहृतः ॥

* उदयं तमसः परिष्कीतिरित्यादिमन्त्रः ।

† उदुत्तं जातवेदसमित्यादिमन्त्रः ।

‡ चिचं देवानामित्यादिमन्त्रः ।

§ तच्च उदयवृत्तमित्यादिमन्त्रः ।

॥ इति चार्चम् ।

॥ उदयनामिति कविप्राठः ।

गायत्र्या विष्णुमित्रं ऋषिः सविता देवता गायत्रीऋग्ः जपे
विनिर्गमः ।

ध्यायेच्च मनसा मन्त्रं जिह्वीकृत्य न विचारयेत् ।

न कर्मयेच्छिरोपीषां दन्ताच्चैव प्रकाशयेत् ॥

मध्यमादिद्वयं पर्व्वं जपकाले तु वर्ज्जयेत् ।

एवं मेवं विजानीयाद्भूषितं ब्रह्मणा स्वयम् ॥

विश्वतश्चक्षुरिति मन्त्रेण जपान्ते भास्वरं दिवः ।

क्षुर्यात्प्रदक्षिणश्चैव उपविश्यासने ततः ॥

देवागातुविदो मन्त्रात्क्षुर्याज्जपविसर्जनम् ।

प्रातःसन्ध्याङ्गभूतेन गायत्र्या जपितेन च ।

यथासङ्गेन जप्तेन ब्रह्मा मे प्रीयतां रविः ॥

उत्तरे शिखरे जाता भूम्यां पर्व्वतवासिनी ।

ब्राह्मणैः समनुज्ञाता गच्छ देवि यथासुखमिति ॥

अङ्गतसन्ध्यास्य सूर्योदये सति प्रायश्चित्तं स्मर्यते ।

आदित्योऽभ्युदयाद्यस्य सन्ध्यापास्तिमकुर्व्वतः ।

ज्ञात्वा प्राचांस्त्रिरायस्य गायत्र्यष्टयतं जपेत् ॥

प्राणायामत्रयं कृत्वेत्यर्थः ।

अथ मध्याह्नसन्ध्यायां सौकर्याय विशेषः कथ्यते ।

सङ्ख्यावाहनाचमनोपस्थानजपनिवेदनेषु ।

तद्यथा । यद्योक्तफलप्राप्तये माध्याह्निकीं सन्ध्यापास्तिमहं

करिष्ये । इति सङ्ख्यार ।

सावित्रीं पुवतीं वृक्षां वृक्षवृक्षां त्रिचीचमां ।
 त्रिगुलहस्तां वृषभाधिरुक्तां वृद्धाणीं वृद्धदेवताम् ॥
 वसुधैवकुतोक्षितां जटासुकुटमण्डिताम् ।
 कैलाशविहितावासां मायांतीं सूर्यमण्डिताम् ।
 वरदां प्रचरां साक्षादेवीमावाहयाम्यहम् ।
 प्रचरां प्रचवाभिकाम् । इत्यावाहनम् ।

आपः पुनस्त्रित्वाचमनमग्नः ।

अथ नारायण ऋषिरापो देवता अनुष्टुप् छन्दस्वाचमने विनि-
 योगः । एकाक्षरं प्रक्षिपेत् । अर्धबाहुः सूर्यमुदीचमाक्षः
 उपतिष्ठेत् । उपस्नानमन्त्रेष्वेवः स्मृत्यन्तरे प्रदर्शितः ।

गायत्र्या च यथाग्रतश्चा उपस्था दिवाकरम् ।

विभाङ्गित्वनुवाक्येन सूक्तेन पुनश्च स च ।

शिवसङ्कल्पेन तथा मण्डलनाम्ना च ।

यविचैर्विविधैश्चान्यैर्गुह्योपनिषदैस्तथा ।

अपयन्तो हि कर्त्तव्यः सर्ववेदप्रसीतकैः ॥

इति अस्त्रशान्ताभिप्रायसुपस्नानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारये-
 दिति वशिष्ठस्मरणेन ।

मध्याह्नसन्ध्याह्नत्वेन गायत्र्या जपितेन च ।

त्रयासंख्येन जप्येन वृद्धे मे प्रीयतामिति ॥

अथ क्रमप्राप्तसायंसन्ध्याविशेषः ।

सहस्रावाहनाचमनोपस्नानजपनिवेदनेषु ।

उपात्तदुरितचर्माहं ब्रह्मप्राप्तौ सायंसन्ध्यापासनमहं करिष्ये ।

इहां सरस्वतीं क्षणां पीतवस्त्रां चतुर्भुजाम् ।

गङ्गाचक्रगदापद्महस्तां गरुडवाहनाम् ॥

वदर्थ्यायमवासान्तामायान्तीं सूर्यमण्डलात् ।

सामवेदक्षतोत्सर्गा वनमालाविभूषिताम् ।

वैष्णवीं चरचरीं शान्तां देवीमावाहयाम्यहम् ॥

अग्निश्च मेति नारायण ऋषिः अग्निर्देवता अनुष्टुप् छन्दः

आचमने विनियोगः । इमं मे वक्ष्ये श्रुधीति चतसृभिः

उपस्थानम् । अवशिष्टोपस्थानं प्रातर्व्यत् ।

सायंसन्ध्याङ्गभूतेन गायत्र्या जपितेन च ।

यथासंख्येन जप्येन विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥

नोदकस्थो जपेत्प्राज्ञो गायत्रीं वेदमातरम् ।

अग्नित्रयमुखी* यस्मात्तस्मादुत्थाय तां जपेत् ॥

उत्थायेति न सायंसन्ध्याविषयम् ।

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ।

इति याज्ञवल्करस्मरणम् । मध्याह्ने तु योगियाज्ञवल्करोक्तो विशेषः ।

तिष्ठंश्चेद्दीपमापोऽर्कं जपं कुर्यात्समाहितः ।

अन्यथा प्राप्नुयः कुर्यादिति ।

अथ अपसंस्थाविधिः ।

तत्र मनुः ।

ब्रह्मचारी बृहस्पतिं शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव द्विसहस्राधिकं जपेत् ॥

योगियाश्च वस्त्राः ।

पूर्वां सव्यां जपं स्तिष्ठेत्प्रावित्रीमर्कदर्शनात् ।

पश्चिमाक्षु समासीनः सम्यग्दक्षविभावेनात् ॥

यक्षराक्षसभूतानि सिद्धविद्याधरोरगाः ।

हरणि प्रसभं यक्षात्तस्माद्भुतं सुकारयेत् ॥

न चन्द्रमस च हस्तः पार्श्वमवसोक्तयन् ।

उपाश्रितो न कुष्मादीन् नमः प्रयतो नरः ॥

नावाश्रितो न जल्यं च न प्रावृत्तशिराः*स्तथा ।

न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथा करो ।

न चासमाहितमना न च संयावयन्नपेत् ॥

बृहस्पतिः ।

मनःसंहरचं शीघ्रं मीनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।

अव्यग्रत्वमनिर्व्वेदोः† अपसम्पत्तिहेतवः ॥

न स्निग्धवासाः स्वलग्नो जपादीनामरेदुधः ।

जपकाले न भाषेत ज्ञानहोमादिकेषु च ॥

* अवाश्रितः जलमध्यस्थितः शुक्लवासा इति शेषः ।

† आश्वादिनशिराः ।

‡ विवेकशून्यः ।

तृष्णीमासीत् च जपस्याख्यापयितादिकान् ।
 दृष्ट्वा तानद्युपसृष्ट्याभाय आत्वा विशुध्यति ॥
 विधियन्ताः जपयन्तो विशिष्टो दयभिर्गुणैः ।
 उपांशुः स्वाच्छतशुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
 विना शब्दं जपो यस्तु चलज्जिह्वादिजपकदः† ।
 उपांशुं तं जपं प्राहुर्मनसा मानसं तुधाः ॥

वशिष्टः ।

मानसः शान्तिको जप्य उपांशुः पौष्टिकः स्मृतः ।
 सशब्दश्चाभिचाराय त्रिविधो जप उच्यते ॥
 गृहे तु प्राकृती सन्ध्या गोष्ठे दशगुणा भवेत् ।
 नदीषु शतसाहस्रा अनन्ता शिवसन्निधौ ॥
 प्राकृती यथावस्थिता नाधिकफलेति यावत् ।
 श्रुतातपः ।

अमृतं मयगन्धश्च दिवामैद्युनमेव च ।
 पुनाति हृषलस्यान्नं सन्ध्या वहिरुपासिता ॥

ब्रह्मपुराणे ।

अङ्गुष्ठेन जपन्मोक्षं तर्ज्जन्यामाभिचारिकम् ।
 मध्यमा धनसम्पत्तिः शान्तिः पुष्टिरनामिका ॥

स्कान्दपुराणे ।

सौवर्णं राजतं ताम्रं स्फाटिकं रत्नजं तथा ।

* पञ्चदशाक्षरकः पञ्चशतशः ।

† जीह्वः ।

परिहृष्टं पुनर्जीवन्तं गच्छं पक्षं तत्रा भविन् ।

कुशयन्त्रिच दद्राचमुत्तमं चोत्तरोत्तरम् ॥

मन्त्रपुराणे ।

अष्टुषा समरन्त्रा च परिपूर्णा दृढा नवा ।

निखिला अघिताव्यक्ता अन्धोऽन्धं दृष्टिवर्जिता ॥

समन्दा चक्षसा या तु कुटिता अघिता तु या ।

भिवसूत्रेण अघिता पाषण्डस्य पुरातनी ॥

पाषण्डस्य पाषण्डसम्बन्धिनीत्यर्थः ।

मासा दुःखप्रदायिन्धो अघिता निन्द्यतन्तुभिः ।

अष्टोत्तरशती कार्य्या चतुःपञ्चाशिकायवा ।

सप्तविंशतिका कार्य्या ततो नैवाधमादिता ॥

उमासंवादे ।

उच्छिष्टो वा विकर्मस्यः संलितः सर्वपातकैः ।

मासौ लिप्यति पापेन दद्राचस्य तु भारवात् ॥

सप्तन्तु अर्गने पुष्यं कोटिर्भवति चासनात् ।

दशकोटिसहस्राणि धारवाप्तभ्यते फलम् ॥

सप्तकोटिसहस्रस्य सप्तकोटिशतस्य च ।

अपे तु सभ्यते पुष्यं नात्र कार्य्या विचारंवा ॥

योगियाप्तवस्त्रः ।

अभावे त्वचमालायाः कुशयन्त्र्या च पाणिना ।

* निन्द्यफलम् ।

† जीयापुतीतिशतम् ।

अथ एव हि कर्त्तव्य एकाग्रमनसा सदा ॥

पाणिरेखाभिः परिगणनाप्रकारमाह

स एव ।

अनामिकामध्यरेखामादिं कृत्वा क्रमैश्च तु ।

तर्ज्यादिगतान्ते च अक्षमाला करे स्थिता ॥

अस्यार्थः ।

अनामिकामध्यरेखामादिं कृत्वा तद्धःक्रमैश्च प्रदक्षिणावर्त्तं
तर्ज्यादिरेखा अन्ते कर्त्तव्या इयं करस्थिता अक्षमाला
भवतीति ।

मध्यमादिद्वयं पर्व्व अपकाले तु वर्ज्येत् ।

एतन्मेतं विजानीयाद्भूषितं ब्रह्मणा स्वयम् ॥

तर्ज्या न शृणोत्सूत्रं न कम्पेन्न विधूनयेत् ।

अङ्गुष्ठस्य तु मध्यस्थं परिवर्त्तं समाचरेत् ॥

नार्द्रवासाः अपं कुर्याद्दोमं दानं प्रतिग्रहम् ।

सर्व्वं तद्वाचसं त्रेयं वह्निर्जातु च यत्कृतम् ॥

अङ्गुष्ठाग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेतलङ्घितम् ।

असंख्यातं तु यज्जप्तं तत्सर्व्वं निष्कलं भवेत् ॥

यमः ।

जातके मृतके वापि सन्ध्याकर्म्म न सत्यजेत् ।

मनसीवारयेकस्मान् प्राप्तायामं विनर्जयेत् ॥

योगीश्वरः ।

सन्ध्यां ज्ञानं त्वजग्निप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत् ।

तस्मात्सन्ध्याञ्च ज्ञानञ्च सूतकेऽपि न सम्मज्जेत् ॥

शिवविष्णुर्चनं दीक्षा यस्य चाग्निपरिग्रहः ।

श्रीतकर्मणि कुर्वीत ज्ञातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

सहस्रकत्वसु बहिर्जपयेत्तन्निष्कं दिनः ।

महतोऽप्येनसो मासास्त्रयेवाहिर्विमुच्यते ॥

योऽधीते चाम्बहं चेतां श्रीणि वर्षाणि मानवः ।

स ब्रह्मपदमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥

एतद्वचरमेताञ्च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।

सन्ध्यायोरुभयोर्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥

सप्तावर्तात्पुनात्येषा द्दशभिः प्राप्नुयाद्दिवम् ।

विंशावृत्त्या तु सा देवी नयते ईश्वराक्षयम् ॥

षष्टोत्तरशतं जप्त्वा तारयेत्सन्ध्यासागरात् ।

सर्वेषाञ्चैव पापानां सहरे समुपस्थिते ॥

द्दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं परम् ॥

* स ब्रह्म परमभ्येति इति पाठान्तरम् ।

† चक्षुःपूर्वज्ञातार्थेनामयः तथाच पापानां सहरे समुपस्थिते नामाविधवाये जाते
इति गायत्र्याः द्दशसाहस्रिकः अभ्यासः अपरुपः परं शोधनं तत्तत्पापनामाहः ।

वायुमघो दिनं तिष्ठेद्वाचं नीत्वा तु सूर्यं हवः ॥
जघ्ना सहस्रं गायत्र्याः शुचिर्ब्रह्मवाहते ।
न गायत्र्या समो मन्त्रो न जपो वैदिकात्परः ॥
वासुदेवात्परो देवो नेति व्यासः समब्रवीत् ।

अथोपाकर्त्तम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अध्यायानामुपाकर्त्तम् आवष्ट्यां अवष्टेन वा ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां आवणस्य तु ॥

अधीयन्त इत्यध्याया वेदाः । तेषां संस्कारकं कर्त्तव्यं तत् ।
आवष्ट्यां आवणस्य पौर्णमास्यां कार्यं चन्द्रमसायुक्तं अवष्टेन
नक्षत्रं यस्यां सा आवष्टी । अवष्टेन वा अवष्टेन युक्तेऽहनि वा
हस्तेन युक्तायां पञ्चम्यां वा उपाकर्त्तम् कार्यम् । अन्येन तु हस्तेन
युक्तेऽहनि वा पञ्चम्यां वेति व्याचक्षते । अथवा अवणशब्दात्
सप्तम्यर्थे एनप्रत्ययः । एवं हस्तादपि अवष्टे नक्षत्रे हस्ते नक्षत्रे
इत्यर्थः । औषधिभावः औषधीनां व्रीहिप्रभृतीनां प्रादुर्भाव-
प्रकुरोदद्य इति यावत् एतच्च विशेषणं आवणस्येति च सर्वैः
सम्बध्यते । यदां त्वौषधिप्रादुर्भावाभावो ग्रहसंक्रान्त्यादिदोषोः

* कस्यानरं दर्शयति वायुमघ इत्यादि तथाच ब्रह्मवाहते मन्त्रः पातकादिना
तु पातं सूर्यं हवः सूर्यं वीषमायः वायुमघः सन्दिनं रात्रिच नीत्वा सहस्रं गायत्री जघ्ना च
सर्वेष्वः पापेष्वः शुचिः तिष्ठेन्मुक्तो भवेदित्यर्थः ।

† मन्त्रमात्रादिरीचः ।

वा स्वात्तदा भाद्रपदपूर्वमास्यादिषु कार्यम् ।

तथाच मनुः ।

आवस्थां ग्रीष्ठपक्षां चाप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तशब्दांस्तधीयीत मासादिप्रोऽर्धपञ्चमात् ॥

अर्धः पञ्चमो मासो येषां ते तादृशः । उपाकर्णप्रभृति अर्ध-
सहितांचतुरो मासान् । युक्तकल्पपक्षे तु स्वाध्यायदिने
स्वाध्यायमधीयीतेत्यर्थः । एतच्च ग्रहणाध्ययनं गृहस्यस्यापि
भवति ।

यथाह ग्रीनकः ।

समावृत्तौ ब्रह्मचारिकस्येन यथाग्यायमितरे जायोपे-
यीत्वेक इति । इतरे ब्रह्मचारिणः* जायोपेयी† गृहस्यः
अपिग्रन्थाद्भाद्रपदश्रवणहस्तपक्षमीनामुपसंग्रहः ।

तथा बह्वृचगृहपरिमिष्टकारिका ।

अतृच्यौषधयस्तस्मिन्मासेन तु भवन्ति चेत् ।

तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यते ॥

गीमिस्तः ।

ग्रीष्ठपक्षीं हस्तेनोपाकरणम् ।

ग्रीष्ठपक्षीं प्राप्य इत्यर्थः ।

ग्रीनकः ।

तद्वार्षिकमित्येतदाचक्षत इति ।

* गेष्ठवृषाः ।

† जायाया उपेयो उपगतः ।

वर्षाकाले भवं वार्षिकम् ।

बौधायनः ।

आवस्थां पौर्णमास्यामावास्यां वोपाकृत्य च्छन्दांस-
धीयीतेति ।

निगमः ।

आवस्थां आवणीकर्म यथाविधि समाचरेत् ।

उपाकर्म तु कर्त्तव्यं कर्कटस्थे दिवाकरे ॥

हस्तेन शुक्लपञ्चम्यां आवस्थां अवणेन चेति ।

अत्र खल्वग्न्यानुसारेण व्यवस्येति साधारणनिर्णयः । तत्रापि
क्षेत्राखिनां* अवणे अपि । यलुःशाखिनां पौर्णमास्याम् ।
तत्रापि तैत्तिरीयाणामौदयिके† पर्वणि इतरेषाम् पूर्वविधे
पर्वणि सामगानाम् हस्ते । अयञ्च निर्णयः अवणादि-
प्राधान्यनिर्देशाद्भवति । असति ग्रहसंक्रान्त्यादिरूपप्रतिबन्धे
अवणे मास्येव । तत्र प्रतिबन्धे प्रौष्ठपद्यामुभयत्रापि प्रति-
बन्धसङ्गावे यदि खशाखायां शृङ्गमाहिकतया‡ न निषेध-
स्तदा सर्वशाखाधिकरणन्यायेन कर्मण एकत्वात् बौधाय-
नाक्तत्वेन पारक्य§मविरोधवदिति वचनाच्चाषाद्यां पौर्ण-
मास्यां यलुःशाखिनां भवति । बह्वृचानां सामगानां चाषाङ्-

* क्षेत्रदिनान् ।

† उदयप्रातःतिथिस्थले ।

‡ प्रातिपदिकतया ।

§ परमाहोक्तम् ।

मासत्रयवद्वस्तनक्षत्रयोर्न भवति । कस्मिंश्चिदपि ऋष्याणां
विशेषे* सामशास्त्राविशेषे वा प्रापादमात्रे विध्यदर्श-
नात् शिष्टपरम्परायामनुतत्वाच्च कालवृद्धावधुपाकर्मात्तर्षा
भवति ।

यदाह कात्यायनः ।

उत्कर्षः कालवृद्धौ स्वाधुपाकर्मादिकर्मणि ।

अभिषेकादिहृषीनां न तूत्कर्षो युगादिषु ॥

यत्तु ऋष्यशृङ्गवचनम् ।

दशहरासु नोत्कर्षयतुर्ष्वपि युगादिषु ।

उपाकर्माणि चेति तच्छब्दोऽप्यविषयम् । यतः कालवृद्धावपि
तेषां सिंहाकर्ण एवोपाकर्माणि ।

तथाच गार्ग्यः ।

सिंहे रवौ च पुष्यर्क्षे पूर्वार्धे विचरेदहः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्युर्दक्षिणं स्वस्वच्छन्दसाम्† ॥

श्रुतपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्निकमिति ।

सिंहे रवाधुपाकर्मा पुष्यर्क्षे उत्कर्षजनमित्यन्वयः ।

अचेति कर्तव्यतामाह कार्णाजिनिः ।

उपाकर्माणि क्षीर्त्तुं यथाकालं समेत्य च ।

ऋषीन्द्रभूमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ।

* कस्मिंश्चिदिदम् ।

† स्वस्वच्छन्दसामिति पाठान्तरम् ।

वृक्षपतेताः ।

भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्ण एव तु ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र पितृनुद्दिश्य देवताः ॥

बौधायनः ।

गौतमादीनृषीन् सप्त कृत्वा दर्भमयाग्नयुनः ।

पूजयित्वा यथाशक्ति पूजयेद्वचमुच्चरेत् ॥

गौतमादीनिति स्त्रस्त्रशास्त्रीकृषिप्रदर्शनार्थं पूजयेद्वचमिति
वृक्षसृष्टेदं पूजयेत् । तथा उच्चरेत् पठेत् । एतच्च वेदान्तराचा-
मपि प्रदर्शनार्थम् ।

भविष्योत्तरपुराणे ।

अप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये ।

स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिसृतिविधानतः ॥

ततो देवान् पितृञ्चैव तर्पयेत्परमाश्रया ।

उपाकर्त्तुं दिवैवोक्तसृषीणाञ्चैव तर्पणम् ॥

कुर्वीत ब्राह्मणः श्रावं वेदानुद्दिश्य शक्तितः ।

अप्राप्ते श्रावणस्यान्त इति श्रुतप्रतिपदादिमासाभिप्रायेण* ।

संप्राप्ते श्रावणस्यान्त इत्यपि पाठः तदा कृष्णप्रतिपदादि-
मासाभिप्रायः† । दिनोदय इति औदयिकपूर्वाभिप्रायम् ।
एतच्च तैत्तिरीयाणामेव ।

तथाच बह्वचपरिशिष्टकारिका ।

* तथाच श्रावणस्यान्ते अप्राप्ते अर्थात् पौर्णमास्यन्तमासो न भवतीत्यर्थः ।

† श्रावणस्यान्ते संप्राप्ते अर्थात् पौर्णमास्यन्तमासो भवति ।

पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।

वज्रचः श्रावणे कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥ इति ।

तैत्तिरीयव्यतिरिक्तैर्यजुःशास्त्रीयैः पूर्वविद्यैव पौर्णमासी याज्ञा ।

श्रावणी दौर्गन्धमी दूर्वा चैव हुताशनी ।

पूर्वविद्या तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति स्मरणात् ।

नत्वेतदनुपपन्नम् । औदयिके पर्वणि तैत्तिरीयका एव कुर्यु-

रिति वक्तुमशक्यत्वात् । तथाहि औदयिकत्वविशेष-
विशिष्टे पर्वणि यदुपाकर्त्तं तदनुवादेन हि तैत्तिरीयकाः

कर्त्तारो विधीयन्ते तथाच वाक्यभेदप्रसङ्गः । किञ्च औदयि-

कत्वस्याप्राप्तत्वादनुवादोऽपि न घटते । नापि तैत्तिरीयक-

रूपकर्त्तृविधिः न हि कर्मणि कर्त्तृविधानमपि तु कर्त्तुर्हि

कर्म विधीयते । किञ्च वज्रचम्यञ्च एवोपाकर्त्तव्यस्य कालस्य

पौर्णमास्याश्च विधानादत्र कारिकायामङ्गस्य पौर्णमासी-

कालस्य औदयिकत्वसम्बन्धो विधेयः । तथाङ्गरूपकर्त्तृणां

तैत्तिरीयकाणामौदयिकत्वेनापरः सम्बन्धो विधेयः सम्बन्ध-

हवस्याप्राप्तत्वात् । तथाच दुष्परिहरणीयो वाक्यभेदः प्राप्ते

कर्मस्वनेकगुणविधानात् । नचार्थैकहायनीत्यायेन पार्श्व-

काम्यः* । कर्मणः प्राप्तत्वाद्द्रव्यगुणरूपत्वाभावाच्च । तत्र

ज्ञातृत्वं गुणो द्रव्यरूपगोहारा सोमक्रयणाय उपयुज्यते । अत्र तु

* अत्रचरा एकहायनी यथा सोमं क्रीयाति पदे लुकोति । इति नुतिरसि च

पार्श्वकालादि इत्यत्र यथा गोपद इति चक्ष्यते इति भावः ।

तैत्तिरीयकरूपकर्त्तरि औदयिकत्वं चेत्युभयं परस्परनिर-
पेक्षाकम् । न च निरपेक्षयोर्गुणयोर्मिथः सम्बन्धः* गुणा-
नाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यादिति सूत्रकारवचनात् ।
कर्त्तुश्च शेषत्वमुपदिष्ट† गुरुणा ।

अधिकारो हि यज्ञेषु कर्त्तुः शेषस्य‡ चिन्त्यत इति ।
तस्मात्तैत्तिरीयकपदं हविरुभयत्ववदुपलक्षकम् । ततएवानु-
वादः । तथाचौदयिकत्वमात्रं विधेयमिति । तैत्तिरीयक-
व्यतिरिक्तानामपि यजुःशाखिनामौदयिक एव पूर्वस्युपा-
कर्त्तं प्राप्तम् । आवशी दौर्गन्वमीत्यस्य तु हिरण्यगर्भ-
पविचारोपपत्तिविषयः§ । उपाकर्त्तमात्रभूतमाभ्युदयिकं आवशी-
कर्त्तं चेति । एवं प्राप्तिऽभिधीयते । न तावद्विशिष्टानुवादे
वाक्यभेदः । उद्देश्यविशेषणविवक्षायामेव वाक्यभेदो न तु
विशिष्टोद्देशेनेति भवदेवेनोक्तत्वात् । यदुक्तमौदयिकत्वस्या-
प्राप्तत्वादनुवादो न घटत इति तदयुक्तम् । वाक्यान्तरेणौ-

* परस्परान्वयेनान्वयेदकरूपेणान्वयः ।

† प्राप्तत्वेनान्वयित्वमुपदिष्टम् ।

‡ नियोज्यतया अन्यथिनः ।

§ हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणः पूजायां पूर्वविद्धा आवशी याज्ञा इत्यर्थः । तथाच चन्द्र-
रमा गौरी गजेशः सोमराजगुहः । भास्करचण्डिकायाश्च वासुकी च तद्यर्चयः चक्रपाणि-
र्द्वानन्दश्च विभी ब्रह्मा तथैव च । प्रतिपत्प्रभृतिष्वेताः पूज्यास्तियिषु देवताः । यथोक्ताः
युक्तपक्षे तु तिष्ठतः आवश्यका चेति ।

द्विकोपवर्णप्राप्तेः ।

तत्राथ अवस्थोत्तरे ।

संप्राप्ते आवश्यकस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदय इति ।

वाक्यशेषसु पूर्वमेव दर्शितः ।

तत्रा काशिकापुराणे ।

चतुर्दश्यां समुत्पन्नावसुरौ मधुकैटभी ।

वेदान् स्त्रीकुर्वतः पद्मयोनेस्तौ जङ्गतुः श्रुतीः ॥

इत्वा तावसुरौ देवः पातालतलवासिनौ ।

प्राङ्मत्स्य ताः श्रुतीस्तस्मै ददौ लोकगुरुः स्वयम् ॥

स प्राप्तवान् श्रुतीर्ब्रह्मा पर्वण्यौदयिके पुनः ।

अतो भूतयुते* तस्मिन्नीपाकरणमिष्यते ॥

असुखं वर्जयेत्कालं वेदाहरणशङ्कया । इति ।

तस्मात् ।

पर्वण्यौदयिके कुर्युः आवश्यकं तैत्तिरीयकाः ॥

इत्थञ्च तैत्तिरीयकर्तृत्वमात्रं विधीयत इति न वाक्यभेदः ।

प्राप्ते कर्मणि गुणद्वयविध्यभावात् । न हि कर्मणि कर्तु-

र्विधानमिति चेत् । न अप्राप्तांशे विधिः । अत्र कर्तृविशे-

षस्याप्राप्तत्वादुपपद्यते अपित्वनुपादेयपञ्चकमध्यसत्त्वात् कर्म

विधीयते कर्तुर्हेतुनेन विधिः पर्यवसानं न तु कर्तृविशेषएव

* भूतयुते चतुर्दशीयुते तस्मिन् पर्वणि नीपाकरणं न दृश्यते इत्यर्थः ।

अथवा विशिष्टविधिरेव कारिकायाम् । ननु गृह्ये उपाकर्मादीनां विहितत्वेन प्राप्तत्वात्प्रथमं विशिष्टविधिः, उच्यते यन्कर्तृभेदेन विशिष्टविध्याश्रयणं न च कारिकाकारिणोपाकर्मादि विहितम् । अन्यथा सर्वस्मृत्युच्छेदापत्तेः । न च सर्वशास्त्राधिकरणन्यायेन* कर्मणः प्रधानस्यैकत्वाद्विशिष्टविधौ गौरवप्रसक्तेश्च तैत्तिरीयकपदे लक्षणाश्रयणमुचितम् । तथा सति तैत्तिरीयकपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तथाहि पर्वण्यौदयिके आवर्णीं कुर्युरित्येतावता सर्वेषां प्राप्तत्वात्तैत्तिरीयकपदं व्यर्थमेव किञ्च विशिष्टविधौ गौरवभयाल्लक्षणास्तीकारे अनवस्था प्रसज्येत ।

यदुक्तम् ।

नाङ्गानां मिथः सम्बन्ध इति ।

तदप्यनुपपन्नं कर्तृविशेषस्य कालाकाङ्क्षायामौदयिकत्वरूपकालसम्बन्धोपपत्तेः, न चायं नियमः, द्रव्यगुणयोरेव सम्बन्ध इति । अद्रव्यगुणयोरप्याकाङ्क्षावशात्सम्बन्धोपपत्तेः । पूर्वोक्तदोषाणां बहुचपदेऽपि समानत्वात्तदपि विवक्षितमेव । तस्मात्तैत्तिरीयका औदयिके पर्वणि तैत्तिरीयकव्यतिरिक्तयजुःशास्त्रीयानां पूर्वविद्देव पौर्णमासी बहुचानान्तु अवश्य एवेति सिद्धम् । तच्च अवननक्षत्रसुत्तराष्टादिविहं न ग्राह्यम् ।

* सर्वशास्त्रप्रत्ययनेकं कर्म इति त्रायिन् कर्म तु प्रीराचायुक्तम् ।

तथाच व्यासः ।

अवधेन तु बलार्थं उत्तरावाहसंयुतम् ।

संवत्सरकृतोऽध्यायस्तच्छायादेव नश्यति ॥

धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कार्यं यद्ववेत् ।

तत्कार्यं सफलं विद्यादुपाकार्येति संश्रितमिति ॥

तैत्तिरीयशास्त्रिणां बह्वचानां सामगानां षोडशिक एव स्वीकृतः
काशो भवति ।

तथाच परिशिष्टम् ।

धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रकक्षसमन्वितम्* ।

आवधे कार्यं कुर्यात्स्वर्ग्यशुःसामपाठकाः ॥

धनिष्ठायुक्तं अवधेनचक्रं प्रतिपद्युक्तं पर्व्वक्षिणायुक्तं हस्तनक्षत्रं
वेधश्च षड्घटिकात्मको ज्ञेयः ।

वेधः षड्घटिको ज्ञेय इति स्मरणात् ।

एतज्जोपाकार्यं ग्रहणादिरहिते कार्यम् ।

तथाच अत्यन्तरे ।

उपाकार्यं प्रकुर्व्वन्ति क्रमात्सामर्ग्यशुर्विदः ।

ग्रहसंक्रान्त्ययुक्तेषु हस्तश्रवणपर्व्वसु ॥

तथा ।

संक्रान्तौ ग्रहणे चैव सूतके सूतकेऽथवा ।

* त्वाष्ट्रकक्षसमन्वितमिति बन्दीऽनुगीषाश्चभिः ।

गवस्त्वानं* न कुर्वीत नारदस्य वधो यथा ॥
अथ वेदोपसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया ।
दुःखशोकामयग्रस्ता रात्रे तस्मिन्निजातयः ॥

तथा ।

यदि स्वाच्छवणं पर्वं ग्रहसंक्रान्तिदूषितम् ।
स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥
शुक्लपञ्चमीति वाजसनेयाभिप्रायम्† ।
तथाच स्मृतिमहार्णवे ।
संक्रान्तिर्यज्ञं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।
उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिरिति ॥

तथा ।

संक्रान्तिर्यज्ञं वापि यदि पर्वणि जायते ।

* गवानां वेदश्चन्द्रोद्गमादिवीकसादीनां सन्निधाने सति यत्स्नानं तद्वत्स्नानं
उपाकर्मादिनिमित्तानामिष्यैः ।

तथाच चान्दीनपरिचिदम् ।

वेदाश्चन्द्रांसि सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवीकसः ।
जलाधिनीऽपि पितरोऽमरीषाद्यान्तर्ययः ॥
उपाकर्माणि चोक्तानि शान्तायं ब्रह्मादिभिः ।
विद्याद्वन्द्वमन्त्रिणं संवृष्टाद्यमरीषिभिः ॥
समवायश्च यथैषां तथान्ये बहवोऽनघाः ।
सूने सन्ने च यानि किमुतेषां नदीरजः ॥

† यशुर्वेदभिप्रायम् ।

तस्माच्च हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते ॥
हस्तयुक्तायामन्यस्यां त्रिंशो पञ्चम्यां वेति विकल्पः । न तु
पञ्चम्यां ग्रहणे चतुर्दश्यां ग्रहणे नोपाकर्णं कार्यं वेधदोषसम्भ-
वात् ।

तस्माच्च स्मर्यते ।

चयोदश्यादितो वर्ण्यं दिनानां नवकं* ध्रुवम् ।

माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

तथा ।

द्वादश्यादिद्वितीयान्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृतः ।

एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ॥

खण्डे ग्रहे तयोः प्रोक्तमुभयत्र दिनद्वयमिति ।

दिनद्वयं पूर्वोत्तरम् ।

उत्तरम् ।

नित्यनैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्ण्यणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥

इति न दोषः । गुरुशुक्रास्तमयादिष्वपि उपाकर्णं केचन
नेच्छन्ति । तेषामयमभिप्रायः । विद्यारम्भो गुरुशुक्रमौल्या-
दिषु† निषिद्धः । उपाकर्णं च वेदारम्भरूपः । ततश्च प्रथमो-

* अत्र पञ्चम्यां उपाकर्णविधानान् वचनान्तरे एकादश्यादिचतुर्थ्यन्तवेधविधानाश्च
चयोदश्यादिः व्यवहृतादिकेकादशो तामारम्भ दिनानां नवकं वर्ण्यमित्यर्थः ।

† गुरुशुक्रास्तमयादिषु ।

पाकार्थं शि गुरुशक्तास्तमयप्राप्तावुपाकारं न कर्त्तव्यम् । अन्यथा
न दोष इति ।

अथोत्सर्जनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते ऋन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्वहिः ॥

रोहिणीयुक्तायामन्यस्यां तिथौ रोहिणीयुक्तायामष्टकायां
कृष्णाष्टम्यां वा । वहिः ग्रामाद्वहिः । जलसन्निधौ । अत्र
ऋन्दसामुत्सर्जनं न सर्वान्नना* ।

अतएव मनुः ।

अतः परन्तु ऋन्दांसि शक्तेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि रहस्यञ्च कृष्णपत्रेषु संपठेत् ॥

तथा ।

पुण्येषु ऋन्दासां कुर्याद्वहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वार्द्धे प्रथमेऽहनि ॥

आवधे यदोपाकारं तदा पुण्ये उत्सर्जनम् । यदा भाद्रपदे तदा
माघे शुक्लप्रतिपदि ।

हारीतः ।

अर्धपञ्चमाभासानधीत्योर्द्विमुत्सृजति पञ्चार्धषष्ठान्

वेति ।

* सर्वान्नना ।

अर्धवठान् पञ्चमासान् वेत्यर्थः । अथ च पञ्च चापाङ्गुलं दीर्घ-
मास्वासुपाकर्माभिप्रायः ।

अथ वेदव्रतानि ।

एतावद्युदगयने आपूर्यमाणपक्षे प्राजापत्यान्वैयवैश्वदेव-
सौम्याख्यानि कुर्यात् । प्राजापत्यादिसुरूपप्रदर्शनमुपलक्ष-
णार्थम् । अतः सप्तशाखाविहितव्रतानि कर्त्तव्यानि ।

अथ कालविशेषमाह गार्गीयः ।

वेदव्रतानामुदगयनादिककाल इति ।

आदिशब्दादापूर्यमाणपक्षाद्युपसंग्रहः ।

यदाह स एव ।

पर्यङ्मुदगयनआपूर्यमाणपक्षस्य चोदगयन इति ।

इत्यः ।

स्वीकरोति यदा वेदांश्चरेद्देवव्रतानि च ।

ब्रह्मचारी भवेत्तावद्दूहं स्नातो भवेद्गृही ॥

नीतमोऽपि ।

गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तीकयन-जातकर्म-नामकरण-

निष्क्रमणाप्रार्थन-बुधोपनयनं चत्वारि वेदव्रतानीति ।

ब्रह्मचर्यव्रतकालविधिमाह देवलः ।

अतः परमष्टचत्वारिंशद्वर्षिकीं वेदव्रतचर्यामातिष्ठेद-
शतमेत् षट्त्रिंशद्वर्षिकीं चतुर्विंशतिर्द्वादश वा प्रति-
वेदमिति ।

मनुः ।

षट्त्रिंशदादिकं कार्यं गुरौ चैवेद्यकं व्रतम् ।

तदर्चिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव च ॥ इति ।

अस्यार्थः, त्रिवेदा एव चैवेद्यम् । वेदत्रयविषयं ब्रह्मचर्यं षट्-
त्रिंशदादिकं कार्यं प्रतिवेदं द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरेद्दि-
त्यर्थः । अर्चिके षड्वर्षाणि पादिके तु त्रीणीति । एव-
मुपनीतं तत्काण्डोपयुक्तव्रतधारिणं माणवकमध्यापयेत् ।

याज्ञवल्क्यः ।

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनमिति ।

तत्र यदा ऋग्वेदमारभते तदा स्वर्गहोतृविधिनान्निं प्रति-
ष्ठाप्य पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहा इति आज्याहुतीर्हुत्वा
ब्रह्मणे ऋग्वेदेभ्य इत्याद्या नवाहुतीर्हुत्वा शेषं समापयेत् । यदि
यजुर्वेदं तदान्तरीक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहा । यदा सामवेदं
तदा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति । यदाथर्ववेदं तदा
दिग्भ्यः स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहेति विशेषः । यद्येकदैव सर्व-
वेदारम्भः तदाज्यभागानन्तरं प्रतिवेदं पूर्वोक्तप्रधानाहुतिद्वयं
हुत्वा प्रजापतये स्वाहा देवेभ्यः ऋषिभ्यः अन्नायै मेधायै सद-
सस्यतये अनुमतये स्वाहेति सम्पूज्याहुतीर्जुहुयात् । अन-
न्तरं महाव्याहृतिस्त्रिष्टिकृतं द्वादशाहुतीर्हुत्वा शेषं समाप्य
यथाविधि वेदमध्यापयेत् । तत्रापि माणवककुलपरम्परया
तं वेदमध्यापयेत् । तस्मैवाध्येतव्यत्वनियमात् ।

वशिष्ठः ।

पारम्पर्यावती येन वेदः सपरिवृंहणः ।

तच्छास्त्रं कर्म कुर्वीत तच्छास्त्राध्ययने तवेति ॥

अत्राद्याध्ययनामन्तरं शास्त्रान्तराध्ययनमपि भवति ।

तथाच वशिष्ठः ।

अधीत्य शास्त्रामाजीयामन्त्रां शास्त्रां ततः पठेत् । इति
पारम्पर्यं शुभदिनादौ कार्यः ।

तथा ज्योतिःशास्त्रम् ।

विद्यारम्भः प्रशस्तो भवति मधुरिपौ प्राप्तबोधे* सुधाश्री

शस्त्रे तीक्ष्णद्युतौ† च विदग्धपतिगुरावुद्भूते चापि शुक्ले‡ ।

अप्राप्ते सिंहराशौ दग्धगतकिरणे§ चापि दैत्यारिपूज्ये॥

स्वाध्याये भानुशुक्लविदग्धगुरुदिने लम्बसंस्थे च जीवे ॥

पठ्ठीं प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् ।

रिक्तां पञ्चदशीश्चैव श्रीरभीमदिनं तथा ॥

विद्यारम्भः सुरगुरुसितश्रेष्ठीप्रीत्यर्थादायी

कर्तुं वायुचिरमपि करोत्यंशुमान्॥ मध्यमोऽथ ।

* चरेवत्त्वाने ।

† रविशुद्धौ चेत्यर्थः ।

‡ उदयती शुक्ले च उदिते सति ।

§ दृष्ये ।

॥ उदयती च विंशत्यभिगते इत्यर्थः ।

॥ अङ्गनामच चन्द्रः सूर्यश्च वायुः अविनश्यतयोर्निर्दिष्टात् ।

नीहारागौ भवति जडता पक्षता भूमिपुत्रे
 छायासूनावपि च मुनयः कीर्तयन्त्येवमाद्याः ॥
 मृगादिपक्षस्यपि भेषु मूले
 वृक्षादिके च त्रितयेऽश्विनीषु ।
 पूर्वार्त्रयेषु श्रवणे च तत्त्व-
 विद्यासमारम्भमुग्रन्ति सिद्धौ ॥

अथाध्ययनविध्यादयः ।

यान्नवस्काः ।

गुरुश्चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।
 मनुः ।

अध्येष्यमानः स्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदक्षुब्धः ।
 प्राञ्जलिश्च कृतोऽध्याप्यो लघुवासा नितेन्द्रियः ॥
 ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ यादौ गुरोः सदा ।
 व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ॥
 सव्येन सव्यः स्मृत्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ।
 ब्रह्मणः* प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्व्वदा ॥
 अवत्यग्नौकृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्य्यते† ॥

* ब्रह्मणीयेदस्य आदौ पाठारम्भे चान्ते पाठसमाप्ते प्रणवं कुर्यादुच्यते ।

† श्रवति चर्यादभ्यसो न भवति ।

‡ अरण्याग्नौ न भवति ।

प्राञ्जलिः पर्युपासीत पवित्रैः चैव पावितः ॥

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ।

मनुः ।

अध्येष्यमानश्च गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।

अधीष्य भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत्* ॥

नोदितो†‡ गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा§ ॥

कुर्यादध्ययने योगमाचार्यस्य हितेषु ॥

दत्तः ।

द्वितीये तु तथा भागे॥ वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणं** पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

मनुः ।

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

आस्रता††मिति चोक्तः‡‡ सत्रासीताभिमुखं गुरोः॥

* कुत्रादिभिः ।

† विरमेत् ।

‡ प्रेरितः ।

§ नोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा इति पाठान्तरम् ।

¶ यवमिति पाठान्तरम् ।

॥ याने ।

** अध्ययनम् ।

†† उपविश्याताम् ।

‡‡ गुरुचेति शेषः ।

हीनामवस्त्रवेशः स्यात्सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

गुर्वपेक्षया हीनामवस्त्रवेशत्वम् ।

सन्निष्ठेऽप्यथमं चास्य चरमं* चैव संविशेत्† ।

याज्ञवल्कराशिक्षा ।

हस्तौ तु संयतौ धार्यौ जानुभ्यामुपरि स्थितौ ।

गुरोरनुकृतिं कुर्वन् पठन्नान्यमतिर्भवेत् ॥

शरीरश्चैव वाचश्च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥

पाणिनीयशिक्षायाम् ।

हस्तेन‡ वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ।

ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥

हस्तहीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।

ऋग्यजुःसामनिर्दग्धो वियोनि§मभिगच्छति ॥

पराशरः ।

ज्ञातव्यः सर्वदैवार्थो वेदानां कर्मसिद्धये ।

पाठमात्रमधीती च पङ्के गौरिव सीदति ॥

* गुरोः श्रयणान्तरम् ।

† श्रद्धावानिति शेषः ।

‡ हस्तपालनेन ।

§ विवृण्वीनिं नौचयीनिमित्तार्थः ।

¶ अर्थज्ञानं विमित्तार्थः ।

व्यासः ।

वेदस्वाध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चैव हि ।
अजानतोऽर्थं तद्वर्धं तुषाणां क्षणकं यथा ॥

मनुः ।

योऽनधीत्य विजो वेदानम्यत्र कुरुते अमम् ।
स जीवन्नेव शुद्धत्वमाप्तुं गच्छति सान्वयः ॥

यमः ।

य इमां पृथिवीं सर्वां सर्वरत्नोपशोभितान् ।
दद्याच्छास्त्रं शिष्येभ्यस्तच्च तच्च इयं समम् ॥

मनुः ।

ब्रह्म योऽभ्यननुज्ञातः* अधीयानादवाप्नुयात्† ॥
स ब्रह्मस्थेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ।
गुरोरनुमतिं कृत्वा वेदाध्ययनमारभेत् ।
अध्यापयेत्ततः शिष्याभ्यायशीलान्‡ गुणान्वितान् ॥

वाल्मवल्काः ।

ऊतन्नाद्रोहिमेधाविशुचिकव्याचसूचकाः ।
अध्याप्या धर्मतः साधुश्रुतातन्नानवित्तदाः ॥

* अक्षयमिति पाठान्तरम् ।

† गुरोरनुमतिं विना ।

‡ शिष्यान् ।

§ बह्वं पुनश्चेत् दर्शनात् शिष्यान् सायनीयान् इति पाठो रचितः परन्तु शिष्या-
सायनीयान् इति पाठो युक्तः सायनीयान् सायन्यवविज्ञानिति वक्तव्यः ।

एते अभ्याष्या इति ग्रहणादेतद्व्यतिरिक्तानां निषेधः ।

तथाच मनुः ।

धर्माधीनं यत्र न स्वातां शुश्रूषा चापि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वक्तव्या उक्तं बीजमिवोषरे ॥

विद्ययैव समं कामं मर्त्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि कष्टायां नत्वेनामिरिणेः वपेत् ।

विद्या ब्राह्मणमित्याह सेवधिः^१स्तेऽस्मि रक्ष मां ।

असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥

निधिर्ना सेवधिरित्यमरः । असूया गुणाविष्कारेण दोषा-
विष्करणशीलः ।

यमेव तु शुचिं विद्याभियतं ब्रह्मचारिणम् ।

तस्मेमां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥

न निन्दाताडने कुर्यात्पुत्रं शिष्यञ्च ताडयेत् ।

अधोभागे शरीरस्य नीत्तमाङ्गे न वक्षसि ।

अतोऽन्यथा तु प्रह्वरथाययुक्तो भवेन्नरः ॥

न्याययुक्तो दण्डरः ।

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।

तद्दत्तमवाप्नोति ब्रह्मलोकमविश्रुतम् ॥

* सूत्राय ।

१ निधिपक्षः ।

‡ प्रधानदानेभ्यः ।

अथानध्यायाः ।

तत्र उग्रना ।

अयने विषुवे चैव शयने बोधने तथा ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत मन्वादिषु युगादिषु* ॥

याज्ञवल्करः ।

अहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्टादिगुरुबन्धुषु ।

उपाकर्मणि चोत्तर्गे स्वशास्त्राश्रित्ये सृते ॥

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।

ऋतुसन्धिषु भुक्ता च आश्विनं प्रतिष्ठया च ॥

सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोत्कानिपातने ।

समाप्य वेदं दुःखनिशमारण्यकमधीत्य च ॥

पशुमण्डूकनकुलस्त्राहिमार्जारभूषिकैः ।

कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ॥

अथ विशेषस्तु शिष्टाचारादवगन्तव्यः ।

खरोद्गरर्हभोलूकसामवाणार्त्तनिस्रने† ।

अनेध्वशवशूद्रास्त्यश्मशानपतितान्तिके ॥

देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्नानितसंभवे ।

*. त्रिचक्षिणागुरुबन्धुष्विति पाठान्तरम् ।

† खरनिस्रनीदृग्निस्रनगर्हभनिस्रनीलूकनिस्रनसामनिस्रनवाणनिस्रनार्त्तनिस्रनेषु
इत्यर्थः ।

शुक्लार्द्रपाणिरभोऽन्तःसर्वरात्रेऽतिमाहते ।
 पांशुवर्षे दिशान्दाहे सन्धानीहारभीतिषु ।
 धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ।
 खरोष्ठ्रयानहस्यस्त्रनौष्ठचगिरिरोद्धणे ॥
 सप्तत्रिंशदनध्याया न तांस्तात्कालिकान्विदुः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

रात्रौ यामदयादर्धायदि पश्येन्नयोदशीम् ।
 प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वस्वाध्यायवर्जितः ॥
 षष्ठी च द्वादशी चैव अर्धरात्रौ न नाडिका ।
 प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नवनाडिका ॥
 अष्टमी हनुमत्पाध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
 अमावासीभयं हन्ति प्रतिपदुद्दिनाग्निनी ॥
 अष्टकास्तु समाख्याताः सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
 ग्राह्यं तच्च नाधीयीत व्रतवर्धं विवर्जयेत् ॥

भनुः ।

वेदोपकरणेषु चैव स्वाध्याये चैव नित्यके ।
 नानुरोधस्वनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥

* अहमधी ।

* खरोष्ठ्रये इति पाठान्तरम् ।

* वेदाहमधी ।

अथ गुरुकुले वासचर्या ।

तत्र मनुः ।

शरीरं चैव वाचश्च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राञ्जलिसिद्धिहेतुचमाचो गुरोर्मुखम् ॥

प्रतिश्रवणसंभाषे* ग्रथानो न समाचरेत् ।

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ।

कथं कुर्यादित्यत आह ।

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।

प्रत्युद्गम्याद्य व्रजतः पञ्चाङ्गावस्तु धावतः ॥

पराङ्मुखस्याभिमुक्तो दूरस्थस्येत्य चान्तिकम् ।

प्रथम्य तु ग्रन्थानस्य निर्देशे चैव तिष्ठतः ॥

अभिगच्छन् संमुखं गच्छन्, प्रत्युद्गमनं पञ्चाङ्गमनम् । दूरस्थ-
स्येत्येति । अथ तु मातुषेति पररूपत्वाद्द्वयभावः । प्रथ-
म्येति निर्देशे तिष्ठत इत्यनेन सम्बध्यते, निर्देशे सखानात्रिक-
देशे गर्तादौ, निर्देशे निकटदेशे इत्यपरे ।

नीचं ग्रन्थासनं चास्य नित्यं स्याद्गुरुसन्निधौ ।

गुरोश्च चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत्† ॥

मोहादरेदस्य नाम परोक्षेचापि केवलम् ।

न चैवास्मानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥

* गुरोः प्रत्युद्गमप्रदाने ।

† उदासनकादिको न भवेत् ।

गुरोर्यत्र परीवादी निन्दा वापि प्रवर्तते ।
 कर्षो तत्र पिधातव्यो गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥
 परीवादात्कुरो भवति श्ला वै भवति निन्दकः ।
 परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥

अननुज्ञातगुरुधनोपभोक्ता परिभोक्ता ।

दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।
 यानासनस्थश्चैवैनमवरुद्धाभिवादयेत् ॥
 प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।
 असंभवे* चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्त्तयेत् ॥

गुरुदेशाच्छिष्यदेशं प्रत्यभिमुखो वातः प्रतिवातः तत्र नासीत
 तद्गोषाम्निनिर्गमसम्भवात् । शिष्यदेशाद्गुरुदेशं प्रत्यनुगतो
 वातः अनुवातः । तच्चापि नासीत उदीरितशब्दाश्रवणात् ।
 असंभवे अननुज्ञायाम् ।

गोऽश्वोऽयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।
 आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनीषु च ॥
 गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवह्निमाचरेत् ।
 न चानिच्छत्यो गुरुणा स्नान् गुरुनभिवादयेत् ॥

गुरोराचार्यस्य समीपे गुरानुपाध्यायादौ सन्निहिते सति गुरु-
 तृप्त्यं वृत्तिमाचरेत् । गुरुणाचार्येण नानुज्ञातः स्नान् गुरुनपा-
 ध्यायादीनाभिवादयेत् ।

* असंभवे इति गुरुकर्मभेदातिशयशक्तः पाठः असंभवे अशुच्यविवक्षे ।

अथापवन् गुरुद्वतो गुरुवन्मानमर्हति ।
 उक्तादनन्तु* गाथाणां आपनोच्छिष्टभोजने ।
 न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोषावनेजनम् ॥
 गुरुवरप्रतिपूज्याः स्युः सवर्चा गुरुर्योषितः ।
 असवर्णालु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥
 अभ्यञ्जनं आपनञ्च गाथोक्तादनमेव च ।
 गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥
 गुरुपत्नी तु युवती नाभिवाद्येह पादयोः ।
 पूर्वविंशतिवर्षेण गुणदोषी विज्ञानता ॥
 यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।
 तथा गुरुगतां विद्यां शूश्रूषुरधिगच्छति ॥
 अत्राग्न्यादध्ययनमापत्काले विधीयते ।
 अनुव्रज्या च शूश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥
 ब्रह्मचारी द्विविधः उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च, ततोक्ता आद्य-
 धर्माः† ।

अथ द्वितीयधर्माः प्रस्तूयन्ते ।

तत्र याज्ञवल्काः ।

नैष्ठिको ब्रह्मचारी च वसेदाचार्यसन्निधौ ।

तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥

* महानम् ।

† उपकुर्वाणस्य धर्माः ।

उपकुर्वाण उक्तविधिना ब्राह्मणं निष्ठां सुत्त्वान्तकाशं गमय-
तीति नैष्ठिक उच्यते । स आचार्यसन्निधौ वसेन्न समा-
वर्त्तयेत् । तदभाव इति सर्वत्रानुषङ्ग्यते । ततश्च परम्यभावे
गुरुसपिण्डे वसेत् । तदभावे स्नाग्निशुश्रूषा कर्त्तव्या ।

तथाच मनुः ।

आचार्यं तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥

एषु त्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥

अथच वासः अनूचानब्राह्मणगुर्वीद्विषुः* ।

यथाह मनुः ।

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे चाननूचाने† काङ्क्षन् गतिमनुत्तमामिति ॥

अथ धर्माणाह देवलः ।

ब्रह्मसूत्राद्यमालादण्डकाष्ठकुण्डिका‡ मीक्षमेखलाधारणं

सक्तज्ञोजनमसक्तदवगाहनं विषवणस्नानं§ उभयकाल-

मग्निहोत्रं सन्ध्योपासनमनुमलोमकेशनखत्वं मन्त्र-

* साङ्गवेदाध्ययनकुशलब्राह्मणगुरुषु ।

† साङ्गवेदान्तोत्तरि ब्राह्मणेऽपि चिरतरकाशं न वसेदित्यर्थः ।

‡ कमण्डलुः ।

§ त्रिकालस्नानम् ।

मातृसीहाभ्यन्तनाशनवेयालहारच्यवीपानहाहनः क-
 वनः* भवन† धावन चिकित्सा ज्योतिषलक्षणाद्यु-
 विधान‡ मङ्गलपौष्टिकशान्तिकर्म गन्धर्वसङ्गसम-
 सम्बन्धन§ शिल्प लेखन कारकर्म वेश्म जेष शुभगा
 धान्य परिच्छेद शस्त्र द्यूत व्यवहारप्रभाव॥ लीला
 परिहास प्रत्यय कुहक विद्यापन विदुष्य विवादोक्तेक
 परिदेवन पादोद्वर्तनवर्जनमिति ।

अग्निपरिचर्याप्रकारमाह हारीतः ।

यज्ञियाः समिध आहृत्य संमार्जनोपलेपनीक्षोधनीप-
 गूहन समिध्न पर्यग्निकरण परिज्ञप्तोपस्नानक्षोम-
 स्तत्र नमस्कारादिभिरग्निं परिचरेदिति ।

एवं कुर्वतः फलमाह याज्ञवल्क्यः ।

अनेन विधिना देहं साधयन्विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥

* उपवासः तवाच चन्द्रान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निसर्वैश्च, चन्द्रमस्य
 शिष्यानि तेषां सिद्धिर्जनयता ।

† सनरचम् ।

‡ वास्तुविद्या ।

§ मृत्तमौतादिसमस्तसम्बन्धः ।

॥ शुभशब्देन विरक्तं धनसौख्ये ।

॥ व्यवहारप्रभावः व्यवहारप्रभम् ।

अनेदं चित्तं किमिष्टं नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं कुजादिपुत्रविशेष-
पाधिकारकमिति । कुजादिविषयमिति तावद्भूमः । वैष्णवे
नित्यमाभिधानात् ।

तथाहि ।

कुलवामनजात्यन्धस्त्रीवपङ्गात्तरोगिणाम् ।

ब्रह्मचर्या भवेत्तेषां यावज्जीवमनंशतः ॥ इति ।

अनंशतः अंशाभावादित्यर्थः । किञ्च उपनीतमात्रविषयत्वे
यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति गृहस्यधर्मप्रतिपादिकायाः
श्रुतेः सङ्कोच आपद्येत । एवं प्राप्ते विधीयते उपनीतमात्र-
विषयमेव । तदन्वया मनुवचनविरोधात् ।

तथाहि ।

यदि त्वात्यन्तिको वासो रोचेतास्मै गुरोः कुले ।

युक्तः परिचरेदेनमाग्ररीरविमोक्षणादिति ॥

तत्र यदीत्यनेन पाक्षिकत्वं द्योत्यते । विष्णुवचने च याव-
ज्जीवमित्यनेन पङ्गादीनां नित्यमेतदित्यवगम्यते । एवञ्च
पङ्गादिविषये मनुविष्णुवचनयोर्विरोधः । तत्परिहाराय मनु-
वचनं पङ्गादिव्यतिरिक्तविषयम् । ततश्च पङ्गादिव्यतिरिक्तो-
पनीतमात्रत्वं पाक्षिकमिति पक्षे नैष्ठिकपक्षे नैत्ययमर्थः सिद्धः ।
एवञ्च केवलं कुजादिविषयत्वे विरोधो दुष्परिहृतः स्यात् ।
यद्योक्तं श्रुतिसङ्कोच इति । तत्तु श्रुत्यन्तरविरोधपरिहारार्थं-
सूच्यामहे यमिच्छेत्तमावसेत् । यद्दहरेव विरज्येतदंशरेव
प्रव्रजेत् । इत्याद्याश्रमविकल्पप्रतिपादनवाक्याविरोधाय याव-

जीवमग्निहोत्रं शुद्ध्यादित्यनेनापि ये रागवशात्कृतीपद्यमा-
लोचामेव रागानिब्रूतो यावज्जीवं गार्हस्थ्यनिष्ठत्वेनाग्निहोत्र-
कर्त्तव्यता प्रतिपाद्यते । न तु सर्वेषामतो यो रागाभावेन
नैष्ठिकब्रह्मचर्यं कामयते तस्याग्निहोत्राधिकाराभावादेव न
तद्विषये यावज्जीवश्रुतिः प्रवर्त्तते ।

तथाच जावासश्रुतिः ।

यदि गृहमेव कामयते तदा यावज्जीवमिति ।

त्रेचन नैवं मन्यन्ते नैष्ठिकस्य स्मार्त्तत्वेन त्रीताग्निहोत्रादिना
बाध इति । तत् स्वाध्यायवैधुर्यनिबन्धनमित्युपेक्षणीयम् ।

तस्यापि श्रुतिमूलत्वात् ।

ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी द्वितीयोऽत्यन्तमात्मानमा-
चार्यकुलेऽवसादयन्निति श्रुतिः ।

ननु ब्रह्मचारिद्वैविध्ये चत्वार आश्रमा इत्यापस्तम्बवचनविरोधः
स्मादिति चेन्नत्यम् । सङ्कल्पभेदमात्रेण नित्यकाम्यदर्शपौर्ण-
मासादिवदभेदोपपत्तेः ।

तथाच दण्डः ।

द्वितीयो नैष्ठिकश्चैव तस्मिन्नेवाश्रमे स्थितः ।

अथ समावर्त्तनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा आशीत तदनुग्रहा ।

श्रेष्ठं व्रतानि वा पारं नीत्वा शुभयमेव वा ॥

भित्तय इति, वरोऽभिलषितार्थः । वेदशब्दे वेदाध्ययनतदर्थ-
जिज्ञासानामप्युपलक्षणार्थः ।

तथाच स्मर्यते ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।

तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥

व्यासः ।

वेदस्याध्ययनं सर्वधर्माशास्त्रस्य वापि यत् ।

अज्ञानतोऽर्थं तत्सर्वं तुषाणां खण्डनं यथा ॥

योऽधीत्य विधिवद्विप्रो वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥

अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्थाधिगमे रतः ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति धर्मानुष्ठानवान्निजः ॥

ऋक्पादमप्यधीयानो न्यायतश्च तदर्थवित् ।

सम्यग्रतानि संश्लेथ समावर्त्तनमर्हति ॥

चिविधो हि ज्ञातकः ।

तथाच हारीतः ।

जपः ज्ञातका भवन्ति विद्याज्ञातको व्रतज्ञातको

विद्याव्रतज्ञातक इति ।

सो वेदमेव समाप्य समावर्त्तते स विद्याज्ञातकः । यस्य व्रतान्येव

समाप्य स व्रतज्ञातकः । यस्योभयं स विद्याव्रतज्ञातकः । एवञ्च

व्रतज्ञातकस्य विद्याहीनरक्तसमध्ययनसमापनं वेदार्थज्ञानश्चेति

मन्तव्यम् । अस्मिन्पक्षे वेदाध्ययनसमाप्तावेव गुरवे दक्षिणान्दद्यात् ।

तत्र गीतम् ।

विद्यान्ते गुरुरर्थेन निमग्न्य इति ।

अर्थेन हेतुना निमग्न्यः प्रष्टव्यः ।

यत्तु मनुजोक्तम् ।

आख्यंस्तु गुरुणाग्रतः श्रुत्वा गुर्वर्थमाहरेत् । इति ।

तद्वत्स्नातकेतरविषयम् । गुरवे तु वरं दत्त्वा आयादित्युक्तम् ।

न चैतत्स्नानकर्मविषयनिश्चितं विरक्तस्य विवाहरागाभावात् ।

तद्याच नृसिंहपुराणे ।

गुरवे दक्षिणां दत्त्वा स्वयमिच्छेत्तु मा विभेत्* ।

विरक्तः प्रव्रजेद्विद्वान् सरागस्तु गृहे वसेत्† ॥ इति ।

एतच्च समावर्त्तनमुक्तदिने कार्यम् ।

तद्याच सुरेश्वरः ।

भौमभानुजयोर्व्यारि नक्षत्रे च व्रतोदिते ।

ताराचन्द्रविशुद्धौ स्वात्ममावर्त्तनकक्रिया ॥

अथ स्नातकव्रतानि ।

तत्र पारस्करः ।

स्नातकस्य नियमान् वक्ष्यामः । कामादितरो नृत्स-

गीतवादिवाचि न कुर्यान्न गच्छेत् । कामस्तु‡ गीतं

* स्वयमिच्छेद्वरपुत्रे स्नातुमिच्छेत् । मा विभेद्विवाहं न कुर्यात् ।

† गृहे वसेद्विवाहं कुर्यात्, न गृहं गृहनिवाङ्मृद्विषी गृहमुत्पते इति करणम् ।

‡ कामन्विति पाठान्तरम् ।

गायति चैवं गीतेन रमत इत्यपरम् । चेमे नत्तं
ग्रामान्तरं न गच्छेत् धावेदिति ।

ब्रह्मचर्यात्ममावृत्तस्य नियमान् व्रतान् वक्ष्यामः । कामा-
दिच्छया गीतनृत्यवादिनाणि न कुर्यात् । न गच्छेद्भट्टमिति
शेषः । इतरो ब्रह्मचारी सोऽपि न कुर्यान्न गच्छेदित्येव ।
इच्छया* गायेत शृणुयात् । यथाश्वमेधे दिवा ब्राह्मणो गाय-
तीति यजमानं आवयति चेति गाने श्रवणे चाधिकारः । एव-
मन्यथापि यत्र विशेषविधिरस्ति तत्रैवाधिकारो नाप्यन्यथः ।
चेमे नत्तं ग्रामान्तरं न गच्छेत् । चेमे आपदभावे सति न च
धावेत् चेमे सतीत्यनुषज्यते† ।

तथा ।

उदपानावेक्षणहृद्धारोहणफलप्रचयनसन्धिसर्पणविहङ्ग-
स्नानविषमलङ्घनशुक्लवदनसन्ध्यादित्यप्रेक्षणमाभीक्ष्ण्येन
न कुर्यात् ।

उदपानं कूपादि । हृद्धारोपरि गमनेन फलप्रचयनं फल-
ग्रहणम् । सन्धिसर्पणं सन्धिभूमिगमनम्‡ । अथवा सन्ध्याया-

* पारस्करतत्त्वस्य कामसु गीतं गायति च इत्यपरमानं व्याचष्टे इच्छया इति ।
गायति इति विध्यर्थे लट् इत्यभिप्रेत्य व्याकरोति गायेत । चकारस्य साधकं दर्शयति
अज्ञयादिति ।

† एकत्रान्वितस्य पदस्य अन्यत्रान्वयाधेनमुदपानमनुषजः ।

‡ भूमेः नत्तादिषदंशे नमनम् ।

अपमार्गे गमनम् । विवृते वृत्तादौ* खानम् । विषमं
गर्तादि । शुक्तमस्त्रीलम् । तन्निविधं कञ्जाकरं दुःखकरम-
मङ्गलसूचकम् । आभीष्टं वारंवारमादित्यमण्डलं न पश्ये-
दित्यर्थः । तथा न ह वै ज्ञात्वा भिक्षेत वर्षत्यप्राप्तो न
गच्छेत् । अयं मे वक्ष्य इत्यनेन मन्त्रेण गच्छेत् ।

इक्षी यष्टिर्नरपाणिषु चरेत् । रात्रौ तच्छा दिवाः
तच्छायाशब्दविचस्ताः प्रशाम्यन्ति हि पन्नगाः । अप्सु
स्वमुखं नावेक्षेत गर्भिणीं विजयन्तीति ब्रूयात् ।
सकुलमिति नकुलम् । भगालमिति कपालम् ।
इन्द्रधनुर्मणिधनुरिति ब्रूयात् । परस्य गां वत्सं वा
पाययन्तीं नाचक्षीत । खानिते अनासृते भूमौ
शस्यवत्यां वा उपसर्पेस्तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।
स्वयं जीर्णेन काष्ठेन लोष्ट्रेण प्रमृजीत गुदं विकृतम् ।
वासी नाच्छादयीत मञ्जिष्ठादिरक्तं नीत्यादिरक्तं‡
वा । गूढव्रतो वधव्रतः स्यात्सर्वेषामिति ।

मित्रमिव वधात्पापान्नायते इति वधव्रतः । इत्यादि व्रतलोपे
एकरात्रं तिस्रो रात्रौ च व्रतं चरेत् ।

* आच्छादितजलाशयादौ सूर्यकररहितादौ ।

† अयं मे वक्ष्यपाप्मानमपहन्तु ।

‡ बहुषु पुलकेषु एकरूप एवं पाठी दृश्यते । परन्तु यष्टिपाणिर्नरश्चक्षी चरेत्
रात्रौ तथा दिवा इत्येव पाठी युक्तः ।

§ मञ्जिष्ठादिना रक्तं नीलीमिश्रितरक्तं वासी वक्ष्यं नाच्छादयीत इत्यन्वयः ।

संवर्तः ।

कुर्याद्गृह्याणि कर्माणि स्वभार्यापोषणं परम् ।

नृत्तुकात्माभिगामी स्यात्प्राप्नोति परमाव्रतिम् ॥

शेषाकृतुगामित्वं पञ्चयज्ञाः स्वकर्म्म च ।

तुल्यैश्च सह सम्बन्धो गृहस्थस्य विधीयते ॥

गृहस्थस्यापि ज्ञातकत्वमस्तीति ज्ञातकस्य गृहस्थसाधारणकर्म्म-
कथनमविहङ्गम् ।

गृहस्थतिः ।

सख्यं समाधिकैः कुर्यादुपेयादीश्वरं सदा ।

वैरं निर्हेतुकं वादं न कुर्यात्कीनचित्कहं ।

वशिष्ठः ।

आहारनिर्हारविहारयोगाः

सुसंहता धर्मविदा तु कार्याः ।

वाग्बुद्धिगुप्तानि नयस्तथैव

धनायुषी गुप्ततमे च कार्ये ॥

निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः विहारः स्त्रीसेवा योगः समाधिः ।

वाग्बुद्धिरशुभैरात्मापादिपरिवर्जनेन । बुद्धिगुप्तिरशुभसंकल्पादि-
परिवर्जनेन ।

मनुः ।

भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ।

शुष्कवैरं विवादश्च न कुर्यात्कीनचित्कहं ॥

विष्णुपुराणे ।

विरोधं नीतमैर्गच्छेन्नाधमैश्च सदा बुधः ।

विवाहश्च विवादश्च तुल्यरूपे नृपेक्षते ॥

नारभेत कलिः* प्राज्ञः शुक्लवैरश्च† वर्जयेत् ।

अप्यल्पहानिः सोढव्या वैरेषार्थागमं त्यजेत् ॥

जीवेति क्षुब्धतां ब्रूयाज्जीवेत्युक्तः सहेति च ।

पैठीनसिः ।

मत्तप्रमत्तोऽक्षरैः सह संभाषं न कुर्वीत । न परस्त्रियं

रहसि संभाषेत ।

सांख्यायनसूत्रे ।

सूतिकोदंक्षां न संवदेत् ।

गौतमः ।

न क्लेशाशुष्यधार्मिकैः सह संभाषेत संभाष्य पुण्य-

कृतो मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन सह संभाषेत ।

यमः ।

तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात्‡ नक्षत्राणि न निर्दिशेत् ।

गौतमग्रहलिखिताः ।

न परस्त्रेण चरन्तीं गां पाययन्तीं वान्यस्त्रिन् कथयेत् ।

महाभारते ।

सम्पन्नं भोजने ब्रूयात्पानीये तर्पणं तथा ।

* कलहम् ।

† निष्प्रवीणविवादम् ।

‡ सङ्गपक्ष सङ्गपक्ष वा तिथिं न ब्रूयात् पशुषु प्रतिपदादिनेन ब्रूयात् ।

सृष्टं पायसे ब्रूयाद्यवाग्वां क्षत्रे तथा ॥
महात्मनाश्च गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ।
त्वंकारं नामधेयञ्च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ।
अधराणां* समानानामुभयेषां न दुष्यति ॥

तथाच नारदः ।

गुरोर्ज्येष्ठकलत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चात्मनः ।
आयुष्कामो न गृह्णीयाद्भानामानि क्षपणस्य च ॥
पैठीनसिः ।
अनिन्द्या ब्राह्मणा गावः सलिलं काञ्चनं स्त्रियः ।
पृथिवी च षडेतानि यो निन्दति स निन्दितः ॥
मार्कण्डेयपुराणे ।

वेददेवहिजातीनां साधुसत्यतपस्विनाम् ।
गुरोः पतिव्रतायाश्च तथा यज्ञतपस्विनाम् ॥
परिवादं न कुर्वीत परिहासेऽपि पुत्रकाः ।
कुर्वतामविनीतानां श्रोतव्यं न कथञ्चन ॥
हारीतः ।

विवादं वर्जयेद्दिग्ने सर्वेषाञ्चैव सूचनम्† ।
परिभोगं यद्योक्तेषु‡ मत्सरं पुत्रशिष्ययोः ॥

तथा ।

* जीवानाम् ।

† हिंसनमथवा दोषाधिकारश्च ।

‡ अनिदिशेयपि चक्षस्तमोक्षं वर्जयेत् ।

तस्माच्चैव परिवदेद्यजन्तं याज्वमीधरम् ।
आदत्ते सुकृतं तेषां ये वै परिवदन्ति तम् ॥

मनुः ।

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ।
हृदबालातुरैर्वैद्यैर्ग्रातिसम्बन्धिबान्धवैः ॥
मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥
न च वाचं वदेद्दुष्टां न दीनां न च कर्कशाम् ।

अथानाक्रमणीयानधिष्ठेयानि ।

तत्र मनुः ।

देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।
नाक्रामेत्कामतश्चायां बभ्रुषो दीक्षितस्तथ ॥

बभ्रुः कपिलः ।

यमः ।

स्नान्तु नाक्रामयेच्छायां क्लीबेन* पतितेन च ।
चाण्डालेन हिषग्निस्र नित्यरोगान्वितेन च ॥

ब्राह्मवल्काः ।

देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियः ।
नाक्रामेद्भक्तविष्मन्वृष्टीवनोद्वर्त्तनानि च ॥

मनुः ।

* क्लीबेन इत्यादिनतस्ततोवा वृष्टीकानि चापमकीनः ।

मध्यन्दिनेऽर्चरात्रे च आर्घं भुक्त्वा च सामिवम् ।

सन्ध्योरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥

उदत्तनमपस्त्रानं विष्मूत्रे रक्तमेव च ।

स्त्रेभानिष्ठूतवान्स्नानि नाधितिष्ठेत कामतः ॥

वैरिणं नोपसेवेत सहायश्चैव वैरिणः ।

अधार्मिकं तत्स्तरश्च परस्यैव च योषितम् ॥

उदत्तनं कृतमलापकर्षणं कुङ्कुमादि । अपस्त्रानं स्नानत्यक्तजलम् ।

निष्ठूतमुद्गीर्णताम्बूलादि ।

शङ्खलिखितौ ।

नोदतकुहकैः सहैकात्र तिष्ठेत् ।

उदतः अविनीतः कुहकः वशीकरणादिनिष्ठः ।

विष्णुः ।

न चतुष्पथमभितिष्ठेन्न रात्रौ वृक्षमूलं शून्यालयं न त्वणं

न बन्धनागारम् ।

हारीतः ।

आवपनापमार्जनान्स्नानतुषभस्मास्त्रिकपालसञ्चयं नाधि-

तिष्ठेत् ।

आवपनं गोप्यादिभाण्डम्, अपमार्जनं मार्जनोपयुक्तकुशादि,

कपालः क्षर्परः ।

विष्णुपुराणे ।

पूज्यदेवध्वजज्योतिष्शायास्नातिक्रमेदुधः* ।

* प्रविष्टिवदेवानां भक्तानां ज्योतिःपरायणाश्च ।

देवीपुराणे ।

न चैव गोः प्रसूताया विश्वासः स्त्रीजनस्य च ।

न मुखेन धमेदग्निं* न खड्गं लङ्घयेत्तथा ॥

अद्यानवलोकनीयानि ।

तत्र विष्णुः ।

नीचस्तमादित्यभीक्षित नास्तं यान्तं नीपरक्तं† न वास-
सातिरोहितम् । न चादर्शजलाद्युपगतं न मध्येऽङ्गि‡

याज्ञवल्काः ।

नेक्षेतार्कं नन्मां स्त्रीं न च संयुक्तमैथुनाम् ।

न च मूत्रं पुरीषं वा नाशुचीराहुतारकाः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

देवतापिष्टसञ्ज्ञास्त्रयप्रसत्यादिनिन्दकैः§ ।

कृत्वा स्पर्शनमालापं शुद्धेतार्कविलोकनात् ॥

अवलोक्य तद्योदक्यामन्यजं पतितं शठम् ।

विधर्मसूतिकाषण्डविवस्त्रान्धावशायिनः॥ ।

* पुत्रकारि च अग्निं न व्यासयेत् ।

† राहुयज्ञम् ।

‡ मध्याङ्गकाले ।

§ सहाये इतीया ।

¶ रजकचर्मकारश्च गटी बद्ध एव च, केवर्त्तौ नेदमिज्ञाश्च सधैते चान्द्रजाः कृताः ।

॥ चन्दासः खपचः चत्ता सुनोवेदेहकसया, मन्त्रपायीनवी चैव सधैतेऽन्धावशायिनः ।

वृत्तनिर्यातक्तांश्चैव परदाररतांस्तथा ।

एतदेव* हि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥

स्कन्दपुराणे ।

स्ततश्च मानवं दृष्ट्वा नरकेष्वपि† कुक्षितम् ।

शुद्ध्यर्थं देवि द्रष्टव्याः सोमानलदिवाकराः ॥

सोमादीनां यथासम्भवं विकल्पः ।

विष्णुः ।

न क्रुद्धस्व गुरोर्मुखं न तैलोदकयोः स्वां छायां मल-
वत्यादर्शं न पत्नीं भोजनसमये न स्त्रियं नग्नां न
किञ्चन गूहमानं न बालां न भ्रष्टकुञ्जरनरविषमस्यो‡
न वृषादियुद्धं नोत्सवं न प्रमत्तम्§ ।

मनुः ।

नाग्नीयाद्गार्थ्या सार्धं नैनामीक्षित चाश्रुतीम् ।

शुवतीं जृम्भमानाञ्च न वासीनां॥ यथासुखम् ॥

नास्त्रयन्तीं स्वकी नेत्रे न चाभ्यक्ता॥मनावृताम् ।

* चादित्यदर्शनरूपम् ।

† नरकसूत्रेषु मन्त्रे ।

‡ मण्डलच्युतवृत्तिर्न विपद्भयनरश्च ।

§ सादकद्रव्यमन्त्रेण मत्तमित्यर्थः ।

॥ उपविष्टां ।

॥ तैलमर्द्दने चाश्रुताम् । °

न पश्येत्प्रसवन्तीञ्च* तेजस्कामी द्विजोत्तमः ॥

अथाकुलकरणानि ।

क्रमेण च यमव्यासशतातपाः ।

देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृथा राजोपसेवया ।

अयाज्ययाजनेनैव नास्तिक्वेन च कर्मणा ।

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥

मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।

कुलसंस्थाञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥

अनृतं पारदार्यञ्च तथाभक्ष्यस्य भक्षणम् ।

अगम्यागमनञ्चैव हिंसा स्तेयं तथैव च ॥

अश्रौतधर्माचरणं मन्त्रधर्मावहिष्कृतम् ।

एतानि चैव कर्माणि वर्जयेन्मानवः सदा ॥

अथ निवासः ।

अथ दृढस्यतिः ।

भूरिमन्य†कुशेधामशथाम्‡द्विजनैगमे ।

* प्रसवन्तीमिति पाठान्तरम् ।

† मान्डीमानार्हो जनः । मान्यमिति पाठान्तरम् ।

‡ मयमिति पाठान्तरम् ।

निष्कण्टके धार्मिके च वसेस्थाने निरामये ॥

नैगमो बाणिजिकः ।

एककूपोदके ग्रामे ब्राह्मणे वृषलीपतिः ।

वर्षेण शूद्रे भवति कृष्णवर्णमुपाश्रितः ॥

व्यासः ।

धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यसु पञ्चमः ।

पञ्च यत्र न विद्यन्ते चिरं तत्र न संवसेत्* ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

जितामित्रो नृपो यत्र बलवान्धर्मतत्परः ।

तत्र नित्यं वसेन्नामः कुतः कुतपती सुखम् ॥

यस्मिन् कृषीवला राष्ट्रे प्रायशो नातिभोगिनः ।

यत्रौषधान्यशेषाणि वसेत्तत्र विचक्षणः ॥

प्रीयमाणा नरा यत्र प्रयच्छेद्भुक्त्याचितम् ।

सुस्थचित्ते वसेत्तत्र कृतकृत्य इवात्मवान् ॥

दण्डी यत्राविनीतेषु सत्कारस्य कृतात्मसु ।

वसेत्तत्र वसेच्चैव धर्मशीलेषु साधुषु ॥

देवलः ।

अरुणं देवतास्थानं तीर्थान्यायतनानि च ।

तस्मात्तेषु वसंतीको याति लोकं दिवौकसाम् ॥

* न दिवसं वसेदिति पाठान्तरम् ।

अरुणं नैमिषादि तीर्थं गङ्गादि प्रायतनमविसृक्तादि* ।

अथ गमने वज्रप्रानि ।

तत्र मनुः ।

नाविनीतैर्ब्रजेदुर्थैर्न च क्षुद्राधिपीडितैः ।
 न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न बालधिविरूपितैः† ॥
 विनीतैश्च व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणाश्रितैः ।
 वर्षरूपोपसम्पन्नैः प्रतोदेनातुदन् भृशम् ॥
 नातिकल्प्य‡ नातिसायं नातिमध्यन्दिने स्थिते ।
 नास्त्रातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥
 गवाश्च यानं पृष्ठेन§ सर्वथैव विगर्हितम् ।

विष्णुः ।

नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकैः साकम् ।

विष्णुः ।

वर्षातपादिषु च्छत्री दण्डी राक्षसवीषु च ।
 शरीरत्राणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥
 नाधो न तिर्य्यगूर्ध्वं वा निरीक्षन् पर्य्यटोद्बुधः ।

* अविसृक्तादि इति पाठान्तरम् ।

† वल्गुकाङ्क्षुः ।

‡ नातिप्रातः ।

§ यानं पृष्ठेन यानं यमनम् ।

युगमार्चं* महीपृष्ठं नरो गच्छेद्विलोकयन् ॥

तथा ।

न दुष्टं यानमारोहेत्कुलच्छायां† न संशयेत् ।

नैकः सुप्याटवी‡ गच्छेन्न तु शून्यगृहे वसेत् ॥

नासहायो व्रजिद्रात्री नोत्पथे न चतुष्पथे ।

वशिष्ठः ।

नान्निब्राह्मणान्तरे व्यपेयान्नान्योर्न ब्राह्मणयोर्गुरु-
शिष्ययोरनुज्ञया व्यपेयान्न बाहुभ्यां नदीं तरेन्न नावं
सांश्रयिकीमारोहेत्§ ।

आपस्तम्बः ।

प्रतिमुखमाद्रियमाणं प्रतिष्ठितं भूमौ प्रदक्षिणीकृत्य
अभ्युपेयात् ।

ब्रह्मचारिप्रकरणे सूतकप्रकरणे ये साधारणा धर्मा
अभिहितास्ते अनिषिद्धा गृहस्थादीनामपि भवन्त्येव । उक्तं
वक्ष्यमाणायमोपयोगित्वा ब्रह्मचर्यरूपं तद्देदय प्रदर्शयते ।

तत्र हारीतः ।

ब्रह्मचर्यं नामाप्राथम्यमस्मरणमसङ्कल्पनमनभिप्रेक्षणम-

* चतुर्दशमायम् ।

† वदरीवृक्षच्छायाम् ।

‡ नहुष पुत्रकेतु दर्शनाद्विहितं परन्तु नैकः सुप्याटवं गच्छेदित्येव साधु ।

§ सांश्रयिकीमिति नीतिशेषं निमज्जति न वर्तते संश्रयविषयिकाम् ।

सङ्कीर्तनमनभिभावमनभिगमनमसन्दर्शनमसमाग-
मसासाम् ।

अप्रार्थनं सा मे भूयादित्याग्राविरहः । असङ्कल्पनमेवं करि-
ष्यामीत्यभिधानाभावः । अनभिप्रेक्षणमाभिमुख्यानावलोक-
नम् । असन्दर्शनं कान्धावयवावलोकनाभावः ।

तच्च ब्रह्मचर्यं चतुर्विधं भवति । कृष्णं रक्तं शुक्लं विमल-
मिति । तच्च परदारवर्जनं नित्यम् । स्वदाराभिगमनं
कृष्णम् । पर्व्ववर्जं तदेव रक्तम् । ऋतुकालाभिगमनं शुक्लम् ।
जर्जरेतस्त्वं विमलम् ।

कृष्णे भौमास्त्रयेऽलोकाः स्वर्गं रक्तकाञ्चयेत् ।

शुक्लेन तु जयेत्स्वर्गं विमलाशोचमाप्नुयात् ॥ इति ।

इह मदनपारिजाते मद्ने चित्तिपालदानजलरुद्धे ।

स्तवकोऽयमाद्य आसीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परं शीलं ज्ञाघ्यं जपति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमया-

दियं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिथिल्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजात भट्टारकज्ञेत्यादि विषदराजीविराजमानस्य

श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदनपारिजाताभिधेये

प्रथमः स्तवकः ।

द्वितीयः स्तवकः ।

अथ ब्रह्मचारिस्तवकानन्तरं क्रमप्राप्ते गृहस्थस्तवक आर-
भते । तत्रोपयुक्ता सापिण्ड्यमीमांसा प्रथमं प्रकथ्यते ।

तस्य सापिण्ड्यं केचिदेवं वर्णयन्ति । एकस्यां पिण्डदान-
यायां दातृत्वेन यजमानस्य देयत्वेन पित्रपितामहप्रपिता-
नां लेपभोक्तृत्वेन प्रपितामहस्वपित्रपितामहप्रपिता-
नां यजमानादिभार्याणां पत्न्या सह कर्त्तृत्वेनैकशरीरा-
श्रकत्वेन च । आदृभार्याणां परस्परमेकशरीरारश्रकत्वेन
जमानप्रभृतिपित्रपरम्पराणां सप्तमपुरुषावधिकसन्तति-
तातानां मध्ये केषाञ्चित्पिण्डदेवतात्वेनोद्दिश्यमानान्वयेन केषा-
ञ्चिदभागतत्वेनोद्दिश्यमानान्वयेन चेति ।

इसापिण्ड्यविषये मत्स्यपुराणे वचनमप्युदाहरन्ति ।

लेपभाजचतुर्धाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमिति ॥

प्रष्टव्याः कल्पनागुह्यलघुभावयोः को वा व्यायानिति ।

* सप्तमीको धर्ममाचरेदिति उक्तत्वात्पत्न्या अपि धर्माचरकृत्यायां कर्त्तृत्वे-
न विधेयम् ।

अस्मिन्निदंशे नि मासैर्मासानि तथा तत्रमिति युक्त्या पत्न्या सह पत्न्या पित्रादी-
न्मन्त्ररीरत्वेन ।

मदनपारिजाते

! कल्पनागौरवं ज्ञायस्तर्हि सपिण्डशब्दवृत्तौ* पूर्वोक्त-
मित्तान्येव स्युः ।

अथ कल्पनासाधवं ज्ञायस्तत्र वयं ब्रूमः । पिण्डो देहः
एतान् एकः पिण्डो देहो यस्य स सपिण्डः । तस्य भावः
पिण्डं तच्च पुत्रादीनामेकशरीरावयवान्वयेन पत्न्यादीना-
मद्विभार्यादीनाञ्चैकशरीरावयवान्वयेनैकशरीरावयवान्वितैः स
कार्यकर्तृत्वेन च भवति एवञ्च शब्दप्रवृत्तौ† निमित्तत्वं
साङ्गीकृतं स्यात् । अथैवं मन्यसे एकपिण्डदानक्रियान्वि-
मेकपिण्डदानक्रियान्वयान्वयित्वञ्चेति निमित्तद्वयमिति व-
क्ष्यमागौरवमिति । तर्हि अस्मत्पक्षेऽपि एकमेव निमित्त-
मिति ततोऽपि साधवम् । तच्चैकशरीरावयवान्वयित्वमेव
वयवान्वयस्य पित्रादिषु अवयवानां समवायकरणत्वेन च
इष्टैकशरीरावयवान् प्रति साक्षात्परम्परावयवाऽपि
नेति निमित्तैकसाधवम् ।

कल्पनागौरवञ्च गृहीतमाचार्यैः कल्पनासाधवं यच्च ?
लोचयामहे तदेकतरञ्च निपुणं सम्प्रधार्यतामिति ।
नर्मथ पङ्कजादिवद्योगरूढोऽयं शब्दः‡ । शरीरावयव व

* सापिण्डानिर्णये ।

† व्युत्पत्तिनिर्वाचने ।

‡ एककार्यकर्तृत्वेकशरीरावयवान्वयित्वरूपम् ।

§ निमित्तं विचार्य वयं शब्दः सापिण्डशब्दः सम्प्रधार्यतामिति पूर्व-

मित्तान्येव स्युः ।

श्रुतौ श्रूयते । आत्मा हि यन्न आत्मन इति तथा प्रजामनु
प्रजायस इति । तथा गर्भोपनिषद्यपि । एतत्पाट्कौशिकं
शरीरं त्रीणि पिष्टतल्लीणि मादृतः अस्थिजायुमज्जानः पिष्टत-
स्त्वस्त्रांसरुधिराणि मादृत इति ।

आपस्तम्बोऽपि ।

स एवायं विरुद्धः प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इति ।

मत्स्यपुराणवचनस्य त्वयमर्थः । लेपभाजचतुर्थाद्याः प्रपित्त-
महपिता चतुर्थस्तदाद्याः प्रतिलोमक्रमेण त्रयो लेपभाजः ।
पिण्डदानं कृतवतः स्ववंशजस्य हस्तलेपं कुशेषु दत्तं भुञ्जते
इति । पित्राद्याः पिण्डभागिनः पिण्डदाने देवताभूताः ।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां तेषां पिण्डदाता सप्तमः । सापिण्डं
साप्तपौरुषम् । एतान् सप्तपुरुषान् सापिण्डं व्याप्नोति इत्युक्तं
भवति । ननु सापिण्डे पूर्वोक्तं लेपभाक्तादिकं निमित्तमिति ।
तथा सति पूर्वोक्तगौरवदोषापत्तेः । अतोऽस्मदुक्तमेव युक्तम् ।

अथ प्रकृतमनुसरामः ।

तत्र मनुः ।

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

अविप्रुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाश्रयेत् ॥

उद्दहेत द्विजौ भार्यां सवर्णां लक्षणांविताम् ।

काश्यपः ।

दाराधीनाः क्रियाः सर्वाः ब्राह्मण्यसु विशेषतः ।

दारासर्वप्रयत्नेन विशुद्धानुद्दहेत्ततः ॥

किमुवान् कुलतो रूपतश्च ।

वाञ्छवत्काः ।

अविभूतमङ्गलचर्यां लक्ष्म्यां स्त्रियमुदहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥

अरोगिणीं आढ्यमतीमसमानार्धगोचजाम् ।

अविस्मृतमङ्गलचर्यां वाङ्माभ्यन्तरलक्षणां स्त्रियमुदहेत् ।

वाङ्मलक्षणानि मनुराह ।

अव्यङ्गानीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।

तनुलोमकेग्रदग्ननां मृदङ्गीमुदहेत्स्त्रियम् ॥ इति ।

वाङ्माभ्यन्तराणि सन्दिग्धानि च तच्छ्रानोदयाय आश्रयायने-
नोक्तो द्रष्टव्यः ।

अथाऽविज्ञेयानि* लक्षणानि ।

अष्टौ पिण्डान् कृत्वा कृतमग्नेः प्रथमं यज्ञे ऋते सत्त्वं
प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमार्यभिजाता तदिदमिह
प्रतिपद्यतां यत्सर्वं तद्वक्ष्यतामिति । पिण्डानभि-
संमन्त्रा कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृह्णाणेति चेन्नाक्षे-
भयतः शस्याद्गृहीयात् । अन्नवत्यस्याः प्रजा भवि-
ष्यतीति विद्याग्नोष्ठात्पशुमती वेदिपुरीषाङ्गवादिनी
अविनाशिनो ऋदात्सर्व्वसम्पन्ना देवनात्कितवी चतु-
र्यथाहिप्रव्राजिनी ईरिषादधन्या श्मशानात्पतिव्रीति ।

* दुर्विज्ञेयानीति-पाठाक्षरम् । अविज्ञेयानीति पाठाक्षरम् ।

अस्यायमर्थः । कृतमग्नद्वयारभ्य यत्कृतं तद्व्यतिरिक्तमित्यनेन
मन्त्रेण मृत्पिण्डाभिमन्त्रणं कुर्यात् । मृदाहरणस्थानमाह ।
चेन्नाचेदिति । पार्श्वद्वयेऽपि ग्रस्यपरिपूर्णात्वेनादाहृता या
मृत्तत्कृतं पिण्डं यदि गृह्णाति तदा अस्याः प्रजा अन्नवती
भविष्यतीति विद्यात् । एवं गोष्ठादित्येवमादि वेदिपुरीषं
वेदिमृत्तिका देवनं दूतस्थानं विप्रव्राजिनी विविधप्रव्रजन-
शीला स्त्रैरिणीति यावदीरिणमृषरमधन्या धनरहितेत्यर्थः ।
अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरापरिगृहीताम् ।
असपिण्डां समानमेकं पितुः शरीरं यस्याः सा सपिण्डा न
सपिण्डा असपिण्डा तां सपिण्डता-चैकशरीरावयवान्वयेनेति
निरूपितं प्राक् ।

मनुरपि ।

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्माणि मैथुने ॥

अस्यार्थः । या मातुरसपिण्डा चकारादसगोत्रा च या च
पितुरसगोत्रा चकारादसपिण्डा च सा दारकर्माणि मैथुने च
प्रशस्ता परिणयनीहेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अनु-
लोमक्रमेण द्विजातीनां सवर्णापाणिग्रहणसमनन्तरं चत्रियादि-
कन्यापरिणयो विहितस्तत्र च सवर्णाविवाहो मुख्यः इतर-
स्वशुक्लः । सदारस्य विहितं कर्माद्यमेकं यज्ञादिकमपरं
निधुवनम् । यज्ञादिके तु सवर्षदारैः सहितस्त्वेवाधिकारः
सवर्षायां तु वयसा वर्षेन वा ज्येष्ठत्वेन तस्यां सत्यामन्यस्या-

अधिकाः । असत्यां ज्येष्ठायां नित्ययन्नादिकेर्वैवासवर्णा-
 सहितस्य गौणाधिकारो न कास्येषु । तथा ज्येष्ठापरित्यागी-
 नान्याग्रहचनिषेधाच्च । सुरतन्तु विवाहितास्त्रिति नियमः ।
 एवं स्थिते दारकर्माणि मैथुन इत्यत्र गोबन्दीवर्द्धन्यायेन दार-
 कर्माग्रहो मैथुनव्यतिरिक्ते यन्नादौ वर्त्तते । तथाच । दार-
 कर्माणि प्रशस्तेत्युक्ता यन्नादिकर्माणि सवर्णान्नस्याधिकारा-
 त्तिवाह एवासपिण्डा च या मातुरित्यादि प्राज्ञं स्यात् । न
 त्वसवर्णविवाहे तस्मिन्त्यर्थं मैथुनपदग्रहणम् । एवञ्चासवर्णा-
 परिणयेऽपि पूर्वोक्तवाक्यमनुष्यते । यदि मैथुने प्रशस्तेत्युच्यते
 तदा तस्मिन् कर्माणि पूर्वोक्ता प्राज्ञा नान्येति स्यात् ।
 ततश्च

अनाग्रमी न तिष्ठेत्तु क्षणमेकमपि दिजः ।

इति कृतसमावर्त्तनस्य पञ्चमहायज्ञनित्योपासनादिदारकर्मा-
 निष्यत्यर्थं पूर्वोक्तगुणरहितापि परिणया स्यात् । तन्माभू-
 दिति दारकर्माग्रहणम् । ननु च

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डगोत्रे च सूतज्ञे !

इति मातुर्गोत्रान्तराभावादसपिण्डा च या मातुरित्यत्र भवि-
 वासं किमिति चकारान्मातुरसगोत्राग्रहणं कृतं मनुना ।
 उच्यते । सत्यमेवं तथापि दत्तपुत्री यस्य माता भवति सा च

* सवर्णा एव ।

+ अक्षयविति पाठान्तरम् ।

पुत्रिका कृता दत्तपुत्रीप्रतिग्रहीत्रा इयमेव मम पुत्रस्थानी-
येति तदा तस्याः परिणेतुर्दत्तपुत्री प्रतिग्रहीदसपिण्डा-
असपिण्डा भवतीति तत्र परिणयो मा प्रशांसीदिति चकारेण
मात्रसगोत्रा परिणयेत्युच्यते ।

उक्तञ्च दत्तिमाणां जनकगोत्रादिनिवृत्त्या अन्यगोत्रादि-
प्राप्तिर्मनुना ।

गोत्रकृत्वे जनयितुर्न हरेद्दत्तिमः सुतः ।

गोत्रकृत्कथानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ इति
एवं तर्हि असपिण्डा च या मातुरिति न वक्तव्यम् । चकार-
लभ्यासगोत्राग्रहणेनैवासपिण्डाया अपि प्राप्तत्वाद्वाङ्म-
त्रमातृपितृकुलजासपिण्डा मात्रसगोत्रापि भवति मातृ-
पिण्डा चेति तत्र विवाहप्राप्ताविदमुच्यते मातुरसपिण्डेति ।
पञ्च च सापत्न्यमातृसपिण्डेष्वपि मातुलादिव्यवहारं दर्शयति
स्मृतिन्तुः ।

पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भातरो मातुलास्तदुद्दितरश्च
भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि* अन्यथा सङ्करका-
रिकाः स्युरिति ।

असगोत्रा च या पितुरित्यत्र चकारेण पितुरसपिण्डाया ग्रहणं
न कर्तव्यम् । असगोत्रपदेनैव लभ्यत्वादुच्यते । यस्य पिता
दत्तिमपुत्रस्तस्य दत्तिमस्य यज्जनककुलं तत्र जाता परिषेष्ट-

* तादाविवाहानां अन्यथा सङ्करकारिण्यसपिण्डायापितुरेतदेवेतीति पाठान्तरम् ।

पितुरसगोत्रा दानेन जनकगोत्रनिवृत्तेरुक्तत्वात् । एवंविधाया
मातुरसगोत्राया विवाहप्रसक्तौ चकारिणैवमुच्यते पितुर-
सपिण्डा ग्राह्येति । यदेवं नाभविष्यदसगोत्रा च याज्जन
इत्येवावश्यत् । तस्मात्मातुरसपिण्डा असगोत्रापि पितुरस-
पिण्डा असगोत्रा च परिणयेति सिद्धम् । यवीयसीं वयसा
प्रमाणेन च । अरोगिणीमचिकित्सनीयव्याधिरहितं स्नात-
मतीं पुत्रिकाकरणशङ्कानिवृत्तये ।

अत्र मनुः ।

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वै पिता ।

नोपयच्छेत्तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्माशङ्कयेति ॥

यस्याः पिता पुत्रिकाकरणाभिप्रायवान्न वेति न विज्ञायते-
नोपयच्छेत्तेत्यर्थः । एवञ्च यत्र शङ्का नास्ति तामुपयच्छेते-
त्ततो भवति । असमानार्धगोत्रजामृषेरिदमार्धं प्रवर इत्यर्थः ।
गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धम् । आर्धञ्च गोत्रञ्च आर्धगोत्रे सम्-
आर्धगोत्रे यस्य स तादृशस्तस्मादुत्पन्ना समानार्धगोत्र-
अनेवंविधा असमानार्धगोत्रजा । गोत्रं प्रवरश्च पृथक् पृथ-
पर्युदासे निमित्तम् ।

परिणीय सगोत्रान्तु समानप्रवरां तथा ।

न्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति पार्थक्येन परिगणनात्यागशोपभोगस्यैव न तु तस्याः ।

समानप्रवरां कन्यामेकगोत्रामथापि वा ।

विवाहयति यो मूढस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥

उत्सृज्य तां ततो भार्यां मातृवत्परिपालयेत् ।
इति यातातपस्करणात् ।

तत्रापस्तम्बः ।

समानगोत्रप्रवरां कन्यामूढोपगम्य* च ।

तस्यामुत्पाद्य चाण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ इति ।

समानप्रवरस्वरूपस्य बौधायन आह ।

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वङ्गिरोगणात् ॥

समानगोत्रत्वं समानप्रवरत्वमित्यर्थः ।

भृग्वङ्गिरोगणेषु विशेषमाह संप्रहकारः ।

पञ्चानां त्रिषु सामान्याद्विवाहस्तिषु द्वये ।

भृग्वङ्गिरोगणेष्वेव शेषेष्वेकोऽपि वारयेत् ॥ इति ।

पञ्चार्धेयाणामृषिदयानुवृत्तौ† न मिथो विवाहस्यार्धेयाणा-
मृषिदयानुवृत्तौ न शेषेष्वेकानुवृत्तौ न विवाह इत्यर्थः ।

बौधायनोऽपि ।

द्वार्धेयः‡ सन्निपातेऽविवाहस्यार्धेयाणां चार्धेयः§ सन्नि-
पातेऽविवाहः पञ्चार्धेयाणामिति ।

* समुदासीपगम्येति पाठान्तरम् ।

† पञ्चप्रवराणां प्रवरचरैक्ये न विवाहः, एवं परत्र ।

‡ द्वार्धे इति पाठान्तरम् ।

§ चार्धे इति पाठान्तरम् ।

सन्निपाते सांख्य इत्यर्थः ।

गोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्यमस्ति तथाया संकृतिपूतिमाघनखि-
ग्रन्थुशैवगवानां गोत्राणामाङ्गिरसगौरिवीतसांस्कृत्यत्रिप्रवरै-
क्यम्* । तथा यास्कवाधूलमीनामीकानाङ्गोत्रभेदेऽपि भार्गव-
वीतहृष्यसावेतसेति प्रवरैक्यम् । एतेषां मिथो विवाहो मा
भूदित्यसमानार्थग्रहणम् । यत्र तु प्रवरविकल्पो यथा आङ्गिर-
साश्वरीषयौवनमान्धात्रश्वरीषयौवनास्तेति, अत्रास्ति प्रवरभेदः
न तु गोत्रभेदः, तन्निरासार्थं समानगोत्रग्रहणम् । एवं प्रवर-
गोत्रयोः पृथक् पृथक् पर्युदासनिमित्तत्वं ज्ञेयम् ।

एवं साक्षात्परम्यस्या वा अवयवानुवृत्तेर्निर्मर्यादत्वात्सर्वत्र
निषेधप्राप्तावधिमाह याज्ञवल्क्यः ।

पञ्चमाक्षसमादूहं मादृतः पिदृतस्तथा ।

मादृतः मादृतकुले पञ्चमादूहं पिदृतः पिदृतकुले सप्तमादूहं
सापिण्डा निवर्त्तते इत्यर्थः । पित्रादयः षट् सपिण्डाद्याः
तस्यैव स्वपुत्रादयश्च षट् आत्मा च सप्तमः । तथा मात्रादय-
श्चत्वारः आत्मा च पञ्चमः ।

सन्तानभेदेऽपि यतः सन्तानभेदस्तमादाय गणयेद्यावत्
सप्तमो भवति पित्रादिवीजतो नियोगादिना या कुलान्तरे
जाता तथापि ऊहं सप्तमाज्जातायां विवाहः ।

पितृबन्धुभ्यः सप्तमाभादबन्धुभ्यश्च पञ्चमादाह वशिष्ठः ।

असमानार्थेयीमसृष्टमैयुनामवरवयस्कां सहर्षी भार्यां
विन्देत् ।

पञ्चमीं मादृबन्धुभ्यः सप्तमीं पितृबन्धुभ्य इति बन्धुग्रन्थोपादा-
नादयमर्थो गम्यते । अन्यथा कुलादित्येव ब्रूयात् ।

यश्च वशिष्ठेनोक्तम् ।

पञ्चमीं सप्तमीञ्चैव मादृतः पितृतस्तथा । इति ।

तत्सवर्णसापन्नमादृकुलविषयम् । ब्राह्मणादीनां चत्त्रियादि-
दारसमुत्पन्नपितृकुलविषयश्च* । एकत्राणवयवानुवृत्तेरभावा-
दन्यत्र† सावर्ण्याभावाच्च ।

यत्तु पैठीनसिराह ।

पञ्च मादृतः सप्त पितृतस्त्रीनतीत्य मादृतः पञ्चातीत्य
वा पितृत इति ।

अत्र भीनतीत्येत्यादिकस्यायं विषयः । यस्य माता दत्तपुत्री
तां यः प्रतिग्रहीता पुत्रत्वेन स्वीकरोति तत्कुलम् । अस्य
दत्तपुत्रः पिता तस्य दत्तिस्य जनककुलश्च‡ एकत्राणवयवानु-

* ब्राह्मणादिः यदा स्त्रियुः चत्त्रियादिपुत्रवर्गे विवाहं करोति तदैव भवति ।

† सप्तमीमातुः पितृवर्गे ।

‡ स्त्रियुज्जातसूत्रावसिक्तादिवर्गे ।

§ दत्तपुत्ररूपमिदं जनककुले पञ्चमीं परिहृत्य विवाहं कर्तुमर्हतीति ।

¶ दत्तपुत्ररूपमातुः पत्नीरूपपितृकुले ।

हृत्तरभावाद्द्वयत्र* गोचानुत्तरभावाच्च ।

असु ग्रहवचनम् ।

यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथक्जनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्श्रीचाः पिण्डस्वावर्त्तते त्रिषु ॥ इति ।

अस्यार्थः† । एकस्माद्वाङ्मनादेर्जाताः पृथक् भिन्नमादृजनाः पृथग्जनाः भिन्नजातीयास्तै एकपिण्डाः सपिण्डाः पृथक्श्रीचाः पिण्डस्वावर्त्तते त्रिषु त्रिपुरुषमेव सापिण्डमिति । एतद्विद्व-
ज्जातीयसापन्नमादृकुलविषयम् । तत्रापकृष्टजातीयानामु-
क्तमजातीयविवाहप्राप्तिरेव नास्ति । अनुलोमतः प्रतितरस्ति
तत्र त्रिषु पुरुषेष्वेव‡ सापिण्डं युक्तम् । उत्कृष्टजातीयावयव-
संयोगेतरजातीयावयवविपरिणामात् । एवं पूर्वोक्तगुणविशिष्टा
परिषेयेत्युक्तम् ।

तत्र त्रिषु विधिनिषेधेषु दृष्टगुणदोषी§ न स्तः केवलं
ग्रासैकसमधिगम्यो ती । यथा असपिण्डा च या मातुरि-
त्यत्र ग्राससमधिगम्यो गुणस्तदतिक्रमे च दोषीऽपि । अत्रा-
तिक्रान्तग्रासस्य भार्यैव न सा भवति॥ भार्याशब्दस्याहव-

* दत्तकपुत्रवपितुर्जनककुले ।

† अस्मावमर्थेति पाठान्तरम् ।

‡ त्रिपुरुषमेवेति पाठान्तरम् ।

§ अविनाशादिगुणदोषी ।

॥ भार्याशब्दगुणस्तदतिक्रमे च दोषीऽपीति पाठान्तरम् । ग्रासमुक्तं निषि-
द्धमपिवाचं तस्मा भार्याशब्दमेव न भवति ।

नीयादिवत्संस्कारशब्दत्वात्* प्रायश्चित्तीयते च । तथाच पुत्रिकायाश्च न परिपूर्णं भार्यात्वं प्रदानाभावात्† तथा गोत्रमपि न निवर्त्तते । एवमासुरादिविवाहेष्वपि गोत्रानिवृत्तिः, अभ्रातेव पुंस एति प्रतीचीमिति मन्त्रलिङ्गाच्च न परिपूर्णं पुत्रिकाया भार्यात्वं व्याख्यातं निरुक्तकृता । अभ्रातृकेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी सन्तानकर्त्तव्ये पिण्डदानाय वेति ।

वशिष्टः ।

अभ्रातृका पुंसः किं पित्रलभ्येति प्रतीचीं न गच्छति पुत्रत्वमेति । यच्च पुनर्दृष्टगुणदोषदर्शनेन विधिनिषेधाभिधानं यथा हीनक्रियमित्यादिना न तदतिक्रमे भार्यात्वाभावः । किन्तु नियमातिक्रमात्प्रायश्चित्तमात्रं भवति । तथा प्रसिद्धञ्चोत्रियकुलजा परिषेया ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

दशपौरुषविस्थाताच्छोत्रियाणां महाकुलात् । इति ।

मातृतः पञ्च पित्रतः पञ्चेति दश ।

एवं सर्व्वत्र प्राप्तापवादमाह स एव ।

स्त्रीतादपि‡ न सञ्चारिरोगदोषसमन्वितात् ।

* अपेक्षया मन्त्रसंस्कृतत्वेन आहवनीयत्वं तथा मन्त्रसंस्कारेण भार्यात्वम् ।

† प्रकृतदत्ताभावात्पुत्रिकाया गौणपुत्रत्वेन शौरसपुत्रवद्गोत्रसल्लयोरनुभक्तित्वादिति भावः ।

‡ धनधान्यादिसम्पत्त्यादपि ।

सञ्चारिणो रोगाः कुष्ठापक्षारादयः । मातृसापिण्डगोभावे-
ऽपि मातृसगोत्राया अपि पाक्षिको निषेधो व्यासेन दर्शितः ।

सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि ।

एके नेच्छन्तीत्यनेन पक्षे विवाहप्राप्तिर्दर्शिता ।

असुमेवार्धं हेतुपूर्वकं उत्तरार्धे स एवाह ।

जन्मान्मोरविज्ञानादुद्वाहेदपिमहितः ॥

अत्र देशाचारादयस्तस्या विज्ञेया ।

अथ वरलक्षणानि ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।

यद्वात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमाञ्जनप्रियः ॥

एतैः कन्यागुणैः अनन्यपूर्वकत्वयवीयस्त्वभ्रातृमस्त्वयतिरिक्तैः*
युक्तः सवर्णः उत्कृष्टवर्णोवा न हीनवर्णः श्रोत्रियः श्रुताध्ययन-
सम्पन्नः ।

कात्यायनः ।

उत्पन्नः पतितः कुष्ठी षण्डश्चैव सगोत्रजः ।

चक्षुःश्रोत्रविहीनश्च तथापक्षारदूषितः ।

वरदोषाः स्मृता स्ते कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः ।

* सप्तस्यामन्यपूर्विकां कानामपिच्छा यवीयवीनित्यादिवचने कन्यायां ये
युवा उत्पन्नः अनन्यपूर्वकत्वादित्यतः स्यात् सप्तस्यलक्षानामपिच्छादिपुण्यैर्दूष-
ितवर्णः ।

नारदः ।

परीक्ष पुनश्च पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणेः ।
 पुमांश्चैदविकल्पेन* स कन्यां लब्धुमर्हति ॥
 सुबहजन्तु†जान्वस्यसुबह्नांसशिरोधरः ।
 यस्यापि भ्रूवते रेतो क्लादि‡ मूत्रञ्च फेनिलम् ।
 पुमान् स्यान्नक्षत्रैरेभिर्विपरीतस्तु षष्ठकः ॥
 अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री चेन्न वीजिनो नराः ।
 चेन्न वीजवते देयं नावीजी चेन्नमर्हति ॥

अथ दारानुकल्पः ।

तत्र मनुः ।

सवर्णाद्ये द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्माणि ।
 कामतस्तु प्रवृत्तानां इमाः स्युः क्रमशोऽवराः ॥

अवरा जघन्याः ।

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृता ।
 ते च स्वा चैव राज्ञस्तु ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥

अथ शूद्राविषये पञ्चान्तराणि स चाह ।

शूद्रावेदी पतत्यत्रैकतथ्यतनयस्य च ।
 शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥

* निःसंशयेन ।

† कच्छस्य पार्श्वदयास्थिविशेषः ।

‡ मूत्रयुक्तम् ।

शूद्राया वीढा पततीति अत्रेवतथ्यतनयस्य गीतमस्य च मतम् । अत एतयोर्मते शूद्राविवाह एव नास्ति । शौनक-
मते तु शूद्राविवाहान्न पातित्यं किन्तु सुतोत्पत्त्या, अतः शूद्रा-
मृतुकाले नोपगच्छेदिति । एवञ्च ऋतुगमनप्रापकाणि अगमने
दोषप्रापकाणि च वचनान्येतद्व्यतिरिक्तविषयाणि । भृगुमते तु
न तत्र सुतोत्पत्तिरपि पातित्यहेतुः । अपि तु ब्राह्मणादि-
भार्यासु पुत्ररहितस्य केवलशूद्रापत्यत्वं पातित्यहेतुः । ततश्च
ब्राह्मणादिष्वप्रसूतासु शूद्रामृतौ नोपगच्छेत् । तदपत्यतयेति
तान्येव शूद्रायामुत्पन्नान्येव चापत्यानि यस्य स तदपत्यस्तस्य
भावस्तदपत्यता । एष एवार्थो वचनान्तरेण स्पष्टीकृतः ।

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैव केवलैरिति ।

अत्र वाक्यशेषः । कुलान्यकुलतां यान्ति इति ।

यच्च मनुनैवोक्तम् ।

न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि च तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥ इति ।

तत्प्रथमत एव शूद्रापरिणयनविषयम् । आपद्यपि हि तिष्ठतोः

सर्वर्णमलभमानयोरित्यर्थः । एतद्वैश्यस्यापि नियतम् ।

यतः स एवाह ।

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याश्च ससन्तानानि शूद्रताम् ॥ इति ।

हीनजातिं शूद्राम् ।

सर्वर्णालामे तु क्षत्रियादिविवाहमाह प्रैठीनसिः ।

अभावे कन्यायाः स्नातकव्रतश्चरेदपि वा अश्रियायान्तु

पुत्रानुत्पादयेत् वैश्यायां वा शूद्रायां वेत्यन्ये इति ।

संस्कारिणाः शूद्रापरिणयनिषेधमाह याज्ञवल्क्यः ।

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।

नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयम् ॥

एष पक्षेयु यच्छास्त्रीयस्मार्त्तो यः पक्ष आहतस्तच्छास्त्रीयस्यापि

स एव पक्ष इत्येवंविधस्थितौ विकल्पः* ।

अथ दाहनिरूपणम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्व्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

सकुल्यो दायादः, दायादेश्वपि सन्निहित एवाधिकारी । प्रकृतिस्थः पातित्वोन्मत्तादिदोषरहितः, अप्रकृतिस्थेन पित्रादिना कृतमप्यकृतमेव ।

यथाह नारदः ।

स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कर्म कुर्यादप्रकृतिं गतः ।

तदप्यकृतमेव स्यादस्नातन्त्रस्य हेतुतः ॥

पितृत्वादिना स्वतन्त्रोऽपि सन्नप्रकृतिस्थत्वेन हेतुना परतन्त्रो

* सर्वप्रकारेण ।

† एष पक्षेयु शूद्राविवाहसूत्रद्वारावपक्षेयु । स्मार्त्तः कृत्युक्तः । विकल्पः शास्त्रिभेदेन व्यवस्थितौ विकल्पः ।

भवति । तदीयकृतं वाग्दानादिकं कार्यमकृतमेव वेदितव्यं
यदि तस्मिन्वरे पतनीयदोषा अचिकित्स्यरोगा वा भवेयुः,
अभावे तु* तद्यैवोपरितनं कर्मा† प्रकृतिस्थो निर्व्यङ्गैष्टादृष्ट-
दोषाभावात् । यद्यप्रकृतिस्थदत्ताया विवाहसंस्कारो निर्व्यूढ-
स्तदा प्रधानकर्माणि निष्पन्नत्वेनाधिकारित्वमात्रवैकल्यात्त-
द्यापि न सर्व्वामना प्रत्यावर्त्तनीया कन्या, एवं तर्हि अनधि-
कारिणां कृतमकृतमेवेत्येतद्विरुध्येत सत्यं तद्विरोधपरि-
हाराय परिवेत्तुविवाह इव‡ तां प्रत्यावृत्त्य§ पुनस्तस्मात्वाधि-
कारी दद्यात् । अत्र पुनर्विवाहोऽपि परिवेत्तुविवाहवद्विज्ञेयः ।
तद्याच नारदोऽपि दातृक्रममाह ।

पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता वानुमते पितुः ।

मातामहो मातुल्य सकुल्यो बान्धवास्तथा ॥

माता त्वभावे सर्व्वेषां प्रकृती यदि वर्त्तते ।

तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां स्वजातयः ॥

सकुल्यः पितृपत्नीयाः, बान्धवा मातृपत्नीयाः, स्वजातीयाः
ब्राह्मणादयः । यस्य वर्णस्य या कन्या तज्जातीया अधिकारिण्य

* पातिव्याचिकित्स्यरोगयोरभावे तु ।

† वाग्दानोत्तरक्रियमात्रप्रकृतदानादि कर्म इत्यर्थः ।

‡ परिवेत्तुस्ये यथा आनयथे पुनर्दानम् ।

§ प्रत्यावृत्त्य तद्दानस्यासम्भवेन तत्परिपाटीकमनास्त्वय ।

¶ कन्यादाने इति शेषः ।

इत्यर्थः । अस्मिन्वचने स्नातनन्तरं मातामहमातुल्ययोः क्रमे-
णाधिकारं प्रतिपद्येत, तदनन्तरं पित्रबन्धूनामधिकारः प्रद-
र्शितः । अथ च क्रम औरसकन्यकाविषये पुत्रिकादिविषये
च वेदितव्यः । पुत्रिकाप्यौरससमेव ।

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्त्वमः पुत्रिकासुतः ।

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् ।

चेत्रजायान्तु क्रमान्तरमाह कात्यायनः ।

स्वयमेवीरसीं दद्यात्पित्रभावे स्वबान्धवाः ।

मातामहस्ततोऽन्यां हि माता वा धर्मजां सुताम् ॥

अस्यार्थः । औरसीं पिता स्वयमेव दद्यात्पित्रभावे बान्धवाः
पित्रबान्धवा दद्युः । ततोऽन्यामौरसीव्यतिरिक्तां धर्मजां
नियोगेन जातां चेत्रजान्तु पितृभावे मातामहो दद्यात् ।
मातामहो दद्यादिति मातामहग्रहणं मातुलस्याप्युपलक्षणं
अतस्तदभावे मातेति क्रमः । युक्तश्चैतत्चेत्रजायां मातामहा-
वयवप्राधान्यात् । एवञ्च मातामहादीनामौरसीपुत्रीदाने
पित्रबन्धुषु विद्यमानेष्वधिकारो नास्तीत्युक्तम् । तत्र च विषय-
विशेषे अपवादः श्रूयते ।

दीर्घप्रवासयुक्तेषु पौगण्डेषु च बन्धुषु ।

मातुलः समये दद्यादौरसीमपि कन्यकाम् ॥

पौगण्डो व्यवहाराद्यसमर्थः । समये रजोदर्शनोचितसम-
यात्पूर्वकाले पूर्वोक्तसकृलाधिकार्यभावे ।

मनुः ।

यदा नैव तु कश्चित्* स्यात्कन्या राजानमाव्रजेत् ।
 अनुज्ञया तस्य वरं सवर्णं वरयेत्स्वयम् ॥
 वरयेदित्यनुव्रत्तौ नारदः ।
 सवर्णमनुरूपञ्च कुलरूपवयःश्रुतैः† ।
 सह धर्मं चरेत्तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत्ततः ॥
 पित्रादिषु सत्स्वपि कालविशेषैः‡ विद्यत एव स्वयंवरः ।
 यदाह बीधायनः ।
 त्रीणि वर्षाण्युत्तमती काङ्क्षित पितृशासनम् ।
 ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ।
 अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि अयेत्§ ॥
 यत्तु विष्णुनोक्तं ।
 ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् । इति
 तद्गुणवद्भरलाभे वेदितव्यम् ।
 अत्र विशेषान्तरमाह मनुः ।
 अलङ्कारं नाददीत पितृदत्तं स्वयंवरा ।
 भ्रातृदत्तं भ्रातृदत्तं स्तेयं स्याद्यदि तं हरत् ॥

* अधिकारीति शेषः ।

† कुलसुत्कृष्टत्वादि, रूपं औन्दर्यादि, वयः श्रेष्ठत्वादि, श्रुतं वेदविद्यादि, एभि-
 रनुव्रतं दानार्हम् ।

‡ रज्जुयोगान्तरं चतुर्थवर्षे ।

§ विन्दित ।

¶ अव्ययानामनेकावलादपास्यैत्यर्थः ।

वरं प्रत्यपि स एवाह ।

पित्रे न दद्याच्छुक्लान्तु कन्यामृतमतीं हरन् ।

स हि स्वाभ्यादतिक्रामेदृत्तूणां प्रतिरोधनात् ॥

यम् ।

कन्या हादश वर्षाणि या प्रदत्तार्त्तवे गृहे* ।

भूषणहत्या पितृस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥

एवं चोपगतां पत्नीं नावमन्येत्कदाचन ।

न तु तां बन्धकीं† विद्यान्मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

एवंविधायां बन्धकीत्वाभावाद्देशकालादिप्रतिबन्धाभावे सति ।

अन्यथा कालातिक्रमे दोषश्रवणात् ।

तथाच बोधायनः ।

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां धर्मचारिणीम् ।

अपि वा गुणहीनाय नोपरुम्याद्रजस्वलाम् ॥

कुलीनाय‡ रूपादिगुणरहिताय§ ।

नग्निका च दर्शिता वायुपुराणे ।

पश्यत्यलज्जा याङ्गानि कन्या पुरुषसन्निधौ ।

योन्यादीन्नावगूहेत तावद्भवति नग्निका ॥ इति ।

अमरसिंहस्वन्यथा प्राह ।

* या प्रदत्ता गृहे वसेदिति यस्यान्तरे पाठः ।

† पुरुषचतुष्टयोपभोक्त्रीतुल्याम् ।

‡ गुणवते इत्यस्यार्थमाह कुलीनायेति ।

§ गुणहीनाय इत्यस्यार्थमाह रूपादीत्यादि ।

नम्निकानागतार्त्तदा इति ।

अधिकश्यपी ।

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्येदसंस्कृता ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥

यस्तु तां वरयेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अथाद्वेयमपाङ्क्त्यं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥

संवर्त्तः ।

रामकाले तु संप्राप्ते सोमोभुञ्जीत कन्यकाम् ।

रजःकाले तु गन्धर्व्वा वज्रिणु कुचदर्शने ॥

तस्मान्नामुहहेत्कन्यां यावन्नर्त्तुमती भवेत् ।

विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते दुधैः ॥

कश्यपः ।

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

एवं कन्यादाने अधिकारिणो निरूपिताः । साम्प्रतं दत्तायाः

कन्यायाः क्वचित्प्रत्याहरणं निरूप्यते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रियांशेहर आत्रजेत् ।

दत्तामपि हरेद्यदि पूर्वस्य पातकादिदोषोपसृष्टत्वमितरस्य

शुण्युक्तत्वं स्यात् । तच्च सप्तपदाग्रागृष्टव्यम् ।

यथाह नारदः ।

स्त्रीपुंसयोस्तु सम्बन्धाहरणं प्राग्विधीयते ।

वरणाद्ग्रहणं पाणेः सम्बन्धोऽयं त्रिलक्षणः ।

तयोरनियतं प्रोक्तं वरणाद्दोषदर्शनात् ॥

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा च विज्ञेया विद्वद्भिः सममे पदे ॥ इति ।

अस्यार्थः । स्त्रीपुंसयोः सम्भोगाद्वरणं प्राग्भवति । वरणात् पाणिग्रहणं, एवं सम्बन्धस्त्रिलक्षणः । वरणं पाणिग्रहणमुपभोगश्चेति त्रिविधः । गान्धर्वादिषु नायं क्रमः । तयोः कन्या-वरयोरनियतमनियमः । वृतोऽपि न परिणीयते, वाग्दत्तापि न दीयते इत्येवंरूपः । तत्र हेतुर्वरणद्दोषदर्शनादिति । वरणाद्दूष्टं कन्यावरयोरन्योऽन्यं दोषदर्शनात् । अनेन च विवाहाद्दूष्टं नानियम इत्युक्तं भवति ।

तत्र नियमे हेतुमाह ।

पाणिग्रहणिका मन्त्रा इति ।

तैर्मन्त्रैरुत्पादितसंस्कारयोर्न परित्याग इत्यर्थः ।

पाणिग्रहणमन्त्रोत्पाद्यसंस्कारावधिमाह ।

तेषामिति ।

केचनान्निवचने पाठान्तरं व्याख्यान्तरञ्च कुर्वते ।

तद्यथा ।

वरणाद्ग्रहणं पाणेः संस्कारो ह्यग्निलक्षणः ।

तयोरनियतं प्रोक्तं वरणाद्दोषदर्शनात् ।

पाणिग्रहणे यः सोऽग्निलक्षणः संस्कारोऽग्निचिह्नितो होमादि-
निष्पाद्यः संस्कारः । तयोर्वरणदानपाणिग्रहणयोर्मध्ये वरण-

नेव दोषदर्शनादनियतं, न पाण्डिग्रहणम् । तस्मादर्घ्याक्
पतित्वानुत्पत्तिरिति ।

यमोऽपि ।

पाण्डिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे ।

एवञ्च सप्तपदादर्घ्याक् परिणेतुमरणेऽपि न विधवात्वमवगम्यते ।

उक्तञ्च वशिष्ठेन ।

अग्निर्वाचा च दत्तायां म्रियेतोर्द्ध्वं वरो यदि ।

न च मन्त्रीपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा ॥

सा पितुरेव न प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः । सा च तद्देवराय प्रदेया
तदभावे तन्नोत्राय तदभावे अन्यस्मै । इदमपि लोकाविहिष्ट-
त्वाद्देशाचारानुसारेण भवति ।

बलादपहृतायान्तु विशेषमाहृतुर्यमवशिष्टौ ।

बलाद्यपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥

बहुभ्यो वाग्दाने कात्यायनेनोक्तविशेषो द्रष्टव्यः ।

अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूदायान्तु यत्र वै ।

वरागमश्च सर्व्वेषां लभेतादिवरन्तु ताम् ॥

सर्व्वेषां वराणामागमे सतीत्यर्थः । स च पूर्व्ववरो यदि दीक्ष-
रहितो गुणवाञ्छ भवति ।

वरयित्वा देशान्तरगमने नारदः ।

प्रतिगृह्य च यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

भीतृन् समतिक्रम्य सा चान्यं वरयेद्दरम् ॥

प्रतिगृह्य वरयित्वेत्यर्थः ।

प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।

धार्या सा वर्षमेकान्तु देयान्यस्त्रै विशेषतः* ॥

अत्र विशेषमाह मनुः ।

कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियते यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥

कुलादिरहितेभ्योऽपि कन्या प्रत्याहरणीयेत्वाह
वशिष्ठः ।

कुलश्रीलविहीनस्य षण्णादिपतितस्य च ।

अपस्मारिविधर्म्मस्य रोगिणां वेशधारिणाम् ।

दत्तामपि हरेत्कन्यां स्वगोत्रोदां तथैव च ॥

अत्र पुनर्विवाहादिविशेषस्तु पूर्वमेव निरूपितः ।

अदुष्टकन्यापरित्यागे विशेषमाह नारदः ।

प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदुष्टामुत्सृजेद्दरः ।

विनेयः सोऽर्थदण्डेन कन्यां तामेव चोदहेत् ॥

कात्यायनः ।

वरदोषमनाख्याय पाणिं गृह्णाति यो नरः ।

याचनं च प्रकुर्वीत तद्दानं नाप्नुयात्तु सः ।

कन्यादोषेऽप्येवमेव दाता दण्ड्यो वरस्तथा ॥

नारदः ।

नादुष्टां दूषयेत्कन्यां नादुष्टं दूषयेद्दरम् ।

दोषे सति न दोषः स्यादन्योऽन्यं त्वजतस्तयोः ॥

मनुः ।

विधिवत्प्रतिगृह्णापि त्वजेत्कन्यां विगर्हिताम् ।

व्याधितां विप्रदुष्टाञ्च छद्मना चोपपादिताम् ॥

विप्रदुष्टामन्यगतभावां छद्मना अन्यकन्योपदर्शनेन । एवमुक्त-

क्षक्षणाय वरायोक्तलक्षणकन्या देयाधिकारिणेत्युक्तो विवाहः

सप्रपञ्चः । सोऽपि ज्येष्ठानुक्रमेणेति शास्त्रनियमः ।

अत्र क्वचिदपवादविषये मनुः ।

जडान्धबधिरादीनां विवाहोऽस्ति यथोचितम् ।

विवाहासम्भवे तेषां कनिष्ठो विवहेत्तदा ।

पितृव्यपुत्रे सापत्ने परदारसुतादिषु ।

विवाहाधानयज्ञादौ परिवेदो न दूषणम् ॥

शातातपोऽपि ।

नामनयः परिविन्दन्ति न च दानतपांसि* च ।

न च आर्घं कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपिका† ॥

अन्येऽपि विशेषा भावसंस्थाधानप्रकरणे वक्ष्यन्ते ।

* न यज्ञा न तपांसि चेति पाठान्तरम् ।

† विरुपा या च कन्येति पाठान्तरम् ।

अथ विवाहभेदः ।

तत्र मनुः ।

यो यस्य धर्मो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य वी ।

तदः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥

ब्राह्मो देवस्तथैवार्धः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

ब्राह्मविवाहलक्षणं तत्सन्ततिफलञ्चाह

ब्राह्मवल्काः ।

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शतलङ्कृता ।

तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥

उभयतः पित्रादीन् दश पुत्रादीन् दश आत्मानं चैकमित्येक-
विंशतिं पुनाति । यदा उभयतो मातृतो दश पित्रतो दश
आत्मानश्चेत्येकविंशतिम् ।

यथा ।

यज्ञस्य ऋत्विजे देव आदायार्धसु गोद्वयम्* ।

यज्ञे प्रारब्धे कन्यामलङ्कृत्य यत्तत्त्विजे दीयते स देवः । वराय
देया मिथुनं वृषभं गाञ्च गृहीत्वा यथाशक्तलङ्कृता यत्नं तस्मै
दीयते स आर्धः । गोद्वयग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ।

यतः मनुः ।

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः । इति ।

* गोयुगमिति ऋषिपाठः ।

एतन्नेमिधुनं पित्रादिष्वेदृज्जाति तदा विक्रय एव ।

तथाच मनुः ।

आर्षे गोमिधुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।

अल्पोऽपि वा महान्वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥ इति

कन्यार्थं यदि गृह्णाति तदा न दोष इत्याह

स एव ।

यासान्नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।

अर्हणं तत्कुमारीणामावृण्यं हि केवलम् ॥

यच्छुल्कं कन्यार्थं तत्कुमारीणामर्हणं पूजनमावृण्यं समपापिष्ठम् ।

तच्छुल्कं कन्यायै दद्यादित्यर्थः ।

दैवार्थयोः फलमाह याज्ञवल्काः ।

चतुर्दश प्रथमजः, पुनात्युत्तरजश्च षट् ।

प्रथमजो दैवविवाहजः, उत्तरज आर्षविवाहजः । सप्त पूर्वान्

सप्तावरान् इति चतुर्दश । त्रीन् पूर्वान्त्रीनवरानिति षट् ।

पुनाति उभयत्र स्वस्य मध्यस्थितत्वादेव पवित्रता ।

तथा ।

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्घिने ।

सकायः पावयेत्तज्जः षट् षट् वंशान् सहात्मना ॥

सह धर्मं चरतामिति परिभाषणपूर्वकमलङ्कृता कन्या सह

दीयते सकायः प्राजापत्यस्तस्यां जातः षट् पूर्वान् षट् परा-

नात्मानं चेति त्रयोदश पावयेत् । अथवा न्योऽर्थः आत्मना सह

षट् पूर्वानात्मना सह षट् परानिति एकादश पावयेत् ।

तथा ।

आसुरो द्रविणादानाद्गान्धर्वः समयान्निधः ।

राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥

आत्मार्थं द्रविणमादाय कन्यार्पणं स आसुरः, अस्य मानुष इत्यपि संज्ञा ।

तथाच हारीतः ।

शौक्लेन मानुष इति ।

कन्यावरयोरन्योऽन्यरागेण यः समयः त्वं मे भार्या त्वं मे पतिरिति स गान्धर्वः । समयपूर्वकमुपभोगोऽपि गान्धर्व-
एव । युद्धहरणाद्राक्षसः चाक्ष इत्यभिधीयते ।

यथाह हारीतः ।

अलङ्कृतमभिजयः चाक्ष इति ।

कन्यकाच्छलाच्छलनं छलः, कपटेन स्वापायवस्थासु कन्यकाया-
च्छलेनोपहरणं पैशाचो विवाहः । कन्यकां छलादित्यपि पाठः ।
न चासुरादिविवाहेषु सप्तपादातिक्रमणाभावात्पतित्वभार्या-
त्वयोरनुत्पत्तिरित्याशङ्कनीयम् । तत्रापि स्त्रीकारानन्तरमेव
संस्कारविधानात् ।

तथाच देवलः ।

गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।

कर्त्तव्यस्य त्रिभिर्वर्षैः समयेनाग्निसाक्षिकः ॥

पृथक्परिशिष्टेऽपि ॥

गान्धर्वासुरपैशाचो विवाहो राक्षसस्य यः ।

पूर्वं परिणयस्तेषां ततो हीनो विधीयते ॥

परिणयः स्त्रीकारादि ।

एवं स्थिते वर्णव्यवस्थया विवाहनियममाह

मनुः ।

षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।

विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याधर्म्मार्जनराक्षसान् ॥

अस्यार्थः । ब्राह्मादीन् षडानुपूर्व्या क्रमेण ब्राह्मणस्य धर्म्मार्ज्ज्
धर्म्मादेनपेतान्विद्यात्, ते च षट् ब्राह्मणो दैव आर्ष्यः प्राजा-
पत्य आसुरो गान्धर्व्वश्चेति ।

यस्तु कश्यपेनोक्तम् ।

क्रीता द्रव्येन या नारी न पत्नी सा विधीयते ।

न सा दैवे न सा पित्रे दासीं तां कश्यपोऽब्रवीत् । इति
तद्वक्ष्यमाणशास्त्रविवाहासम्भवे सति द्रष्टव्यम् । क्षत्रस्य अव-
रान् पञ्चादुक्तानासुरगान्धर्व्वराक्षसपैशाचान्धर्म्मार्ज्ज् जानीयात्
विट्शूद्रयोस्तु अराक्षसाक्षसवर्ज्जितान्तानेवासुरादिपैशा-
चान्तान्धर्म्मार्ज्ज्विद्यात् । केचनैवं व्याचक्षते—षट् ब्राह्मादि-
गान्धर्व्वान्तान्विप्रस्य, क्षत्रस्य प्राजापत्यादिराक्षसान्ताश्चतुरः ।
विट्शूद्रयोस्तु आसुराराक्षसादीन् प्राजापत्यादीन्तानेव धर्म्मार्ज्ज्-
न्विद्यात् । पैशाचपरित्यागे च हेतुमप्युपदिशन्ति ।

हेतुश्च नारदमनुवचने ।

चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः शस्ता गान्धर्व्वराक्षसी ।

राक्षसासुरो वैश्ये शूद्रे चान्यस्तु गर्हितः ॥

स पापिष्ठी विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः । इति ।

एषामपि मध्ये प्रशस्तानाह मनुः ।

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।

राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥

अयमर्थः । ब्राह्मो दैव आर्षः प्राजापत्यश्चेति चतुरो ब्राह्मणस्य प्रशस्तानाहुः । क्षत्रियस्यैकं राक्षसमेव प्रशस्तं, वैश्यशूद्रयोः आसुरमेव । ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिप्राजापत्यान्तो मुख्यः कल्पः, राक्षसोऽनुकल्पः अनन्तरक्षत्रधर्मत्वात्* । क्षत्रस्य राक्षसो मुख्यः चतुरोऽवरानित्यत्र मते† प्रासुरगान्धर्व्वराक्षसपैशाचा इति चत्वारः‡ । एतन्मते§ प्रासुरगान्धर्व्वपैशाचोऽनुकल्पः॥ यन्मते तु॥ प्राजापत्यादयश्चत्वारः प्राजापत्यासुरगान्धर्व्व-राक्षसा इति, तन्मते तु प्राजापत्यादयस्त्रयोऽनुकल्पः । तथा वैश्यशूद्रयोरासुरो मुख्यः कल्पः, गान्धर्व्वपैशाचावनुकल्पः प्राजा-पत्यगान्धर्व्वौ वा ।

* राक्षसं क्षत्रियस्यैकमित्यनेन अव्यवधानेन धर्मज्ञापनायैव क्षत्रियपदस्य निर्दिष्ट-त्वात् ।

† यज्ञानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरानिति वचनानुसरणे ।

‡ प्रशस्ता इति शेषः ।

§ एतच्चनानुसरणेऽपि ।

॥ क्षत्रियस्यैकमिति एकपदनिर्द्देशादिति विवाहा अनुकल्पएवेति युक्तम् ।

॥ यन्मते अवरानिति अकारप्रक्षेपरहितपाठानुसरणे तु ।

एवं स्थिते ब्राह्मणस्यापक्वमाह

मनुरेव ।

पञ्चानान्तु त्रयो धर्म्या हावधर्म्यां स्मृताविह ।

पैशाचभासुरस्यैव न कर्त्तव्यौ कदाचन ॥

प्राजापत्यासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचानां मध्ये त्रयः प्राजापत्य-
गान्धर्वराक्षसाः । अधर्म्यां तावेव दर्शयति पैशाचभासुरस्येति ।
सुख्यकल्पमध्ये* परिगणितस्यापि प्राजापत्यस्यापक्वमध्यपरि-
गणन†-मार्षापेक्षया प्राजापत्यस्यापक्वकृताद्योतनार्थं पुनात्युत्त-
रजस षडित्यार्षविवाहजापेक्षया सकायः पावयेत्तज्जः षट् षट्
वंशान् सहात्मनेति प्राजापत्यविवाहस्याधिक्यश्रवणात्प्राजापत्य-
स्वाधिक्यं द्योतयति तस्मा भूदिति ।

क्षत्रियस्यापक्वमाह ।

पृथक् पृथक् मिश्री वा विवाहौ पूर्ववेदिनी ।

गान्धर्वो राक्षसस्यैव धर्म्यो क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥

पृथक् पृथक् सुख्योऽनुकल्पस्येति व्यवस्थितविकल्पत्वेनाभिहितः,
तच्च पूर्वोक्तविवाहौ यदि मिश्री भवतः स मिश्रविवाह-
स्येति । मिश्रविवाहमेवोदाहृत्य दर्शयति गान्धर्वो राक्ष-
सस्येति । यथा प्रथमं गान्धर्वेण परिगृह्य तच्चतुषु विह-
स्तेषु युद्धेन हरणमेतच्च प्रदर्शनार्थं अतश्चानेनैव न्यायेन वक्ष्य-

* चत्वारो ब्राह्मणस्याद्या इति वचनेनेति शेषः ।

† पञ्चानान्तु त्रयो धर्म्या इति वचनेनेति शेषः ।

न्तराशामप्यहनीयम् । वैश्यशूद्रयोरप्यापत्कल्येऽतिमिन्दितो-
ऽपि पैशाची याज्ञः । तथा वैश्यशूद्रवृत्तेरपि विप्रादेः ।

तथाच वक्तः ।

सर्वापाथैरसाध्या स्यात्कन्या पुरुषस्य वै ।

चौर्येणापि विवाहेन सा विवाह्या रहःस्थिता ॥ इति ।

चौर्येण पैशाचेन ।

सकलविवाहोपयोगविशेषो यज्ञपार्श्वेनोक्तः ।

विवाहे वितते तन्त्रे होमकाल उपस्थिते ।

कन्याया ऋतुरामच्छेत्कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥

स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ।

बुद्धान्* आहुतिं दत्त्वा† ततस्तन्त्रं‡ प्रवर्त्तयेदिति ॥

याज्ञवल्कीनाप्यन्यो विशेषो दर्शितः ।

पाणिर्घातः सवर्णासु गृह्णीयात्क्षत्रिया शरम् ।

वैश्या प्रतोदमादद्याद्देदने त्वग्रजन्मनः ॥

स्त्री शरादिकं गृह्णाति तत्पाणिस्थितञ्च वरो गृह्णीयादित्यर्थः ।

अग्रजन्मन इत्युक्तृष्टोपलक्षणम् ।

तथाच मनुः ।

वसनस्य दशा याज्ञा शूद्रयोक्तृष्टवेदन इति ।

* विप्रः ।

† इत्वा चान्याहुतीस्तथेति शम्भान्तरौपपाठः ।

‡ वैवाहिकहोमादिकम् ।

विधवानियोगो नात्र विचारसरणिः॥मारीपितो युगान्तर-
विषयत्वात् ।

विवाहे वर्षमासादिशुद्धिर्ज्योतिःशास्त्रेऽभिहिता ।

सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुहं यत्नेन वर्जयेत् ।

सिंहस्थे तु मघासंस्थं गुहं यत्नेन वर्जयेत् ॥

अन्यत्र सिंहभागे तु विवाहादि विधीयते ।

मनुः ।

नर्मदापूर्वभागे तु शीतस्योत्तरदक्षिणे ।

गण्डक्याः पश्चिमे पारे मकरस्थो न दीपभाक् ॥

ज्योतिःसारसागरे ।

अतिचारगता जीवः स्वं राशिं नैति चेद्यदि ।

लुप्तसंवत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्मवह्निष्कृतः ॥

माघफाल्गुनवैशाखज्यैष्ठ्याषाढश्रद्धायाः† ।

षष्ठेते पूजिता मासाद्यातुर्वर्ण्यस्य नित्यशः ॥

मार्गे मासि तथा ज्येष्ठे चौरं परिणयं व्रतम् ।

ज्येष्ठपुष्यदुहित्रोस्तु यत्नेन परिवर्जयेत् ॥

त्रेष्ठं पक्षमुग्रन्ति शुक्लमसितस्याद्यं त्रिभागं‡ तथा

रिक्तां प्रोक्ष्य तिथिं तद्यत्नयनयोः सन्धिञ्च शेषाः शुभाः ॥

१ विचारपथम् ।

† मार्गश्रीर्षः ।

‡ अक्षपक्षमीपथ्यम् ।

अमायाश्चैव भद्रायां* करणे विष्टिसंज्ञिते ।
 यः करोति विवाहं स ग्रीष्मं याति यमालयम् ॥
 प्रतिपदुःखजननी द्वितीया प्रीतिवर्द्धिनी ।
 सौभाग्यदा तृतीया स्याच्चतुर्थी चार्थनाशिनी ॥
 पञ्चम्यां सुखवित्तानि षष्ठी विघ्नप्रदा मता ।
 विद्याशीलसुखाप्तिः स्यात्सप्तम्यामफलाष्टमी ॥
 नवमी शोकभयदा दशमीदिने ।
 सुखदैकादशी ज्ञेया द्वादशी सफला स्मृता ।
 मानपुत्तो त्रयोदश्यां चतुर्दश्यौ† तु दोषदे ॥
 फलं बहुविधं ज्ञेयं पञ्चदश्यां‡ विशेषतः ।
 न चेह शुक्लप्रतिपदुदयन्ती निषिध्यते ॥
 अत्रापि कृष्णपक्षस्य दशमीं ह्यविवाहिकीम् ।
 वदन्त्यन्ये तु दशमीसुभयोरविवाहिकीम् ॥
 गुरुशुक्रेन्दुपुष्पाणां दिनेषु परिणीयते ।
 या कन्या सा भवेन्नित्यं भर्तुश्चित्तानुवर्तिनी ॥
 अर्काकिंभीमवाराणां दिनेषु कलहप्रिया ।
 सापत्यं समवाप्नोति तुषारकरवासरे ॥
 तत्र दिनेत्यभिधानाद्रात्रावभ्यनुज्ञा गम्यते ।
 तथाच स्मरन्ति ।

* विष्टिभद्रायाम् ।

† शुक्लपक्षे ।

‡ पौर्णमास्याम् ।

न वारदीषाः प्रभवन्ति रात्राविति ।
 यावज्जीवन्तु कन्या सा भर्ता सह वियुज्यते ।
 दुःखं पश्चादामरोगैरश्विन्यां याति पञ्चताम् ॥
 बाम्ये* षड्भिर्मासैर्वैधव्यं याति निर्धनत्वञ्च ।
 धनकनकभूषणयुता पाण्डिग्रहणे तु कृत्तिकायाञ्च ॥
 पश्चात् षष्ठेऽब्दे याति पञ्चत्वम् ।
 प्राजापत्ये† सुभगा पतिव्रता भामिनी प्रिया भर्तुः ।
 शुचिरनुकूला भर्तुः प्रियंवदा सोमदैवते‡ कन्या ॥
 आर्द्रापाण्डिग्रहणे वर्षेणैकेन याति पञ्चत्वम् ।
 त्रिभिरब्दैरादित्ये§ कन्या समुपैति पतिमन्यम् ॥
 अश्वत्थकुलकन्या कुलविद्वेषिणी भवति पुष्टे ।
 अश्लेषास्त्रपि कन्या पाण्डिग्रहणे समेत्य भर्तारम् ॥
 सप्तभिरब्दैर्दुष्टेत्¶ अथ कुलटात्वं समाप्नोति ।
 भवति त्रिवर्गयुक्ता॥ पित्रे** पाण्डिग्रहे हि सम्प्राप्ते ॥
 भाग्ये†† सत्यसौभाग्यं दासीत्वं याति निर्भया कन्या ।

* भरण्याम् ।

† रोहिण्याम् ।

‡ मृगशिरसि ।

§ पुनर्वसू ।

¶ ज्ञानादिति पाठान्तरम् ।

॥ चर्यायंकामयुक्ता ।

** मघासु ।

†† पूर्वफल्गुण्याम् ।

अद्वैकोऽतिक्रान्ते पतिमरणं प्राप्नुयाच्चैव ॥
 व्यपगतशोका सुभगा भोगवती सुप्रजा प्रिया भर्तुः ।
 अर्थमिह* ग्रथियुक्ते कन्या वर्षद्वयेनेतीति† ॥
 हस्ते पाणिग्रहणं समेत्य कन्या पतिव्रता नित्यम् ।
 आत्मप्राणवियोगमवाप्नुयात्कन्यका चाव्दात् ॥
 अथवा शीलभ्रंशं त्वाष्ट्रे‡ प्राप्नोति बान्धवकुलात् ।
 स्वातौ धर्मसमेता पतिदयिता बन्धुवल्लभा साध्वी ॥
 ऐन्द्राग्न्याख्ये§ कन्या बुद्धिभ्रष्टा प्रयाति पत्तिमन्यम् ।
 अद्वचतुष्केऽतीते, मैत्रे¶ कन्यापुण्याह्वनं सौख्यम् ॥
 भर्तुरवज्ञां कृत्वा दुःखान्यनुभूय शक्रमे॥ कन्या ।
 दशमेऽव्दे वैधव्यं प्रयाति यद्यष्टमे न मृता ॥
 मूले सधना साध्वी पत्युरतिप्रियतमा प्रहृष्टा च ।
 अशुचिरनाचारा दासरतान्यथा** समेति भर्तारम् ॥
 अद्वद्वयेन कन्या ज्ञेया सा पूर्वाषाढासु ।
 विदधाति वैश्वदैवे†† भर्तुर्विजितञ्च गुरुजनानुरता ॥

* उत्तरफलगुन्याम् ।

† अतीति इति पाठान्तरम् ।

‡ चित्रायाम् ।

§ विशाखायाम् ।

¶ अनुराधायाम् ।

॥ ज्येष्ठायाम् ।

** अन्यप्रकारम् ।

†† उत्तराषाढानक्षत्रे ।

पाणिग्रहणमुपयाते श्रवणे नैकत्र सा रमते ।
 विभ्रष्टस्मृतिश्रीचा सत्यमुखं याति वसुदेवे* ॥
 ईर्ष्यारोगेण हता यमसदनं याति वारुणे† पश्चात् ।
 भाजैकपादे‡ कन्या दुःशीला दुर्भगा दरिद्रा च ॥
 अहिब्रध्ने§ कन्या मणिकनकविभूषणं प्रभूतमाप्नोति ।
 प्राप्नोति श्रीलं श्रीचं पौष्णे॥ शय्यासनोपकरणानि ॥
 वैष्टतिके परिणीता कन्या दिक्कलेन्द्रिया, व्यतीपाते ।
 विद्याभरणं नित्यं सुभगा षट्स्रपि वरेषु॥ करणेषु ॥
 भ्रुवकरणैः शकुनाद्यैः पाणिग्रहणाद्भ्रुवं मृत्युः ।
 दुष्टपूर्वमपहाय दिनार्द्धभागं
 विष्टिप्रदुष्टमपि नष्टविधुं** तिथिश्च ।
 शेषाः शुभा अशुभास्तथान्ये
 पूर्वोक्तमत्र सकलं हि विचिन्तनीयम् ॥
 शनैश्चरदिने प्राप्ते यदि रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
 तस्मिन्निवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्हिनी ॥

* धनिष्ठायाम् ।

† शतभिषायाम् ।

‡ पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे ।

§ उत्तरभाद्रपदनक्षत्रे ।

॥ रेष्वाम् ।

॥ श्रेष्ठेषु । वरेषु पाठे वचनप्रभृतिषु ।

** चन्द्ररहितममावास्याम् ।

मेषे कुमारेष्व* गुरक्तचित्ता
विहीनवित्ता गवि, गोव्रता च ।
कुलद्वयानन्दकरी तृतीये
कुलीरलग्ने कुलटा नृशंसा ॥
हरी† प्रसूता सुकृताश्रिता पितुः
पितुः प्रिया च श्वशुरस्य षष्ठे‡ ।
रूपाभिमानार्थवती तुलाधरे
तथालिनि क्रन्दति नित्यमस्थिरा ॥

धनुषि कुलटा तत्पूर्वार्धे§ सत्यपरे॥ जगुः ।
मृगघटभक्षेष्व¶ कन्यासक्ता जरामुपगच्छति ॥
पञ्च पाणिग्रहे दोषा वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।
दारिद्र्यं मरणं व्याधिः पुंश्चल्यमनपत्यता ॥ इति ।

तथा गुरुशक्रास्तादिष्वपि विवाहादिनिषेधो ज्योतिःसार-
सागरे ।

बाले शुक्रे वृद्धे शुक्रे जीवे नष्टे वृद्धे जीवे ।
बाले जीवे जीवे सिंहे जीवादित्ये सिंहादित्ये ॥
तथा मलिन्मुचे मासि सुराचार्येऽतिचारगे ।

* वरेषु ।

† सिंहलप्रे ।

‡ कन्यालप्रे ।

§ समस्तधनुर्लप्रे दोषः, अपरमते धनुःपूर्वार्धमात्रे ।

¶ मकरकुम्भमीनलप्रेषु ।

वापीकूपतडागादि*क्रियाः प्रागुदितास्थजेत् ॥

अस्तादिलक्षणं ब्रह्मसिद्धान्ते ।

रविणा सन्धिरन्येषां ग्रहाणामस्त उच्यते ।

अर्ध्यागूर्ध्वमवस्था स्यान्मौल्याहार्धकशेषवे ॥ इति ।

बालवृद्धयोरवधिर्दामोदरीये ।

प्राग्बालो दिवसत्रयं दशदिनं पश्चात्सितो वृद्धताम्

पक्षे वासरपञ्चके च लभते पक्षे गुरुः सर्व्वतः ।

तत्पश्चाद्गुरुशुक्रयोर्विमलयोः कुर्याद्विवाहं सिते

कृष्णे वासरपञ्चकश्च शिववत् स्याद्दशाहः परः ॥ इति ।

वार्हस्पत्ये तु ।

प्राक् पश्चादुदितः शुक्रः पञ्च सप्तदिनं शिशुः ।

विपरीतन्तु वृद्धत्वं तद्वदेव गुरोरपीति ॥

अथ देशभेदेन आपदा च व्यवस्थामाह गार्ग्यः ।

शुक्रो गुरुः प्रागपरार्ककाली †

विम्ये दशावन्तिषु सप्तरात्रम् ।

वङ्गेषु हनेषु‡ च षट् च पञ्च

शेषे च देशे त्रिदिनं वदन्ति ॥ इति ।

* विवाहादीति पाठान्तरम् ।

†. शुक्रोगुरुश्च सन् प्राक् पूर्व्वस्यां दिशि अपरगन्तुं पश्चिमस्यां दिशि अर्ककालः अर्कोऽथ सूर्य्यश्च युक्तः सन् बालत्वादि प्राप्तस्तदा तन्निमित्तकालः अकालः ।

‡ हनेषु क्षेत्रदेशविशेषेषु यथा - क्षपाकश्च तुरष्कश्च हनीयवन् इत्यपि ।

अस्मिन्वचने येऽधिककालास्तो देशभेदेन व्यवस्थिता इति न विरोधः ।

मिहिरोऽपि ।

बहवो दर्शिताः काला ये बाह्ये वार्तिकेऽपि वा ।

याद्यास्तत्राधिकाः शेषा देशभेदात्तथापदेति ॥

इति विवाहविधिः ।

अथावसथ्याधानम् ।

आवसथ्यस्य गृह्यस्य अग्नेराधानमावसथ्याधानम् ।

तद्विवाहकाले चतुर्थीकर्मानन्तरं कुर्यात् । प्रयोगमध्ये प्रथो-
गान्तरकरणाधिकाराभावाद्देवाहिकोऽग्निरेव औपासनाग्नि-
रित्याश्वलायनादीनां पक्षः, दायादकाले आवसथ्याधानम्
इत्येकेषां मतम् । दायादकालो नाम भ्रातृणां पितृधनस्य
विभागकालः । अविभक्ते पितृधने सर्वेषां भ्रातृणां स्वत्वस्य
साधारणत्वेन विनियोगानर्हत्वात्* धनविनियोगसाध्य† माव-
सथ्यादिकर्मानुष्ठानमतो भ्रातृमतो विभक्त्यैवाधानेऽधिकार-
इति तेषामभिप्रायः, अन्येषाम्नु मते समुदितधनस्यापि स्वत्व-
मस्तीतरानुप्रया विवाहकालो भवतीत्यभिप्रायः ।

तथा पारस्करः ।

* साधारणधने एकस्य दानादनधिकारात् ।

† धनव्ययसाध्यम् ।

भावसंस्थाधानं दारकाले* वा दायकाल† एकेषामिति ।

व्यासोऽपि ।

अग्निर्वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादतः‡ ।

पितर्युपरते तेन गृहीतव्यः प्रयत्नतः ॥

यो गृहीत्वा विवाहान्निं गृहस्यः प्रतिमन्यते§ ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

एतच्च ज्येष्ठाधिकारिणो द्रष्टव्यम् । कनीयांसु ज्येष्ठे क्षताग्नि-
परिग्रहे विद्यमाने स्वयमध्ययनादिनिष्ठे¶ऽग्निपरिग्रहमकुर्व-
न्नपि न प्रत्यवैति॥ ।

तथाच गर्भः ।

पितृपाकोपजीवी वा भ्रातृपाकोपजीवकः ।

ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्टेतामिना विना ॥

अध्ययननिष्ठ इति प्रथमाध्ययनपरम् । अत्र च ज्येष्ठे विद्यमाने
न कनीयसामधिकारः ।

तथाच मनुशातातपो ।

द्वाराम्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽयजे स्थिते ।

* विवाहकाले ।

† पित्र्यधनविभागकाले ।

‡ प्रमादितेति पाठान्तरम् ।

§ परिग्रहयति ।

¶ अध्ययनादिकार्ये व्यासृतः ।

॥ प्रत्यवायी न भवति ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तस्तु पूर्वजः ॥

अग्रजश्च सोदर एव, अन्यमादृजो न ।

तथाह वशिष्ठः ।

पितृष्यपुत्रान् सापन्नान् परनारीसुतांस्तथा ।

दाराग्निहोत्रसंयोगो न दोषः परिवेदने ॥

परनारीसुता दत्तकादयः ।

अन्यमपि विशेषं छन्दोगपरिशिष्टे

कात्यायन आह ।

देशान्तरस्थस्त्रीवैकहृषणांसासहोदरान् ।

वेश्यानिष्ठान्धपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

जड़मूकान्धवधिरकुञ्जवामनखञ्जकान् ।

अतिहृष्टानभार्यांश्च कृषिसक्तामृपस्य च ॥

धनहृष्टप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।

कुटिलोन्मत्तरोगांश्चः परिविन्दन् दुष्यति ॥

एतेषामाधानाद्यधिकाराभावादेव न दोष इत्यर्थः । देश-

न्तरस्थिते सोदरे वशिष्ठेन विशेषः कथितः ।

अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिर्विष्टमप्रतीक्ष-

माणः प्रायश्चिन्ती भवति ।

अनिर्विष्टमकृतविवाहाग्निहोत्रम् । कालविकल्पस्त्वेवं ज्ञेयः ।

• वेश्याभिषक्तेति देशान्तरीयपाठः ।

† कुण्डकानिति पाठान्तरम् ।

‡ कुण्डलीन्मत्तचौरांसिति पाठान्तरम् ।

तत्र पुनः पुनः श्रूयमाणे सुप्रदेशे स्थिते द्वादश वर्षाणि, किञ्चित्
श्रूयमाणे नातिसुप्रदेशस्थिते दश, नदीपर्वतचौराद्याकुलदूरतर-
देशस्थिते अश्रूयमाणे वाष्टौ वर्षाणीति । यत्र ज्येष्ठोऽधिकार्यपि
आधानं न करोति, तत्र तदनुज्ञया कनीयसा कर्त्तव्यम् ।

यथाह सुमन्तुः ।

ज्येष्ठभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव चाश्रयेत्* ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्कस्य वचनं यथा ॥

बृहवशिष्ठोऽपि ।

अयजस्तु यदानग्निः प्रकुर्यादनुजः† कथम् ।

अयजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥

हारीतोऽपि ।

अधिकारिभ्रातुरनुज्ञापूर्वकमाधानमनुजानीते न वि-
वाहम् ।

सोदराणान्तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया ॥

पितृविषयेऽपि सुमन्तुः ।

पित्रा यस्य तु नाधीतं कथं पुनः स कारयेत् ।

अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्कस्य वचनं यथा ॥

नाधीतमग्निरहित इत्यर्थः । अत्राप्यनुज्ञापूर्वकमित्यवगन्तव्यं

* कारयेदिति पाठाकारम् ।

† अधिकार्येन इति पाठाकारम् ।

समानन्यायत्वात्* ।

आधानार्थमग्निः कुतो ग्राह्य इत्याकाङ्क्षायां स्मृत्यन्तरे दर्शितम् ।

आधानं विधिवद्वैश्वकुलाद्राष्ट्रादथापि वा ।

महानसादरण्युत्थाहारदायादकालयोः† ॥

वैश्वस्य पशुसमृद्धस्य गृहात्, महानसाद्बहुपाकवतो ब्राह्मणस्य महानसात् ।

तथाच कात्यायनः ।

वैश्वान्बहुपशोरम्बरीपाः‡ बहुयाजिनो ब्राह्मणस्येति ।

अरणिलक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् ।

अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्व्वीसमुद्भवः ।

तस्य या प्राशुखी शाखा चोदीची चोर्द्धगाऽपि वा ।

अरणिस्तन्मयी ज्ञेया तन्मय्येवोत्तरारणिः ।

सारवद्धारवं चत्रमीविली च प्रशस्यते ॥

सारवद्दलवत्, खदिरादिदृढकाष्ठनिर्मितमित्यर्थः । चत्रं

यस्मिन् काष्ठे रज्जुं वेष्टयित्वा प्रमथ्यते तत् । ओविली चत्रस्यो-

परि विलयुक्तं,§ तन्नियन्त्रणार्थं यद्दीयते तत् ।

संसक्तमूलो यः शम्याः शमीगर्भः स उच्यते ।

अलाभे त्वशमीगर्भादुद्धरेदविलम्बितः ॥

* ज्येष्ठस्यल इव पितृस्यलेऽपि न्यायस्य तौल्यात् ।

† विवाहकाले विभागकाले च ।

‡ भर्जनस्थानात् ।

§ छिद्रयुक्तम् ।

चतुर्विंशाङ्गुला दीर्घा विस्तारिण षडङ्गुला ।

चतुरङ्गुलमुत्तेधा अरणिर्गाम्निक्कैः स्मृताः ॥

मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अथात्र द्वादशाङ्गुलम् ।

ओविली द्वादशैव स्यादेतन्नन्यनयन्यकम् ॥†

प्रमन्यचक्षुःसाधोभागेऽरुणिकाष्ठनिर्मितमग्निप्रमथनार्थं यद्दीयते
स उच्यते । अधोभागे प्रमन्यकाष्ठसंबद्धचक्षुःस्थोपरि ओविलीं
निधाय चक्षुं नेत्रेण वेष्टयित्वा प्रमथनं कुर्यात् ।

गोबालैः शणमिश्रैस्तु‡ चित्तममलात्मकम् ।

व्यामप्रमाणं§ नेत्रं॥ स्यात्तेन मण्यो हुताशनः ॥

चतुर्हस्ते प्रमन्याग्रं गाढकृत्वा विचक्षणः ।

इत्यत्र नक्षत्रनियमस्य ज्योतिःशास्त्रे ।

उत्तरात्रितय॥पौष्णः॥रोहिणीपौषहत††बहुला‡‡

* कन्दोगपरिशिष्टे तु चतुर्विंशतिरङ्गुलद्वयं पङ्क्तिं पार्थिकम् । चत्वार उक्तायमान-
मरुत्याः परिकीर्तितमंत्रं पाठो दृश्यते ।

† अष्टाङ्गुलः प्रमन्यः स्याच्चतुर्दशदशाङ्गुलमिति कन्दोगपरिशिष्टपूर्वार्धे विशिष्टपाठो
दृश्यते ।

‡ अक्षसंमिश्रैरिति पाठान्तरम् ।

§ बाह्वयपरिमितम् ।

॥ मन्यमदक्षबह्वङ्गुः ।

॥ उत्तरफल्गुन्युनराषाढीतरभाद्रपत् ।

* रोहती ।

†† अश्लेषा ।

‡‡ ज्येष्ठा ।

द्विदैवतैः* पुण्यसोम† सहितैर्द्विजन्मनः स्यादुताशन-
परिग्रहो हितः ।

इत्यावसथ्याधानम् ।

अथोपासनस्य चोपासनम् ।

कुत आरभ्येत्काकाङ्क्षायामाह

पारस्करः ।

उदयप्रभृतीनि ।

अथ स एव कालनियममाह ।

अस्तमितानुदितयोरिति ।

अस्तमितञ्च अनुदितञ्च अस्तमितानुदिते तयोः ।

अस्तमितलक्षणं छन्दोगपरिशिष्टे ।

यावत्सम्यक् न भाव्यन्ते‡ नभस्यृचाणि सर्व्वतः ।

न च लौहित्यमापैति तावत्सायञ्च ह्यते ॥

अनुदितस्य तु द्वैविध्यं, अनुदितः समयाध्युषितञ्च ।

तथाच मनुः ।

उदितानुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्व्वथा वर्त्तते यत्र इतीयं वैदिकी श्रुतिरिति ॥

अनुदितसमयाध्युषितलक्षणमाह

* विशाखः ।

† खगशिराः ।

‡ न व्यक्तीभवन्ति ।

कात्यायनः ।

रात्रेः षोडशमे भागे ग्रहणक्षयदूषिते* ।
 कालन्वनुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥
 तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।
 रविर्यावन्न दृश्येत समयाभ्युषितं चरेत्† ॥
 रेखामात्रस्य दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितः ।
 उदितं तं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

तत्र वाजसनेयिनां नियमेनानुदितहोमः । सूर्ये हवा अग्नि-
 होत्रमित्यारभ्य तस्मादुदितहोमिनां विच्छिद्यमग्निहोत्रमह-
 इति । उदितहोमनिन्दापूर्वकमनुदितहोमसमर्थनात्, तथा
 तत्प्रमानतन्त्राणां छन्दोगादीनामपि, आश्वलायनादीना-
 मुदितहोमः । तथा तैत्तिरीयके ब्राह्मणे अनुदितहोमे निन्दा
 श्रूयते ।

प्रातः प्रातरनृतं ते वन्दिपुरोदयः । शुद्धति ये
 चाग्निहोत्रं दिवाकीर्त्यमदिवा कीर्तयन्तः सूर्य-
 ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषामिति ।

होमद्रव्याणि च स्मृत्यन्तरे प्रदर्शितानि ।

दर्भाक्षण्डुलैरक्षतैर्वा तदभावे श्यामाक, नीवार, वेणु,
 यव, कन्द, मूल, फलादीनि इति । तण्डुलशब्दी
 त्रीह्रियवोपलक्षणार्थः ।

* भूषिते इति पाठान्तरम् ।

† समयाभ्युषितश्च स इति पराशरसाधवे पाठः ।

अतएव श्रुतौ ।

व्रीहिभिर्यजत यवैर्व्या यजत वा ।

वेणुयवा वेणुवीजानि ।

आहुतिपरिमाणश्च स्मृत्यर्थसारे ।

व्रीहीणाञ्च यवानाञ्च शतमाहुतिरिष्यते ।

व्रीहिवदेव तण्डुला अपि ।

यद्वा धान्यं* चतुःषष्टिराहुतः परिकीर्तितम् ।

तिलानान्तु तद्वर्षं स्यात्तद्वर्षं स्यादृतस्य च ॥

यावति प्रदेश उक्तसंख्यकास्तिलास्तिष्ठन्ति, तद्वर्षं देशव्यापि-
ष्टतमाहुतौ भवतीत्यर्थः । एवं सायं आतर्नित्यहोमो निवर्त्त-
नीयः ।

होमे कर्त्तारो दर्शिताः स्मृत्यर्थसारे ।

यजमानः प्रधानं स्यात्पत्नी पुत्रश्च कन्यका ।

ऋत्विक्श्रियो† गुरुर्भ्राता भागिनेयः सुतापतिः‡ ॥

एतैरेव हुतं यत्तु तदुतं स्वयमेव तु ।

पत्नी कन्या च जुहुयादिना पर्युक्ष्यक्रियाम् ॥

असमचन्तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ॥

हयोरप्यसमचं चेद्भवेदुतमनर्थकम् ।

सन्निधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः ॥

* प्रस्यधान्यमिति माधवीये पाठः ।

† पुत्र इति देशान्तरीयः पाठः ।

‡ अत्र विट्पतिरिति देशान्तरीयः पाठः ।

असन्निधौ तु पत्नी स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया ।

सुभादे प्रसवे चर्त्तौ कुर्वीतानुज्ञया विना ॥

नोपवासी प्रवासे स्यात्पत्नी धारयते ध्रुवम्* ।

सर्वदा यजमानो वा त्यजेत्तद्दिष्टुखः शुचिः ॥

अग्निधमने च विशेषो दर्शितः कात्यायनेन ।

जुह्वंश्च हुते चैव पाणिर्सूर्याश्मदारुभिः ।

न कुर्यादग्निधमनं न कुर्याद्वाजनादिना† ॥

मुखेनैव धमेदग्निं मुखादेश ह्यजायत‡ ।

तथा ।

नाग्निं मुखेनेति वचो लौकिके योजयन्ति तत् ।

यदा मुखेन धमनं तदा न नलिकादिव्यवधानेन साक्षादिति
त्रेयम् ।

बीधायनः ।

आसायं कर्म्मणः प्रातराप्रातः सायकर्म्मणः ।

आहुतिर्नातिपद्येत पार्व्यणं पार्व्यणान्तरात् ॥

मैत्रायणीयपरिशिष्टेऽपि ।

चक्षयो हस्तप्राप्ता युका आसंस्ते अग्निहोत्रेणातर्ष्यन्ते

* व्रतमिति पाठान्तरम् ।

† सुद्रितच्छन्दोगपरिशिष्टपुस्तके पाठान्तरं दृश्यते यथा —

हीतव्ये च हुते चैव पाणिर्सूर्याश्मदारुभिः ।

न कुर्यादग्निधमनं कुर्याद्वा व्यजनादिना ॥

‡ तथैव पाठान्तरं यथा — मुखेनैव धमन्वाग्निं मुखादेशोऽध्यजायत ।

समस्तहोमानपश्यंस्तथा हिरात्रायषडात्रायार्धमासाय-
मासायाम्निहोत्रमनुजुहुवुः । तस्माद्यायावरः* आमया-
व्यार्त्ती† वाधमासाग्निहोत्रं जुहुयात् । पक्षादौ पर्व-
णोऽन्ते सायश्च प्रातरेव चतुर्दश चतुर्गृहीतानि सक्तदुक्त-
यनमेका समिक्कृद्धोमः । सक्तत्याणिमार्जनमिति ।
पक्षादौ यजनीयेऽहनि प्रतिपदि पर्वणोऽन्ते पक्षान्ते-
ऽमावस्यादावौपवसथ्ये अग्न्याधानदिने‡ अत्र च पक्षान्ते
सायंकाले चतुर्दश पञ्चदश वा आगामिदिनपरिगण-
नेन§ स्वशाखोक्तप्रकारेण चतुरात्तादीनि¶ हवींश्चुपादाय
सक्तञ्च सम्मार्जनादिकं विधाय सक्तदेव होमः कर्त्तव्यः ।
देशकालकर्त्तृदेवताहविषामेकत्वात्तन्त्रम् । एवं पक्षादौ
यजनीयेऽहनि प्रातरप्रातश्च गौणकालाश्रयणं पञ्चहो-
मश्च दैवात्कर्मण उत्कर्षे प्रवासादिनिमित्ते च वेदि-
तव्यम् । न सर्व्वदा एवं हित्यादिदिनार्थमपि नि-
मित्तसद्भावे तन्त्रेण होमः ।

पक्षहोमे विशेषः॥माह ।

* पुनः पुनर्गमनशीलः ।

† आमयावौ रोगी आर्त्तोऽन्यप्रकारेण कातरः ।

‡ अग्न्याधानदिने इति क्वचित्पाठः ।

§ आगामिदिनगणनेन क्वासवशात्कदाचिच्चतुर्दशदिनं कदाचिद्वा पञ्चदशदिनम् ।

¶ चतुर्गृहीतादीनि इति क्वचित्पाठः ।

॥ पक्षहोमिनस्तत्पक्षमध्ये आपन्निरहौ तदाप्रभृति पुनर्होमः कर्त्तव्य इत्याह ।

मरीचिः ।

पचहीमानथो दत्त्वा गत्वा कस्मान्नवर्त्तते* ।

होमं पुनः प्रकुर्वीत भवेच्च न च दीपभाक् ॥

पचहीमानित्युपलक्षणमतोऽन्यथाप्येवमेव, अत्र च सायं होमं
यद्व्यं स्वीकृतं हविष्केण तदेव प्रातर्होमोऽपि गान्धत् । यतः
सायमुपक्रमः प्रातरपवर्गोऽयमेक एव प्रयोगः । एकस्मिंश्च प्रयोगे
प्रक्रान्तद्रव्यपरित्यागेन द्रव्यान्तरस्वीकरणं न युज्यते, इति ब्रीहि-
यववाक्यमीमांसायाममीमांसि मीमांसकैः । अथ देवात्सायं होम-
यहीतद्रव्यं प्रातर्होमे न प्राप्येत तदा तद्रव्यप्रतिनिधिभूतं
द्रव्यान्तरं गृह्णीयात् तूक्तब्रीह्यादिमध्ये अन्यतमं ग्राह्यम् ।
अप्रतिनिधिद्रव्यान्तरे प्रकृतिद्रव्यावयवाभावात्प्रतिनिधौ प्रकृति-
द्रव्यावयवसम्भवाच्च । एतदपि प्रतिनिधिपदे निर्णीतम् ।

स्मृत्यर्थसारे ।

हव्यार्थे गोघृतं ग्राह्यं तदभावे तु माहिषम् ।

आजं वा तदभावे तु साक्षात्तैलं ग्रहीष्यते ॥

तैलाभावे ग्रहीतव्यं तैलं यत्तिलसम्भवम् ।

तदलामे तु सखेहः कौसुम्भः सर्षपोद्भवः ॥

हव्येहोऽथवा ग्राह्यः पूर्वालामे परः परः ।

पचहीमानथो कृत्वा गत्वा तस्मान्नवर्त्तते ।

होमं पुनः प्रकुर्वीतु न चासौ दीपभाम्भवेत् ॥

इति पराशरमाधवीये पाठः ।

तदलाभे यवत्रीहिश्यामाकान्यतमोद्भवम् ॥

पिष्टमालोच्य यत्नेन* वृत्तार्थे योजयेत्तुधीः ।

वृक्षतैलेषु पुन्नागनिम्बैरण्डोद्भवं त्यजेत् ॥

येषां केषाञ्चिदन्येषां हविषामप्यसम्भवे ।

सर्व्वत्राज्यमुपादेयं भरहाजमुनेर्मतात् ॥

अथ प्रसङ्गात्सकलनित्यनैमित्तिककर्म्मोपयोगितया मुख्य-
कालातिक्रमे गौणकालो निरूप्यते । ननु को मुख्यः को
वा गौणः उच्यते । यो विहितः स मुख्यः, यथा वृद्धिआद्यादौ
प्रातरादिः, यच्च विहितसमीपवर्त्ती उपरितनस्तेष्वेव कर्म्म-
स्वङ्गत्वं नीयमानः सङ्गवादिकालः स गौणः ।

तदाहुः त्रिकाण्डमण्डनमिश्राः ।

यथागामियागीयमुख्यकालादधस्तनः ।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्व्वस्य कर्म्मणः ॥

यथागामिक्रियामुख्यः कालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित्प्राक्तनकर्म्मणि ॥ इति ।

अस्यायमर्थः । पूर्व्वोत्तरयोः कर्म्मणोर्मध्ये पूर्व्वस्य कर्म्मणः
स्वकालादुत्तरो यः कालः उत्तरकर्म्मकालावधिकः स पूर्व्व-
कर्म्मणो गौणकालः, अथवा आगामिक्रियाया उत्तरक्रियाया
मुख्यकालस्तस्यापि प्राक्तनकर्म्मणि पूर्व्वकर्म्मणि केचिद्गौण-
कालत्वमिच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः अन्तरालवदिति । यथा

पूर्वोत्तरकर्माभ्योर्मध्यकालः पूर्वकर्माणि गौणः, तदुत्तरकर्मा-
मुख्यकालोऽपि पूर्वकर्माणि गौण इत्यर्थः* । न तत्तरकर्मासुख्य-
कालः पूर्वकर्मानुष्ठाने† हि न स्वीकर्तुमुचितः तच्चाहि पूर्व
कर्मा तावत्स्वकालात्प्रच्युतं विनष्टप्रायं, तदुत्तरकर्माकाले
क्रियमाणं तस्मादुत्तरकर्मापसारयति‡ । ततश्च स्वकाला-
द्विच्युतं तदपि प्रनष्टरूपं भवति । तदपि उत्तरकर्माकाले§ यदि
क्रियते तर्हि विनष्टसमाधानशतं प्रसज्येतेति॥ चेदाहमेवम् ।
उत्तरकर्माकाले पूर्वोत्तरयोः कर्माणोरवकाशे॥ सतीदमुच्यते ।
न पुनरसतीति* न दोषः । एवं स्थिते विचार्यते किमर्थं

* पूर्वकर्माणि स्वकालानुष्ठितपूर्वकर्माविषये एव उत्तरकर्मासुख्यकालस्य शास्त्रे
गीचत्वमुक्तं न तु स्वकालाकृतस्य कर्माणां अनुष्ठानार्थं तद्दर्शयिष्यादयति ननुत्तरित्यादिना ।

† पूर्वकर्मानुष्ठानार्थमुत्तरकर्मासुख्यकालः न तु गौण इत्यर्थः इत्यनुवर्तमानस्य
हि यतः स्वीकर्तुमुचितो न भवति ।

‡ पूर्वकर्मानुष्ठानेनैव उत्तरकर्माणी मुख्यकालातिपातादेव तस्मात् स्वमुख्यकालात्
उत्तरकर्मा अपसारयति दूरीकरोति ।

§ तदपि उत्तरकर्माकाले तदुत्तरक्रियमाणकर्माभ्योमुख्यकाले ।

॥ यदि उत्तरोत्तरकाले पूर्वपूर्वकर्माः करणं भवेत्, तदा कालातीतश्च अन्तर्मा
अकृतं तस्मिन्निर्दिष्टेति शास्त्रेण विनष्टस्य असिद्धस्य बहुशः कर्माः समाधानं सिद्धिः
प्रसज्येत प्रसक्तं भवेदित्यर्थः ।

॥ शास्त्रान्तरेण कालान्तरकर्तव्यत्वेन विधाने ।

* असति शास्त्रान्तराभावे सति इत्यर्थः तथाच यस्तु शास्त्रान्तरे कालान्तरमुक्तं तस्य
देवान्मुख्यकाले अकरणे गौणकाले करणं यस्य नास्ति शास्त्रान्तरं तस्य मुख्यकालाकरणे वाच-
एव न गौणकालकल्पनमिति समुदितायेः ।

गौणः कालः सर्वेषां नित्यनैमित्तिककाम्यकर्माणां मुख्यकाला-
सम्भवे अङ्गमुत नेति तत्र ब्रूमः । काम्यवर्ग्यं नित्यनैमित्ति-
कानि सर्वाण्यपि मुख्यकालातिक्रमे गौणकाले कर्त्तव्यानीति ।
आवश्यकेषु नित्यनैमित्तिकेषु यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादित्य-
भिधानाद्विहिताङ्गाभावे तत्सदृशप्रतिनिधिरहणस्य न्याय-
त्वान्मुख्यकालातिक्रमे गौणकालो ग्राह्यः ।

तथाच मण्डनमिश्रः ।

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्त्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेत् ॥ इति ।

इदंशः मुख्यकालसदृशः ।

अत्रापि विशेषस्तेनैवोक्तः ।

गौणेष्वेतेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरन् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणप्राक्तां निष्कृतिमाचरेदिति ॥

निष्कृतिं प्रायश्चित्तम् ।

तथा ।

प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौणकालं समाचरेत् ।

देशकालशक्त्यपेक्षया प्रायश्चित्तकरणमकरणं वेति व्यवस्था ।

तथा स्मृत्यन्तरमपि ।

यथा कथञ्चित्कर्त्तव्यं* नित्यकर्म विजानता ।

न प्राप्तस्य विलोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषतः ॥

तथा ।

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि वै ।

यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत्कर्माणि कारयेत् ॥

आद्ये तु विशेषः ।

सभ्यारात्रोर्न कर्त्तव्यं आद्यं खलु विचक्षणैः । इति ।

सभ्यायां रात्रौ च आद्यं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति यदा शक्त्यात्तदा कुर्यात् । इत्युपबन्धात्* काम्येषु न गौण-स्वीकारः नित्यनैमित्तिके तु यथा शक्त्यादित्युपबन्धाद्वैष्णवपरिग्रह इति ।

तथाच पैठीनसिः ।

प्रधानसचिवान्यङ्गानि भवन्ति न भवन्ति वेति ।

काम्ये प्रधानसचिवत्वमितरत्रासचिवत्वम् । सचिवत्वं सङ्ग-शत्वम् । प्रधानमिवाङ्गान्यपि मुख्यान्नाव न गौणानीत्यर्थः । यदि एवं तर्हि दर्शपूर्णमासपार्वणश्राद्धादीनामभावाद्यादि-विहितकालातिक्रमे तदनन्तरगौणकालकर्त्तव्यता प्रसज्येतेति चेत् । अलु नाम का नो हानिर्गौणकालस्वीकारवादिनां, एवं प्राप्ते सिद्धान्तोऽभिधीयते । काले हि कर्म विधीयते, न कर्माणि कालः, यस्मैच्छाविनियोगार्हे† तदुपादेयम् । यदुपादेयं तद्विधीयम् । कालस्तु स्वेच्छया कर्त्तुं न शक्यः‡ । अतएवानुपा-

* उपक्रमान् ।

† प्राप्तियोग्यम् ।

‡ द्रव्यवत्कर्त्तव्यमिवाभावादिति भावः ।

देशपञ्चकमध्ये मीमांसकैः कालः परिगणितोऽतः कालोद्देशेन
कर्म्म विधातव्यम् । तथाच कालो निमित्तं निमित्तभूत-
कालाभावेऽधिकाराभावात्कालान्तरे कृतमकृतमेवेति । गौण-
कालग्रहणं नाहितम् । विहितकालाभावे चाधिकाराभावः
स अफलाधिकरणेऽप्रापणाच्च निमित्तस्वेत्यस्मिन् सूत्रे प्रति-
पादितः ।

लोकादिरपि गौणस्यापरिग्राह्यत्वमाह ।

गणितान्त्रायते कालः काले तिष्ठन्ति देवताः ।

वरन्त्वेकाहुतिः काले नाकाले लक्षकोटयः ॥

यत्तु मण्डनमिश्रैरभिहितम् ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यचेदृशो भवेत् । इति ।

तद्विवोदितानि कर्म्माणीत्यादिना यत्र गौणकालाभ्यनुज्ञानं
वाचनिकं तद्विषयम् ।

अतएव मण्डनमिश्राः ।

मुख्यकाले हि मुख्यचेत्साधनं नैव लभ्यते ।

तत्कालद्रव्ययोः कस्य मुख्यत्वं गौणतापि वा ॥

मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणमप्यसु साधनम् ।

न मुख्यद्रव्यलाभेनऽगौणकालप्रतीक्षणम् ॥ इति ।

* सहि अधिकाराभावीहि अफलाधिकरणं यस्मिन् कर्म्मणि कृते फलं नास्ति तत्
अफलं अफलमधिकृत्य यत्र विचार्यते तदफलाधिकरणं तस्मिन् ।

† प्रतिनिहितद्रव्यम् ।

‡ लाभाद्यम् ।

यत्तु ।

यद्यप्यधिककर्त्तव्यं नित्यं कर्म्म विजानता । इति ।
तस्यायमभिप्रायः । स्वकालं प्राप्तस्य कर्म्माणो मुख्यद्रव्यभावेन
विलोपो न कर्त्तव्यः । अपि तु मुख्यकाल एव मुख्यद्रव्यभावे-
ऽपि प्रतिनिधिद्रव्येन कर्म्म निवर्त्तनीयमिति । अतो वचन-
मन्तरेण संवत्सरर्त्तुमासतिथ्यादिकालविशेषविहितानि कर्म्माणि
स्वकालातिक्रमे कालान्तरे कर्त्तुं न युज्यन्ते अपि तु तदतिक्रमे
प्रायश्चित्तमेव कुर्यात्, यच्च गौणकालानुष्ठानं दृश्यते तच्छिष्ट-
गर्हापरिहरणाय स्वमनःपरितोषाय वेति । एवं सर्वमनवयम् ।

इति गौणमुख्यकालनिर्णयः ।

अथ समाचारप्राप्तद्विरागमने शुभाशुभकालादिः ।

तत्र सुरेश्वरः ।

वैशाखे शुभगा प्रभूतधनिनी मार्गे च पुत्रान्विता
फाल्गुन्ये प्रियवत्सभा प्रियतमा नित्यं प्रिया पुत्रिणी ।
बभ्र्या निर्धनदुर्भगा विरहिणी सोद्वेगता नित्यग्री
नूनं देवसमपि दुःखममृतं लेभेऽन्यमात्रे गता ॥
मार्गफाल्गुनवैशाखे शुक्लपक्षे शुभे दिने ।
गुर्वादित्यविशुद्धौ स्यान्नित्यं पत्नीद्विरागमः ॥

वादरायणः ।

जीह्वाराशुधनोत्तरादितिगुत्वाद्गानुराधाश्विनी

शुक्रे भास्करवायुविष्णुवत्तन्नाम्ने* प्रशस्ते तिथौ ।
 कुम्भाजालिगते रवौ शुभकरे प्राप्नोदये† भागवे ।
 जीवारास्फुजिता‡ दिने नववधूसङ्गप्रवेशः शुभः ॥
 भर्तुः शोभनगोचरे हिमकरे नास्तं गते भागवे
 सूर्ये कीटघटाजगे शुभदिने पक्षे तु कक्षेतरे ।
 हित्वा दिक्प्रतिलोमगौ बुधसितौ लालाटगं§ दिक्पतिं
 चानीता गुणशालिनी नववधूर्निर्त्योस्रवैर्नन्दते ॥
 पूर्वतोऽभ्युदिते शुक्रे प्रयायाहस्त्रिणोत्तरे ।
 पश्चादभ्युदिते चैव यायात्पूर्वोत्तरे दिशौ ॥

स्वभवनपुनःप्रवेशे देशानां विप्रवे तथोदाहे नववध्वा गृहा-
 गमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति ।

इति द्विरागमनम् ।

* सनश्चिरो धनिष्ठोत्तरावय पुनर्वसु पुष्या चित्रानुराधानिनी स्नाति यवस्तु व्रतभिषा
 रोहिणी मन्त्रेषु ।

† इह्यति मङ्गल-युक्तायाम् ।

‡ जीवारास्फुजितां दिने इत्येव पाठान्तरं साधु तथाच श्रीपतिसंहितायां वारिष्वज्य
 सितेन्दुविषु शुभदे तारे प्रशस्ते विधौ कन्या मन्त्राय मौनं तौलि व्रगमे स्वादङ्गना-
 च्छातनः ।

§ सचुचनम् ।

अथाधिवेदनम् ।

तत्र मनुः ।

मद्यपासत्त्वहस्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिताप्यधिवेत्तव्या हिंस्रार्थघ्नी च सर्व्वदा ॥

मद्यपेति यज्जातीयाया यन्निषिद्धं मद्यं तत्पानकर्त्तव्यमभिधीयते ।

असत्त्वहस्ता असाध्याचारां प्रतिकूला भर्त्सुरनिष्टकारिणी हिंस्रा पुत्रदासादिताडनशीला अर्धघ्नी उपेक्षादिना अर्थविनाश-
कारिणी । अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः ।

याज्ञवल्क्यः ।

सुरापी व्याधिता धूर्त्ता बन्ध्यार्थघ्नप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूयाधिवेत्तव्या पुरुषहेषिणी तथा ॥

धूर्त्ता वञ्चनप्रधाना स्त्रीप्रसूः स्त्रीमात्रजननी ।

अधिवेदनप्रतीक्षणे काला मनुनोक्ताः ।

बन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याष्टे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥

अधिवेत्तव्येति शेषः ।

देवलः ।

आकाङ्क्षेताष्टवर्षाणि भर्त्तातिप्रसवां स्त्रियम् ।

दश बन्ध्याश्च निन्द्याश्च द्वादश स्त्रीप्रसूयतीम् ॥

ततो विन्देत विधिना पुत्रार्थे धर्मतः स्त्रियम् ।

पुत्रलाभात्परं लोके नास्ति हि प्रसवा हि ते ।

अतिप्रसवा प्रसवः पुण्यं रजः तद्योग्यकालमतिक्रान्ता । निन्द्या

शिक्षादियुक्ता । प्रसवाः फलानि ते पुत्राः ।

एकामूढा तु कामार्थमन्यां वोढुं य इच्छति ।

समर्थस्तोषयित्वार्थैः पूर्वोद्धामपरां वहेत् ॥

अष्टदशकालप्रतीक्षा* विकल्पा वयःशत्रवपेक्षया व्यवस्थिता बोद्धव्याः । समर्थस्तोषयित्वार्थैरित्यत्रार्थैरित्युपलक्षणम् । अत उपायान्तरेणापि सा परितोषणीया, येषु तु अधिवेदननिमित्तेषु न कालविशेषः श्रूयते तेषु यावता कालेन तद्दीपनिश्चयो भवति तावत्कालं प्रतीक्षेत ।

याज्ञवल्क्यः ।

अधिविब्रस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्द्धं प्रकीर्तितम् ॥

आधिवेदनिकमधिवेदनप्रयोजनमलङ्कारादि यस्यै पूर्वं विवाहादिसमये स्त्रीधनमलङ्कारादि न दत्तं तस्यै समं दातव्यम् । पश्चादुद्गमानाया यावद्दीयते तावदित्यर्थः । दत्ते तु पूर्वमेवालङ्कारादिके दत्ते अर्द्धं, अत्रार्द्धशब्देऽंशमात्रपरो न तु समांशपरः पूर्वस्यै दत्तमलङ्कारादिकं नवोद्गलङ्कारात्पूनां चेद्यावता तत्साम्यं भवति तावद्दातव्यमित्यर्थः ।

मनुः ।

अधिविवा तु या नारी निर्गच्छेद्दुषिता गृह्णात् ।

* बन्ध्याविषये मनुना अष्टादशप्रतीक्षणमुक्तं देवसेन दशप्रतीक्षणमुक्तं तद्विरोधपरिहाराय एतदुक्तं भवति ।

सा सद्यः सविरोद्धया त्वान्धा वा कुलसन्निधौ ॥

यान्नवल्काः ।

अधिविन्ना तु भर्त्तव्या मङ्गदेनोऽन्यथा भवेत् ।

यचानुकम्पं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते ॥

मनुः ।

चतस्रस्तु परित्याग्धाः शिष्यगा गुह्यगा च या ।

पतिव्री च विशेषेण सुकृतोपगता च या ॥

सुकृतः प्रतिलोमजः ।

अत्र विशेषमाह यान्नवल्काः ।

द्वृताधिकारां मलिनीं पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःशय्यां वासयेद्द्व्यभिचारिणीम् ॥

इत्यधिवेदनम् ।

अथ स्त्रीधर्माः ।

तत्रादौ तासामवश्यरक्षणीयत्वं प्रदर्श्यते ।

तत्र मनुः ।

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।

स्त्रियः त्रियस्य गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥

* धर्मार्थकामाः ।

† वासमात्रेण उपजीव्यते ।

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
 प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥
 अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।
 दाराधीनास्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनस्त्विह ॥
 तस्माद्यत्नेन रक्षेत भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥
 अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ।
 विषयेषु च सज्जन्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे ॥
 पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
 पुत्रा रक्षन्ति वार्धके न स्वातन्त्र्यं क्वचित्स्त्रियः ॥
 सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रमादेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।
 दयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररचिताः ॥

भारते ।

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।
 स्वप्नोऽन्यगेहे वासश्च स्त्रीणां वै दूषणानि षट् ॥
 नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः* ।
 सुरूपं वा कुरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥
 एवं स्वभावं ज्ञात्वासां प्रजापतिनिसर्गजम् ।
 परमं यत्नमातिष्ठेत् पुरुषो रक्षणं प्रति ॥
 शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।
 द्रोहभावं कुकार्यञ्च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥

* वयोनियमः अपेक्षणीयः इत्यर्थः ।

यादृग्गुणेन भर्त्ता स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणैव निम्नगाः ॥

अथ रक्षोपायाः ।

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसन्न परिरक्षितुम् ।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥
अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।
श्रीचे धर्मोऽपत्तयां च पारिणायकः रक्षणे ॥

अथ स्त्रीकर्तव्यधर्माः ।

तत्र मनुः ।

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता ।
न स्वात्मनेन कर्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि ॥
पित्रा भर्त्ता सुतेनापि नेष्टेदिरहमात्मनः ।
एतेषां विरहेण स्त्री गर्हिता स्यात्कुलदये ॥
सदा प्रवृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ।
सुसंस्कृतीपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥

* नदी ।

† अन्नपाके ।

‡ आदर्शप्रवर्ति द्रव्यस्य ।

याज्ञवल्काः ।

संयतोपस्करे* दक्षा हृष्टा व्ययपराङ्मुखी ।
कुर्व्यात्स्वशुरयोः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥
स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेव धर्मः परः स्त्रियः ।
आशुहेः सम्प्रतीक्षो हि महापातकदूषितः ॥

मनुः ।

विशीलकामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः ।
उपचर्यः† स्त्रिया साध्वा सततं देववत्पतिः ॥
नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।
पतिः संसेव्यते येन‡ तेन स्वर्गे महीयते ॥
पत्यौ जीवति या स्त्री स्यादुपोष्य व्रतचारिणी ।
आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चाधिगच्छति ॥
पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य च ।
पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत्किञ्चिदप्रियम् ॥
मृते जीवति पत्यौ च या नान्यमुपगच्छति ।
सेह कीर्त्तिमवाप्नोति मोदते चोमयां सह ॥

स्कान्दे ।

प्रसुप्तन्तु सुखासीनं रममाणं यदृच्छया ।
आतुरेष्वपि कार्येषु§ पतिं नोत्सापयेत् क्वचित् ॥
स्त्रीधर्म्मिणी चिरात्तन्तु स्वमुखं नैव दर्शयेत् ।

* पाक्षीपकरणद्रव्यसंयुक्ते । † सेव्यः । ‡ इत्यर्थे तृतीया । § पौडाजनकेषु कार्येषु सरस्वति । ॥ आक्रोशं न कुर्व्यात् ।

स्वं वाक्यं श्रावयेन्नापि यावत्स्नाता* न शुध्यति ॥
 सुस्नाता भर्तृवदनमीक्षेन्नान्यस्य कस्यचित् ।
 अथवा मनसि ध्यात्वा पतिं भानुं विलोकयेत् ॥
 हरिद्रो कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा ।
 कूर्पासकञ्च† ताम्बूलं मङ्गल्याभरणं शुभम् ।
 केशसंस्कारकतरीकरकर्णविभूषणम् ।
 भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेन्न‡ कचिन्नती ॥
 न रज्ज्वा न कामुक्त्वा§ तथा त्रमण्यापि॥ च ।
 न च दुर्भगया वापि सखित्वं कुरुते तु सा ॥
 भर्तृविद्वेषिणीं नारीं न सम्भाषेत कर्हिचित् ॥
 नैकाकिनो कचिद्भूयान्नान्ना स्नाति वै कश्चित् ।
 नोदूखले न मूषले न वर्डन्यां॥ दृषद्यपि** ।
 न यन्त्रके न देहल्यां†† न स्त्री चोपविशेत्कश्चित् ।
 उक्ता प्रत्युत्तरं दद्याद्या नारी क्रोधतत्परा ।
 सा शुनी जायते ग्रामे शृगाली विजने वने ॥
 अपराधो न वक्तव्यः कलहं दूरतस्थजेत् ।
 गुरुणां सविधौ कापि नो ब्रूयाच्च न वा हसेत् ॥
 ताडिता तडितुं चेच्छेत्ता व्याघ्री हृषदंशिका‡‡ ।
 कटाक्षैर्विचते या तु भर्तारं कुपिता हठात् ।

* स्नतुस्नाता । † कञ्चुलिकां कञ्चुलि इति यस्य प्रसिद्धिः । ‡ त्यजेत् । § काम-
 स्नेति पाठान्तरम् । ॥ भिक्षुकया । ॥ वाङ्मनोति प्रसिद्धिः । ** प्रकटे । †† शाराधीनानि ।
 ‡‡ विहासौ ।

केकशाची* तु सा नूनं भवेद्वै नात्र संशयः ॥
भर्तारं या समुत्सृज्य मिष्टमश्नाति केवलम् ।
ग्रामे वा शूकरी वा स्याद्द्वर्द्धभी वा श्वविड्भुजा ॥

याज्ञवल्क्यः ।

पतिप्रियङ्गुते युक्ता स्वाचारा विजितेन्द्रिया ।
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम् ॥

शङ्खः ।

नानुक्ता गृहान्निर्गच्छेन्नानुत्तरीया न त्वरितं व्रजेत्
न परपुरुषं भाषेतान्यत्र बणिक्प्रव्रजितवृद्धवैद्येभ्यो न
नाभिं दर्शयेत् । आगुल्फादासः परिदध्यान्न स्तनौ
विवृती कुर्यान्न ह्रस्वेदनपातृतं न भर्तारं तद्वन्धून्वा
दिष्यान्न गणिका†धूर्त्ताभिचारिणी‡प्रव्रजिताप्रेक्षणि-
का§मायामूलकूहककारुकारिका॥दुःशीलादिभिः सहै-
कत्र तिष्ठेत्संसर्गे चारित्र्यं दुष्यतीति ।

अथ स कलस्त्रीधर्म्मा विवाहादूर्द्धं वेदितव्यः ।

अथ पतिव्रताविशेषधर्माः ।

तत्र मनुः ।

कन्यां विवाहसमये वाचयेयुरिति द्विजाः ।

* बकाची । † वेश्या । ‡ हिंसाकारिणी । § मृत्युगीतदर्शनकारिका । ॥ माया-
मूलकूहककारुणा प्रत्येकं कारिकेत्यनेनान्ययस्तेन मूलकारिका धनवृद्धिकारिका ।

भर्तुः सहचरी भूयाज्जीवतोऽजीवतोऽपि वा ॥
 भर्ता देवो गुरुर्भर्ता धर्मतीर्थव्रतानि च ।
 तस्मात्सर्वं परित्यज्य पतिमेकं समर्चयेत् ॥
 भुङ्क्ते भुङ्क्ते पतौ या तु ह्यासीना चापि वासिते ।
 विनिद्रिते विनिद्राति प्रथमं परिवुध्यते ॥
 अनलङ्घ्यतमात्मानं पत्युर्नो दर्शयेत्कचित् ।
 कार्यार्थे प्रोषिते पत्न्या सर्वमङ्गलवर्जिता ॥
 न च तन्नाम गृह्णीयात्तस्यायुष्मं विवर्धयेत् ।
 पुरुषान्तरनामापि न गृह्णीयात्कदाचन ॥
 आक्रुष्टापि न चाक्रोशेत्ताडितापि प्रसीदति ।
 इदं कुरु कृतं स्वामिन्नन्यतामिति च क्वचित् ॥
 आहता गृहकार्याणि त्यक्त्वा गच्छति सत्वरम् ।
 पूजोपकरणं सर्वमनुक्ता शोधयेत्स्वयम् ॥
 नियमोदकवस्त्राणि पत्रपुष्पादिकञ्च यत् ।
 सा च ते भर्तुरुच्छिष्टं मिष्टमन्नफलादिकम् ॥
 महाप्रसादमित्युक्त्वा पतिदत्तं प्रतीच्छति ।

हारीतः ।

मातृकं पैतृकञ्चैव यच्च चैव प्रदीयते ।

कुलचयं पुनात्येषा भर्तारं यानुगच्छति ॥

अयञ्च सर्वासां स्त्रीणां पतिव्रतानामगर्भिणीनामबालापत्याना-
 माचाण्डालं साधारणो धर्मः । अपतिव्रतादीनामधिकारात् ।
 ननु च अपतिव्रतादीनामप्यधिकारोऽनुगमने श्रूयते ।

तथाच महाभारते ।

अवमन्य च या पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ।

वर्त्तते या च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ॥

भर्त्तानुमरणं काले याः कुर्वन्ति यथाविधि ।

कामात्क्रोधाद्भयात्क्रोहात्सर्वाः पूताः भवन्त्युत ॥

आदिप्रभृतिः या साध्वी पत्युः प्रियपरायणा ।

जडं गच्छति सा तत्र भर्त्तानुमरणं गता ॥ इति ।

नैतत्कारणं उतशब्दश्रवणात्सर्वाः पूता भवन्त्युतेति पत्यवमान-
कर्त्तादीनामपि पापक्षयोऽस्ति किमुतादिप्रभृति या साध्वी
तस्याः पापक्षयः परलोकश्च विद्यत इति । साध्वया उत्तम-
लोकप्राप्तिविधायकवाक्यशेषत्वेन तच्छ्रावकत्वेनापि चरितार्थ-
त्वात् । साधारणार्थत्वञ्च भर्त्तारं यानुगच्छतीत्यविशेषोपा-
दानादेव गम्यते । यानि च ब्राह्मण्यनुगमननिषेधपराणि
पैठीनस्यङ्गिरःप्रभृतीनां वाक्यानि ।

सृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् ॥

या स्त्री ब्राह्मणजातीया सृतं पतिमनुव्रजेत् ।

सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेत् ॥

इत्येवमादीनि तानि पृथक्चितिविषयाणि ।

पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति ॥

अन्यासाच्चैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ।

इत्युग्रनसो विशेषस्मरणात् । इत्यञ्चान्वारोहस्य स्वर्गादिकल-
युक्तत्वेन काम्यत्वात् ।

अतएव विकल्पमाह विष्णुः ।

मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणञ्चेति ।

देशान्तरमृते पत्न्यौ ब्राह्मण्यास्तदस्थिभिः सहानुगमनं भवत्येव ।
इतरासान्तु अस्यभावेऽपि पतिपादुकादिकचिह्नं किमपि
गृहीत्वा चिह्नाभावेऽपि भवति । पृथक्चित्यनुज्ञानान्ननु क
पतिव्रताया इदमनुगमनं नित्यमेव ।

तथाच हारीतः ।

आर्त्तार्त्ते मुदिते हृष्टा प्रीषिते मलिना कृशा ।

मृते म्रियेत या पत्न्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता* ॥

अतो मृते या म्रियेत पतिव्रतेत्यनेन नित्यत्वं द्योत्यते । अतः

अनित्यत्ववर्णनमयुक्तमिति चेन्नैवम् ।

मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।

स्वर्गं गच्छेदपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ इति ।

मनुना पतिव्रताया अननुगमनस्याभिहितत्वात् । अत्र
साध्वीत्यनेन पतिव्रताभिधीयते । अन्यथा ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिते-
त्यनेन पौनरुक्त्यप्रसक्तेः† । तथा महाभारते भगवान्वासः ।

* साध्वी ज्ञेया पतिव्रतेति देशान्तरीयः पाठः । † पौनरुक्तिप्रसक्तेरित्यत्र पाठः
साधुः । तथाच यदि पतिव्रतात्वं मरणनियतं तदतिरिक्तस्थले साध्वीत्वं तदा ब्रह्मचर्यं व्यव-
स्थिता इत्यनेनैव साध्वीत्वप्राप्ती साध्वी इत्यस्य पुनरुक्तं स्यात् अतोऽपुनरुक्ताय साध्वीत्यनेन
पतिव्रतात्वमेव मनुना विधीयते इत्यवश्यं बाध्यम् ।

पतिव्रतायाः सत्या अग्निप्रवेशं दर्शयति न चाग्निप्रवेशेन पतिव्रतात्वम् ।

पतिव्रता संप्रदीप्तं प्रविवेश हुताशनम् ।

तत्र चित्राङ्गदधरं भर्त्तारं सानुपद्यते ॥ इति ।

न च तस्माद्दहनपुरुषायुषः स्वकामी प्रेयादिति श्रुतिविरोधः विषयभेदात् । श्रुतिर्हि सामान्येन शास्त्राविहितं स्वेच्छा-मरणं निषेधति । स्मृतिस्तु भर्त्तारि मृते ज्वलनप्रवेशविशेषेण मरणविशेषं विधत्ते । अतो विषयभेदात् विरोधः । यथा न* हिंस्यात् सर्वभूतानि सामान्यशास्त्रमग्निषोमीयं पशु-मालभेतेति विशेषशास्त्रविषयमुत्सृज्य प्रवर्त्तते तद्वद्वापि इति न कश्चिद्विरोधः । ननु

ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत्पतिः ।

पुनात्यविधवा† नारी तमादाय म्रियेत या ॥

इत्येवमादि हारीतादिवाक्यानि ब्रह्महत्यादिदोषनिवृत्ति-मनुगमनेनाभिदधति । एतदनुपपन्नं शास्त्रफलं‡ प्रयोक्तृविल-क्षणत्वादिति न्यायेनापूर्वफलयोः कर्त्तृसमवेतत्वात् । पति-गतदुरितापूर्वस्य पत्नीगतानुगमनेनानिवृत्तिः । निवृत्त्य-भ्युपगमे तु कार्यकारणयोः सामानाधिकरण्यं शास्त्रसिद्धं

* मा हिंस्यात्सर्वा भूतानीति पाठान्तरम् । † पुनाति विधवा नारीत्येव पाठः साधुः ।

ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि यो नरः । तं वै पुनाति सा नारी इत्यङ्गिरसभाषित-मिति देशान्तरीयपाठः । ‡ शास्त्रफलं शास्त्रोक्तकर्म्मजन्यफलम् । प्रयोक्तृविलक्षणत्वात् अनुष्ठादनियतत्वात् ।

व्याहृतेति चेत् वादम् । ब्रह्मज्ञो वेत्यादीनि वाक्यानि अनु-
 गमनविधिशेषत्वेनार्थवादादनुगमनस्य प्राशस्त्यं वर्णयन्ति ।
 अतो न स्वार्थे प्रमाणानि युक्तमेवार्थवादत्वम् । ब्रह्म-
 हननादिदोषदुष्टस्य पतितत्वेनासौ संस्कारमेव तावन्मार्हति
 दूरेऽनुगमनमतः प्राशस्त्यपराणीति न कदाचिदनुपपत्तिः ।
 एवं वा द्विविधं कर्म प्रारब्धप्रारब्धचेति । तत्र प्रारब्धकर्माणां
 भोगादेव क्षयात्प्रारब्धमपि अनुगमनरूपप्रतिबन्धकेन प्रति-
 बद्धम् । विद्यमानमप्यविद्यमानमिव सदुदास्ते । तथाचानु-
 गमनस्वर्गादिकमनुभूय पश्चात्प्रारब्धशेषमुपभुङ्क्ते । अप्रा-
 रब्धकर्म द्विविधं फलदानोन्मुखमनुमुखं यदुन्मुखं प्रारब्धं*
 कर्म तदनुगमनेनापनुद्यते प्रायश्चित्तेनेव, अन्यथा पतिपत्न्योः
 स्वर्गसाधनत्वेनोपदिश्यमानानुगमनेन साध्याः स्वर्गानुपपत्तेः ।
 पुनात्यविधवा† नारी तमादाय म्रियेत येत्यत्र च पुनात्येत-
 दप्यनुपपद्यते । यत्तु‡ दानायोन्मुखमप्रारब्धं कर्म तस्यनि-
 वृत्तिरनुगमने भवतीत्येतदेव मनसि कृत्वा व्यासोऽप्याह ।

यदि प्रविष्टो नरकं बहः पाशैः सुदारुणैः ।

सम्प्राप्तो यातनास्थानं गृहीतो यमकिङ्करैः ।

तिष्ठते विवशो दीनो वेद्यमानः स्वकर्मभिः ॥

व्यालयाही यथा व्यालं बलादुत्तरते विलात् ।

* यदुन्मुखं प्रारब्धमिति लिपिकरप्रमाद एव अप्रारब्धमित्येव साधुः अप्रारब्धं
 विविधमित्युक्ता विहितत्वात् । † पुनाति विधवा इत्येव साधुः । ‡ यस्य इत्येव साधुः
 यदुन्मुखमित्यस्य उक्तत्वात् पुनरुक्तापत्तेः ।

तद्भङ्गर्त्तारमादाय दिवं याति च सा बलात् ॥ इति ।
 फलदानोन्मुखप्रारब्धः* कर्मानुगमनसाध्यस्वर्गोपभोगानन्तरं
 उपभुज्यते इति न विरोधः† । ननु फलदानोन्मुखप्रारब्धं
 प्रायश्चित्तस्थानीयेनानुगमनेन यथा तिनश्यति तथा फलदाना-
 नुन्मुखमपि‡ तेन वापगच्छतु विशेषाभावादिति चेन्न । पुना-
 तीत्युक्त्या पापनिवृत्तिः कल्पते§ कल्पना चानुपपत्तिवशात्,
 सा चानुपपत्तिः यावति कल्पिते श्राम्यति तावत्कल्पनीयं,
 तथापि॥ फलोन्मुखप्रारब्धकर्म्मनिवृत्त्यापि पुनातीत्यस्य चरि-
 तार्थत्वान्न सकलपापनिवृत्तिः** परिकल्पनीया, तू††क्तकर्म्म-
 स्थानिष्ठेनानुमानेना‡‡ निवृत्त्यापि पुनातीत्यस्यान्यगतदुरित-
 निवृत्तिः§§रयुक्तेति॥ तदपेशलम्॥ । पतिपत्न्योः सहकर्त्तृत्वे-

* भोगमावनाशप्रारब्धं सा भुक्तं चीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति श्ररणात् ।
 † सहमरणजन्मस्वर्गभोगानन्तरं प्रारब्धकर्मजन्मफलभोगारम्भेण सा भुक्तं चीयत इत्यनेन न
 विरोधः । ‡ पुनाति विधवा नारी तमादाय म्रियेत या इत्यत्रेति शेषः । § फलदानो-
 न्मुखप्रारब्धकर्मजन्मपापफलनिवृत्तिः कल्पते इत्यर्थः । अन्यथा फलदानोन्मुखप्रारब्ध-
 कर्मणा सहमरणाद्यनन्तरमपि निन्दितफले नरकादौ जाते सहमरणादिजन्मपतिपूतत्वादि-
 बाधापत्तेः । ॥ यत्पापफलप्रतिबन्धा सहमरणादिजन्मपूतत्वादिबाधस्तत्पापफलानुत्पत्तिः
 कल्पनीया इत्यर्थः । ॥ तथाच इत्यर्थः, पुस्तकान्तरेऽपि एवंविध एव पाठो दृश्यते ।
 ** सहमरणादिजन्मफलविरोधिफलदानानुन्मुखप्रारब्धकर्मजन्मकालान्तरेभाविपापफलनि-
 वृत्तिर्न परिकल्पनीया इत्यन्वयः । †† तु किन्तु, उक्तकर्म्मणि सहमरणादिकर्म्मणि
 इत्यर्थः । ‡‡ अनुमानेनेति सहमरणादिना पूर्वसञ्चितफलदानोन्मुखप्रारब्धकर्मजन्मपाप-
 फलनिवृत्तिः कल्पनीया सहमरणादिजन्मपतिपूतत्वादिपूतफलबाधादित्येवंरूपमनुमानम् ।
 §§ पत्नीगतदुरितफलनिवृत्तिरित्यर्थः । ॥ नारी पुनातीत्यनेन नार्थाः कर्त्तृत्वयुतेः पतिगत-
 दुरितफलनिवृत्तेर्युक्तत्वान्न पत्नीगतदुरितफलनिवृत्तिः । ॥ असुन्दरम् ।

नाग्निहोत्रादिसाध्यस्वर्गादिवदुपपत्तेः† । इदञ्च दुरितं जन्मा-
न्तरकृतमेव निवर्त्यम् । एतज्जन्मकृतदुरितयुक्तस्य पतितत्वेन
तेन‡ सद्धानुगमनानधिकारात् । वैधव्यपालनेऽपि स्वर्गादि-
फलविशेषः स्मृत्यन्तरे स्मर्यते ।

पत्नौ मृतेऽपि या योषिद्वैधव्यं पालयेत्कचित् ।

सा पुनः प्राप्य भर्तारं स्वर्गलोकां समश्नुते ॥

विधवा कवरीबन्धा‡ भर्तृबन्धाय जायते ।

शिरसो वपनं तस्मात्कार्यं विधवया सदा ॥

एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन ।

चिरात्रं पञ्चरात्रं वा पक्षव्रतमथापि वा ॥

आसोपवासं वा कुर्याच्चान्द्रायणमथापि वा ।

क्षुष्टं पराकं वा कुर्यात्तप्तक्षुष्टमथापि वा ॥

यवान्नेन फलाहारैः शाकाहारैः पयोव्रतैः ।

प्राणयात्रां प्रकुर्वीत यावत्प्राणः स्वयं व्रजेत् ॥

पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत्पतिम् ।

तस्माद्भूयनङ्कार्यं पतिसौख्यं समीहिता ॥

नैवाङ्गेहर्त्तनं कार्यं स्त्रिया विधवया कचित् ।

गन्धद्रव्यस्य सन्धोगो नैव कार्यन्तया पुनः ॥

तर्पणं प्रत्नहृद्द्वयार्थं भर्तुः कुशतिलोदकैः ।

तर्पणं पुत्रपौत्राभाषविषयम् ।

* सपत्नीको धर्ममाचरेदिति श्रुत्यात् । † पुरुषादुचितप्रिणीयकर्मजन्मादृष्टेन पद्मम्
अपि स्त्रीपतिः तद्वत् । ‡ पतितेन पत्न्या । § कवरीबन्ध इति पाठान्तरम् ॥

विष्णोस्तु पूजनङ्कार्यः पतिबुद्ध्या न चान्यथा ।
 पतिमेव सदा ध्यायेद्विष्णुरूपधरं परम् ॥
 यद्यदिष्टतमं लोके यद्यत्पत्युः समीहितम् ।
 तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाभ्यया ॥
 वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमचरेत् ।
 स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं मुहुः ॥
 एवंविधैश्च विधिवद्विधियैर्नियमैर्व्रतैः ।
 वैशाखात्कार्तिकाभ्याघानेवमेवातिवाहयेत् ॥
 नाधिरोगेदनङ्गाहं प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
 कञ्चूकत्र* परीदध्यादासो न विस्तृतं† वसेत् ॥
 ‡ अट्टद्या चः‡ तासु न किञ्चित्‡ न कुर्याद्भर्तृतत्परा ।
 एवंधर्मसमायुक्ता विधवापि पतिव्रता ।
 पतिलोकानवाप्नोति न भवेत्कापि दुःखिता ॥ इति ।
 इति मदनपारिजाते मदनक्षितिपालनदानजलरुद्धे ।
 स्तवको द्वितीय आसीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥
 मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः
 परा॥ श्रीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।
 चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमिया-
 दियं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः॥ ॥

इति पण्डितपारिजातकटीरमञ्जल्यादिविरदराजीविराजमानस्य
 श्रीमदनपालस्य निबन्धे पारिजाताभिधये द्वितीयः स्तवकः ।

* काञ्चुलीति प्रसिद्धिः । † रञ्जितम् । ‡ अट्टद्यापि । § अप्रियमिति शेषः ।
 ¶ परमिति पाठान्तरम् । ॥ श्लोकार्थेषु -- येषां प्रधानपुरुषाणां शास्त्रे शास्त्रग्रन्थे मतिः

तृतीयः स्तवकः ।

अथ गृहस्यस्तवकानन्तरं गृहस्योपयोगित्वादाह्निकमार-
भ्यते ।

तत्र विष्णुः ।

गृहमेधिनि यत्प्रोक्तं स्वर्गसाधनमुत्तमम् ।

ब्राह्मो मुहूर्ते चोत्थाय तत्तत्त्वं सम्यगाचरेत् ॥

मनुरपि ।

ब्राह्मो मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।

कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदितत्त्वार्थमेव च ॥

विष्णुपुराणे* ।

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।

पूर्वाह्न एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम् ॥

मैत्रञ्च मितदैवत्वं मूवपुरीषोत्सर्गः । प्रसाधनं केशानाम्, अञ्जनं

बुद्धिः प्रकृत्या स्वभावेन रमणीया, व्यवहृतिः स्वभावः परा गेष्टा ग्राह्यं शीलं शीलता च
प्रशंसनीयं ते प्रधानपुरुषाः जगति जगन्मध्ये ऋजवः सारण्ययुक्ताः कतिपये कियन्तः ।
व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्येति उपाधिर्विशिष्टगुरोः शिष्यस्य सम्यक्चक्रितुरिदं भविति-
शक्तिः तेषां प्रधानपुरुषाणां सुकुरतन्मूर्ते निर्मले चित्ते मनसि चिरं स्थितिं दद्यात् स्थानम-
वाप्नुयात् ।

* एतद्वचनं मनोरिति कृत्वा सम्यक्कारित्वं लिखितं मनुसंहितायाश्चतुर्थाध्याये वचनं
ब्रूयते च ।

सौवीराद्यञ्जनम् । ब्राह्ममुहूर्त्तलक्षणं ब्रह्मचारिप्रकरणेऽभि-
हितम् ।

विष्णुः ।

उत्थायोत्थाय बोधव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।

मरणव्याधिशोकानां किमद्य निपतिष्यति* ॥

इति सच्चिन्धेष्टदेवतां स्मरेत् ।

शयनादुत्थितो यस्तु कीर्त्तयेन्मधुसूदनम् ।

कीर्त्तनान्तस्य पापानि नाशमायान्ति शेषतः ॥

स्कन्दपुराणे ।

अविमुक्तचरणयुगलं दक्षिणमूर्त्तेश्च कुक्कुटचतुष्कम् ।

स्मरणमपि वाराणस्याः निहन्ति दुःखप्रमपशकुनम्† ॥

कात्यायनः ।

रोचनां चन्दनं गन्धं मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।

गुरुमग्निं रविमप्येवमस्येत्पातरेव हि ॥

श्रोत्रियं सुभगामग्निं गां मृगं‡ धार्मिकं महीम्§ ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येत्त आपङ्गाः प्रमुच्यते ॥

* मरणव्याधिशोकानां महद्भयं किमद्य उपस्थितं निपतिष्यति भविष्यति इति
उत्थाय उत्थाय प्रबुध्य प्रबुध्य बोधव्यं चिन्तनीयम् । † अविमुक्तचरणयुगलमविमुक्ते-
श्चरचरणयुगलं, दक्षिणमूर्त्तेः शिवमूर्त्तिविशेषस्य स्मरणं कुक्कुटचतुष्कं कुक्कुटनामपिञ्जचतुष्कं
वाराणस्याः स्मरणमपि अपशकुनं अनिष्टमूचकं दुःखप्रं निहन्ति । तथाच — वाराणसुत्तरे
तीरे कुक्कुटी नाम वै वृजः । तस्य स्मरणमात्रेण दुःखप्रस्य विनश्यति इति काशीखण्डम् ।
‡ श्वपिमिति पाठान्तरम् । § गदीमिति पाठान्तरम् ।

मूत्रपुरीषोत्सर्गादिविधितुं ब्रह्मचारिप्रकरणेऽभिहितः ।

अथ दन्तधावनम् ।

विष्णुः ।

कण्टकीक्षीरहृक्षीत्यं द्वादशाङ्गुलमव्रणम् ।

कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलं कूर्चाग्रं मग्नपर्वकम्* ॥

दन्तकाष्ठायं भक्षयित्वा प्रशिथिलावयवं कर्तव्यमित्यर्थः ।

यद्यर्थिकतकूर्चकमित्यपि पाठः । यदि दन्तकाष्ठं पर्वगुक्तश्र-
वति तदा पर्वद्वयमध्यभागं कृत्वा तत्र कूर्चकम् प्रशिथिला-
वयवं कर्तव्यमिति तात्पर्यम् । दन्तधावनं चाग्नेण कर्तव्यम् ।

तथाच कूर्चपुराणे ।

मध्याङ्गुलसमस्थौल्यं द्वादशाङ्गुलसम्भितम् ।

सत्त्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्नेण तु धावयेत् ॥

मनुः ।

तिक्तं कटुकघ्रायं वा सुगन्धं कण्टकान्वितम् ।

क्षीरवृक्षात्तथा गुल्माद्भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

कात्यायनः ।

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

मन्त्रमाह विष्णुः ।

* दक्षितायम् । † पर्वकायम् । विष्णुसंहितायाम् -- कनीन्ययसमस्थौल्यं सक्चं द्वाद-
शाङ्गुलम् । प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनमित्येवं पाठो दृश्यते ।

आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ।

ब्रह्मप्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वद्वो धेहि वनस्पते ॥ इति ।

गर्गः ।

दशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।

अष्टाङ्गुलन्तु वैश्यानामितरेषां षडङ्गुलम् ॥

चतुरङ्गुलमाजन्तु नारीणां नात्र संशयः ।

विष्णुः ।

द्वादशाङ्गुलकं विप्रेः काष्ठमाहुर्मनीषिणः ।

क्षत्रविट्शूद्रजातीनां नवषट्चतुरङ्गुलम् ॥

एवं विकल्पः परिमाणे, तथान्येऽपि विशेषस्तेनोक्तः ।

कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलं पर्व्वार्द्धकृतकूर्चकम् ।

दन्तधावनमुद्दिष्टमित्युक्ता

सुसूक्ष्मं हीनदन्तस्य समदन्तस्य मध्यमम् ।

स्थूलं विषमदन्तस्य त्रिविधं दन्तधावनम् ॥

गर्गः ।

प्राङ्मुखस्य धृतिः सौख्यं शरीरारोग्यमेव च ।

दक्षिणेन तथा कष्टं पश्चिमेन पराजयः ॥

उत्तरेण गवां नाशः स्त्रीणां परिजनस्य च ।

मार्कण्डेयः ।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा कषायं तिक्तकण्टकम् । इति ।

उदङ्मुखः प्रागुदङ्मुखः इत्यर्थः । अन्यथा गर्गवचनविरोधात् ।

अनेनैवाभिप्रायेणैव कात्यायनः ।

पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सर्वान् कामानवाप्नुयात् । इति ।

महाभारते दन्तधावनप्रकरणे ।

प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च प्राञ्जुखः सुसमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वेतरा ततः ॥

मनुः ।

प्रक्षाल्येदं शुचौ देशे दन्तधावनमुत्सृजेत् ।

पतितेऽभिमुखे सम्यक् भोज्यमाप्नोत्यसंशयः ॥

यमः ।

आम्रपलाशविल्वानामपामार्गशिरीषयोः ।

भक्षयेत्प्रातरुत्थाय वाग्यतो दन्तधावनम् ॥

पौलस्त्यः ।

आम्रातकः पलाशाम्रविल्वापामार्गक्षीरिणाम् ।

भक्षयेद्दन्तधवनं दन्तमांसान्यवाधयन् ॥ इति ।

मार्कण्डेयोऽपि ।

प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम् ।

प्रक्षाल्य भक्षयेत्पूर्वं प्रक्षाल्यैव च सन्त्यजेत् ॥

नारदः ।

खादिरथ करञ्जश्च करवीरकदम्बयोः ।

सर्वकण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणां ये च शाखिनः ॥

जम्बूनिम्बकचूताश्च कदम्बो लोध्रचम्पकाः ।
षट्परीतिन्दुकाः*स्वेके† प्रशस्ता दन्तधावने ॥
कोविदारः करञ्जश्च कुटजः प्लक्ष्मालती ।‡
शालोर्कश्च प्रियङ्गुश्च तमालः शाक एव च ॥

भाकः शाकवृक्षः, शाकवन इति लोके प्रसिद्धः ।

आम्नातकोरिमेदश्च प्रशस्ता वापि ये द्रुमाः ।
वज्जरांसु शाल्मलीपीलुभव्यकिंशुकतिन्दुकाः ॥
अरिष्टोक्षः‡ पारिभद्रो गुग्गुलुस्तिन्तिडी तथा ।
आसने शयने याने पादुके दन्तधावने ॥
पलाशश्चल्यकौ वृक्षौ सर्वकर्मसु कुत्सितौ ।
अभावे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तिथौ तथा ॥
अपां द्वादशगण्डूषैः पञ्चैर्वा दन्तधावनम् ।
चतुर्दशष्टमीदर्शपूर्णिमासंक्रमेषु च ॥
नन्दासु च नवम्याश्च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ।
• आद्ये यज्ञे च नियमे तथा प्रोषितभर्तृका ॥

विष्णुः ।

प्रतिपददर्शषष्ठी च चतुर्दशष्टमीषु च ।
नवम्यां भानुवारे च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥

मरीचिः ।

नाद्यादजीर्णवमथुकाशश्वासज्वरार्हितः ।

* गाव यस्तु प्रसिद्धः । † एते इति पाठान्तरम् । ‡ अरिष्टो निम्बवृक्षः, चक्षुः
विभीतकौष्ठः वयडा इति प्रसिद्धः ।

दृष्ट्यास्यपादद्वन्द्वशिरःकर्णामयी* तथा ॥

दृष्टयान्नवल्लभः ।

दृष्टकालोद्भवापाणैर्नखैरङ्गुलिभिस्तथा ।

मुक्ता चानामिकाङ्गुष्ठौ वर्ज्येहन्तधावनम् ॥

वराहपुराणे ।

अज्ञातपूर्वाणि च दन्तकाष्ठा-

न्याद्यान् पञ्चैश्च समन्वितानि ।

न युग्मवर्ष्मणि† न पाटितानि

न चोर्ध्वशुष्काणि विना त्वचा वा ॥

व्यासः ।

यो मोहात्स्नानवेलायां भक्षयेहन्तधावनम् ।

निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितृभिः सह ॥

एतच्च मध्याह्नस्नानविषयम् ।

तथाच यमः ।

मध्याह्नस्नानवेलायां भक्षयेहन्तधावनम् ।

निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितृभिः सह ॥

इति दन्तधावनम् ।

* दृष्ट्या दृष्टातुरः आस्यामयी मुखरीणी पादामयी हृदयामयी भेषामयी शिरस्यामयी
कर्णामयी । † वर्ज्येहयविशिष्टानि ।

अथ केशप्रसाधनादिमाङ्गल्यविधिः ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

स्नातकश्च ततः पश्येद्दीर्घायुश्चिरजीविनम् ।

प्रातःस्नानं ततः कुर्यात्क्षत्रेण यथोदितम्* ॥

सन्ध्याञ्चापि ततः कुर्यात् । इति प्रातःसन्ध्यानन्तरम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

हुत्वाग्नीन् सूर्यदेवत्याञ्जपेन्मन्त्रान् समाहितः ।

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ॥

प्रातःसन्ध्यावन्दनान्तरमग्नीनावहनीयादीनौपासनाग्निं वा विधिवत् हुत्वा सूर्यदेवत्यानुदुत्यं जातवेदसमित्यादिकान् जपेत् । प्रातःसन्ध्यादिकं ब्रह्मचारिस्तवके प्रपञ्चितम् ।

नरसिंहपुराणे ।

दिवसस्याद्यभागे तु सर्व्वमेतत्समाचरेत् ।

दिवसस्याद्यभागे पूर्व्वार्द्धस्याद्यभागे ।

दत्तः ।

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणम्पूर्वं विचारोऽध्ययनं† जपः ॥

तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

उपादानस्येति विशेषः, द्वितीयभागे पूर्व्वार्द्धस्य द्वितीयभागे ।

अथ पोष्यवर्गचिन्तादि ।

तत्र दशः ।

दृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गस्य शोधनम्* ।

दृतीयो भागः पूर्वोक्तस्यैव ।

पोष्यवर्गस्तु ।

माता गुरुः पिता भार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चान्निः† पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

याज्ञवल्काः ।

उपेयादीश्वरश्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ।

ईश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तम् । अन्यं वा श्रीमन्तमकुत्सितम् ।

अलब्धस्य प्रापणं योगः । लब्धस्य रक्षणं क्षेमः । अष्टाङ्गद्वये

मन्त्रव्यं राजकुलं द्रष्टव्या राजपूजिता लोकाः । यद्यपि न भव-

न्त्यर्थास्तदप्यर्थास्तदप्यनर्था निवर्तन्ते ।

विष्णुपुराणे ।

ततः सवर्णधर्मेण हृत्पथे च धनार्जनम् ।

कुर्वीत आहकर्मपि यजेत पृथिवीपते ॥

सोमसंस्था हविःसंस्थाः पाकसंस्थाश्च संप्रिताः ।

धने यत्रान्ननुष्याणां यतेत च धनार्जनम् ॥

धनमूलाः क्रियाः सर्वा यत्रस्तस्यार्जने मतः ।

* पोष्यवर्गोपसाधनमिति पाठान्तरम् । शोधनं भरतस्य धनीपायचिन्तनं तथाच मनुः

भरतं पोष्यवर्गस्य प्रवृत्तं स्वर्गसाधनं । नरकं पीडने चास्य तथाशब्देन ते धरीदिति ।

† अतिथिश्चैव इति पाठान्तरम् ।

रक्षणं वर्द्धनं मानभोगस्तत्र विधिक्रमात् ॥

महाभारते ।

धर्मेनार्थः परीहार्यो धर्मलब्धं त्रिधानकम् ।

कर्त्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥

एकेनांशेन कामसु एवमंशं विवर्द्धयेत् ।

मार्कण्डेयः ।

पादेन तस्य पारक्यं कुर्यात्तच्चयमाश्रवान् ।

अर्द्धेन चात्मभरणत्रित्यनैमित्तिकान्वितम् ।

पादञ्चार्थोऽयमर्थस्य* मूलभूतं विवर्द्धयेत् ॥

तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुद्धं शबलमेव च ।

कृष्णं तस्य† तु विज्ञेयो विभागः सप्तधा पुनः ॥

श्रुतशीर्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम् ।

धनं सप्तविधं शुद्धमुदयोऽप्यस्य तद्विधः‡ ॥

कुसीदकृषिवाणिज्यशुल्क§ शिष्यानुवृत्तिभिः¶ ।

कृतोपकाराद्ययनं शबलं समुदाहृतम् ॥

पार्ष्णिक॥ चैव चौरार्त्ति**प्रतिरूपक††साहसैः‡‡ ।

व्याजिनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥

यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित्कुरुते नरः ।

* बहुषु पुस्तकेष्वेवं पाठो दृश्यते परन्तु निरर्थ एव अतः पादस्यार्द्धांशमर्थस्य इति
 ज्ञानादिभूतः पाठः साधीयम् । † शुद्धस्य सप्तधा विभागोऽनन्तरीकृत इत्यर्थः । ‡ उदय-
 लपायोऽपि अस्य सप्तप्रकारागतधनस्य तद्विधः सप्तविधः । § मूल्यम् । ¶ सेवाभिः ।
 ॥ द्यूतम् । ** परपौडनम् । †† परिवर्तः । ‡‡ मारुतैः ।

तथा विधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ।

श्रुतेनाध्ययनेन शौर्ध्वेण याजनादिना । तपसा जपहोमिन
देवतार्चनादिना । कन्यागतं कन्यया सहागतं श्वशुरादेर्लब्धं
शिष्यागतं गुरुदक्षिणादि । व्याजिन दूतव्याजिन तैलादिकन्दत्वा
यदुपार्जितम् ।

भारद्वाजः ।

तत्पुनर्द्वादशविधं प्रतिवर्णाययान्वितम् ।
साधारणं स्यान्नविधं विदुस्तच्च क्रमागतम् ॥
प्रतिदानन्तथैवान्न प्राप्तञ्च सह भार्यया ।
अविशेषेण वर्णानां सर्वेषां न्विविधं धनम् ॥
वैशेषिकञ्चनं विद्यादुन्नाह्वणस्य विलक्षणम् ।
प्रतिग्रहेण यत्नञ्च याज्यतः शिष्यतस्तथा ॥
त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकञ्चनम् ।
युद्धोपलब्धं काराञ्च दण्डाञ्च व्यवहारतः ॥

कारः करः ।

वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैश्यस्यापि विलक्षणम् ।
क्षत्रिगोरक्षवाणिज्यैः शूद्रस्यापि त्वनुग्रहात् ॥
इतरवर्णानुग्रहदानेन शूद्रस्यापि क्षत्रिगोरक्षवाणिज्यैः वैशेषिकं
धनं भवतीत्यर्थः ।

सर्वेषामेव वर्णानामेष वर्णो धनागमः ।

विपर्ययादधमं स्यान्न चेदापहरीयसी ॥

अथ प्रसङ्गाद्वर्णवृत्तिरभिधीयते ।

तत्र मनुः ।

अद्रोहेण च भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।

या वृत्तिस्तां समाख्याय विप्रो जीवेदनापदि ॥

याज्ञवल्क्यः ।

इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ।

प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्ययने तथा ॥

अत्र चकारादिप्रो गृह्यते । ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहयाजनाध्यय-
नानि भवन्ति । नान्यस्य, अतएव विप्र इति विषयसप्तमी ।
अन्यत्र भावश्च विषयः । ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहादिकं त्रयं वृत्ति-
रित्यर्थः ।

यत्तु गौतमेनोक्तम् ।

आपक्वलो ब्राह्मणस्या ब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं
शुश्रूषा वा समाप्तेः समाप्ते तु ब्राह्मणो गुरुरिति* । तत्तु
क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणप्रेरितयोर† ध्यापनमात्रकर्तृत्वाभ्य-
नुज्ञानम् । न तु वृत्तिवैनाभिधानम् । अनुगमनं
शुश्रूषा अनुगमनमेव शुश्रूषा इत्यर्थः ।

मनुः ।

षष्ठान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥

* गुरुव्रतान्वीयः । † ब्राह्मणो यदा ब्राह्मणाध्यापकाभावे अध्ययनार्थं क्षत्रियादि-
क्षणीयं गत्वा प्रार्थयते तदैव ब्राह्मणप्रेरितो भवति ।

देवलः ।

द्विविधो गृहस्थो यायावरः शालीनश्च तयोर्यायावरो
याजनाध्ययनप्रतिग्रहरिक्तस्य च वर्जनात् । शाली-
नस्तु प्रेष्यचतुष्पादधनधान्ययुक्तगालायां लोकानुवर्त्ति
स चतुर्विधः ।

यथाह मनुः ।

कुशूलधान्यकोऽ वा स्यात्कुशीधान्यकोऽ एव वा ॥

आहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥

चतुर्णामपि सर्वेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ।

यायावरः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥

षट्कर्म्मको भवेत्तेषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।

हाभ्यामेकस्तुर्थस्तु ब्रह्मसन्नेष जीवति ॥

एकः कुशूलधान्यः षट्कर्म्माः उच्छगिलायाचितयाचितकषि-
बाणिज्यैः । अन्यः कुशीधान्यः त्रिभिरुच्छगिलायाचितैः ।
अपरस्त्यहैहिको हाभ्यामुच्छगिलाभ्यां चतुर्थस्वश्वस्तनिको
ब्रह्मसन्नेष ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुत्वेन सत्रयागतुल्यफलेनोच्चेन
जीवति ।

मनुः ।

ऋतामृताभ्यां जीवेत न श्वश्रुत्या कदाचन ।

ऋतमुच्छगिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ॥

* विवर्णजीविकानिष्काङ्क्षपर्यागिधान्यविशिष्टः । † वर्णमात्रजीविकानिष्काङ्क्षीय-
जीविषान्यविशिष्टः । ‡ षट्कर्म्मैति षट् कर्म्माणि गणयति उच्छगिल इत्यादि ।

सृतन्तु याचितमैक्षं प्रसृतद्वर्षणं स्मृतम् ।
सत्यावृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवोपजीव्यते ॥
सेवा श्रद्धतिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।

अथापदि प्रतिग्रहवृत्तिः ।

याज्ञवल्करः ।

राजान्तेवासिशिष्येभ्यः सीदन्निच्छेदनं क्षुधा ।
दम्भिहेतुकपाषण्डकवृत्तींश्च वर्जयेत् ॥
राजा न्यायपरः शिष्यो यथोक्तलक्षणः । याज्यः याजनार्हस्त्रै-
वर्षिकः ।

शङ्खः ।

एतैरेव गुणैर्युक्तं धर्माज्जितधनं तथा ।
याजयेत सदा विप्रो ब्राह्मस्तस्मात्प्रतिग्रहः ॥
एतैरिति जन्मकर्मादिभिः शुद्धः ।

मनुः ।

राजतो धनमन्विच्छेत्संसीदन् स्नातकः क्षुधा ।
याज्यान्तेवासिनो वापि न त्वन्यत इति स्थितिः ॥
न त्वन्यत इति एषां सङ्गावे ।

व्यासः ।

द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेच्छिष्टेभ्यो द्विजसत्तमः ।
अपि वा द्विजमात्रेभ्यो न शूद्रास्तु कथञ्चन ॥
द्विजमात्रेभ्य इति, निर्गुणधर्मारहितेभ्योऽपि ।

नारदः ।

ब्राह्मणस्यैव राजा च दास्येती धृतव्रती ।
 नैतयोदन्तरं किञ्चित्प्रजयधर्माभिरक्षणात् ॥
 धर्मस्य कृतकृत्यस्य धर्मार्थं प्रासतोऽशुचीन् ।
 अशुचीन् कृतापराधान् ।

मध्यमेव धनम्राहुस्तीक्ष्णस्यापि महीपतेः ।
 शुचीनामशुचीनान्तु सन्निपाता यथाभ्रसाम् ॥
 समुद्रे समतां याति तद्वद्राज्ञां धनागमः ।
 यथाम्नी संस्थिते दीप्ते शुद्धिमायाति काञ्चनम् ॥
 एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजनि ।
 अशुचिर्वचनायस्य शुचिर्भवति पूरुषः ॥
 शुचिश्चैवाशुचिः सद्यः कथं राजा न दैवतम् ।
 विदुर्य एवन्दैवत्यं राज्ञोऽस्तमिततजसः ॥
 तस्य ते प्रतिगृह्णन्तो न लिप्यन्ते कथञ्चन ।

दैवत्वमष्टलोकपालरूपेण ।

मनुः ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाद्राज्यप्रसूतितः ।
 सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥

* राजस्यशब्दः अस्मिन्वचनः अस्मिन्वचनस्य राज्ञी धनं न प्रतिगृह्णीयादिति
 उक्तम् । सूनाचक्रध्वजवतां सूना प्राचिवधस्तारं, पशुमारणपूर्वकमांसविक-
 योपजीवी । चक्रीपजीवी तैलिकः कलु यस्य प्रसिद्धिः । ध्वजवान् मयोपजीवी औषधिकः ।
 वैद्यः पञ्चस्त्रिया भूतिः, तथा जीवति यः स वैश्वान् ।

न राज्ञ इति लोभाज्जापीडकस्य, अराजन्यप्रसूतित इति ।

सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्तुल्यस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥

स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ।

यमस्य ।

अराजन्यप्रसूतस्य राज्ञः स्वच्छन्दवर्तिनः ।

घोरप्रतिग्रहस्यापि लब्धास्त्रादौ विषोपमः ॥

तथैव राजमहिषीराजामात्यपुरोहिताः ।

पापेनार्थेन संयुक्ताः सर्वे ते राजधर्मिणः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिग्रहे सूनिचक्रध्वजवैश्यनराधिपाः ।

दुष्टा दशगुणाः पूर्वात्पूर्वादेते यथोत्तरम्* ॥

हारीतः ।

दश सूना सहस्राणि अङ्गा राजा करोति च ।

तान्येव कुरुते रात्री घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥

अर्धेन तु ततोऽमात्या सेनानी दण्डनायकौ ।

ततोऽर्द्धार्द्धतर्द्धार्द्धमाश्रितोपाश्रितेषु च ॥

अदि यदा कथञ्चिदेतेभ्यो गृह्णाति ।

तत्र वृहस्पतिः ।

* सूनिः मांसविक्रयजीविनः दशगुणं पापं चक्रिणः तैलिकाप्रतिग्रहे एवं तस्याद्दश-
गुणं भोजिनः श्लोष्किकातस्याद्दशगुणं वेशवतः तस्याद्दशगुणं चक्षियमित्रराजतः ।

असतोऽपि स्वमादाय साधुभ्यः सम्प्रयच्छति ।

धनस्वामिनमात्मानं सत्सारयति दुस्सारात् ॥

अथ प्रतिग्रहविषये आपदनापत्त्याधारणं
किञ्चिदुच्यते ।

तत्र मनुः ।

एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतस्य यत् ।

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयात्प्रध्वंशभयदक्षिणाम् ॥

एध इत्यनमतएव यद्विषयाव्यतिरिक्तमभ्युद्यतमिति सम्बध्यते ।

अभ्युद्यतमभ्यर्थदत्तम् । . सर्व्वतः शूद्रादपि अयक्षोपदेशः प्रति-

ग्रहवृत्तस्यैव न तु निवृत्तस्य अभयदक्षिणान्तु क्लेशादिभ्योऽपि ।

ग्रथ्यासनं कुशान् गन्थान् पुष्पम्पत्रं मणीन्दधि ।

धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकश्चैव न निर्नुदेत् ॥

मणीन् विषादिनिवारकीः धाना लाजा, न निर्नुदेत्प्रत्या-
स्थायते^१ ।

तिलो धेनुर्गजो बाजी प्रेताश्चः^२मजिनं मणिम्^३ ।

सुरभी सूयमाना^४ च घोराः सप्त प्रतिग्रहाः ॥

प्रतिग्राहकः किं गुणविशिष्टोऽधिकारी को वानेत्याकाङ्क्षायां
निषेधमुखे नानधिकारिणामर्थादधिकारिणश्चाह ।

०' प्रसारविशेष इति शेषः । + न निषेधं करोति ।^१ † प्रेतमुद्दिश्य दत्तमन्नम् ।

‡ विषादिनिवारकप्रसारभिन्नप्रसारविशेषम् । ॥ च^४ ईश्वरता धेनुरित्यर्थः । अधिकारीपार्थ
पुनर्वहचम् ।

याज्ञवल्काः ।

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु याज्ञः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

मनुः ।

हिरण्यभूमिमश्वं वा अन्नं वासस्तिलान् घृतम् ।

अविद्वान् प्रतिगृह्णीयाद्भस्मीभवति दारुवत् ॥

याज्ञवल्काः ।

ग्रहादीनां नरेन्द्राणामुच्छायाः पतितानि च ।

भावामावौ च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः* ॥

महोत्साहः स्थूललक्षः क्षतघ्नो वृद्धसेवकः ।

विनीतः सत्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक् प्रियः ॥

स्थूललक्षो बहुदेयार्थदर्शी, बहुप्रद इति यावत् ।

अदीर्घसूत्रः स्मृतिमान् अक्षुद्रोऽपरुषस्तथा ।

धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥

अदीर्घसूत्रः, अनारब्धकर्म्मणामारम्भे आरब्धानाञ्च परिसमापने

यो न विलम्बते† सः । रहस्यविज्ञोपनीयार्थगोपननिपुणः ।

स्वरन्ध्रगोप्तान्वीचिक्यान्दणनीत्यां तथैव च ।

विनीतस्त्वर्थवार्त्तायां त्रय्याश्चैव नराधिपः ॥

* ग्रहादीनामनुग्रहेणाधोहारिण्यन्वयः । जगतः जगति नरेन्द्राणां वृषाणांमुक्त्वाया

जगत्तयः पतितानि पतनानि भावामावौ च यस्मात्तस्माद्ग्रहाः पूज्यतमा इत्यन्वयः । एवं

अक्षयनं याज्ञवल्कासंहितायां न लभ्यते । † न विलम्बइति ।

आन्वीक्षिकी तर्कविद्या आत्मविद्या च ।

तथाच मनुः ।

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिश्च तद्विदः* ।

आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्त्तारम्भाच्च लोकातः ॥

दण्डनीतिरर्थशास्त्रं वार्त्ता कृषिवाणिज्यपशुपालनादिरूपा ।

त्रयी ऋग्यजुःसामरूपा ।

स मन्त्रिणस्तु कुर्वीत प्राज्ञाभीलान् स्थिरान् शुचीन् ।

तैः सार्धश्चित्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम् ॥

मौलान् राज्ये वंशपरम्परायातान् । विप्रेण पुरोहितेन ।

पुरोहितस्तु कुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ।

दण्डनीत्याश्च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥

उदितोदितं शास्त्रोदितैर्विद्यादिभिरुदितं समृद्धम् ।

औतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणयादेव ऋत्विजः ।

यज्ञाञ्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ॥

भोगाञ्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।

अक्षयोऽयं विधीराज्ञां यद्विप्रेषूपपादितम् ॥

भोगान् सुखधनानि ।

अस्त्रास्त्रमव्ययञ्चैव प्रायश्चित्तैरदूषितम्† ।

अग्नेः सकाशाद्विप्राञ्चौ‡ हुतं अष्टमिहोच्यते ॥

* शाश्वतीमिति मूले पाठः । † पूतम् । ‡ अग्नेः सकाशान् अर्धात् साक्षादपी

हुतमथवा विप्ररूपाग्नी हुतं दत्तमित्यर्थः ।

अस्त्रं चररहितम्, अव्यथं पशुहिंसारहितम् ।

अलब्धमीहेत्* धर्मेण लब्धं धर्मेण पालयेत् ।

पालयन्वर्द्धयेन्नीत्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत् ।

आगामितत्तन्† नृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥

निबध्यत इति निबन्धः पणभरकादि । स्वदत्तं परदत्तं वा
भूम्यादि नापहरेत् ।

स्वदत्तां परदत्ताञ्च यो हरेत वसुधराम् ।

षष्टिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कृमिः ॥

इति ब्रह्मपुराणस्मरणात् ।

पटे वा ताम्रपट्टे वा समुद्रोपरि चिह्नितम् ।

अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानञ्च महीपतिः ॥

प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् ।

स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरम् ।

आत्मानञ्च चशब्दात् प्रतिग्रहीतारमपि । प्रतिगृह्यत इति
प्रतिग्रहो निषेधः, तस्य परिमाणम् । दीयते इति दानं चेत्तादि
तस्य छेदः छिद्यत इति छेदो नद्यादिः ।

नातः परतरो धर्मी नृपाणां यद्रणार्जितम् ।

विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा ॥

य आहवेषु वध्यन्ते भूम्यर्थमपरांमुखः ।

अकूटेरायुधैर्यान्ति ते स्वर्ग योगिनो यथा ॥
 पदानि क्रतुतुल्यानि भग्नेष्वविनिवर्त्तिनाम् ।
 राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम् ॥
 तवाहं वादिनं क्लीवं निर्हेति परमङ्गतम् ।
 न हन्याद्विनिवृत्तञ्च युद्धप्रेक्षणकादिकम् ॥
 कतरक्षः समुत्थाय पश्येदायव्ययौ स्वयम् ।
 व्यवहारांस्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत कामतः ॥

प्रतिदिनम्प्रातःकाले पुरश्च आत्मनश्च रक्षां विधाय स्वयमेवाय-
 व्ययौ पश्येत् । ततो व्यवहारान् दृष्ट्वा मध्याह्नकाले स्नात्वा
 यथारुचि भुञ्जीत ।

हिरण्यं व्यापृतानीतं भाण्डागारेषु निःक्षिपेत् ।
 पश्येच्चारांस्ततो दूतान् प्रेषयन्मन्त्रिसङ्गतम् ॥
 व्यापृता हिरण्याद्यानयने नियुक्ताः ।
 ततः स्त्रैरविहारी स्यान्मन्त्रिभिर्वासमागतः ।
 बलानान्दर्शनङ्कृत्वा सेनान्या सह चिन्तयेत् ॥
 ततोऽपराद्धे स्त्रैरविहारी, अन्तःपुरे ।

तथाच मनुः ।

भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
 विद्वत्य च यथाकामं* पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ इति ।
 सन्ध्यामुपास्य शृणुयाच्चाराणां गूढभाषितम् ।

गीतवृत्तैश्च भुञ्जीत स्वाध्यायश्च ततः पठेत्* ॥

स्वाध्यायमिति स्मरणार्थं पठेत् ।

संविशेत्तूर्यघोषेण प्रतिबुध्येत्तथैव च ।

शास्त्राणि चिन्तयेद्ब्रह्मा सर्वकर्तव्यता तथा ॥

संविशेत् सुप्यात् ।

ब्राह्मणेषु क्षमा स्निग्धेऽप्यजिह्वाः क्रीधनोऽरिषु ।

स्याद्राजा भृत्यवर्गेषु प्रजासु च तथा पिता ॥

मुश्यात् षड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयेत् ।

सर्वदा नाधिकं यस्मात्प्रजानां परिपालनम् ॥

अन्यायेन नृपो राष्ट्रास्त्रकोषं योऽभिवर्द्धयेत् ।

सोऽचिराद्दिगतश्रीको नाशमेति सवान्धवः ॥

प्रजापीडनसन्तापात्समुद्भूतो हुताशनः ।

राज्ञः श्रियङ्गुलं प्राणान्नादग्ध्वा विनिवर्त्तते ॥

आह विष्णुः ।

निधिञ्च ब्राह्मणो लब्ध्वा सर्वमादद्यात्क्षत्रियश्चतुर्थमंशं

राज्ञे दद्याच्चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्योऽर्धमादद्याद्दैत्यश्चतुर्थमंशं

राज्ञे दद्याद्ब्राह्मणेभ्योऽंशमादद्यात् । स्तनिहितावाग्निः

ब्राह्मणवर्जं द्वादशमंशं दद्युः ।

आह वशिष्ठः ।

अन्नायमानं विस्रं योऽधिगच्छेद्राजा तच्चरदधिकन्तु षष्ठ-

* रश्मिस्वाध्यायिनाश्चैव प्रक्षिपीनाश्च वेष्टितमिति मूले पाठः । † मित्रेषु । ‡ स्तनि-

हितामिति निहितधनानि इत्यर्थः ।

मंशं प्रदाय ब्राह्मणस्येदधिगच्छेत् षट्कक्षसु वर्त्तमानो
न राजा हरेत् ।

आह मनुः ।

प्रणष्टस्वामिकं रिक्तं राजा अर्द्धं* निधापयेत् ।

अर्द्धागच्छात्† हरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥

परेण नृपतेर्भोगानुज्ञामात्रमिदमिति व्याचक्षते । स्वाभ्यागमने
तदर्पणमेव ।

ममेदमिति यो ब्रूयात्तोऽनुयोज्यो यथाविधि ।

संवाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्व्यमर्हति ॥

आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतानृपः ।

दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।

तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥

विद्वांसु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् ।

अशेषमप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥

यन्तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ ।

तस्माद्विजेभ्यो दत्त्वार्द्धमर्द्धं कोशे प्रवेशयेत् ॥

आह नारदः ।

परेण निहितं लब्ध्वा राजैवोपहरेन्निधिम् ।

राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥

ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् ।
तेन दत्तन्तु मुञ्चीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥

अथ वैश्यवृत्तिः ।

मनुः ।

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृतदारपरिग्रहः ।
वार्त्तायां* नित्ययुक्तः स्यात्पशूनाञ्चैव रक्षणे ॥
मणिमुक्ताप्रखालानां लोहानान्तान्तवस्त्र† च ।

लोहानां धातूनाम् ।

गन्धानाञ्च‡ रसानाञ्च§ विद्यादर्थबलाबलम् ॥
बीजोत्पत्तिविधि॥युक्तः स्यात् क्षेत्रबीजगुणस्य** च ॥
मानयोगांश्च†† जानीयात्तुलायोगांश्च सर्व्वशः ।
सारासारश्च भाण्डानां देशानाञ्च गुणागुणम् ॥

भाण्डानां विक्रीयद्रव्याणाम् ।

लाभालाभञ्च पश्यानां पशूनां वृद्धिरर्जनम्‡‡ ।
भृत्यानाञ्च भृतिं§§ विद्याज्ञापाञ्च विविधा नृणाम् ।
द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ।

* ऋषिवाणिज्यादी । † तन्तुसम्बन्धिवस्त्रस्य । ‡ कर्पूरादीनाम् । § लवणादी-
नाम् । ॥ उत्कृष्टत्वमपकर्षत्वम् । ॥ बीजवपनविधिः । ** क्षेत्रगुणस्य बीजगुणस्य च
विधिरिति शेषः । †† द्रव्यादीनां परिमाणयोगः । ‡‡ परिवर्त्तनमिति मूलं पाठः ।
वृद्धिवर्जनमिति पाठान्तरम् । §§ कश्चिन् भक्ष्ये किं वेतनं दातव्यमेतज्जानीयात् । धृति-
मिति पाठान्तरम् ।

धर्मेण हि द्रव्यवृद्धौ चातिष्ठेद्यन्नमुत्तमम् ।

विद्याच्च सर्वभूतानां भक्ष्यमेव* प्रयत्नतः† ॥

कालिकापुराणे ।

कृषिगौरक्षबाणिज्यमेतद्देश्यस्य सम्भितम् ।

तथाप्यनहुद्युग्माभ्यां‡ कृषिं नैव समाचरेत् ॥

द्विगवाभ्यां द्विषट्काभ्यां प्रहरार्धप्रमाणतः ।

हौ हौ योज्यान्तरे चैकं कारयेद्वर्ध्मतो द्विजः§ ॥

पिण्याकं॥ तृणतोयन्तु तेषां यत्रात्स दापयेत् ।

धूमकण्डूयनञ्चैव कृत्वैव कारयेत्ततः ॥

वैणवीमपि॥ भूमिन्तु अधोमूत्रगमाय च ।

कुर्वन्नेवं न सीदेत कृषिं वैश्यो महामुने ॥

राज्ञां षड्भागमुत्सृज्य पञ्चमङ्गुलकस्य च ।

शिल्पिनः प्रकृतीञ्चैव दीनास्थांस्तर्पयेत्ततः ।

शेषमात्मनि युञ्जीत खलु चेन्नेष्यं विधिः ॥

हारीतः ।

* केषाभूतानां किं भक्ष्यमाहार्यद्रव्यमेतज्ज्ञानीयात् । † दद्याच्च सर्वभूतानामन्न-
मेव प्रयत्नत इति सूत्रे पाठः । ‡ युग्ममावाभ्याम् । § द्विषट्काभ्यामष्टसंख्यकाभ्यां
द्विगवाभ्यां हौ गावौ कृत्वा एकैकयुगे योजिताभ्यां प्रहरार्धप्रमाणतः प्रहरार्धपर्यन्तं कर्षं
कारयेत् । हौ इति अर्धप्रहरादूर्ध्वं हौ हौ कृत्वा ततः पुनः योज्य इत्यर्थे योजयित्वा
अन्तरे, अर्धप्रहरमध्येऽपि एकं कारयेत्कर्षमिति शेषः अर्थात् अर्धप्रहरमध्येऽपि पूर्वापरपरि-
वर्धितभावेन एकं कर्षं कारयेदित्यर्थः । ॥ खलीति यस्य प्रसिद्धिः । ॥ वेत्तजिर्ध्व-
नाक्षयम् ।

अष्टागवं धर्महलं षड्वं जीविकार्थिनाम्* ।
 चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥
 बालानां† दमनश्चैव बाह्वनश्च न शक्यते ।
 वृद्धानान्दुर्बलानाञ्च प्रजापतिवचो यथा ॥
 पुंस्त्वोपघातनं नासौ बाह्वनाङ्कारयेत्ततः ।
 वृद्धं युग्मे‡ न युक्नीत जीर्णं व्याधितमेव च ॥

अथ कुसीदम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके ।
 वर्षक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥

अन्यथेति असबन्धके ।

मनुः ।

नातिसांवत्सरीं वृद्धिं नाभीष्टान्तु§ पुनर्हरेत् ।
 चक्रवृद्धिः कालिका च कारिका कायिका च याग ॥

याज्ञवल्काः ।

वृद्धेर्वृद्धिचक्रवृद्धिः प्रतिमासन्तु कालिका ।
 ईहाकृता कारिका स्यात्कायिका कायकर्म्मणि ॥

* जीवितार्थिनामिति पाठान्तरम् । † गोषत्मानाम् । ‡ इले । § न चादिष्टा-
 मिति मूले पाठः । ब्राह्मोद्भूतपूर्वकाभिलषिताम् । ॥ समैकस्मिन्मासि मासपक्षे मास-
 पक्षे वा मने तस्य वृद्धिं विनश्यत् एकदा दातव्येत्वेव विधिनियमपूर्वकवृद्धिपञ्चकमुत्तमर्षः
 संवत्सरपथ्येन कुर्यात् । नातिक्रान्ते संवत्सरे नियमस्य वृद्धिं गृह्णीयादिति कुल्लूकभट्टः ।

वृहस्पतिः ।

बहवो वर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।

सर्वेषामपि चैतेषां कुसीदमपि तं विदुः ॥

अनावृष्ट्या गजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्रवैः ।

वृष्ट्यादिके भवेद्धानिः सा कुसीदेन घातयेत् ॥

अथ शूद्रवृत्तिः ।

तत्र मनुः ।

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।

शूद्रपूयैव तु शूद्रस्य धर्म्मो निःश्रेयसः परः ॥

वृहस्पतिः ।

शौचं ब्राह्मणशूद्रा सत्यमक्रोध एव च ।

शूद्रकर्म तथा मन्त्रा नमस्कारोऽस्य चोदितः ॥

पराशरः ।

शूद्रस्य द्विजशूद्रा प्रथमं धर्म्मलक्षणम् ।

यदन्यत्कृते कर्म तद्भवेत्तस्य निष्फलम् ॥

द्विजशूद्रा त्रिवर्ष्शूद्रा । तस्य निष्फलमिति । द्विजसेवाया

विरोधि यदन्यत्कृते तन्निरर्थकमित्यर्थः ।

गौतमः ।

चतुर्वर्ष् एकजातिस्तस्याः सत्यमक्रोधः शौचमाचमनार्थं

पाणिपादप्रक्षालनमेके आहकर्म भृत्यभरणं स्वदार-

वृत्तिः परिचर्या चेतरेषामभ्यो वृत्तिं लिप्सेत् ।

इतरेषां द्विजातीनाम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता आह्निकियारतः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्नं हापयेत् ॥

नमत्येतावानेव मन्त्रः ।

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

इति मन्त्रः । न चानग्नेः शूद्रस्य कथमग्निसाध्यकर्माधिकारः ।
विवाहादाविति चेत् । शूद्रस्य विवाहहोमाभावात् । न
ह्यमन्त्रकोऽस्ति होमो न च शूद्रो मन्त्रवान् न च नमस्कारमन्त्रे-
णैव मन्त्रवत्तेति वाच्यं तस्य पञ्चयज्ञेष्वेव हेतुत्वात् । तस्मा-
दग्निसाध्यकर्मसु वक्तव्योऽस्याधिकारहेतुः उच्यते । अनग्नेरपि
शूद्रस्य लौकिकेऽग्नौ वैश्वदेवादीनि कर्माणि कार्याणि तं प्रति
साक्षाद्विधानात् । निषादस्थपतीष्टिवत् । किञ्च द्विजातीना-
मपि न विवाहोऽग्नौ नियतम् । वैश्वदेवकर्म किमुत शूद्रस्य
एवञ्च शूद्रस्य यत्र यत्र होमस्तत्र तत्र लौकिकाग्नावेव मन्त्रा-
न्तराविधानेन नमस्कारमन्त्र एवेति सिद्धम् ।

अथापहृतिः ।

तच्च मनुः ।

अजीवंसु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।

जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरम् ॥

उभाभ्यामप्यजीवंसु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

क्षमिणोरक्षमास्थाय जीवेद्दृश्यस्य जीविकाम् ॥

वैश्यहत्यापि जीवन्तो विक्रीयमाह स एव ।

सर्व्याग्रसान् व्यपोहेत क्षतान्क्षत्रं तिलैः सह ।

व्यपोहेत वर्ज्येन विक्रीणीतेत्यर्थः । व्यपोहेतेति सर्वत्रा-
नुषज्यते ।

अश्वमनो लवणञ्चैव पशवो ये च मानुषाः ।

सर्वञ्च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च ॥

अपि चेत्यररक्तानि फलमूले तथौषधीः ।

अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धान् सर्वशः ॥

क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ।

आरण्याञ्च पशून् सर्वान्दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।

मद्यं नीलं बलाकाञ्च द्विशफैकशफांस्तथा ॥

अत्र रसग्रहणेनेव लवणस्यापि ग्रहणे सिद्धे पुनर्ग्रहणं दोषा-
धिक्यप्रतिपादनार्थम् । एतेनान्यदपि पुनरुक्तं व्याख्यातम् ॥

क्षौद्रं मधु कल्कसिक्थकं माक्षिकस्य मधुशब्देनैवोपादानात् ।

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।

अग्रेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥

इतरेषान्तु पश्यानां विक्रयादिह कामतः ।

* लक्ष्मुकादि । † द्विशफं गवादिफलम्, एकशफमदादिकम् । मद्यं नीलञ्च
लाक्षाञ्च सर्वाथैकशफास्तथा इति मूले पाठः । ‡ अधिकदोषार्थेनेति शेषः । § याम्
यस्य प्रसिद्धः ।

ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥

रसारसैर्निमातव्या न त्विव लवणं रसैः ।

क्षतान्नं वाक्षतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥

निमातव्याः परिवर्त्तनीयाः । जीवेदेतेन य आपत् ।

वैश्याऽजीवन् स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्त्तयेत् ।

अशक्नुवंस्तु शूद्राः कर्त्तुं द्विजन्मनाम् ॥

पुत्रदारात्ययप्राप्तौ जीवेत्कारुककर्माभिः ।

यैः कर्माभिः प्रचरितैः शूद्रभूयन्ते द्विजातयः ॥

तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ।

कुर्वीतेति श्रेयः । आपद्ययन्यवृत्तिभ्योऽपि स्ववृत्तिरेव ब्राह्म-

णस्य ज्यायसीत्याह

मनुरेव ।

वरं स्वधर्मे विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।

अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ।

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्त्वनयं* गतः ॥

नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा† हि ते ॥

तथा ।

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमन्ति यतस्ततः ।

* आपद्वतः । † अप्रिजलवृत्त्याः ।

आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥

तथार्थवादोऽपि ।

सुधार्त्तस्योत्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।

चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥

श्वजाघनी श्वश्रोणिः ।

आपद्यत्यन्तागत्या आवश्यककर्मणः सम्पत्त्यर्थं चौर्यमपि क्व
चानुजानाति ।

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च ।

दृष्ट्वा गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥

वानस्पत्यं पत्रपुष्पादि ।

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू हे च मूलके ।

आददानः परचेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनग्रता ।

अश्वस्नानविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मणः* ॥

ब्राह्मणव्यतिरिक्तः अश्वोत्तियोः† हीनकर्मेत्यभिधीयते ।

* षडनग्रता षड्दिनपर्यन्तं भोजनमकुर्वता जनेन सप्तमे सप्तमदिने भक्ते भोजने
कर्त्तव्ये हीनकर्मणः सकाशात् भक्तानि भोजनद्रव्याणि अश्वस्नानप्रभावेन अश्वस्नानवदस्यपरि-
भावेन हर्त्तव्यं चौर्यं कर्त्तव्यं हर्त्तव्यमिति आख्यातेतरत्वात् कर्मसत्त्वे भावप्रत्ययेन साधु ।
† ब्राह्मणः इति पाठान्तरम् । ‡ ब्राह्मणव्यतिरिक्तः अश्विन्यादिः अश्विनियसाहचर्यात्
सम्यक् स्वस्वधर्मानुष्ठानरहित इति ज्ञापितम् । अश्विनियः प्रश्वव्याघ्रतिपूर्वकमाश्वी-
रहितः ब्राह्मणश्च इत्युच्यते । तथाच श्रीकारपूर्विकाक्षिप्तः सावित्रीर्यश्च विन्दति । अरित-
व्रतचर्यञ्च स वै शीत्रिय उच्यते ॥

उत्कृष्टं वापकृष्टञ्च तयोः कर्म न विद्यते ।

मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते* ॥

तयोर्ब्राह्मणशूद्रयोस्तत्कृष्टं ब्राह्मणकर्म अपकृष्टं शूद्रकर्म न विद्यते ।

मध्यमे कर्मणी चत्तवैश्यकर्मणी सर्वसाधारणे इत्यर्थः । एव-

मापदं निस्तीर्थं प्रायश्चित्तं कृत्वा स्वर्गमार्गनिरतो भवेत् ।

तथाच याज्ञवल्काः ।

निस्तीर्थं ताम्रथात्मानं पावयित्वा पथि न्यसेत् । इति ।

तामापदं पावयित्वा प्रायश्चित्तैः पथि स्ववर्षधर्मैः ।

स्ववर्षधर्मनिरतानां फलमाह-

पैठीनसिः ।

ब्राह्मणस्य प्राजापत्यमैन्द्रमदं चत्तियस्य मारुतं वैश्यस्य

गाम्भर्व्यं शूद्रस्य स्वस्वस्थानं व्रजन्ति स्वे स्वे कर्मस्थभि-

रताश्च ये† ।

इति वर्षवृत्तिकथनम् ।

अथ प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरामः ।

तत्र मध्याह्नविधिः । तत्रादौ तावत्परोचनार्थे‡ स्नानप्रशंसा ।

* मध्यमे कर्मणी चत्तियवैश्यकर्मणी हित्वा त्यक्त्वा तयोर्ब्राह्मणशूद्रयोः उत्कृष्टं अप-
कृष्टञ्च कर्म न विद्यते अर्थात् ब्राह्मणस्य अपकृष्टं शूद्रकर्म शूद्रस्य पुनः उत्कृष्टं ब्राह्मणकर्म
न विद्यते हि यतः ते चत्तियवैश्यकर्मणी सर्वसाधारणे चतुर्वर्णानां करणीये । † ये
ब्राह्मणादयः स्वे स्वे कर्मणि अभिरताः स्वस्वकर्मानुष्ठानं कुर्वन्ति ते स्वस्वलीकं व्रजन्ति ।
कस्य को वा लीकः ब्राह्मणस्य ब्राह्मलीकः चत्तियस्य चन्द्रलीकः वैश्यस्य मरुलीकः शूद्रस्य
गाम्भर्वलीक इत्यर्थः । ‡ कथ्यादनायम् ।

योगियान्नवल्काः ।

अगम्यागमनाः स्त्रियात्पापिभ्यश्च प्रतिग्रहात् ।

रहस्याचरिताः स्त्रियापाप्मुच्यते स्नानमाचरन् ॥

मनःप्रसादजननं रूपसौभाग्यवर्धनम् ।

शीघ्रन्दुःखप्रहं स्नानं मोक्षदं ज्ञादनं^१ तथा ॥

स्नानभेदानाह

शङ्कः ।

स्नानन्तु द्विविधमोक्तं गौणमुख्यप्रभेदतः ।

तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधमवेत् ॥

नित्यं नैमित्तिकङ्गाम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोडशस्नानमप्रकीर्तितम् ॥

एतेषां लक्षणान्यपि स एवाह ।

अस्नातस्तु पुमानाहो जप्यादिहवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्शन्तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥

प्रातरित्युपलक्षणम् । अतो माध्यन्दिनस्यापि नित्यत्वमेव ।

तथाच स्नानप्रकरणे

गोभिलः ।

नित्यं सततनिर्वर्त्यमिति ।

वैयाघ्रपादोऽपि ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं^२ मध्येऽस्नानं सदा^३ भवेत् । इति ।

चाण्डालश्वसूत्यादि स्पृष्टाऽस्नातां रजस्वलाम् ।

^१ निर्जनेऽनुष्ठितात् । ^२ आह्नादजनकम् । ^३ षट्प्रकारस्नानम् । ^४ मध्याह्ने । ^५ नित्यम् ।

स्नानार्हसु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥

पुष्पस्नानादिकं* यत्तु देवज्ञविधिनादितम्† ॥

तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामसु‡ प्रयोजयेत् ॥

जप्तुकामः पवित्राणि अर्चिष्यन्देवतान् पितॄन् ।

स्नानं समाचरेद्यत्तु क्रियाङ्गं तत्प्रकीर्तितम् ॥

पवित्राणि सूक्तानि§ ।

मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ¶ ॥

मलापकर्षणार्थात्तु प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥

सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानन्तत्र मता क्रिया ॥ इति ।

स्नानमेव तत्र क्रिया कर्त्तव्यतया विहितेत्यर्थः ।

दक्षः ।

चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं वाऽकृतिमे जले ॥

* आदिना दर्भोदकादिस्नानपरिग्रहः तथाच विष्णुधर्मोत्तरे । तथा दर्भोदकैः स्नानं सर्वपापप्रणाशनम् । गीमूत्रेण च यत्स्नानं सर्वाघविनिमूदनम् । तथा पुष्पीदकस्नानं भवे-
दारोग्यकारकम् । केवलैर्वा तिलैः स्नानमथवा गौरसर्पैः । स्नानं प्रियङ्गुना प्रीतं तथा
सौभाग्यवर्द्धनम् । आयुष्यञ्च यशस्यञ्च धर्म्यं मेधाविवर्द्धनम् । स्नानं पवित्रं भाङ्गल्यं तथा
काञ्चनवारिणा । पुष्पस्नानादिकमिति पाठे तु आदिना जन्मनक्षत्रादिपरिग्रहः । तथाच
पुष्पे वा जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृती । अमावास्यां नदीस्नानं दहत्या जन्मदुष्कृतम् ।
पुष्पे पुष्पानक्षत्रे ज्ञतस्नानादिकम् । तथापरमपि पुष्पे स्नात्वा तु गङ्गायां त्रिकोटिकुलसुद्धरे-
दिति । † देवं जानाति देवशी मुनिज्ञेन उदितम् । ‡ नाकामस्तत्रयोजयेदिति
पाठान्तरम् । § वेदीक्षननूपपाणि । ¶ तैलमर्दनपूर्वकम् ।

चतुर्थभागो हि पूर्वोक्तस्यैव ।

रक्ता गौरा तथा श्वेता त्रिविधा मृत्तिका स्मृता ।

शुचिदेशात्तु संग्राह्या शर्कराश्मादि*वर्जिता ॥

विशेषलक्षणं मृत्तिकायाः शीघ्रप्रकरणे बोद्धव्यम् । तिलाः कृष्णाः

पुष्पाणि यथोक्तानि । कुशा वक्ष्यमाणलक्षणाः ।

कुशग्रहणे कालविशेषमाह

कात्यायनः ।

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दूर्ध्वाच्चयः स्मृतः ।

अयातग्रामांस्ते दूर्ध्वा नियोक्तव्याः पुनः पुनः ॥

एतच्च प्रतिदिनाशक्तौ बोद्धव्यम् ।

कुशोपादानविधिः ।

शुची देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः ।

श्रीकारेण तु मन्त्रेण सकृदेव कुशं स्मृयेत् ॥

सकृदेव प्रथमत एव ।

दूर्ध्वोत्पाटनविधिमन्त्रः ।

विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गजः ।

नुद सर्वाणि पापानि मम स्वस्तिकरो भव ॥

कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये तु केयवः ।

कुशाग्रे शङ्करो देवस्तयो देवाः कुशे स्मृताः ॥

अच्छिन्नाग्रान् सप्तपर्शान् समूलान् कामलान् शुभान् ।

* खपरिशिलाश्मादि । † अपरित्यक्तकाव्यादिता । ‡ परमेष्ठिवत् स्मभावज इति
ग्रन्थार्थमुक्तम् ।

पितृदेवजपार्थं समादद्यात्कुशान्दिजः ॥
 सप्तपर्णाः शुभा दग्धास्तिलत्वेनसमुद्भवाः ।
 ते प्रयस्ता नियोक्तव्या देवे पित्रे च कर्मणि ॥
 जातिमात्रो भवेद्दर्भः साग्रमूलः कुशः स्मृतः ।
 सप्तपत्रस्तु कुतपश्छिन्नाग्रस्तृणमुच्यते ॥
 अच्छिन्नाग्रा अग्रुष्काग्रा ऋक्षाश्चैव प्रमाणतः ।
 कुतपा इति विज्ञेयास्तैस्तु श्राद्धं समाचरेत् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे ।

अनन्तर्गद्भिर्णं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
 प्रादेयमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥
 कौशेयं बिभृशान्नित्यं पवित्रं दक्षिणे करे ।
 भुञ्जानस्तु विशेषेण गर्हितान्नस्य शोधनम् ॥
 द्वौ कुशौ दक्षिणे हस्ते सव्ये त्रीण्यासने सकृत् ।
 उपवीते शिखायान्तु पादमूले सकृत् सकृत् ॥

सकृत् एक इत्यर्थः ।

कौशिकः ।

पवित्रस्य च नाशीचं आचान्ते तु कदाचन ।
 पितॄणां तर्पणे त्याज्यमुच्चारे पूजने तथा ॥

शङ्कः ।

उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः ।
 सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेत्* ॥

* उभेदिति पाठान्तरम् ।

यन्यिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं भवेत् ।

आचामेद्यस्तु मोहाच्च यथा भोक्ता तथा तु सः ॥

यथा भोक्तेति दृष्टान्तः । अतो भोजनकाले यन्यनिषेधः ।

ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मयन्यं विधीयते ।

भोजने वर्तुलः प्रोक्तः एवं धर्म्मा न हीयते ॥

वामहस्ते कुशान् कृत्वा दक्षिणेनोदकं पिवेत् ।

रुधिरं तद्भवेत्तीयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

कुशाभावे तथा काशान्दूर्वाव्रीहियवानपि ।

तदभावे तु नीवारान्श्यामाकान्वा नियोजयेत् ॥

हारीतः ।

जपे दाने तथा हार्त्तमे स्वाध्यायेऽपि च तर्पणे* ।

अशून्यन्तु करद्वय्यास्तुवर्णरजतैः कुशैः ॥

आपस्तम्बः ।

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्म्भा ये दर्म्भाः पितृतर्पणे ।

धृता मूत्रपुरीषे तु तेषान्त्यागो विधीयते ॥

चित्तौ† दर्म्भाश्च ये मार्गे‡ स्वाध्याये§ पितृतर्पणे ।

स्तरणासनपिण्डेषु न याच्याः सप्त वै कुशाः ।

अपूता गर्भिता दर्म्भा ये चाग्रे छिन्दिता नखैः ।

कथितां॥द्याग्निदग्धांश्च कुशान्यन्नेन वर्जयेत् ॥

* पितृतर्पण इति पाठान्तरम् । † चित्तास्थानोद्भवः । ‡ पथि सप्तद्वयाः । § वाज्
दर्मान् इत्ये कृत्वा स्वाध्यायः पितृतर्पणश्च कृतं ते वर्जनीया इत्यर्थः । ॥ कथिताम् ।

नीवीमध्ये स्थिता दग्धा नक्षत्रेण ये धृताः ।

पवित्रान्ताम्विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः ॥

अत्र विशेषमाह कात्यायनः ।

हरिता यज्ञिया दग्धाः पीतकाः पाकयज्ञिकाः ।

समूलाः पितृदैवत्याः कल्पायाः वैश्वदैविकाः ॥

पितृदैवत्याः पित्रर्थाः ।

गोबालपवित्रं प्रकृत्य कौशिकः ।

गवां बालपवित्रेण धार्यमाणेन नित्यशः ।

न स्पृशन्तीह पापानि श्रीष गात्रेषु तिष्ठति ॥

गवां बालपवित्रेण वहुपास्तिं करोति यः ।

पञ्चान्नयो हुतास्तेन यावज्जीवं न संशयः ॥

गवां बालपवित्रेण सन्ध्योपास्तिङ्करोति यः ।

स वै द्वादश वर्षाणि कृतसन्ध्यो भवेदिति ॥

हारीतः ।

समित्युष्णकुशादीनि श्रीचयः स्वयमाहरेत् ।

शूद्रानीतेः क्रयक्रीतेः कथं कुर्वन् पतत्यधः ॥

कुशपुष्पानि समिध श्रीषधन्तु विशेषतः ।

निषेधेऽपि च गृह्णीयादमावास्यामपि द्विजः ॥

यत्तु वचनम् ।

अमावास्यां न हिंस्यात्तु कुशांश्च समिधस्तथा ।

सर्वत्रावस्थिते सोमे हिंसायां ब्रह्महा भवेत् ॥ इति ।
तत्तु यस्मिन्काले वनस्पत्यादिषु सोमो वसति तन्मुहूर्त्तनिषेध-
परं सर्वत्रावस्थित इति हेतूपादानात् ।

सर्वत्र वनस्पतिकुशादिषु अवस्थानकालविशेषश्च सौपर्णेना-
र्भहितः ।

त्रिमुहूर्त्तं वसेद्भे त्रिमुहूर्त्तं जले वसेत् ।

त्रिमुहूर्त्तं वसेद्गोषु त्रिमुहूर्त्तं वनस्पती ॥

वनस्पतिगते सोमे यस्तु हिंसादनस्पतिम् ।

घोरायां भूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ इति ।

वनस्पतिरिति कुशादीनामपि प्रदर्शनार्थम् ।

इति कुशविधिः ।

अथ वाशिष्ठे स्नानविधिः ।

अथ स्नानविधिः क्लृप्तं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।

येन स्नानाद्विवं यान्ति श्रद्धधाना दिर्जात्तमाः ॥

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्त्रवणेषु च ।

पारकोषु निपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ।

०. गर्तः शक्तिशक्त्यङ्गलान्नजलाशयः । तथाच धनुःस्पृशाच्छटी च गतिर्यासां न
मियते । च ता नदीशब्दवद्वा गर्तासाः परिकीर्तिता इति । प्रस्त्रवणं पर्वतीयजलनिर्गम-
स्नानम् । † परस्नानिकेषु । ‡ जलाशयेषु ।

निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥
अलाभे देवखातानां सरसां सरितान्तथा ।
उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥

याज्ञवल्काः ।

पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु ।

योगियाज्ञवल्काः ।

अरुग्दिवा चरेत्स्नानं मध्याह्नात्प्राग्विशेषतः ।

प्रयतो मृदमादाय दूर्वामाद्रवगोमयम् ॥

अरुग् नातुरः । विशेषत इति वचनादपराह्निऽप्यनुस्नानमस्तीति
गम्यते ।

स्थापयित्वा* तथाचम्य ततः स्नानं समाचरेत् ।

प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च शिखाबन्धं समाचरेत् ॥

शिखाबन्धनप्रकारमाह व्यासः ।

स्मृतोङ्कारञ्च गायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां ततः† ।

पुनराचम्य हृदयम्बाह्व स्कन्धौ च संस्पृशेत् ॥ इति ।

मृदैकया शिरः क्षाल्य हाभ्यां नाभेरथोपरि ।

अथ चतसृभिः कायं षड्भिः पादौ तथैव च ॥

प्रक्षाल्य सर्वकायञ्च हिराचम्य यथाविधि ।

ततः सम्यार्जनङ्गुय्यामृदापूर्वन्तु मन्त्रवित् ॥

अङ्गान्युक्तविधिना मृदाङ्गं मार्जयेदित्यर्थः ।

षष्ठक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ।
 सद्गतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ॥
 सत्तिके त्वाञ्च गृह्णामि प्रजया च धनेन च ।
 सत्तिके ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभिमन्त्रिता ॥
 सत्तिके दह तत्सर्वं यन्मया दुष्कृतकृतम् ।
 सत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 ततश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमिति ब्रुवन् ।
 अग्रमग्रं चरन्तीनां रसं यन्निर्गतं वने* ॥
 तासामृषभपत्नीनां पवित्रह्वायशोधनम् ।
 तन्मे रोगांश्च शोकांश्च नुद गोमय सर्व्वदा ॥

ततो दूर्व्वया ।

काण्डात्काण्डात्परोहन्ती परुषः परुषः परि ।
 एवा नो दूर्व्वं प्रतनु सहस्रेण शतेन च ॥
 या शतेन प्रतनोसि सहस्रेण विरोहसि ।
 तस्य मे देवि दूर्व्विके विधेम हविषा वयम् ॥
 कृत्वैवं मार्जनं मन्त्रैरश्वक्रान्तादिभिस्ततः ।
 ईहेत देवीरमृतं पारावतस्य रात्रिषु ॥

देव्याः परः पारावतः रात्रिष्वित्यादि मन्त्रैर्देवीरापोऽमृत-
 मीहेत* । एभिरभिमन्त्रिताग्रमृष्टं भवतीत्यर्थः ।

ये ते शतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेत्ततः ।

कुरुक्षेत्रादीत्यावाहयेत् ।

कुरुक्षेत्रं गयाङ्गङ्गा प्रभासम्पुष्कराणि च ।

तथा महाव्याहृतिभिर्गायत्र्या वाभिमन्त्रयेत् ॥

आपो हिष्ठादयः* पश्चाद्दुपदादिव† इत्यपि ।

तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरन्ततः ।

ततोऽर्कमील्य वीङ्गारं निमज्ज्यात्तिर्ज्जले बुधः ॥

प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीञ्चाघमर्षणम् ।

यथोक्तैः क्षोभितस्तैस्तु मज्जेत्त्रिदण्डवत्ततः ॥

यथोक्तैः प्राणायामादिभिः क्षोभितः क्षुब्धः पूर्वोक्तव्यामति-

क्रान्तो विगतपाप इति यावत् । अन्येऽपि स्नानविधयो बह्वः

सन्ति ते ग्रन्थगौरवभयात् प्रदर्शिताः । एतच्च स्नानं सर्व-

साधारणम् । विशेषः स्वस्वशाखाभ्यो विज्ञेयः ।

अत्र चापवादः ।

भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च ।

पिण्डदानं सृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ इति ।

पिण्डदानन्तु काम्यं न नित्यम् ।

योगियाश्च वल्क्यः ।

सृदा स्नानं न कुर्यात् रात्रिसन्ध्यागृहेषु च ।

* ओं आपो हिष्ठा मयीभुवसा न ऊर्जो दधातु महेरषाय चक्षसे । ओं यीवः शिव-
तमी रसस्तस्य भाजयते॥ ३०० ॥ उपतीरिव मातरः । ओं तस्या चरङ्गमाम वी यस्व चयाय
जिन्वथ आपोजनयथाच नः । † ओं दुपदादिव सुमुचानः स्निग्धः स्नातो मन्त्रादिव पूतं
प्रविषेधेनाभ्युपार्पः सुम्भन्तु मेनसः ।

विधिघ्नः ज्ञानकालेषु तथा भीमार्कवारयोः ॥
तिलतर्पणस्य प्रतिप्रसवस्तर्पणप्रकरणे वक्ष्यते ।

संक्षेपज्ञानविधिमाह योगियाज्ञवल्काः ।

एष विस्तरतः प्रोक्तः ज्ञानस्य विधिरुत्तमः ।
असामर्थ्यान् कुर्याच्चैत्तत्रायं विधिरुच्यते ॥
ज्ञानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।
जलाभिमन्त्रणञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥
अघमर्षणसूक्तेन चिरादुत्तेन नित्यशः ।
ज्ञानाचरणमित्येतदुपदिष्टं स्वयम्भुवा ॥

जा बालिः ।

प्रवाहाभिमुखो मज्जीयचापः प्रवहन्ति वै ।
स्थावरेषु* च सर्वेषु आदित्याभिमुखस्तथा ॥

विष्णुपुराणे ।

कूपेषु धृततोयेन† ज्ञानं कुर्वीत वा भुवि‡ ।
स्नायीतोद्धृततोयेन यदि वा भुव्यसम्भवे§ ॥

मनुः ।

न ज्ञानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिशि ।
न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥

व्यासः ।

अनुरस्येष्टेषु न स्नायात्तथैवासंस्तृतेषु च ।

* प्रवाहरहितेषु । † कूपादुद्धृतजलेन । ‡ भुवि संस्थित इत्यर्थः । § भुवि
अथवा वा जलाशये इत्यर्थः ।

असंस्कृतमप्रतिष्ठितम् । अनुत्सृष्टमदत्तं* परकीयमिति यावत् ।

जाबालिः ।

न पारकी सदा स्नायान्न भुक्त्वा न महानिशि ।

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात्कथञ्चन ॥

देवलः ।

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।

स्नानदानादिकङ्कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

भरद्वाजः ।

विद्यमानेन सूर्येण सङ्गृहीतन्तु यज्जलम् ।

तत्सुवर्णोदकङ्कृत्वा स्नायात्स्थाप्यात्मनोऽन्तिके ॥

पराशरः ।

अपो रात्रौ न गृह्णीयात्प्रविष्टा वरुणालयम् ।

आवश्यकेऽथ मन्त्रेण धाम्नो धाम्न इति स्वयम् ॥

धाम्नो धाम्न इति मन्त्रेण स्वयमेव गृह्णीयादित्यर्थः ।

योगियाश्रवल्काः ।

दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोश्च जीवतोः ।

त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याञ्च विशेषतः ॥

शूद्रविट्पत्त्रिणाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ।

* सर्वभूतोद्देशे यत्नञ्च—तथाच यत्न सर्वाय चोत्सृष्टं यत्नाभीष्यन्निपानजं, तत्सर्वं
वृक्षिलं तात सदैव पिष्टकर्मण्येति वचनात् । † आर्द्रं वसनं परिधाय न स्नायौत एवं
वसनं परिधाय न स्नायादित्यर्थः ।

एतन्नित्यनैमित्तिकादिज्ञानव्यतिरिक्तविषयम् ।

अतएव भरद्वाजः ।

भोगार्थं क्रियते यत्तु ज्ञानं यादृच्छिकञ्च यत् ।

दशम्यान्तु प्रकर्त्तव्यं न तु यादृच्छिकं* क्वचित्† ॥

यादृच्छिकलक्षणं गर्गेणोक्तम् ।

क्रियतां वा न कुर्याद्वा शास्त्रयन्त्रणया‡ विना ।

मलव्यपोहनफलं§ ज्ञानं यादृच्छिकान्तु तत् ॥

पैठीनसिः ।

पुत्रजन्मनि संक्रान्ती आदे जन्मदिने तथा ।

नित्यज्ञाने च कर्त्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥ इति ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

मातरं पितरं जायाम्मातरं सुहृदङ्गुलम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः ॥

नादशैकेन¶ वस्त्रेण स्नायात्कौपीनकाटते ।

नान्यदीयेन नार्द्रेण न सूच्या ग्रथितेन च ॥

ज्ञानहृत्वाद्र्द्रवासास्तु विष्णून् कुरुते यदि ।

प्राणायामत्रयं कुर्यात्पुनः ज्ञानेन शुध्यति ॥

* रागप्राप्तम् । † बहुषु पुस्तकेषु दर्शनात् रचितं परन्तु ईसाद्विप्रभतिष्ठतपाठः एव
साधीयन् । यथा, भोगाय क्रियते यत्तु ज्ञानं यादृच्छिकं भवेत् । तन्निमित्तं दशम्यादी
ज्ञानवैमित्तिके न तु । ‡ शास्त्रविहितेन । § नात्रमलमपानाशकम् । ¶ अदशैक
दशारहितेन एकवस्त्रेण च ।

मनुः ।

ज्ञातस्य वञ्चितमेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु ज्ञानफलं लभेत् ॥

यत्तु षट्त्रिंशन्मते ।

आपः स्वभावतो मेध्याः किम्पुनर्वञ्जिसंयुताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति ज्ञानमुष्णेन वारिणा ॥ इति ।

तदातुरविषयम् अनातुरस्यापि नद्याद्यसम्भवे उष्णोदकज्ञान-
मविरुद्धमित्याह ।

यमः ।

नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥

अत्र मलापकर्षणं ज्ञानं तीर्थं कर्त्तव्यमिति न विधीयते । अपि
तु प्रायश उष्णोदकसाध्यत्वादुष्णोदकप्रकरणे परिगणितम् ।

उष्णोदकज्ञाने कर्त्तव्ये व्यासः ।

शीतास्त्रिणिशि चोष्णमन्त्रसम्भारसम्भृतम् ।

गृहेऽपि शस्यते ज्ञानं तद्दीनमफलम्भवेत्* ॥

सम्भारा मृदादयः ।

अथाह्यास्वागता ह्यापो नद्याः प्रथमवेगजाः† ।

प्रक्षोभिताश्च केनापि तथा तीर्थादिनिर्गताः ॥

* बहुषु पुंसकेषु दर्शकदेतद्गच्छितं परन्तु पराशरभाष्ये माधवाचार्यधृतपाठः साधीयान् ।

यथा शीतास्त्रिणिशि निषेव्यीचामन्त्रसम्भारसंस्कृताः । गृहेऽपि शस्यते ज्ञानं तद्दीनमफलं
कृतमिति ॥ † प्रथमवेगिका इति पाठान्तरम् ।

तथा ।

प्रत्यावृत्तादके* स्नानं वज्र्यं नद्यां द्विजातिभिः ।

तस्यां रजकतीर्थेषु दशहस्तेन † वर्जयेत् ॥

प्रतिस्त्रीतो रजोयोगो रथ्याजलनिवेशनम् ।

गङ्गायाम् प्रदुष्यन्ति सा हि धर्मद्रवी स्वयम् ॥

देवलः ।

नभोनभस्ययोर्मध्ये ‡ सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

कात्यायनः ।

नभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपिहृतर्पणम् ॥

श्रावणभाद्रपदयोर्मध्ये सर्वासु नदीषु स्नाननिषेधे - प्रसक्तौ
कचिद्विशेषोऽभिहितो भविष्यपुराणे ।

आदौ कर्कटके देवि महानद्यो रजस्वलाः ।

त्रिदिनान्तु चतुर्थेऽङ्गि शुद्धा स्याज्जाह्नवी यथा ॥ इति ।

नद्यश्च ब्रह्मपुराणे प्रदर्शिताः ।

गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वैशिका‡ ।

* स्त्रीतोवैपरीत्यमुखे । † यत्र तीरे रजकी वस्त्रं धीतं करोति तद्रजकतीर्थं तत्तीरवर्षं तीर्थमोरभ्य दशहस्तपथ्यं वर्जयेदित्यर्थः । अतएव तत्र स्नानं निन्द्यमाह कर्मलोचनः ।

स्नानं रजकतीर्थेषु भोजनं गच्छिकावर्धं । अयं पूर्वपादो च ब्रह्महत्या दिने दिने ॥

‡ यव्यवर्धं श्रावणादिरिति देशान्तरौयपाठः । § वैशिका इति पाठान्तरम् ।

तापी पयोणी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥

भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।

विशोका च विहस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतः स्थिताः ।

हादशैता मृद्वानद्यां देवर्षिर्जेतुसम्भवाः ॥ इति ।

एवं गङ्गादिष्वपि प्रसक्तावपवादमाह देवलः ।

गङ्गा च यमुना चैव प्लक्षजाता सरस्वती ।

कुरुक्षेत्रे या सरस्वती सा प्लक्षजाता ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः ॥

शोणसिन्धुहिरण्याक्षकोकलोहितघर्घराः ।

यतदुश्च नदाः सप्त पावनाः ब्रह्मणः सुताः ॥

निगमाः ।

गङ्गाधर्मद्रवाः पुण्या यमुना च सरस्वती ।

अन्तर्गतरजोयोगाः सर्वावस्थासु चामलाः ॥

गङ्गारजस्रलेत्यादि गङ्गायमुनासरस्वतीनां रजोदोषप्रापकाणि

यानि तान्यपि अन्तर्गतरजोविषयाणि । अतो न दोषः ।

ततः ।

कर्कटादौ रजोदुष्टा गोमती वासरत्रयम् ।

चन्द्रभागा सती सिन्धुः सरयूर्नर्मदा तथा ॥

यासु नदीषु रजोदोषोऽस्ति तास्रपि तत्तीरवासिनां न दोषः ।

तथा निगमः ।

न तु तत्तीरवासिनामिति ।

अत्र विशेषमाह व्याघ्रपादः ।

अभावे कूपवापीनामनपायिपयोभृताम्* ।

रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्रामभागे न दुष्यति ॥ इति ।

वशिष्ठः ।

उपाकर्माणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

याज्ञवल्काः ।

न स्नायादुसवेऽतीते मङ्गलं विनिवर्त्य च ।

अनुव्रज्य सुहृदभून्र्षयित्वेष्टदेवताम् ॥

प्रसङ्गात्प्रत्यग्रतुष्टं प्रति कथन विशेषः कथ्यते । तत्र

स्मृतिसङ्ग्रहे ।

काले नवोदकं शुद्धं प्रत्यग्रमशुचि ग्रहम् ।

अकाले तु दशाहन्तु पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥ इति ।

काले वर्षाकाले । अकाले तद्विपरीतम् ।

अत्रापि विशेषो भविष्यात्तरं ।

महदम्बु समं† वाच यदि तिष्ठेत्युरातनम् ।

नवांशुमिश्रितं तेन न दुष्टमिति सूरयः ॥

इति उक्तं नित्यस्नानम् ।

अथ नैमित्तिकानि स्नानानि ।

याज्ञवल्काः ।

उदक्याऽशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तेषु संस्पृशेत् ।

अद्विलङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा सकृत् ॥

उदक्या रजस्वला । अशुचयः श्वपतितचाण्डालसूतिका-
शावाशौचिनः । एतैः स्पृष्टः स्नायात् । तैरुदक्यादिस्पृष्टैरुप-
स्पृष्टमाचमेत् । आचम्य चाद्विलङ्गानि आपो हृष्टेत्येवमादीनि
त्रीणि सूक्तानि वाक्यानि जपेत् । त्रिष्वेव बहुवचनस्य कपि-
ज्जलाधिकरणन्यायेन चरितार्थत्वात् सूक्तवाक्ययोर्देशकालानु-
सारेण व्यवस्था । ततो गायत्रीं मनसा सकृज्जपेत् ।

पराशरः ।

दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरक्ते* क्षुरकभ्रंणि ।

चितियूपश्मशानास्थ्रां स्पर्शने स्नानमाचरेत् ॥

मैथुन इति ऋतुकाले, अऋतुकाले बृहस्पतिना शौचमाच-
विधानात् ।

अतृतीय† तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवदिति ।

अतृतावपि कालविशेषे स्नानमेव च ।

तथाच स्मृतिः ।

अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् ।

* विगतरक्ते रक्तसाये इति यावत् । † अतृभिन्नकाले ।

कृत्वा सचेलं स्नात्वा तु वारुणीभिः* मार्जयेत् ॥ इति ।
अष्टमीचतुर्दशीपर्वसु रात्रावपि अन्यत्र दिवा । अत्र गोबली-
वर्द्धन्यायेन अष्टमीचतुर्दशीव्यतिरिक्तामावास्यादिषु पर्वशब्दे
वर्त्तते ।

अजीर्णादिषु स्नानमात्रमेव न च सचेलस्नानम् ।

यथाह यमः ।

अजीर्णैः अभ्युदितं वान्ते तथाप्यस्तमिते रवौ ।

दुःस्वप्ने दुर्जनस्यै स्नानमात्रं विधीयते ॥ इति ।

अजीर्णं स्नानं तदुपशमे सति । अभ्युदित इति निद्रायां
निद्रायां क्रियमाणायां रवावभ्युदिते तथा चास्तमिते च
एतत्तत्त्वमकामतः स्यै वेदितव्यम् ।

श्वस्यै चितं यूपं रजस्वलाम् ।

सृष्ट्वा त्वकामतो विप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥ इति ।

वृहस्पतिना अकामत इत्युपादानात् कामतसु श्वनोक्तं
द्रष्टव्यम् ।

स्नानं श्वपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजिकं
सौमविक्रयिणं यूपं चितं चितिकाष्ठं मद्यभाण्डं सज्जेह
मानुषास्थिस्यै रजस्वलां महापातकिनं श्वं सृष्ट्वा
सचेलमभ्यो यगाह्वात्तीर्थ्याग्निमुपसृश्य गायत्र्याष्टशतं
जपेत् । घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा निराचमेदिति ।

* इमं नै वरुण इत्यादिमन्त्रैः अथवा मीय वरुण इत्यादि मन्त्रेणादिमन्त्रैः । † वरुण
पुत्रकैः दर्शनादेव रचितं परन्तु पतितस्य रजस्वलामित्यत्र साधु ।

कश्यपः ।

उदयास्तमथो ऋन्दित्वाक्षिस्यन्दने कर्णाक्रोशने*
चित्यारोहणे यूपसंस्पर्शने† सचेलं स्नात्वा पुनर्मेति
जपेत् । महाव्याहृतिभिः समाहुतीर्जुहुयादिति ।

तथा ।

सृष्ट्वा देवलकश्चैव सवासा जलमाविशेत् ।
देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थो वसरत्रयम् ।
असौ देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

शैवान् पाशुपतान् सृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान्‡ ।
विकर्मस्थान्द्विजान् शूद्रान् सवासा जलमाविशेत् ॥

अधिकारे अविद्यमाने ये शैवाः पाशुपता वा भवन्ति । संस्पर्शने स्नानमित्यवगन्तव्यम् । अन्यथा तद्दीक्षाविधायकपुराण-
निचयविरोधात् । अथवा श्रोत्रियादीनां साक्षिवदननिषेधो
यथा वाचनिकः श्रोत्रियादिषु दीक्षाभावेऽपि तथा वाच-
निकस्पर्शनिषेधः । विकर्मस्थानित्येतद्द्विजानित्यनेनैव सम्ब-
ध्यते । शूद्रानित्यनेन असर्ग्या ह्याहुतिः साम्याच्छूद्रसंस्पर्श-
दूषिता इति शूद्रमात्रस्पर्शेनास्वर्ग्यत्वप्रतिपादनसामर्थ्यात् ।

व्याघ्रपादः ।

चाण्डालम्पतितश्चैव दूरतः परिवर्ज्येत् ।

* कर्णस्यन्दने । † यूपः ऋषीकर्मदौ निर्वातवृषभौलि यूपः । ‡ लोकायतिकाश्च
पाशिकाश्च ते तान् । लोकायतिकाश्चार्थीकर, ताश्चस्मिन् ।

गोबालव्यजनादूर्वाक्* सवासा जलमाविशेत् ॥

एतच्चातिसङ्कीर्णस्थानविषयम् ।

असङ्कीर्णं तु वृद्धस्यत्युक्तम् ।

युगञ्च द्वियुगञ्चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् ।

चाण्डालसूतिकोदक्यापतितानामधःक्रमात् ॥ इति ।

अधःक्रमात्पतितलोमक्रमात् । चतुर्युगं† चाण्डाले त्रियुगं सूति-
कायामित्येवम् ।

पैठीनसिः ।

अनुदकमूत्रकरणे सचेलस्नानं व्याहृतिर्होमश्च ।

एतच्च शौचमकृत्वा चिरकालावस्थितो वेदितव्यम् ।

भासवायसमार्ज्जारखरोद्गृध्रान्मशूकरान् ।

अमेध्वानि च संस्पर्शन् सचेलो जलमाविशेत् ॥

मार्ज्जारस्य स्पर्शने स्नानमुद्दिष्टं समये कर्मकाले ।

मार्ज्जारस्यैव दर्बी च मातृतय सदा शुचिः ।

इति यमस्मरणात् । संस्पर्शे नाभेरुर्द्ध्वं स्नानम् ।

नाभेरुर्द्ध्वं करो मृक्का शुना यदुपहन्यते ।

तत्र स्नानमधस्ताच्चैत्र्याख्याचस्य शुध्यति ॥

इति अङ्गिरःस्मरणात् ।

असृश्वपक्षिस्पर्शे जातूकर्मः ।

* एतेन चाण्डालादयो यदा सङ्कीर्णस्थाने गोबालचामरिच व्यजनं कुर्वन्ति तदा दूरतः
अग्नें न दीप इति प्रापितम् । † युगे चतुर्दशमानं चतुर्युगं चतुर्दशम् ।

जङ्घं नाभिः करो भुक्त्वा यदङ्गं संसृजेत्स्वगः* ।

स्नानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रक्षाल्य शुध्यति ॥

अमेध्यसर्गे तु शौचप्रकरणे विशेषो दर्शितः पूर्वमेव ।

शङ्खः ।

रथ्याकर्हमवर्षासु प्रविश्य ग्रामसङ्करम् ।

जङ्घयोर्मृत्तिकास्त्रिस्तः पादयोर्दिगुणास्ततः ॥

ग्रामसलिलप्रवाहदेशो ग्रामसङ्करः तं सकर्हमं प्रविश्य ।

मनुः ।

नारं सृष्ट्वास्थि सन्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।

आचम्यैव तु निस्नेहं गां सृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविम् ॥

एतच्च द्विजातिविषयम् । अन्यत्र तु मानुषास्थि स्निग्धं सृष्ट्वा

चिरात्रमशीचम् । अस्निग्धे त्वहीरात्रमिति वशिष्ठोक्तम् ।

मानुषेऽमानुषे त्वस्थि विष्णूक्तम् ।

भक्ष्यवउर्ज्यं पञ्चनखं† शवं तदस्थि च सन्नेहं सृष्ट्वा

स्नानपूर्वं वस्त्रं स्वयं प्रक्षालितं बिभृयादिति ।

अन्येषेवंविधाः स्नानार्हाः स्मृत्यन्तरेऽवगन्तव्याः ग्रन्थगौरवभया-

न्नेह लिखिताः । उदक्यादिभिः सृष्टानां मनुष्याणां स्नानम् ।

अचेतनानां पीठादीनां प्रक्षालनम् । तत्रोदक्यादिं सृष्ट्वा

चेतनसर्गवतामाचमनम् ।

उदक्याशुविभिः स्नायात्संसृष्टस्त्रैरुपसृजेत् ।

* कुङ्कुटादिः न तु सामान्यः पक्षी । † कुङ्कुरादि ।

इति याज्ञवल्कास्मरणात् । उदक्यादिसृष्टचेतनस्पर्शे तु द्वितीय-
स्यापि ज्ञानमेव ।

तथाच मनुः ।

दिवाकीर्त्तिमुदक्याच्च पतितं सूतिकां तथा ।

शवं तत्सृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा ज्ञानेन शुध्यति ॥

ज्ञानार्हचेतनस्पर्शे द्वितीयस्य कचित्त्वानापवादमाह संग्रह-
कारः ।

शवधूमं स्पृशन्वान्त्यं विरक्तं क्षुरकर्म्मणि ।

मैथुनाचरितारञ्च स्पृष्ट्वा ज्ञानं न विद्यते ॥ इति ।

एतदुपलक्षणम् । अतो यस्य ज्ञानमात्रमेव प्राप्तं न सचेत्तं तत्-
स्पर्शे द्वितीयस्याप्येवमेव सिद्धम् ।

द्वितीये त्वाचमनं यथाह संवर्त्तः ।

तत्सृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु ज्ञानं तस्य विधीयते ।

ऊर्द्धमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्राक्षणं तथा ॥ इति ।

एतच्चाकामकारिविषयम् । कामकृते तु द्वितीयस्यापि ज्ञानमेव ।

पतितचाण्डालमूतिकोदकागवस्पृष्टितत्स्पृष्ट्युपस्पर्शे स-
चेत्तमुदकोपस्पर्शनात् ।

इति गौतमस्मरणात् ।

चतुर्थस्याचमनं यथा देवतः ।

उपस्पृष्टाश्चिसृष्टं द्वितीयं वापि मानवः ।

हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥

यत्तु कूर्मपुराणे ।

तत्सृष्टसृष्टिनं सृष्ट्वा शुद्धिपूर्वं द्विजोत्तमाः ।

आचमेत्तस्य शुद्धार्थं प्राह देवः पितामहः ॥ इति ।

एतदुर्बलत्वेन ज्ञानाशक्ततृतीयविषयम् । अन्यथा गोतमा-
दिवचनविरोधादथवा च तत्सृष्टपीठादिस्पर्शविषयम् । एवं
सर्वत्र विषयविवेकोऽवगन्तव्यः ।

स्वयमशुचिना उदक्यादिस्पर्शं कृते देवलः ।

अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्दस्तु यदि सृष्टेत् ।

विशुद्धान्युपवासेन तथा कृच्छ्रेण वा पुनः ॥

कृच्छ्रः श्रवपाकादिविषयः । उपवासः श्वादिविषयः ।

आतुरस्नानं प्रति पराशरोक्तौ विशेषः ।

आतुरे स्नानमुत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः ।

स्नात्वा स्नात्वा सृष्टेदेनं ततः शुद्धेन आतुरः ॥

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्रला ।

पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतञ्चरेत् ॥

सिक्तगात्रा भवेदङ्गिः साङ्गोपाङ्गं कथञ्चन ।

न वस्त्रपीडनं कुर्यान्नान्यद्वासश्च धारयेत् ।

उग्रना ।

ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता ।

कथन्तेभ्यो भवेच्छुद्धिः शौचं स्यात्केन कर्मणा ॥

चतुर्थेऽङ्कनि सम्प्राप्ते सृष्टेदन्या तु तां स्त्रियम् ।

सा सचेला वगान्नापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः सृष्टेत् ॥

दश द्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः ।

अन्ये च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा ॥

• दद्याच्छ्रुत्या ततो दानं पुण्याहेन विशुध्यति ।

सूतिकाभरणे रजस्वलाभरणे पूर्ववत्प्राप्तं कारयित्वा पञ्चगव्येन
स्नापयेत् ।

तथाच संप्रहकारः ।

सूतिकायां मृतायान्तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।

कुम्भे सतिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ॥

पुण्याङ्गिरभिमन्त्रापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः ।

तैर्नैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि ॥

पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् ।

वस्त्रान्तराङ्गताङ्गत्वाः दाहयेद्विधिपूर्वकम् ॥ इति ।

वृद्धशतातपसु ।

रजस्वलायाः प्रेतायाः संस्कारादीनि नाचरेत् ।

जडं विराचात्प्रातायाः शवधर्मेण[†] दाहयेत् ॥

इति विराचानन्तरं दाहादिसंस्कारमाह । अत्र देशकालानु-
सारादवस्थाः विज्ञेया ।

प्रातातपः ।

ग्रामे तूभयसंस्पृष्टि[‡]यात्रायां कलहादिषु ।

* वस्त्रान्तरेण आच्छादितं जलेत्यर्थः । † गयादीनि जन्तोर्धानीत्याद्युक्तविधिना

प्राताया इत्यर्थः । ‡ यस्मिन्देशे रजस्वलाभरणं विराचात्परं दाहं व्यवहितं तद्देशविष-
यिणीयं व्यवस्था । § परस्परस्पर्शः ।

ग्रामसन्दूषणे* चैव स्पृष्टिदोषो न विद्यते ॥

ग्रामे राजमार्गादौ ।

षट्त्रिंशन्मते ।

देवयात्राविवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु† च ।

उक्तवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टि न विद्यते ॥

वृहस्पतिः ।

तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।

नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दुष्यति ॥

एतच्च यत्राहमनेन स्पृष्ट इति प्रत्यक्षज्ञानं नास्ति तद्विषयम् ।

तन्नात्रापवादोऽपि वचनान्तरितार्थत्वात्‡ ।

शातातपः ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत स्नानन्दानच्च§ रात्रिषु ।

नेमित्तिकञ्च कुर्वीत स्नानन्दानच्च रात्रिषु ॥

एतन्मध्यमयामद्वयाभिप्रायम् ।

तथाच पराशरः ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमप्रहरद्वयम् ।

प्रदोषपश्चिमौ¶ यामौ दिनवत्मानमाचरेत् ॥

एतदप्यापद्विषयं यतः स एव ।

* दाहादिनेति शेषः । † आरम्भेषु । ‡ वचनात्मकस्य चरितार्थत्वादित्येव पाठः

साधुः । § बहुषु पुलकिषु दर्शनादेतद्व्यतिरिक्तम् । तथा दानञ्च रात्रिषु इत्येव पाठः साधुः ।

¶ प्रदोषः अश्वमेधादूर्ध्वं प्रथमप्रहररूपः पश्चिमः शेषप्रहरः उदयाग्राक् प्रहररूपः प्रदोषश्च पश्चिमश्च तौ ।

दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानमश्रयते ।

अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥

राहुदर्शनादिति पुत्तजन्मादिप्रदर्शनार्थम् ।

तथाच पराशरः ।

पुत्तजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।

राहोद्य दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥ इति ।

इति नैमित्तिकस्नानानि ।

अथ काव्यस्नानानि ।

तत्र पुलस्त्यः ।

पुथे तु जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृती ।

अमावास्यां* नदीस्नानं पुनात्यासप्तमङ्गलम् ।

चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।

न प्रेतत्वमवाप्नोति गङ्गायान्तु विशेषतः ॥

भविष्यपुराणे ।

शिवलिङ्गसमीपे तु यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।

शिवगङ्गेति तज्ज्ञेयं तत्र स्नात्वा शिवं व्रजेत् ॥

यमः ।

कार्त्तिक्यां पुस्तुरे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

माघ्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

* अमायाचेति पाठान्तरम् ।

ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तसंयुते ।
 दशजन्मावहा गङ्गा तेन पापहरा स्मृताः ॥
 यमुनायां तथा स्नात्वा माघकृष्णचतुर्दशीम् ।
 वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां तथैव च ।
 गङ्गातोये नराः स्नात्वा मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥
 कार्तिके नवमी शुक्ला पितृणामुत्सवाय च ॥
 तस्यां स्नानं हुतदानमनन्तफलदम्भवेत् ॥

विष्णुः ।

सूर्यग्रहेण तुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
 अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
 पुनर्वसौ बुधोपेता चैत्रे मासि सिताष्टमी ।

तथा ।

स्रोतःसु विधिवन्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥
 कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।
 जपन्हविष्यभुक् स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।
 हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥

यमः ।

य इच्छेद्विपुलान् भोगांश्चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।
 प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मासो द्वौ माघफलानुनौ ॥

* तज्जाह्नवहरा स्मृतेति देशान्तरीयः पाठः । † सेति पाठान्तरम् ।

मत्स्यपुराणे ।

आषाढ्यादिवत्तुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।

विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत् ।

स वैष्णवपदं याति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम् ॥

मार्कण्डेयः ।

गवां कीटिसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।

तत्फलं जाह्नवीस्नाने राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

बृहवशिष्ठः ।

रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यदि मानवः ।

सप्तजन्मान्तरं रोगी दुःखभागी सदा भवेत् ॥

मार्कण्डेयः ।

तुष्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ।

स्त्रीकामः* सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।

सप्तमीं नवमीञ्चैव सर्वकाले च वर्जयेत् ॥

कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च ।

नित्यं यादृच्छिकञ्चैव यथारुचि समाचरेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितम् ॥

अङ्गतर्पणं भूदेवांस्तर्पयामि इत्यादिकं याजुर्वेदिकम् ।

इति काम्यस्नानानि ।

* श्रीकाम इति पाठाक्षरम् ।

नारदीयपुराणे ।

सम्प्राप्ते माघमासे तु तपस्विजनवृक्षभे ।
 क्रोशन्ति* सर्व्वतीराणि समुहच्छन्ति भास्करे† ।
 पुनीमः सर्व्वपापानि त्रिविधानि‡ न संशयः ॥
 तङ्गागेषु तु वा स्नायात्कौपे भाण्डाश्रिते तथा ।
 माघमासे वरारोहे प्रशस्तं निम्नगाजलम् ॥

भाण्डाश्रितेषु विशेषः ।

सरित्तीयं महावेगं नवकुम्भस्थितं तथा ।
 वायुना ताडिता रात्रौ गङ्गास्नानसमं स्मृतम् ॥
 अधिकवेगयुक्तायाः सरितः श्रानीतं तोयमित्यर्थः ।
 स्नातो वङ्गि न सेवेत अस्नातो वा कथञ्चन ।
 सेवेतापि तु ह्योमार्थं न शीतार्थं कथञ्चन ॥

विष्णुः ।

दर्शं वा पूर्णमासं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।
 पुण्यान्यद्धानि त्रिंशत्तु मकरस्थे दिवाकरे ।
 अत्र चोत्थाय नियमं गृह्णीयाद्विधिपूर्व्वकम् ॥
 माघमासमिमं पुण्यं स्नाम्यहं§ देव माधव ।
 तीर्थस्यास्य जले नित्यमिति सङ्कल्प्य चेतसि ॥
 ततः स्नात्वा शुभे तीर्थे दत्त्वा शिरसि वै मृदम् ।

* क्रोशन्ति आह्वानं कुर्वन्ति जनानिति शेषः क्रुश रोदनाह्वानयोरिति धात्वनुसारात् ।

† भास्करे भास्करवेने प्रयागे । ‡ कायिकवाचिकनामसिक्ताणि । § स्नात्वेऽहमिति पाठान्तरम् ।

वेदोक्तविधिना राजन् सूर्यस्यार्घ्यं निवेदयेत् ॥
 पितृणां तर्पयित्वा तु अतीर्थं ततो जलात् ।
 काष्ठापानान्नं संस्त्रुत्य पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ।
 ब्रह्मचक्रधरन्देवं नामभिः परिपूजयेत् ॥
 वज्रिं* हुत्वा विधानेन ततस्त्वेकाग्रमोः‡ भवेत् ।
 भूयस्यां ब्रह्मचर्येण शक्तः ज्ञानं समाचरेत् ॥
 अशक्तस्याधनायस्य स्वेच्छा सर्व्वं कथ्यते ।
 अवश्यमेव कर्त्तव्यं माघज्ञानमिति श्रुतिः ॥
 तिलस्त्रायी तिलोदूर्त्ती तिलहोमी तिलोदकी‡ ।
 तिलदस्त्रिलभोक्ता च षट्त्रिली नावसीदति ॥
 तैलममलकाश्चैव तीर्थे देयास्तु नित्यशः ।
 तथा प्रज्वालयेद्वज्रं सेवनार्थं द्विजम्भनाम् ॥
 एवं ज्ञात्वावसाने तु भोज्यं देयमवारितम् ।
 भोजयेद्विजदाम्भ्यं भूषयेद्वस्त्रभूषणैः ॥
 कम्बलाजिनरत्नानि वासांसि विविधानि च ।
 चोखकानि॥ च देयानि प्रच्छादनपटांस्तथा ॥
 उपानहौ तथा गुप्तमोचकौ पापमोचकौ ।
 अनेन विधिना दद्यान्माधवः प्रीयतामिति ॥

अथ समापनमन्त्रः ।

* काष्ठा उत्कृष्टं पानं पानीयद्रव्यं अन्नच संकृत्य प्रयुज्य । † वज्राविति पाठान्तरम् ।
 ‡ एकभक्तव्रतं कुर्यात् । § तिलवापीति देशान्तरात् पाठः । ॥ तैलं देयमावसा-
 द्या ब्राह्मणविति शेषः ॥ चाचरा मल प्रसिद्धिः ।

सवित्रे प्रसवित्रे तु परं धाम जले मम ।
 तत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥
 दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
 परिपूर्णं हृदयं माघस्नानं तवाप्तया ॥
 षडन्यहनि दातव्यास्तिला वा शर्करान्विताः* ।
 माघावसाने शुभगे षड्सं भोजनं तथा ।
 सूर्यो मे प्रीयतान्देवो विष्णुमूर्त्तिर्निरञ्जनः ॥
 दम्पत्योर्वाससी सूक्ष्मे सप्तधान्यसमन्विते ।
 त्रिंशत्तु मोदका देयाः शर्करातिलसंयुताः ॥
 भागश्च तिलानान्तु चतुर्थः शर्करांशकः ।
 स नाभ्यङ्गी† वरारोहे सर्व्वमासं नयेद्वती ॥

इति माघस्नानम् ।

क्रियाङ्गस्नानलक्षणं प्रागभिहितं तत्तु तत्रैव व्याख्यातम् ।

अथ मलापकर्षणं स्नानम् ।

तत्र गार्ग्यः ।

पञ्चमी चैव नवमी द्वितीया च त्रयोदशी ।
 एकादशी द्वितीया च पक्षयोरुभयोरपि ॥
 अभ्यङ्गस्पर्शपानाद्यै‡र्यत्र तैलं निषेधते ।

* शर्करान्विता इति पाठान्तरम् । † अनभ्यङ्गीति पाठान्तरम् । ‡ मूर्त्तिं दत्तं यदा

तैलमित्याद्युक्तमभ्यङ्गं स्पर्शं तैलस्पर्शः पानं तैलपानमित्यादिभिः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यमो बलम् ॥

तथा ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे ।

द्वादश्यां सप्तमीषष्ठ्योस्तैलसर्पमपि त्यजेत् ॥

गार्ग्यः ।

त्रयोदश्यां तृतीयायां प्रतिपद्दशमीद्वये ।

तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत स्पृशेद्वा नवमीं विना ॥

मोहात्प्रतिपदं षष्ठीं कुक्षुं रिक्तातिथिं तथा ।

तैलेनाभ्यङ्गयेद्यस्तु चतुर्भिः परिहीयते ॥

व्यासः ।

आदित्यादिषु वारेषु तापः कान्तिर्मृतिर्धनम् ।

दारिद्र्यं सुभगत्वञ्च कामप्राप्तिरतः क्रमात् ॥

गार्ग्यः ।

मांसायने पञ्चदशी तैलाभ्यङ्गे चतुर्दशी ।

अष्टमी ग्राम्यधर्म्यं च ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥

षष्ठ्याष्टमी त्वमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे क्षुरे भगे ॥

अत्र प्रतिप्रसवमाह प्रचेताः ।

सार्धपं तैलगन्धञ्च यत्तैलं पुष्पवासितम् ।

अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥

तैलाभ्यङ्गनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते ।
 अभ्यङ्गस्य निषेधे तु सार्धपादेरपीष्यते ॥
 स्नेहाभ्यङ्गो भवत्येव सस्नेहः सार्धपादिकाः ।
 न भोजनाय तैलस्य निषेधोऽभ्यङ्ग एव सः ॥
 तैलग्रन्थस्त्रिलस्नेहे सुरुद्धो नैव यौगिकः ।
 अतस्त्रिलविकारेऽपि पिष्ट्याकतिलमोदके ।
 शङ्कुलीकगराद्यैश्च निषेधो नैव जायते* ॥

मनुः ।

शिरःस्नातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपसृशेत् ।
 अस्यार्थः । तैलेन शिरःस्नातः सन् स्वाङ्गमन्यदपि तैलेन
 न संस्पृशेन्न प्रक्षालयेदिति । एतच्च तस्मिन्दिन एव ।
 न रात्रौ विद्यते स्नानं हृदिसर्व्वीक्षवेषु च ।
 स्नेहमात्रसमायुक्तं मध्याह्नाग्न्याग्विशिष्यते ॥
 निषिद्धतिथिशुभवारयोगे तैलस्नानं कार्य्यम् । तिथ्यपेक्षया
 वारस्य प्राबल्यात्तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते ।
 तिथिरेकगुणा प्रोक्ता नचत्रयं चतुर्गुणम् ।
 करणं प्रङ्गुणश्चैव वारस्त्वष्टगुणः स्मृतः ॥ इति ।
 तिलैः स्नानं सदा पुण्यं कुर्यादामलकैः प्रिये ।

* तिलस्नेहे द्रवौभूततिलनिर्यासे, सुरुद्धो योगरुद्धीत्यर्थः न तु यौगिकः न योगपक्षेन
 तिलसम्बन्धिपिष्ट्याकान्दिसमस्तवाचकः । अतस्त्रिलतैलमात्रनिषेधादित्यर्थः । शङ्कुली भाजौ
 तिलतैलेनेति शेषः कश्चरः तिलमिश्रितस्नेहपत्रं तिलघटितत्वेऽपि तैलनिषेधे एतन्न निषिद्धाते
 इति तात्पर्य्यम् ।

सप्तमी नवमी दर्शरविसंक्रमणादृते ॥

व्यासः ।

तथा दर्शे च सप्तम्यां संक्रान्ती च रवेर्दिने ।
चन्द्रसूर्योपरागे च ज्ञानमामलकैस्त्यजेत् ॥
सर्वकालं तिलैः ज्ञायादिति व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ।
गिरःज्ञानं तटे कृत्वा मज्जेदप्सु यथाविधि ॥

अथ क्रियाङ्गज्ञानम् ।

तत्र शङ्कः ।

क्रियाज्ञानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधिपूर्वकम् ।
मृद्विरङ्गिष कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥
जले निमग्नस्तूष्णज्वा उपसृश्य यथाविधि ।
तीर्थस्यावाहनदुर्ग्यास्तप्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥
प्रपद्ये वरुणन्देवमश्वसां पतिमूर्जितम् ।
याचितन्देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥
सान्निध्यमस्मिंस्तीये तु स्वीयतां मदनुग्रहात् ।
रुद्राग्रपद्ये वरदान् सर्वानप्सुषद*स्त्वहम् ॥
सर्वानप्सुषदद्यैव प्रपद्ये प्रवतः स्थितः ।
देवमप्सुषदं वज्रं प्रपद्ये त्वनिसूदनम् ॥
आपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये शरणं तथा ।

* अप्सु लीदति प्रविशति इत्यप्सुषदः ।

वद्राद्याग्निश्च सर्पाश्च वरुणश्चाप एव च ।
 शमयन्त्वशुभम्यापं रक्षन्तु च सदा शुभम् ।
 इत्येवमुक्त्वा कर्त्तव्यं ततः सम्यार्जनङ्कुशैः ।
 आपो हिष्ठेति तिसृभिर्यथावदनुपूर्व्वशः ॥
 हिरण्यवर्णाः इति च ऋग्भिस्तसृभिस्तथा ।
 शन्नो देवीरिति† तथा शन्न आपःस्थैव च ।
 इदमापः प्रवहतेऽत्येवं सर्व्वमुदीरयन् ॥
 एवं सम्यार्जनङ्कुत्वा छन्द आर्षश्च दैवतम् ।
 अथमर्षणसूक्तस्य॥ संस्मरेत्ययतः सदा ॥ .
 ततोऽभसि निमग्नस्तु त्रिःपठेदथमर्षणम् ।
 प्रपद्यान्मूर्ध्नि तथा महाव्याहृतिभिर्जलम् ॥

इति क्रियाह्वानम् ।

* हिरण्यवर्णाश्चतयः यासां राजा यासां देवः शिवेन माचक्षुषा इति । † शन्नीर्देवी-
 रभौष्टये आपोभवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः इति । ‡ शन्नः आपोऽन्वयाः शमनः
 सन्तु नृप्याः शन्नः समुद्रिया आपः शमनः सन्तु कृप्या इति । § इदमापः प्रवहते यत्किञ्चि-
 द्भुरितं सवि यथाह अभिदुद्रीक्यथाशेष उताश्रुतमिति । ॥ अथमर्षणं ऋषिः भावहती-
 देवता अनुष्टुप्छन्दोऽन्वयेभावधये विनियोगः ऋतञ्च सत्यञ्चाभीहातपती अध्वजायत
 ततो रात्रिरजायते ततः समुद्रोऽर्षवः समुद्रादर्षवादधिसंवत्सरोऽजायत ऋषीरात्राणि विदध-
 दिवस्स मिषतोवशौ सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्व्वमकल्पयद्ब्रह्म ऋषिर्वाचाकरीचमयो
 ज्ञः इति ।

अथ गौणज्ञानविधिः ।

तत्र जावालिः ।

असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालाद्यपेक्षया ।

मन्त्रज्ञानादिकाः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

योगियाश्च वल्क्यः ।

मान्मन्त्रमैतं तथाम्नेयं वायव्यन्दिव्यमेव च ।

वारुणं मानसञ्चैव सप्त ज्ञानान्यनुक्रमात् ॥

आपो हिष्ठादिभिर्मन्त्रं मृदालश्वेन पार्थिवम् ।

आम्नेयं भस्मना ज्ञानं वायव्यङ्गोरजः स्मृतम् ॥

यत्तु सातपवर्षेण ज्ञानं तद्विव्यमुच्यते ।

वारुणश्चावगाह्यश्च मानसं विष्णुचिन्तनम् ।

कालदेशादसामर्थ्यात्स्वर्वास्तुत्यफलं स्मृतम् ॥

कूर्मपुराणे ।

सुखस्य वारुणं^१ ज्ञानं ब्राह्मणं^२ व्याधेऽ^३ जलक्षयेण ।

दिव्यं अहावताम्पुष्यं वायव्यमुपपापिनाम् ॥

जावालिः ।

अशिरस्तन्मन्त्रवेत्तानं ज्ञानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।

आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः ॥

* कालिन्न सप्त देशः कालदेशः तन्मात्कालदेशात्, कालार्थाकालप्रयुक्तात् शेषस्य-
देशप्रयुक्तावेत्यर्थः । कालदीपादिति देशान्तरीयः पाठः । † मन्त्रादित्यादिनामर्थात् ।

‡ ब्रह्म वेदः मन्त्ररूपः तेन क्रियमाणं ब्राह्मणं मान्त्रिकज्ञानमिति यावत् । § ज्ञानसंयम-
नापी । ¶ ज्ञानवीग्यजलाभावे ।

नाभेरधः प्रविश्याप्तु कटिं प्रक्षाय्य मृज्जलैः ।

आर्द्रेण कर्पटेनाङ्गं* कपिलं शोधनं स्मृतम् ॥

विहत्सरस्वतीस्नानं प्राप्तं सारस्वतं मतम् ।

विहङ्गाक्षेन पावित्र्यापादनं सारस्वतस्नानमित्यर्थः । गात्राणां
वृत्तं प्राप्तं कृत्वा सम्प्रति प्रकृतं प्रक्रम्यते । एवं स्नात्वा वस्त्रा-
दिभिरङ्गं न प्रमृज्यात् ।

तथाच शतातपः ।

अप्रमृज्यान्न च स्नातो गात्राण्यम्बरपाणिभिः† ।

न वा विधूनयेत्केशान्वाससी न विधूनयेत् ॥

तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च श्रावद्रोमाणि मानवे ।

स्नवन्ति सर्व्वतीर्थाणि तस्माच्च परिमार्ज्येत् ॥

देवलः ।

देवाः पिवन्ति शिरसो मुखस्य पितरस्तथा ।

रक्षसोऽपि च गन्धर्व्वा अधस्तात्सर्व्वजन्तवः ॥

अतः ।

अङ्गानि शक्ती वस्त्रेण पाणिना न प्रमार्ज्येत् ।

प्रमार्ज्येदिति गोदोहमात्रं तिष्ठेत् । एतच्च‡ श्रिष्टाचारा-
द्वगम्यते । ततो वाससी परिधायोक्तं प्रक्षालयेत् ।

तथाच योगियाज्ञवल्क्यः ।

* आर्द्रशोथवस्त्रेण । † अन्वर्द्धेण परिधानवस्त्रेण पाणिना च अङ्गानि न प्रमृज्या-
दित्यर्थः । अतएव स्नानसाध्या न पाणिना रत्नवस्त्रोक्तम् । ‡ गौरीहृन्महाकवीत्यर्थः ।

स्वात्वेवं वाससी धूते भक्तिने परिधाय च ।
प्रक्षाल्योरु मृदा वाग्निर्हस्तौ प्रक्षालयेत्तथा ॥

अथ वस्तुविधिः ।

तत्र शृगुः ।

ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुखणम् ।
पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते ॥

उत्सवं निविडं रक्तम् । रक्तं धातुरक्तम् ।

शातातपः ।

ईषद्भीतं नवं श्वेतं सदृशं यत्न धारितम् ।

आहृतं तद्विजानीयात्सर्व्वकर्म्मसु पावनम् ॥

ईषद्भीतं जलमात्रप्रक्षालितं यन्मादुत्तीर्य्य यदप्रक्षालितं तद-
प्याहृतम् ।

यथाह शातातपः ।

आहृतं यन्मन्त्रिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा ।

शस्तं तन्माङ्गलिकेषु तावत्कालं न सर्व्वदा ॥

माङ्गलिकं विवाहादि ।

प्रागग्रमुदगग्रं वा धीतं वस्त्रं प्रसारयेत् ।

पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनःप्रक्षालनाच्छुचिः ॥

अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नराधिप ।

अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चयामन्यदेव हि ।

अन्यच्च लोकयात्रायामन्यदीश्वरदर्शने ॥

बोधायनः ।

उत्तरं वासः कर्तव्यं पञ्चस्वेतेषु कर्मसु ।

स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु भुक्ताचमनयोः स्मृतम् ॥

उत्सर्गो मूत्रादेः । स्वाध्यायग्रहणं विहितसकलकर्मोपलक्षणार्थम् ।

योगियात्रवल्काः ।

अभावे धौतवस्त्रस्य पाद्वस्त्रौमाजिनानि च ।

कुतपं* यन्नसूत्रं वा द्विवासा येन वा भवेत् ॥

यन्मोपवीते द्वे धार्ये श्रोते स्मार्त्ते च कर्मणि ।

द्वितीयमुपवीतं स्याद्वस्त्रालाभे† तदिष्यते ॥

जातृकर्षः ।

वस्त्रोत्तरीयाभावे द्वाङ्गुलं त्र्याङ्गुलं वा चतुरङ्गुलं वा

सूत्रैर्वस्त्राकृतिपरिमण्डलमुत्तरीयं कुर्यादन्यं‡ चीवरं§

वा ॥ उत्तरीयाभावे तु धौतवस्त्रस्योर्ध्वभागेनोत्तरीयं

कुर्यात् ।

तथाच पारस्करः ।

एकश्चेदासौ भवति तस्यैवोत्तरवर्गेण प्रच्छादयतीति ।

उत्तरवर्गेण उत्तरार्द्धेनेत्यर्थः ।

योगियोगीश्वरः ।

नार्द्रवासा नार्द्रवासा नैकवासा स्त्रले जपेत् ।

कषायकृष्णवस्त्रञ्च मलिनं केशदूषितम् ।

क्षिप्वाग्रक्षीपवस्त्रञ्च सूच्या ग्रथितमेव वा ॥

वर्जयेदित्यर्थः । एतच्च सति विभवे ।

विष्णुपुराणे ।

हीमदेवार्चनायास्तु क्रियास्तु स्नानभोजने ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजो वाचनिके जपे ॥

जातूकर्षः ।

परिधानादहिःकक्षा निवृत्ता ह्यासुरी मता ।

धर्मकर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥

परिधाय नवं वस्त्रमुत्तरीयञ्च मन्त्रतः ।

आचमेच्च द्विजो वस्त्रे धौते विपरिधाय च ॥

तथापूर्व्यग्रहण एव* मन्त्रः ।

पारस्करेण परिधास्ये यशोधस्येर्दीर्वायुष्टाय जरदृष्टि-

रक्षि । अतश्च जीवामि शरदः पुरुचीरायस्यौषमभि-

वर्धयिष्ये† । इति ।

उत्तरीयेऽपि ।

* वस्त्रसहस्रम् । † पूर्वाभावे अभिनवग्रहण एवेत्यर्थः । ‡ पुरुचीरायस्त्री-

मभिवर्धयिष्ये इत्येव पाठः बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते परन्तु इत्यायुधेन ब्राह्मणसर्वस्त्रे अथ
अन्वप्रकारपाठो दर्शितो व्याख्यातव्यया सुवर्णा रायस्यौषमभिसंव्ययिष्ये इति रायस्यौषम
अनन्तरार्थे अभिसंव्ययिष्ये अभि संव्यतीभावेन सम्बरं करिष्यामि अथ सम्बरं इत्यस्य
रूपम् ।

यशसा मा द्यावापृथिवी यशसामिन्द्राष्ट्रिणी यशसा-
मिन्द्राह्वस्यती । यशसां भगव भवि द्रव्यादमशी-
र्भा मा प्रतिपद्यतामिति* ।

तथा वासच्छ्रीपानहृत्पापूर्वाणि† चेन्मन्त्रत इति ।

नववस्त्रपरिधाने वारदंष्ट्रो ज्योतिःशास्त्रे प्रदर्शितः ।

तत्र सुरेश्वरः राजमार्त्तण्डे च ।

मार्त्तण्डे च धनं व्रणः शशधरे क्लेशः सदा भूमिजे
वस्त्रं लाभकरस्त्रुधे सुरगुरौ विद्यागमः सम्पदः ।
नानायोगरतिप्रमोदवनिताशय्यादिलाभो भृगौ
दैव्यं शाश्वतरोगवान् किल नरो धृत्वाम्बरं सौरिणा‡ ॥

श्रीपतिः ।

रोहिणीषु करपञ्चके शुभे तूत्तरेऽपि च पुनर्वसुद्वये ।

रेवतीषु वसुदैवते च मे नववस्त्रपरिधानमिच्छते ॥

* बहुषु पुस्तकेषु यथा दृष्टं तथा रक्षितं परन्तु इत्यायुधकृते ब्राह्मणसर्वस्वे धैलवस्त्र-
पाठो दृश्यते साधुर्मन्यते च यथा । यशसा मा द्यावापृथिवी यशसामिन्द्राह्वस्यती यशो
भगव माविदद्यशो मा प्रतिपद्यतामस्यार्थः । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ मा मां ह्लादयेता-
मिति क्रियापदमतायाहृतं बोद्धव्यम् । केन यशसा । किञ्च इन्द्राह्वस्यती यशसा मां
ह्लादयेताम् । किञ्च यशो मा मां अविदत् प्राप्नोतु । न केवलं यशो भगव मामविदत्
प्राप्नोतु । किञ्च मा मां प्रतिपद्यतामभिगच्छतु । पुनः पुनरभिधानमादरार्थम् । मदीय-
~~ब्रह्मा~~ ~~ह्लादयेनाकाशादयी~~ मां यशसा आह्लादयन्तु । उत्तरीत्तरं यशस सौभाग्यं नमः
अवलिब्ध्वाग्रंसा वाक्यार्थः । † पूर्व्याष्ट्रीतामि चेत् अभिनवगृहीतामि वेदित्यर्थः । ‡ विश्वे-
ष्वे तृतीयाग्निवारविशिष्ट इत्यर्थः ।

अथ क्रमप्राप्तितिलकविधिः ।

ब्रह्माण्डपुराणे भगवानुवाच ।

अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत् ।
 अनामिकावदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥
 एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः सृशेत् ।
 वर्त्तिदीपाकृतिं वापि शङ्काकारमतः परम्* ॥
 दशाङ्गुलप्रमाणन्तु उत्तरोत्तरमुच्यते ।
 नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ॥
 सप्तषट्पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ।
 चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं† भवेत् ॥
 ललाटे क्षेत्रवं विद्यान्मारायणमथादरे ।
 माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दङ्गणकूपके ।
 विशुद्धं दक्षिणे कुक्षौ तद्गुजे मधुसूदनम् ।
 त्रिविक्रमङ्गणदेशे वामकुक्षौ तु माधवम् ॥
 श्रीधरञ्च तथा न्यस्य वामबाह्वौ नरः सदा ।
 पद्मनाभं पृष्ठदेशे ककुहामोदरं स्मरेत् ।
 वासुदेवं स्मरेन्मूर्ध्नि तिलकङ्कारयेत्क्रमात् ॥

व्यासः ।

वाङ्गुलीतीरसम्भूतां मृदं मूर्ध्नि‡ विभर्त्ति यः ।

* वेष्टपद्माकृतिलया इति पाठान्तरम् । † त्रिविधमिति पाठान्तरम् । ‡ मूर्ध्नि
 इति दीशान्वीयः पाठः ।

विभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥

सत्त्वतपाः ।

गोमतीतीरसम्भूतां गोपीदेहसमुद्भवाम् ।

मृदं मूर्ध्ना धरेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अञ्जानपुराणे ।

श्यामं शान्तिकरं प्रीतं रक्तं वश्यकरम्भवेत् ।

श्रीकरम्भीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ॥

अञ्जानपुराणे ।

योगो दानं तपो हीमः स्वाध्यायः पिबितर्पणम् ।

भस्मीभवति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रं तथा कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।

तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रकम् ।

अर्धचन्द्रन्तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिषु ॥

अथ माध्याह्निकां सन्ध्यां पूर्वोद्दिष्टां समाचरेत् ।

उपस्थानञ्च तत्रोक्तं जपश्च त्रिविधस्तथा ॥

अथ ब्रह्मयज्ञः ।

तत्र श्रुतिः ।

॥ उदित्यमादित्यं उपस्थायोपविश्य हस्तावनिज्य त्रिरा-

चमेत् । द्विः परिवृज्य सक्तदुग्धज्य शिरश्चक्षुषी नासिके
त्रोत्रे हृदये भालभ्येत ।

अथमाचमनप्रकारः ।

ब्रह्मयज्ञानुष्ठानप्रकारः शौनकेनोक्तः ।

प्राग्वोदत्त्वा ग्रामान्निष्क्रम्याप आप्नत्वा यज्ञोपवीत्याचम्या-
क्षिप्रवासा दग्ध्वाणां महदुपस्तीर्य प्राक्कूलानान्तेषु
प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरी पाणी सन्धाय
पवित्रवन्तौ विज्ञायतेऽपां वा एष ओषधीनां रसोयद्गर्भा-
सरसमेव तद्ब्रह्म करोति । द्यावापृथिव्योः सन्धिमीक्ष-
माणः संमील्य वा यथा वा युक्तमात्मानं मन्येत यथा
युक्तोऽधीयीत स्वाध्यायमोक्षारपूर्वा व्याहृतीः सावित्री-
मन्त्राहपच्छोर्ध्वं शः । सर्वामिति तृतीयकम् । याव-
अन्येत तावदधीत्येतया परिदधाति नमो ब्रह्मणे इति ।

अक्षिप्रवासा अनार्द्रवासाः महदुपस्तीर्य प्राक्कूलैर्दर्भैर्भुवं
निविडं यथा भवति तथाच्छाद्य वास उपस्थं कृत्वा वाम-
पादाङ्गुष्ठे दक्षिणपादाङ्गुष्ठं निधाय पादपार्श्वसम्मीलने कृते
मध्य उपस्थाकृतिरिव भवति तदुपस्थमित्युच्यते । इतरेतर-
पादस्थत्या संस्थापनेनोपवेशनमुपस्थकरणमिति मन्त्रार्थम् ।
अथवा यथोपदेशं कुर्यात्ते तथा वा युक्तात्मानं यथा समा-
हितमात्मानं मन्यते । ओङ्कारपूर्वा भूरादिव्याहृतित्रयं
क्रमेण गायत्री पादादौ क्रमेण ततस्तथैव च । भूरादि-
व्याहृतित्रयमर्षादौ क्रमेण ततस्तथैव च । तृतीयव्याहृति-

पूर्विकां सर्व्यां गायत्रीं पठेद्यावन्नन्येत तावद्गायत्रीजपान-
न्तरं ऋग्यजुःसामादिषु यावत्पठितुं मन्यते तावदधीत्य
नमो ब्रह्मणे नमोऽग्नये इत्येतया परिदधाति परिधानं त्रिःपठ-
नम् ।

योगियाज्ञवल्क्यः ।

आदावारभ्य वेदन्तु स्नातोपर्युपरिक्रमात् ।
यदधीतेऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ॥
ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धार्थं विद्याञ्चाध्यात्मिकीं जपेत् ।
जप्त्वा च प्रणवं वापि ततस्तर्पणमाचरेत् ॥

मनुः ।

अपां समीपे नियतो नैत्यिकीं विधिमास्थितः ।
सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ॥
अरण्यं गत्वेति यथा कृदिर्न दृश्यते तथारण्यं गत्वैत्यर्थः ।
तथाच श्रुतिः ।

ब्रह्मयज्ञेन वक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि ग्रामादहिर्गच्छेद्-
च्छर्हिर्दृश्यं उदीच्यां प्रागुदीच्यां रोदित आदित्य इति ।
उदित आदित्य इत्युदयोत्तरकालः । स कालोऽपि गृह्यते न
प्रातःकाल एव ।

अतएव बृहस्पतिः ।

स चार्वाक्षर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।
वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्ततः ॥ इति ।
स ब्रह्मयज्ञ इत्यर्थः । वैश्वदेवावसान इति मनुष्यं यज्ञानन्तरं

मनुष्ययज्ञस्य सनकाद्युद्देशेन हस्तकारी यो दीयते स । एव
श्रुतिरपि मनुष्ययज्ञानन्तरं ब्रह्मयज्ञं दर्शयति । नातिथिपूजा ।
देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ।

कूर्मपुराणे ।

यदि स्यात्तर्पणादर्व्याग् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।

मनुष्ययज्ञश्चैव ततः स्वाध्यायमारभेत् ॥

यदि दैवादिनिमित्तेनोक्तकाले ब्रह्मयज्ञो न कृतस्तदा काला-
न्तरेऽपि भवति । यदा ग्राममध्ये तदा मनसा पठेत् ।

तथाच श्रुतिः ।

ग्रामे न स्वाध्यायमधीयीत दिवा नक्तं वेति ।

मनुः ।

नैत्यिके* नास्थनध्यायो ब्रह्मसत्त्वं हि तत्स्मृतम् ।

ब्रह्माहुतिहुतं† पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥

तथा ।

वेदीपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यिके ।

नानुरोधस्वनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥

वेदीपकरणं वेदाङ्गम्‡ ।

अत्र विशेषो गीतमेनोक्तः ।

अथ यदि वातो वायादनये§हा विद्युत्पतेहा अवस्कु-

* नित्यवेदाध्ययने । † ब्रह्मणा वेदीकृतमन्त्रेणाहुत्या हुतम् । ‡ शिवा कल्पो व्याकरणं
निबन्तं ह्यन्वसाञ्चितिः, ज्योतिषामयनचैव वेदाङ्गानि वदन्ति षट् । § विपत्तिं नष्टे-
तिवचनं ।

ज्जिह्वा वा एकः* ऋचामेकं वा यजुर्ऋकमेकं सामाः
भिव्याहरेत् । भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः अद्यायां जुहो-
मीति ।

अत्र वातो वायादित्याद्यनध्यायोपलक्षणम् ।

अतोऽनध्यायेऽप्येकृचादिकमेव पठेन्नाधिकमिति गम्यते । तथा

आदावेवोङ्कृतं§ पूर्वम् परस्ताच्च॥ विरम्यते ।

कुशानुत्तरतः क्षिप्त्वा यथाचमनमाचरेत् ॥

इति विद्या तपो योनिर्वियोनि**विष्णुरीरितः ।

वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनाईनः ॥

इति ब्रह्मयज्ञविधिः ।

अथ तर्पणम् ।

तत्र वृहस्पतिः ।

ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धार्थं विद्याञ्चाध्यात्मिकीं जपेत् ।

जप्त्वाथ प्रणवं वापि ततस्तर्पणमाचरेत् ॥

आतातपः ।

* अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवर्षिजं हितारं रक्षतातममिति ऋग्वेदमन्त्रः । + इहो
लोर्जे त्वा वायवः स्व देवीवः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्षणे इति यजुर्वेदमन्त्रः । ‡ अथ
वायाहि वीतये गृणानी इव्यदातये निहोता सन्नि वर्हिषि इति सामवेदमन्त्रः । § ओं-
कारपूर्वकमादौ पठनीयम् । ॥ पूर्वम् पूर्ववत् । ॥ ओंकारपूर्वकं विरम्यते इत्यर्थः ।
** वियोनिः विराम इत्यर्थः । अयोनिरिति पाठान्तरम् ।

तर्पणन्तु शुचिः कुर्यात्प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च ऋषिभ्यश्च यथाक्रमम् ॥

अनाञ्जलिनियममाह ।

एकैकमञ्जलिं देवा दौ द्वौ तु सनकादयः ।

अग्नन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम् ॥

विष्णुपुराणे ।

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।

ऋषीणान्तु यथान्यायं सक्तश्चापि प्रजायते ॥

यथान्यायमित्यनेन देवानामिव त्रिरित्यर्थोऽवगम्यते । चण्डो
वाशब्दार्थेऽपिशब्दादञ्जलिद्वयं गृह्यते । अनाञ्जलिसंख्यायां
स्वस्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था । येषां स्वशाखायां न कोऽपि
विशेष आम्नातस्तेषां विकल्पः ।

योगियाज्ञवल्काः ।

अन्वारब्धेन सव्येन नाम्ना गोत्रेण वाप्यथ ।

कूर्मपुराणे ।

अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

देवर्षींस्तर्पयेद्दीमानुदकाञ्जलिभिः पितॄन् ॥

अत्रापि पूर्ववदेव व्यवस्था ।

एवञ्च ।

एकहस्तेन तोयेन न कुर्यात्प्रित्ततर्पणम् ।

पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः ॥

उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्षिराः* ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यव्याघ्रादिवचनानि तानि तत्तच्छाखा-
प्रयुक्तानि† निषेधकानि न तु सर्वसाधारण्येन । अतो न
काप्यनुपपत्तिः ।

तत्र अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । देवर्षींस्तर्पये-
दिति कूर्मपुराणवचने देवर्षीनिति विशेषोपादानादितराख्य-
प्येकहस्ततर्पणवचनानि सामान्यानि विशेषविषयकूर्मपुराण-
वचनविषयानि देवर्षितर्पणे तु प्रविशन्ति इति चेन्नैवम् अन्वा-
रब्धेन सव्येन नामगोत्रेण वाप्ययेति योगियाज्ञवल्केन नाम-
गोत्रसहितसव्यहस्तान्वारब्धदक्षिणहस्ततर्पणविधानात् । गोत्रो-
च्चारणं पितृणामेव न देवानां नाप्यृषीणामिति । एकहस्ततर्पणं
देवर्षिपितृतर्पणसाधारणम् अत्र पूर्वोक्तैव व्यवस्थाः‡ ज्यायसी ।
विवाहादावेकहस्तेनैव । तथाच

कार्णाजिनिः ।

विवाहे आङ्काले च पाणिनेकेन दीयते§ । इति ।

हारीतः ।

वसित्वा॥ वसनं शुष्कं स्थले विस्तीर्णवर्हिषि ।

विधिवत्तर्पणद्वयान्न तु पात्रे॥ कदाचन ॥

* अक्षःशिराः । † यस्य स्वशाखायामेकहस्तीविहितः तस्य शास्त्रिनोद्दिष्टानिषेधकं
वचनम् । एवं यस्य स्वशाखायां द्विहस्तौ विहितौ तस्य शास्त्रिन एकहस्तनिषेधकमित्यर्थः ।
‡ शास्त्रिभेदेन व्यवस्था इत्यर्थः । § विवाहे वरपाद्यादिकं आङ्गे कुशासनादिकमिति शेषः ।
॥ परिधाय । ॥ जलं निक्षिपेदिति शेषः ।

एतच्चानुवृत्तोदकस्थलतर्पणविषयम् ।

उदृतोदके तु स एव ।

पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् ।

जलपूर्णेऽथवा गर्ते न स्थले न तु वर्हिषि* ॥

पात्रञ्चात्र पितामहेनोक्तम् ।

हेमरूप्यमयं पात्रं ताम्रङ्कांस्थसमुद्भवम् ।

पितॄणां तर्पणे पात्रं मृगमयन्तु परित्यजेत् ॥ इति ।

अत्र योगियात्रवल्काः ।

यद्युदृतेन सिञ्चेत्तु तिलान् संमिश्रयेज्जले ।

अन्यथा वामहस्तेन ततस्तर्पणमाचरेत् ॥

अन्यथा अनुदृते । अतोऽन्यथाचरेत्सव्ये तिलाङ्कत्वा विचक्षण इत्यपि पाठः । अतोऽन्यथा तु सव्येन इत्यपि पाठः । येषां शाखिनां वामहस्तान्वारब्धेन दक्षिणहस्तेन तर्पणं तेषां वामहस्तेन तिलग्रहणमित्यनुसन्धेयम् ।

अत्रापि विशेषस्तेनोक्तः ।

आवाह्य पूर्ववत्सर्वैरास्तीर्थं च कुशान् शुभान् ।

प्रागग्रेषु सुरान् सर्वान्दक्षिणाग्रेषु वै पितॄन् ॥

देववह्निवर्षीणामपि ।

कूर्मपुराणे ।

देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः† ।

पितृभक्त्या तिलैः कृण्वीः स्वशास्त्रोक्तविधानतः ॥

गोभिलः ।

शक्तेषु तर्पयेद्देवान्मनुष्यान् शबलैः*स्तिलैः ।

पितॄंस्तु तर्पयेत्क्षुण्णैस्तर्पयेत्सर्वदा द्विजः† ॥

तिलग्रहणे तु विशेषमाह मरीचिः ।

मुक्तहस्तेन दातव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत् ।

वामहस्ते तिला ग्राह्या मुक्तहस्तसु दक्षिणः ॥

प्रदेशिन्यङ्गुष्ठग्रसंयोगो मुद्रा । अतएव तर्ज्जन्याङ्गुष्ठेन वा

तिला ग्राह्याः । तच्चाभयं दक्षिणहस्तस्यमेव । अतएव मुक्त-

हस्तेन दातव्यमित्युक्ता मुक्तहस्तसु दक्षिण इति पुनरभिहितं

मरीचिना । एतच्च येषामञ्जलिना तर्पणं तद्विषयम् । विष-

यान्तरे‡ तु पूर्वमभिहितम्§ ।

तिलस्थापनस्थानन्तु स्मृत्यर्थसारे ।

वामहस्ते तिलान् क्षिप्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् ।

स्थले श्राव्यन्ते॥ पात्रे रोममूले न कुत्रचित् ॥

जलतर्पणे रोमरहितप्रदेशे वामपाणौ तिलान् संस्थाप्य मुद्रा-

रहितदक्षिणतर्ज्जन्याङ्गुष्ठयोरन्यतरेण तिलान् गृहीत्वा वाम-

हस्ततले स्थापयित्वा तर्पयेदित्यर्थः । वामबाहुसलिलसंस्था-

पनव्यतिरिक्तमन्यजलतर्पणेऽपि समानम् । एवमुक्तप्रकारेण

* नागावर्णयुक्तेः । † कचिदिति पाठान्तरम् । ‡ वामहस्तान्तरब्धदक्षिणहस्ततर्पणे ।

§ धेवां ब्राह्मिणां वामहस्तान्तरब्धदक्षिणहस्तेन तर्पणं तेषां वामहस्तेन तिलग्रहणमित्य-

भिहितमित्यर्थः । ¶ नवदशयुक्ते ।

स्थले स्थित्वा स्थले पात्रे वा तर्पणं कुर्यात् । न तु जल इति
सिद्धम् ।

तथाच यदुक्तं कार्णार्जुनिना ।

देवतानां पितॄणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलिम् ।

असंस्कृतप्रमीतानां जलस्थितस्येति वचनानां विरोधः परि-
हरणीयः ।

विष्णुस्तु स्थलस्थितस्यापि जलतर्पणं क्वचिदनुजानीते ।

यत्राशुचिस्थलं वा स्यादुदके देवताः पितॄन् ।

तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्व्वम्प्रतिष्ठितम् ॥ इति ।

हारीतः ।

आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।

अत्र च अमुकस्तृप्यतु तृप्यतामिति वा । अमुकं तर्पयामीति
वा प्रयोगो भवति ।

तथाच योगियान्नवल्काः ।

तृप्यत्विति समुच्चार्य्य तृप्यतामित्यथापि वा ।

विधिवन्तः प्रक्षिपेत्तोयं देवादीनामग्रेषतः ॥

बौधायनः ।

अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितॄन् स्वधा नमस्तर्प-
यामि पितामहानित्यादि ।

तथाच स्मृत्यर्थसारेऽपि ।

ब्रह्मादयो ये देवास्तान्देवांस्तर्पयामि भूर्देवांस्तर्पयामि
भुवर्देवांस्तर्पयामि स्वर्देवांस्तर्पयामि । भूर्भुवःस्वर्देवां-

स्तर्पयामि । एवमुषीन् भूः पितृनित्यादि ।

यमः ।

हो हस्ती युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्चलिम् ।

गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमधो जलङ्घिषेत् ॥

गोशृङ्गस्यानियतप्रमाणत्वात्* विवक्षितं प्रमाणमाह
दक्षः ।

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।

उदङ्मनुष्यांस्तर्पयेत्† पितृन् दक्षिणतस्तथा ॥

अग्रेषु तर्पयेद्देवात्मनुष्यान् कुशमध्यतः ।

पितॄन्सु कुशमूलाग्रैर्विधिः कौशो यथाक्रमम् ॥

मरीचिः ।

विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रतिलैस्तथा ।

विना मन्दैश्च दर्भैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

नात्र रजतादिसमुच्चयो विवक्षितः ।

अतएव सत्यव्रतः ।

खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पिबतर्पणम् ।

मणिकाञ्चनदर्भैर्वा न शुध्येन कदाचन ॥ इति ।

शुध्येन केवलेन खड्गादिरहितेनेति यावत् । अत्र वाशब्दो-
पादानात्र समुच्चय इत्यर्थः ।

* गवां सुद्रव्यहोदादिति शेषः । † उदङ्मनुष्यानि सामगभिन्नविषयकं साम-
गानां पश्चिममुखेन मनुष्यतर्पणविधानात् । तथाच सामवेदीयषट्त्रिंशद्ब्राह्मणं मनुष्याणा-
मेषा दिव्या प्रतीचीति ।

तथाच मरीचियोगियान्नवल्कावपि ।

तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।

तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः ॥ इति ।

अथ खड्गादिभिरशून्धो हस्तः कार्यो न तु खड्गादिपात्रस्वीकरणम्* । तथा सति एकैकमञ्जलिर्देवा इत्याद्यञ्जलिविधायकवाक्यबाधापत्तेः† । एवं तर्हि खड्गादिपात्रप्रशंसापराणां वाक्यानां विध्यैकवाक्यताया अभावादप्रामाण्यं स्यादिति चेन्नैवं अर्घ्यदाने खड्गपात्रविधायकवाक्यैकवाक्यत्वेन प्रशंसावाक्यानां सार्थकत्वान्नाप्रामाण्यम् ।

यच्च मनुनाभिहितम् ।

राजतैर्भाजनैरेषामथवा रजतान्वितैः ।

वार्थ्यपि अत्रया दत्तमक्षयायोपकल्पते ॥ इति ।

एतदपि आहप्रकरणपरिपठितत्वादर्थदानविषयमेव । अतश्च तर्पणे खड्गादिमुद्रिकाभियुक्तो हस्तः कार्यः ।

तथाच याज्ञवल्काः ।

अनामिकाधृतं हेम तर्ज्यां रूप्यमेव च ।

कनिष्ठिकाधृतङ्गुलं तेन पूतो भवेन्नरः ॥ इति ।

यच्च ग्रन्थेन तर्पणप्रकरण एवाभिहितम् ।

सौवर्णेन पात्रेण राजतेनोडुम्बरेण खड्गपात्रेणान्य-

पात्रेण वोदकं पिष्टतीर्थं स्पृशन्त्यादिति ।

* खड्गादिपात्रेण तर्पणप्रकरणमित्यर्थः । † तौ युतावञ्जलिः पुमानित्यमरीचोः करणय-
सम्पुटेन तर्पणं प्रतीयते ।

तदपि तर्पणप्रकरणादुत्कृष्टार्घ्यप्रकरणे योज्यमञ्जलिवाक्याद्यपे-
क्षया प्रकरणस्य दुर्बलत्वात् । अथवा वाक्यप्रकरणशिष्टाचाराणा-
मविरोधाय यस्मिन् पात्रे धृते अञ्जलिः शिथिलो न भवेत्तादृक्-
पात्रे शिष्टेनाञ्जलिना पिष्टतीर्थस्यगुदकं तर्पणेऽपि दद्यात् ।

लिखितः ।

प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती प्रागग्रैः कुशैर्देवतातर्पणं देवतीर्थेन
कुर्व्यात् ।

देवाश्च योगियाश्च वस्त्रेनीक्ताः ।

ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वं विष्णुं रुद्रमजपतिम् ।

देवांश्छन्दांसि वेदांश्च ऋषींश्चैव सनातनान् ॥

आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्यतनयांस्तथा ।

संवत्सरं सावयवन्देवीद्याम्बरसस्तथा ॥

आचार्यान् व्यासादीन् सावयवमवयवा मासादयः ।

यदा* देवानुगान्नागान् सागरान् पर्वतानपि ।

सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षावचांसि चैव हि ॥

पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतानथ पशूस्तथा ।

वनस्पतीनीषधीश्च भूतग्रामचतुर्विधम्† ॥

विष्णुसमुच्चये ।

ततः कृत्वा निवीतन्तु यज्ञसूत्रमतन्द्रितः ।

प्राजापत्येन‡ तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत्पृथक् ॥

* तथेति पाठान्तरम् । † पिशाचो गुह्यकः सिद्धीभूतोऽसौ देवयोनिश्च इत्यमरीकोः भूत-
ग्रामचतुर्विधमित्यनेन एतच्चतुर्विधं परिगृह्यते । ‡ कनिष्ठाङ्गुलिमूलदेशरूपेण ।

कार्णार्जिनिः ।

सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।

कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।

एते ब्रह्मसुताः सप्त मनुष्याः परिकीर्त्तिताः ॥

ततः स्वस्वशास्त्रानुसारेण मण्डलऋषीन्* प्राजापत्यादिकान्
ऋषींश्च तर्पयित्वा पितृतर्पणमारभेत् ।

तत्र योगियाज्ञवल्काः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा भूत्वा च पितृदिग्गुहः† ।

पितृदिव्यानदिव्यांश्च पितृतीर्थेन‡ तर्पयेत् ॥

दिव्या वस्त्रादयः । अदिव्याश्च पित्रादयः ।

ते च दिव्यास्तेनैव दर्शिताः ।

ध्रुवोऽद्भुतश्च सौम्यश्च आपश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

अजैकपादहिरर्भ्रघ्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।

हरश्च बहुरूपश्च त्वष्टकश्च सुरेश्वरः ॥

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।

एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः ॥

इन्द्रो धाता भगः पूषा मैत्रोऽथ वरुणो यमः ।

* अग्निमण्डलान् मरीच्यादिमर्षानित्यर्थः । तथाच देवीपुराणे यज्ञगतिर्नामाध्यायः
यथा सर्वेषाञ्च यज्ञाणाञ्च अपम्लाश्चरते रविः । रवेरुहं स्थितः सोमः सोमाश्चलनमण्डलम् ।
नक्षत्रेभ्योऽपम्लं बुधादूर्ध्वं भागवः । तस्मादङ्गारकयोर्हं तस्य चोर्हं ठङ्गस्यति । तस्मात्
अनेश्वरयोर्हं तस्यांरममण्डलमित्यादि । † दक्षिणादिगुहः । ‡ तत्रैव्यक्तुर्ह्ययमध्यदेशरूपेण ।

अर्चिर्विवस्त्रान्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ।

एते वै द्वादशादित्या देवानां प्रवरा मताः ॥

अत्र वस्त्रादितर्पणं पृथक् स्वपित्रादितर्पणञ्च पृथगुपात्तमिति
वसुरूपं पितरं तर्पयामीत्येवं तर्पणम् ।

स्मृत्यर्थसारे ।

वसुरूपादित्यरूपान् आहार्यं तर्पयेत्पितृन् ।

नामगोत्रे समुच्चार्य तिलैस्तीर्थेषु संयताः ॥ इति ।

अथवा आह्नयद्देः गीष्वा हृत्या तर्पणेऽपि वर्त्तत इति ।
वस्त्रादिनामसहितानामेव पित्रादीणां तर्पणमसु । यतः
शिष्टाचार एवमेव प्रायशो दृश्यते ।

उदकग्रहणे विशेषमाह योगियान्नवल्काः ।

दक्षिणे पितृतीर्थेन जले सिञ्चेद्यथाविधि ।

दक्षिणेनैव गृह्णीयात्पितृतीर्थेन संयतः ॥

तथा ।

सवर्णेभ्यो जलं देयं नासवर्णेभ्य एव च ।

गोत्रनामस्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः ॥ इति ।

अनुपूर्वशः पित्रादिक्रमेण । अत्र यद्यपि असवर्णेभ्य इत्यत्र
विशेषोपादानङ्गतं तथाप्युत्तमवर्णेन हीनवर्णं प्रति न कार्यं
हीनवर्णेनोत्तमवर्णोद्देशेन कृते न दोषः । यतस्तद्वर्णतापत्ति-
र्दोषत्वेनाभिहिता स्मृतिषु । हीनस्योत्कृष्टत्वं* न दुष्टम् । उत्कृ-

* उत्कृष्टवर्णत्वेन तर्पणम् ।

ष्टस्य हीनत्वञ्च दुष्टमेव । सर्वर्णशब्दे मूर्खाभिषिक्तादिजातीनामु-
पलक्षणार्थम् । यद्यप्यसर्वर्णसापत्न्यमाह भ्रात्रादयोऽप्यसवर्णाः
तथापि तत्तर्पणकार्यं सुमन्तुना तेषां मात्रादिसमत्वप्रतिपाद-
नात् । पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भातरो मातुलास्तद्दुहितरश्च
भगिन्यस्तदपत्यानि भागिन्यानि इति । यत्र समत्वोपादानं
तत्र सुस्थापेक्षया किञ्चिद्व्यूनता भवतीति । नात्र तत्राधान्य-
मपितु स्वसन्निहितसर्वर्णतर्पणानन्तरमेव तत्तर्पणमिति विवेकः ।
ननु सुमन्तुवचनेऽपि सर्वर्णानामेव* मात्रा साम्यं भवतु मा-
नाम भूदसवर्णानामिति चेन्न तथा सति पितृपत्न्यः सर्वा
मातरः इति न ब्रूयादुपात्तश्च† सर्वशब्दे न पितृपत्न्येव‡ ।
अतः सर्वशब्दासङ्कोचाय पूर्वोक्त एव युक्तः पक्षः । एतेन
भीष्मतर्पणमपि तथा ।

अग्निष्वात्ताः सोमपाय्य तथा वर्हिषदोऽपि च ।
यदि स्याज्जीवत्पितृक एतान्विद्यात्तदा पितृन् ॥
येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ।
एतांश्चैव प्रमीतांश्च प्रमीतपितृको हिजः ॥ इति ।

तथा ।

न जीवत्पितृकः कृणोस्ति लैस्तर्पणमाचरेत् ।
उक्ततिलतर्पणस्य क्वचिदपवादो मरीचिनोक्तः ।
सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा ।

* सर्वर्णपितृपत्नीनामेवेत्यर्थः । † विहितश्चेत्यर्थः । ‡ पितृपत्नीमात्राणामित्यर्थः ।

भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

तथा ।

पक्षयोक्तृभयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्योः ।

विद्यापुत्रकलत्रार्थी तिलान् पञ्चसु* वर्जयेत् ॥

भानौ भीमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

स्मृत्यर्थसारे ।

विवाहे चोपनयने चौले सति यथाक्रमम् ।

वर्षमर्धं तदर्द्ध† नेत्येके तिलतर्पणम् ॥

तिथितीर्थविशेषेषु कार्यं प्रेतैऽथ सर्वदा ।

पिण्डान् सपिण्डा नो द्युः प्रेतपिण्डं विनाच तु ॥

अत्र विवाहादौ ।

पितृयज्ञे च यज्ञे च गयायां द्युरेव ते ।

गयासाम्यं मृताहस्य केचिदाहुः पुराणगाः ॥

तथा ।

तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां‡ प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

अकृत्वा तर्पणं यस्तु वस्त्रं निष्पीडयेन्नरः ।

निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

* सप्तमीद्वयं निशा सन्ध्याद्वयमिति पञ्च । † विवाहे सति एकवर्षं तिलतर्पणं न कार्यम् उपनयने षण्मासं चूडायां त्रिसासमिति एकेषां मतम् । ‡ गयायामिति देशान्तरैः पाठः ।

पराशरः ।

द्वादश्यां पञ्चदश्याञ्च संक्रान्ती आद्यवासरे ।
वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव न च क्षारेण योजयेत् ॥

शङ्खः ।

एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहन्विजः ।
स गच्छेत्परमं स्थानं तेजोरूपमनामयम् ॥

इति तर्पणम् ।

अथ यमतर्पणम् ।

तत्र स्कन्दपुराणे ।

क्षणपञ्चचतुर्दश्यामङ्गारकदिनं यदा ।
तदा स्नात्वा शुभे तीर्थे तर्पयेद्यमनामभिः ॥

बृहन्ननुः ।

याङ्गाञ्जित्तरितम्प्राप्य क्षणपञ्चे चतुर्दशीम् ।
यमुनाञ्च विशेषेण नियतो नियतेन्द्रियः ॥
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
ऋद्धिम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

इति तर्पयेदिति शेषः । यमाय नमः यमं तर्पयामीति
प्रयोगः ।

गद्यव्यासोऽपि ।

क्षणत्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वा ।

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ इति ।

एभिः सप्तभिर्नमस्कारमन्त्रैः सप्तोदकाञ्जलीन्दद्यात्सर्वपापैः
प्रमुच्यते । इति ।

बृहस्पतिः ।

एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन् कुर्याज्जलाञ्जलीन् ।

तथा ।

दीपोत्सवचतुर्दश्यां कार्यञ्च यमतर्पणम् ।

अपरोऽपि विशेषः स्कन्दपुराणे ।

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः ।

देवतीर्थेन देवत्वात्तिलैः प्रेताधिपो यतः ॥

इति यमतर्पणम् ।

अथ देवतार्चनम् ।

एवं तर्पणानन्तरं सूर्यार्घ्यं निवेद्य जलदेवं नमस्कृत्वाचम्या-
भ्युक्ष्य गृहङ्गत्वा विष्णादिपूजां कुर्यात् ।

योगियाश्चवल्काः ।

ततः सूर्यमुपस्थाय सम्प्रगाचम्य च स्वयम् ।

अभ्युक्ष्य समादाय संयतात्मा गृहं व्रजेत् ॥

तथाच नृसिंहपुराणे ।

ततोऽर्घ्यं भानवे दद्यात्तिलपुष्पजलान्वितम् ।

उत्थाप्य मूर्ध्नि पर्यन्तं हंसः शुचिषः*दुश्चरेत् ॥

जलदेवं नमस्कृत्य ततो गच्छेद्गृहम्बुधः ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥ इति ।

हारीतः ।

कुर्वीत देवतापूजां जपयन्नादनन्तरम् ।

जपयन्तो ब्रह्मयज्ञः ।

मरीचिः ।

विधाय देवतापूजां प्रातर्हीमादनन्तरम् ।

पूर्वाह्णे एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनमिति ॥

अत्र पूर्वाह्णे देवतार्चने मुख्यः कालः ।

एवकारव्यरणान्माध्याह्निकानन्तरं कालोऽपि मुख्यसदृशः ।

तथा कूर्मपुराणे ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ।

वैश्वदेवं ततः कुर्याद्बलिकर्म तथैव च ॥ इति ।

तथा ।

कुर्वीत देवतापूजां जपयन्नादनन्तरम् ।

करोति तदा पूर्वाह्णे एव । अथ तर्पणात्पूर्वकाले करोति

* हंसः शुचिषश्चतुर्भुजः सङ्गीता वेदिषदतिभिर्दुरीणसत् नृषधरसदृशसङ्गीतमसदङ्गा
गीता चतुर्भा अङ्गिना चतुर्म् ।

तदा तर्पणानन्तरमेव । जलदेवतानमस्कारानन्तरं गृहं गत्वा
विष्णुपूजायाः नृसिंहपुराणे विधानात् ।

पूज्यदेवता निगमे दर्शिताः ।

ब्रह्माणं विष्णुमीशानं सूर्यमग्निं गणाधिपम् ।

दुर्गां सरस्वतीं लक्ष्मीं गौरीं वा नित्यमर्चयेत् ॥

पद्मपुराणे ।

आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।

नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवताम् ॥

योगियाज्ञवल्करः ।

देवानां सवनं कुर्याद्ब्रह्मादीनाममत्सरः ॥

विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः ।

तस्मात्पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ॥

दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पान्यप एव वा ।

अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् ॥

अस्पृग्नी हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।

षट्स्वितेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥

आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुभं तस्य देवता ।

पुरुषो यो जगद्बीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥

प्रथमां विन्यसेयामि द्वितीयां दक्षिणे करे ।

तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ।

पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वा दक्षिणे न्यसेत् ।

सप्तमीं वामभागे तु अष्टमीं दक्षिणे न्यसेत् ॥

नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ।
 एकादशीं कण्ठदेशे वामबाह्वौ ततः परम् ॥
 त्रयोदशीं दक्षिणे तु आस्यदेशे चतुर्दशीम् ।
 अक्षीः पञ्चदशीञ्चैव षोडशीं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पञ्चाद्योगो विधीयते ।
 आद्यया बाह्वयेद्देवं कृत्वा तु पुरुषोत्तमम् ॥
 द्वितीययासनं दद्यात्पादं चैव तृतीयया ।
 अर्घ्यस्तुर्था दातव्यः पञ्चम्याचमनीयकम् ॥
 षष्ठ्या स्नानं* प्रदातव्यं सप्तम्या वस्त्रमेव च ।
 यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या त्वनुलेपनम् ॥
 पुष्पं दशम्या दातव्यं एकादश्या तु धूपकम् ।
 द्वादश्या दीपकं दद्यात्त्रयोदश्या निवेदनम्† ॥
 चतुर्दश्या नमस्कारं पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ।
 अर्चयित्वा तु देवेशं षोडश्या‡ तु विसर्जयेत् ।
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्§ ॥ इति ।
 एवमितरेषामपि ब्रह्मादीनां पूजनं कार्यं तत्तत्प्रकारैर्वैदिकै-
 र्मन्त्रैः । तदशक्तौ॥ तन्नामधेयमन्त्रैर्नमोऽन्तैः॥ पूजयेत् ।
 अथवा वेदाविद्वद्वदीचानुसारेण॥ वा देवतार्चनम् ।
 इति देवतार्चनम् ।

* स्नानार्थं जलम् । † निवेदनं निवेदनोपद्रव्यं नैवेद्यमिति यावत् । ‡ षोडश्या
 इत्यनया ऋचा इति शेषः । § स्नानीयं जलं दत्त्वा आचमनीयं जलं दद्यात् एवं वस्त्रादि
 दत्वापि । ॥ वैदिकमन्त्राज्ञाने । ॥ अं ब्रह्मणे नम इत्यादिमन्त्रैरित्यर्थः । ०० तन्मोक्त-
 मन्त्रानुसारेण ।

अथ पूजोपयुक्तपुष्पानि ।

तत्र नृसिंहपुराणे ।

पुष्पैररण्यसम्भूतैः पत्रैर्वा वारिसम्भवैः ।

अपर्युषितनिच्छिद्रैः प्रोषितैर्जन्तुवर्जितैः ।

आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः सम्पूजयेद्हरिम् ॥

हरिरित्युपलक्षणम् ।

शमीपुष्पं विल्वपुष्पं चम्पकं तगरन्तथा ।

करवीरं तथाश्वेतं पालाशं कुशपुष्पकम् ॥

वनमालाप्यशोकञ्च सेवन्ती कुञ्जमालती ।

त्रिसम्यञ्च तथा श्वेतं कुन्दञ्च शतपत्रकम् ।

मल्लिका चैव जाती च सर्व्वपुष्पादिशिष्यते ॥

जातीपुष्पसहस्रेण यच्छेन्मालं सुशीभनम् ।

विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुष्पफलं शृणु ॥

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।

वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान्विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥

पत्राण्यपि ।

अपामार्गं भृङ्गराजं शमीपत्रञ्च खादिरम् ।

दूर्वा च कुशपत्रञ्च दमनं मरुवकन्तथा ॥

ततः श्रेष्ठं विल्वपत्रं ततस्तु तुलसी वरा ।

एतेषाञ्च यथालाभं पत्रैर्यश्चार्चयेद्हरिम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
 येषां न सन्ति पुष्पाणि प्रशस्तान्यर्चने हरेः ।
 पल्लवान्यपि तेषां स्युः शस्तान्यर्चाविधौ हरेः ॥
 वीरुधानां मभावे तु वह्निषा चार्चयेद्हरिम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
 अपराधसहस्राणि अपराधशतानि च ।
 पद्मेनेकेन देवेशमभ्यर्च्य कमलापतिम् ।
 वर्षाधृतसहस्रस्य पापस्य कृते क्षयम् ॥
 अगस्त्यवृक्षसम्भूतैः कुसुमैरसितैः सितैः ।
 येऽर्चयन्ति च देवेशं तैः प्राप्तम्परमं पदम् ॥
 सुवर्णकेतकीपत्रं यो ददाति जनार्दने ।
 कोटिजन्मार्जितं पापं दहते गरुडध्वजः ॥
 सकृत्कदम्बपुष्पेण हेलया हरिरर्चितः ।
 सप्तजन्मानि देवर्षे तस्य लक्ष्मीर्न दूरगा ॥
 कुम्भीपुष्पन्तु देवर्षे यः प्रयच्छति केशवे ।
 सुवर्णपलमात्रन्तु पुष्पे पुष्पे भवेन्मुने ॥

गरुडपुराणे ।

धात्रीफलेन यत्पुष्पं जयन्त्याः समुपोषणे ।
 खगेन्द्र स लभेन्नर्त्यमुलसीपूजनेन तत् ॥

यथाकथञ्चिदाहृत्य कुसुमैः पूजयेद्वरिम् ।

नाकपृष्ठमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

स्कन्दपुराणे ।

विष्णुमूर्द्धि स्थितं पुष्पं शिरसा यो वहेन्नरः ।

अपर्युषितपापः* स्याद्यावद्युगचतुष्टयम् ॥

पुष्पाभावेऽथ पत्राणि देयानि च सुरार्चने ।

पत्राभावे पयो देयं तेन पुण्यश्रुतेः ध्रुवम् ।

वज्र्यानि च विष्णुधर्म्ये अभिहितानि ।

उग्रगन्धिन्यगन्धिनि कुसुमानि न दापयेत् ।

अन्यायतनजातानि कीटकानि† तथैव च ॥

रक्तान्यकालजातानि चैत्यहृत्क्षीणानि च ।

श्मशानजातपुष्पानां दानं देवे विवर्जयेत् ॥

क्रकराख्यस्य पुष्पाणि तथान्यकरकस्य च ।

कृष्णञ्च कूटजं चार्कं नैव देयं जनार्दने ॥

क्रकरः करीरः‡ ।

शाल्मलञ्च शिरीषञ्च हृत्क्षीणं गिरिमल्लिकाम् ।

सर्जकञ्चैव कुष्माण्डं काञ्चनारिञ्च वर्जयेत् ॥

अथ शिवे वज्र्यानि प्रासाददीपिकायाम् ।

जवाबन्धूकसिन्दूरं तथा त्रैसन्ध्यकीयुते ।

दमती केतकी यूथी मालती कुटजानि च ॥

* अपर्युषितपापः सादित्यर्थः । † कीटविज्ञानि । ‡ कण्टकवृक्षः ।

वृष्टणञ्च* खमारश्च प्रमादेनापि नार्पयेत् ।
 वर्वरी सर्जपत्री च तथा च कुमुदद्वयम् ॥
 अतिपक्वान्यपक्वानि पतितानि विवर्जयेत् ।
 आरण्यान्यप्यगन्धीनि सकीटं चोपगन्धि यत् ॥
 अशुक्लपात्रपाण्डुरं वासोभिः कुक्षितात्मभिः ।
 आनीतं नार्पयेच्छ्रीं प्रमादादपि दोषकृत् ॥
 देवीपुराणे ।

शिवे विपर्ज्येःकुन्दमुन्मत्तञ्च हरेः सदा ।
 देवीनाञ्चार्कमन्दारौ आदित्ये तगरं तथा ॥
 विष्णुरहस्ये ।

न शुक्लैः पूजयेद्विष्णुं कुसुमैर्न मञ्जीरतैः† ।
 न विशीर्णदलेर्मल्लैर्न वा चासुरिकाशितैः ॥
 आसुरिकाशितैः बलादिकाशितैः ।
 तथा ।

जलं पर्युषितक्याज्यं पत्राणि कुसुमानि च ।
 तुलस्यगन्धविस्त्वानि‡ गाङ्गं वारि न दुष्यति§ ॥
 स्नानं कृत्वा तु यः कथित्पुष्पं वै चिनुते द्विजः ।
 देवतास्तत्र गृह्णन्ति भस्मीभवति दारुवत् ॥
 एतच्च मध्यन्दिनस्नानोत्तरपरं वेदितव्यम् ।

* कुटुम्बम् । † सर्वं भूमिगतं दुष्टं शिफालीं वक्रुलं विनोति शिष्टपरिगृहीतवचनात्
 एतद्व्यातिरिक्तं दुष्टम् । ‡ अगन्धपुष्पं वक्रपुष्पम् । § न पर्युषितं भवति ।

अथ नित्यश्राद्ध-पञ्चमहायज्ञानां स्वरूपाणि ।

तत्र यमः ।

पञ्चसूना गृहस्थस्य वर्त्तन्ते बहवः सदा ।

कण्डनी पेषणी चुल्ली जलकुम्भ उपस्करः ॥

एता निवाहयेद्विप्रो वध्यते वै मुहुर्मुहुः ।

एतासां पावनार्थाय पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥

सूना हिंसास्थानं कण्डन्युदूखलादि पेषणी दृषदादि चुल्ली
पाकस्थानं जलकुम्भ उदाधानमुपस्करः शूर्पादि । वध्यते पापेन
युज्यते इत्यर्थः । न च कण्डन्यादिनिमित्तश्रवणाद्वैमित्तिकत्वं
पञ्चमहायज्ञानां पञ्चयज्ञविधानन्तु गृही नित्यं न हापयेदिति
ग्रहेण नित्यत्वाभिधानात् ।

ते च यज्ञाः के इत्याकाङ्क्षायां यमः ।

ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः पितृयज्ञस्तथैव च ।

भूतयज्ञो नृयज्ञस्तु पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥

एतच्च लक्षणमाह मनुः ।

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

अध्यापनमध्ययनं तर्पणं पितृश्राद्धमिति यावत् ।

यतः स एवाह ।

स्वाध्यायेनार्चयेदृषीन् होमैर्देवान्यथाविधि ।

पितॄन् श्राद्धेन नृनञ्चैर्भूतानि बलिकर्मणा ॥ इति ।

* दृष्ये इति पाठान्तरम् ।

पितृयज्ञे विकल्पमाह कात्यायनः ।

आहं वा पितृयज्ञः स्यात्पितृर्बलिरथापि वेति ।

नित्यआहं वा पितृयज्ञः । अथवा वैश्वदेवमध्ये पितृभ्यः स्वधा-
स्त्विति यो बलिर्दीयते स पितृयज्ञ इत्यर्थः । वक्तृचां गृह्ये
देवपितृभूतमनुष्यब्रह्मयज्ञाः पञ्च महायज्ञा आद्याश्चत्वार एव
वैश्वदेविकं बलिकर्म चेत्याहुः । अथवा पृथगिति ।

बोधायनोऽपि ।

अग्नये स्वाहा इत्यादि षडाहुतीः एष वैश्वदेवः सन्ति-
ष्ठते । धर्माय स्वाहेत्यादि नमो रुद्राय नमः पशुपतये
इत्यादिभिर्बलिहरणं बलवान् हरत्येतत् सन्तिष्ठते ।
देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नी जुहोत्येष देवयज्ञः सन्तिष्ठते ।
पितृनुद्दिश्य एकं ब्राह्मणं भोजयेदपि वा दक्षिणेनाग्निं
दक्षिणान्दर्भान् संस्तीर्य तेषु पिण्डं ददाति पितृभ्यः
स्वधास्त्वित्यपि वा आपस्तित्पितृयज्ञः सन्तिष्ठते । उत्त-
रेणाग्निं शुचौ देशे प्रागयान्दर्भान् संस्तीर्य गन्ध-
पुष्पधूपदीपैरलङ्कृत्य बलिमुपहरति भूतेभ्यो नम इति
भूतेभ्यः तदभूतयज्ञः सन्तिष्ठते । मनुष्ययज्ञार्थमतिथिं
भोजयेदपि वा हन्तकारं* ब्राह्मणेभ्यो ददाति मनु-
ष्येभ्यो हन्तेति । हन्तकारः पर्याप्तान्नदानसमर्थश्च ।

कार्त्त्याजिनिः ।

* मनुष्येभ्यो यद्दीयते तद्वन्तकारेण दीयते हन्तकारस्याग्राधकः ।

भिक्षा वा पुष्कलं वापि हन्तकारमथापि वा ।

पुष्कलमग्रिममिति पर्यायः ।

भिक्षादिलक्षणञ्च मनुनाभिहितम् ।

ग्रासमात्रं भवेद्विज्ञा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् ।

अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते ॥ इति ।

आपस्तम्बपरिशिष्टेऽपि ।

वैश्वदेवबलिहरणानन्तरमग्रं दत्त्वा देवयज्ञार्थमुद्धृतान्ना-
देवताभ्यः स्वाहेत्येकाहुतिमन्तौ जुहुयुः पितृयज्ञार्थमपि
वैश्वदेवबलिहरणशिष्टादन्नात्पाचीनावीतिना दक्षि-
णतोऽग्नेः पितृतीर्थेन पितृभ्यः स्वधास्त्विति बलिं हरेयु-
र्भूतयज्ञार्थं वैश्वदेवशिष्टान्ना*देवोत्तरतोऽग्नेर्देवतीर्थेन
बलिं दद्यादिति ।

एवंविधान्यन्यान्यपि विरुद्धवचनानि ग्रन्थगौरवभयान्न लिखि-
तानि । अत्र च† सर्वत्र स्वशाखाभ्यः‡ व्यवस्था ।

इति पञ्चयज्ञस्वरूपनिर्णयः ।

अथ नित्यश्राद्धम् ।

मनुना दद्यादहरहः श्राद्धमिति नित्यश्राद्धं विधाय वैश्व-
देवस्य सिद्धस्य गृह्णाग्नौ विधिपूर्वकमित्यादिना पञ्चादेश-

* वैश्वदेवावशिष्टादन्नादित्यर्थः । † विरुद्धवचनेषु चेत्यर्थः । ‡ स्वशाखाशानुसारेत्यर्थः ।

देवविधानात् । प्रथमं नित्यश्राद्धं पञ्चाद्वैश्वदेव इति केचित् ।
अत्रापि पक्षे येषान्तु नित्यश्राद्धमेव पञ्चयज्ञान्तःपाति तेषां
स्वशाखानुसारेण क्रमः केचन वैश्वदेवादनन्तरं कुर्वन्ति ।

पाठक्रममनादृत्य श्राद्धविषये

मार्कण्डेयपुराणे ।

कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पितृनुद्दिश्य विप्रांसु भोजयेद्विप्रमेव च ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह प्रचेताः ।

नामन्त्रणं न होमश्च नावाहनविसर्जने ।

न पिण्डदानं न सुरान्नित्ये कुर्याद्विजोत्तमः ॥

उपवेश्यासनं दत्त्वा सम्पूज्य कुसुमादिभिः ।

निर्दिश्य भोजयित्वा तु किञ्चिद्दत्त्वा विसर्जयेत् ॥

न सुरान्न वैश्वदेवान् किञ्चिद्दत्त्वा इति दक्षिणार्थम् ।

व्यासः ।

नावाहनं स्वधाकारः पिण्डाग्नीकरणादिकम् ।

ब्रह्मचर्यादि नियमो वैश्वदेवास्तथैव च ॥

तथा ।

तत्तु षट्पुरुषं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ।

मत्स्यपुराणे ।

यद्येकं भोजयेद्विप्रन्मनीनुद्दिश्य पितृंस्तथा । इति ।

त्रीनिति मातामहादीनामपि प्रदर्शनार्थम् ।

तत्र कात्यायनोऽनुकल्पमाह ।

एकमप्याशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये* ।

अदैवं नास्ति वेदेभ्यो† भोक्तुं भोज्यमथापि वा ॥

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् ॥

एतदुद्धृतान्नं ब्राह्मणायैव दद्यात्तदभावे गोभ्यः ।

तथाच कूर्मपुराणे ।

उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।

वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायैवापपादयेत् ॥

तथा ।

सर्वेषामप्यलाभे तु दत्तं गोभ्यो निवेदयेत् । इति ।

यदा गवामयभावस्तदा त्रिणूतम् ।

दद्यादहरहः आहमन्नायेनोदकेन वा ।

अन्नायेनोदकेन आहोत्सृष्टेनोदकेन ।

पयोमूलफलैर्वापि पितॄणां प्रीतिमावहन् ॥ इति ।

ययः क्षीरम् । एतच्च नित्यश्राद्धं श्राद्धान्तरे नियतम्‡ ।

तथाच मार्कण्डेयः ।

नित्यक्रियां पितॄणान्तु केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

न पितॄणां तथैवान्ये शेषं पूर्व्ववदाचरेत् ॥ इति ।

नित्यक्रिया नित्यश्राद्धं शेषं वैश्वदेवादिकम् ।

अत्रैवं व्यवस्था यत्रामावास्यानान्दीमुखश्राद्धादिनित्यश्राद्धदेवता

* नित्यश्राद्धसिद्धये इत्यर्थः । † वैश्वदेवभ्यः । ‡ श्राद्धान्तरे कृतेऽपि अवश्यं कर्तव्यम् ।

दृष्टा भवन्ति न तत्र नित्यश्राद्धं यत्र च सांवत्सरिकादिषु
नेष्टा नित्यश्राद्धदेवतास्तत्र कर्त्तव्यमिति ।

तथाच चमत्कारखण्डे ।

नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसङ्गाद्यत्र सिध्यति ।

श्राद्धान्तरात्तदान्यत्र नित्यत्वात्तत्र ह्यपयेत्* ॥

इति नित्यश्राद्धविधिः ।

अथ वैश्वदेवविधिः ।

तत्र प्रथमोपक्रमे आपस्तम्बः ।

तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमुभयोरधःशय्या ब्रह्म-
चर्यं चारलवणवर्जनं चोत्तमस्यैकरात्रमुपवास इति ।

तेषां वैश्वदेववच्यर्थमन्त्राणामुपयोगः प्रथमोपक्रमः । उत्तमस्य
ये भूताः प्रचरन्तीत्यस्य मन्त्रस्य† उपयोग एकरात्रमुपवास
इति प्रतिवचनमिति । ततो वैश्वदेवादिकं कर्म कुर्यात् ।
एतच्च सायं प्रातः ।

तथाच कात्यायनः ।

सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ।

अनश्रुतापि सततमन्यथा किंविधी भवेत् ॥

* न त्यजेत् । † ये भूताः प्रचरन्ति दिवा बलिमिच्छन्ती वितुदस्य प्रियाः तेभ्यो बलिं
पुष्टिकानी ददामि सद्य पुष्टिं पुष्टिपतिर्ददातु इति मन्त्रः ।

एतेन पुरुषार्थमुक्तं भवति वैश्वदेवस्य ।

अतएव परिशिष्टे प्रवासस्थितस्याप्यवश्यकर्तव्यता दर्शिता ।

प्रवसेदाहिताग्निश्चेत्कदाचित्कालपर्ययात्* ।

यस्मिन्नग्नौ भवेत्पाको वैश्वदेवस्तु तत्र वै ॥

मनुरपि पुरुषार्थत्वमेवाह ।

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यदन्योऽतिथिराव्रजेत् ।

तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥

वैश्वदेवानन्तरमतिथिपूजायां कृतायां द्वितीयोऽतिथिर्यदा-
गच्छति अत्रञ्च पक्वं नास्ति तदा पुनः पाकं कृत्वा तस्मै दद्यान्न
बलिं हरेत् । वैश्वदेवं न कुर्यादित्यर्थः । यद्यन्नसंस्कारार्थत्वं
वैश्वदेवस्य तदा पुनःकरणे निषेधो युज्यते इति तात्पर्यम् ।
केचनान्नसंस्कारत्वं पुरुषार्थञ्चेत्युभयार्थमिच्छन्ति । अस्मिन्
पक्षे उभयात्मकस्य आश्रयीतिसंज्ञा नान्यपूर्वविषयाणि द्रव्य-
संस्कारकारीणि च कर्मास्त्रिष्टिकदुत्तमप्रयाजादीनि नान्या-
न्यपि संज्ञकानीति व्यवहरन्ति मीमांसकाः एतच्च लौकिके
विवाहाग्न्यादिषु कुर्वीत ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

स्मार्त्तं कर्म विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालाह्वते† वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥

* कालदीपेण संस्कृतान्यलाभात् । † विभागकालाह्वते इति मिताक्षरा । आह्वते
आरब्धे ।

शातातपः ।

लौकिके वैदिके वापि हुतोत्सृष्टे जले क्षितौ* ।

इत्याहुत्य उत्सृज्य जुहुयात् । लौकिकान्नेः पात्रान्तरकरण-
माहरणं स्मार्त्ताग्नेस्तु अग्न्युद्बोधनमाहरणमुन्मज्जनं भस्माप-
करणम् ।

विवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यकर्म यथाविधि ।

पञ्चयज्ञविधानन्तु पङ्क्तिं चान्वाहिकीं† गृही ॥

अत्र विशेषयत्विंशतिमते ।

प्रतिहोमन्तु निर्व्वर्त्य समुद्धृत्य हुताशनम् ।

शेषं महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेत् ।

समुद्धृत एव शेषः तं महानसे कृत्वेत्यर्थः ।

यन्मिन्नग्नौ पाकस्तत्रैव होमः ।

तथाच कूर्मपुराणे ।

यदि स्याल्लौकिके पाकस्ततोऽन्नं तत्र ह्यते ।

शालाग्नौ तत्र चेदन्नं विधिरेप सनातनः ॥ इति ।

एतदनुसारेणान्यान्यपि वचनानि व्यवस्थापनीयानि ।

स होमः कथमित्याह्वायाम्

श्रीनकः ।

सायम्प्रातः सिंहस्य हविष्यस्य जुहुयादग्निहोत्रं देवताभ्यः

* अपराह्मन्यत्र दृश्यते यथा वैश्वदेवं प्रकुर्वीत मनादीषापशानये । † प्रतिदिन-
करणीयम् ।

सोमाय वनस्पतये अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यान्धावा-
पृथिवी धन्वन्तरये इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे
स्वाहेति ।

हवथं हविषे योग्यम् । अग्निहोत्रदेवताः सूर्याग्निप्रजापतयः ।
आपस्तम्बः ।

उपासने पाचने* वा षड्भिराद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन
जुहुयादुभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तादिति ।
आद्यैः अग्नये स्वाहेत्यादिभिः स्विष्टिकृदन्तैः उभयतः परिषेचनं
कर्त्तव्यं दावन्ते च ।

कात्यायनः ।

वैश्वदेवादन्नात्यर्थं स्वाहाकारैर्जुहुयाद्ब्रह्मणे प्रजापतये
गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय इति ।

गोतमः ।

अग्नावग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः । प्रजापतिः स्विष्टिकृत्
इति होमः इति ।

अत्र व्यवस्थामाह श्लोकैः कात्यायनः ।

उद्धृतं हविरासिच्य हविष्येण घृतादिना ।

स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत् ॥

इति हविष्येण घृतादिना उद्धृतं हविरासिच्य तेन हविषा
जुहुयादित्यर्थः । घृताभावे दध्यभ्यक्तं† हविर्जुहुयात् ।

* पाके । † दधिमिश्रितम् ।

तथाच व्यासः ।

जुहुयात्सर्पिषाभ्यक्तं तैलक्षारविवर्जितम् ।

दध्यक्तं पयसाभ्यक्तं तदभावेऽन्धसापि वा ॥ इति ।

हविषाभावे चतुर्विंशतिमते विशेषो दर्शितः ।

अलाभे येन केनापि फलशाकोदकादिभिः ।

पयोदधिघृतैः कुर्याद्वैश्वदेवं शुवेण तु ।

हस्तेनान्नादिभिः कुर्यादद्भिरञ्जलिना जले ॥ इति ।

अत्रापरो विशेषः

परिशिष्टे ।

शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।

संकल्पयेद्यदाहारे तेनाग्नौ जुहुयादपि ॥

पयःप्रभृतिरसद्रव्याणान्तु विशेषोऽभिहितः

परिशिष्टे ।

उत्तानेन तु हस्तेन अङ्गुष्ठायामेण पीडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्विः ॥ इति ।

हविष्येष्वपि मुख्यहव्यमाह

काल्यायनः ।

हविष्ये तु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।

माषकोद्रवगौरादीन् सर्वालाभेऽपि वर्जयेत् ॥

गौराः गौरसर्षपाः ।

आपस्तम्बः ।

न क्षारलवणैर्होमो विद्यते तथा परान्नसंस्पृष्टहोम-

उदीचीन*मुष्णं भस्मापोह्यास्मिन् जुहुयादृतमहुत-
श्चान्नी भवती । चारलवणपरान्नसंस्पृष्टेन हविष्येणान्नी
होमो न कार्यः । अपितूष्णं भस्मान्धायतनादुत्तरतो-
ऽपोह्यास्मिन् होतव्यम् ।

उष्णं भस्मेति अङ्गारमिश्रितं भस्मेत्यर्थः ।

अतएव बौधायनः ।

अङ्गारान् भस्ममिश्रांस्तु उद्धृत्यात्तरतोऽनलात् ।
जुहुयाद्वैश्वदेवं तु यदि चारादिमिश्रितम्† ॥ इति ।

तथा ।

परोक्षमन्नमसंस्कृत‡मग्नावधिश्रित्याद्विः प्रोक्षेत्तदेव
पवित्रमित्याचक्षत इति । अधिश्रयणं पुनरग्नेरुपरि-
स्थापनमात्रमन्नसहितस्य वैश्वदेवपात्रस्य अधिश्रित्य
संस्कृतं कृत्वा प्रोक्षेदित्यन्वयः । तच्च सायं प्रातः कर्त्तव्य-
मित्युक्तं तत्र प्रातरुपक्रमः सायमपवर्गः । यदा सायं
मन्त्रकर्मकर्त्तृणामभावस्तदा पत्नी सायममन्त्रकं बलिं
हरेत् ।

तथाच मनुः ।

सायमन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यामन्त्रबलिं हरेत् ।
वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते ॥ इति ।

* उत्तरदिग्भिर्भागभवम् । † बहुषु पुस्तकेषु दर्भनादेष रक्षितः परन्तु यद्यचारादि-
मिश्रितमित्येव पाठः साधुः । ‡ संस्कृतमिति कचिन्पाठः ।

अत्र वैश्वदेवं हि नामैतदित्येतत्पर्यन्तमेकं वाक्यं सायम्प्रात-
र्विधीयते इत्येतदपरं वैश्वदेवस्य कालद्वयेऽपि कर्त्तव्यता-
विधायकम् । अतः सायमेव पद्मगा बलिहरणरूपवैश्वदेव-
कर्त्ताधिकारः । केचन बलिग्रहणं वैश्वदेवस्याप्युपलक्षणार्थ-
मिति वर्णयन्ति ।

एवं कृतवैश्वदेवस्य बहिर्वलिमाह

मनुः ।

शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां कृमीणाञ्च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि ॥

अत्र मन्त्रः ।

ये भूताः प्रचरन्ति दिवा नक्तं बलिमिच्छन्तो विदुर-
दस्य प्रेष्ठाः* तंभ्यो बलिं पुष्टिकामो ह्यहमि मयि पुष्टिं
पुष्टिपतिर्ददातु ।

अत्र दिवेति दिने नक्तमिति रात्रौ दिवाचारिभ्य इति
दिवा नक्तंचारिभ्य इति नक्तमित्याश्वलायनस्मरणात् । एतच्च
वैश्वदेवाख्यं कर्म दिवा हिस्तथा रात्रावपि हिर्न तु कर्त्तव्यम् ।

धर्माविन्नाचरेत्स्नानमाहिकन्तु पुनः पुनः ।

तर्पणं ब्रह्मयज्ञञ्च वैश्वदेवं चरेदिति ॥

विष्णुपुराणेऽभिधानाद्वैश्वदेवबलिहृती सायं प्रातः पञ्चयज्ञास्तु
दिवैव ।

यथाह यमदग्निः ।

वैश्वदेवं तथा रात्रौ कुर्याद्वलिहति तथा ।

महतः पञ्चयज्ञांस्तु दिवैवेत्याह धर्मविदिति ॥

येषांस्तु शाखिनां ब्रह्मयज्ञव्यतिरिक्तान्यमहायज्ञानां वैश्वदेव-
बलिहती चान्तर्भावः तेषां दिवैव वैश्वदेवाख्यं कर्म न रात्रौ
यदि स्वशाखायां कालद्वयेऽपि विधानं नास्ति अथास्ति तदा
द्विरपि भवति निर्णयः द्विविधं हि वैश्वदेवादिकं कर्म एकं
मन्वादिस्मृत्युक्तसाधारणमपरं स्वस्वगृह्योक्तसाधारणं स्वशाखा-
ऽविरुद्धं सर्वैरपि कार्यं कर्मणः सर्वशाखाधिकरणन्यायेनै-
कत्वात् । अत्राशक्तश्चेत् स्वस्वगृह्योक्तमेव तावता शास्त्रार्थस्य
निष्पन्नत्वात् । एतच्च संसृष्टिनां मध्ये ज्येष्ठ एव कुर्यात् । तद-
शक्त्यादिना तदनुज्ञयेतरस्यापि कर्तृत्वमस्ति ।

अनग्निकस्य विशेषमाह

वशिष्ठः ।

अनग्निकस्तु यो विप्रः सोऽन्नं व्याहृतिभिः स्वयम् ।

हुत्वा शाकलमन्त्रैस्तु शिष्टाद्भूतबलिं हरेत् ॥

अनग्निकः श्रौतस्मार्त्ताग्निरहितः । यदा वैश्वदेवादवर्षाक् भिक्षु
शागच्छति तदा वैश्वदेवार्थमन्नमुद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां
दत्त्वा विसर्जयेत् । भिक्षुका अपि तेनैव दर्शिताः ।

ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः ।

अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥

इति वैश्वदेवविधिः ।

अथ वैश्वदेवपाकनिर्णयः ।

तत्र नित्यश्राद्धस्य वैश्वदेवस्य चैक एव पाकः नित्यश्राद्धे नित्यं विशेषाभावात् न च श्राद्धेष्वेकपाकशब्देन नास्ति । अशीचमध्ये वैश्वदेवनिषेधादेकादशाह्यादिकश्राद्धे तु पृथक् पाकः श्राद्धशिष्टान्नस्य ब्राह्मणेभ्यो देयत्वात् ।

तथाच देवलः ।

एकोदिष्टे तु शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजत् । इति ।
दर्शश्राद्धं प्रकृतिः अतस्तन्निर्णयेनैव तद्विकृतीनामपि निर्णयः
इति प्रकृतौ विचार्यते किं श्राद्धार्थं वैश्वदेवार्थमेक एव पाकः
उत पृथगिति तत्र पृथगिति ब्रूमः ।

तथाच लोकाक्षिः ।

पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च । इति ।
इयमुक्तिः पाकस्य पृथक्त्वे एकत्वे चैकरूपेति विशेषापरि-
ज्ञानाभिप्राया । विवृणोति स एवोत्तरार्द्धेन ।

वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदेविकमिति ।
इतरदितरार्थं न भवतीति पृथक् पाकः कर्त्तव्य इत्यर्थः न
दार्शमित्यत्र दार्शशब्देन तद्विकृतयो नित्यनैमित्तिककाम्य-
श्राद्धानि लक्ष्यन्ते वैश्वदेविकमित्यत्र वैश्वदेविकशब्देन भूत-
यज्ञादयः । अयन्तु पृथक् पाको वैश्वदेवस्य श्राद्धात्पूर्वं मध्ये
वा वैश्वदेवानुष्ठानेतरचानुष्ठाने ।

तथाच पैठीनसिः ।

पितृपाकात्समुद्भूत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेच्छाहं पितॄणां नोपतिष्ठति ॥ इति ।

नन्वेतद्वचनमुत्तरकालेऽपि निषेधकं तदापि पितृपाकत्वात् ।
मैवमुत्तरकालं पितृसम्बन्धस्य निवृत्तत्वात् । यदुद्देशेन परि-
कल्पितं यद्विस्तस्य तदुद्देशेन त्यागेन कृतेन तदुपभोगसमन-
न्तरमेव तत्सम्बन्धनिवृत्तेर्न्याय्यत्वात् । एवमेव शिष्टाचारो
दृश्यते ।

अनेनाभिप्रायेण पैठीनसिरेवाह ।

आहं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिचां ततो दद्याद्वन्तकारादिकं तथा ॥

अत्र प्रथमस्तच्छब्दो हेतुपरः द्वितीयस्तु आह्वावशिष्टान्नपरः
एवञ्चायमर्थः सम्यद्यते ।

पितृपाकात्समुद्भूत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेच्छाहमिति ॥

यतः आह्वात्पूर्वं मध्ये वा निषेधः । ततस्तस्माद्धेतोः आहं
निर्वर्त्य तच्छिष्टाद्वैश्वदेवादिकं कर्त्तव्यमिति । अत्र वचन-
स्यादिशब्देन नित्यआहमपि गृह्यते तेन यच्छाखायां नित्य-
आहस्य पञ्चयज्ञान्तःपातित्वं नास्ति तच्छाखीयानां आह-
पाकशेषेण पृथग्वाक्येन वा नित्यआहं वैश्वदेवाग्रागेव ।

अत्रोभयत्रापि मार्कण्डेयः ।

ततो नित्यक्रियां कुर्यादिति ।

ततः आहशेषान्नित्यक्रिया नित्यआह्वादि ।

तथा ।

पृथक्पाकेन नैत्थं स्यादिति ।

यदि ब्राह्मणविसर्जनान्ते वैश्वदेवस्तदा तच्छेषेण, इतरत्र
पृथगिति निर्णयः ।

इति वैश्वदेवपाकनिर्णयः ।

अथ वैश्वदेवकालनिर्णयः ।

तत्र साग्निः आहातपूर्वमेव वैश्वदेवं कुर्वीत तदाह
लोकाग्निः ।

पक्षान्त्यकर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवञ्च साग्निकः ।

पितृयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकम्बुधः ॥

इति पक्षान्त्यमन्त्राधानमन्वाहार्यकं दर्शयद्वा ननु वैश्वदेवस्य
पक्षान्तपिण्डपितृयज्ञयोर्मध्यविधिवलादेव साग्निककर्तृत्वाव-
गतेः पुनः साग्निकशब्दोपादानमपार्थक्यमिति चेन्नैवम् ।
अन्त्राधानपिण्डपितृयज्ञकर्तुरौपासनाग्निनिवृत्त्यर्थत्वेन सार्थक-
त्वात् ।

देवलोऽपि वैश्वदेवानन्तरमेव पिण्डपितृयज्ञादिकर्तव्यतामाह ।

अकृते वैश्वदेवे तु स्थालीपाकः प्रकीर्तितः ।

अन्यत्र पिण्डयज्ञात्तु सोऽपराज्जे विधीयते ॥ इति ।

स्थालीपाकशब्देन स्थालीपाकसाध्यककर्माण्युच्यन्ते । एतानि

पञ्चान्तादीनि कर्माणि वैश्वदेवात्पूर्वमेव कर्त्तव्यानि । पिण्ड-
पितृयज्ञस्यापि स्थालीपाकसाध्यत्वे तस्यापि पूर्वत्र कर्त्तव्य-
तायां प्राप्तायामपवादः अन्यत्रेति पिण्डपितृयज्ञादन्यचेत्यर्थः ।

दर्शश्चादस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमाह

मनुः ।

पिण्डयज्ञन्तु निर्बन्धं विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्थकं आहङ्कुर्यान्नासानुमासिकम् ॥

एवञ्च यानि आह्वातपूर्वं वैश्वदेवकर्त्तव्यतापादकानि वचनानि
तानि सर्वाणि लोकास्त्रिमनुवचनानुसारेण श्रौताग्निमद्विष-
यानि व्यवस्थापनीयानि । साम्निकस्याप्येकादशाहश्चाह-
पश्चादेव ।

सम्प्राप्ते पार्वणे आह्वे एकोद्दिष्टे तथैव च ।

अयती वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशेऽहनि ॥ इति ।

परिशिष्टे विशेषविधानात् ।

तथा सालङ्कारयनोऽपि ।

आह्वे प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवन्तु साम्निकः ।

एकादश्यादिकं मुक्त्वा तत्र ह्यन्ते विधीयते ॥ इति ।

एवं वैदिकान्तेः आह्वात्प्रागेव नियमादौपासनाग्नेरनग्नेश्च
यानि प्रतिषेधाच्च* यानि आह्वमध्ये विकिरान्ते ब्राह्मणविस-

* सर्वेषु आदर्शपुस्तकेषु एकद्वयपाठदर्शनादेवं रचितः परन्तु यान्यप्रतिषिद्धानीन्नेव
जाति भवितुमर्हति ।

र्त्तनान्ते च वैश्वदेवविधायकानि तान्यौपासनाग्निविषये
अनग्निविषये च व्यतिष्ठन्ते यानि आहादौ निषेधकानि
तान्यपि तद्विषयः एव । अथवा साम्नेरपि आहपाकविषये
अतएवास्य पृथक्पाको वैश्वदेवार्थनिषेधश्च ।

षट्त्रिंशन्मते ।

प्रतिवासरिको होमः आहादौ क्रियते यदि ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥ इति ।

बृहगौतमोऽपि ।

पितृआहमकृत्वा तु वैश्वदेवङ्करोति यः ।

अकृतं तद्भवेच्छाहं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

वशिष्ठः ।

वैश्वदेवमकृत्वा तु आहङ्कुर्यादनग्निकः ।

लौकिकेऽग्नी हुते शेषं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

अनग्निको वैदिकाग्निरहिताऽपि तस्यौपासनाग्नावपि वैश्व-
देवो निषिद्धः । अयमर्थो लोकाविवचने साम्निकपदस्य
सार्थकत्वप्रतिपादने दर्शितः । अतएवात्र लौकिकाग्निरिति
स्मार्त्ताग्नेरप्युपलक्षणम् । औपासनाग्नेरनग्निकस्य च त्रयः
काला वैश्वदेवे एकः आहमध्ये अपरो विकिरान्ते अन्यो
ब्राह्मणविसर्जनान्ते ।

तत्र मध्यकर्त्तव्यता

ब्रह्माण्डपुराणे ।

वैश्वदेवाहुतीरग्नावर्वाक् ब्राह्मणभोजनार्त् ।

जुहुयाद्भूतयज्ञादि*आहं कृत्वा तु तत् स्मृतम् ॥ इति ।
ब्राह्मणभोजनादवर्वाक् अग्नीकरणान्तरमित्यर्थः । अत्र भूत-
यज्ञादेः आह्वानान्तरकर्त्तव्यताभिधानादस्मिन् प्रयोगे यानि
भूतयज्ञोत्तरभावीनि कर्माणि सम्बन्धक्रमाणि तानि तदाद्युत्-
कर्षन्यायेनोक्तृष्टानि† आह्वाने कर्त्तव्यानि न तु भूतयज्ञात्
पूर्वभावीन्युक्तृष्टानीति‡ । यच्छाखायां बलिहरणादिकमेव
भूतयज्ञादिकं तेषां बलिहरणादिकस्यैवोत्कर्षः येषान्तु बलिहर-
णादिव्यतिरिक्ता भूतयज्ञास्तेषां वह्निर्बलिव्यतिरिक्तभूतयज्ञा-
वधिकानां बलिहरणादीनामपि आह्वये कर्त्तव्यता भवतीति
विवेकः । न चैवं मन्त्रव्यं प्रारब्धे पित्रे कर्मण्यसमाप्ते तन्मध्ये
कर्मान्तरकरणयुक्तमिति निशीष्टिन्यायेना§विरोधात् अतएव

* बलिहरणादि । † आदीनां कर्त्तव्यतायां तदन्तस्यापि कर्त्तव्यता इति तदाद्युत्कर्ष-
न्यायार्थः । तान्युत्कर्षज्ञानेनैवोक्तृष्टानीति पाठान्तरम् । ‡ तदाद्युत्कर्षन्यायेन करणीयानि
इत्यर्थः । § निशियज्ञे दर्शतन्त्रं नीतास्तेतद्वदर्शिके ।

तन्मध्ये विध्यभावादस्त्वद्योक्तविधानतः ॥

अग्रये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो रक्षोभ्यो विभीयादिति विधायेदमावातम् ।
अमावास्यायां यजेतेति । एतस्मिन् यज्ञे दर्शयागस्याङ्गतन्त्रं न प्रसज्यते । कुतः
दर्शकर्मणस्तन्मध्येऽस्य रक्षोघ्नस्य विध्यभावात् । यत्तु अमावास्यायामिति पदं तत्कालपरं
कर्मपरत्वे लक्षणापत्तेः । अतो न वाक्यात् तन्मध्ये विधिः प्रकरणन्तु भिद्यते कास्येष्टि-
काण्डे एतस्य पाठादिति प्राप्ते ब्रूमः । मा भूहाक्तेन वा प्रकरणेन वा तन्मध्ये विधिः ।
तथाप्यमावास्याकाले दर्शकर्मणः प्रकान्तत्वेन निशि क्रियमाणीयामोऽर्थवशाद्दर्शकर्मतन्मध्ये-
पातो भवति तस्मादत्रापि प्रसङ्गसिद्धिः इति निशीष्टिन्यायः ।

दृश्यते पूर्व्वेद्युर्निमग्नितेषु ब्राह्मणेषु आद्यापरिसमाप्तावेव सायं
प्रातर्होमकरणम् ।

द्वितीयः कालो भविष्यपुराणे ।

पितृन् सन्तर्प्य विधिवद्बलिं दत्त्वा विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणभोजनम् ॥

बलिरत्र विकिरसंज्ञकः ।

यतस्तत्रैव ।

ये अग्निदग्धा मन्त्रेण* भूमौ यन्नितिपेद्बुधः ।

जानीहि तं बलिं वीर आहकर्मणि सर्व्वदा ॥ इति ।

पश्चाद्ब्राह्मणभोजनं भूरिभोजनम् ।

तृतीयकालोब्राह्मणविसर्जनान्ते सच मत्स्यपुराणे दर्शितः ।

उच्छेद्यन्तु† तत्तिष्ठेद्यावद्दिप्रा विसर्जिताः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यान्नित्यं पितृकर्मणि ॥

मनुरपि ।

पूर्व्वार्द्धं तदेव ।

ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ इति ।

* ओं येऽग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा मन्त्रेदिषः स्वधया मादयन्ते । तेषां अग्राहमनीति
मैतां यथावर्तमं तन् कल्पयस्व । ओं अमंस्कृतप्रभौतानां त्यागिनो याः कुलस्त्रियः । इदामि
तेभ्योविकिरमन्त्रान्बुधं पैत्यकम् । ओं अमोमपाय ये ग्रीवा यज्ञभागवद्भक्षताः । तेषामन्नं
प्रदातव्यं विकिरं वैश्वदेविकम् । ओं येषां न माता न पिता न चभुर्नैवाग्निसिद्धिर्न तद्या-
न्नमणि । तत्प्रभयेऽन्नं भुवि दत्तमैतत् प्रयागु लोकाय सुखाय तद्ददिति । † उच्छेद्यु आदर्श-
पुलकेषु एकपक्षपाठदर्शनादिर् रक्षितः परन्तु उच्छेद्यमिति पाठो भवितुमर्हति ।

बलिग्रहो वैश्वदेवः पदार्थनार्थ इति मतं मेधातिथेः ।

भविष्यपुराणे ।

कृत्वा आहं महाबाहो ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप ॥ इति ।

इति वैश्वदेवकालनिर्णयः ।

अथातिथिपूजा ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

ततो गोदीहमाचन्तु तिष्ठेत्कालं गृहाङ्गने ।

अतिथिग्रहणार्थाय तद्दृष्ट्वा यथेच्छया ॥

वैयाघ्रपद्यः ।

अनिन्दितमनाहतं वैश्वदेवेष्ववस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयान्नैकग्रामनिवासिनम् ॥

क्षुधार्त्तस्तृषितश्चैव स्नातो गृहमुपागतः ।

प्रयत्नेन तु सम्पूज्य सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः* ॥

इष्टो वा यदि वा द्वेष्टो मूर्खः पण्डित एव च ।

सम्याति वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

न पृच्छेद्गोत्राचरणं† न स्वाध्यायं व्रतानि च ।

चित्तेन भावयेत्तन्तु सर्वदेवमयो हि सः ॥

* स्वर्गप्राप्तः । † चरणं शास्त्रा गोत्रञ्च चरणञ्च इयोः समाहार इति समासे दीर्घः ।

विष्णुः ।

अतिथिर्यस्य भग्नाग्नी गृहातिनिवर्त्तते ।

स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥

वायवल्क्यः ।

दिनेऽतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं भवेत् ।

तदेवाष्टगुणं प्राक्तं सूर्योद्रेः* विमुखे गते ॥

ऋष्यशृङ्गः ।

गवां ग्रासश्च कुर्वीत नित्यमेव समाहितः ।

गवाङ्मण्डूयनं स्पर्शं ग्रासमाक्रिकर्तव्यं च ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अस्त्राताशी मलं भुङ्क्ते अजापी पूयर्शणितम् ।

अहुत्वात्रं कमीन् भुङ्क्ते अदत्त्वा विषभोजनम् ॥

आत्मार्थं पचनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैद्यनम् ।

वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतं निष्फलं तस्य जीवितम् ॥

अथ भोजनविधिः ।

तत्र देवलहारीती ।

आहारन्तु रहः कुर्यान्निर्हारश्चैव सर्वदा ।

गुप्ताभ्यां लक्ष्म्यपितः स्वात्माकाशे हीयते श्रिया ॥

मनुः ।

उपसृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्याल्लमाहितः ।

आपस्तम्बः ।

यस्तु भोजनशालायां भोक्तुकामः सन्नासनस्थो वा अन्यत्र
आसनस्थो वा न चोपसृशेत् यस्तूपसृशेत् स पङ्क्ति-
दूषक इत्यन्वयः ।

याज्ञवल्काः ।

बालं सुवासिनी*हृदगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।
सन्भोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥

यमः ।

विप्रः स्वर्गपरो नित्यमर्चयेत्पितृदेवताम् ।
गुरुनतिथिबालांश्च तर्पयेत्पूर्वमेव तु ॥
आत्मानं तर्पयेत्पश्चान्नियतो वाग्यतः शुचिः ।
स्त्रीशूद्रं तर्पयेत्पश्चादेष धर्मः सनातनः ॥

व्यासः ।

पञ्चाद्रीं भोजनं कुर्यात्प्राङ्मुखो मौनमास्थितः ।
हस्तौ पादौ तथैवास्त्रमेघां पञ्चाद्रता मता ॥

बौधायनः ।

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिः पीठमधिष्ठितः ।

विष्णुः ।

* नवीदा इत्यर्थः ।

न भुवि आसनान्तरितायां क्षितावुपविशेदिति ।

आसने वर्ज्यान्याह प्रचेताः ।

गोशक्तमृगस्य भिन्नं तथा पालाशपैष्पलम् ।

लौहरङ्गं सदैवाकीं वर्जयेदासने बुधः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ मिह्वासनान्विते ।

मण्डलं गोमयेनेयादधवा गौरमृगमया ॥

अत्र विशेषमाह शङ्खः ।

चतुष्कोणं द्विजाग्रस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य च ।

मण्डलाकृति वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युत्थणं स्मृतम् ॥

व्यासस्तु शूद्रस्यार्धचन्द्राकृति मण्डलं प्राह ।

चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलश्चार्धचन्द्रकम् ।

कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥

हारीतः ।

न कार्णायसे मृगस्ये वा पात्रे नाग्रीयात् ।

मनुः ।

न पादौ धावयेत्कांस्ये कदाचिदपि भाजने ।

न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते ॥

भिन्नभाण्डे निषेधस्ताम्रादिव्यतिरिक्तविषयः ।

तथाच पैठीनसिः ।

ताम्ररजतसुवर्णशङ्खमुक्ताश्मस्फाटिकानां भिन्नमभिन्न-

मिति ताम्रपात्रं यतिविषयं गृह्यस्य निषिद्धत्वात् ।

तथाच हृदमनुः ।

ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्त्रे मलाविले ।

पलाशपद्मपात्रेषु गृही भुङ्क्तेन्दवश्चरेत् ॥

पलाशो वल्लीपलाश इति ।

स्मृत्यर्थसारे ।

एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कांस्यभाजने ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥

अग्निः ।

आसने पादमारोप्य यो भुङ्क्ते ब्राह्मणः क्वचित् ।

मुखेन वान्नमश्नाति तुल्यं गोमांसभक्षणे ॥

मुखेन गवादिषदित्यर्थः ।

बौधायनः ।

भोजनं बन्दनन्दानमुपहारं प्रतिग्रहः ।

बहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम् ॥

हारीतः ।

मार्जनाचमनबलिकर्मभोजनानि देवतीर्थेन कुर्यात् ।

हृदमनुः ।

न पिवेन्न च भुञ्जीत हिजः सव्येन पाणिना ।

एकहस्तेन न जलं शूद्रेनावर्जितं पिवेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

पादप्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः ।

विष्णुः ।

नाश्रीयाद्भार्य्या साध्वं नाकाशे न तद्योत्थितः ।

शयानः प्रौढपादस्य कृत्वा चैवावसक्थिकम् ॥

आकाशे मञ्चादौ ।

अत्र विशेषमाह मार्कण्डेयः ।

न्यस्तपात्रसु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान् महामुने ।

शेषमुदृत्य भोक्तव्यमिति ।

उदृत्य मञ्चादौ पात्रं निक्षिप्येत्यर्थः । पित्र्यभोजने तु भूमौ
पात्रस्थापनमावश्यकम् । पित्र्यार्थन्तु न लुप्यत इति अत्रैव
वाक्यशेषे तेनैवाभिधानात् । पादारोपितपादः प्रौढपादः ।

ब्रह्मपुराणे ।

पञ्च ग्रासांस्तु भुञ्जीत क्वचिद्देश्मनि सङ्करे ।

पात्रमुदृत्य शेषन्तु भक्षयेत्सङ्कराद्गयात् ।

पित्रे कर्माणि भुञ्जानो भूमौ पात्रं न चालयेत् ॥

विष्णुः ।

न भिन्नभाजनोत्सङ्गे न भुवि न पाणौ ।

उत्सङ्गे जर्बोरुपरि पात्रं स्थापयित्वा ।

वशिष्ठः ।

सर्वाभिरङ्गुलीभिरग्रीयात्पाणिश्च नावधुनीयात् ।

मार्कण्डेयः ।

यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यः सवायुं समश्रुते ।

अङ्गुलिद्वोरुपरि गोमांसाशनवःश्रुतम् ॥

सवायुं सशब्दमित्यर्थः ।

विष्णुः ।

नोच्छिष्टं दृतमादद्यात् ।

आदित्यपुराणे ।

नोच्छिष्टो ग्राहयेदाज्यं जग्धशिष्टं न सन्त्यजेत् ।

शूद्रभुक्तावशिष्टन्तु नाद्याद्गण्डस्थितत्त्वपि ॥

तथा ।

न सन्ध्योर्न मध्याह्ने नार्द्ररात्रे कदाचन ।

नार्द्रवासा नार्द्रशिरा न चायन्नोपवीतवान् ॥

एवञ्च ।

सायम्प्रातर्दिजातीनामशनं श्रुतिर्बोद्धितम् ।

नान्तरा भोजनङ्कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ इति ।

मनुना यसायम्प्रातरित्युपात्तं* तत्तु रात्रिदिनयोर्यहणार्थं न तु सन्ध्याकालनिर्णयार्थं न सन्ध्योरिति निषेधात् । अग्नि-
होत्रसाम्यविधानाद्दिवा रात्रौ वा द्विर्भोजनं निषिद्धमेव ।
एवं पूर्वोक्तप्रकारेण शुचौ देशे उपविष्टः उक्तनियमयुक्तो भूत्वा
व्याहृतिभिः गायत्र्या चाक्षमभिमन्त्राभ्युक्त्य परिषिष्य धर्म-
राजादिवलिन्दत्वा आपोशानक्रियाकृत्वा पञ्च ग्रासान्
वृद्धीत्वा भोजनान्तर†मग्नौकरणादिकं विधायचमनङ्कुर्यात् ।

तथाच गोभिलः ।

अथातः प्राणाहुतिकल्पो व्याहृतिभिर्गायत्र्या चाभि-

मन्त्रा ऋतञ्च सत्येन परिषिञ्चामीति सायं सत्यं त्वर्त्तन

* उपादानं कृतम् । † भोजनमग्नौ ।

परिषिञ्चामीति । प्रातः ।

अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारः त्वं ब्रह्मा त्वं प्रजापतिः ।

आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ।

अमृतोपस्तरणमसीत्त्वपः पीत्वा दशहोतारं मनसानु
स्मृयात्वरन् पञ्चयासान् गृह्णीयात् । प्राणाय स्वाहेति
गार्हपत्यमेव जुहोत्यपानाय स्वाहेत्यन्वाहार्यपचनमेव
तेन जुहोति व्यानाय स्वाहेति आहवनीयमेव जुहोत्यु-
दानाय स्वाहेति सत्यमेव तेन जुहोति समानाय
स्वाहेत्यावसथ्यमेव तेन जुहोतीति ।

श्रीनक्तानु विशेषमाह ।

स्वाहान्ताः प्रणवाद्याश्च नान्ता मन्त्रानु वायवः ।

जिह्वयैव यसेदन्नं दशनेन न संस्पृशेत् ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठलग्नः प्राणाहुती भवेत् ।

मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयाद्धधः ।

समाने सर्व्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत् ॥

भविष्यपुराणे ।

भोजनात्किञ्चिदन्नायं धर्मराजाय वै बलिम् ।

चित्राय* चित्रगुप्ताय प्रेतेभ्यश्चेदमुहरेत्† ॥

* दत्त्वयिति पाठान्तरम् । † उहरेदिति पाठान्तरम् । प्रेतेभ्यश्चेदमुहरेत्—यत्र
कचनसंख्यानां चतुर्णापहतात्मनाम् । प्रेतानां दशधेः; चय्यमिदमनु यथासुखम् ॥ इत्याचार-
मयूखे विशेष उक्तः ।

ब्रह्मपुराणे ।

हस्तेन लङ्घयेन्नाम्रं* सोदकेन कदाचन ।

दन्ताद्यो लङ्घयेदन्नं तेनान्नं न हितम्वेत्† ॥

विष्णुपुराणे ।

अग्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्व्वन्तु मधुरं रसम् ।

लवणान्मौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः ॥

प्राग्द्रवं पुरुषोऽग्नीयाम्भ्ये तु कठिनाशनम् ।

अन्ते पुनर्द्रवाशी तु वलारोग्येण मुञ्चति ॥

जठरं पूरयेदर्द्धमन्त्रैर्भागञ्जलस्य‡ च ।

वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

आदिपुराणे ।

एकपङ्क्तेरनुच्छाय§मध्ये चेदाचमेत्परः ।

तदा शेषं विहायैव॥ विप्रः सम्यगपः स्पृशेत् ॥

एकपङ्क्तिस्थितानां सर्व्वेषां भोजने अपरिसमाप्ते इत्यर्थः ।

पङ्क्तिभेदानाह वृहस्पतिः ।

अग्निना भक्षना चैव स्तम्भेन सलिलेन च ।

हारेणैव च मार्गेण पङ्क्तिभेदो बुधैः स्मृतः ॥

* सोदकेन हस्तेन चम्रं न लङ्घयेत् न त्यजेत् अर्थाद्दृष्टीयादित्यर्थः । † हस्तेन

लङ्घयेन्नाम्रं नोदकेन कदाचन । दन्ताद्यो लङ्घयेदुल्लेखनान्नं निहितं भवेत् । हतश्चात्रमभक्ष्यत्वं

तस्य याति दुरात्मनः ॥ इति ब्राह्मणसर्व्वस्वे हलायुधधृतः पाठः । ‡ भागं तृतीयभागरूपं

जलस्य पानेन पूरयेदित्यनुषङ्गेणान्वयः । § पङ्क्तिभेदमज्ञत्वा । ॥ विहायैवेति

पाठान्तरम् ।

वासनियममाह आपस्तम्बः ।

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्यं षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत् गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ॥

आहिताग्निरनङ्गांश्च ब्रह्मचारी च ये त्रयः ।

अग्नन्त एव सिध्यन्ति तैषां सिद्धिरनग्रताम् ॥

यदा गृहस्थस्योपवासः प्रातस्तदा वीधायनोक्तम् ।

प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांश्च निरुद्धो भोजने जपेत् ।

चेताग्निहोत्रं मन्त्रांश्च निरुद्धो भोजने जपेत् ।

चेताग्निहोत्रमन्त्रांस्तु द्रव्यालाभे जपेदिति ॥

निरुद्धो भोजन इति उपवासेन भोजनरहित इत्यर्थः ।

पुलस्त्यः ।

भोजने तु न निःशेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथञ्चन ।

अन्यत्र दधिशक्ताज्यपल्लवीरमध्वपः ॥

भोजनानन्तरं देवलः ।

भुक्तोच्छिष्टं समादाय सर्वश्रात्किञ्चिदाचमन् ।

उच्छिष्टभागधियेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि ॥

अथ मन्त्रः ।

रौरवे पुण्यनिलये पद्माब्जुदनिवासिनाम् ।

अर्थिनामुदकं नित्यमक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥

गद्यव्यासः ।

ततस्तृप्तः सन्नमृतापिधानमसीत्यपः प्राश्य तस्माद्दे-

शास्त्रनागपासृत्य विधिब्रदाचमेत् ।

अपां प्राशने श्लोकव्यासः ।

हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिवेत्पापमोहितः ।

स देवश्चैव पितृश्च आत्मानश्चैव सादयेत् ॥

अर्हन्मीत्वा तु गण्डूषमर्हन्त्याज्यं महीतले ।

रसातले गता नागास्तेन प्रीणन्ति नित्यशः ॥

देवलः ।

आचम्य तु ततः कार्यं दन्तकाष्ठस्य भक्षणम् ।

भोजने दन्तलग्नानि निर्हित्वाचमनं चरेत् ॥

दन्तलग्नमसंस्कार्यं लग्नं न्येत दन्तवत् ।

न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्रमुदरणमिति ॥

दन्तलग्नद्वालान्तरे स्थानाद्युतं यत्तु त्यक्तौव शुचिर्नाचमेत् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

श्मश्रु चास्यगतं दन्तसक्तम्यक्त्वा ततः शुचिः ।

निगिरन्नपि तु तच्छुचिरित्याह

मनुः ।

दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शे शुचिर्न तु ।

परिष्कृतेषु च स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥

परित्यागनिगरयोर्विकल्पः ।

स्थानचलनाग्न्याग्निज्वाघटनेऽपि शुचिरित्याह

गौतमः ।

दन्तस्त्रिष्टु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्शनाप्राक्च्युतेरेक
इति ।

प्राक्च्युतेर्जिह्वाभिमर्शने दोषो नास्तीत्यर्थः ।

एवं दन्तधावनानन्तरम्
देवलः ।

आचान्तो हृदयदेशमभिसृशति प्राणानां ग्रन्थीरुद्र-
माविशन्ते कस्तेनान्येनाप्यायस्वेति ।

पुनराचम्य दक्षिणे पादाङ्गुष्ठे पाणिं निस्तारयति ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो अङ्गुष्ठं वा समाश्रितः ।

ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुक् ॥

ततः करादिमुपसृशेत् । जानू संसृशेत् ।

तथाच व्यासः ।

मा करेण करं स्यात्कीर्मा जङ्घे मा च चक्षुषी ।

जरु संसृश कौन्तेय भर्त्तव्यस्ते महाजनः ॥

जरु जानुनी । जानुनी सृश राजेन्द्र भर्त्तव्यो बहुरापदीति
तनेवाभिधानात् ।

मार्कण्डेयः ।

भूर्याऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम् ।

श्रवणश्चेतिहासस्य ततः कुर्यात्समाहितः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

अङ्गुःशेषं सहासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः । इति ।

इति मीमंसाविधिः ।

अथ भोज्याभोज्यद्रव्याणि ।

यान्नवत्काः ।

अनर्चितं वृथामांसं केशकीटसमन्वितम् ।

शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टम्यतितेजितम् ॥

उदक्यास्पृष्टसङ्गुष्टपर्यायान्नानि वर्जयेत् ।

गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदा स्पृष्टञ्च कामतः ॥

अनर्चितं अवज्ञापूष्वकं दत्तं वृथामांसमनिषिद्धेष्वपि मांसेष्व-
विहितकालसम्पादितम् । शुक्तङ्गालेनान्नीभूतम् । पर्युषितं
रात्र्यन्तरितम् । एतच्च द्रव्यादिव्यतिरिक्तम् । न शुक्तं न
पर्युषितमन्यत्र रागखण्ड*चुक्रदधि गुड़ गोधूम यवपिष्टविका-
रेभ्य इति शङ्खस्मरणात् । यदुद्धोष्य दीयते तदाघुष्टावम् ।

अग्ने प्रतिप्रसवः ।

अन्नं पर्युषितभोज्यं स्नेहाक्तं विरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ।

शङ्खः ।

अपूपाः शक्तवो धानास्तक्रं दधि घृतं मधु ।

एतत्पथ्येषु भोक्तव्यं मण्डलेषु न चेद्भवेत् ॥

भक्ष्याणि ।

भक्ष्याः पञ्चनखा मेध्या गोधाकच्छपखड्गकाः ।

* रागशाङ्ख इति पाठान्तरम् । अस्यार्थः अवलेहद्रव्यम् ।

शशश मत्थिष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ॥

भक्षणकालमाह ।

प्राणान्त्यये तथा आग्ने प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दीषभाक् ॥

प्रोक्षितं योगप्रोक्षणाख्यसंस्कारेण स्मृतम् । द्विजकाम्यया

ब्राह्मणभोजनार्थं यत्सम्पादितमतिथिपूजादौ तदुच्यते ।

यत्तु निगमवचनम् ।

क्षेत्रजं गोःपशोर्घातं आग्ने मांसं तथा मधु ।

देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

मांसं विवर्जयेदिति निषेधः कलियुगे ब्राह्मणकर्तृकश्चाह-
विषयः ।

सुत्वन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः ।

मधुप्रधानं शूद्रस्येति

आहप्रकरणे पुनस्तेन विशेषाभिधानात् । द्विजदेवतापितृ-

हृशेन कृतस्य यः शेषस्तस्य त्ववश्यभक्षता नास्ति । न दीष-

भागित्युपादानाङ्गक्षणे प्रत्यवायो नास्तीति यतोऽवगम्यते ।

उक्तप्रकारव्यतिरेकेण भक्षणे दीषमाह ।

वसेत्स नरके घोरं दिनानि पशुरोमभिः ।

शंसितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ॥

परित्यक्तमांसस्य फलमाह ।

सर्वान् कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ।

गृहेऽपि निवसन्विप्रो मुनिमीसं विवर्जयेत् ॥

इति भोज्याभोज्यद्रव्याणि ।

अथ भोज्याभोज्यद्रव्यप्रसङ्गाद्भोज्याभोज्यान्ता
अपि प्रदर्शयन्ते ।

तत्र गौतमः ।

प्रसक्तानां स्वकर्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत इति ।
प्रशस्तानामित्यपि पाठः । स्वकर्मसु प्रसक्तानां निष्णातानां
स्वकर्मनिरतानामिति यावत् ।

यान्नवल्कोऽपि ।

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्दामन्त्रणादृते । इति ।

यमदग्निपैठीनसी ।

ब्राह्मणस्य सदाश्रीयात्तन्नियस्य च पर्वसु ।

प्रकृतेषु च वैश्यस्य शूद्रस्य न कदाचन ॥

अत्रापि ब्राह्मणादयः स्वकर्मनिष्ठा एव, पर्वसु पूर्णिमादिषु ।

प्रकृतेषु प्रक्रमविशेषेषूक्तवेषु गोमङ्गलादिषु ।

तथा ।

अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ।

वैश्यस्य त्वन्नमेवान्नं शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥

अभोज्यान्ताः यान्नवल्कोऽन दर्शिताः ।

अग्निहीनस्य विप्रस्य नात्रमद्यादनापदि ।

कदर्यबद्धचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ॥

वैशाभिगस्तवार्षुथगणिकागणदीक्षिणाम् ।

एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥ इति ।

अग्निहीनः श्रौतस्मार्त्ताग्निरहितः* शूद्रादिः । सत्यपि अधि-
कारे अग्निहीनो ब्राह्मणादिषु† । कदर्यो लुब्धः । बद्धो
निगडादिना वैशो वीणावादनजीवी वार्षुथं निषिद्धतत्पु-
जीवनमात्मनः स्तुतिः परनिन्दाकरणम् ।

तथाच विष्णुः ।

यस्तु निन्देत्परं जीवं प्रशंसत्यात्मनो गुणान् ।

स वै वार्षुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

गणदीक्षी बहुयाजकः ।

शूद्रस्य न कदाचन‡ । अग्निहीनस्य विप्रस्य नात्रमद्याद-
नापदीत्यादिभिः शूद्रस्याभोज्यत्वे प्राप्ते प्रतिप्रसवमाह
याज्ञवल्काः ।

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धशीरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यद्यात्मानं निवेदयेत् ॥

दासा गर्भदासादयः । गोपालो गोपरिपालनजीवी । कुल-

* स्वभावतः श्रौतस्मार्त्ताग्निरहित इत्यर्थः । † विप्रपदस्योपलक्षणत्वेन अग्निहीन-
पदस्यानुषङ्गान्नयस्वीकारेण चाभिप्रेत्य उक्तं ब्राह्मणादिष्विति । ‡ ब्राह्मणस्य सदाश्रया-
दित्यादि यमदर्शप्रपैठिनसिवचनस्यस्येति शेषः ।

मित्रं वंशपरम्परायातः । अर्द्धशीरी सन्धूयसमुत्थायितया सह
कर्षकः अथवा शीरोपलक्षितकषिफलार्द्धग्राही । नापितो
गृहे व्यापारकारयिता क्षीरकर्त्तापि । यश्च शूद्रः क्रीत एव
वाङ्मनःकायकर्मभिरात्मानं हिजाय निवेदयति तवाहमिति
ददाति स आत्मनिवेदयिता । एते दासादयो यदीयास्तस्यैवं
ते भोज्यान्नाः ।

हारीतः ।

कुलमित्रं कुलपुत्रो भैक्षदः शिक्षकः सुहृत् ।

भवेद्यस्य सुखं लाभो भयत्राता च यो भवेत् ॥

कुलपुत्रः कुलमित्रपुत्रः । भवेद्यस्य यस्य सम्बन्धी भवेत्
इत्यर्थः । अत्र स्वशब्दः* सर्व्ववान्वेति एते दासादयोऽपि स्व-
विहितनित्यकर्मनिरता एव भोज्यान्नाः ।

तथाच मनुः ।

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो हिजः ।

श्राददीतामने वास्मादहन्तावेकरात्रिकम् ॥

अश्राद्धी नित्यश्राद्धरहितः । एतच्च नित्यकर्मप्रदर्शनार्थम् ।

अस्मादश्राद्धिनः । एकरात्रिकमेकाहपर्याप्तम् ।

पक्वान्नान्यपि विशेषात्† ।

* स्वसम्बन्धिलेन । † अश्राद्धिनः- श्राद्धादिपञ्चयज्ञशून्यस्य शूद्रस्य शास्त्रविहिजः
पक्वान्नं न भुञ्जीत । किन्त्वन्नान्तराभावे सति एकरात्रानिर्व्वाहीचित्तमाममेवाग्रमध्याह्नं क्रीयात्
न तु पक्वान्नमिति कुल्लूकभट्टः । ‡ क्वचित् पुस्तके पक्वान्नान्यपि विशिष्टमिति पाठो दृश्यते
बलुतसु एकाहपर्याप्तमामान्नं न तु पक्वान्नमित्येव पाठो युक्तः ।

सुमन्वङ्गिरसौ ।

गोरसञ्चैव शक्तंश्च तैलं पिण्याकमेव च ।

अपूपान् भक्षयेच्छूद्राद्यञ्चान्यत्पयसा मृतम्* ॥

हारीतः ।

कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं पायसं दधि शक्तवः ।

एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत् ॥

एवञ्च यानि शूद्रान्ननिषेधकानि वचनानि तानि शूद्रपरिग-
णितपक्वान्नव्यतिरिक्तविषयाणि । यानि च दासादिलक्षणानि
पराशरस्मृतावभिहितानि तानि च न शूद्राभिप्रायेण । तथा
सति परस्परविरोधात् । लक्षणानि च ।

शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

संस्तारे तु भवेद्दासः असंस्तारे तु नापितः ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां सुतो जातस्तु नामतः ।

गोपालस्तु स विज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥

वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

तदर्दिकस्तु विज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥

गोपालस्य क्षत्रियो जनकः अन्येषान्तु ब्राह्मणः । अत्र यद्यपि
दासनापितगोपालानां मातृद्वारापि शूद्रत्वं तथापि कुल-
मित्रार्द्धशीरिणोर्न मातृद्वारापि ततः क्षत्रिमातृद्वारा शूद्रत्वं
क्षत्रिरेति एते शूद्रेषु भोज्यान्ना इत्यनेन विरोधः स्यात्किञ्च

मूर्धावसिक्ताजात्यन्तःपातित्वादेतेषां न शूद्रत्वं तथा चैतेषां
शूद्रत्वे मूर्धावसिक्तादिजातिप्रतिपादकवचनैः सह विरोधः
स्याल्लक्षणवाक्यानान्वयमभिप्रायः शूद्ररूपदासादीनां भोज्या-
न्नत्वकथनं प्रसङ्गात् । डित्यडपित्यसंज्ञान्तराणीव दासादिसंज्ञा
अपि सन्तीति प्रदर्शनार्थमिति । अतएव सुतो जातस्तु
नामतः गोपालस्तु स विज्ञेय इत्यत्र नामत इति ग्रहणं
कृतम् । किञ्च आत्मनिवेदकस्य कुम्भकारादेश्य केवलशूद्र-
तान्यायेनेऽतरेषामपि शूद्रत्वमेव युक्तम् ।

इति भोज्याभोज्यान्ननिर्णयः ।

अथ शयनविधिः ।

तत्राङ्गिरास्तथा याज्ञवल्क्योऽपि ।

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातिहस्याथ* संविशेत् ॥

चकारो विश्वेदेवादिसमुच्चयार्थः । एतच्च पाकान्तरेण न दिवा-
वशिष्टेन ।

तथाच घृष्णपुराणे ।

पुनः पाकमुपादाय साध्यमप्यवनीपते ।

वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या सार्धं बलिं हरेत् ॥

* यथा शूद्रता तद्वदित्यर्थः । † नातिहसीत्येव इति पाठान्तरम् ।

व्यासः ।

शुची देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलेपिते ।

प्रागुदक्प्लवने चैव संविशेत्त सदा बुधः ॥

तथा ।

मङ्गल्यमूर्णकुम्भन्तु शिरःस्थाने निधाय तु ।

वैदिकैर्गार्हपत्यैर्मन्त्रैश्चाङ्गत्वा स्वपेत्ततः ॥

विष्णुपुराणे ।

गच्छेच्छ्यामधिष्ठाय रात्रिसूक्तं जप्त्वा विष्णुं नमस्कृत्य

सर्पाय सूर्यभद्रं ते इत्येतच्छ्लोकद्वयं जप्त्वेष्टदेवतास्मरण-

ङ्गत्वा समाधिमास्यायान्यांश्च वैश्वदेविकान्मन्त्रान्सावि-

त्रीञ्जप्त्वा मङ्गलश्रुतिशङ्खश्च शृण्वन्दक्षिणाशिराः स्वपेदिति ।

दक्षिणाशिरा इति प्रदर्शनार्थम् । अतएव

पुराणे ।

प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथवा नृप ।

सदैव स्वपतः पुंसां विपरीतन्तु रोगदम् ॥ इति ।

मार्कण्डेयः ।*

शून्यालये श्मशाने च न वङ्गिसमीपे न वेदसमाप्तौ

नाशचिर्न नग्नां न विशीर्णखट्वायां न भूतयच्चगृहा-

यतनेषु श्मशानवल्लीकमहावृक्षच्छायासु च इति ।

* शून्यालये श्मशाने च एकवक्ष्ये चतुर्थये । महादेवगृहे वापि मातृवैश्वानि न स्वपे-
दिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

विष्णुः ।

नार्द्रपादः स्वपेन पलाशशयने न पञ्चदारुक्ते न विद्यु-
इग्धक्ते नाग्निपुष्टे न पटसिक्तद्रुमजे न बालमध्ये
नारिमध्ये न धान्यगोगुरुहुताशसुराणामुपरि नोच्छिष्टे
न दिवेति ।

तथा ।

निद्रासमयमासाद्य ताम्बूलं वदनात्यजेत् ।
पर्यङ्गाग्रमदां भाला*त्युण्डमुष्पाणि मस्तकात् ।
गदप्रमादयक्षाहिभयदाः सर्व्वदा इमे ॥

इति शयनविधिः ।

इह मदनपारिजाते मदनचित्तिपालदानजलरुदे ।

स्त्वकस्तृतीय आसीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः
परं शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।
चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमिया-
दियं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजातभट्टारमल्लेयादिविरुदराजीविराजमानस्य

श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदनपारिजाताभिधेये

द्वितीयसूत्रकः ।

चतुर्थः स्तवकः ।

अथ शयनानन्तरं प्राप्तगर्भाधानादिसंस्काराः । तत्र
गर्भाधानोपयुक्तत्वेन प्रथमचतुर्काला निरूप्यन्ते ।

याज्ञवल्क्यः ।

षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याष्टतस्तसु वर्जयेत् ॥

स्त्रीणां षोडशनिशा ऋतुः गर्भाधानयोग्यकालस्तथोक्तविधिना
गच्छन् ब्रह्मचार्येव ।

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावस्या च पूर्णिमा ।

चत्वार्येतानि* पर्वाणि रविसंक्रान्तिरेव च ॥

मनुः ।

अमावास्यामष्टमी च पौर्णमासी च तुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्युतौ ज्ञातको हिजः ॥

तथा ।

तासामाद्याष्टतस्तसु निन्दितैकादशी तथा ।

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दशरात्रयः ॥

एकादशीत्रयोदशावृत्तीर्न† पचस्य ।

हारीतसु ।

चतुर्थरात्रावपि गर्भाधानमिच्छति चतुर्थेऽहनि ज्ञातायां

* पर्वाण्येतानि रात्रिर्देति पाठान्तरम् । † स तु प्रथमर्तुदिनमारभ्य एकादशनिशा-
त्रयोदशनिशे व्याज्य इत्यर्थः ।

युग्मासु च गर्भाधानं तदुपेतम् । ब्रह्मगर्भं सन्धधाति
इति ।

तथा ।

शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽङ्गि स्नानेन स्त्री रजस्वला* ।

दैवे कर्मणि पित्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥ इति ।

तथा ।

ततश्चतुर्थ्यां स्त्रीगमनस्य परिहितप्रतिषेधत्वादिकल्पः
स च व्यवस्थितः रजोनिवृत्तौ चतुर्थ्यां विधिस्तद-
निवृत्तौ प्रतिषेधः अनेनैवाभिप्रायेण ।

मनुः ।

रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला । इति ।

साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः ।

यान्नवल्काः ।

एवं गच्छन्स्त्रियङ्गामां मघां मूलञ्च वर्जयेत् ।

सुस्थ इन्दौ सकृत्पुच्छलक्षणं जनयेत्पुमान् ॥

एवं सकृद्रात्रावेकवारमेव गच्छेदित्यर्थः । पुमानेकनियमयुक्तः

अप्रतिवृत्तपुंस्त्री भवेत् ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

पित्रं पौणं नैर्ऋतं वा निधिरूपन्त्यक्नोति ।

पित्रं मघा पौणं रेवती नैर्ऋतं मूलम् ।

चतुर्गमने स्नानमाहापस्तम्बः ।

चतुर्गमने तु गर्भशङ्कित्वास्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अनृतौ तु सदा कार्यं शौचं मूत्रपुरीषवत् ॥

हावेतावशुची स्नातान्दम्पती शयनङ्गतौ ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्नादशुचिः पुमान् ॥

प्रसङ्गाद्रजस्त्रलावतानि ।

तत्र वशिष्ठः ।

त्रिरात्रं रजस्त्रलाऽशुचिर्भवति । सा नास्त्रावाभ्यस्त्रा-

त्राप्सु स्नायादधः शयीत न दिवा सुष्यान्न रज्जुं प्रमृजेन्न

दन्ताभ्यावयेन्न मांसमग्नीयान्न ग्रहान्निरीक्षेत न हृषेन्न

किञ्चिदाचरेन्नास्त्रलिना जलं पिवेन्न खर्व्वेण पात्रेण

लोहितायसेन वेति ।

खर्व्वी वामहस्तः । अथ च वामहस्तस्य निषेधः केवलस्यैव

अथवा खर्व्वपात्रम् । लोहितायसं ताम्रम् ।

स्नानानन्तरं पुनरपि रजोदर्शने विशेषमाह

हारीतः ।

रजस्त्रला यदि स्नाता पुनरेव रजस्त्रला ।

अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ॥

एकानविंशतेरर्वागिकाहं स्नाततो द्यहम् ।

विंशत्यभ्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

अष्टादशदिनादर्वाक् सप्तदशदिनाभ्यन्तरे इत्यर्थः । एवमु-

त्तरत्रापि । इयञ्च गणना रजोदर्शनदिनादारम्भ ।

यत्तूक्तम् ।

चतुर्दशदिनादर्द्धागशुचित्वं न विद्यते । इति ।
तत्तु स्नानप्रभृति इति न विरोधः । प्रौढयौवनायास्तु अष्टा-
दशदिनाभ्यन्तरे रजोदर्शनेऽपि त्रिरात्रमशुचित्वम् ।

इति ऋतुकालनिर्णयः ।

अथ गर्भाधानम् ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

ऋतावुपगमः शस्तः स्वपत्यां मन्वतो द्विजः । इति ।
मन्त्र इति द्विजातिविषयः । तत्र मन्त्रा गोभिलेनीक्ताः ।
ऊर्ध्वं त्रिरात्रं सम्भवे इत्येके । यदुत्तुमती भवत्युपरतशोणिता
तदा सम्भवकाले इत्युपक्रम्य दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभि-
सृशेत् । विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्येतयर्चा गर्भं धेहि सिनी-
बालीति च समावृचौ सम्भवतः ।

स्त्रीणां बहुत्वे ऋतुयौगपद्ये गमनक्रममाह

देवलः ।

यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादिक्रमशो व्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्राणां ग्रहणक्रमशोऽपि च ॥ इति ।

तीर्थमृतुर्विप्रादिक्रमो वर्णक्रमः ग्रहणक्रमो विवाहक्रमः ।
ननु वर्णक्रमेणैव विवाहोऽपीति पुनरपि ग्रहणक्रमोपादान-
मनर्थकमिति चेन्नैवं प्रथमतः स्वजात्यादिक्रमेणोद्गदारस्य

देवादित्यतरवर्णदारात्तरितस्य पुनस्तद्वर्णकन्यकापरिणीतस्य
सवर्णापुत्रवतो दारेषु ऋतुकालयोगपथे विवाहक्रमेण गमनं
नियम्यत इति ग्रहणक्रमोपादानस्य सार्थकत्वात् ।

पराशरः ।

ऋतुस्नातान्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥

अत्रासन्निधौ तु न दोषः । सन्निधानेऽपि सुखस्यैवायं नियमः ।

यः स्वदारामृतुस्नातां सुखः सन्नोपगच्छति ।

इति स्मरणात् । अथ च ऋतुगमननियमोऽजातपुत्रस्यैव मनुना
ज्येष्ठस्य प्राशस्त्याभिधानादितरेषां कामजत्वनिर्देशाच्च ।

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्यमश्रुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुरिति ॥

इति गर्भाधानम् ।

अथ पुंसवनम् ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं सन्दनात्पुरेति ।

पुंसवनमित्यनुवृत्तौ

पारस्करः ।

मासे द्वितीये वा यदहः पुंसां नक्षत्रेण चन्द्रमाः स्यादिति ।

पुंसां नक्षत्रेण पुंनक्षत्रेण तानि च रत्नकोषे दर्शितानि ।

हस्तो मूलं अवणः पुनर्वसुर्मृगशिरस्तथा ।

पुष्यः पुंसंज्ञितेषु कार्येषु ह्येतानि शुभानि विद्धानीति॥

हहस्यतिसु जातगर्भे स्यन्दने पुंसवनमाह ।

सवनं स्यन्दिते शिशाविति ।

अत्र यथाशाखं व्यवस्था ।

इति पुंसवनम् ।

अथ सीमन्तोन्नयनम् ।

गोभिलः ।

प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासीति ।

बौधायनः ।

अथ सीमन्तोन्नयनं मासि चतुर्थे षष्ठे पञ्चमे वेति ।

लोकाक्षिः ।

तृतीये गर्भमासे तु सीमन्तोन्नयनं द्धारयेत् । इति ।

अत्र विशेषमाह शौनकः ।

आपूर्यमाणे पक्षे यदा पुंसां नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः

स्यादिति पुंसवनसीमन्तोन्नयने स्त्रीसंस्कारौ ।

अतएव सकृत्कर्त्तव्याविति केचन ।

पारस्करः ।

पुंसवनसीमन्तोन्नयनमथमगर्भे । इति ।

तथाच देवलोऽपि ।

सकृच्च संस्कृता नारी सर्व्वगर्भेऽपि संस्कृतेति ।

हारीतः ।

सकृत्संस्कृतसंस्काराः* सीमन्तेन द्विजस्त्रियः† ।

यं यद्गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः‡ संस्कृतो भवेत् ॥ इति ।

विष्णुः ।

सीमन्तोन्नयनकर्म न स्त्रीसंस्कार इत्यते ।

केचिद्गर्भस्य संस्काराद्गर्भं नैव प्रसूयते ॥ इति ।

अत्रापि स्वस्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था ।

अकृतसीमन्तायाः प्रसवे सत्यत्रतोक्तौ विशेषः ।

स्त्री यदाऽकृतसीमन्ता प्रसूते तु कथञ्चन ।

गृहीतपुत्रा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति ।

इति सीमन्तोन्नयनम् ।

अथ जातकर्म ।

तत्र विष्णुः ।

जातकर्म ततः कुर्यात्पुत्रे जाते यथोदितम् । इति ।

यथोदितं स्वस्वगृह्योक्तविधित्यर्थः । तच्च स्नानानन्तरम् ।

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेत्तन्तु विधीयते ।

* सकृच्च कृतसंस्कारा इति पुस्तकान्तरे पाठः । † कुलस्त्रिय इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

‡ सर्व्वेति पाठान्तरम् । § किञ्चिदिति पाठान्तरम् । ¶ गर्भं गर्भं इति पाठान्तरम् ।

इति संवर्त्तस्मरणात् । एतच्च स्नानं रात्रावपि भवति ।

यथाह व्यासः ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकन्तु कुर्वीत स्नानन्दानञ्च रात्रिषु ॥ इति ।

नैमित्तिकदानान्यपि स एवाह ।

यहणोदाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि न दुष्यति ॥

जातकर्म च नाभिनालभेदनात्* पूर्वमेव ।

तथाच मनुः ।

प्राग्नाभिवर्द्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते । इति ।

जैमिनिः ।

यावन्न क्षियते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।

क्षिप्ते नाले ततः पश्चात्सूतकन्तु विधीयते ॥

यच्च विष्णुधर्मोत्तरे ।

अच्छिन्ननाभ्याङ्गुर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि ।

अशौचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिः ॥ इति ।

तत्तु कर्त्तृप्रधानाद्यपेक्षया† वेदितव्यम् ।

तथाच वैजवापः ।

जन्मनोऽनन्तरङ्कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

देवादतीतकालश्चेदतीते सूतके भवेत् ॥ इति ।

* नाभिनालच्छेदनादिति पाठान्तरम् । † कर्त्तृप्रधानाद्यभाव इति पाठान्तरम् ।

कर्त्तुः प्रधानस्य पितृविदेशगमनादिना सन्निधानाभावे तदपेक्षयेत्यर्थः ।

तच्च आहमामेन ।

अतएव प्रचेताः ।

स्त्री शूद्रः श्वपचक्षैव जातकर्म्मणि चाप्यथ ।

आमआहं सदा कुर्याद्विधिना पार्वणेन तु । इति ।

आमाभावे हेन्ना ।

तथाच व्यासः ।

द्रव्यालाभे द्विजालाभे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमआहम्कुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ॥

द्रव्याभावे आमद्रव्यालाभे यस्य भार्येत्ययं पक्षः आहस्तवके
व्याख्यास्यते । प्रतिग्रहश्च नाभिवर्धनात्पूर्वं तदहर्वा ।

यथाह शङ्खः ।

कुमारप्रसवे नाभ्यामच्छिन्नायां गुडतिलहिरण्यवस्त्र-

गोधान्यादिप्रतिग्रहेष्वदोषस्त्वदहस्वेके कुर्वीत इति ।

सर्वेषां सकुल्यानां द्विपदचतुष्पदी धान्यानि हिरण्यानि
दद्यात् ।

अग्नौचमध्येऽप्येतत्कार्यमित्याह

प्रजापतिः ।

अग्नौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्त्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वार्शाचेन शुध्यति ॥ इति ।

यस्तु ज्योतिःशाम्ने ।

सुदुध्रुवचिप्रचरेषु भेषेषामुदयेऽपि वा ।

गुरौ शुक्लेऽथवा केन्द्रे जातकर्म च नाम वा । इति ।

तद्देवाज्जातकर्मानामकरणोत्कर्षे* वेदितव्यम् । अनुत्कर्षे तु
नायं नियमः । नित्यस्नानोत्तरभावित्वान्नैमित्तिकस्य ।

इति जातकर्मा ।

अथ नामकरणम् ।

तत्र मनुः ।

नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वास्य* कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥

याज्ञवल्क्यः ।

अहन्येकादशे नामेति ।

भविष्यपुराणे ।

नामधेयन्दशम्यान्तु केचिदिच्छन्ति पार्थिव ।

द्वादश्यामपरे रात्रौ मासे पूर्णे तथा परे ।

अष्टादशेऽहनि तथा वदन्यन्ये मनीषिणः ॥

गृह्यपरिशिष्टे ।

जननाद्दशरात्रे व्युष्टे† शतरात्रे संवत्सरे चेति ।

* स्वकालादुत्तरकाले कर्तव्ये इत्यर्थः ।

* वाद्य कारयेदिति अन्यत्र पाठः । † गते ।

शङ्कः ।

अशीचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म्म विधीयते । इति ।
न चायं नियमः, तथाच नामधेयं दशम्यामित्यादिवचनविरो-
धात् । ततश्चाहन्येकादशे नामेत्यादीनां विवक्षितार्थत्वमेव
तेशीचमध्येऽपि कार्यं स्वगृह्यानुसारेण वैते पक्षा व्यवस्थिताः
विज्ञेयाः ।

शङ्कलिखितौ ।

दशम्यामुत्थाप्य पिण्डवर्धनं पितॄणां तत्र साविध्यमिति
श्रुतः । ब्रह्मणे चाहुतिमूर्ध्वं पितॄननुमान्य तदहरेव
नामकरणं कुर्याद्देवतानक्षत्रादिसम्बद्धं पिता नाम
कुर्यादन्यो वा कुलवृद्धश्चतुरक्षरं द्वाक्षरं वा घोष-
वदाद्यन्तस्थं पुंसामीकारान्तं स्त्रीणामेवं कृते नान्नि-
शुचि तत्कुलं भवतीति ।

अथमर्थः । दशमेऽहनि सूतिकां पूर्वग्यादुत्थाप्य पिण्डवर्धन-
मिति नाम कर्म्म तत्कुर्यात् । तत्र चायं क्रमः । ब्रह्मणे
पूर्वमाहुतिं पितॄननुमान्याभ्युदययादेन पूजयित्वा पिता
तदभावे साविध्यादिना अन्यो नाम कुर्यात् । तत्र नियमः
चतुरक्षरमित्यादि । वर्गलतीयचतुर्थान्यक्षराणि गकारघ-
कारादीनि तान्यादौ कृत्वा यरलवा अन्तस्थास्तमध्ये कुर्या-
दिति ।

वैजवापः ।

पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्वाक्षरं त्र्यक्षरं चतुरक्षरं
परिमितञ्चेति ।

अत्र समसंख्या पुंसः ।

शङ्कः ।

अयुग्माक्षरमाकारान्तं स्त्रियै तद्विहितमपि ।

ईकारान्तं स्त्रीणामिति स्वकुलसम्बन्धं कुर्यात् ।

तथाच शङ्कः ।

कुलदेवतासम्बन्धं पिता नाम कुर्यादिति ।

कुलसम्बन्धं देवतासम्बन्धं वेत्यर्थः ।

मनुः ।

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्तन्त्रियस्य बलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥

मङ्गलबलधननिन्दाप्रतिपादकानि क्रमेण नामानि भवन्ती-
त्यर्थः । यथा रुद्रशर्मा शक्तिपालो धनपुष्टो हीनदास इति ।

यमस्तूत्तरपदनियममाह ।

शर्मा देवस्य विप्रस्य वर्मा चाता च भूभुजः ।

भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥

जातेति रक्षशब्दप्रदर्शनार्थम् । अत्र शक्तिपालेत्यादिशब्दा-
भवन्ति ।

अथ निष्क्रमणम् ।

भविष्यपुराणे ।

उत्तरार्द्धे मनुरपि ।

द्वादशेऽहनि* राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं यथान्येषां मतं विभो ॥

अथ विशेषमाह यमः ।

ततस्तृतीये† कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥

लोकादिः ।

तृतीये मासे आदित्यस्य दर्शनमिति ।

अत्रापि पूर्ववदेव‡ व्यवस्था ।

सुरेश्वरः ।

जीवभार्गवसौम्यानां शिशुनिष्क्रमणक्रिया ।

दिवसे शस्यते नित्यमायुर्द्विर्बलं प्रजा ॥

अश्विनी रेवती हस्ता धनिष्ठा रोहिणी तथा ।

श्रवणं पुष्यसंयुक्तं मृगशिरा उत्तरफल्गुनी ॥

अनुराधोत्तराषाढा तथाचैव पुनर्वसुः ।

इमानि भानि शस्तानि शिशुनिष्क्रमणे विधी ॥

इति निष्क्रमणम् ।

* नाम कृत्यादिति पूर्ववचनानुपपन्नान्वयः । † तृतीये मासि इति सामवेदिविषये श्रेयः । चतुर्थे मासि इति सूर्येन्द्रियजुर्देविषये श्रेय इति आत्माः । ‡ कुलानुसारिणौ व्यवस्था । § मृगशिरसा सह उत्तरफल्गुनी ।

अथ कर्णवेधः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

कार्तिके पौषमासे* वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा ।

कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥

सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुखे शीर्षोदये शुभे ।

दिनच्छिद्रेऽव्यतीपाते विष्टिवैष्टितिवर्जिते† ॥

शिरोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः ।

सौचिको वेधयेत्कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया ॥

हस्ताश्विनीस्वातिपुनर्वसौ च

तिथ्येन्दुचित्राहरिरवतीषु ।

चन्द्रेऽनुकूले गुरुशुक्रवारे

कर्णौ तु वेध्यौ प्रवरेज्यलग्ने‡ ॥

अथञ्च कर्णवेधः कुलक्रमागतकाले कर्त्तव्यः ।

इति कर्णवेधः ।

* पौषमासे वा इति संस्कारमयूखे पाठः ।

† पौषादिविधिः मुख्यकाले कर्णवेधे विज्ञेयः अन्यत्र पौषादिनिषेधात् । शीर्षोदयो यथा

अजगोपतियुग्मञ्च कर्कषन्विमृगास्तथा ।

निशासंज्ञाः स्मृताश्चेते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः ॥

निशासंज्ञाविमिथुनाः स्मृताः पृथोदयास्तथा ।

शेषाः शीर्षोदया स्मृते मौनशोभयसंज्ञकः ॥

इति । दिनञ्च क्षिद्रञ्च दिनच्छिद्रं तथान् क्षिद्रे अष्टमलप्रे क्षिद्राख्यमष्टमस्थानमिति आख्यात् ।

‡ प्रवरे प्रशक्ते इज्यलप्रे उद्वस्यतियुक्तलप्रे ।

अथान्नप्राशनम् ।

तत्र मनुः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्दृष्टं मङ्गलं कुले ।

लोकाक्षिः ।

षष्ठे मासेऽन्नप्राशनं जातदन्तेषु वेति ।

यमः ।

ततोऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ।

अष्टमे वाथ कर्त्तव्यमिति ।

शङ्खः ।

संवत्सरेऽन्नप्राशनमिति । व्यवस्था च पूर्व्ववत्* ।

अत्र विशेषी मार्कण्डेयपुराणे ।

देवतापुरतस्तस्य धात्रात्सङ्गतस्य च ।

अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रेऽथ काञ्चने ।

मध्वाज्यकनकोपितं प्राशयेत्पायसैर्युतम् ॥

तदनन्तरं गिशोर्जीविकापरीक्षाप्रकारमाह

स एव ।

देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शालिभाग्डानि सर्व्वशः ।

शस्त्राणि चैव शास्त्राणि ततः पश्येत्, लक्षणम् ॥

प्रथमं यत्सृग्दालस्ततो भाण्डं स्वयं तदा ।

जीविका तस्य बालस्य तेनैव च भविष्यति ॥ इति ।

इत्यन्नप्राशनम् ।

अथ चूडाकर्म्म ।

तत्र मनुः ।

चूडाकर्म्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्म्मतः ।

प्रथमेऽप्ये तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

यमः ।

तथा संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

शङ्खलिखितौ ।

तृतीये वर्षे चूडाकर्म्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

शङ्खलिखितौ ।

तृतीये चूडाकर्म्म पञ्चमे वा ।

लोकान्तिः ।

तृतीयस्य वर्षस्य भूयिष्ठे गते चूडां कारयेत् । दक्षि-

णतः कमुजा वशिष्ठानामुभयतोऽत्रिकश्यपानां मुण्डा

भृगवः पञ्चचूडा अङ्गिरसो राजिमके मङ्गलार्थं शिखि-

नोऽन्ये च वटपत्रवदयथा कुलधर्म्मं वा शुद्धपक्षस्य

पुण्याहे पर्वणि चेति ।

कमुजा चूडा राजिं केशपङ्क्तिं मङ्गलार्थमिति अन्ये तु मङ्ग-

लार्थं शिखामात्रं वटपत्राकृतिं केचन कुर्वन्ति । अत्रापि

यथागृह्यं व्यवस्था ।

व्यासः ।

अग्निनी अवणा स्वाती चित्रा पुष्यपुनर्वसू ।

धनिष्ठारेवतीज्येष्ठामृगश्लेषे कारयेत् ॥

चौरमिति शेषः ।

तथा ।

नक्षत्रे न तु कुर्वीत यस्मिञ्ज्ञातो भवेन्नरः ।

न प्रोष्ठपदर्याः कार्यं नैवाग्नेये च भारत ।

दार्कणेषु च सर्ज्येषु दुष्टतारांश्च वर्जयेत् ॥

अन्ये सत्तिथिवारादयो विशेष उपनीयते तत्प्रकरणीक्ता अत्र
द्रष्टव्याः ।

इति चूडाकर्म ।

अथ स्त्रीसंस्काराः ।

तत्र मनुः ।

अमन्विता तु कार्या च स्त्रीणामाहुदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥

आहुज्जातकर्मादिक्रिया । यथाक्रममित्यभिधानात् क्रमाति-
क्रमो न कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति ।

अतएव कालातिक्रमणे कात्यायनेन प्रायश्चित्तमभिहितम् ।

देवतानां विपर्ययां लुह्नातिषु कथं भवेत् ।

सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा क्रमेण लुह्यात्पुनः ॥

संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चैक्यञ्चन ।

हुत्वा तदेव कर्त्तव्या ये तूपनयनादधः ॥

सर्वप्रायश्चित्तमपि स एवाह ।

सर्वप्रायश्चित्तञ्च पञ्चभिः प्रत्यचं त्वन्नो भग्न इति ।

हाभ्यामयाज्ञानेद्येति शतमुत्तममिति वेति ।

उपनयनकालातिपत्तौ तु ब्राह्मस्तोमाद्येव । एतेष्वेकैकलोपे
पादकच्छः चीड़लोपेष्वर्द्धकच्छम् ।

स्त्रीसंस्कारे गोभिलो विशेषमाह ।

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां मन्त्रेण तु होम इति ।

अथ विद्यारम्भः ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

प्राप्तेऽथ पञ्चमे वर्षे अप्रसूते जनार्दने ।

षष्ठीम्प्रतिपदश्चैव वर्ज्जयित्वा तथाष्टमीम् ॥

रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरभौमदिनं तथा ।

एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत् ॥

पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीञ्चैव सरस्वतीम् ।

स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वां विद्याञ्च विशेषतः ॥

एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयाद्भुतम् ।

दक्षिणाभिर्हिजेन्द्राणां कर्त्तव्यञ्चात्र पूजनम् ॥

प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वारुणाभिमुखं शिशुम् ।

अध्यापयेत प्रथमं द्विजाशीभिः प्रपूजितम् ॥

ततः प्रभृत्यनध्यायान्वर्जनीयानि* वर्जयेदिति ॥

अस्य शिशोश्च कामचारवादभक्षः† ।

यथाह गोतमः ।

प्रागुपनयात्कामचारवादभक्ष इति ।

कामचारोऽप्यपतनीयकर्मस्त्वैव । तत्र पादो बालेषु दातव्य-
इत्यादिप्रायश्चित्तस्मरणात् ।

इति गम्भाधानादिसंस्काराः ।

अथ तृतीयाश्रमः ।

ब्रह्मचर्याश्रमो गृहस्थाश्रमश्चेति हावाश्रमौ धर्म्मार्थौ
विस्तारेण प्रतिपादितौ । अथ तृतीयाश्रमः प्रस्तूयते ।

तत्र शङ्खः ।

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वल्लीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥

पुत्रे दारान्विनिक्षिप्य तथा वानुगतो वने ।

अग्नीनुपाचरेन्नित्यं वन्यमाहारमाहरेत् ॥

यदाहारी भवेत्तेन पूजयेत्पितृदेवताम् ।

* वर्जनीयानिति पाठान्तरम् । † कामचारवादेन यद्व्याचारानुगुण्येन भक्षः

भक्षश्च निषिद्धानादिति शेषः ।

तेनैव पूजयेद्दिहानतिथिं समुपागतम् ॥
 ग्रामादाहृत्य वाग्नीयादष्टौ ग्रासान् समाहितः ।
 स्वाध्यायञ्च तथा कुर्याज्जटाञ्च बिभृयात्तथा ॥
 तपसा शोषयेन्नित्यं स्वकञ्चैव कलेवरम् ।
 आर्द्रवासास्तु हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ॥
 प्राहृत्याकाशशायी* च नक्ताशी च सदा वसेत्† ।
 चतुर्थकालिको‡ वा स्यात् षष्ठकालिक§ एव वा ॥
 कञ्चैर्वापि नयेत्कालं ब्रह्मचर्यञ्च पालयेत् ।
 एवं नीत्वा वने कालं द्विजो ब्रह्माश्रमी॥ भवेत् ॥ इति ।

अथ चतुर्थः श्रमः ।

तत्र॥ प्रथमं चैवर्णिकेषु कीदृशक्रियत** इति विचार्यते ।
 तत्र छन्दोगसूत्रकारः ।
 त्रयाणामधिकृतिः ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्बृहत् ।
 धर्मविद्वतावपि ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेद्वनङ्कती ।
 सत्र्यसेदासनाशान्तः सर्व्वभूतदयापरः ॥ इति ।

* अनाहतस्थलशायी । † भवेदिति पाठान्तरम् । ‡ एकदिनीपवासानन्तरं
 नक्तभोजनम् । § दिनद्वयाभोजनानन्तरं नक्तभोजनम् । ॥ वानप्रस्थाश्रमी । ॥ चतुर्था-
 श्रमे । ** शास्त्रेति शेषः ।

नैवर्णिकस्याधिकारमेतानि वाक्यानि विदधति । अतस्त्वैव-
र्णिकानामपि तुर्याश्रमेऽस्यैवाधिकारः । या तु जावालभुतिः ।
ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति तस्येयं गतिः ब्राह्मणशब्दः प्रदर्शनार्थः ।
अतः क्षत्रियवैश्यावप्युपलक्षयति तेन न विरोध इति ।
अथ ब्रह्म वेदस्तन्निष्ठस्तदधीतवान् ब्राह्मण इति व्युत्पत्त्या
ब्राह्मणशब्दे वर्णत्रयपरः । एतेन

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्वृहात् ।

इत्यादि मन्वादिवचनान्यपि व्याख्यातानि ।

यच्च दत्तात्रेयवचनम् ।

मुखजानामयं धर्म्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातोरुजातानामयं धर्म्मो न विद्यते ॥ इति ।

तथा ।

गतितुर्याश्रमे नास्ति बाहुजोरुजयोः कश्चित् ।

तुर्याश्रमे गतिः प्रीक्ता मुखजानां स्वयम्भवा ॥ इति ।

एतच्च वचनद्वयं वस्तुतो न विरुध्यते । मुखजाः ब्राह्मणाः ।

बाहुजाः क्षत्रियाः । उरुजाः वैश्याः । परेषामयं धर्म्मो लिङ्ग-

धारणात्मको न विद्यते । लिङ्गं लक्षणं चिह्नं त्रिदण्डैकदण्ड-

रूपम् ।

तथाच दक्षः ।

मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्ष्यते ।

गृहस्थो यद्विद्वेदाद्यैर्मन्त्रैर्मैर्वनाग्रितः ।

त्रिदण्डेन यतैश्चैव लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥ इति ।

त्रिदण्डग्रहणमेकदण्डस्यापि प्रदर्शनार्थम् । एवंविधं क्षत्रिय-
वैश्ययोर्नेति दण्डधारणनिषेध एव नाश्रमनिषेधः । तथाच
गतिस्तुर्याश्रमे नास्तीत्यस्याप्ययमर्थः गतिर्ज्ञानं सर्व्वं गत्यर्था
ज्ञानार्था इति स्मरणात् । ज्ञानञ्च ज्ञापकनिष्पाद्यमतएव
ज्ञापककार्य्यं तत्तेन ज्ञापकरूपेण कार्य्येण कारणं लक्ष्यते ।
तथाचैतदुक्तं भवति क्षत्रियवैश्ययोर्ज्ञापकं दण्डधारणं नास्तीति
लिङ्गनिषेध एव नत्वाश्रमनिषेध इति दण्डधारणं वहिरङ्गं
विषयविराग एव मुख्यः विरागाभावे अधिकाराभावात् । यच्च
धर्मविहृतावेव वचनान्तरम् ।

सश्रमसेवाङ्गणः सम्यक् वानप्रस्थो भवेन्नृपः ।

वानप्रस्थो भवेद्वैश्य एवं वर्णक्रमः स्मृतः ॥ इति ।

अत्रापि ब्राह्मणः सम्यक् न्यसेदिति सम्यक्शब्दोपादानात्
ब्राह्मणस्य वहिरङ्गभृतदण्डधारणोपेत एव सश्रमो न तु तद्र-
हित इति गम्यते । तथाच क्षत्रियवैश्ययोस्तद्रहित आश्रमो
भवतीत्यर्थादुक्तमभवति अन्यथा कन्दोगसूत्रकारादिवचनविरो-
धापत्तेः । अयञ्च तात्पर्य्यार्थः । अबाधेनापपत्तौ बाधोन न्याय्य
इति न्यायेन श्रुतिस्मृतिवाक्यविरोधपरिहाराय विधिवाक्या-
नामाश्रमस्वरूपविधीः तात्पर्य्यम् । निषेधवाक्यानाम् दण्ड-
ग्रहणमात्रनिषेधे तात्पर्य्यम् । तस्मात् क्षत्रियवैश्ययोर्दण्डग्रहण-
मात्रनिषेधो न त्वाश्रमनिषेध इति । एवं प्राप्तेः अभिधीयते ।

श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । इति ।

* दण्डादिकमपहाय केवलाश्रमग्रहणरूपविधी । † पूर्व्वपक्षिते ।

अतः शुल्लनुसारेण व्यवस्था च विधीयते । ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति
इति श्रूयन्ते । अत्र ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिर्व्याच्यो-
ऽर्थः* । ब्राह्मणोद्देशेन च प्रव्रज्या अभिधीयते । उद्देश्य-
विशेषणमेवाविवक्षितं हविरुभयत्ववदुद्देश्यमविवक्षितं,† तस्मा-
दिह ब्राह्मणोद्देशेन सश्रासविधानादुद्देश्यस्य ब्राह्मणत्वस्यैव
विवक्षितत्वात्तस्यैव प्रव्रज्याधिकारो नान्यस्य । ननु यदि
भवेद्ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिर्व्याच्यार्थः तर्हि तस्योद्देश्यत्वेन
विवक्षितत्वात्क्षत्रियवैश्ययोः प्रव्रज्यायां साभूदधिकारः न च
तथा ब्राह्मणत्वजातिरर्थः । अपि तु ब्रह्म वेदस्तन्निष्ठास्तद-
ध्ययनवन्तो ब्राह्मणा इति वेदाध्ययनवत्त्वमेकोऽनुगतो धर्मः ।
स च‡ ब्राह्मणशब्दस्यार्थः । तथाच वेदाध्ययनवत्त्वरूपेणैकेनो-
पाधिना ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तयोऽपि क्रांतीभूता§ भवेयुः ।
एवञ्च ब्राह्मणोद्देशेन प्रव्रज्याविधानात्प्रयाणामपि वर्णानां
तत्राधिकारोऽस्त्विति चेन्मैवम् । यथा क्षत्रियशब्दस्य क्षत्रियत्वं
वैश्यशब्दस्य वैश्यत्वं गोशब्दस्य च गोत्वमर्थः तथा ब्राह्मण-
शब्दस्यापि ब्राह्मणत्वमेवार्थ इति शेषः जैमिनिवाद्रायणा-
दिभिरङ्गीकृतं तदुदाहृत्येत । तथोक्तव्याघातभयात् ब्राह्मण-
शब्दस्य ब्राह्मणत्वं वेदाध्ययनवत्त्वं वाभयमिति वाच्यत्वेन परि-
कल्पेत तदन्याययानेकार्थ इति तान्त्रिकैरनेकार्थत्वमेकशब्दस्य
निषिद्धं तेन न्यायेन सह विरोधः प्रसज्यते ।

* अर्थात् ब्राह्मणत्वज्ञानवन्निष्कृत्यक्रियायां । † वयम् पुनर्केच एकवचनपाठदर्शनात्
विवक्षितं परन्तु ननु उद्देश्यमविवक्षितमित्येष साधु । ‡ वेदाध्ययनवत्त्वरूपः । § लक्ष्मीभूताः ।

अथैवं ब्रूषे अन्यायज्ञानेकार्थत्वमिति न्याये जायत्वपि गवादिशब्दानां यथानेकार्थत्वमेवं ब्राह्मणशब्दस्यापि अनेकार्थत्वमस्त्विति । न चैतदुचितमगतिका हीयं गतिर्यदनेकशक्तिपरिकल्पनयानेकार्थत्वस्वीकरणं शब्दार्थज्ञाने हि वृद्धव्यवहारः प्रमाणम् । वृद्धाश्च गवादिशब्दानामनेकशक्तिकल्पनयाप्यनेकार्थत्वमङ्गीकुर्वते न ब्राह्मणशब्दस्य । अतएवाभिधानकारैरपि गवादिशब्दा अनेकार्थवर्गे परिगणितास्तेषामपि व्यवहारः शब्दशेषादिष्वेव शास्त्रं निर्णय शास्त्रार्थपरिज्ञाने तु प्रसिद्धस्यैव ग्रहणं नेतरस्य । इतरस्यापि ग्रहणे गोपशुविधायकवाक्येऽपि साम्नाद्युपेयगोपिण्डव्यतिरिक्तस्यापि ग्रहणं स्यान्न च गृह्यते । तस्माच्छास्त्रार्थनिर्णयेषु प्रसिद्धार्थस्यैव ग्रहणं युक्तं विपरीतार्थद्योतकवाक्यशेषाभावादतोऽनेकार्थशक्तिकल्पनादोषभयाद्ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वजातिरेवार्थः । ननु च जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायत इत्यत्र ब्राह्मणशब्दो यथा वर्णत्रयपर एवमत्राप्यस्त्विति चेन्नैवम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात्तथाहि ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति वाक्यशेषे ब्रह्मचर्यादिभिर्ऋत्याद्युणत्रयापकरणप्रतीतेर्ब्रह्मचर्यादिषु च त्रैवर्णिकस्याधिकारात् । फलचमसवन्मुष्यान्तरेण जायमानो वै ब्राह्मण इत्यत्रापि त्रैवर्णि-

* अनेकार्थानाम् । † अप्रसिद्धस्य । ‡ फलचमसवत् प्रीक्षातृणां भक्ष्यः फलचमस इत्यत्र हीचादीनामपि भवणाकाङ्क्षितत्वात् यथा प्रीक्षातृपदं हीचादिग्राहकं तद्वदित्यर्थः । फलचमसः सदधिवटलक्ष्णम् । मुष्यान्तरेण क्षत्रियादिरूपेण इत्यर्थः ।

कानुप्रवेशायुज्यते तत्र चैवर्णिकपरत्वम् । प्रकृते तु याव-
शेषाद्यभावात्तत्रैवान्यो ब्राह्मणशब्देन प्रत्याख्यास्यते* ततः
पूर्वमेव लब्धार्थिकाया रूढेः प्राबल्यादनुपपत्त्यभावाच्च रुढ्या
ब्राह्मणत्वमेव प्रत्याय्यते ।

अतश्च प्रथमप्रतीतब्राह्मणोद्देशेन प्रवज्याविधेश्चरितार्थत्वात्
न चरमप्रतीतयौगिकार्थस्वीकरणमुचितम् । ततश्च श्रीडु-
म्बरीं स्पृष्ट्वैद्वायेत् इति श्रुत्या विरुद्धमौडुम्बरीः† सर्वा वेष्ट-
यितव्येति स्मृतिवचनं यथा विरोधाधिकरणे‡ अप्रमाणमित्युक्तं
एवं ब्राह्मणाः प्रवजन्तीति जाबालश्रुतिविरुद्धं तत्र त्रयाणां
वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इत्यादिकं स्मार्त्तवचनजा-
तमप्रमाणमेव स्मार्त्तवचननिश्चयस्य सर्व्वथा प्रामाण्यपरिजि-
हीर्षया श्रुत्यनुकूलएवार्थः परिकल्पनीयः त्रयाणां वर्णानां
वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इति छन्दोगसूत्रस्यायमर्थः ।
त्रयाणां वर्णानां यथाचितं चत्वार आश्रमा इति । औचित्यं च
श्रुतिविरोधाद्ब्राह्मणस्यैव तुर्याश्रमाधिकारविधौ नान्यथा§ ।

चैवर्णिकानां सत्र्याप्तो विद्यते नात्र संग्रहः ।

शिखायज्ञोपवीतानां त्यागपूर्व्वकदण्डयुक् ॥ इति
ब्रह्माण्डपुराणवचनमपि छन्दोगसूत्रेण समानार्थः ।

* निषिद्धते । † ताममयी प्रतिमा । ‡ विरोधमधिकृत्य यत्र विचार्य्यते तद्विरोधाधि-
करत्वं । § श्रुतिविरोधाद्ब्राह्मणमात्रस्य चतुर्यश्रमाधिकारविधाने औचित्यं न अन्यथा
अत्रियादिसाधारण्येत्वं ।

यच्च ब्रह्मवैवर्त्तवचनम् ।

वैराग्योत्पत्तिमात्रे च सन्न्यासे परियुज्यते ।

रागवान्न तु विप्रोऽपि वेदवेदाङ्गवित्तमः ॥ इति ।

वेदवेदाङ्गवित्तमोऽपि विप्रो रागवांश्चेत् सन्न्यासे न परियुज्यत इत्यन्वयः । एवञ्च विप्रस्य विरक्तस्यैवाधिकारोऽभिहितो भवेन्न क्षत्रियादेः ।

यच्च स्मृत्यन्तरम् ।

ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ऋमोः* निरहङ्कृतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात् ॥

इत्यस्यायमभिप्रायः गृहात्प्रव्रजेत् वानप्रस्थायमङ्गच्छेत् । प्रव्रज्याशब्दो यद्यपि सन्न्यासे रूढस्तथापि श्रुतिविरोधपरिहारार्थमत्र तृतीयाश्रमपरः अस्यापि† वैराग्यहेतुकत्वात्‡ । यदा ब्राह्मणः स्ववृत्तावजीवन् क्षत्रियवृत्तिमाश्रितः । तत्राप्यजीवन् वैश्यवृत्तिं ततश्च तामापदं निस्तीर्येऽपि न वर्णान्तरवृत्तिं परित्यजति किन्तु तत्रैव वृत्ताववस्थितः तदा तत्तत्क्षत्रियादिवृत्तिः क्षत्रिय इति वैश्य इति च व्यपदिश्यते§ शास्त्रानभ्यनुज्ञानकालेऽपि क्षत्रियादिवृत्तिनिरतत्वात् ततः सोऽपि प्रव्रजेद्गृहादिति प्रव्रज्याधिकारं दर्शयति । अतएव

* समताशून्यः । † वानप्रस्थस्यापि । ‡ विषयविरागजन्यत्वात् । § क्षत्रिय-
हृत्पुण्यजीवी ब्राह्मणः क्षत्रियत्वेन व्यपदिश्यते एवं वैश्यहृत्पुण्यजीवी ब्राह्मणः वैश्यत्वेन व्यप-
दिश्यते ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्भृहात् ।

इत्यथगच्छ उपात्तः । ब्राह्मण एव अनन्तरं क्षत्रवृत्त्या श्रवणात्
क्षत्रियः अथ वैश्य इत्यानन्तर्यप्रतिपादनाद्यमर्थो गम्यत
इत्यर्थः । एतेन

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेद्वनङ्गती ।

सश्रसेहाथ वा शान्त

इत्येतदपि व्याख्यातम् । एवञ्च मनुदत्तात्रेयादिवचनान्यप्यानु-
कूलानि नेयानि ।

यद्य जडभरतमृत्युपदेशः

पैङ्गिरहस्ये ।

यदि मृत्योः परं शान्तमनामयं शान्तं पदमिच्छुरसि
तत्परमहंसो भवाहेति ।

अत्रेदं चिन्त्यं किं जडभरतं प्रत्येवोपदेश उत लक्षणया क्षत्रिय-
मात्रमिति । आद्ये जडभरतस्यैवेति नेतरक्षत्रियप्राप्तिः । किञ्च
जडभरतोऽपि प्रेषाञ्चारणपूर्वकमाश्रमं गृहीतवान् इति न
क्तापि श्रूयते । ततो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति इति एतदनुरोधात्प-
रमहंसो भवेत्यस्यायमर्थः परमहंस इव निश्चमो भवेति ।
नापि द्वितीयः तत्र हि लक्षणा सा च न युक्ता न विधी
लक्षणेति भट्टगुरुप्रभृतिभिर्विधी लक्षणानिषेधात् । विधि-

रिति वदन् वादी प्रष्टव्यः किं विशिष्टविधिः उत प्राप्ते
कर्मण्यधिकारिविधिरिति ।

पक्षद्वयेऽपि* लक्षणाप्रसक्तिर्दुर्व्वारा । ननूद्देश्ये लक्षणा न
विध्यंशे अतो न दोष इति चेत्तर्हि लक्षणाद्देश्येऽपि न युक्तेति
ब्रूमः । तथाहि सम्बन्धानुपपत्तिभ्यां† हि लक्षणा । न
चानुपपत्तिः पूर्व्वोक्तरीत्या वाक्यस्यार्थान्तरपरतयाप्युपपत्तेः‡ ।
या च जावालित्युतिर्जनकयाज्ञवल्कासंवादे तत्र परमहंस-
रामसंवर्त्त कारुणि श्वेतकेतु दुर्व्वीर्यो रिभु निदाघ जडभरत
दत्तात्रेय रैवतकप्रभृतय इति । अत्रापि विधायकप्रत्यया-
भावात्§ परमहंससदृशधर्मवन्त इति । अहङ्कारममतयोर-
भावात्परमहंसा इति व्यपदिश्यन्ते । तस्मात्स्त्रियो ब्राह्मण-
स्यैवाधिकार इति ।

अथ यतिधर्माः ।

तत्र याज्ञवल्काः ।

सर्व्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।

एकावासः॥ परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥

त्रिदण्डीत्यनेनैकदण्डापि गृह्यते ।

* विशिष्टविधिपक्षे अधिकारिविधिपक्षेऽपीत्यर्थः । † शक्यसम्बन्धतात्पर्यानुपपत्ति-
भ्यामित्यर्थः । ‡ चित्रियद्वयपञ्जीवित्वरूपार्थान्तरस्वीकारेणाप्युपपत्तेरित्यर्थः । § विधि
बोधकलिङ्गादिरूपप्रवर्त्तकवाक्याभावात् । ॥ एकाराम इति पाठान्तरम् ।

अनेनैवाभिप्रायेण मनुः ।

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डश्च ते त्रयः ।

यस्यैते नियताः दण्डाः स त्रिदण्डीति कथ्यते ॥

बोधायनः ।

एकदण्डी त्रिदण्डी वेति ।

चतुर्विंशतिमते ।

एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसङ्गविवर्जितः ।

ते च दण्डाः वैणवाः ।

तथाच स्मर्यते ।

प्राजापत्येष्ट्यनन्तरं त्रीन् वैणवदण्डाकूर्डप्रमाणान्दक्षि-
णेन पाणिना धारयेत् । सव्येन सोदकं कमण्डलु-
मिति ।

वशिष्ठः ।

मुण्डोऽममोऽपरिग्रह इति ।

सशिखान् केशान्निकृष्य विसृज्य यज्ञोपवीतमिति काठक-
श्रुतिः ।

तथा परिशिष्टेऽपि ।

अथ यज्ञोपवीतमपु जुहोति भूः स्वाहेत्यथ दण्डमादत्ते
सखे मा गोपायेति ।

देवलः ।

काषायी मुण्डस्त्रिदण्डी कमण्डलुपवित्रपादुकासन-
कन्यामात्र इति ।

कण्वः ।

एकरात्रं वसेद्भामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योन्यत्र वर्षासु मासांसु चतुरो वसेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

अष्टौ मासान्विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् ।
एकत्र चतुरोमासान्वार्षिकान्विवसेत्युनः ॥
अविमुक्तप्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ।
न देहो भविता तत्र दृष्टं शास्त्रे पुरातने ॥ इति ।

मनुः ।

विधूमे सन्नमुषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसम्प्राप्ते नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत्* ॥
एककालश्चरेद्भिक्षां प्रसज्येन्न तु विस्तरे ।
भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि मज्जति ॥

तत्राशक्तं प्रति वशिष्ठः ।

ब्राह्मणकुले वा यत्नमेत तद्भुञ्जीत सायम्प्रातर्भुमांस-
वर्जमिति । तथा सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरेत् ।

संवर्त्तः ।

अष्टौ भिक्षाः† समादाय स मुनिः पञ्च सप्त वा ।

* विधूम इत्यादि विगतपाकधूमे निवृत्तावहनमुषले निर्व्याणपाकाङ्गारे गृहस्थपर्यन्त-
मुक्तवज्जने उत्सृष्टशरावेषु त्यक्तोषु सर्वदा यतिर्भिक्षां चरेत् । एतच्च दिनशेषमुहृतचयकूप-
सायात्रीपलक्षणम् । यथाह याज्ञवल्क्यः । अप्रसक्तश्चरेद्भैक्षं सायात्रे नाभिसन्धितः इति
कुल्लूकभट्टः । † अष्टभवनादानौता भिक्षाः ।

अङ्गिः प्रक्षाल्य ताः सर्वास्ततोऽग्नीयाच्च वाग्यतः ॥

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय हिजोत्तमः ।

आत्मज्ञाने समाचक्ष वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥

अत्र वेदः प्रणवः ।

अतएव स्मृत्यन्तरम् ।

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ।

उपवासात्परं भैक्ष्यं दया दानादिशिष्यते ॥ इति ।

तथा :

नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवनम् ।

कालमेव प्रतीक्षेत निर्व्वेशभृतकोः यथा ॥

अतिवादांस्तितिक्षेत^१ नावमन्येत कश्चन ।

न चेमं देहमाश्रित्य वैरङ्कुर्व्वीति केनचित् ॥

यान्नवल्काः ।

यतिपात्राणि मृद्वेणुदार्वालावुमयानि च ।

सलिलं सुचिरेः^२ तेषां गोबालैश्चावकर्षणम् ॥

इयञ्च शुद्धिर्भिन्नाचरणादिप्रयोगाङ्गभूता न पुनरमेध्याद्युप-
हतिविषया । अमेध्याद्युपहती तु द्रव्यशुद्धिप्रकरणे वक्ष्यमाण-
मनुसन्धेयम् । अतश्चेतदुक्तमभवति । यदा भिन्नाचरणादिक-
ङ्कम्भं करिष्यमाणस्तदा तत्कम्भापयुक्तमृदादिपात्राणि गोबालै-
श्चावष्टुष्य प्रक्षाल्य तत्कम्भं कुर्यादिति ।

७ निर्व्वेशं वतनं भृतको दामः । † अप्रियांक्तिं सहेत । ‡ चिरतरस्याधिपाने ।

मनुरपि ।

अतैजसानि पात्राणि तस्य स्थुर्निर्गणानि च ।

तेषामद्भिः स्मृतं शौचञ्चमसानामिवाध्वरे ॥

भोजनमपि पात्रान्तराभावे तत्रैव कार्यम् ।

तथाच देवलः ।

तद्वैश्यं गृहीत्वैकान्ते* तेन पात्रेणान्येन वा तुष्णीं
भुञ्जीतीति ।

एवमुर्वृतः फलमाह

याज्ञवल्क्यः ।

सन्निरुद्धेन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च ।

भयं हृत्वा च भूतानाममृती† भवति दिजः । इति ।

इह मदनपारिजाते मदनक्षितिपालदानजलरुद्धे ।

स्तवकश्चतुर्थ आसीदामोदाकष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परं शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमिया-

दियं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजातभट्टारमल्लेयादिविरुदराजविराजमानस्य

श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदनपारिजाताभिषेधे

चतुर्थस्तवकः ।

पञ्चमः स्तवकः ।

उक्ता वर्णाश्रमधर्मा अधुना तद्वर्गसंकीर्णे सति तेषामशौच-
कालो निरूप्यते । तत्र च प्रथमं गर्भस्त्रावादिक्कालः ।
मासचतुष्टयाभ्यन्तरे स्त्रावः पञ्चमषष्ठयोश्च पातः ।
सप्तमादिषु प्रसवः ।

तथाच स्मृत्यन्तरे ।

आचतुर्थार्द्धवेत्स्त्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।

अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥ इति ।

तत्र मासत्रयादूर्ध्वाक् स्त्रावे त्रिरात्रमशौचम् । स्रंसने गर्भस्य
चाहं चेति गौतमस्मरणात् ।

मरीचिरपि ।

गर्भस्त्रावे यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयम्* ।

राजन्ये तु चतुरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ।

अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्त्तिता ॥ इति ।

अचिरे मासत्रयाभ्यन्तरगर्भस्त्रावे उत्तमे ब्राह्मणे । अत्र राजन्ये
तु चतुरात्रमित्याद्यपि विवक्षितम् ।

स्त्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् ।

पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयम् ॥ इति

तेनैवाभिधानात् । यद्यचिरस्त्रावे राजन्यादिषु चतुरात्रादि-

पाते मातुर्यथामासमित्युक्तं स्यात् । वैश्यशूद्रयोरचिरस्त्रावे
पञ्चाहाष्टाहाशौचं पञ्चमसासपाते तु पञ्चाहमेवेति विप्रतिषिद्धं
न तु पाते मातुर्यथा मासमिति द्वितीयं मरीचिवचनं ब्राह्मण-
व्यतिरिक्तविषयमस्तु । एवं क्षत्रियादिवैकाहाशौचं परिकल्प्यते
ततश्च मरीचिवचनयोः परस्परविरोधः । अतएव
ऋष्यशृङ्गीऽपि ।

यत्र त्रिरात्रं विप्राणामशौचं सम्प्रदृश्यते ।

तत्र शूद्रे हादशाहं षडहः* क्षत्रवैश्ययोः ॥

इति कल्पनाप्रकारमुपदिशति । नैतत्समञ्जसं मरीचिवचना-
भ्यामेव विरोधान्तरस्य दुष्परिहार्यत्वात् ।

तथाहि ।

गर्भस्त्रावे यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयः । इति

स्त्रावे तु त्रिरात्रं स्यादिति च वाक्यद्वयम् । तत्र स्त्रावे मातुरित्ये-
तच्च विरोधपरिहाराय अचिरे तूत्तमे त्रय इत्येतद्विषय एवो-
पसंहरणीयम् । तथाच चतुर्थे मासि स्त्रावे त्रिरात्रापेक्ष-
याधिकं सार्द्धत्रिरात्रमशौचं कल्पनीयमचिरस्त्रावत्वाभावात् ।
पाते मातुर्यथामासमिति पञ्चमषष्ठयोर्यथामासाशौचाभिधान-
नाच्च । ततश्च गर्भस्त्रावे यथामासमिति चतुर्थे मासेऽपि
दिनचतुष्टयाशौचाभिधानं विरुध्येत । अथात्र स्त्रावशब्दः
पातपरः तर्हि पाते मातुरित्यनेन पीनरुक्तं स्यात् ।

अतः स्त्राववचनविरोधपरिहाराय

रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्त्रावे विशुध्यति ।

इत्यादिमन्वादिवचनानुसारेण राजन्ये तु चतुरात्रमित्यादि-
वचनशेषस्य विवक्षितार्थत्वमिच्छतापि मरीचिनाङ्गीकर्तव्यम् ।

अतश्च सर्व्ववर्णसाधारणमासत्रयादर्वागर्भस्त्रावे त्रिरात्र-
मशौचम् । अथवा आपदि न्यूनकल्पागुसरणमनापदि चतू-
रात्रादिकमिति व्यवस्था विज्ञेया । स्त्रावे तु सपिण्डानाम-
शौचं नास्ति पितुन्मृच्छानमेव । सपिण्डाशौचवर्जनमिति
मरीचिस्मरणात् । स्नानमात्रं पुरुषस्येति वृद्धवशिष्ठस्मरणाच्च ।
चतुर्थमासप्रभृति सप्तममासपर्य्यन्तं यावन्तो गर्भधारणमासा-
स्तावन्ति दिनानि शुद्धिहेतुः ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

गर्भस्त्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् ।

तत्र स्त्रवति इवाद्रवसाधारणः पतने वर्तते ।†

अत्र च पातरूपे पञ्चमषष्ठमासस्त्रावे पित्रादीनां दिनत्रय-
मशौचम् ।

पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयम् । इति
मरीचिस्मरणात् ।

यदुक्तं यमेन ।

- * त्रिरात्रकल्पना । † एषोऽतिरिक्तः पाठः कश्चित् कश्चित् प्रामाणिकपुस्तके न
दृश्यते ।

अजातदन्ते तनये मृते गर्भसूते* तथा ।

सपिण्डानान्तु सर्वेषामेकरात्रमशौचकम् ॥ इति ।

एतच्च गर्भपात एकाहविधानम् गुणवत्पित्रादिविषयम् ।

यत्तत्तमादिपुराणे ।

सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति । इति ।

तत्तु द्रवरूपगर्भस्य† मासचतुष्टयाभ्यन्तरपतने । एवमन्या-
न्यपि वचनान्यनुसन्धेयानि ।

इति गर्भसावाशौचम् ।

अथ जननाशौचम् ।

सप्तममासप्रभृति प्रसवरूपत्वात्‡ पूर्णाशौचमेव भवति ।
तत्र मृतजाते जातमृते वा सपिण्डानां दशाहमशौचमिति
दशाहमिति तत्तत्पूर्णाशौचोपलक्षणम्§ । यच्च जाते मृते
कुलस्य सद्यःशौचमिति बृहद्दिणुवचनम् तत्तु शिशुमरणनि-
मित्ताशौचाभावप्रतिपादनपरं न प्रसवहेतुकस्य¶ । मरणनिमि-
त्ताशौचमपि स्नानादपैति सपिण्डानां न स्वरूपतोऽभावः॥ ।

* मृत इति पाठान्तरम् । † अनाकारितस्येत्यर्थः । ‡ प्रसवकालत्वादित्यर्थः ।

§ चक्षुष्यवैश्यादृशां पूर्णाशौचबोधकत्वम् । ¶ न जन्मनिमित्ताशौचस्याभावप्रतिपादन-
मित्यनुषङ्गेत्याख्यः । ॥ न स्वभावतोऽशौचाभावः परन्तु स्नानादेव अशौचस्य नाश-
इत्यर्थः ।

सद्यःशौचमिति प्राप्तस्य शुद्धाभिधानात् । नाभिच्छेदात्प्राप्त-
रणे मातुः सम्पूर्णसूतकम् । पित्रादीनाम् जननिमित्ताशौचं
त्रिरात्रम् ।

तथाच बृहन्ननुः ।

जीवन्नातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु ।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥

ततस्तदनन्तरमेव नाभिवर्धनादव्यागित्यर्थः । अत्राप्यग्नि-
होत्रार्थं सद्यःशौचमस्येव अग्निहोत्रार्थं स्नानोपस्पर्शनात्
सद्यःशौचमिति शङ्कस्मरणात् । नाभिवर्धनोत्तरकालं शिशु-
परमे पित्रादीनां जननाशौचं सम्पूर्णमेव ।

तथाच जैमिनिः ।

यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।

छिन्ने नाले ततः पञ्चाक्षतकम् विधीयते ॥ इति ।

जनननिमित्तमसृश्यत्वं मातुर्द्दशाहादिकं पितुस्तु सचेलस्नानाद-
सृश्यत्वमपगच्छति ।

तथा च संवर्त्तः ।

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलम् विधीयते ।

माता शुद्धेद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः ॥

अत्र पुत्र इत्यपत्यपरम् । अतस्त्वपत्ये पितुः स्नानं भवति ।

यथा गर्भाधानशङ्कायास्तुकालगमने स्नानमेवं जननेऽपि
समानं पितुरपि स्नानादसृश्यत्वं निवृत्तमित्यभिधानात्सपि-
च्छानामसृश्यत्वं नास्येव ततो न तेषां स्नानमपि ।

तथा चाङ्गिराः ।

सूतके सूतिकावर्जं संस्पृशो* न निषिध्यते । इति ।

• अदृष्टार्थकार्येषु पैठीनसिर्विशेषमाह ।

सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण† कर्माणि कारयेत् ।

मासेन स्त्रीजननवतीति‡ ।

प्रथमषष्ठदशमदिवसेषु दानप्रतिग्रहाधिकारमाह

व्यासः ।

सूतिकावासनिलया जन्मनामादिदेवताः§ ।

तासां यागनिमित्तन्तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्व्वदा ।

त्रिष्वेतेषु न कुर्व्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि ॥

वृद्धयाश्रवल्कोऽपि ।

तत्र सर्व्वं प्रतिग्राह्यं कृतान्नन्तु न भक्षयेत् ।

भक्षयित्वा तु तन्मोहाद्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

मार्कण्डेयः ।

रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः ।

रात्रौ जागरणं कार्य्यं जन्मदानां तथा बलिः ॥

* संस्पृश इति पाठान्तरम् । संस्पृशो नैव दुष्यतीति देशान्तरायः पाठः । † स्त्रातां सर्व्वकर्माणीति देशान्तरायः पाठः । ‡ स्त्रीजननीमिति पाठान्तरम् । § जन्मदा नाम देव-
तेति पाठान्तरम् ।

पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः ।

रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके ॥ इति ।

इति जननाशौचम् ।

अथानुपनीताशौचम् ।

तत्र नामकरणात्माक् सद्यःशौचमेव ।

यदाह शङ्खः ।

प्राङ्नामकरणात्सद्यः शुद्धिरिति ।

नामकरणानन्तरमग्नौ दत्तदानं वैकल्पिकम् ।

तथाच मनुः ।

नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बाल्यवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाम्नि वापि कृते सति ॥

उदकक्रियेत्येतत्साहचर्यादग्निदानमपि लक्षयति । ततश्च नामकरणादूर्ध्वं दन्तजननादर्वाग्निसंस्कारे कृतेऽप्यकृतेऽपि मातापित्रोस्त्रिरात्रम् । बालानामदन्तजातानां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति कथ्यपक्षरणात् ।

तथा ।

वैजिकादभिसम्बन्धादनुरन्ध्यादघन्त्यहम् ।

इत्यत्र वैजिकादितिविशेषोपादानाच्च । एवमुपनयनपर्यन्तं मातापित्रोस्त्रिरात्रमेव । इतरेषां सपिण्डानामग्निसंस्कारे कृते एकाहमशौचम् ।

अदन्तजाते तनये शिशोर्गर्भञ्च्यते तथा ।

सपिण्डानान्तु सर्वेषां एकरात्रमशौचकम् ॥

इति यमस्मरणात् । स च संस्कारस्तूष्णीमेव ।

तूष्णीमेवोदकङ्कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च ।

इति लोकाक्षिस्मरणात् ।

जातारणिष्वेद्भवति तदा तन्मथिताग्निना ।

तदभावे त्वनिषिद्धलौकिकाग्निना दाहः अग्निसंस्काराद्यभावे

सद्यःशौचम् । आदन्तजननात्सद्य इति याज्ञवल्करस्मरणात् ।

अग्निसंस्काररहितस्योनद्विवर्षस्य निखननमेव ।

तथाच याज्ञवल्काः ।

जनद्विवर्षं निखनेन कुर्यादुदकं ततः ।

आश्रमशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृतः ॥

इतरः पूर्णद्विवर्षः ।

अत्र विशेषमाह ।

जनद्विवार्षिकम्येतं निदध्युर्वान्धवा वह्निः ।

अलङ्कृत्य शुची भूमावस्थिसञ्चयनादृते ॥ इति ।

वह्निः ग्रामाद्वह्निः । अस्थिसञ्चयनादृते अस्थिसञ्चयनरहि-

तायां भुवीत्यर्थः । अन्ये त्वेवं वर्णयन्ति । अस्थिसञ्चयनप्राप्ते-

रेवाभावादुपपादितचेत्यायश्चित्तश्चास्माभिर्मिताक्षराटीकायां

सुबोधिन्याम् ।

यमः ।

जनद्विवार्षिकम्येतं घृताक्तं निखनेद्भुवि ।

यमगाथाः गायमानो यमसूक्तः मनुस्मरन् ॥ इति ।

* श्रीं चित्तस्त्रायं सख्या बह्व्यां तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान् ।
 पितुर्नपातमा दधौत वेधा अक्षि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥ १ ।
 न ते सखा सख्यं वध्येतत्सलक्षणा यद्विपुरुषा भवाति ।
 मङ्गसुखासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तार ऊर्ज्विया परिष्यन् ॥ २ ।
 उग्रन्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित्तजसं मर्त्यस्य ।
 निते मनो मनसि धाय्यस्ते जगुः पतितान् १मा विविश्याः ॥ ३ ।
 न यत्पुरा चक्रमा कञ्च नूनमृता वदन्ती अमृतं रपेम ।
 मन्थर्वो अपस्वप्या च योषा सा नो नाभिः परमं जामि तन्नीः ॥ ४ ।
 गर्भे नु नौ जनिता दम्पती क देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।
 नक्षिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ । (६)
 को अस्य वेद प्रथमस्याङ्गः कर्तुं ददर्श क इह प्र वीचत् ।
 वृद्धन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कदु ब्रव आह्वनी वी श्वा नृन् ॥ ६ ।
 यमस्य मा यम्यं १काम आगन्त समाने यानौ सह श्रेय्याय ।
 जायिव पत्ये तन्वं रिरिष्यां विचिदृष्टेव रथेव चक्रा ॥ ७ ।
 न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवानां स्पृश इह ये चरन्ति ।
 अन्वेन मदाह्वनी याहि तयं तेन वि वृद्ध रथेव चक्रा ॥ ८ ।
 शवीभिरस्मा अहभिदंशस्यत् मृग्यस्य चक्षुर्महन्मिमीयात् ।
 दिवा पृथिव्या मिथुना सवम्भू यमौर्यमस्य बिभ्रयादजामि ॥ ९ ।
 आ धा ता गच्छानूत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।
 उपववृद्धि वृषभाय बाहुमन्यामिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ १० । (७)
 किं भ्राता सद्यदनाथं भवाति किमु स्वमा यन्निकृतिनिगच्छात् ।
 कामभूता बह्वं शतद्रुपामि तन्वा मे तन्वं १सं पिपृग्धि ॥ ११ ।
 न वा उ ते तन्वा तन्वं १सं पृष्ट्यां पापमाहुर्यः स्वसारं निगच्छात् ।
 अन्वेन मत्प्रमुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वध्ये तत् ॥ १२ ।
 वती वतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम ।
 अन्वा किल त्वां कर्त्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुजैव वृक्षम् ॥ १३ ।
 अन्वामृषत्वं यम्यन्व उ त्वां परिष्वजाते लिबुजैव वृक्षम् ।
 तस्य वा त्वं मन इच्छा स वातवाधा कृण्वन् संविदं सुभद्राम् ॥ १४ ।

अन्वेदसंज्ञिता १०म, १०व् ।

+ परियिवांसं प्रवती महीरनु बहुभ्यः पन्याकनुपस्यमानम् ।

वैवस्वतं सङ्गमनं जमानां यमं राजानं हविषा दुवस्व ॥ १ ।
 वमी नो गातं प्रथमी विवेद नैषा गव्यतिरपभर्त्तवा उ ।
 यवा नः पूर्व्वे पितरः परेधुरेना जज्ञानाः पथ्या ऽश्नु स्ताः ॥ २ ।
 मातलौ कव्यैर्यमी अङ्गिरीभिर्वृहस्पतिर्ऋक्भिर्वावृधानः ।
 यांश्च देवा वावृधुर्य्ये च देवान्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥ ३ ।
 इमं यम प्रक्षरमा ङि सीदाङ्गिरीभिः पितृभिः संविदानः ।
 आ त्वा मन्त्राः कविश्रस्ता वहन्वेना राजन् हविषा मादयस्व ॥ ४ ।
 अङ्गिरीभिरागहि यज्ञिर्यभिर्यम वैरुपैरिह मादयस्व ।
 विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्त्रिन्यज्ञे वरिष्ण्या निषद्य ॥ ५ ।
 अङ्गिरसी नः पितरौ न वग्वा अर्यवाणो भृगवः सोम्यासः ।
 तेषां वयं सुमती यज्ञियानामपि भद्रे सीमनसे स्याम् ॥ ६ ।
 प्रेङ्गि प्रेङ्गि पथिभिः पूर्व्वेभिर्यवा नः पूर्व्वे पितरः परेयुः ।
 उभा राजाना स्वधया मदन्ता यमं पथ्यासि वरुणश्च देवम् ॥ ७ ।
 सं गच्छस्व पितृभिः सं यस्मिनेष्टापूत्तेन परमे व्योमन् ।
 हित्वा यावद्यं पुनरस्तमहि सङ्गच्छस्व तन्वासुवक्षाः ॥ ८ ।
 अपेत वीत वि च सर्पतातोऽग्न्या एतं पितरौ लोकमक्रन् ।
 अङ्गोभिरङ्गिरक्तुभिर्व्यक्तं यमी ददात्यवमानमस्मै ॥ ९ ।
 अति द्रव सारमयी श्वानौ चतुरक्षौ श्वली साधुना पथा ।
 अथा पितृन्सुविदर्त्वा उपेङ्गि यमेन ये सधमादं मदन्ति ॥ १० ।
 यी ते श्वानौ यमरक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षौ नृचक्षसौ ।
 ताभ्यामेनं परि देङ्गि राजन्स्वस्ति चाग्न्या अनमौवश्च घेङ्गि ॥ ११ ।
 उरुनसावसुतृपा उदुंबलौ यमस्य दूतौ चरती जनां ञ्नु ।
 तावक्ष्यं दृश्ये मर्याय पुनर्दातामसुमयेह भद्रम् ॥ १२ ।
 यमाय सीमं सुनुत यमाय जुहुता हविः ।
 यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतौ अरं क्रतुः ॥ १३ ।
 यमाय धृतवह्नविर्जुहोत प्र च तिष्ठत ।
 स नो देवेष्वा यमहीर्घमायुः प्र जीवसे ॥ १४ ।
 यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन ।
 इदं नम ऋषिभ्यः पूर्व्वेज्यैः पूर्व्वेभ्यः पथिऋद्वाः ॥ १५ ।
 चिकदुकेभिः पतति षड्वीरं कमिहृहत् ।
 चिदुवगायचौहन्दांसि सर्वा ता यम आहिता ॥ १६ । ऋग्वेदसंहिता १०म, १४सू

जातदन्तस्य प्रथमे वर्षे अकृतचूडस्य वर्षत्रयाभ्यन्तरे मृतस्याग्नि-
संस्कारे सत्यसत्यप्येकाहः । दन्तजातेऽप्यकृतचूडे त्वहोरात्रेण
शुद्धिरिति विष्णुस्मरणात् । प्रथमवर्षचूडाकरणे त्वग्निसंस्कारस्य
चूडाकरणानन्तरं नियतत्वात्त्रिरात्रमेव ।

अतएव वशिष्ठः ।

जनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रमे-
वेति । वर्षत्रयादूर्ध्वं चूडाभावेऽपि अग्निसंस्कारो नियतस्तथा
त्यहमशीचम् ।

नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्यं बाल्यवैरुदकक्रिया । इति ।
मनुना त्रिवर्षन्यूनस्य संस्कारनिषेधे नात्रिवर्षस्याभ्यनुज्ञानात् ।
अङ्गिरसा च न्यूनत्रिवर्षरूपकालापेक्षया नैशिक्यभिधानादत-
र्कं त्यहाभिधानाच्च ।

विप्रे न्यूनत्रिवर्षे तु तेषां* शुद्धिस्तु नैशिकी । इति ।

यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येनमशीचं त्यहमाचरेत् ॥

स्त्रीणामकृतचूडानां मृती सद्यःशीचम् । अकृतचूडायास्तु
कन्यायां सद्यःशीचमित्यापस्तम्बस्मरणात् । कृतचूडानामपि
वाग्दानादर्वागिकाहः ।

यदाह याज्ञवल्करः ।

अहस्वदत्तकन्यास्तु बालेषु च विशोधनम् । इति ।

अदत्ता वाग्दानरहिता । कन्यासापिण्डः* पुरुषत्रयपर्यन्त-
मेव ।

तथाच वशिष्ठः ।

अप्रत्तानाञ्च स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञायते । इति ।
त्रिपुरुषानन्तरं समानोदकाशीचङ्कल्पाम् । एतच्चाशीचमविवा-
हितविषयमेव । विवाहे त्वन्यथा तथैव पूर्वं प्रतिपादितत्वात् ।
वाग्दानादूर्ध्वं विवाहसंस्कारात्प्राक् पतिकुले पितृकुले च
त्रिरात्रम् ।

यथाह मरीचिः ।

वारिपूर्वमदत्ता तु या नैव प्रतिपादिता ।
असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम् ॥ इति ।
या तु प्रतिपादिता वाग्दत्ता वारिपूर्वं नैव प्रतिपादितेत्यन्वयः ।
उभयोः पतिपितृपक्षयोः ।

विवाहानन्तरं विष्णुः ।

संस्कृतासु स्त्रीषु नाशीचम्पितृपक्षे तत्प्रसवमरणे चेत्पितृ-
गृहे स्यातां तदैकरात्रश्चेति ।
प्रसव एकरात्रं मरणे त्रिरात्रमिति विवेकः । एतच्च वयो-
विशेषकृतमशीचं सर्व्ववर्णसाधारणम् ।

तथाचाङ्गिराः ।

अविशेषेण वर्णानामर्वाक्संस्कारकर्म्मणः ।

* कन्याकानां सापिण्ड्यमिति पाठान्तरम् ।

त्रिरात्रन्तु भवेच्छुद्धिरिति ॥

व्याघ्रपादोऽपि ।

तुल्यं वयसि सर्वेषामिति ।

यत्त्वङ्गिरसाभिहितम् ।

विप्रे न्यूने त्रिभिर्वर्षैर्मृते शुद्धिस्तु नैशिकी ।

द्वादहेन क्षत्रिये शुद्धिस्त्रिभिर्वर्षेभ्यस्मृतं तथा ॥

तथान्यदपि तेनैव ।

निवृत्तचूडके विप्रे त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।

निवृत्ते क्षत्रिये षड्भिर्वर्षेभ्यो नवभिरुच्यते ॥

शूद्रे त्रिवर्षन्यूने तु मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः ।

अत ऊर्ध्वं मृते शूद्रे द्वादशाहं विधीयते ॥

षड्वर्षान्तमतीतो यः शूद्रः संस्त्रियते यदि ।

मासिकन्तु भवेच्छौचमित्यङ्गिरसभाषितम् ॥ इति ।

षड्वर्षान्तमतीतो य इत्यनेन च हारीतवचनं विरुध्यते ।

वचनन्तु ।

ग्रामीञ्जिबन्धनादिग्रः क्षत्रियश्च धनुर्यज्ञात् ।

आप्रतोदयज्ञादैश्वर्यः शूद्रो वस्त्रद्वयग्रहात् ॥ इति ।

मौञ्जिबन्धनाद्यनन्तरं मृतः पूर्णाशौचनिमित्तं भवतीत्यर्थः ।

शूद्रो वस्त्रद्वयग्रहणयोग्यां द्वादशादिवर्षदेशीय* एव न षड्वर्ष-

* ईषश्रूनाद्यैः देशीयप्रत्ययविधानात् आदिपदाच्च द्वादशवर्षमारभ्य षोडशवर्षादी-
वर्षान्तकालिक इत्यर्थः ।

देशीय इति । शूद्रस्य षड्वर्णानन्तरं मासिकाशौचाभिधान-
माङ्गिरसहारीतेन विरुध्यते । तस्माद्द्वहनामनुग्रहे त्याज्या-
इति मन्वाद्यनेकस्मृतिपर्यालोचनया विश्वरूपधारेस्वरमेधा-
तिथिविज्ञानेश्वरप्रभृतिभिराचार्यैर्वयोऽवस्थाशौचं* सर्ववर्ण-
साधारणमेवेति व्याख्यातम् । अथवाङ्गिरसकृत्पशुङ्गवचनान्य-
धिकशाशौचप्रतिपादकान्यनापहिषयतया व्यवस्थापनीयानि ।

अथ जननमरणाशौचे वर्णनियमेन कालनिर्णयः† ।

तत्र मनुः ।

दशाहं श्रावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

जननेऽप्येवमेवं स्याद्विपुलां शुद्धिमिच्छताम् ॥ इति ।

महागुरौ त्वाश्वलायनीक्तो विशेषः ।

द्वादशरात्रं महागुरुषु दानाध्ययने वर्ज्येतरन्निति ।

पुत्रानुत्पाद्य संस्तूय वेदार्थद्वाहयित्वा वृत्तिञ्च‡ यो ददाति स
महागुरुः । एतच्च विप्रविषयम् । क्षत्रियादिविषये तु
याज्ञवल्काः ।

क्षत्रस्य द्वादशाहानि विप्रः पञ्चदशैव तु ।

त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्थं न्यायवर्त्तिनः ॥ इति ।

पाकयज्ञदिजशूपादिरतः शूद्रो न्यायवर्त्ती तस्य तदर्थं मासार्द्धम् ।

* बाल्यादिभेदेनाशौचकल्पनम् । † कालनियम इति पाठान्तरम् । ‡ भक्तादिकम् ।

पराशराङ्गिरःशातातपवशिष्टैः क्षत्रियस्य दशाहेन विंशति-
रात्रेण च वैश्यस्य द्वादशाहेन विंशतिरात्रेण च शूद्रस्य विंशति-
रात्रेण सर्व्वेषां वर्णानां दशाहेन च सूतके मृतके शुद्धिरित्यभि-
हितम् । तल्लोकसमाचाराभावाद्नादरणीयमिति केचन
मन्यन्ते । अथवा देशाचारतो व्यवस्था विज्ञेया । उत गुणव-
दगुणवद्विषयेयथाक्रमं न्यूनाधिककल्पाश्रयेण निर्वाहः । किं वा
आपदनापझेदेन व्यवस्था । एतच्च जननमरणञ्च ज्ञातमेवा-
शुचित्वापादकं* दशाहादि†कालनियमस्तूत्पत्त्यादिप्रभृत्येव ।

विगतन्तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम् ।

यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेदिति ॥

अत्र शृणुयादित्युपादानाच्छ्रवणमेव निमित्तमिति गम्यते ।
यच्छेषं दशरात्रस्थित्यनेन च उत्पत्त्यादिप्रभृत्येष कालनियमो-
ऽवगम्यते ।

तथाहि ।

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । इति ।

अत्रापि श्रवणस्यैवोपादानाच्च । नृपादिहतानां शास्त्राविहित-
मार्गेणात्मघातिनां पाषण्ड्यादिप्रेतानाञ्च सम्बन्धिनी ये
सपिण्डास्तेषां सद्यः शीघ्रम् ।

तथाच याज्ञवल्करः ।

* जननं मरणञ्च यदा ज्ञातं तदैव वैदिककल्पाधिकारापादकं भवतीत्यर्थः ।

† दशाहादिकालगणना तु जननमरणदिनमारभ्येत्यर्थः ।

हतानां नृपगोविप्रैरन्वक्ष्यात्मघातिनाम् ।

अन्वक्षं सद्यःशौचमित्यर्थः । नृपेण प्रमादहते दशाहादिक-
मेव । क्रोधाद्युद्धहते सद्यःशौचम् । युद्धक्षतेन कालान्तर-
हतस्यैकाहः ।

अत्र च गौतमः ।

गोब्राह्मणहतानामन्वक्षं क्रोधाद्यायुष्यतः* । इति ।

क्रोधग्रहणम्प्रमादव्यापादितनिरासार्थम् ।

तथा ।

ब्राह्मणार्थं विपन्ना ये योषितां गोग्रहेऽपि वा ।

ग्राहवेऽपि हतानाञ्च एकरात्रमशौचकम् ॥

क्षत्रधर्म्येण सङ्ग्रामाङ्गनमृतस्य सद्यःशौचम् ।

तदाह मनुः ।

उद्यतेराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्म्यहतस्य च ।

सद्यः सन्तिष्ठते यन्नस्तथाशौचमिति स्थितिः ॥

यन्नः पिण्डदानादिरूपः सन्तिष्ठते समाप्तो भवतीत्यर्थः । दत्तेण
दश पक्षाः सूतके मृतके चोपन्यस्ताः ।

सद्यःशौचमथैकाहस्यहस्तुरहस्तथा ।

षड्दशदादशाहस्य पक्षो मासस्तथैव च ।

मरणान्तं तथा चान्यद्दशपक्षास्तु सूतके ॥

सूतकशब्दोऽशौचोपलक्षणार्थः । अत्र सद्यःशौचादि षडह-

* युद्धमकुर्वन्तः ।

पर्यन्तपक्षा यायावरादीनां* यद्दिना यत्र निर्वहति तादृश-
प्रतिग्रहाग्निहोत्रादिविषयः । तत्र स्मार्त्तविषयत्वेनापि वच-
नस्य चरितार्थत्वात् । दशाहादिकपक्षास्तु ब्राह्मणादिवर्ष-
विषयाः । मरणान्तिकविषयस्तु दक्षेणैव दर्शितः ।

अस्मात्वा नाप्यहुत्वा च अदत्त्वान्नं तथा द्विजः ।

एवंविधस्य सर्व्वस्य सर्व्वदा सूतकभवेत् ॥

व्याधितस्य कदर्थ्यस्य व्रणग्रस्तस्य सर्व्वदा ।

क्रियाहीनस्य सर्व्वस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥

व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।

आहत्यागविहीनस्य भस्मान्तं† सूतकभवेत् ॥

आहत्यागः आहकरणम् । एतच्च जननमरणं रजोदर्शनं
चापद्युद्योत्तरकाल एव निष्पन्नम् । तदा तद्दिनप्रभृत्येव
दशाहादिकालनिर्णयः । यदा त्वहनि च प्रहराधिकेऽतिक्रान्ते
रजन्यां वा जननादिकमर्द्धरात्रात्प्राक् चेद्भवति तदा तदर्द्धदिनै-
कदेशव्यापित्वेऽपि तदाशौचस्य तद्दिनप्रभृत्येव गणनेत्येकः
कल्पः । रात्रिं त्रिधा विभज्य प्रथमभागद्वये चैत्पूर्व्वदिन-
प्रभृत्येवेत्यपरः । प्रागुदयात्पूर्व्वदिनप्रभृत्येवेति तृतीयः । यदाह
कश्यपः ।

उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः ।

जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्व्वरी ।

अर्द्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते ॥
 रात्रिङ्कुर्यान्निभागान्तु हौ भागौ पूर्वं एव तु ।
 उत्तमोऽंशः प्रभातेन युज्यते सूतसूतके ॥
 रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।
 पूर्वमेव दिनद्वाह्यं यावन्नाभ्युदितो रविः ॥ इति ।

अत्र देशाचारः प्रमाणम् ।

अत्र जनने पूर्वैतिकर्त्तव्यता विहिता साम्प्रतमितरत्रा-
 भिधीयते ।

तत्र मनुः ।

न विप्रं स्त्रेषु* तिष्ठन् मृतं शूद्रेण हारयेत्† ।
 अस्त्रग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥
 स्त्रेषु तिष्ठतिस्त्रत्यविवक्षितार्थमस्त्रग्यत्वादिदोषकथनात् ।
 तथा ।

दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।
 पश्चिमोत्तरपूर्वेषु यथायोगं द्विजातयः ॥
 यथायोगमिति वैश्याप्रतिलोमक्रमेण । अतएव स्वाभिप्राय-
 प्रकटनार्थं प्रथमतः शूद्र एवोपात्तो वचने ।
 हारीतः ।

न ग्रामाभिमुखं प्रेतं निर्हरेयुः ।

* सजातीयेषु । † बाह्येदिति पाठान्तरम् । सजातीयसस्त्रे शूद्रेण कर्त्ता मृतं विप्रं
 न बाह्येदित्यर्थः । अत्र द्विजातीविकल्पविधानात् शूद्रेणेति अनुक्तकर्त्तरि द्वितीयः ।

याज्ञवल्क्यः ।

स दग्धव्य उपेतयेदाहिताग्न्यादृतार्थवत् ।

उपेत उपनीतः । शूद्रसु वस्त्रद्वयग्रहणयोग्यकालीन उप-
नीतसदृशः वस्त्रद्वयग्रहणं द्वादशादिषोडशवर्षमध्ये तु । आहि-
ताग्निदाहप्रक्रियया दाहादिकङ्कार्थम् ।

तत्रायं विशेषः ।

उपनीतस्य लौकिकाग्निना अनाहिताग्नेः स्वगृह्णा-
ग्निना आहिताग्नेश्च वैतानाग्निभिरिति ।

लौकिकाग्निश्च चाण्डालाग्न्यादिव्यतिरिक्तः ।

तथाच देवस्यः ।

चाण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कर्हिचित् ।

पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचितः* ॥ इति ।

स्वगृह्णीतविधिना असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति हुत्वा
दग्धव्यः ।

प्रचेताः ।

ज्ञानमेतस्य पुत्राद्यैर्वस्त्राद्यैः पूजनं ततः ।

नग्नेदेहं देहेनैव क्लिप्तिदेयं परित्यजेत् ॥

क्लिप्तिच्छब्दादस्त्रैकदेशं श्मशानवास्यर्थं देयं परित्यजेदित्यर्थः ।

निगमः ।

सन्ध्यायां वा तथा रात्रौ दाहः पाथेयकर्म च ।

* शिष्टकर्तृकचण्डालादिकाग्निपरिपक्वो न उचित इत्यर्थः ।

नवमाहश्च नो कुर्यात्कृतं निष्फलतां व्रजेत् ॥

दाहानन्तरम्भवेताः ।

प्रेतस्य बान्धवा यथाहृदमुदकमवतीर्य नोद्वर्षयेयुः* रुद-
कास्त्रलिम्पसिञ्चेयुः । अपसव्ययज्ञोपवीतवाससा दक्षि-
णाभिमुखाः ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः प्राङ्मुखाश्च राजन्यवैश्य-
योरिति ।

याज्ञवल्क्यः ।

सप्तमाह्यमाहापि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः ।

अप नः शोशुच दधमनेन पितृदिङ्मुखाः ॥

सप्तमाहिवसादर्व्याग्दशमदिवसाहा अर्वाक् ज्ञातय एकसगोत्र-
पिण्डाः समानोदकाश्च । एतच्च विषमदिनेषु कार्यमेव ।

तथाच गौतमः ।

प्रथमतोऽथपञ्चमसप्तमनवमेषूदकक्रियेति ।

वशिष्ठः ।

सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कुर्वीरन्निति ।

उदकदाने संख्यानियममाह

याज्ञवल्क्यः ।

सकृत्प्रसिञ्चेदुदकं नामगोत्रेण वाग्यतः ।

नामगोत्रेणोपलक्षितमुदकं नामगोत्रे समुच्चार्योदकं सिञ्चेयु-
रित्यर्थः ।

* गात्रमावर्जनं न कुर्यात् । नोद्वर्षयेरन्निति अन्यत्र पाठः ।

नामगोत्रे समुच्चार्येति उदकं सिञ्चयुरित्यर्थः ।

प्रचेताः ।

तिः प्रसेकं जलैः कुर्यात्प्रेतस्तृप्यत्विति सुवन् ।

दिने दिनेऽञ्जलीगूर्णान् प्रदद्यात्प्रेतकारणात् ॥

तावद्दृष्टिं कर्त्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते ।

यावद्दशमः पिण्डः समाप्यते इत्यर्थः ।

यमस्तु विशेषान्तरमाह ।

सचेलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।

पाषाणं तत आदाय विप्रे दद्याद्दशाञ्जलीन् ॥

हादश क्षत्रिये दद्याद्द्वैश्ये पञ्चदश स्मृताः ।

त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततः सम्प्रविशेद्बृहम् ॥

एतच्चोदकदानं स्मृतं मातामहमाचार्यश्चोद्दिश्य नियमेन

कार्यम् । सत्यादिषु सत्यामिच्छायाङ्कार्यमसत्यां न ।

यथाह याज्ञवल्करः ।

एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया ।

एवम्पूर्वोक्तप्रकारेण नित्यतयेत्यर्थः ।

कामोदकं सखी प्रप्ता स्वस्त्रीयश्चशूरर्त्तिजाम् ।*

कामोदकमित्युपादानादिच्छाभावे अकरणे दोषो नास्ति इति
गम्यते ।

पिण्डदानप्रकारमाह याज्ञवल्करः ।

पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ।

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यङ्गीरश्च मृगमये ॥

पिण्डयज्ञावृता पिण्डयज्ञप्रक्रियया प्राचीनावीतित्वदर्भादिना
सहितत्वरूपया च आकाशे शिख्यादौ* ।

प्रचेताः ।

प्रेताश्च स्नाहीत्युदकं स्थाप्यम्पि च देङ्गीरमिति । पिण्ड-
दानञ्च संस्कृतानां कुशेषु असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं
दद्यात् ।

संस्कृतानान्तु कुशेषु इति प्रचेतःस्मरणात्पाषाणेऽपि पिण्डो देयः।
तथाच शङ्खः ।

भूमौ माल्यं पिण्डम्यानीयमुपलेष्वाद्युरिति ।

याज्ञवल्क्यान पिण्डत्रयमेवाभिहितम् । विष्णुस्तु यावन्त्या-
ग्रीचदिनानि तावत्पिण्डदानमाह ।

यावदशीचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डञ्च द्युरिति ।

पारस्करः ।

प्रेतेभ्यः सर्व्ववर्णेभ्यः पिण्डान्द्युर्दशैव तु ।

एवम्पिण्डोदकदाने गुरुलघुकल्यावाम्नातौ । तत्र यद्यप्यन्य-
तरपञ्चानुष्ठानेऽपि शास्त्रार्थसिद्धिः तथापि गुरुकल्पे प्रेतो-
पकारातिशयः कल्पः । अन्यथा गुरुतत्पञ्चानुपपत्तेः । एवं
दत्तस्य पिण्डस्य प्रतिपत्तिकर्माह

* रज्जुनिर्मिते पदार्थे यच्च द्रव्यं स्थाप्यते शिखा इति प्रसिद्धिः ।

ब्रह्मशातातपः* ।

वाग्यताः प्रयताः†श्चैव तिष्ठेयुः पिण्डसन्निधौ ।

ततो वास्ये निवृत्तेऽस्य नद्यान्तु प्रक्षिपेच्च तम् ॥ इति
नद्यभावे प्रशस्ताकाशेषु प्रक्षिपेत् । यत्राशीचस्य क्वासस्तत्रापि
दश पिण्डाः दातव्याः ।

अशीचस्य च क्वासेऽपि पिण्डान्दद्याद्दशैव तु ।

इति शातातपस्मरणात् ।

पञ्चाक्षिरात्राशीचे पारस्करः ।

प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः ।

द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनन्तथा ॥

पिण्डे द्रव्यादिनियममाह शुनःपुच्छः ।

फलमूलैश्च पयसा शाकेन च गुडेन च ।

तिलमिश्रञ्च दर्भेषु पिण्डं दक्षिणतो हरेत् ॥

हारदेशे प्रदातव्यो देवतायतनेऽपि च ।

तूष्णीं प्रसक्तं‡ पुष्पञ्च धूपदीपस्तथैव च ॥

शालिना शक्तुभिर्व्वापि शाकेर्वाप्यथ निर्व्वपेत् ।

प्रथमेऽहनि यद्वयं तदेव स्याद्दशाहकम्§ ॥ इति ।

कर्त्तृनियमो गृह्यपरिशिष्टे ।

असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

* ब्रह्मप्रचेता इति पाठान्तरम् । † पूरिता इति पाठान्तरम् । ‡ प्रसक्तमिति
सकचपुलके पाठः परिहृयते परन्तु प्रशस्तमित्येव साधु । § दशमपिण्डदानपर्यन्तम् ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत् ॥

दशाहपर्यन्तमेवायं नियमः । अतस्तन्मध्ये देशान्तरस्थितसन्नि-
हितसपिण्डपुत्राद्यागमनेऽपि प्रथमदिवसोपक्रान्तेनैव* दश-
पिण्डाः दातव्याः । न पुत्रादिभिः सन्निहितैरपि । दाहा-
नन्तरङ्गत्वमेकादशाहादिकन्तु सन्निहितसपिण्डेन पुत्रादिनैव
कार्यं पुत्राद्यभावे प्रथमप्रक्रान्तेनैव† । सपिण्डीकरणे तु
विशेषः । स च आहस्तवके वक्ष्यते ।

उदकदानन्तु सर्वैः सपिण्डादिभिः कार्यं पिण्डदानत्वे-
केनैव पुत्रादिना । पुत्रबहुत्वे त्वितरानुमत्या ज्येष्ठेनैव पाति-
त्यादिदोषरहितेन ।

मरीचिः । अनेनैवाभिप्रायेण ।

सर्वैरनुमतङ्गत्वा‡ ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।

द्रव्येण वा विभक्तेन सर्वैरेव कृतम्भवेत् ॥ इति ।

अविभक्तानान्तु द्रव्यमविभक्तमेव । विभक्तेषु स्वस्वशक्त्यपेक्षया
स्वाहनात्किञ्चिदौर्द्धदेहिकोद्देशयुक्तमुद्धृत्य ज्येष्ठाय निवेदयेत् ।
तदा च द्रव्यमविभक्तमेव भवतीति द्रव्येण वाविभक्तेनेत्यस्य
निर्व्याहः । विभक्तेषु द्रव्यसमीकरणेनैकस्य कर्तृत्वं षोडश-
आहादावेव न सांवत्सरिके ।

पिण्डदानाधिकारिक्रममाह शङ्खः ।

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

* प्रथमपिण्डेनैव । † पूरकपिण्डदाया । ‡ सर्वेष्वनु मतं कृत्वा इति यस्यान्त-
रीयपाठः ।

पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्पुत्र्यभावे तु सोदरः ॥

गीतमः ।

पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युस्तद-
भावे ऋत्विगाचार्याः ।

अत्र शङ्खवचनानुरोधेन पुत्राभावे पत्नी तदभावे सपिण्डा इति
क्रमः । पुत्राश्च दादशविधा औरसादयः ।

अतएव औरसादिपुत्रपरिगणनानन्तरम्

याज्ञवल्काः ।

पिण्डदोऽंशहरश्चैव पूर्वाभावे परः परः । इति ।

तत्रापि औरसाभावे पौत्रः तदभावे प्रपौत्रस्तदभावे पुत्रिका-
दिक्रमः ।

अतएव स्मृतिसङ्गहे ।

पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकासुत एव च । इति ।

ऋथ्यशृङ्गः ।

पुत्रेषु वर्त्तमानेषु नान्यो वै कारयेत्स्वधाम् ।

आनुकूल्यादपुत्रस्य ग्राहं कुर्यात्समन्वकम् ॥

बौधायनः ।

अपुत्रस्य स्त्रिया कार्यं पिण्डग्राहं तद्योदकम् ।

क्रियालोपो न कर्त्तव्यः प्रेतस्य गतिकाङ्क्षिभिः ॥

यदा त्वनुपनीतः पुत्रः संस्कर्त्ता पत्नी वा तदग्निदानमेव सम-
न्वकह्यार्थम् ।

तथाच कात्यायनः ।

असंस्कृतेन पत्न्या च ह्यग्निदानं समन्त्रकम् ।

कर्त्तव्यमितरत्सर्व्वङ्कारयेदन्यमेव* हि ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह सुमन्तुः ।

अनुपनीतोऽपि कुर्व्वीत मन्त्रवत्पितृमेधिकम्† ।

यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवक्तरः ‡

वर्षत्रयानन्तरं चूडाभावेऽपि स एवौर्द्धदेहिकं मन्त्रवच्च कुर्यात्

वर्षत्रयादूर्वाक् कृतचूडोऽपि शक्तश्चेत्सर्व्वं मन्त्रवच्च कुर्यात् ।

यद्यग्नः अथाकृतचूडो वा तदाग्निदानमात्रं कुर्यादिति
व्यवस्था ।

शङ्कः ।

भार्यापिण्डं पतिर्दद्याद्भर्त्तुं भार्या तथैव च ।

श्वश्रुदेस्तु स्रुषा चैव तदभावे तु सोदरः ॥

भार्यापिण्डमित्यादि पुत्राद्यभावविषयम् ।

वीजिज्ञेक्षिणोर्विषये मरीचिः ।

सगोत्रे वान्यगोत्रेः‡ वा यो भवेद्विधवासुतः ।

पिण्डश्चाहविधानन्तु क्षेत्रिणे प्राग्विनिर्व्वपेत् ॥

वीजिनेऽपि ततः पश्चात्क्षेत्री जीवति चेत्क्षचित् ।

वीजिने दद्यादादौ च मृते पश्चात्प्रदीयते ॥

उभौ यदि मृतौ स्यातां वीजिन्यादौ तदा ददेत् ।

* अन्यद्वारा कारयेदित्यर्थः । † पितुरौर्द्धदेहिककर्त्तव्यकलापम् । ‡ सगीतादन्त्य-
कीलाभा इति चन्द्रिकाप्रतपाठः ।

क्षेत्रिणादौ न दत्तं स्नाहीजिने नोपतिष्ठते* ॥

क्षेत्रिणे दत्त्वा वीजिने दत्ते तद्बीजिने नोपतिष्ठत इत्यर्थः ।
एतच्च विधवानियोगविधिना यत्र नियोगस्तद्विषयम् । अनि-
योगस्थले तु नारदोक्तं द्रष्टव्यम् ।

जाता ये त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा ।

अरिक्थभाजस्ते सर्वे वीजिनामेव ते सुताः ॥

दद्युस्ते वीजिने पिण्डं माता चेच्छुल्कतो हृता ।

अशुल्कोपनीतायान्तु† पिण्डता वोढुरेव तु ॥ इति ।

पिण्डता वीजिसापिण्डमात्रमेव तेषां न पिण्डदानाद्य-
धिकारः । ते सुता वोढुरेव क्षेत्रिण एवेत्यर्थः । पिण्डदा-
वोढुरेव ते इत्यपि पाठः । सापिण्डे सत्यपि न ब्रह्मचार्या-
दिभिः पिण्डोदकदानादिकङ्कर्तव्यम् ।

तथाच याज्ञवल्काः ।

न ब्रह्मचारिणः कुर्युर्दकं पतितास्तथा ।

उदकमिति पिण्डदानाद्युपलक्षणं ब्रह्मचारिणः‡ उदकदानादि-

* क्षेत्रिणे प्राक् प्रदापयेदादौ क्षेत्रिणि सन्ते इति शेषः ततः । क्षेत्रिमरचानन्तरं
वीजिमरणं पश्चाद्वीजिने तु दापयेदित्यन्वयः । कश्चित् कदाचिद्वेचे जीवति चर्षादादौ
वीजी सतः तदा वीजिने चादौ दद्युः सन्ते तु तदनन्तरं क्षेत्रिणि चेत् तदा पश्चात् क्षेत्रिणे
प्रदीयते । उभौ यदि सन्तौ एकद्वेति शेषः । तत्रादौ वीजिने यादौ पश्चात् क्षेत्रिणे तत्र
हेतुं दर्शयति चादौ न दत्तं व्यादित्यादि । † अशुल्कोपनीतायान्तु इति सन्ध्याकरीयपाठः ।
‡ ब्रह्मचारिकर्मकोदकदानादिनिषेध इत्यर्थः ।

निषेधो मातापित्रादिव्यतिरिक्तविषयः ।

तथाच स एव ।

आचार्यपित्रुपाध्यायानिर्हत्यापि व्रती व्रती ।

शकटान्नञ्च नाग्नीयान्न च तैः सह संविशेत् ॥

व्रती ब्रह्मचारी व्रती व्रत्येव नास्य ब्रह्मचर्यव्रतभ्रंश इत्यर्थः । स
ब्रह्मचारी शकटान्नमाग्नीयान्नं नाग्नीयात् । निर्हत्येत्यनेन दाहा-
द्यौर्द्धदेहिकं सकलमपि लक्ष्यते ।

मात्रादिव्यतिरिक्तविषये मनुः ।

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते तूदकङ्कत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

आदिष्टी ब्रह्मचारी । केचन प्रायश्चित्तिनमादिष्टीति मन्यन्ते ।

व्रते समाप्ते तूदकङ्कत्वा दिनत्रयमशुचिः स्यादित्यर्थः ।

हृदमनुः ।

क्लीवाद्या नोदकं कुर्युः स्तेनव्रात्याविधर्म्मिणः ।

गर्भभर्त्तृद्रुहस्यैव सुराप्यस्यैव योषितः ॥

पूर्वोक्तब्रह्मचार्यादिव्यतिरिक्तेरपि सपिण्डैर्मृतपाषण्डाद्युद्देशे-
नोदकादिकं न कार्यम् ।

तथाच याज्ञवल्काः ।

पाषण्डान्नाश्रिताः स्तेना भर्त्तृघ्नः कामगादिकाः ।

सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाग्नीचोदकभाजनाः ॥

वेदवाङ्मलिङ्गधारणं पाषण्डम् । अनाश्रिताः अधिकारे सत्य-
प्याश्रमविशेषरहिताः । स्तेनाः ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तोत्तमद्रव्य-

हारिणः । पाषण्ड्यादिमरणस्याशौचादिनिमित्ताभावात्करणे
सति सपिण्डैरुदकादिकं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । सुराप्य इत्या-
दिषु* लिङ्गमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात् ।

आत्मत्यागिषु विशेषमाह गौतमः ।

प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्वन्धनप्रपतनैः स्वेच्छता-
मिति ।

प्रायो महाप्रस्थानम् । अनाशकमनशनम् । प्रपतनं शैलशिखरा-
दवपातनम् । इत्यादिभिर्निमित्तैः शास्त्राविहितमार्गेणैच्छा-
पूर्वकं मृतानामशौचादिकं न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अङ्गिराः ।

चाण्डालादुदकात्सर्पाद्वाङ्मणाद्द्वेद्युतादपि ।

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्म्मिणाम् ॥

उदकं पिण्डदानञ्च प्रेतर्भ्या यत्प्रदीयते ।

नोपतिष्ठति तत्सर्व्वमन्तरीचे विनश्यति ॥

मनुः ।

वृथासङ्करजातानां* अन्नज्यासु च तिष्ठताम् ।

आत्मनस्त्रागिणाञ्चैव निवर्त्ततोदकक्रिया ।

वृथासङ्करजातानामिति वृथाजाताः पञ्चमहायज्ञादि-
रहिताः सङ्करजाताः प्रतिलोमजाः । प्रमादात्पूर्व्वोक्तानि-

* चादिना आत्मत्यागिन्य इत्यत्र स्त्रीत्वमविवक्षितम् । † वृथाजातानां सङ्करजाता-
नामेवार्थः इत्याख्यः अयमाद्यः प्रत्येकं सम्बुध्यते इति व्यापादिति शेषः ।

मित्तैर्मरणे विद्यत एवाग्नौचादिकम् ।

अतएवाङ्गिराः ।

अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियेतान्युदकादिभिः ।

तस्याग्नौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ॥

चाण्डालादिमृताहिताग्नेरग्न्यादीनां प्रतिपत्तिकर्म च
स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् ।

वैतानम्प्रक्षिपेदसु आवसथ्यश्चतुष्पथे ।

पात्राणि तु दहेदग्नीं यजमाने वृथा मृतम् ॥

वृथामृतः अविहितमार्गेण मृतः ।

तथा ।

आत्मनस्त्याग्निनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।

तेषामपि च गङ्गायास्तीरे संस्थापनं मतम् ॥

गङ्गेति पुण्यनद्युपलक्षणम् । एवं पूर्वोक्तनिन्दितमरणे मृतानां
स्नेहादिनाग्न्याद्यौर्द्ध्वदेहिककरणे स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमात्रातम् ।

कृत्वाग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं वह्नं वृथा ।

रज्जुच्छेदाशुपातश्च तप्तकच्छेण शुध्यति ॥ इति ।

एतच्च बुद्धिपूर्वकप्रत्येकाग्न्यादिकरणे ।

अबुद्धिपूर्वके तु संवर्त्तः ।

एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत दहेत वा ।

कटोदकक्रियां कृत्वा कच्छं सान्त्वनं चरेत् ॥

यश्च सुमन्वादिभिर्मांसं भैक्षार्हारस्त्रिषवणश्च तथा एक-
रात्राभोजनादिकञ्चाभिहितम् तदशक्तविषये देशकाला-

द्यपेक्षानुसारेण योजनीयम् । यस्तु वृद्धादिर्लुप्तभिषक्क्रिय-
स्तस्यात्महननमप्यनुज्ञातमादिपुराणेषु ।

वृद्धः शीघ्रस्मृतेः[†] लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानङ्घ्रातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ॥
तस्य त्रिरात्रमाशीचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।
तृतीये तूदकङ्कत्वा चतुर्थे श्राद्धमारभेत् ॥

तथा ।

गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् ।
प्रयागे वटशाखायां देहत्यागङ्करोति यः ॥
स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः ।
उत्तमान्प्राप्नुयाद्भोक्तान्नात्मघाती भवेत्कचित् ॥
एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजन्तुषु ।
नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ।
अशीचं स्यात्पृष्ठं तेषां वज्रानलहतेषु च ॥
वाराणस्यां स्त्रियेद्यस्तु प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कस्यचिद्वक्तचित् ॥

विवस्त्रान् ।

सर्वेन्द्रियविमुक्तस्य स्वव्यापाराद्यमस्य च ।
प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्निपातो महापथः ॥

* शीघ्रमेवनादिक्रियाधारहित इत्यर्थः । † शीघ्रेण सह कृतिः तस्याः
कृत्याचाररहित इत्यर्थः ।

धर्माज्जनासमर्थस्य* हादशशार्धिकादिरूपप्रायश्चित्तासमर्थस्य ।
एवं शास्त्राविहितमार्गेण मृतानां चाण्डालादिमृतानां सं-
वत्सरादूर्ध्वमूर्ध्वदेहिकङ्कार्यम् ।

षट्त्रिंशन्मते ।

गोब्राह्मणैर्हृतानाञ्च पतितानां तथैव च ।

ऊर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवोर्ध्वदेहिकम् ॥

अत्रापरं विशेषमाह

पराशरः ।

चाण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रैर्हृतो यदि ।

आहिताग्निर्मृतो विप्रो विशेषेणात्मघातकः ॥

दहेत ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्नी मन्त्रवर्जितम् ।

दग्धास्थीनि पुनर्गृह्य चारेण चालयेत्ततः ।

स्तेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेतत्पुनर्दहेत् ॥

संवत्सरादूर्वांगपि तत्तत्पापानुसारेण द्विगुणादिकं प्राय-
श्चित्तं विधाय नारायणबलिञ्च कृत्वा और्ध्वदेहिकङ्कार्यम् ।
आयुषोऽनित्यत्वेन† संवत्सरानन्तरमूर्ध्वदेहिकादिलोपप्रस-
ङ्गात् ।

तच्च नारायणबलिङ्कृत्वा ।

तथाच वृद्धयाश्च वत्सराः ।

* बहुषु पुस्तकेषु दर्शनादेवं रचितं परन्तु स्वव्यापाराद्यमस्य इत्येव पाठो युक्तः ।

† पुत्रादिरूपाधिकारिणामिति शेषः ।

नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।

तथा तेषां भवेच्छीघ्रं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥

नारायणबल्योर्द्ध्वदेहिककरणे भवतीत्यर्थः ।

सर्पहतेषु विशेषः ।

संवत्सरं यावत्पञ्चम्यां नागपूजां विधाय तदनन्तरं नारा-
यणबलिहृत्वा सौवर्णनागं प्रत्यक्षाङ्गाच्च व्यासोद्देशेन
ब्राह्मणाय दत्त्वा और्द्ध्वदेहिकङ्कुर्यात् ।

नारायणबलिस्वरूपञ्च विष्णुनाभिहितम् ।

एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिम् ।

विष्णुं समर्चयेद्देवं यमं वैवस्वतं तथा ॥

दश पिण्डान् दृताभ्यक्तान्दर्भेषु मधुसंयुतान् ।

तिलमित्रान् प्रदद्याद्दे संयतो दक्षिणामुखः ॥

विष्णुं बुद्धौ समासाद्य नद्यश्वसि ततः क्षिपेत् ।

नामगोत्रयहृत्वा पुष्पैरभ्यर्चनं तथा ।

धूपदीपप्रदानञ्च भक्ष्यभोज्यं तथापरम् ॥

निमन्त्रयेत विप्रान्त्रै पञ्च सप्त नवापि वा ।

विद्यातपःसमृद्धान्यै कुलोत्पन्नान् समाहितान् ॥

अपरेऽहनि सम्प्राप्ते मध्याह्ने समुपोषितः ।

विष्णोरभ्यर्चनहृत्वा विप्रांस्तानुपवेशयेत् ।

उदङ्मुखान्यथाज्येष्ठं पितृरूपमनुस्मरन् ॥

मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्वङ्कुर्यादतन्मितः ।

आवाहनादि यत्प्रोक्तं देवपूर्वं तथाचरेत् ॥

त्वमान्नात्वा ततो विप्रस्तृप्तिं पृष्ट्वा यथाविधि ।
 हविष्यव्यञ्जनेनैव तिलादिसहितेन च ।
 पञ्च पिण्डान् प्रदद्याच्च दैवं रूपमग्न्युत्तरम् ॥
 प्रथमं विष्णवे दद्याद्भस्त्रेण च शिवाय च ।
 यमाय सानुसाराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ॥
 सृतं सङ्कीर्त्य मनसा गोत्रपूर्वमतः परम् ।
 विष्णोर्नाम गृहीत्वैवं पञ्चमं पूर्ववत्क्षिपेत् ॥
 विप्रानाचम्य विधिवदक्षिणाभिः समर्चयेत् ।
 एकं ब्रह्मतमं विप्रं हिरण्येन समर्चयेत् ।
 गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतन्तं मनसा स्मरेत् ॥
 ततस्तिलाभ्यो विप्रास्तु हस्तैर्दर्भसमन्वितैः ।
 क्षिपेयुर्गोत्रपूर्वन्तु नामबुद्धौ निवेश्य च ॥
 हविर्गन्धतिलाभस्तु तस्मै दद्यात् समाहिताः ।
 मित्रभृत्यजनैः सार्धं पश्चाद्भुञ्जीत वाग्यतः ॥

भविष्यपुराणे ।

सुवर्णभारनिष्पन्नं नागङ्गत्वा तथैव गाम् ।

व्यासाय दत्त्वा विधिवत्पितुरावृण्यमाप्तवान् ॥ इति ।

उदकादिदानानन्तरकर्तव्यतामाह

याज्ञवल्क्यः ।

कृतोदकान् समुत्तीर्णान्मृदुशाहलसंस्थितान् ।

स्नाता नाववदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥

अववदेयुः बोधयेयुः ।

इतिहासरूपम् ।

मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारं सारमार्गणम् ।

करोति यः स मूढात्मा जलबुद्बुदसन्निभे ॥ इति ।

तथाच न रोदितव्यमपीति स एवाह ।

श्लेष्माशु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वयत्नितः ॥

इतिहासश्रवणानन्तरं किङ्कर्त्तव्यमित्यत आह ।

इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।

विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारवेश्मनिः* ॥

आचम्यादाय सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि† पदं शनैः ॥

धर्मार्थप्रेतनिर्हरणादिकर्त्तव्यतायामपि स्नानानन्तरं प्राणाना-

यस्य निम्बपत्रदंशनप्रभृतिगृहप्रवेशान्तकर्मकरणेन सद्यः

शुद्धिः‡ ।

यतः स एवाह ।

प्रवेशनादिकङ्कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि ।

इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिं परिषा§ स्नानसंयमात् ॥

पराशरः ।

अनाथं ब्राह्मणस्मृतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

* हावि वेगमन, इति पाठान्तरम् । † प्रकरे । ‡ सम्बन्धशून्यानामिति शेषः ।

§ उदासीनानामौदस्यम्बरद्विजानामिति यावत् ।

पदे पदे यज्ञफलमानपूर्वाङ्गमन्ति ते ॥

न तेषामशुभं किञ्चित्पापं वा शुभकर्मणाम्* ।

जलावगाहनात्तेषां सद्यःशौचं विधीयते ॥

यत्तु स्नेहादिवशान्निर्हृत्य† तदन्नमश्नाति तद्गृहे च निवसति
तस्य दशाहाच्छुद्धिर्यस्तत्पूर्ववदेव निर्हृत्य तद्गृहे वसति न
तदन्नमश्नाति स त्रिरात्राच्छुध्यति । यश्च निर्हरणादिकमेव
करोति न तद्गृहवासं न च तदन्नभोजनं स त्वेकाहात् ।

तथाच मनुः ।

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।

विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥

यद्यन्नमत्ति तेषान्तु दशाहैर्नैव शुध्यति ।

अनदन्नन्नमङ्गैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥

एतच्च सजातीयविषयम् ।

विजातीयविषये तु गौतमोक्तो विशेषः ।

अवरश्चेद्वर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत्पूर्वीं वावरम् । तत्र

शावोक्तमाशौचमिति ।

उपस्पृशेन्निर्हरेत् । हीनवर्णश्चेदुत्कृष्टं निर्हरति उत्कृष्टश्चेन्नीचं
तत्र निर्हरणीयाशौचदिनैः शुद्धिः । ब्राह्मणश्चेच्छूद्रं निर्हरति
तदा मासेन शुद्धिः, शूद्रश्चेद्ब्राह्मणं तदा दशभिर्दिनैः, इत्यनेन
प्रकारेणानुसन्धेयम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।

कामाक्षीहाङ्गयाक्षीभाक्त्वा तज्जातितं व्रजेत् ॥

पुत्राः कुर्वन्ति * विप्राय† चक्षविट्शूद्रयोनयः ।

सः‡ तादृशेभ्यः§ पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ॥

राज्ञि मृते सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः ।

मन्त्री वा तदशौचन्तु चीर्त्वा पद्यात्करोति सः ॥

अनपत्ये अविद्यमानसपिण्डे च राजनि मृते स्वपुरोहितस्तस्मै
राज्ञे आहं कुर्यात्तत्रयुक्ताशौचं चीर्त्वेत्यर्थः । शवसंस्पर्श-
निमित्तं चाशौचं स्पर्शवत् एव न तद्गार्वादीनां तद्व्याणां वा ।

तथाचाङ्गिराः ।

आशौचं यस्य संसर्गाज्जायते गृहमेधिनः ।

क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते गृह्याणाञ्च न तद्भवेत् ॥

क्रिया वेतानोपासनाद्याः । गृह्याणां गृहे भवानामति-
क्रान्ताशौचेऽप्येवमेव ।

अतिक्रान्ते दगाहे तु पद्याज्जानाति चेद्गृही ।

चिरात्रं मृतकं तस्य न तद्व्यस्य कर्हिचित् ॥

इति स्मरणात् । चिरात्रमिति मातापितृव्यतिरिक्तविषयम् ।

आशौचिनां नियमविशेषो याज्ञवल्कीयान् दर्शितः ।

* याज्ञमिति शेषः । † विप्रमिति पाठान्तरम् । ‡ विप्र इति शेषः । § चक्षि-
यादिस्त्रीषु जातैः । ¶ कश्चिन् स्वर्गपीडयः । †† मृतः कस्यचिदित्येव साधु ।

क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक् पृथक् ।

क्रीताशना अथाचितलब्धाशना भवेयुरिति नियमादर्थादेत-
दभावे अनशनं सिद्धं दिनत्रयपर्यन्तमयं नियमः ।

तथाच वशिष्ठः ।

गृहाद्गजित्वा अयस्त्रस्तरे त्य्रहमनश्नन् आसीरन् ।

क्रीतोत्यन्नेन वर्त्तेरन्निति ।

आशीचिनां शयनाय ढणमयस्त्रस्तरः अयस्त्रस्तर इत्युच्यते ।

मनुः ।

अक्षारलवणान्नाः स्युर्निर्मज्जेयुश्च ते त्य्रहम् ।

मांसाशनञ्च नाश्रीयुरिति ॥

गौतमः ।

अधःशय्याशायिनो ब्रह्मचारिणः सर्व्व इति ।

तथा वपनं दुःखानुभाविभिः सर्व्वैः सपिण्डैः पुत्रैरेव स्वस्वदेशा-
चारानुसारेण । प्रथमदिनप्रभृति विषमदिनेषु अपि आद्यादि-
प्रदानात्पूर्व्वङ्कर्त्तव्यम् ।

यदाहापस्तम्बः ।

अनुभाविनाञ्च परिवापनमिति ।

अनुभाविनोऽल्पवयसः सपिण्डाः पुत्राश्च ।

तथा ।

द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं क्षुरकर्म्म प्रयत्नतः ।

तृतीये पञ्चमे वापि सप्तमे वा प्रदानतः ॥

तथा ।

गङ्गायां भास्करे क्षेत्रे मातापितृगुरौ स्मृते ।

आधाने सोमपाने* च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥ इति ।

देवलः ।

दशमेऽहनि सम्प्राप्ते स्नानङ्गामाहर्हिर्भवेत् ।

तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मशुनखानि च ॥ इति ।

प्रथमादिदिनेषु कृतचौरस्यापि शुद्धार्थं दशमदिनेऽपि वपन-
कर्त्तव्यम् । दशमदिनमिति सूतकान्तोपलक्षणम् । अन्ते च
वाससां त्याग इति स्मरणात् । सूतकान्तकर्त्तव्यवासस्याग-
साहचर्यात्किंशश्मशुदित्यागोऽपि सूतकान्तेऽपि कर्त्तव्यः ।

अस्थिसञ्चयनदिनमपि वैकल्पिकम् ।

तत्र संवर्त्तः ।

प्रथमेऽङ्गि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।

अस्थिसञ्चयनङ्कार्यं दिने तद्वाच्यैः सह ॥

विष्णुः ।

चतुर्थे दिवसेऽस्थिसञ्चयनं कुर्यात्तेषाञ्च गङ्गाभसि
प्रक्षेपः । द्वितीये त्वस्थिसञ्चय इति स्वगृह्यानुसारेण
व्यवस्था । अस्थिसञ्चयनदिवसे च श्मशानवासिदेवता-
नामुद्देशेन पूजा कर्त्तव्या ।

असृश्वत्वलक्षणाशीचनिवृत्तिकालनियममाह

देवलः ।

दगाहादिविभागेन कृते सञ्चयने क्रमात् ।

* आधानकाले सोमे च इति पाठान्तरम् ।

अङ्गस्यर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्त्वदर्शनाम् ॥

त्रिचतुःपञ्चदशभिः सृष्ट्या वर्णक्रमेण तु ।

अस्थिसञ्चयनकृतएव स्वाशौचत्रिभागतः ॥

शुद्धिर्न त्वस्थिसञ्चयनाभाव इति तात्पर्यम् ।

तथाच स्मर्यते ।

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्यर्शो न दुष्यति । इति ।

एतदुपनीतविषयम् । अनुपनीते त्वस्थिसञ्चयनमन्तरेण स्वा-
शौचत्रिभागतः सृष्ट्यत्वम् ।

तदाह देवलः ।

स्वाशौचकालादिद्वये स्पर्शनन्तु त्रिभागतः ।

शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यथाशास्त्रं प्रचोदितम् ॥ इति ।

कर्मानधिकारलक्षणं त्वाशौचं स्वस्ववर्णाशौचकालानन्तरं
स्नानादिभिरपगच्छति । एतच्चाशौचमाहिताग्नेः संस्कारदिन-
प्रभृति अनाहिताग्नेस्तु मरणदिनप्रभृति अस्थिसञ्चयनं तूभयो-
रपि संस्कारादिदिनप्रभृतीति विवेकः ।

तथाचाङ्गिराः ।

अनग्निमत उत्क्रान्तैः* साम्नेः संस्कारकर्म्मणः†। इति ।

पैठीनसिरपि ।

अनग्निमत उत्क्रान्तेराशौचादिर्दिजातिषु ।

दाहादग्निमतो विद्यादिदेशस्ये मृते तथा ॥ इति ।

सग्निकस्य दाहप्रभृत्येवाशौचादीनि तत्पुच्छादीनामासंस्कारा-
त्सम्बन्धादिकर्म्मलोपो नास्ति* ।

अशौचे नित्यनैमित्तिकयोर्निवृत्तिः पारस्करेण दर्शिता ।

नित्यानि विनिवर्त्तेरन्नित्यवैतानवर्जं शालाग्न्यावेकः
अन्य एतानि कुर्युः ।

अत्र नित्यशब्देनावश्यकनैमित्तिकानामप्युपसंग्रहम् । अतो
वैतानानां स्नात्तानाञ्च कर्म्मणां प्रतिप्रसवेऽपि नैमित्तिक-
स्यापि प्रतिप्रसवः । कास्यानान्तु सर्व्वत्र सर्व्वव्यापिनिवृत्तिः ।
वितानाग्नीनां विस्तारः चैताग्निः । तत्र क्रियमाणानि नित्या-
ग्निहोत्रादीनि वैतानानि वर्ज्जयित्वा नित्यानि विनिवर्त्ते-
रन् इत्ययं निषेधो नित्याग्निहोत्रादिषु न प्रवर्त्तते इत्यर्थः ।
अतः स्वयमेव कुर्यात् । शालाग्निर्गृह्योऽग्निस्तसम्बन्धिनां सायं-
प्रातर्होमस्यालीपाकादीनां पाक्षिकी कर्त्तव्यता करणमकरणं
वा शास्त्रार्थ इत्यर्थः । यदा करणपक्षस्वीकारः तदा अन्य अस-
पिण्डा एतानि कुर्युः अन्येनासपिण्डेनैतानि कारयेदित्यर्थः ।
तत्रापि स्वद्रव्यत्यागात्मकप्रधानं स्वयमेव कुर्यात् । तस्यानन्य-
निष्पाद्यत्वात् ।

पुस्तक्यः ।

सन्ध्यामिष्टिं चतुर्होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत्तूतके वापि त्यजन् गच्छेद्दधो हिजः ॥

* दाहप्राक् सम्बन्धादिकर्म्मलोपो नास्तीत्यर्थः ।

इष्टिराहितान्नेर्दर्शपौर्णमासादिकश्चरुः । अनाहितान्नेः स्थाली-
पाकादिरूपः ।

जातूकर्णः ।

सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्त्तङ्कर्म कथं भवेत् ।

पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥

पिण्डयज्ञः पिण्डपितृयज्ञः । चरुप्रपणकर्माश्वयुज्यादिकः
स्थालीपाकश्च । असगोत्रा असपिण्डाः पिण्डनिषेधस्याशौच-
निमित्तत्वात् । अशौचरहितेन ब्रह्मचारिणा सपिण्डेन
हीतव्यमिति गम्यते ।

वृहस्पतिः ।

सूतके सूतके चैव अशक्नौ आहभोजने ।

प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्* ॥

अग्निसाध्येऽपि वैश्वदेवस्य निवृत्तिस्तथा पञ्चयज्ञादीनामपि ।

तथाच संवर्त्तः ।

विप्रो दशाहमासीत वैश्वदेवविवर्जितः ।

पञ्चयज्ञविधानन्तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः ॥ इति ।

एवञ्चीकृतनित्यनैमित्तिकव्यतिरेकेणैतरेषां नैमित्तिकानामपि
निवृत्तिः । यत्पुनः

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते । इति
तत्काम्यहोमाभिप्रायं वैश्वदेवाभिप्रायं वा ।

सन्ध्याविषये विष्णुपुराणे ।

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र सूतकाशीचविभ्रमातुरभीतितः ॥

सूतके आशीचे सन्ध्यायाः न स्वरूपतः परित्यागः अपि तु
मन्त्रीच्चारणपूर्विकायाः । पुलस्त्येन प्राणायामरहितमानसिक-
सन्ध्याभ्यनुष्ठानात् ।

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म्म समाचरेत् ।

मनसा धारयेन्मन्त्रान् प्राणायामादृते हिजः ॥ इति ।

अञ्जलिप्रक्षेपस्तु सावित्रीमुच्चार्य कार्यः ।

तथाच पैठीनसिः ।

सूतके सावित्या चाञ्जलिं प्रक्षिप्य दक्षिणाङ्गत्वा सूर्य्यं
ध्यायन्नमस्कुर्यात् । इति ।

सूतकादौ ग्रहणे जाते ज्ञानदानश्राद्धे न दोषः ।

तथाच बृहवशिष्ठः ।

चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नायान्मृतके सूतकेऽपि च ।

अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी मृत्युं न विन्दति ॥

तथा ।

सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने* ।

तावदेव भवेच्छ्रद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

सूतके मृतके वाऽसपिण्डैरसमानोदकैश्चाशीचाकं न भोक्तव्यम् ।

* राहुदर्शननिमित्तज्ञानदानश्राद्धादिकरचे इति ग्रन्थकाराशयः ।

उभयत्र दशाहानि* कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

उभयत्र सूतके सूतके च । सकुल्यानान्तु न दोषः ।

सूतकेषु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत् ।

इति तेनैवोक्तत्वात् ।

षट्त्रिंशन्मते ।

उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतकं नैव दोषकृत् ।

एकेनापि परिज्ञाते भोक्तृदोषोऽनुपावहेत् ॥

उभाभ्यां दाढभोक्तृभ्यां यद्यपि दात्रा सूतकाद्यपरिज्ञाते दातुः
सूतकं नास्ति ज्ञातस्यैव जननादेर्निमित्तत्वात्† तथापि दाढ-
परिज्ञानमन्तरेण केवलं भोक्तृज्ञानेऽपि वचनाद्भोजने दोषो
भोक्तुरेव उपपद्यते भोक्तुरपि ज्ञानं भोजननिवृत्तौ निमित्तम् ।
सूतकादिस्वरूपनिष्पत्तिरेकोऽयः तज्ज्ञानञ्चापरः एतदुभय-
विशिष्टः‡ निमित्तम् । एवञ्च निमित्तैकदेशस्य प्रसवादेर्भोक्ता
ज्ञातत्वादेकदेशविभावितन्यायेनाऽन्यस्यापि सम्भाव्यमानत्वात्

* दशाहानि इत्युपलक्षणं तेन क्षत्रियादिरपि जननमरणाशौचे जाते असपिण्डेः
असमानोदकैश्च द्वादशाहादिपर्यन्तम् अशौच्यन्नं न भोक्तव्यम् । † अशौचं प्रतीति शेषः ।
‡ सूतकादिस्वरूपोत्पत्तितज्ज्ञानरूपोभयविशिष्टम् ।

§ निरुक्ते लिखितं नैकमेकदेशविभावितः ।

दायः सर्वं वृषेणार्थमयाज्ञस्त्वनिवेदितः ॥

इति याज्ञवल्क्यावचनम् । यो लिखितानेकं सुवर्णादिकमपलपति स एकद्रव्ये सात्यादिभि-
र्विभावितः सर्वं दद्यात् । एकदेशविभावनान्विज्ञानतः एव तस्य तदपलापेन दुःशीलत्वाव-
धारणादपरांशेऽपि तथात्वमेव सम्भाव्यते । सत्यविभावकस्यापि प्रक्रान्तविषये यथार्थवाक्त्वं
निश्चयादविभावितांशेऽपि सत्यवादित्वसम्भावनमित्येव तर्कपरम्परागत एकदेशविभावितन्यायः ।

केवलभोक्तृज्ञानेऽपि भोजननिवृत्तिः । यदा तु दात्रा ज्ञातं न भोक्ता एकदेशविभावितन्यायात्तदापि भोक्तुरेव वचनाद्भोजन-
निमित्तो दोषः न दातुः । अपि च दातुः सूतकावभोज-
यित्वदोषो*ऽस्त्येव अयञ्च भोजयित्वनिमित्तो दोषः मृतके
सूतके विहितप्रथमादिदिननवश्राद्धादिव्यतिरिक्तकाले विज्ञेयः
तत्काले विहितत्वात् ।

ब्रह्मपुराणे ।

अपि दातृगृहीत्रेण सूतके मृतके तथा ।

अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कदाचन† ।

विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ॥

बृहस्पतिः ।

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः ॥

भुञ्जानेषु च विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

अन्यगैर्होदकाचान्ताः सर्व्वे ते शुचयः स्मृताः ॥

मरीचिः ।

लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।

शाककाष्ठदण्डेष्वसु दधिसर्पिःपयःसु च ॥

तिलौषधाजिने‡ चैव पक्वापक्वे स्वयङ्ग्रहः§ ।

* भोजनकारयित्वनिमित्तदोषः । † अन्यकारमते ज्ञातेऽज्ञाते वा श्राद्धादी ब्राह्मण-
भोजने कोऽपि दोषो नास्ति । ‡ तिलौषध्याजिन इति पाठान्तरम् । § स्वयंपक्वे इति
शब्दान्तरीयः पाठः ।

पुष्पेषु चैव सर्वेषु नाशीचं मृतसूतके ॥

स्वयङ्गहः स्वाम्यनुज्ञातो गृह्णीयादित्यर्थः । पक्वापक्व इति पक्वं
भक्ष्यजातमपक्वं तण्डुलादिकं चान्नसत्रवृत्तादेव ग्राह्यं नान्य-
स्मात् ।

तथाचाङ्गिराः ।

अन्नसत्रप्रवृत्तानांमाममन्नमगर्हितम् ।

भुक्त्वा पक्वानमेतेषां त्रिराचन्तु पयः पिबेत् ॥

अत्र भक्ष्यव्यतिरिक्तीदनादिविषये पक्वशब्दः । इतरथा मरीचि-
वचनविरोधात् । व्रतादिश्वारम्भेषु सत्सु पश्चाच्चेत्सूतकादिकं
भवति तदा तावन्मात्रे सूतकाभावः ।

व्रतयज्ञविवाहेषु आग्ने होमेऽर्चने जपे ।

प्रारम्भे सूतकं न स्यादनारम्भे तु सूतकम् ॥

इति स्मरणात् । सूतकमिति मृतकस्याप्युपलक्षणम् । प्रारम्भश्च
तेनैवोक्तः ।

प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयोः ॥

नान्दीमुखं § विवाहादौ आग्ने पाकपरिष्कृत्या ॥

प्रारम्भाभावेऽपि कन्याया अर्धार्थत्वे, सन्निहितलग्नान्तराभावे
च विष्णुनैवाभ्यनुज्ञा दत्ता ।

* अन्नदानरूपयज्ञप्रवृत्तानामग्रीचिनां सकाशात् आमाश्वयङ्ग्ये दीपो नास्ति इति
समुदायार्थः । † तथेति पाठान्तरम् । ‡ व्रतसत्रयोरिति पाठान्तरम् । § नान्दी-
आहमिति पाठान्तरम् ।

अनारब्धविशुद्धार्थं कुष्माण्डैर्जुहुयादृतम् ।

गां दद्यात्पञ्चगव्याशी ततः शुध्यति सृतिकी ॥

कुष्माण्डैः कुष्माण्डमन्त्रैः* ।

* यद्देवा देवहेलनं देवासथकृमा वयम् ।

आदित्यास्तथान्या सुचतर्तस्यतेन मामित ॥

देवा जीवनकास्या यद्वाचाश्रुतमुदिम ।

तस्मात्त इह सुचत विश्वदेवाः सजीषमः ॥

सृतेन द्यावापृथिवी सृतेन त्वं सरस्वती ।

कृताश्रुः पाद्मेनमी यत्किञ्चाश्रुतमुदिम ॥

इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ सोमो धाता इहस्पतिः ।

ते नो सुचन्त्वेनमी यदन्यकृतमारिम ॥

स ज्ञात श्रुसादुत जामिश्रुसाञ्ज्वायसः श्रुसादुत वा कनीयसः ।

अनाश्रुष्टं देवकृतं यदेन नस्मात्त्वमस्मात्प्रातर्वेदी सुमुग्धि ॥

यद्वाचा यन्मनसा बाह्व्यामूर्ध्व्यामग्नौवशाञ् शिश्रैर्यदश्रुतं चकृमा वयम् ।

अग्निर्मा तस्मादेनमः गार्हपत्यः प्रसुचतु चक्रम यानि दुष्कृता ॥

येन चितो अर्णवाग्निर्वभूव येन मृर्यं तमसो निर्ममोच ।

येनेन्द्रो विश्वा अजहादरातीमेनाहं ज्योतिषा ज्योतिरानमान आचि ॥

यत्कुसीदमप्रतीतं मयेह येन यमस्य निधिना चरामि ।

एतत्तदग्रे अशुणो भवामि औषन्नेव प्रति तत्ते दधामि ॥

यन्मयि माता यदा पिपेय यदनरिचं यदा शसति ।

क्रामामि चिते देवा दिवि ज्ञाता यदाप इमं मे ।

वरुण तत्त्वायामि त्वग्नी अग्ने सत्वग्नी अग्ने त्वमग्ने अयासि ॥

सुमुग्धि, सप्त च ॥ १ ॥

तैत्तिरीये आरण्यके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

यददीव्यद्रुचमहं बभूवादित्यान्वा सङ्गमर जनेभ्यः ।

अथानुलोमजविजातीयसप्रिण्डाशौचम् ।

तत्र बोधायनः ।

क्षत्रविट्शूद्रजातीया ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।

तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥

तेषामशौचे क्षत्रियादिजननादिनिमित्ताशौचे ।

हारीतः ।

दशाहाच्छुद्ध्यते विप्रो जन्महानौ* स्वयोनिषु ।

अग्निमां तस्मादिन्द्रश्च संविदानौ प्रमुञ्चताम् ॥

यद्वृक्षाभ्यां चकर किल्बिषाख्यक्षाणां वयुमुपजिघ्रमाणः ।

उग्रम्यग्ना च राष्ट्रभृश्च तान्मत्सरसावनुदत्तामृणानि ॥

उग्रम्यग्ने राष्ट्रभृत्किल्बिषाणि यदचह तमनुदत्तमेतत् ।

नेत्रं नृणां नृणव इत्यमानो यमस्य लोके अधिरज्जुराय ॥

अवते षड् उदुत्तममियग्रे वरुण तत्त्वायामि त्वन्नी अग्ने स त्वन्नी अग्ने ।

सङ्कुसुकी विकुसुकी निर्ऋती यश्च निखनः ॥

ते येऽस्मात् यज्जमनागसो दूरादूरमचीचतम् ।

निर्यज्जमचीचते कृत्यान् निर्ऋतिश्च ॥

तेन योऽस्मात्समृच्छातै तमस्मै प्रसुवामसि ।

दुःशः सानुशः साभ्यां घणेनासुघणेन च ।

तेनान्योऽस्मात्समृच्छातै तमस्मै प्रसुवामसि ॥

संवर्चसा पयसा सक्तनुभिरगन्धहि मनसा सः शिवेन ।

त्वष्टा नो अत्र विदधातु रायोऽनुमार्तु तन्नोतयद्विहितं ॥

कृत्यान् निर्ऋतिश्च पञ्च च ॥ ४ ॥

तैत्तिरीये आरण्यके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।

* जननमरणे इत्यर्थः ।

विष्णुः ।

क्षत्रियस्य विट्शूद्रेषु सपिण्डेषु षड्राचनिराचाभ्यां
वैश्यस्य शूद्रे सपिण्डे षड्रात्रेण शुद्धिर्हीनवर्णानामुत्कृष्टेषु
सपिण्डेषु जाते मृते वा तदाशौचव्यपगमे शुद्धिः ।
बौधायनेनोक्तमनापद्विषयं हारीताद्युक्तं त्वापद्विषयमिति
व्यवस्था । एतेषां सापिण्डं त्रिपुरुषमेव पिण्डास्त्वावर्त्तन्ते
त्रिष्विति सापिण्डप्रकरणेऽभिहितत्वात् ।

अपरो विशेषः आपस्तम्बेनोक्तः ।

क्षत्रविट्शूद्रजातीनां यावन्मृतकसूतके ।

तेषान्तु पैतृकं शौचं विभक्तानान्तु मातृजम् ॥

पितृगृहेऽवस्थितानां तद्विभक्तानां पितृजातीयमाशौचं
विभक्तानान्तु मातृजात्याभिहितमित्यर्थः । प्रतिलोमानान्तु
सूतकादिकं नास्त्येव प्रतिलोमा धर्महीना इति स्मरणात् ।
मूत्रपुरीषोत्सर्गवस्त्रलापकर्षणार्थं शौचं कुर्यात् ।

अथ समानोदकाशौचम् ।

जन्मन्येकोदकानान्तु चिराचाच्छुद्धिरिष्यते ।

तत्र मनुः ।

दशाहं श्रावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छताम् ॥

एकोदकाः समानोदकाः ते च सप्तमपुरुषोर्द्धभागिनः* ।

समानोदकभावानुवृत्तिश्च यावज्जन्मनान्नोर्विज्ञानम् ।

तथाच मनुः ।

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्मनान्नोरवेदने ॥ इति ।

वर्त्तत इत्यन्वयः ।

अथ प्रोषितमरणजननाशौचम् ।

तत्र निर्दशजननश्रवणे पितुः सचेलस्नानाच्छुद्धिः ।

यदाह मनुः ।

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमाप्नुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥

पुत्रस्य इति सम्बन्धसूचकत्वात्पितुरेव स्नानं सपिण्डानान्तु
दशाहादिके व्यतीते सूतकं नास्त्येव ।

अतएव देवलः ।

नाशुद्धिः प्रसवाशौचव्यतीतेषु* दिनेष्वपि ।

प्रोषितमरणे तु याज्ञवल्क्यः ।

प्रोषिते कालशेषः स्यादिति ।

देशान्तरस्य सपिण्डमरणे दशरात्राद्यशौचकाले चानतिक्रान्ते
दशरात्रादिशेषं यावदशौचं भवति । न श्रवणप्रभृति पुनर्द-

शाहिकमित्यर्थः । दशाहाद्यनन्तरं मासत्रयपर्यन्तं त्रिरात्रं
ततः षण्मासपर्यन्तं पक्षिणी ततो नवमादवर्षागिकाहः । ततः
संवत्सरपर्यन्तं स्नानोदकदानाभ्यामेव शुद्धिः । संवत्सरानन्तरं
स्नानेनेति विवेकः ।

यदाह बृहद्विंशः ।

मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासे पक्षिणी तथा ।

अहसु नवमादवर्षागूहं स्नानेन शुध्यति ॥

स्नानं सहचरितमुदकदानमप्याक्षिपति ।

मनुः ।

संवत्सरे व्यतीति तु सृष्टैवापो विशुध्यति ।

सृष्ट्वा स्नानेनेत्यर्थः । अन्यानि यानि विरुद्धवचनानि तानि
पूर्वोक्तविषय एव योज्यानि एतन्मातापितृव्यतिरिक्तविषयम् ।

अतएव पैठीनसिः ।

पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥

दशाहमिति हादशाहाद्यपलक्षणार्थम् । सूतकी भवेदित्यनेन
प्रेतकार्यकर्त्तव्यतां दर्शयति । सापत्न्यमातरि विशेषो दक्षे-
योक्तः ।

पितृपत्न्यामपेतानां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।

संवत्सरे व्यतीति तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

एतच्च वक्ष्यमाणदेशान्तरलक्षणरहितदेशान्तरस्थलमृती । देशा-
न्तरमृते तु सपिण्डे मासत्रयादर्वागपि सद्यःशौचम् ।

देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीवे वैखानसे* पतौ† ।

मृते स्नानेन शुध्यन्ति गर्भस्त्रावे च गोत्रिणः ॥

इति स्मरणात् ।

देशान्तरलक्षणमाह वृद्धमनुः ।

महानद्यन्तरं यत्र गिरिवर्षा व्यवधायकः ।

वाचो यत्र विभियन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥

वृद्धस्मृतिः ।

देशान्तरं वदन्येके षष्टियोजनमायतम् ।

चत्वारिंशदन्त्ये त्रिंशदन्ये तथैव च ॥

अत्र च देशान्तरतो व्यवस्था ।

स्मृत्यर्थसारे तु अन्यथा, तद्यथा

स्त्रीपुरुषयोः परस्परं त्वेवं सवर्षीत्तमपत्नीषु चैवम् ।

एवमित्यनेन मातापितृसवर्षाशौचमेवेति ग्रन्थकारः परामृष्ट-
वान् । देशान्तरे कालान्तरे च हीनवर्षायाः मातुः सपत्न्या मरणे
तु पुत्रस्य त्रिरात्रं हीनवर्षपत्नीषु चैवम् । संवत्सरे व्यतीते तु
सपत्न्योः परस्परं चैवमिति । अतिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरम-
एव । एतच्च वयोवस्थाशौचवत्सर्व्ववर्णसाधारणम् ।

तथाच व्याघ्रपादः ।

* वानप्रस्थात्रिमिणि । † भर्त्सरि, अथ च क्लीवे वैखानसे च इत्यनेन सम्बन्धः ।

तथाच क्लीवे पतौ वानप्रस्थे च पतौ भर्त्सरि मृते स्नानमात्रमशौचम् ।

तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम् ॥

अयमर्थः । जन्मप्रभृत्युपनयनादर्वाचीने* वयसि सदाशौचं तत् सर्वेषां ब्राह्मणादीनां तुल्यम् । यच्च दशाहादिके अतिक्रान्ते तदपि तुल्यम् । उपनीतोपरमे दशदादशेत्यादिरूपेण विषमम् । तस्मिन्नेव उपनीतोपरम एवातिकालजमतिक्रान्ताशौचमभवति । न पुनर्व्यवस्थाशौचातिक्रम इति ।

अथ प्रोषितमृतदाहविधिस्तदशौचम् ।

प्रोषितादिमृतशरीरालाभे तदस्थिभिः प्रतिकृतिं† कृत्वा अस्थ्यामप्यलाभे स्वस्वगृह्योक्तप्रकारेण पर्णशरैः प्रतिकृतिं कृत्वा दाहः कार्यः । तच्चाहिताग्निर्यदि प्रोषितमृतस्तदा दशाहदा-दशाहादिकः‡मेवाशौचं भवति ।

तथाच वशिष्ठः ।

आहिताग्निद्येऽवसन् म्रियेत पुनः संस्कारकृत्वा शववद-
शौचमिति ।

सम्पूर्णाशौचं संस्कारादूर्ध्वमिति शेषः । अनाहिताग्नेस्त्रिरात्रम् ।

* पूर्वकाले । † शरीरप्रतिनिधिम् । ‡ शरीरालाभे अस्थिमात्रदाहे च आहिताग्ने-
र्नाशकस्य दशाहाशौचं अनियस्य द्वादशाहाशौचं वैश्वस्य पञ्चदशाहाशौचमिति दाहादूर्ध्व-
मिति शेषः ।

सुपिटैः*जलसंमिश्रैर्दग्धव्यञ्ज तथाग्निना ।
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्ता स्वबान्धवैः ॥
एवं पर्जन्यं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

इति स्मरणात् ।

अथोपाध्यायाद्युपरमे ।

तत्र सन्निधाने अहरित्यनुवृत्तौ

याज्ञवल्क्यः ।

गुर्वन्तेवास्य†नूचान‡मातुलश्रोत्रियेषु च ।

गुरुत्वाध्यायः । एकग्रामनिवासिनः सन्निहितश्रोत्रियस्यैत-
दाशौचम् ।

तद्यथाश्वलायनः ।

एकाहं सन्नद्धचारिणि समानग्रामे च श्रोत्रियः । इति ।

सन्नद्धचारी एकाचार्योपनीतः ।

आचार्यविषये मनुः ।

त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति ।

तस्य पुत्रे च पत्न्याश्च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥

सन्निहितगुणवच्छ्रोत्रियसन्निहितमातुलाद्युपरमे
मनुरेव ।

श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

* यदपिटैः । † मिथः । ‡ साङ्गवेदाध्यायो ।

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिथल्लिङ्गान्धेषु च ॥
 उपसम्पन्नो मैत्रादियुक्तो* गुणयुक्तो वा ।
 वृहत्सतिः ।

त्यहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेषु शुचिर्भवेत् ।
 वृहत्प्रचेताः ।

संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते ।
 संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥
 पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानान्तु कथं भवेत् ।
 त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः ॥
 श्वशुरयोर्भगिन्याश्च मातुलान्याश्च मातुले ।
 पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम् ॥

तथा ।

मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्व्वङ्गनासु च ।
 अशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥
 विदेशस्थभगिन्यादिषु स्नानाच्छुद्धिः ।

तथाच वृहद्विष्णुः ।

भगिन्यां संस्कृतायान्तु भ्रातर्यपि च संस्कृते ।
 मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥
 श्यालके तत्सुते चैव सद्यःशौचेन शुध्यति ।
 अत्र भ्रात्रपेक्षया भगिन्यास्तदपेक्षया च भ्रातुः स्नानाच्छुद्धिः ।

* अपयज्ञादियुक्तः । तथाच मनुः । जप्येनैव तु संसिद्धेदब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्व्यादन्यत्र वा कुर्व्यान्मैत्री ब्राह्मण उच्यते ॥

न तु भावन्तरापेक्षया तस्य पूर्वोक्तरीत्या निर्देशादिमरणे*
ज्ञेयं तथा सन्निधाने ।

ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि ।

शिश्वे पञ्चत्वमापन्ने शुचिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥

अत्र शिश्वश्रोत्रियो निर्गुणौ । दिवा चेदाशौचमायाति† तदा
नक्षत्रदर्शनाच्छुद्धिः ।

विष्णुः ।

असपिण्डे स्ववेश्मनि सूतमृत एकरात्रम् ।

दृढविष्णुः ।

ग्राममध्यगतो यावच्छ्वस्तिष्ठति कस्यचित् ।

ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात् ॥

अनेनैव न्यायेन नगरेऽपि स्वस्ववीर्यी‡ यावत् श्वस्तिष्ठति
तावदाशौचमिति विज्ञेयम् । उक्तप्रकारेण अन्येऽपि गुरुलघ्वा-
शौचकल्पाः सन्निधिविदेशस्थापेक्षया गुणवद्गुणापेक्षया व्यव-
स्थापनीयाः । चेन्नजादिषु

यान्नवल्काः ।

अनौरसेषु पुच्छेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।

अहीरात्रमित्यनुवर्त्तते । अनौरसेषु चेन्नजदत्तकादिषु जातेषु
मृतेषु च । प्रतिलोमव्यतिरिक्तमन्यमाश्रिता अन्यगताः ।
प्रतिलोमाश्रितासु त्वाशौचाभाव एव । एतच्चासन्निधाने ।

* दशाहादिकालोत्तरमरणवचने । † आपततीति पाठान्तरम् । ‡ स्वकीयपथम् ।

सन्निधौ विष्णुः ।

अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।

परपूर्व्यासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च ॥

अत्र त्रिरात्रमित्यनुवर्त्तते । परः पूर्वः पतिर्यासां भार्याणां
ताः परपूर्व्याः एवंविधाः स्वरिण्याद्या यमाश्रितास्तस्यापि
त्रिरात्रमित्यर्थः । भार्यापुत्रशब्दयोः सम्बन्धिशब्दत्वात् । यस्य
च भार्या यस्य च पुत्रस्तस्यैवाशौचं सपिण्डानान्तु सद्यः
शौचम् ।

तथाच प्रजापतिः ।

अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।

गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता ॥

एतच्च सन्निधाने असन्निधाने तु पूर्वोक्तमेकाहं गोत्रिणः स्नान-
शुद्धाः स्युरिति । यत्र पितुस्त्रिरात्रात् पूर्णाशौचम्, तत्र
सपिण्डानां स्नानाच्छुद्धिः । यत्र तु पितुस्त्रिरात्रं तत्र सपिण्डा-
नामेकाहम् ।

अतएव मरीचिः ।

सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्व्ययोः ।

एकाहन्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः ॥

स्वदेशराजनि मृते

* बह्व्य पुत्रकेषु दर्शनात् एष पाठो रचितः परन्तु यत्र पितुस्त्रिरात्रं तथासन्निधाने
सपिण्डानां स्नानात् शुद्धिः सन्निधाने तु एकाहमित्येवं भवितुमर्हति ।

मनुः ।

प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः ।

ज्योतिषा सह वर्तते सज्योतिः अङ्गि चैवास्तमनपर्यन्तं रात्रौ
चेदुदयपर्यन्तमित्यर्थः । राज्ञां विषये विशेषेणैव अशीचा-
भावमाह ।

महीपतीनां नाशीचं हतानां विद्युता तथा ।

गोब्राह्मणार्थं सङ्ग्रामे यस्य चेच्छति भूमिपः ॥

महीपतीनामाशीचाभावस्तु असाधारणप्रजापरिपालनशान्तिक-
पोष्टिकादौ नित्यनैमित्तिकादिषु तु पूर्वोक्तैव व्यवस्था । यस्य
च मन्त्रिपुरोहितादेरनन्यसाध्यकर्मणि सद्यः शीचम् ।

यदाह प्रचेताः ।

कारवः शिल्पिनो वैद्या दासी दासस्तथैव च ।

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशीचाः प्रकीर्त्तिताः ॥

कारवः सूपकारादयः । शिल्पिनः चेलनिर्भोजकचित्रकारा-
दयः । एतेषाञ्च स्वीयस्वीयासाधारणकर्मण्येव सद्यः शीचं
नान्यत्र ।

तथाच विष्णुः ।

न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे न
कारुणां कारुकर्मणि ।

शातातपः ।

मूल्यकर्मकराः शूद्रा दासी दासस्तथैव च ।

ज्ञाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिताः ॥

एतदापदिष्यम् ।

तथाच ।

सद्यः सृश्वी गर्भदासी भक्तदासस्यहाच्छुचिः ।

चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते ॥

तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शशुद्धो भवति नित्यशः ।

अथानुगमनाशौचम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः कश्चित् ।

अनुगम्यान्भसि स्नात्वा सृष्टान्निं घृतभुक् शुचिः ॥

इयञ्च स्नानादिजन्याशुद्धिः समानोत्कृष्टजातीयानुगमने ।

ब्राह्मणेन क्षत्रियानुगमने कृते

वशिष्टेनोक्तम् ।

मानुषास्त्रिंस्त्रिंशं सृष्ट्वा त्रिरात्रमशौचमस्त्रिंशं त्वहो-

रात्रम् । शवानुगमने चैवमिति ।

एवमित्यनेनाहोरात्रमितिदिशति । वैश्वानुगमने पक्षिणी

परिकल्पनीया । क्षत्रियापेक्षया न्यूनत्वात् शूद्रापेक्षयाधिक-

त्वात् । ब्राह्मणस्य शूद्रानुगमने

पराशरः ।

प्रेतीभूतन्तु यः शूद्रं ब्राह्मणी ज्ञानदुर्बलः ।

अनुगच्छेन्मित्रयमाणं स त्रिरात्रेण शुध्यति ॥

चिराचे तु ततश्चीर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम्* ।

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

अनेनैव न्यायेन क्षत्रियस्य वैश्यानुगमने एकाहमित्यनुसन्धेयम् ।

शङ्कः ।

कच्छपादः सपिण्डस्य प्रेतालङ्कारणे कृते ।

अप्रानादुपवासः स्यादशक्तौ स्नानमिष्यते ॥

ज्ञाने तु द्विगुणम् ।

पारस्करः ।

मृतस्य बान्धवैः सार्धं कृत्वा तु परिदेवनम्† ।

वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं आह्लादिकर्म च ॥

अथाशौचसन्निपातनिर्णयः ।‡

तत्र यस्याशौचस्य यावत्कालस्तन्मध्ये तत्समस्य न्यूनस्य वा
सन्निपाते पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिरन्तरापतितस्य च ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

अन्तराजन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति ।

स्वल्पाशौचमध्ये तु दीर्घाशौचसन्निपाते पूर्वशेषेण शुद्धिः ।

यदाहोयना ।

स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।

* गङ्गाम् । † विलापम् । ‡ अशौचसङ्करनिर्णयः ।

न पूर्व्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुध्यति ॥

अपरो विशेषस्त्वङ्गिरसाभिहितः ।

सूतके सूतकश्चेत्यामृतके त्वथ सूतकम् ।

तत्राधिकृत्य सूतकं ग्रीचं* कुर्यान्न सूतकम् ॥

मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धी† म्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥

पितुः शेषेण इति पित्राशौचकालनैव शुद्धिः न मात्राशौच-
शेषेणेत्यर्थः । पित्राशौचकालमध्ये माता यदि म्रियते तदा
पित्राशौचगमनानन्तरं मातुः पक्षिणीं कुर्यादिति तात्पर्यम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

आद्यं भागद्वयं यावत्सूतकस्य तु सूतके ।

द्वितीये पतिते चाद्यासूतकाच्छुद्धिरिष्यते ॥

अत उर्द्धं द्वितीयान्तु सूतकान्ताच्छुद्धिः स्मृता ।

एवमेव विचार्य्यं स्यान्मृतके सूतकान्तरे ॥

अस्यार्थः । सूतकसम्बन्धिचरमाहोरात्रस्य यदाद्यं भागद्वयं
दिवसस्य चतुर्धा विभागो यद्द्व्योभागात्मकं तत्र द्वितीयसूतके
पतित आद्यात् सूतकाच्छुद्धिः । अत उर्द्धमस्तमयानन्तरं
सूतकान्तरापते द्वितीयसूतकविशेषमर्थवदिति । अमुमेवा-
भिप्रायं प्रकटयन्द्भितीयसूतकान्तरमप्याह

* ग्रीचं शुद्धिं तथाच सूतकं मरणाशौचमधिकृत्य शुद्धिं कुर्यान्न तु सूतकं जन्मा-
शौचमधिकृत्य इत्यर्थः । † मातृमरणज्याशौचमध्ये ।

गौतमः ।

रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः रात्रिमात्राव-
शेषेण पूर्व्याशीचेन शुद्धिः ।

अपितु तदनन्तरं द्वाभ्यां प्रभाते रात्रेः पश्चिमयामे जननादि-
सन्निपाते तिसृभिः रात्रिभिः शुद्धिर्न पूर्वशेषेणैव ।

शातातपः ।

रात्रिशेषे द्वाहाच्छुद्धिः सूतिकामग्निदश्च हित्वेतर-
सपिण्डानाम् ।

सूतिकामग्निदं हित्वेत्याद्यसंग्रहे स्मरणात् ।

शातातपः ।

अन्तर्दशाहे जननात्यक्षात्यान्तरणं यदि ।
प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यं पिण्डदानं स्वबन्धुभिः ॥
प्रारब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भवेत् ।
तथैवाशीचपिण्डेऽपि शेषं दद्याद्यथाविधि ॥

एवमेवाशीचसन्निपातेऽपि ।

प्रजापतिः ।

अशीचे तु समुत्पन्ने पुनश्च जन्म यदा भवेत् ।
कर्त्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्व्याशीचेन शुध्यति ॥

जातकर्मादिकर्माणि तात्कालिकी शुद्धिः ।

अथ दहनकालेऽग्निनाशे ।

तत्र यमः ।

यजमाने चितारुढे पात्रन्यासे तथा कृते ।

वर्षाद्यभिहते चाग्नी ततः पृच्छामि याज्ञिकाः ॥

शेषा लब्ध्वावदग्धेन निर्भन्यं तच्च कारयेत् ।

शेषं लाभे तथा कुर्याद्दग्धशेषस्य वा पुनः ॥

असु प्राशयन्ततः शेषमग्नेयस्ताः स्मृता बुधैः* ।

शेषं लब्ध्वा अरणिप्रभृतिकाशेषं लब्ध्वा दग्धे वाग्न्युत्पादन-
समर्थेन निर्भन्यं वा कृत्वाग्निमुत्पाद्य तेनाग्निना दहेत् ।
अरण्यादिकाष्ठालाभे दग्धशेषकाष्ठस्य सम्बन्धि योमयिताग्नि-
स्तेन तस्याप्यभावे असु प्रक्षिपेत् इत्यर्थः । एवमनाहिताग्ने-
रपि न्यायस्य समानत्वात् । अयन्तु विशेषः अरण्यभावात्समन्वी-
भावइति ।

अथ दशाहमध्ये दर्शपाते ।

तच्च भविष्यपुराणे ।

प्रवृत्ताग्नीचतन्त्रसु यदि दर्शः प्रपद्यते ।

अग्नीचसमाप्तिपर्यन्तमिति शेषः ।

* बह्वे पुस्तकेषु दर्शनात् एष पाठो रचितः परन्तु असुप्राशयन्तु तत् शेषं समर्थेन
निमित्त्य चेति पाठः समीचीनः । निर्भयसिन्धौ तु यज्ञस्याग्रं इति कृत्वा कृचिरकचिदप्यथा
कृत्वा च वचनं लिखितम् । यथा यज्ञमग्निं चित्ताददं पात्रव्यासं तथा कृते । वर्षाद्यभिहते
वज्री कथं कुर्यान्ति याज्ञिकाः ॥ तददं दग्धकाष्ठेन मथनं तच्च कारयेत् । तच्छेषास्माभतोऽग्नेन
दग्धशेषेण वा पुनः । इत्याज्यं लौकिके वज्री इतशेषं दहेत् वा इति ॥

समाप्य षोडशं पिण्डान् स्नानमात्रं समाचरेत् ॥

आशौचमन्तरा दर्शयदि स्याद्वरवर्णिनाम्* ।

समाप्तिं प्रेततन्त्रस्य कुर्यादित्याह गौतमः ।

पैठीनसिः ।

आद्येन्दावेव कर्त्तव्याः प्रेतपिण्डोदकक्रियाः ।

द्विरैन्दवे तु कुर्वाणः पुनः श्रावं समग्रते ॥

द्विरैन्दवे चन्द्रद्वये एकः प्राचीनः क्षीणः चन्द्रः अपरो भावी
वृद्धिमान् । एवं सामान्येन मातापितृविषयेऽपि दर्श एव
पिण्डोदकदानादितन्त्रसमाप्तिप्रसक्तौ श्लोको गौतमेनोक्तः ।

अन्तर्दशाहे दर्शयेत्तत्र सर्व्वं समापयेत् ।

पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात्पिण्डं तिलाञ्जलीन् ॥

पित्रोरित्येकशेषः ।

यत्तु ।

पित्रोराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समापयेत् ।

तावतैवोत्तरं तन्त्रं पर्य्यवस्य त्युहात्परम् ॥

इति गालववचनम् । तस्य त्वयमर्थः पित्राशौचमध्ये दर्शपाते
समाप्तिरुत्तरतन्त्रस्योचिता किमुतान्याशौचमध्ये इति । पितृ-
व्यतिरिक्तसपिण्डविषये तु उत्तरतन्त्रस्यावश्यकसमाप्तिप्रदर्श-
नार्थं पुनः पितृविषयेऽपि नियमार्थमिति । भवतु वा पितृ-
विषयेऽपि नियामकम् । तथापि

* ब्राह्मणादीनाम् । सर्व्ववर्णिनामिति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

अस्वर्ग्यं लोकविहिष्टं धर्ममप्याचरेत्तु ।

इत्यनेन न्यायेन शिष्टाचारसहकृतेन पित्रोस्तु यावदाशौच-
मित्यनेन गौतमवचनं गालववचनञ्च बाध्यत इति पित्राशौच-
मध्ये दर्शपातेऽपि यावदाशौचं पिण्डादिकं दद्यात् । इतरेषान्तु
दर्शावधिकमेवोत्तरतन्त्रसमापनमिति विवेकः । अथवा क्षेत्र-
जस्य बीजपिटविषयं दत्तकादिपुत्राणां प्रतियहीनादिमाता-
पिटविषयञ्च गालववचनं गौतमवचनान्तु औरसपुत्रिकापुत्रमातृ-
विषयम् अथवा औरसादीनां सर्वेषामपि स्वमातापिटविषये
आपदनापत्कल्याण्यणेन व्यवस्था विज्ञेया ।

अथ देशान्तरगतस्य जीवहार्ता नाकर्ण्यते तत्र पिटविषये
जातूकर्णः ।

पितरि प्रोषिते स्वस्य न वार्त्ता नैव वा गतिः ।

ऊर्ध्वं पञ्चदशाद्वर्षाकृत्वा तत्प्रतिरूपकम् ॥

कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।

पिटव्यतिरिक्तविषये

वृहस्पतिः ।

यस्य न श्रूयते वार्त्ता यावद्वादशवत्सरम् ।

कुशपुत्तलदाहेन तस्य स्यादवधारणम् ॥३॥

● वृहद्देशीयनिबन्धे तु सन्देहे त्वाहं यम इति कृत्वा अग्न्या कृत्वा च पिटविषये तु
एतद्वचनं पठितं यथा गतस्य न भवेद्दार्त्ता यावद्वादशवर्षावधिकी । प्रेतावधारणं तस्य कर्त्तव्यं
सुतबान्धवैः ॥ इति ।

अथ च पिष्टमेविकारश्चकालनियमस्त्वन्नातमरणदिनस्य
सांवत्सरिकस्य कालनियमवद्विज्ञेयः । स च आहप्रकरणे
वक्ष्यते । एवं पैष्टमेधिके कृते यदि जीवन्नागच्छेत्तदा तं वृत-
कुम्भे स्नापयित्वा शुभलग्ने उत्थाय जातकर्मादिभिश्चूडाकर-
णान्तैः संस्कृत्य उपनयनविधानेनोपनीय वहनपूर्वकं द्वादशा-
हमशक्तौ त्रिरात्रं वा व्रतं कारयित्वा स्नानानन्तरं पूर्वस्थित-
भार्यां तदभावे अन्यां वा उद्वाहयेत् । ततश्च अग्नय आयुषत्
पुरोडाशकपालं कुर्यादिति विहितामिष्टिमायुषतीङ्गत्वा
यद्याधानेच्छुस्तदा ब्राह्म्यस्तोमेनेष्टा तथैन्द्राग्न्येन पशुना चेष्टा
अग्नीनादध्यात् ।

यदाह मनुः ।

जीवद्यदि समागच्छेद्वृतकुम्भेर्नियोज्य तम् ।
उदृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥
द्वादशाहं व्रतं कुर्यात्त्रिरात्रमुपवास्य तु ।
स्नात्वोदहेत तां भार्यां अन्यां वा तदभावतः ॥
अग्नीनाधाय विधिवद्ब्राह्म्यस्तोमेन वा यजेत् ।
अथैन्द्राग्न्येन पशुना गिरिङ्गत्वा च तत्र तु ॥
इष्टिमायुषतीं कुर्यादीप्सितांश्च क्रतूस्ततः । इति ।

आहिताग्नेर्यत्र पुरोडाशस्तत्र नाहिताग्निश्चरः ।

तथाच गृह्यप्रायश्चित्ते ।

यत्र वाहिताग्नेः पुरोडाशस्तत्र वा नाहिताग्नेश्च-
रवः ।

इति मदनपारिजाते मदनचितिपालदानजलरुदे ।

स्रवकः पञ्चम आसीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परं शीलं ज्ञात्वा जगति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमियात्

द्वयं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजातकभट्टारमण्डल्यादि विरुदराजौ-

विराजमानस्य श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदन-

पारिजाताभिप्रेये पञ्चमः स्रवकः ।

—

षष्ठः स्तवकः ।

दाहादिकरूपकालापगमे चाशीचस्तवके कुलव्यापिनी
शुद्धिरभिहिता । तदनन्तरमिह स्तवके द्रव्यशुद्धिरभिधीयते ॥
तत्र याग्नवल्काः ।

सौवर्षराजताजानामूर्ध्वपात्रग्रहाश्मनाम् ।

शाकरज्जुमूलफलवासो विदलचर्मणाम् ॥

पात्राणां चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।

सौवर्णं सुवर्णविकारः । राजतं रजतविकारः । अन्नं
शङ्खशक्तिमुक्ताफलादि । जड्वपात्रं यन्त्रियोलूखलादि ।
ग्रहा ऐन्दवा यवादयः । अश्मा दृषदादि । मूलमार्द्रकादि ।
विदलं वेणुदलादि । विदलयहणं तद्विकाराणां कृत्रादीना-
मुपलक्षणार्थम् । चर्म अजादीनां तच्च तद्विकाराणां वरत्रा-
दीनामुपलक्षणार्थम् । पात्राणि प्रोक्षणपात्रादीनि स्नेहरहि-
तानि । चमसा हीलचमसादयः । एतेषां लेपरहितानां
मूत्राद्युच्छिष्टस्यर्गमात्रे वारिणा शुद्धिः प्रचालनात् शुद्धिः ।

तथा ।

चरुसुकसुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा ।

चरुर्मृत्मयी चरुस्थाली । सुक् जुह्वादि । शुवः प्रसिद्धः । स्नेह-
पात्राणि प्राशिवहरणादीनि* लेपरहितानि चर्वादीनि

* प्राशितहरणादीनीति पाठान्तरम् । प्राशिविहरणादीनीति पाठान्तरम् ।

उण्येन वारिणा शुध्यन्ति । सौवर्णादीनां लेपरहितानामिव
पूर्वोक्तशुद्धिः ।

तथाच मनुः ।

निर्लेपङ्गाञ्चनं भाण्डमङ्गिरेव विशुध्यति ।

अजमश्ममयश्चैव राजतश्चानुपस्कृतम् ॥

अनुपस्कृतम् उपस्कृतं उज्जीर्णं रेखाद्युपेतं न उपस्कृतमनुप-
स्कृतम् । रेखादिखातेषु मूत्राद्युच्छिष्टावस्थानरहितमित्यर्थः ।

काकमुखदूषितपात्रस्य शुध्यन्तरमाह

शङ्कः ।

कृष्णशकुनिमुखावसृष्टं निर्लिखेच्छापदमुखावसृष्टं* पात्रं

न प्रयुञ्जीतेति ।

निर्लेखनं शस्त्रैरुपरितनावयवापकर्षणं त्वक्षणमिति† यावत् ।

यदापस्तम्बेनोक्तम् ।

गवाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि च ।

शुध्यन्ति दशभिः‡ चारैः श्वकाकोपहतानि च ॥ इति ।

एतच्च स्वल्पोपहतविषयम् । अथ च चारो भस्म । एवं

सर्वत्र न्यूनाधिकशौचकृत्वाः । स्वल्पाधिकाधिकारविषयत्वेन

व्यवस्थापनीयाः । उण्येन वारिणा शुध्यन्तीत्यनुवृत्तौ

याज्ञवल्करः ।

स्फासूर्पाजिनधान्यानां मूषलो लूखलानसाम् ।

स्फोरः काष्ठकुरिका यज्ञाङ्गम् । अनः शकटम् । अत्र पुनर-
जिनग्रहणं यज्ञाङ्गाजिनप्राप्त्यर्थम् । एतेषामुष्णेन वारिणा
वक्ष्यमाणमृदादन्यतमेन सहितेन शुद्धिरित्यर्थः ।

बोधायनः ।

तैजसानां मूत्रपुरीषशुक्रासृक्क्षणपमद्यैरत्यन्तवासिता-
नामावर्त्तनम् । अल्पसंसर्गे तु परिलेखनम् । स्पर्श-
मात्रोपघाते तु त्रिःसप्तकृत्वो भस्मना परिमार्जनमतै-
जसानामेवंभूतानामुत्सर्ग इति ।

अग्निसंयोगेन द्रवीकरणमावर्त्तनम् । भस्मना परिमार्जनं
कांस्यस्य नियतम् । यत्तु याज्ञवल्क्येन सौवर्णराजताजाना-
मित्युपक्रम्य वारिणा शुद्धिरिष्यते इति केवलादक्रमेवोपात्तम् ।
तदपि मृदादिसहितमेव वारिणा शुद्धिहेतुरिति विज्ञेयम् ।

तत्र विशेषमाह हारीतः ।

अग्निः काञ्चनरजतशङ्खशुक्तीनां तद्गुणवर्जनम् । स्नेह-
वैवर्त्तीयहतानां यवगोधूमकलायमाषमसूरमुद्गमयचूर्णे-
र्धावनम् । अम्ललवणाभ्यां ताम्राणां भस्मना कांस्यानां
शाणतैलसिकता*वधर्षणैः कार्पायसानां† शिलाव-
धर्षणैर्मार्जनैर्मणिमयानामिति ।

शाणं‡ लौहभैक्षाय साधनम् । तद्गुणवर्जनं तद्व्यापकर्षणम् ।

* बालुका ।

† लौहाकर्षणकारिलौहविशेषाणाम्, चुम्बकः यस्य प्रसिद्धिः ।

‡ धर्षणयन्त्रविशेषः ।

स्नेहवैवर्णीपहताः उच्छिष्टादिस्नेहेन विवर्णं यथा भवति
तथोपहता इत्यर्थः । यवादिचूर्णानामेकार्थत्वात्* विकल्पः ।
उदकस्य तु पूर्वशोधनद्रव्यैः सह समुच्चयः ।

शङ्कः ।

सूतिकोच्छिष्टभाण्डस्य सुरामद्यहतस्य च ।

त्रिःसप्तमार्ज्जनाच्छुद्धिर्न तु कांस्यस्य तापनम् ॥

सूतिकोच्छिष्टादिभिः कांस्यव्यतिरिक्ततेजसानामल्पकालोप-
घाते यवचूर्णादिभिर्मार्जनं शुद्धिहेतुः कांस्यस्य तथा न । अपि
तु तापनं मार्जनञ्च शुद्ध्यापादकमित्यर्थः । प्रतिमार्जनमुदक-
प्रक्षालनमावर्त्तते ।

द्विजातिभुक्तोच्छिष्टसंस्पर्शे तु स एवाह

शङ्कः ।

ब्रह्मक्षत्रविशाच्चैव सक्तकर्ममार्ज्जनाच्छुचिः ।

चतुर्थेन† तु यद्भुक्तं चतुर्भिर्धैव मार्जनम् ॥

अग्नीं प्रक्षिप्य गृह्णीयादस्तौ प्रक्षाल्य यत्नतः ।

गोमृद्गेण तु संस्पृष्टः‡ न्त्यात्रं शुचितामियात् ॥

आहापस्तम्बः ।

गवाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रीच्छिष्टानि यानि च ।

मणिमृत्ताप्रक्षालानां शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥

एतदल्पोपहतविषयम् ।

सृङ्गाण्डानामल्पोपहतौ

यान्नवल्काः ।

पुनःपाकाभ्यहीमयमिति ।

मद्याद्युपहतौ तु परित्याग एव ।

तथाच मनुः ।

मद्यैर्मूत्रपुरीषैर्वा ष्ठीवनैः* पूयशोणितैः ।

संस्पृष्टं नैव शुध्यते पुनःपाकेन मृण्मयम् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे ।

भस्मना शुध्यते कांस्यं सुरया यत्र लिप्यते ।

सुरामूत्रपुरीषैस्तु शुध्यते तापलेखनैः† ॥

सुरादिग्रहणं शुक्रशोणितादीनामुपलक्षणार्थम् ।

तथा ।

ताम्रमस्त्रेन शुध्यते न चेदामिषलेपनम् ।

आमिषेण तु यत्किञ्च पुनर्दाहेन शुध्यति ॥

आदिपुराणे ।

सुवर्णरीप्यशङ्काश्मशुक्तिरत्नमयानि च ।

कांस्यायस्ताम्ररैत्यानि‡ चपु§सीसमयानि च ॥

निर्लेपानि च शुध्यन्ति केवलेन जलेन च ।

शूद्रोच्छिष्टानि शोध्यानि त्रिधा क्षारास्त्रवारिभिः ॥

* सुखाद्यतैः । † बहुषु पुस्तकेषु दर्शनादेष रक्षितः परन्तु तापनैः खनैरिति पाठः
साधुः खनैः यत्किञ्चाभ्यनररक्षयैः अथवा लेखनं ग्राह्यम् । ‡ पिशिलम् । § रज्जम् ।

अत्र द्रव्याणां त्रिधा त्रिप्रकारं मार्जनम् । न तु त्रिमार्जनम् ।
शातातपेन दशकृत्वो मार्जनविधानात् ।

गवाघ्रातेषु कांस्थेषु शूद्रोच्छिष्टे तु वा पुनः ।

दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः श्वकाकोपहृतेषु च ॥

एतच्च भस्मभिः शोधनं श्वकाकाद्युपहृतौ भूमौ सप्तरात्रस्नानान्तरम् ।

यथा ।

सूतिकाशवविष्मूत्ररजस्वलाहृतानि च ।

प्रक्षेप्तव्यानि तान्यग्नी यद्यद्यावत्क्षहेदपि ॥

यद्व्यं यावदग्निप्रक्षेपं सहते यावता अग्निप्रक्षेपेण न नश्यति
तावत्कुर्यादित्यर्थः ।

बोधायनः ।

तैजसानां मूत्राद्युपघाते पुनःकरणम् । गोमूत्रे वा
सप्तरात्रं परिवासनम्* । लेपनिर्हरण† शक्ती पुनःकरणम् ।
अन्यथा गोमूत्रे वा वासनमिति व्यवस्था ।

अङ्गिराः ।

गण्डूर्ध्वं पादशौचञ्च यः कुर्यात्कांस्थभाजने ।

घण्टासं भुवि निक्षिप्य पुनराकारमादिशेत् ॥

पुनराकारमादिशेत् पुनराकारः पुनःकरणम् ।

तथा ।

लौहानां दहनाच्छुद्धिर्भस्मना गोमयेन वा ।
दहनात्खननाद्वापि शैलानां भस्मसापि वा ।
काष्ठानां त्वक्षणाच्छुद्धिर्मृद्वोमयजलैरपि ॥

याज्ञवल्करः ।

त्वक्षणं दारुशृङ्गास्थ्रां गोबालैः फलसम्भुवाम् ।
मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्माणि ॥
उच्छिष्टस्नेहादिलिप्तानामेतेषां मृदुदकादिभिर्लेपानपाये त्वक्षणं
लेपयुक्तावयवापनयनं शुद्धिः । फलसम्भुवां नारिकेलादि-
फलसम्भूतानां प्रक्षालनेनानपगतलेपानां गोबालैरवघर्षणं
शुद्धिः । यज्ञपात्राणां सुवादीनां प्रक्षालनादिभिः कृतशौचानां
दर्भेर्देशपवित्रेण वा कर्माङ्गत्वसिद्धयर्थं हस्तेन मार्जनं कर्तव्यम् ।
ततो यज्ञकर्माणि विनियोजनीयानीत्यर्थः ।

हारीतशातातपौ ।

संहतानान्तु पात्राणां यथेकमुपहन्यते ।
तस्यैव शोधनं प्रोक्तं न तु तत्सृष्टिनामपिः ॥

शङ्खः ।

मलसंयोगजं तज्जं यस्य येनोपहन्यते ।
तस्य तच्छोधनं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिनात् ॥
यस्य शोध्यद्रव्यस्योच्छिष्टादिसंयोगजं तज्जं स्वभावजं च मलं

येन भस्मादिनोदकसहितेनोपहन्यते तस्य तच्छोधकं भव-
तीत्यर्थः ।

इति तेजसादिपात्रशीघ्रम् ।

अथ वस्त्रादेः ।

तत्र यमः ।

यदि सूत्रपुरीषाभ्यां रेतसा रुधिराण वा ।

चेलं समुपहन्येत अद्भिः प्रक्षालयेत्तु तत् ॥

यदश्वसा न शुध्येत्तु वस्त्रं चोपहतं दृढम् ।

क्षेदनं तस्य दाहो वा यन्मात्रमुपहन्यते ॥

एतच्च क्षेदनादिना शुद्धापादनमत्यन्तामेध्योत्तमवस्तुविषयम् ।

क्षिन्नदग्धयोरपि परित्यागविधानादरिद्रस्य च उत्तमेष्वपि

क्षेदनादिना शुद्धिः ।

व्यासः ।

वस्त्रं मृदश्वसा शुद्धेद्रज्जुवैदलमेव च ।

रज्ज्वादिकञ्चातिदुष्टं त्याज्यं तस्मात्तमेव च ॥

वेणुवेन्ननडादिविकारो वैदलं सूर्पादि, यदा तु बहुविधा-

न्यपि वासःप्रभृतीनि राशीकृतानि चाण्डालादिभिः सृष्टानि

तत्रापि सृष्टान्यन्यानि असृष्टानि च सृष्टापेक्षयाधिकानि वा

तदा सृष्टमात्रमुद्धृत्य तस्योक्तप्रक्षालनादिभिः शुद्धिः कार्या ।

अवशिष्टस्य प्रोक्षणाच्छुद्धिः ।

अनेनैवाभिप्रायेण याज्ञवल्करः ।

प्रोक्षणं संहतानाञ्च बहूनां धान्यवाससाम् ।

तथा स्मृत्यन्तरमपि ।

वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणे ।

तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषं प्रोक्षणमर्हति ॥

शेषस्य प्रोक्षणविधानात् उद्धृतस्य प्रचालनादिभिः शुद्धिरिति गम्यते । यदा तूक्तबहूनि राशीकृतानि सर्वाण्यपि सृष्टानि तदा प्रोक्षणादेव शुद्धिः यदा तु पुनः सृष्टानि बहूनि असृष्टानि चाल्यानि तदा सर्वेषामपि प्रचालनमेव ।

यदाह मनुः ।

अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शीघ्रं बहूनां धान्यवाससाम् ।

प्रचालनेन त्वल्पानां अङ्गिः शीघ्रं विधीयते ॥

राशिगतबहुत्वञ्च पुरुषग्राह्यभारादूर्ध्वं वेदितव्यम् । अनेकी-
हाह्ये दारुशिले भूमिसमे इति बीधायनेनानेकीहाह्यस्यैव
द्रव्यान्तरस्य स्वल्पशीघ्रत्वदर्शनात् ।

याज्ञवल्करः ।

सोषरोदकगोमूत्रैः शुध्यत्याविककौशिकम् ।

सश्रीफलैरंशुपट्टं वारिष्टैः कुतपं तथा ।

सगौरसर्षपैः क्षीममिति ।

अषरं मृत्तिकाविशेषः । तत्सहितेनोदकेन गोमूत्रेण वाविक-
कौशिकं शुध्यति । अर्णामयमाविकं कोशप्रभवं तसरीपट्टादि
कौशिकम् । वल्कलं तन्तुकृतमंशुपट्टम् । श्रीफलं विस्वफलम् ।
पर्वतच्छागलोमकतः कुतपः । अरिष्टफलं फेनकम् । अतसी-

सूचनिर्भितं क्षीमम् । एतच्चातिघाते अल्पोऽल्पघाते तु प्रोक्षणेनैव
द्रव्याविनाशेनैव शुद्धेरिष्टत्वादेतेषां चालनासहत्वाच्च ।

अतएव देवलः ।

उर्षाकौशेयकुतपपट्टक्षीमदुकूलजाः ।

अल्पश्रीचा भवन्त्येते शेषेण प्रोक्षणादिभिः । .

तान्येवामेध्ययुक्तानि चालयेच्छोधनैः स्वकैः ॥

तूलिकामुपधानञ्च पुष्परक्ताम्बरं तथा ।

शोधयित्वातपैः किञ्चित्करैः सन्मार्जयेन्मुहुः ॥

पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य विनियुञ्जीत कर्मणि ।

तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावच्छोधयेदिति ॥

तूलिकोपधाने चोर्षादिमये उर्षादिनिर्भितानामिव प्रचाल-
नेन पूर्वरूपनाशात् । पुष्परक्तग्रहणम् प्रचालनासहहरिद्रादि-
रक्तस्यापि प्रदर्शनार्थम् । एतदुक्तं भवति यत्कुसुमादिरागरक्तं
चालनासहं तदातपशोषणादिना शुध्येत । यच्च मल्लिष्ठादिकं
चालनेन न विनश्यति तच्चालनेनैव नातपशोषणमात्रेण ।

आपस्तम्बः ।

शुनोपहतश्चैलमवगाहेत प्रक्षाण्यं वा । तं देशम-

ग्निना संसृज्य पुनः प्रक्षाण्य पादौ वाचस्य प्रयतो

भवति ।

वस्त्रसहितस्यैव नाभेरुर्ध्वस्यर्धे अवगाहः अधस्ताच्चेत्प्रचालन-
मिति विवेकः ।

प्रप्रेताः ।

चेलानामुपहतानामुत्खेदनं गम्यलेपापनयनं तन्मात्र-
च्छेदनं वा नवानां वाससामभ्युक्षणादिति ।

उत्खेदनं काथनम् । नवानां वाससां यन्त्रादुत्तीर्णानाम् ।

शङ्खलिखितौ ।

अहतानां प्रोक्षणमिति ।

अहतं यन्त्रनिर्मुक्तम् ।

शङ्खः ।

शयनासनयानानां संहतवच्छौचम् ।

संहतवद्राशीभूतद्रव्यवत् । अनेन प्रोक्षणाच्छुद्धिरित्युक्तं भवति ।

अङ्गिरासु शयनादीनामपि संहतशब्दवाच्यत्वमाह ।

शयनासनयानानि रोमबन्धानि यानि च ।

वस्त्राणि तानि सर्वाणि संहतानि प्रचक्षते ॥

इति चेलादिशुद्धिः ।

अथ धान्यादेः ।

तत्र बोधायनः ।

ग्रीहयः प्रोक्षणादङ्गिः शाकमूलफलानि च ।

तन्मात्रस्यापहाराद्वा निसुषीकरणेन वा ।

विष्णुः ।

असिद्धस्यान्नस्योपहतमुत्तृज्य शेषे कण्डनप्रक्षालने

कुर्यात् । बह्वनान्तु कश्यपोक्तं द्रष्टव्यम् । प्रोक्षण-

पर्यग्निकरणावगाहनैर्व्रीहियवगोधूमानां विमर्शन-
प्रोक्षणैः फलीकृतानां निष्पेषणदलनप्रोक्षणैः शमी-
धान्यानामिति ।

अस्यार्थः । अनेकपुरुषोदाय्याणां व्रीहियवगोधूमानां प्रोक्षण-
पर्यग्निकरणावगाहनैः शुद्धिः । * पर्यग्निकरणमन्यभिमर्शनम् ।
अवगाहनं प्रक्षालनम् । अत्र प्रोक्षणादीनि सर्वाणि सर्वत्र
दोषाण्यत्वमहत्त्वापेक्षया योज्यानि । व्रीक्षादितण्डुलानां फली-
कृतानां विमर्शनप्रोक्षणेन च शुद्धिः । विमर्शनमस्यानां बहूनां
प्रोक्षणं कण्डनशुक्लीकृता निरस्तक्षुद्रकणास्तण्डुलाः फलीकृता
इत्युच्यन्ते । विमर्शनं पाणिभ्यां निर्मलीकरणम् । शमीधान्यानां
कौशीधान्यानां मुद्गादीनामेकपुरुषोदाय्याणां विघर्षणविमर्शनं
ततोऽस्यानां दलनेन अनेकपुरुषोदाय्याणां प्रोक्षणेन च । यच्च
तण्डुलास्तु परित्यजेदिति तदत्यन्ताल्पपरिमाणविषयम् ।

आदिपुराणे ।

गृहदाहे समुत्पन्ने दग्धे च पशुमानुषे ।

अभोज्यस्तहती व्रीहिर्धातुर्द्रव्यस्य सङ्ग्रहः ॥

सृग्मयेनावबहानामर्धाभुवि च तिष्ठताम् ।

यवमाषतिलादीनां न दोषं मनुरब्रवीत् ॥

ततः संक्रममाणेऽग्नौ स्थाने स्थाने च दह्यते ।

न च प्राणिविधौ यत्र केवलं गृहदीपनम् ।

तत्र द्रव्याणि सर्वाणि गृह्णीयादविचारयेत् ॥

शङ्कः ।

पुष्पफलानां विष्किरावधूतानां प्रक्षालनमभ्युक्षणे*मित्येके । पर्णानामग्निः प्रक्षालनं शक्नुपयुक्तानां†मुक्तागर्गः । विष्किरा ग्राम्यकुक्कुटादयः । अवधूतं पादावकीर्णम्‡ । विष्किरावधूतानामिति सर्व्वान्वेति ।

बौधायनः ।

असंस्कृतायां भूमौ न्यस्तानां प्रक्षालनं परोक्षाहृतानां§-मभ्युक्षणमेवं क्षुद्रसमिधामसंस्कृतानामध्याद्युपहृतानामेकपुरुषोद्धार्याणाम् ॥

क्षुद्रसमिधां यन्नि यत्वेन प्रसिद्धपलाशादिव्यतिरिक्तापामार्गादिसमिधाम् ।

विष्णुः ।

मृत्पर्णदणकाष्ठानां श्वभिश्चण्डालवायसैः ।

स्पर्शने विहितं शौचं सोमसूर्याग्निमारुतैः ॥

तथा प्रोक्षणेन तु पुस्तकमिति ।

व्यासः ।

रथ्याकर्हमतोयानि नावः पथि दृणानि च ।

मारुतेनैव शुध्यन्ति पत्त्येष्टकचितानि च॥ ॥

इति धान्यादिश्रीचम् ।

* इह अभ्युक्षणेनैव प्रक्षालनमभ्युक्षणे इति केवाचिदादिनां मतम् । † कुक्कुटविहीनपुक्तानाम् । ‡ खट्वम् । § अप्रक्षालितानाम् । ॥ पंक्तिरूपेण इदमेव रचितम् ।

अथ सिद्धान्तादेः ।

तच्च मनुः ।

पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।

दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रेषेण विशुध्यति ॥

भक्ष्यपक्षिजग्धविषयमेतत्* । अवधूतं यस्योपरि वासोऽवधूतं†
पक्षिभिरुत्क्षिप्योत्क्षिप्य त्यक्तं वा । अवक्षुतं यस्योपरि क्षुतं
क्षतम् । मृद्वहणमुदकभस्मनोरपि प्रदर्शनार्थम् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

सलिलं भस्म मृदापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्ध्यते । इति ।

यच्च पाकानन्तरं केशकीटैर्दूषितं तस्य मृदादिप्रक्षेपेण शुद्धिः ।
यच्च केशकीटावलीभिः सह पक्तं तत्परित्याज्यमेव ।

अनेनैवाभिप्रायेण गौतमः ।

नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नम् । इति ।

पराशरः ।

पक्तं द्रोणाधिकं त्वक्कं काकश्चायुपघातितम् ।

यासमुद्धृत्य तन्मात्रं यस्तु लालाक्षतं‡ भवेत् ।

हैमोदकेन वाभ्युक्षेद्राजतेनाम्बुनाथ वा ॥

अग्निज्वालोपसंस्पर्शात्सुवर्णमधुसर्पिषाम्§ ।

विप्राणां ब्रह्मघोषेणा पूतं भोज्यञ्च तद्भवेत् ॥

* येषां पक्षिणां मांसभक्षणं ब्राह्मणविरहितं तद्विषयम् । † वस्त्रं कन्याश्रितम् ।

‡ लालायुक्तम् । § संस्पर्शादिति शेषः । ॥ वेदधर्माः ।

द्वौष्टः षट्पञ्चाशदधिकं पलशतद्वयम् ।

यच्च यमदग्निनाभिहितम् ।

अन्नमैकाहिकं पक्कं खकाकाद्युपघातितम् ।

केशकीटावपन्नञ्च तदप्येवं विशुध्यति ।

क्रीतस्यापि विधिर्दृष्टः एष एव मनीषिभिः ॥

तदल्पधनविषयम् ।

वशिष्टः ।

देवद्वौष्टाणां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।

काकैः खभिन्नं संस्पृष्टमन्नं तत्र विवर्जयेत् ।

तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ॥

देवद्वौष्टाणी देवयाना । एतद्ग्रहणं बह्वन्नकार्यप्रदर्शनार्थम् ।

प्रकृतेषु प्रसुतेष्ववश्यभाविष्वर्त्तवेषु च ।

संस्कारमपि स एवाह ।

द्रवाणां प्लावनेनैव घनानां प्रोक्षणेन च ।

कागेन मुखसंस्पृष्टमन्नं शुचितामियात् ॥

घनाः पर्पटवटकादयः* । द्रवाणां प्लावनेनैव तेषां शुद्धिर्गो-

रसस्य ।

यदाह शङ्कः ।

अपणं† घृततैलानां प्लावनङ्गीरसस्य च ।

भाण्डानि प्लावयेदग्निः शाकमूलफलानि च ॥

* षट्पट्टकचय इति पाठान्तरम् । † अग्निना प्रतापनम् ।

अपणासम्भवे सजातीयद्रव्यप्रावनेनैव शुद्धिः* । तथा घृत-
दधिपयस्तक्राणामाकरभाण्डस्थितानामहीषः ।

तथा ।

आधारहीषे तु नयेत्पात्रात्पात्रान्तरं द्रवम् ।

घृतञ्च पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः ।

शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति ॥

धमः ।

आममांसं घृतह्वीद्रं स्नेहाच्च फलसम्भवाः ।

स्नेह्यभाण्डस्थिता दुग्धा निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः ॥

एतच्चाकरभाण्डविषयम् । अनाकरेऽपि द्रोणाधिकाव्रीपसेचन-
समर्थघृतादिविषयमपि । ततो न्यूनस्य देशकालाद्यपेक्षया
अपणादिभिः शुद्धिर्भवति ।

यदाह बीधायनः ।

देशकालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचम्प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

भातातपः ।

गोकुले कुण्डशालायां तिलचक्रीक्षुयन्त्रयोः† ।

अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च ॥

कुण्डशाला यज्ञशाला ।

* सजातीयेन पात्रान्तरस्थितसजातीयेन सह प्रावनेन वस्त्रान्तरितकरणेन इत्यर्थः ।

† गोकुले कुण्डशालायां तिलयन्त्रक्षुयन्त्रयोः इति बभ्रावरीयपाठः ।

शङ्कः ।

निर्यासानां गुड़ानाञ्च लवणानान्तथैव च ।

कुसुम्भकुङ्कुमानाञ्च जर्ष्णाकार्पासयोस्तथा ।

शेषेषु* कथिता शुद्धिरित्याह भगवान्यमः ॥

निर्यासा हिङ्गुप्रभृतयः । इदं स्वल्पपरिमाणविषयम् । बह्व-
नान्तु बोधायनेनोक्तम् ।

बह्वनां कुसुम्भकार्पासगुडलवणानां सर्पिषां कठिनी-

भूतानां चाण्डालादिस्पर्शे प्रोक्षणेनैव शुद्धिः ।

अत्यल्पे तु परित्यागः । तत्रापि देशकालाद्यपेक्षया परित्यागः ।

मनुः ।

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टौ द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

इति सिद्धान्नादियुद्धिः ।

अथ भूम्यादेः ।

त्रिविधाशौचशोद्ध्या भूमिः ।

तथाच देवलः ।

यत्र प्रसूयते जन्तुर्निर्यते दहतेऽथवा ।

चाण्डालेनोषितं† यत्र यत्र मूत्रादिसङ्कतिः ।

* शेषेषु निःशेषेषु परित्यागेषु इति यावत् । † वासः कृतः ।

एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्त्तिता ॥

खशूकरखरोद्गाद्यैः संस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ।

अङ्गारतुषकेशास्थिभस्माद्यैर्मलिना भवेत् ॥

एवं त्रिविधाया* अपि शुद्धिप्रकरणमाह

स एव ।

पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति ।

यत्र मनुष्या जायन्ते म्रियन्ते दहन्ते वा यत्र चाण्डालेनैवा-
ध्युषितमेवंविधा अमेध्या भूः पञ्चधा पञ्चभिर्दहनगन्धार्द्रता-
द्यपनयनकिञ्चित्कालगोक्रमणसेकोल्लेखनैः शुध्यति । यत्र च
मनुष्या जायन्ते म्रियन्ते वा अत्यन्तविष्ठादिसंसर्गवती वा
स्यात्सा दहनवर्जितैः पूर्वोक्तैस्तुभिरेव शुध्यति ।

दुष्टान्विता द्विधा त्रिधा शुध्यते मलिनैकधा ॥

खशूकरखरादिभिः प्रत्येकं मिलित्वा वा चिरकालमधिवा-
सिताया दुष्टायास्तु त्रिभिः गोक्रमणसेकोल्लेखनैः । उद्ग्रथाम-
कुक्कुटादिभिश्चिरकालमधिवासिताया भुव उल्लेखनेनैकेन शुद्धिः ।

अतएव याज्ञवल्क्यः ।

भूशुद्धिर्मार्ज्जनाद्वाह्वात्कालाद्गोक्रमणात्तथा ।

सेकादुल्लेखनाक्लेपाद्गृहमार्जनलेपनात् ॥

मार्जनं सन्मार्जन्या दृणादीनामपसारणम् । दाहस्तृण-
काष्ठादौ । कालः गन्धलेपादिद्वयो यावता भवति सः । सेकः

* अमेध्यायाः दुष्टायाः मलिनायाश्च ।

प्रवर्षणेन क्षीरगोमूत्रयोरुदकैर्व्या । उल्लेखनं खननं त्वक्षणं वा । लेपनं गोमयादिभिः । अत्र भूयहणेनैव सिद्धे पुनर्गृह-
ग्रहणं प्रतिदिनं मार्जनलेपनप्राप्त्यर्थं मार्जनमुपलेपनञ्च सर्वत्र
समुच्चीयते ।

यमः ।

खननात्पूरणाद्वाहादद्भिर्घर्षणं लेपनात् ।

गोभिराक्रमणात्कालाङ्गुलिभिः शुध्यति सप्तधा ॥

एतच्च पूर्वोक्तहेतुभिः पुनःपुनर्दृष्टभूविषये समस्तं शुद्धिहेतुः
अन्यत्र व्यस्तः यथायोग्यम् ।

तथा ।

गोचर्ममात्रमुद्दिन्दुः गोः शोधयति पातितः ।

समूढमसमूढं वा यत्र लेपो न दृश्यते ॥

यत्रैकादशगावः उपविशन्ति तावान् भूभागो गोचर्म गोः
पृथिव्याः समूढं कृतसम्पार्जनमथवा गोः पुच्छसम्बन्धाद्भूवि
पातित उदकविन्दुः गोचर्ममात्रं शोधयति । गोपुच्छं स्पर्श-
यित्वा तेनोदकेन सेके कृते एकेन विन्दुनेयती भूः शुद्धा भव-
तीत्यर्थः ॥

संवर्त्तः ।

* उपरितनानां किञ्चित् कृत्वा मृत्तिकांश्चोचनम् । † वर्षण इति पाठान्तरम् ।

‡ व्यस्तं असमस्तं अनेकश इति यावत् । § यत्रैव ता दशगाव इति पाठान्तरम् ।

॥ एकेन विन्दुनैव तावत्तीर्थसुहावयतीत्यर्थ इति पाठान्तरम् ।

गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तस्थश्वदूषणे ।
 प्रोरसृज्य मृन्मयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥
 गृहादपास्य तत्सर्वं लेपनेनोपलेपयेत् ।
 गोमयेनोपलिप्याथ छागेन घ्रापयेद्बुधः ॥
 ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिणा ।
 सर्वमभ्युचयेद्देश्म ततः शुभ्येदसंशयः ॥

बीधायनः ।

घनाया भूमिरुपघात उपलेपनमुपरायाः* कर्षणं
 क्लिन्नाया मेध्यमाहृत्य छादनमूर्च्छन्तु श्वोपघाते भित्ति-
 लक्षणं सूर्यरश्मिप्रवेशोऽग्निज्वालाभिमर्षणम् ।

क्लिन्ना क्लमिकीटाद्याक्रान्ता तामाच्छादयेन्मेध्यां मृदमाहृत्य
 इत्यर्थः ।

व्यासतृहस्यती ।

भूमिष्ठमुदकं मेध्यं वैदृष्ट्यं यत्र गोर्भवेत् ।
 अव्याप्तं चेदमेध्ये न तद्देव शिलागतम् ॥

देवलः ।

अविगन्धा रसोपेता निर्मलाः पृथिवीगताः ।
 अक्षीणाश्चैव गोपाना दापः शुद्धिकराः स्मृताः ॥
 उद्धृत्य ताः प्रशस्ताः स्युः शुद्धे पात्रे यथाविधि ।
 एकरात्रोषितान्तान्तु त्यजेदपः समुद्धृताः ॥

* ऊपरायाः चारुशक्तिकाया भूमिरिष्यते ।

ता इति सर्व्वनाम्नी गोदृप्तिमात्रपर्याप्ताः अल्पा एव ताः परा-
वृथन्ते । अतो बह्वदकादेरुदृतानां रात्रुप्रधितानां न दीषः ।
तडागादेरुदृता अथापो रात्रावनुषितोदकान्तरसम्भवे अशुद्धा
एव ।

तथा ।

अचौष्ट्यानि* तडागानि नदीवापीसरांसि च ।

चण्डालाद्यशुचिस्पर्शात्तीर्थतः परिवर्ज्येत्† ॥

तीर्थमुदकावतरणमार्गः ।

वृहस्पतिः ।

मृतपञ्चनखाः कुप्या दम्पत्योपहृताः‡स्तथा ।

अपः समुदरेत्सर्वाः§ शेषा वस्त्रेण शोधयेत् ॥

वह्निप्रज्वालनङ्कृत्वा कूपे पतयेष्टकाचिते ।

पञ्चगव्यं न्यसेत्पश्चादवेतोयसमुद्भवे ॥

हारीतः ।

वापीकूपतडागे तु मानुषं शीर्यते यदि ।

अस्थिचर्माविनिर्मुक्तैर्दूषितञ्च खरादिभिः ।

उद्धृत्य तज्जलं सर्व्वं शोधनं परिमार्जनम् ॥

अस्थिचर्माविनिर्मुक्तैः चिरकालवासेन विशीर्णैरित्यर्थः ।

* अत्र अचौष्ट्यानि इत्येव साधु परम् आदर्शपुस्तके अदर्शनात् लिखितम् । † तीर्थतः
परिवर्ज्येदित्यनेन तीर्थातिरिक्ते दीषी नास्तीति प्रतीयते । ‡ स्त्रीपुरुषसम्बन्धिरजीरितसा
उपहृताः । § शेषं वस्त्रेण शोधयेदिति पाठान्तरम् ।

देवसः ।

उद्धरेदुदकं सर्वं पञ्चपिण्डाग्नदस्तथा ।

अचिरकालोपघाते स्वल्पे तु

हारीतः ।

घटानां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं क्षिपेत्ततः ।

श्वभिः श्वपाकचण्डालैर्दूषितेषु विशेषतः ॥

आपस्तम्बः ।

उपानच्छ्वविण्मूत्रस्त्रीरजोमद्यमेव वा ।

एभिर्विदूषिते कूपे कुम्भानां पष्टिमुद्धरेत् ॥

विष्णुः ।

जलाशयेष्वप्यल्पेषु स्थावरेषु महीतले ।

कूपवत्क्षयिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम् ॥

स्थावरेषु प्रवाहरहितेषु ।

शातातपः ।

अन्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

यमः ।

चाण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् ।

गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥

कश्यपः ।

दृतीनां व्यञ्जनं शुद्धिः ।

इति चर्म्मकोशः । व्यञ्जनकृपायद्रव्येण शोधनम् ।

यमः ।

प्रपास्वरण्येऽवटके च कूपे
द्रोण्या जलं कोषगतास्तथापः ।
ऋतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाहु-
रापहृतश्च क्षितिजम्पिवेत्तत् ॥

अग्रमर्थः । यद्यपि शूद्रव्यतिरिक्तब्राह्मणादिवर्णसम्बन्धि प्रपादि
तथापि तद्वतं जलं धर्मार्थं दीयमानमनापदि न पेयम् ।
आपदि तु पेयं यदि चेदरण्यगतं प्रपादि । द्रोणी अश्मा-
दिमयी जलपात्री सर्वसाधारणी । कोशोद्वृत्तिः ।

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणस्य* प्रसूतिकाः ।
दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठश्च नवोदकम् ॥

बोधायनः ।

आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायापत्यं कमण्डलुः ।
आत्मनः शुचिरेतानि परेषामशुचीनि च† ॥

हारीतः ।

स्नानुपपत्तौ शुद्धेन तदन्तर्द्वाय समामनन्ति संस्पर्शे सचेलं
स्नानमेवं ग्राह्यमिति ।

अग्रमर्थः । स्त्रीयशय्याद्यलाभे शुद्धेन कम्बलादिना तत्परकीयं
शय्यादिकमन्तर्द्वायोपयोक्तव्यम् । यतः पतितादेः शय्यादिसंस्पर्शे

* ब्राह्मण्येति पाठान्तरम् । † आसनं शयनं वस्त्रं जायापत्यं कमण्डलुः । शुचीत्यात्मन-
स्तानि परेषामशुचीनि च इति पाठान्तरम् ।

सचेलं स्नानं विधीयत इति । एतच्च बलात्पतितादिशय्यादि-
स्वीकारे प्राप्तौ वेदितव्यम् ।

इत्युदकादिशुद्धिः ।

अथाशुद्धिप्रवादः ।

तत्र मनुः ।

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पथ्यं यच्च प्रसारितम् ।

ब्रह्मचारिगतश्चैच्छं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥

ब्रह्मचारीति विहितभिचावृत्तीनामुपलक्षणार्थम् ।

भिचावृत्तावधिकारिणश्चाह

मनुः ।

सास्तानिकं यक्षमाणमध्वगं सर्व्ववेदसम् ।

शुर्व्वर्षपितृमात्रर्थः स्वाध्यायार्थपतापिकः ।

नवेतान् स्नातकान्विद्याद्वाद्वाणान्वर्षभिक्तुकान् ॥

सन्तानप्रयोजनं सास्तानिकः, दत्तसर्व्वस्वः सर्व्ववेदसः ।

रोग्युपतापी । यावता रथ्याप्रसर्पणादिरूपेणोपघातेन विना

भैक्षं न सिध्यति तस्मात्त्रापवादी द्रष्टव्यः ।

तथा ।

श्वभिर्हृतस्व यन्मांसं शुचि तस्मिन्नुरव्रवीत् ।

क्रव्याद्विष इतस्यान्यैश्चाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥

क्रव्यादः श्वेनादयः । दस्यवो व्याधाः* ।

मत्तिकाविप्रुषच्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः ।

रजो भूर्वायुरग्निश्च सूर्ये मेध्यानि निर्दिशेत् ॥

मत्तिकाग्रहणाभिवर्जनीयस्पर्शानां दंशादीनामुपलक्षणार्थम् ।

विप्रुषः अविज्ञाताकाराः‡ । छाया निषिद्धातिरिक्ता रजोऽपि निषिद्धेतरत् ।

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥

एतच्चोपघातसन्देहे विज्ञेयम् ।

शङ्कः ।

नारीणाञ्चैव वत्सानां शकुनीनां शनो मुखम् ।

रतौ प्रस्रवणे वृत्ते मृगयायां§ सदा शुचिः ॥

यमः ।

मुखतो गौरमेध्या तु मेध्याऽजो॥ मुखतस्तथा ।

पृष्ठतो गौर्गजः स्कन्धे सर्व्वतोऽश्वः शुचिस्तथा ॥

अदूष्यं काञ्चनङ्गावः स्त्रीमुखं कुतपङ्कुरम् ।

न दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चमसं तथा ॥

* दस्युविलः वक्रः इति पाठान्तरम् । + मत्तिकाग्रहणमतिवर्त्तनीयस्पर्शादीनामुपलक्षणार्थमिति पाठान्तरम् । ‡ वेदपाठकालीनच्युतमुखामृतविन्दव इति शेषः विप्रुषो-
ब्रह्मविन्दव इत्यमरः । § रतिकाले स्त्रीमुखं शुचि स्नानात्ययः प्रस्रवणकाले वत्समुखं वृत्ते
वृक्षस्थफलभक्षणं पक्षिमुखं शुचि मृगयाकाले मृगदंशने कुङ्कुरमुखं शुचि इत्यर्थः ।
॥ कागः ।

काञ्चनस्यालङ्करीभूतस्य स्नेहादिदोषाभावप्रतिपादनपरम् ।
उच्छिष्टाद्युपहतस्य शुद्धाभिधानात् ।

आकराः शुचयः सर्वे शकुनिः फलपातने ।

स्त्रा मृगग्रहणे मेध्यः स्त्रीमुखेषु च वारुणी ॥

आकराः सुराकरव्यतिरिक्ताः । आकराः शुचयः सर्वे वर्ज-
यित्वा सुराकरमिति पैठीनसिस्मरणात् । ब्राह्मणभार्याया-
अपि शुद्धायाः पीतमद्याया बुद्धिपूर्वकं गन्धरसास्वादनरहितं
मुखं रतिसंसर्गे शुद्धमेवेत्यर्थः ।

दधि सर्पिः पयः क्षौद्रं भाण्डे दोषो न विद्यते ।

मार्जारैश्चैव दर्ब्बा च मारुतश्च सदा शुचिः ॥

मार्जारस्य स्पर्शे शुद्धत्वमेवेत्यर्थः । अशुचित्वं कर्मकालादन्यत्र
तत्र स्नानविधानात् ।

अग्निः ।

मधुपर्के च सोमे च असु प्राणाहुतीषु च ।

नोच्छिष्टस्य भवेद्दोषस्त्वत्रेव वचनं यथा ॥

असु भोजनानन्तरममृतापिधानमसीति अग्नीकरणार्थं या
आपो गृह्यन्ते ताः मधुपर्काद्युच्छिष्टस्य मन्त्रीचारविषयम् ।

वृहस्पतिः ।

पादौ शुची ब्राह्मणानामजाखस्य मुखं शुचिः ।

गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्व्वगात्राणि योषिताम् ।

उपहृतिरहितब्राह्मणचरणस्पृष्टं वस्तु शुद्धमित्यर्थः । एवञ्च
ब्राह्मणव्यतिरिक्तचरणस्पर्शो दोषावह इत्युक्तमभवति ।

अदुष्टा सन्तता धारा वातोद्भृताश्च रेणवः ।

स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ॥

षट्त्रिंशन्मते ।

ताम्बूले च फले चैव भुक्तस्नेहावशिष्टके ।

दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टसु भवेन्नरः ॥

दन्तलग्ने तु विशेषी भोजनप्रकरणेऽभिहितः ।

अत्रिः ।

पत्रैर्मूलफलैः पुष्पैस्तृणकाष्ठमयैस्तथा ।

सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टसु भवेद्भिजः ॥

यान्नवल्काः ।

मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

श्मश्रु चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥

मुखजाः विप्रुषः श्लेष्मविन्दवो मुखान्निर्गता आचमनप्रापका न
भवन्ति ।

अत्र विशेषमाह गौतमः ।

न मुख्याः* विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति चेदङ्गे निपतन्तीति ।

वृहस्पतिः ।

द्राक्षेत्सुयन्त्राकरकारुहस्ता-

गोदोहनीयन्त्रविनिःसृतानि ।

बालैरथ स्त्रीभिरनुष्ठितानि

प्रत्यक्षदुष्टानि शुचीनि तानि ॥

यच्च विनिःसृतानि इक्षुरसादीनि बालैः स्त्रीभिश्च कृतानि
 रथाप्रसर्पणादिभिर्निमित्तैर्यत्राचमनप्राप्तिस्तत्राचमनमहत्वापि,
 यान्यप्यवस्तुस्पर्शपाकादीनि कृतानि तानि प्रत्यक्षतो दुष्टानि*
 अशुचिभिः कृतानीति ज्ञातान्यपि शुद्धानीत्यर्थः ।

इह मदनपारिजाते मदनचित्तिपालदानजलरुद्धे ।

स्तवको हि षष्ठ आसीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परं शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां सुकुरतलभूते स्थितिमियात् ॥

अयं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजातभट्टारमन्त्रेयादिविरुद्धराजी-

विराजमानस्य श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदन-

पारिजाताभिधेये षष्ठः स्तवकः ।

सप्तमः स्तवकः ।

दशाहादिरूपकालापगमने कुलव्यापिनी शुद्धिरभिहिता ।
तदनन्तरञ्च आद्यविधेः क्रमप्राप्तत्वेऽपि शुद्धिप्रसङ्गात्पूर्वस्तवके
द्रव्यशुद्धिर्निरूपिता । साम्प्रतं परिसमाप्य क्रमप्राप्तआद्यविधि-
रेव प्रतन्यते ।

तत्रादौ आद्यमहिमा ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गमोक्षसुखानि च ।

प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

तान् सर्वान्यजमानो वै आहं कुर्वन्मयाविधि ।

समाप्यते यथा वत्स येन येन शृणुष्व तत् ॥

अन्नप्रकरणं यत्तु मनुजैः क्रियते भुवि ।

तेन ऋषिमुपायान्ति ये पिशाचत्वमागताः ॥

यदम्बु स्नानवस्त्रोत्थं भूमौ पतति पुच्छक ।

तेन ये तरुताम्प्राप्तास्तेषां ऋषिः प्रजायते ॥

यास्तु गन्धाम्बुकणिकाः पतन्ति धरणीतले ॥

ताभिराप्यायनं तेषां ये देवत्वं कुले गताः ॥

ये चादग्धाः कुले बालाः क्रियया ये ह्यसंस्कृताः ।

विपन्नास्ते तु विकर सम्भार्जनजलाग्निनः ॥

भुक्ता वाचमतां यच्च जलं यच्चाग्निसेचनम् ।

ब्राह्मणानां तद्यैवान्ये तेन दृष्टिन्तु यान्ति* वै ॥

तेषामेव कुले तच्च तत्तद्योन्यन्तरङ्गताः ।

प्रयान्त्याप्यायनं वक्ष्ये सम्यक् आहक्रियावताम्† ॥

अथ आहस्वरूपम् ।

तत्रापस्तम्बः ।

अथैतन्मनुः आहशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिःश्रेयसार्थं
तच्च पितरो देवता ब्राह्मणास्वाहवनीयार्थं मासि
मासि कार्यमपरपक्षस्यापराहः श्रेयानिति । आह-
मिति शब्दो वाचको यस्य तत्कर्म आहशब्दं तस्मिन्
कर्मणि देवताः पितरो वसु रुद्रादित्यरूपाः । ब्राह्मण-
स्वाहवनीयवत् त्यक्तद्रव्यप्रतिपत्तिस्थानत्वादाहवनीय-
स्थाने भवतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति पित्राद्देशेन त्यक्तस्य
द्रव्यस्य ब्राह्मणस्वीकरणं यदेतद्विशिष्टं आहस्य प्रधानं
रूपमिति ।

अत्र पितृदेवताके कर्मणि मुख्यः आहशब्दः यथा नित्याग्नि-
होत्रशब्दः देवमाहादौ गौणप्रयोगः । स च तद्वर्त्मप्राप्त्यर्थं
यथोक्तम् । कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोति इत्य-
त्राग्निहोत्रशब्दप्रयोगो नित्याग्निहोत्रधर्मप्राप्त्यर्थः । अग्नि-

* तेन दृष्टिं प्रयान्ति वै इति पाठान्तरम् । + ते तावता कुले तच्च तत्तद्योन्यन्तरं

गताः । प्रयान्त्याप्यायनं वक्ष्ये सम्यक् आहक्रियावता इति पाठान्तरम् ।

घोमीयं पशुमालभेत्यत्र यथा अग्निश्च सोमश्च मिलित्वैक-
देवता तथात्रापि पित्रादीनां न मिलितानां देवतात्वमपि तु
प्रत्येकमेव पित्रे पिताऽह्वाय प्रपितामहायेति विष्णादिभिः
पृथक् चतुर्थैकवचनत्वेन निर्देशात् । यत्तु । पित्रभ्यो दद्यादि-
त्यादिवचने चतुर्थीबहुवचननिर्देशः स चाभिधानसौकर्यायै-
कविभक्त्यन्तत्वेन* निर्देशः । गर्गा भोज्यन्तामिति वत् । यथा
गर्गाः प्रत्येकमेव भोज्याः एवं पितरोऽपि प्रत्येकमेव तस्मान्न
व्यासज्यवृत्ति देवतात्वमपि तु प्रत्येकम् । न सपत्नीकस्य
पित्रादेर्देवतात्वं प्रापकप्रमाणाभावात् । स्वभर्तृपिण्ड-
मात्राभ्यः† स्मृतिरासां यतः स्मृता । इति ।

अथ आहुभेदाः‡ ।

तत्र विश्वामित्रः ।

नित्यं नैमित्तिकङ्काम्यं वृद्धिश्चाहं सपिण्डनम् ।

पार्वणश्चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्धार्थमष्टमम् ॥

कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।

यात्रास्वेकादशमोक्तं पुद्ध्यर्थं द्वादशं स्मृतमिति ॥

* एकीकृतक्रियापेक्षयैवेत्यर्थः । † साहित्यरूपदेवतात्वं साहित्यश्च परस्परसापेक्षाणां
तुल्यरूपाणामेकक्रियासम्बन्धाहंत्वमित्युक्तं सह साहित्यविवेके । साहित्यमतिरिक्तपदार्थः
व्यासज्यवृत्ति इति तौतातिक्रमम् । व्यासज्यवृत्तिश्च प्रत्येकावस्थुभयपथ्यासपथ्यत्वम् ।
‡ स्वभर्तृदत्तपिण्डांशेभ्य इत्यर्थः । § आहुभेदाः आहुविभागा इत्यर्थः विभागानु सामान्य-
धर्मावच्छिन्नामेव बलूनां परस्परविरुद्धतदव्याप्यधर्मप्रकारेण प्रतिपादनम् ।

एतल्लक्षणानि च भविष्यपुराणे ।

अहन्यहनि यच्छ्रावं तन्नित्यमिति कीर्त्तितम् ।

वैश्वदेवविहीनं तदशक्तावुदकेन तु ॥

एकोद्दिष्टस्तु यच्छ्रावं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तदप्यदैवद्वर्त्तव्यमयुग्मान् भोजयेद्दिजान् ॥

कामाय विहितङ्गाम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ।

पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तङ्गाधिप ॥

वृद्धौ यत्क्रियते श्रावं वृद्धिश्रावं तदुच्यते ।

सर्वं प्रदक्षिणङ्गार्थं पूर्वार्द्धे चोपवीतिना ॥

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥

ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् ।

नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥

अभावास्थां यत्क्रियते तत्पार्वणमिति श्रुतम् ।

क्रियते वा पार्वणि यत्तत्पार्वणमिति स्थितिः ॥

गोष्ठ्यां यत्क्रियते श्रावं गोष्ठीश्रावं तदुच्यते* ।

बहूनां विदुषां सम्पत्सुखार्थं पितृहृतमये ॥

क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानास्तु भोजनम् ।

शुद्धार्थमिति तत्प्रोक्तं वैनतेय मनीषिभिः ॥

निपेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

क्रियं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च ॥
 देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तद्दैविकमुच्यते ।
 हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः ॥
 गच्छन्देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा ।
 याचार्थमिति तत्प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः ॥
 शरीरोपचये श्राद्धं अर्थोपचय एव च ।
 पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयमौपचारिकमुच्यते ॥

वृद्धिः पुत्रजन्मविवाहादिः, नित्येनावश्यकेनैकोद्दिष्टेन पार्वणेन
 च तुल्यं शेषमङ्गजातं भवति सपिण्डीकरणस्योभयात्मकत्वात्
 एकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि एकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणमुभयार्थस्यैक-
 देशेन* निर्देशः । क्रियते पर्वणि यदत्र पर्वणि संक्रान्त्यादौ ।
 गोष्ठीश्राद्धं श्राद्धगोष्ठ्यां क्रियमाणायां तत्प्रसङ्गाद्यच्छ्राद्धं तद्-
 गोष्ठीश्राद्धम् । कल्पतरौ त्वन्यथा गोष्ठीश्राद्धं कर्त्तृसमुदायः†
 संपत्सुखार्थमिति । संपत् श्राद्धसामग्री तथा यत्सुखं तदर्थम् ।
 अयमर्थः बहूनां विदुषां केनापि निमित्तेन युगपत्तीर्थश्राद्धादि-
 कर्त्तव्यतया प्राप्तदेशकालादिवशात्पृथक्पाकाद्यसम्भवे सभूय

* सपिण्डीकरणस्य एकोद्दिष्टपार्वणीभयात्मकत्वेन एकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि इत्यनेन
 एकदेशनिर्देशः । † शूलपाणिना तु शङ्खधर इति कृत्वा एतन्मते लिखितम् । श्रीकृष्ण-
 तर्कालङ्कारसु श्राद्धविवेकटीकायामन्यथा उक्तवान्, यथा वस्तुतस्तु गोष्ठीश्राद्धं भोक्तृसमुदायः
 विद्वद्ब्राह्मणेषु चेत्येकवाक्यत्वात् तथाच बहूनां पात्रभूतानां सम्यदा लाभेन यत्सुखं पिष्ट-
 ग्रीन्यतिशायरूपं तदर्थं तन्निमित्तं गोष्ठ्यां पात्रसमुदायरूपायां यच्छ्राद्धं बहुब्राह्मणकश्राद्धं
 तद्गोष्ठीश्राद्धमित्यर्थः ।

आहसामयीसम्पादनेन यच्छाहं क्रियते तन्नोष्ठीयाहमिति ।
निपेक्षकाले इत्यादि एतच्च श्रौतस्मार्त्तकर्मापलक्षणम् । एतच्च
वृद्धिआहवत्कर्त्तव्यम् । कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतमिति पारस्करेणाभि-
धानात् । कर्माङ्गसंज्ञाप्रकरणमकरणे कर्मवैगुण्यद्योतनार्थम् ।
दैविकन्तु नित्यआहवत्कुर्यात् ।

अतएव दैविकमित्यनुवृत्तौ

पारस्करः ।

तन्नित्यआहवत्कुर्याद्वादश्यादिषु यत्नतः । इति ।
गच्छन्देशान्तरमिति तीर्थयात्रार्थं देशान्तरगमनसमये यात्रां
कृत्वा पुनर्गृहप्रवेशे चेति ज्ञेयम् । सर्पिषा सर्पिःप्रधानकेन ।
तथा शरीरोपचये शरीरोपचयनिमित्तरसायनादिप्रयोगकाले ।

अथाधिकारिणः ।

तत्रागौचप्रकरणस्तवके पुत्राद्याद्याधिकारिणो निरूपिताः ।
साम्प्रतं केषुचित्कर्माविशेषेषु तेषामधिकारो निरूप्यते ।

तच्च विष्णुपुराणे

परामरः ।

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथैव चोत्तराः क्रियाः ।

त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तामां मेदान् शृणुष्व मे ॥

आद्याहाद्वादशाह्य मध्ये याः स्युः क्रिया मताः ।

पूर्वास्ताः मध्यमा मासि मास्येकीदृष्टसंज्ञिताः ॥

प्रेते पिढत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्याः प्रीच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥

पिढमाढसपिण्डैश्च समानसलिलैस्तथा ।

तत्सङ्घातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा ॥

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ।

दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैः^१स्तथा ॥ इति ।

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च कर्त्तव्या इत्यर्थः । पुत्राद्यैर्भाटसन्त-
तिभिः ।

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भाटसन्ततिः । इति ।

तेनैवोक्तत्वात् ।

दौहित्रे तु भविष्यपुराणे विशेषः । यथा

व्रताव्रतस्योऽपि सुतः पितुः कुर्यात्क्रिया नृप ।

उदकाद्या महाबाहो दौहित्रोऽपि तथा इति ॥

एवं साक्षाद्यत्र ब्रह्मचारिणि उदकदानादिकर्त्तृत्वे विधिर्नास्ति
तत्र व्रतलोपो भवतीति गम्यते ।

मातामहश्राद्धाधिकारेषु पौलस्त्यः ।

मातुः पितरमारभ्य त्रयोमातामहाः स्मृताः ।

तेष्वान्तु पिढवत् श्राद्धं कुर्याद्दुहितृसूनवः ॥

पिढवत् श्राद्धं पार्व्वणम् ।

तथा ।

* संघातान्तर्गतैवापि इति यस्यान्तरायः पाठः । + पौत्रादिभिः ।

पितरो यच्च पूज्यन्ते तच्च मातामहा भुवम् ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषावरकं व्रजेत् ॥

सर्व्वञ्च पित्र्यशब्देन मातामहश्चाहमपि कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अत्र कचिदपवादमाह कात्यायनः ।

कर्षुसमन्वितं त्यक्त्वा तदाद्यं श्राद्धघोडशम् ।

प्रत्यादिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥

कर्षुसमन्वितं सपिण्डीकरणम् । अयञ्च विवेकः । यस्तु धनहारी
दौहित्रः स नवश्राद्धादिकञ्चमपि कुर्यादिति । इतरस्तु अमा-
वस्यादौ षड्दैवतं कुर्यात् । तच्च मातामहश्चाद्धाकरणे प्रत्य-
वाय इति न तु सपिण्डीकरणादाविति ।

अथामश्राद्धाधिकारिणः ।

तच्च कात्यायनः ।

आपद्यनम्नौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्यनि ।

आमश्राद्धं प्रकुर्व्वीत भार्य्यारजसि सिद्धये ॥

यस्य यजमानस्य भार्य्या ऋतुमतीति तच्च पाककर्त्तृभावे
नित्यनैमित्तिकश्राद्धेषु मासिकसांवत्सरिकव्यतिरिक्तेषु यजमान-
आमश्राद्धाधिकारी भवतीत्यर्थः । यच्चापरपक्षे प्रतिपदादि-
ष्वन्यतमदिन एव श्राद्धं क्रियते तन्नित्यकाम्यत्वेनोभयात्मकम् ।
तथा सति न केवलं नित्यत्वबुद्धानुष्ठीयते अथवा भार्य्यारज-
स्वला तस्य च दिनान्तरे ब्राह्मणासम्भवः पाककर्त्तृन्तरासम्भवश्च

तदा अमावस्यायाहवदेवामात्रेण कुर्यादथवा कामनया-
ऽनुष्ठीयते तदा यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादिति । आचार्य-
मुख्यपाकानिष्यत्तौ पञ्चमहायज्ञादिषु कर्त्तव्यं* एवं सकलपक्षे†
पञ्चम्यादिपक्षत्राक्षे‡ दशम्यादिपक्षे§ च वेदितव्यम् ।

बौधायनः ।

संक्रमेऽसहजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमत्राहं॥ संग्रहे च हिजः शूद्रः सदाचरित् ॥

आमाभावे हेमत्राहं संक्रमग्रहणयोस्तु आमत्राहं पाकाभावे
नाह्यणासम्भवे वा भवति अत्र शिष्टाचारः प्रमाणम् ।

एवं तीर्थत्राहे च सुमन्तुः ।

पाकाभावेऽधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप ।

सपत्नीनां महावाहो विदेशगमनादिभिः ॥

सदा चैव तु शूद्राणामामत्राहं विदुर्बुधाः ।

आत्मनो देशकालाभ्यां विप्रवे समुपागते ॥

आपदनम्नौ तीर्थे च प्रवासे पत्न्यसम्भवे ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव दद्यादामं विशेषतः ॥

यमदग्निः ।

यावत्स्यान्नाग्निसंयुक्त उत्पन्नाग्निः॥रथापि यः ।

* पञ्चमहायज्ञादिनिमित्तं यन्पाकादि कर्त्तव्यं तेनैव आहकारकम् । † सकलपक्षपक्ष-
त्राक्षे इत्यर्थः । ‡ भोजिनीं तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसंक्रमम् । तत्रापि मङ्गलौ पूजा कर्त्तव्या
पितृदेवते इत्यपि ॥ § कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् । आहो प्रशस्तास्तिस्रयः
ब्रह्मैवा न तथैतरा ॥ न आहानुक्तत्वं स्वर्णदानरूपम् ॥ ॥ उत्पन्नाग्निर्न इत्यनुपपत्तेरान्वयः ।

ग्रामश्राद्धं तथा कुर्यात्तेनाऽऽम्नौकरणं भवेत् ॥

प्रचेताः ।

स्त्री शूद्रः स्वपचक्षैव जातकर्माणि चाप्यथ ।

ग्रामश्राद्धं तथा कुर्युर्विधिना पार्व्वणेन तु ॥

स्वपचः स्वयम्यचः ।

हारीतः ।

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयते† ।

अमावास्यादि नियतं माससंवत्सरादृते ॥

मासिकमाश्रिक्त्व पक्वान्नेनैव कर्त्तव्यमिति नियमः शूद्रस्य तु सर्व्वभामाश्रमेव ।

ग्रामश्राद्धे विशेषमाह

व्यासः ।

ग्रामं ददतु कौन्तेय दद्यादन्नं चतुर्गुणम् ।

वानि च द्वैगुण्यविधायकानि वचनानि तानि चातुर्गुण्यदाना-
शक्तौ वेदितव्यानि । चातुर्गुण्यञ्च पुरुषाहारापेक्षया ।

तथा ।

सिद्धान्ने तु विधिर्यः स्यादामश्राद्धेऽप्यसौ विधिः ।

आवाहनादिः सर्व्वः स्यात्पिण्डदानञ्च भारत ॥

दद्याच्चाथ‡ द्विजातिभ्यः शृतं वाऽशृतमेव वा ।

तेनाम्नौकरणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्व्वपेत् ॥

* इत्त इति पाठान्तरम् । † प्रक्षौर्चितमिति पाठान्तरम् । ‡ यथेति पाठान्तरम् ।

षट्त्रिंशत् ।

आमन्त्रादं यदा कुर्यात्पिण्डदानं भवेत् ।

गृह्यपाकात्ममुत्पत्त्य शक्तुभिः पायसेन वा ॥

पिण्डदानं भवतीति शेषः । आमद्रव्यगृहपाकशक्तुपाय-
सेषु यथालाभं व्यवस्था । एतन्नामन्त्रादं हेमन्त्रादञ्च पार्वण-
न्त्रादाधिकारिणैव कर्त्तव्यम् । यच्चाङ्गं साक्षान्निषिद्धं यच्च
सुप्तप्रयोजनं तन्निवर्त्तते । केषुचिन्मन्त्रेषु ऊहोऽपि भवति
अतएवमभिदधाति ।

आवाहने स्वधाकारे मन्त्रा ऊह्या विसर्जने ।

अन्यकर्माख्यनूच्याः स्युरामन्त्रादविधिः स्मृतः ॥

अयमर्थः । आवाहने आवाहनमन्त्रे उग्रशुभ्रत आवाह पितॄन्
हविषे अत्तवे इत्यत्र अत्तवे इति पदस्थाने स्वीकर्त्तव्य इति
पदस्योहः कर्त्तव्यः । स्वधाकारे नमो वः पितरः ईष इत्यादि-
मन्त्रे ईष इति पदस्थाने आमद्रव्यायेति पदस्योहः । विसर्जन-
मन्त्रे वाजे वाजे वर्तेति मन्त्रे तृप्तायातपथिभिर्देवयानैरित्यत्र
तृप्ता इति पदगततत्प्रत्ययस्थाने लोट्प्रत्ययेन तृप्यत इत्यूहः
कार्यः । अन्यकर्माणि विष्णो हव्यं रक्षस्वित्यादी नोह इति ।

अथ आह्वदेशः ।

तच्च मनुः ।

शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवणश्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥

क्षतः गृहप्रदेशं शुचिं तीर्थदेशं वाऽन्यत्कृताशुचिपरिहारार्थम् ।
विविक्तं केशादिरहितं कृत्वा गोमयेनोपलेपयेत् । तं देशं
उपहननादिभिः*दक्षिणाप्रवणं दक्षिणां दिशं प्रत्युदकादिसम-
र्पणयोग्यं कुर्यादित्यर्थः ।

यसु ग्रहेन कृत्रिमभूमिनिषेधः क्षतः ।

गोमजाश्वादिभ्रष्टेषु† कृत्रिमायां तथा भुवि ।

न कुर्याच्छ्राद्धमतेषु पारक्षादिषु भूमिषु ॥ इति ।

अथ च निषेध उक्ततीक्ष्णतवेदिकाविषयः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

दक्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादीः‡ वा गृहेऽपि वा ।

भूसंस्कारादिसंयुक्ते आहं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥

तीर्थसृष्टिसेवितं सलिलम् । आदिशब्द ऋषिसेविताश्रमादि-
परः ।

यमः ।

परकीयप्रदेशेषु पितृणां मिर्ष्येऽस्तु यः ।

तद्भूमिस्त्रामिपिष्टभिः आहङ्कनं विहन्यते ॥

परकीयप्रदेशाः परैरेव परिगृहीताः गृहा न तु तीर्थादयः
तेषामस्त्रामिकत्वेन साधारण्यात् । तथाच पुराणे स्मर्यते ।

* स्नानपूरणादिभिः । † गोमजाश्वादिभ्रष्टेषु इति पाठान्तरम् । ‡ सतीर्थादा-

दिति पाठान्तरम् । § आहं कुर्यादित्यर्थः ।

अटव्यः पर्वताः पुण्याः नदीतीर्थानि* यानि च ।
 सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परियहः ॥
 वनानि गिरयो नद्यस्तीर्थान्यायतनानि च ।
 देवस्थाताश्च गर्त्ताश्च न स्वामी तेषु विद्यते ॥ इति ।
 आयतनानि देवादिसेवितानि । गर्त्ताः अक्षत्रिमाः स्त्रीतो-
 विशेषाः ब्रह्माद्यादयः† ।

यमः ।

रुचङ्गमियुतं‡ क्लिन्नं सङ्कीर्णानिष्टगन्धकम् ।
 देशन्वनिष्टशब्दश्च वर्ज्येच्छादकमंग्णि ॥
 अग्निदग्धमस्त्रिग्धश्च रुचं कर्द्दमसहितं क्लिन्नं आह्वानुपयुक्तवस्त्व-
 न्तरैराकीर्णं संकीर्णं पूतिगन्धमनिष्टगन्धकमश्वाव्यशब्देपेतम्
 अनिष्टशब्दम् । काम्यदेशानाह ।

शङ्कः ।

वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे भृगुतुङ्गे हिमालये ।
 नर्मदाबाहुदातीरे सर्वमानन्त्यमश्रुते ॥
 गङ्गाहारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा ।
 सन्निहत्यां गयायाश्च दत्तमक्षयतां व्रजेत् ॥
 अन्येऽपि काम्यदेशाः स्मृतिपुराणेभ्यो विज्ञेयाः । विस्तरभया-
 न्नैह प्रदर्शिताः ।

* तीराणीति पाठान्तरम् । † ब्रह्मवीत्यादय इति पाठान्तरम् । ‡ इतमिति
 पाठान्तरम् ।

अथ श्राद्धकालाः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अमावास्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षेऽयनद्वयम् ।

द्रव्यनाश्राणसम्पत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः ॥

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

श्राद्धं प्रतिरुचिष्येव श्राद्धकालाः प्रकीर्त्तिताः ॥

अमावास्या. कृष्णपक्षस्य पञ्चदशी तिथिः अष्टका आश्वलायने-
नोक्ताः । हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्षामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका-
इति ।

विष्णुस्तु त्रयमेवाह ।

अमावास्यास्तिस्त्रोऽष्टकास्तिस्त्रोऽन्वष्टका माघीप्रोष्ठपद्यूर्ध्वं

कृष्णत्रयोदशी त्रीह्रियवपाके चेति ।

एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

विष्णुस्मृतेरेवं पाठान्तरम् ।

अमावास्यास्तिस्त्रोऽन्वष्टकास्तिस्त्रः पूर्व्वेद्युः प्रोष्ठपदे

हेमन्तशिशिरयोरपरपक्षेषु त्रयोदशी त्रीह्रियवैर्वा याग

इति ।

केचनैतद्वहद्विष्णुवचनं मन्यन्ते । माघी पौर्णमासी प्रोष्ठपद्यूर्ध्वं

कृष्णत्रयोदशी । वहद्विष्णुवाक्येऽपि त्रयोदशीमेव ।

वासुपुराणे ।

पितृदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्त्र एव च ।

क्षणापन्ने वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्रीति भाष्यते* ॥
 प्राजापत्या द्वितीया स्यात्तृतीया वैश्वदेविकी ।
 आद्या पूषेः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥
 शाकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः ।
 पितृदानाय मूले स्युरिति । मूले प्रधानस्थान इत्यर्थः ।
 ब्रह्मपुराणे ।

ऐन्द्राञ्च प्रथमायाञ्च शाकैः सन्तर्पयेत्पितृन् ।
 प्राजापत्यां द्वितीयायां मांसैः शुद्धैश्च तर्पयेत् ॥
 शुद्धैः प्रशस्तैः ।

वैश्वदेव्यां तृतीयायामपूपैश्च यथाक्रमम् ।
 वर्षासु मध्ये शाकैस्तु चतुर्थ्यामेव सर्व्वदा ॥
 अत्र शाकादीनां विकल्पः स्वस्वशाखानुसारादिज्ञेयः । वृद्धिः
 पुत्रजन्मादि । क्षणापन्नः प्रसिद्धः तस्य च आहकालत्वं प्रति-
 पदाद्यपराह्वारेण । अयनद्वयं दक्षिणोत्तरात्मकम् । द्रव्यं
 आदाहं तस्य प्राप्तिर्यन्त्रिकाले तथा पङ्क्तिपावनस्य ब्राह्मणस्य
 सम्पत्तिर्लाभो यत्र स आहकालः । विषुवन्नेषतुलयोः सूर्य-
 संक्रमः सूर्यस्य राशे राश्यन्तरगमनं संक्रान्तिः । संक्रान्ति-
 ग्रहणेनैवायनविषुवतोरपि ग्रहणे सिद्धे पुनरुपादानं फला-
 धिक्कथ्योतनार्थम् । व्यतीपातो योगविशेषः पारिभाषिको वा ।
 तथाच वृहमनुः ।

श्रवणाशिधनिष्ठार्द्रा नागदैवतमस्तके ।

* विभाव्यत इति पाठाक्षरम् ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

नागदैवतमन्त्रेणा सर्वत्र मस्तक इति सम्बध्यते । मस्तके प्रथमे पादे चन्द्रः स्यादित्यर्थः । यद्वा मस्तकं मृगशिरः । गजच्छाया हस्तिच्छाया ।

तथाच श्रुतिः काठकी ।

एतद्देवपितृणां चायनं यद्वस्तिच्छाया पारिभाषिकी वा ।

तथाच स्मर्यते ।

यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

तिथिर्वैशाखी या च गजच्छायेति सा स्मृता ॥

पितृदैवत्यं मघा । हंसः सूर्यः । करो हस्तनक्षत्रं वैशाखी नक्षत्रद्वयी । एतन्नितययोगो गजच्छायेत्यर्थः । ग्रहणमुपरागः यदा श्रावणं प्रति रुचिः कर्त्तुर्भवति सोऽपि श्रावणकालः । चण्डादुपरागादयोऽपि गृह्यन्ते एते श्रावणकालाः । अथामावास्यादिश्रावणानां वृद्धिश्राव्यादिव्यतिरिक्तानामपराह्णकालसाध्यत्वादमावास्यास्तुर्द्वशीप्रतिपदिहत्वे तु क्व वा श्रावणमित्याकाङ्क्षायामपराह्णव्यापित्वाव्यापित्वमुखेन श्रावणकाला निरूप्यन्ते । तत्र च तदुपयोगित्वेन पञ्चान्तसंज्ञकान्वाधानकालः । अन्नाधानं पिण्डपितृयज्ञो दर्शश्रावमित्येतन्नितयं वाजसनेयिव्यतिरिक्तानामेकस्मिन् दिने कर्त्तव्यमिति एतत् प्रथममुपपादयामः ।

* तत्र पर्वकालनिर्णयः ।

पर्वं दर्शः पौर्णमासी च । अस्मिन् प्रकरणे मध्याह्नशब्दः अङ्गो
द्विधा विभक्तस्य मध्यपरः तदेवावर्त्तनमित्युच्यते । पूर्वाह्ना-
पराह्णशब्दावपि द्विधाविभक्तस्य पूर्वपरांशपरी । पर्वप्रतिपदां
सन्धिर्मध्याह्ने ततः प्राग्वा भवेत्तदा सन्धिदिने यागस्तत्पूर्वदिने
अग्न्याधानम् ।

यदाह गोभिलः ।

आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् ।

तदहर्याग इष्येत परतद्येत्परेऽहनि ॥

पर्वप्रतिपदां सा स्यादूर्वागावर्त्तनाद्यदि ।

तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्व्यद्युः स्यादुपक्रमः ॥

उपक्रमः अग्न्याधानं यदा मध्याह्नात्परतः सन्धिस्तदा सन्धि-
दिने अग्न्याधानं परेद्युरिष्टिः ।

तथाच गोभिलः ।

आवर्त्तनात्परः सन्धेर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ।

परेद्युरिष्टिरित्येष पर्वद्वयविनिर्णयः ॥

मध्याह्नात्प्राक् प्रतिपत्तन्वावपि सन्धिदिनेऽन्वाधाय परेद्युरिष्टि-
र्वाजसनेयशाखिनः ।

यदाह लोकादिः ।

अपराह्णेऽथवा सायं यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्नहनि षो भूते याग इष्यते ॥

आवर्त्तनादधः सन्धिर्यस्यान्वाधाय तद्दिने ।

परेद्युरिष्टिरित्याहुर्विप्रा वाजसनेयिनः ॥

पर्वप्रतिपत्तन्धेरपि ज्ञानोपायमाह

कात्यायनः ।

परेस्त्रि घटिका न्यूना तथैवाभ्यधिकाश्च याः ।

चिह्ना तदर्धं पूर्वस्मिन्कासवृद्धौ प्रकल्पयेत् ॥

लोकाक्षरपि ।

तिथेः परस्या घटिकाश्च याः स्यु-

न्यूनास्तथा चाप्यधिकाश्च तासाम् ।

अर्धं वियोज्यञ्च तथा प्रयोज्यं

कासे च वृद्धौ प्रथमे दिनेऽस्याः ॥

अस्यास्तिथेः प्रतिपदः पूर्वतिथ्यपेक्षया याः न्यूना घटिकास्त-

न्मध्ये अर्धं प्रथमदिने पर्वणि नियोज्यमर्धं पर्वदिनाद्वियोज्यम् ।

अर्धहानिः पूर्वदिने ज्ञेयेत्यर्थः । एवं वृद्धावर्धं द्वेधा विभज्यार्धं

पूर्वदिने अर्धं परदिने च योज्यमिति ।

यागकालमाह शातातपः ।

पर्वण्यो यच्चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदस्तयः ।

यागकालः स विज्ञेयः प्रातस्ततोऽः मनीषिभिः ॥

यदा मध्याह्नादूर्ध्वं सन्धिस्तदा तस्मिन्दिनेऽन्वाधायः परेशुरिष्टी

क्रियमाद्यायां कदाचित्प्रतिपदचतुर्थांशोऽपि यागकालो भवति

तदा चतुर्थांशस्य वचनान्तरेर्निषिद्धत्वात्कथमित्याकाङ्क्षायाम्

• अनावस्थापीर्धमाद्यपेक्षया । † प्रातर्युक्त इति देशाकरीयः पाठः । ‡ अर्धं
ग्रहीता ।

शातातपः ।

सन्धिर्यद्यपराह्णे स्याद्यागः* प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थोऽपि न दुष्यति ॥ इति ।

अथमभिप्रायः । पर्वण्योयसुरीयांश्च आद्याः प्रतिपदस्त्रय इत्याद्युक्तकालासम्भवे त्वनेन वचनेन चतुर्थभागोऽप्यङ्गत्वेन विधीयते इति । ननु यदा मध्याह्ने तत्समीपवर्तिनि पूर्वकाले वा सन्धिस्तदा सन्धिदिन एव यागविधानाद्वीणादिकाले च मध्याह्नस्य षोडशसप्तदशदण्डात्मकत्वात् अमावास्यायां सूर्योदयाग्रागिच्छन्तरविधानात्† । इष्टेषु द्वियामः‡ साध्यत्वात् उपक्रान्तस्य§ कर्मणो विधिमन्तरेण मध्ये मध्ये विरम्य व्यापारानुपपत्तेः चेष्टिर्दर्श एव समाप्येत ।

तथाच ।

प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते ।

पुनः प्रणीय क्वात्सेष्टिः कर्त्तव्या यागवित्तमैः ॥

इति वचनेन विरोधः प्रसज्येत इति चेन्नैवं यदा सूर्योदयात् प्रागुक्तकालमध्ये॥ विहितक्रमेणैष्टौ क्रियमाणायां इष्टिकालभूतयामद्वयमध्ये प्रतिपदि विद्यमानायामपि पाटवाधिक्यवशाद्॥मावास्यायामेव समाप्येत तद्विषयत्वादस्य वचनस्य सन्धि-

* पाद इति देशान्तरीयः पाठः । † बहुषु पुस्तकेषु दर्शनादेवं रचितं परन्तु सूर्योदयात् प्रागुक्तकालमध्ये इत्यादिभ्योऽपि विधानादित्येवं पाठः साधुः । सूर्योदयात् सूर्योदयमारभ्य प्रागुक्तकालमध्ये यामद्वयत्वात् पूर्वकालमध्ये इत्यर्थः । ‡ प्रहरणसाध्यत्वात् । § आरम्भकर्मणः । ॥ सूर्योदयमारभ्येति पाठान्तरम् । ॥ पटुतातिशयेन ।

मुभयतो* यजेतेत्यादीनामपि वाक्यानामयमेव विषयः इयञ्चीत्त-
विषये प्रतिपदिष्टिसमाप्तिराहिताग्नेरेव नानाहिताग्नेः तस्य
तु स्थालीपाक एव नेष्टिः स च सूर्योदयानन्तरमेव वर्त्तनीयः†
तथा स्वल्पकालसाध्यस्य प्रयोगप्रेषुभावस्य च शास्त्रे विधाना-
न्तर्गते विरामासम्भवः । विराममन्तरेण च प्रतिपदि समा-
पयितुं न शक्तः न ह्यशक्यं विदधाति शास्त्रं तस्मात्प्रतिपद्यप्रवि-
ष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यत इत्येतदनाहिताग्निविषयम् ।

पौर्णमास्यान्तु विशेषमाह कात्यायनः ।

सन्धिष्वेत्सङ्गवाटूर्द्धः‡मर्ष्यागावर्त्तनाद्भवेत् ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यः कालविधौ तिथिः ॥ इति ।

तत्रैवान्वाधानं तत्रैव याग इत्यर्थः ।

अमावास्यायां§ विशेषमाह शातातपः ।

द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चैत्यतिपद्यापराह्निकी ।

अन्वाधानञ्चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥ इति ।

एतदप्यावर्त्तने ततः पूर्वं वा सन्धी च चतुर्दश्यामन्वाधान-
विषयम्॥ ।

* पर्वप्रतिपदोः सन्धिं सन्धी इत्यर्थः । † चारम्भनीय इति पाठान्तरम् । ‡ प्रातः-
काली मुहूर्त्तास्त्रीन् सङ्गवत्सावदेव न इति वचनामुसारेण बादशदस्यात् परमित्यर्थः ।
§ अन्वाधानम् । ॥ यत्र प्रातश्चतुर्दशी परतोऽमावास्या तत्परदिनेऽमावस्या आवर्त्तनकाले
तेरपूर्वकाले वा प्रतिपत् तत्परदिने मध्याह्नपर्यन्तं प्रतिपत् द्वितीया च अपराह्णमुहूर्त्तच-
व्यापिनी चान्ते चतुर्दश्यां चतुर्दशीयुक्तामावस्यायां सिनीवालीत्वेन प्रातश्चन्द्रदर्शनात्
परतो अन्वाधानम् ।

यच्च लोकादि*वचनम् ।

चीनंशान् परतस्तस्य यागस्य चतुरी विदुः ।

द्वावंशावुत्सृजेदन्यौ योगे च व्रतकर्मणि ॥

एतदप्यावर्त्तने ततः पूर्वं वा सन्धौ चतुर्दश्यामन्वाधानविष-
यम् । यच्च व्रतकर्मणीति । यागे प्रतिपदन्यांशस्य अन्वाधाने
चतुर्दश्यांशस्य वर्ज्यत्वमुक्तं तत्र प्रतिपदश्चतुर्थांशनिषेधस्य
व्यवस्था प्राग्दर्शिता । चतुर्दश्यास्तु आवर्त्तनोत्तरकालः पर्वप्रति-
पत्तन्धौ निषेधः । यदन्वाधानदिने प्रातर्विस्मरणादिनान्वा-
धानादिकं न करोति तदा समारोपिताग्निश्चेत् पुनरग्नि-
मवाप्य प्रत्यक्षाग्निश्चेदग्निं वितत्य भोजनाग्रागन्वाधानादिकं
कुर्यात् । तत्राप्यसम्भवे सायं तत्राप्यसम्भवे यागदिने प्रातः
पार्थक्येन इष्टिं चरुं वा कृत्वा सद्यः कालत्रिधिनान्वाधाय
पश्चादियागं कुर्यात् । पौर्णमास्यास्तु येषां शाखिनां सर्वदा
सद्यः कालविधिरनुज्ञातस्तेषां न पृथगिष्टिः, येषां सर्वदा
सद्यः कालविध्यनुज्ञा नास्ति किन्तु क्वचिदेव तत्रानुज्ञातस्थले
तेषां पूर्वोक्त एव विधिः । एवं प्रकृतयागकालो विहितः ।

अथ विज्ञतियागस्य कालोऽभिधीयते ।

यत्र सम्पूर्णेव पञ्चदशी प्रतिपच्च तत्र प्रकृत्यन्वाधानदिने
विज्ञतियागं समाप्यानन्तरं प्रकृतेरन्वाधानादिकं कुर्यात् ।

यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेतामावास्यायां पौर्ण-
मास्यां वा यजेतेत्यापस्तम्बेन प्रकृतिकालप्राप्तौ सत्त्वामपि
पुनरमावास्यादिकालविधानात् । यदा मध्याह्ने ततः पूर्वं वा
पर्वसन्धिः तदा सन्धिदिने प्रकृतियागानन्तरं विकृतियागं
कुर्यात् । मध्याह्नादूर्ध्वं सन्धौ तु तत्र सन्धिदिने एव प्रातर-
न्वाधानादिकं विधाय विकृतियागञ्च तत्रैव कृत्वाऽपरेद्युः
प्रकृतियागः कर्तव्यः ।

तथाच कात्यायनः ।

आवर्त्तनात्माक् यदि पर्वसन्धिः

कृत्वा तु तस्मिन्प्रकृतिं विकृत्वा ।

तदैव यागः परतो यदि स्या-

तस्मिन्विकृत्वा प्रकृतेः परेद्युरिति ॥

अथान्वाधानपिण्डपितृयज्ञदर्शश्राद्धानामेकदिन एव कर्त्त-
व्यता निरूप्यते ।

तत्र लोकादिः ।

पक्षान्तकर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवञ्च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकम्बुधः ॥

पक्षान्तं कर्मान्वाधानं पिण्डयज्ञः पिण्डपितृयज्ञः अन्वाहार्यकं
दर्शश्राद्धम् ।

यथा स्मृत्यन्तरमपि ।

पिण्डयज्ञाहुतादर्शश्राद्धपिण्डाक निक्षिपेत् ।

पितृयज्ञस्य कालसु दर्शश्राद्धे भवेदिति ॥

मनुरपि ।

पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्य विप्रसन्द्ययेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

मासानुमासिकं प्रतिमासभवमतएव नित्यं पिण्डपितृयज्ञश्चानाहिताग्नेरपि कर्त्तव्यः । आपस्तम्बेनाहितान्तेः पिण्डपितृयज्ञं विधाय एवमनाहितान्तेरित्यनेन वाक्येनानाहितान्तेरप्यतिदेशात् । अत आहितान्तेर्गृह्याग्नेश्च द्वयोरप्यन्वाधानपिण्डपितृयज्ञदर्शश्राद्धानि कर्त्तव्यानि तान्येकस्मिन्दिने पूर्व्वोक्तवचनाविष्ठाद्यानीति सिद्धम् । अथापराह्णकालः । द्विधा त्रिधा पञ्चधा दशधा चोदितस्याहो भागं विभजन्ति ।

स्कन्दपुराणे ।

आवर्त्तनात्तु* पूर्व्वोक्तः अपराह्णस्ततः परः ।

शातातपः ।

पूर्व्वोक्तो मध्याह्णोऽपराह्णः । पूर्व्वोक्तो देवानां मध्याह्णो मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति ।

व्यासः ।

मुहूर्त्तत्रितयम्यातस्तावानेव च सङ्गवः ।

मध्याह्णस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णश्च तादृशः ।

सायाह्णस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात्सर्व्वकर्म्मसु गर्हितः ॥

व्यासः ।

रौद्रश्चेत्रश्च मैत्रश्च तथाच सावटः स्मृतः ।

सावित्रश्च जयन्तश्च गान्धर्व्यः कुतपस्तथा ॥

रोहिणश्च विरिञ्चिश्च बिजयो नैर्ऋतस्तथा ।

माहेन्द्रो वारुणश्चैव भट्टः पञ्चदशः स्मृतः ॥ इति ।

अथ हेधा भागः शुक्लपक्षपैतृककर्माणि दैविके च ग्राह्याः ।
एतच्च शुक्लपक्षश्राद्धकालप्रकरणे स्फुटीभवित्यतीति । चेधा
विभागे योज्यमपराहः स घृताहश्राद्धादौ । अयमर्थः आश्वि-
ककालनिरूपणप्रकरणे ज्ञाप्यते परिशेषात् । पञ्चधा विभागः
पञ्चदशधा विभागश्चामावास्याश्राद्धादिषु ग्राह्याः । अमावास्या-
श्राद्धे पूर्वोत्तरविद्याग्रहणे निर्णयः द्विविधामावास्या शुक्लाशुक्ला
चेति । विद्या तु चतुर्विधा चतुर्हस्यामेवापराहसम्बन्धायां न
प्रतिपदीति प्रथमः प्रतिपद्येवापराह्निकी न चतुर्हस्यामिति
द्वितीयः । उभयत्रापराह्नसम्बन्धेति तृतीयः । उभयत्रापराह्ना-
सम्बन्धेति चतुर्थः । तत्र शुद्धायामसंशयः । या तु विद्या
चतुर्हस्यामेवापराह्नसम्बन्धे प्रतिपदि सा पूर्व्वेव ग्राह्या सर्व्वैरपि ।
तथाच जाबालिः ।

पूर्व्वान्ने चेदमावास्या नापराह्ने भवेद्यदि ।

भूतविधैव सा ग्राह्या पितृकार्य्ये तु सर्व्वदा ॥

पूर्व्वान्ने चेदमावास्या नापराह्ने भवेद्यदि इत्यत्र प्रतिपदीति
शेषः ।

तथा ।

प्रतिपद्यप्यमावास्या पूर्व्वान्नस्यापिनी यदि ।

भूतविद्वैव सा कार्या पित्रे कर्मणि सर्वदा ॥

पूर्वाह्णव्यापिनी अपराह्णं न व्याप्नोतीत्यर्थः । अन्वाधानं
पिण्डपितृयज्ञोऽपि भूतविदायामेव ।

द्वितीया त्रिमुहूर्ता चैतत्प्रतिपद्यापराह्णिकी ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यामिति ।

वृद्धशातातपस्करणात् । अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञ
इति अमावास्या सम्बन्धापराह्णस्यैवाश्वलायनेन पितृयज्ञाङ्गत्व-
विधानात् । ननु चापस्तम्बेनामावास्यायां यदह्न्यन्द्रमसं न
पश्यतीत्युपक्रम्यापराह्णकालं पिण्डपितृयज्ञाङ्गत्वेन विधायाधि-
वृत्तं सूर्ये चेति कालान्तरमपि विहितमतः अपराह्णानुसारेण
श्राद्धकालनिर्णयः कथमिति चेदुच्यते । साम्निकस्य जीवत्पितृ-
कस्य देवात्पितुः पिण्डपितृयज्ञकालोऽपराह्णे व्यतिक्रान्तस्तदा-
धिहृत्सूर्योऽपि कालाङ्गमिति विधीयते । युक्तञ्चेतत्तत् केवलं
पिण्डपितृयज्ञेऽधिक्रियते न दर्शश्राद्धे तस्मात्तस्य स कालः ।
प्रमीतपितृकस्य दर्शश्राद्धेऽप्यधिकारः तच्च पिण्डपितृयज्ञानन्तर-
मेव तथाचाधिहृत्सूर्ये पिण्डपितृयज्ञकरणे सन्ध्यायां रात्रौ
दर्शश्राद्धं प्रसज्येत तच्च निषिद्धम् । तस्मात्पूर्वोक्त एव विषयः
स्वीकार्यः यदा प्रतिपद्येवापराह्णिकी न चतुर्दश्याः तदा प्रति-
पदिद्वैव । यदाह

हारीतः ।

अपराह्णः पितृणाम् अपराह्णानुयायिनी ।

सा याज्ञा पितृकार्ये तु न पूर्वाह्णानुयायिनी ॥

मध्याह्नात्परतो यत्र चतुर्हश्यनुवर्त्तते ।

सिनीबाली तु सा ज्ञेया पितृकार्येषु निष्कला ॥

अत्र चेधा विभक्तदिनविभागपरो मध्याह्नशब्दः मध्याह्नात्
परतः सायंकालमित्यर्थः ।

कार्णाजिनिः ।

भूतविद्याभमावास्यां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

आदिकर्मणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रहीयते ॥

मोहो विपरीतज्ञानम् । अज्ञानमप्रतीतिः । तत्रैवान्वाधानं
पिण्डपितृयज्ञश्च योभयत्रापराहसम्बन्धा सा तु त्रिप्रकारा
तिथिचयोपेता वृद्धेऽपेता साम्योपेता चेति । तत्र तिथिचय-
प्रक्रमे पिण्डपितृयज्ञाधिकारिणामाहिताग्नीनामीपासनाग्नी-
नाञ्च भूतविद्याः । सत्यप्यधिकार उत्सवाग्नीनाम् । तथा विधु-
राणां स्त्रीणां शूद्राणां प्रतिपन्निश्रिता ।

तद्याच कार्णाजिनिः ।

सिनीबाली द्विजैर्गर्वाद्या साम्निकैः पितृकार्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुडुर्गर्वाद्या तथा चानग्निर्कैर्द्विजैः ॥

साम्निरौपासनाग्निरपि तस्यापि पिण्डपितृयज्ञविधानात्तस्य
त्रापराहसम्बन्धात्तिथिचये प्रक्रमे च अपराहस्यष्टचतुर्हशी-
तुरीययामे दर्शघटिकानुप्रवेशात् अपराह्ने तु उत्तरदिनापेक्षया
पूर्वदिन एवाधिकाभावास्यासंस्पर्शादन्वाधानं विधाय पिण्ड-
पितृयज्ञानन्तरमन्वाहार्यकं भूतविद्यायामेव कर्त्तव्यम् ।

अनेनैवाभिप्रायेण बोधायनः ।

चतुर्दशीचतुर्थ्यामे अमा यत्नेन दृश्यते ।

श्लो भूते प्रतिपत्तत्र भूते कव्यादिकी क्रिया ॥

अयमर्थः । चतुर्दशीचतुर्थ्यामे चतुर्दश्या उत्तरार्धे चतुर्थ्यामे अपराह्णसृष्टे अमागणिते न दृश्यते । अपि तु तिथिचय-
वशादनुप्रविष्टा दृश्यते इति तात्पर्यं श्लो भूते परेखुरपराह्णे
प्रतिपद्वश्यते । तत्र च चतुर्दश्यामेवेति अनग्निका उल्लान्धा-
दयः तेषाञ्चान्वाधानपिण्डपितृयज्ञयोरधिकाराभावात् । कुक्षा-
मेव आहं तिथिद्विप्रक्रमे साम्ये च सर्वेषां परैव । यदाह
प्रचेताः ।

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुडुर्मता ।

सिनीवाली कुडुश्चैव श्रुत्युक्ते पिष्टकर्माणि ॥

स्यातां ते यदि मध्याह्नाच्छाहं तत्र कथं भवेत् ।

तिथिचये सिनीवाली तिथिद्वौ कुडुर्मता ।

साम्येऽपि* च कुडुर्ज्ञेया वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥

मध्याह्नात् स्यातां मध्याह्नादुपरि अपराह्णे भवेतामित्यर्थः ।
अत्रापि यत्रापराह्णे अधिकः स्रग्शस्तत्रैव प्रातरन्वाधानं यदा
त्वपराह्णाधिकसंस्रग्शवशात्पूर्वविज्ञायां परविज्ञायां वा पिण्ड-
पितृयज्ञदर्शनादप्राप्तिः । अथच पर्वकालनिर्णयवशात्पिण्ड-
पितृयज्ञदर्शनादकालव्यतिक्रमेऽन्वाधानस्य तदा कर्मद्वयानु-
रोधाद्यत्र पिण्डपितृयज्ञदर्शनादे तत्रैवान्वाधानं बह्वनामनु-

ग्रही न्याय्य इति न्यायेनानेकानुग्रहस्य न्याय्यत्वात् । तथाच
पर्व्वद्वतीयांशानुष्ठानप्राप्ती न विरोधः एवञ्च पर्व्वद्वतीयांशे
यागनिषेधवचनान्येवंविधस्थलव्यतिरिक्तविषये योज्यानि, परा-
ङ्गसंबन्धिनीति चतुर्थः पक्षः सा तु सर्व्वेषां परैव तत्रापराङ्ग-
उभयत्राव्यापित्वेऽपि कुतपकालसंबन्धित्वात् ।

तथाच हारीतः ।

भूतविज्ञाप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि वा ।

पितृ कर्मणि विहङ्गिर्याद्या कुतपकालिकी ॥

इति श्लोकी गौतमेनाप्यभिहितः ।

पूर्वाह्णे चेत्प्रतिपदी भूते सायमनापदि ।

आरभ्य कुतपे आद्यं रोहिणं नैव तस्यजेत्* ॥

प्रतिपदि पूर्वाह्णे कुतपे सायङ्काल एव नापराह्णे तदा प्रति-
पदि कुतपकालसम्बन्धात्तत्कुतपे आद्यमारभ्य कुर्याद्रोहि-
णन्तु न लङ्घयेदिति तात्पर्य्यार्थः । कुतप उदयमारभ्याष्टमी
मुहूर्त्तः ।

आपस्तम्बसु प्रकारान्तरेणाह ।

कुतपाद्यान्मुहूर्त्तांस्त्रीन् यदा चरति भास्करः ।

स कालः कुतपस्तत्र पितॄणां दत्तमद्यम् ॥ इति ।

ननु पूर्व्वोक्तेषु पक्षेषु क्वचिद्भूतविज्ञापि पिण्डपितृवन्नादी
गृहीता ।

सा च न युक्ता, तत्र चन्द्रदर्शनासम्भवात् चन्द्रादर्शने च पितृ-
यज्ञो विहित आपस्तम्बेन । अमावास्यायां यदहश्चन्द्रमसं न
पश्यतीति उच्यते । अदर्शनं नाम कलाचयश्चन्द्रस्य न चक्षुर्व्या-
पारागोचरत्वं तथा सति उदयादूर्ध्वं प्रहरमात्रचतुर्दशीव्याप्ता-
वपि चन्द्रस्य चक्षुर्गोचरत्वात्, तत्र पिण्डपितृयज्ञादि न स्यात्
तथाचापराज्ञे पिण्डपितृयज्ञादिविधायकवाक्यविरोधः प्रस-
ज्येत अतोऽदर्शनशब्दः क्षयपरः ।

तथाच कात्यायनः ।

पिण्डान्वाह्यार्थकं आहं क्षीणे राजनि शस्यते ।

इति क्षयोऽपि कदा भवतीत्यपेक्षायां स एव ।

अष्टमेऽंशे चतुर्दश्या क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमांशे च पुनः* किल भवेदनु ॥

अत्रेन्दुराद्ये प्रहरैऽवतिष्ठते

चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति क्त्वन्-

एवं ज्योतिषकविदो वदन्ति ॥

आग्रहायणीमार्गशीर्षामावास्याद्ये प्रहरे अमावास्यायास्तदन्ती
अमावास्यान्ते । अत्र केचिदेवं वर्णयन्ति । आग्रहायणीज्यैष्ठ्या-
मावास्यायोः परेद्युरपराह्णव्यापित्वे पूर्वैद्युरपराह्णव्यापित्वेऽपि
परैद्युरेव पितृयज्ञादिकमिति, तद्युक्तं अपराह्णः पितृणामिति

श्रुत्वा विरोधात् । तथामावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञ-
इत्याश्रलायनादिवचनान्यपि विरुध्येरन् पूर्वदिने तु न श्रुत्यादि-
विरोधः । अथच क्षयोऽपि न सम्पूर्णकालोऽस्ति चतुर्थभागो न-
कलावशिष्टः । अपरे तु क्षयशब्दस्य सङ्कोचमात्रमेव । वाक्य-
विरोधापेक्षया च सङ्कोचः श्रेयान् तर्हि ज्योतिःशास्त्रे आग्रहा-
यक्षां ज्यैष्ठ्याश्च चन्द्रक्षयम्प्रति विशेषोक्तिः किमर्थेति चेत्
उच्यते । अन्यमासेषु द्वितीयाया आद्यद्वितीयमुहूर्त्तचरमभागे
चन्द्रदर्शनं भवति । मार्गशीर्षज्यैष्ठ्योस्तु तथा न किन्तु
अमावास्याष्टमांशे क्षीणत्वात् । द्वितीयाया आद्यद्वितीयमुहूर्त्ता-
न्तरं चतुर्थपञ्चमादिमुहूर्त्तेषु चन्द्रदर्शनमित्येतत्प्रतिपादनार्थं
ज्योतिःशास्त्रस्य कालग्रहवारादिविषयत्वात् । आहकर्म-
विधिप्राधान्याभावाच्च अयं सङ्गृहीतार्थः । यच्च पूर्वोक्त-
रीत्या भूतविद्या आद्यादिषु ग्राह्या । तदव्यतिरिक्तविषयाणि
भूतविद्यायामन्वाधानपिण्डपितृयज्ञदर्शनाद्वनिषेधकवाक्यानि
यज्ञोक्तरीत्या प्रतिपन्निश्रितायामन्वाधानादीनि न व्यति-
रिक्तविषयाणि, प्रतिपदिद्यायाममावास्यायामन्वाधानादि-
निषेधकानि वाक्यानि तानि व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तपरतया
नेयानि ।

यस्तु हारीतवचनम् ।

कन्यामकरमीनेषु तुलायां मिथुने तथा ।

भूतविद्या तु सर्वेषां पूज्यते इति यन्नतः ॥ इति ।

तद्वतविषयम् । अतएव जावातिः ।

तुलामकरमीनेषु* कन्यायां मिथुनेऽथवा ।

भूतविद्या व्रते ग्राह्या† शेषेषु प्रतिपद्युता ॥ इति ।

अमावास्यायामिव अष्टकामन्वन्तरयुगाद्यपरपक्षेऽपि आह-
कालनिर्णयो विज्ञेयः । अत्र पिण्डपितृयज्ञाभावात्कुतप एव
आहस्योपक्रमः । अमावास्यायां त्वपराह्णे पिण्डपितृयज्ञा-
दनन्तरं दर्शआहम् । यानि च शुक्लपक्षआहानि पौर्णमास्यां
वैशाखतृतीयादिषु च विहितानि । तानि कुतपकालप्राधान्ये-
नानुष्ठेयानि, यदुक्तं भवति । यथामावास्यायामपराह्णे प्राधा-
न्येन तिथेः क्षये पूर्वार्धः‡ तृतीयास्ये च पराऽतत्राप्यल्पत्वमह-
त्वाभ्यां निर्णयः । एवं कुतपप्राधान्येन निर्णयः इति ।

अनेनैवाभिप्रायेण मार्कण्डेयः ।

शुक्लपक्षस्य पूर्वार्धे आहङ्कुर्याद्विचक्षणः ।

क्षणापक्षेऽपराह्णे तु रोहिणन्तु न लङ्घयेत् ॥ इति ।

अत्र पूर्वार्द्धशब्दे हेधाविभक्तस्यापराह्णस्य पूर्वभागपरः ।
यद्यप्यत्र सामान्येन पूर्वार्द्ध इत्युपात्तं तथापि ।

पित्रे कर्मणि विद्विर्ग्राह्या कुतपकालिकी । इति ।

पैतृककर्ममात्राङ्गत्वात् कुतपकालस्य तत्संस्पृष्ट एव पूर्वार्द्धा-
न्वभागो ग्राह्यः आवर्त्तनसन्निकृष्टकालः । शुक्लपक्षः आहोप-
क्रमेऽङ्गमित्यर्थः । मध्याह्णेऽपि कुतपः ।

तथाच स्मर्यते ।

* तुलायां नकरे मीने इति पाठान्तरम् । † कार्येति पाठान्तरम् । ‡ भूतविद्या ।

§ प्रतिपद्युक्ता ।

कुं यत्र गोभिः कार्त्स्न्येन गोपतिस्तापयेत् क्षणे* ।

स कालः कुतपो नाम यत्र आर्घं प्रदीयते ॥ इति ।

अथ नृताहकालः ।

तत्र सौम्यः सौरादिभेदेन भिन्नत्वात्कुत्र को मासो याज्ञः
इत्याकाङ्शायाम्

यमः ।

विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।

आश्विने पितृकार्येऽपि चान्द्रो मासः प्रशस्यते ॥

स्कन्दपुराणे ।

अभ्युदयेः रविर्मासश्चान्द्रः स्यात्पितृकार्येण ।

यज्ञे सावनमित्याहुरार्घं सर्वव्रतेषु च ॥

आर्घं नाचत्रं नक्षत्रविशेषे प्रतिमाससाध्यव्रतेष्वित्यर्थः । आद्य-
श्लोकस्यायमर्थः । यज्ञादौ माससंवत्सरसाध्ययज्ञव्रतप्राय-
श्चित्तक्रियादिषु । माससाध्ययज्ञे मासं दर्शपौर्णमासाभ्यां
यजन्ते मासं वैश्वदेवेन कौण्डपायिनामयनं मासमग्निहोत्रं
जुहोतीत्यादि वाक्यैर्विहितः । माससाध्यानि व्रतानि
मासोपवासादीनि माससाध्याः प्रायश्चित्तक्रियाः ।

* कुं प्रवृत्तौ गोत्रा कुः प्रयिवी प्रयुक्तमरात् । गोभिरातपैः स्नर्गेषुपप्रवाग्वदिकृत्नेष-
हृषिमूत्रे इत्यमरात् । गोपतिः सूर्यः । † माघर्षेणि पाठान्तरम् । सौम्यश्चाहः ।
‡ विवाहादौ ।

गोष्ठे वसन् ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतः ।

इति वचनैर्विहिताः । संवत्सरसाध्ययज्ञा गवामयनादि*
सान्निक्सन्धयागाः । संवत्सरसाध्यानि व्रतानि अजस्य तु
नाश्रीयादित्यादिश्रुतिविहितानि । अजः संवत्सरः । अत्र
अनशनमोदनादेर्न पयःप्रभृतीनाम् । संवत्सरसाध्या प्रायश्चित्त-
क्रिया द्वादशवार्षिकाद्या । आर्द्धिके सांवत्सरिके पिष्टकार्ये
षाण्मासिकश्चाद्वादौ । अपिशब्दाद्यन्नादिव्यतिरिक्तमाससंवत्सर-
साध्यदैवकार्ये ।

तथाच पितामहः ।

दैवे कर्मणि पित्रो च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ।

एषाञ्च मासानां भेदो ब्रह्मसिद्धान्तेऽभिहितः ।

दर्शाद्दर्शान्तश्चान्द्रः, त्रिंशद्विषससु सावनोमासः ।

रविसंक्रान्तिकचिह्नः सौरो मासो निगद्यते तज्ज्ञैः ॥

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।

एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्करः ॥

सावनाद्यहोरात्रव्यवस्था ब्रह्मसिद्धान्ते ।

सावनः स्यादहोरात्रमुदयादुदयाद्रवेः ।

सौरं त्रिंशत्तु राश्यंशस्तिथिसम्भोगमैन्दवम् ॥

यावता कालेन रविर्मेघादिराशीनां त्रिंशमंशं भुङ्क्ते स कालः

सौराहोरात्रचन्द्रस्य प्रतिपदादितिथिसम्भोगपरिमितः काल-

* आर्त्तानु सत्राणि गवामयनादीनि माससंवत्सरसाध्यानीत्याहुः ।

चान्द्राहोरात्र इत्यर्थः । एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृत-
मनुसरामः ।

अथाहे विशेषः स्मृत्यन्तरे ।

मासपक्षतिथिस्थष्टे यस्मिन्धोम्रियतेऽहनि ।

प्रत्यद्भन्तु तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुः ॥ इति ।

तिथिचान्द्रोऽहोरात्रः सा च यदा शुद्धा तदा न संशयः ।

यदा तु विद्धा तदा यत्र सायाह्ने त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी स्यततिथिः

सा ग्राह्या ।

तदाह गोभिलः ।

द्वाहन्तु व्यापिनी चेत्स्यान्मृताहस्य* यदा तिथिः ।

पूर्वविधैव कर्त्तव्या त्रिमुहूर्त्ता भवेद्यदि ॥

सायं त्रिमुहूर्त्ता इत्यर्थः ।

यत्तु कार्णाजिनिनोक्तम् ।

अथास्तमनवेलायां कलामात्रापि या तिथिः ।

सैव प्रत्यादिके ज्ञेया नापरा पुनश्चानिदेति ॥

तत्तु पूर्वविद्वाप्रशंसनार्थम् । कलामात्रापि ग्राह्या किमुत

त्रिमुहूर्त्तेति ।

यत्तु ।

दिनान्ते पञ्चनाद्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।

उदये च तथा पित्रे दैवे चैव तु कर्मणि ॥ इति ।

तत्तु सायङ्कालीनपञ्चनाडीनां पुण्यत्वमतिपादयति न तु

* सप्तदिनसम्बन्धिनोत्यर्थः ।

षष्ठनाद्या अपुण्यत्वप्रतिपादनपरम् ।

नारदीयपुराणे ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी मता ।

पित्रेऽस्तमयवेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥

अस्तमयवेलायां सायङ्काले मुहूर्त्तत्रययुक्तेत्यर्थः ।

श्रुतिरपि ।

तस्मात्पिष्टभ्यः पूर्व्वेद्युः क्रियत इति ।

तथा ।

पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृ-
णाम् । इति ।

त्रिधा विभक्तस्याहस्तृतीयभागात्मकेऽपराह्णे मुहूर्त्तत्रयव्यापित्वा-
दपराह्णसम्बन्धापि सा तिथिर्भवति ।

सा तिथिः सकलाः ज्ञेया यस्यामस्तङ्गतो रविः । इति ।
एकदेशव्यापित्वे सम्पूर्णत्वमस्तीति कृत्वा कुतप एवोपक्रमस्तस्य
सकलपिष्टश्राद्धशेषत्वादेवं यानि च पूर्व्वविद्याप्रापकानि तानि
त्रिमुहूर्त्तविद्याविषयाणि ज्ञेयानि, यदा पूर्व्वेद्युः सायङ्काले
मुहूर्त्तत्रयव्यापित्वं नास्ति तदा परविद्यैव ग्राह्या ।

तथाच गोभिलः ।

त्रिमुहूर्त्ता न चेद्ग्राह्या परैव कुतपे हि सा । इति ।
यदा पूर्व्वेद्युः सायङ्काले त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी तिथिः हविषशात्
पर्य्युरस्तमयगामिनी चेदपि पर्य्युरेव तत्र कुतपास्तमययोः
सम्बद्धत्वात् ।

तथाच मरीचिः ।

ह्यपराह्व्यापिनी* स्यादादिकस्य यदा तिथिः ।

महती यत्र तद्विज्ञा† प्रशंसन्ति महर्षयः ॥

यत्र सायङ्काले पूर्व्येद्युस्त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी परेदुः सायङ्काले-
ऽपि वर्त्तते न त्वस्तमनसमये तदा पूर्व्येद्युः ।

यदाह नारदः ।

दर्शश्च पौर्णमासश्च पितुः सांवत्सरं दिनम्‡ ।

पूर्व्वविहामकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

यत् शृङ्गयाह्निकतया§ सृततिथेरस्तमयसम्बन्धाया एवोपादानं
ज्ञातमप्यस्तमयवेलायामित्यादिभिर्वचनैः॥ अतः पूर्व्वेदुरेव
युक्तम् । अयञ्च सामान्यनिर्णयः विशेषस्तु कालनिर्णये द्रष्टव्यः
एवं पाण्डुसिकादिष्वपि विज्ञेयम् । तेषामपि सृतस्य सदृशपञ्च
सृष्टतिथिकर्त्तव्यत्वाविशेषात्॥ । एकोद्दिष्टे त्वयं विधिविशेषो
मध्यन्दिन उपक्रमः कर्त्तव्यः इति ।

तथाच स्मर्यते ।

पूर्व्वार्द्धे दैविकहर्ष्य अपराह्णे तु पैत्रिकम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥ इति ।

ज्ञानि च सृताह्व्यतिरिक्तान्यापरपक्षिकरूपाणि** आद्यादीन्-

* उभयदिने अपराह्व्यापिनी । † पूर्व्वविहाम् । ‡ सांवत्सरी तिथिः । § महर्षयः
शृङ्गं धृत्वा एकं एकं गृहे प्रवेशयति इति शृङ्गयाह्निक इति । ॥ यथाशं सविता याति
चितरकालुपासने । तिथिन्नेभ्योऽपराह्णी हि स्त्रयं दक्षः स्वयम्भुवा ॥ इत्यादिवचनैरित्यर्थः ।
॥ सृतसजातीयपञ्चसम्बन्धितियिकर्त्तव्यत्वाविशेषादित्यर्थः । ** कालान्तीति घाटाक्षरम् ।

कीदृष्टानि* गच्छन्तस्य चतुर्दशकीदृष्टं आह च तानि
मध्याह्नकालस्याप्रधानत्वात्तत्कालाधिकस्य† सूर्यवत्यां प्रति-
पदादितिथौ‡ कर्त्तव्यानि तेषां मृतसदृशपक्षसृष्टितिथिकर्त्त-
व्यतानियमस्याभावात् नियमाभावश्च शुक्लपक्षस्य§ चतुर्दशी-
व्यतिरिक्तितिथिमृतस्यापि तच्च॥ आहकरणात् । मृततिथेरेव
सायाह्ने त्रिमुहूर्त्तव्यापिन्या वचनोपात्तत्वात् पूर्वोक्तैव
व्यवस्था यत्रोभयत्र मध्याह्नकालसंसर्गाभावस्तत्र पूर्वोद्युरेव
पितृकार्ये पूर्वविज्ञायाः प्रशस्तत्वात् । मृताह्नकालनिर्णय-
प्रसङ्गाद्ग्रहणदिने आह्निकप्राप्ती विशेषोऽभिधीयते । तत्र
यदा ग्रहणदिने सांवत्सरिकप्राप्तिः तदान्नासम्भवे अमेन
तदसम्भवे॥ हेम्ना कुर्यात् ।

तदाह गोभिलः ।

दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्यब्दं** समुपस्थितम् ।

अन्नेनासम्भवे हेम्ना कुर्यादामेन वसुतः†† ॥ इति ।
अत्र दर्शरविपितृसुतशब्दाः प्रदर्शनार्थाः न्यायस्य समान-
त्वात् । अतश्चन्द्रग्रहणेऽप्यावश्यकपिण्डाद्युद्देशेन आह्नाधिका-
रिणा आमआह्नादिकङ्कर्त्तव्यम् । एवं मासिकेऽपि ज्ञेयः ।

एवञ्च ।

* बहुषु पुलकेषु दर्शनादेष पाठो रक्षितः परन्तु पार्वणानीति पाठो भवितुमर्हति
इति । † अपराह्नकालस्य । ‡ प्रतिपन्नभृत्यपरपक्षसम्बन्धितिथौ । § शुक्लपक्षविहित-
पार्वण्यस्मैत्यर्थः । ॥ मध्याह्नकाले ॥ ॥ आमाघ्रासम्भवे । ** प्रत्याह्निकमिति
पाठान्तरम् । †† वा सुत इति पाठान्तरम् ।

आहविष्टे द्विजातीनामामत्राहं प्रकीर्तितम् ।

अमावास्यान्तु कर्त्तव्यं* माससंवत्सरादृते ॥ इति

मासिकसांवत्सरिकविषये योऽयमामत्राहनिषेधः स ग्रहव्यतिरिक्तविषयः ।

मृताहप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला भवति स तस्मिन्नेव दिनेऽन्नेनैव आहव्युर्द्यानामेन कालान्तरेण वा ।

यच्च स्मृत्यन्तरम् ।

आदिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

पञ्चमेऽहनि तच्छ्रावणं न कुर्यात्तस्मृतेऽहनि ॥ इति ।

तद्भर्तुः प्रत्यादिके अपुत्रा पत्नी स्वयमेव कर्त्री यदि रजस्वला भवेत्तद्विषयमेतत् ।

अपुत्रा तु यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तुरादिके ।

रजस्वला भवेत्ता तु कुर्याच्च पञ्चमेऽहनि ॥

इति गौतमस्मरणात् ।

अथ मृताहपरिज्ञाने कालः ।

तच्च वृहस्पतिः ।

न प्रायते मृताहश्चेत्यमीति प्रोषिते सति ।

मासश्चेत्यतिविज्ञातस्तद्दर्शे स्यान्मृताहनि ॥

मृतेऽहनि मृतदिने यत्कर्त्तव्यं तत्प्रतिविज्ञाते दर्शे विज्ञातमासा-
मावस्यायां कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।

तदा मार्गशिरे मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।

प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्तया दिशा ॥

अत्र दिनशब्दस्तिथिपरः ।

मरीचिः ।

ग्राहविघ्ने समुत्पन्ने चाविज्ञाते मृतेऽहनि ।

कुर्यादन्नेन कृष्णायामेकादश्यां विधुक्षये ॥

ग्राहदिने भ्रमादिना* सांवत्सरिकमासिकविघ्ने तत्तत्तिथ्य-
तिक्रमे जाते तदनन्तरभावि कृष्णैकादश्यां दर्शे वा कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । अग्रीचेन मृतकेन† वा ग्राहविघ्ने सत्यग्रीचादिके
व्यतीते कर्त्तव्यम् । तत्रार्थ्यकरणे तदनन्तरं कृष्णैकादश्यां
दर्शे वा कर्त्तव्यम् ।

तथा च ऋष्यशृङ्गः ।

देये पितॄणां ग्राहे तु अग्रीचं जायते यदि ।

अग्रीचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः ग्राहं प्रदीयते‡ ॥

यत्तु स्मृत्यन्तरम् ।

* प्रमादादिनेति क्वचित्पाठः । † मृतक इति पाठान्तरम् । ‡ तदग्रीचे व्यतीते तु
तेषां ग्राहं विधीयत इति शब्दान्तरीयः पाठः ।

यदृष्टेऽप्यदुष्येत केनचित्सूतकादिना ।

मृतकानन्तरं कुर्यात्पुनस्तदहरेव च ॥ इति ।

एतच्च सूतकानन्तरं प्रमादादिना अकरणे मासान्तरे तदहोऽपि
कालः इति प्रदर्शनार्थं अतस्तदहरेकादशी दर्शयेति गौण-
कालस्तत्र प्रत्यासन्नकालो ग्राह्य इति विवेकः ।

अथामश्राद्धकालनिर्णयः ।

तत्र ।

आत्मनो देशकालानां विप्लवे समुपस्थिते ।

श्रामश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि इति ॥

द्विजस्य देशविप्लवादिषु शूद्रस्य तु सर्व्वदामश्राद्धाधिकारः ।

एतदुक्तं भवति शूद्रस्यामश्राद्धं नित्यं द्विजस्य नैमित्तिकमिति
नित्यत्वे चैवम् ।

भार्य्यारतः शुचिर्भृत्यो भर्त्ता श्राद्धक्रियापरः ।

इत्यादिवचनैः शूद्रस्य श्राद्धाधिकारे सत्यपि सुमन्तुना

न पक्वं भोजयेद्विप्रान् शूद्रोऽपि स कदाचन ।

भोजयन्प्रत्नवायी स्यान्न च तस्य फलं भवेत् ॥ इति

ब्राह्मणभोजने निषिद्धे कथं तर्हि श्राद्धप्रयोग इत्यपेक्षायां

श्रामश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रः कुर्यात्सदैव तु ।

इत्यनेन शूद्रस्य आमान्नगुणो विधीयते अथवा ब्राह्मणभोजने

निषिद्धे अर्थाङ्गोजनोपयुक्तं सन्निहितमामान्नमेव प्राप्तमिति

गुणस्यामात्रस्य प्राप्तत्वात् अनुद्यते शूद्रः कुर्यात्तदैव हीत्यतः
शूद्रस्यामश्राद्धं नित्यं तथोच्यते । ब्राह्मणभोजनं तावन्निषिद्धं
निषेधश्च प्राप्तिपूर्वकः प्राप्तिश्च विधिपूर्विका एवञ्च विधिनिषे-
धयोः शास्त्रगम्यत्वात् षोडशीग्रहणाग्रहणवदिकल्पः । तथाच
पक्षे भोजनं पक्ष आमात्रमिति न नित्यत्वमिति नैतत्कारम् ।
रागतः प्राप्तस्यापि कलञ्जभक्षणादेर्निषिद्धत्वाद्यदि रागतः
प्राप्तावपि विकल्पः कलञ्जभक्षणमपि विकल्पेत तस्मात्प्राधूतं
शूद्रस्यामश्राद्धं नित्यमिति । एवं नित्यत्वे सिद्ध आमश्राद्धन्तु
पूर्वाह्न इति शातातपवचनं शूद्रकर्तृके नित्ये द्विजकर्तृके
वाऽनित्ये आमश्राद्धे पूर्वाह्नकालस्याङ्गत्वं बोधयितुं नालं
नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । तस्मादनित्ये द्विजकर्तृकेऽव-
तिष्ठते । नित्ये तु श्राद्धाङ्गभूतापराह्नसम्बन्धत्वादपराह्णे
कर्तव्यम् ।

अनेनैवाभिप्रायेण शातातपेनोक्तम् ।

मध्याह्नात्परतो यस्तु कुतपः समुदाहृतः ।

आममात्रेण तत्रैव पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ इति ।

अतः शूद्रोऽपराह्णे द्विजः पूर्वाह्णे एवं व्यवस्थायां शातातप-
वचनयोरेव परस्परविरोधोऽपि परिहृतः स्यात् यस्त्वमावास्यां
पिण्डपितृयज्ञाधिकारी द्विजस्तस्य पिण्डपितृयज्ञकालानुरोधेन
पिण्डान्वाहार्यकमामश्राद्धमप्यपराह्णे एव न पूर्वाह्णे । एवञ्च
यत्कैश्चिदुक्तं शूद्रोऽप्यपराह्णे कुर्यादिति तच्चिन्त्यं तद्यथा
तत्रैवं वर्णयन्ति शूद्रकर्तृकामश्राद्धे पूर्वाह्नकालो विधीयते ।

प्रवासादिनिमित्तद्विजकर्तृकामशब्दे तु अतिदेशतः पूर्वाह्न-
कालप्राप्तिरिति तदयुक्तं शूद्रकर्तृकानित्यामशब्दे सामान्यतः
प्राप्तापराह्नकालपरित्यागः अप्राप्तपूर्वाह्नस्वीकारः । द्विजकर्तृ-
कानित्यामशब्दे अतिदेशतः पूर्वाह्नकालस्वीकार इति व्यापार-
त्रयम् । अस्माकं त्वनित्यद्विजकर्तृकामशब्दे पूर्वाह्नकालस्योप-
देश एव स्वीकार इति महद्वैषम्यं तस्मादस्मदुक्तरीतिरेवानुसर-
णीया । एतच्च यस्मिन्दिने अभावस्यादित्याहं विहितं तत्रैव
पूर्वाह्ने यदा तिथेर्हि न हयसम्बन्धस्तदा कुतपकालीनन्यूना-
धिकसम्बन्धवशान्निर्णयः । कुतपस्य पिष्टश्राद्धाङ्गत्वात्तत्त्वनि-
हितत्वात्पूर्वाह्नस्य ।

यत्तु व्याघ्रवचनं ।

कालाप्रातस्तनादूर्ध्वं त्रिमुहूर्त्ता तु या तिथिः ।

श्रामश्राद्धं तत्र कुर्यात्त्रिमुहूर्त्तापि वा भवेत् ॥

एतदपि प्रातःकालानन्तरं त्रिमुहूर्त्तमध्ये वा कर्त्तव्यताप्रति-
पादनपरम् । न त्वमावास्यादितिथेस्तावन्मात्रत्वेऽपि तत्रैव
कर्त्तव्यतापरम् । तथा सति पूर्व्यद्युः पूर्वाह्नकुतपादित्यर्थं
सत्यपि परेद्युरेव श्राद्धसक्तेः* । तथाचानेकवाक्यविरोधः ।
तस्मात्पूर्व्योक्ती व्यवस्था ।

अथ श्राद्धकालप्रसङ्गादावशकनित्यनैमित्तिकश्राद्धासम्भवे
प्रत्याम्नातम् ।

सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षामूलं प्रदर्शयन्ः ।

श्रीधरस्वामी ।

सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥

न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यत्

आहोपयोग्यं स्वपितृव्रतोऽस्मि ।

दृष्यन्तु भक्त्या पितरो मयैतौ

भुजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥

इत्येतत्पितृभिर्गीतं भावाभावप्रयोजनम् ।

यः करोति कृतस्तेन आहं भवति पार्थिव ॥

भावाभावौ द्रव्यब्राह्मणादिसद्भावी । एषु पक्षेषु द्रव्यशक्त्याद्य-
पेक्षया विकल्पः ।

अथापरपक्षविषयं किञ्चिन्निरूप्यते । याज्ञवल्क्यवचनेऽभि-
हितान्यमावास्याआह्वादीनि कानिचिन्नित्यानि कानिचिन्नै-
मित्तिकानि इत्यावश्यकानि एतान्येव फलसंयोगात्काम्यानि ।
अतोऽग्निहोत्रादि यदुभयात्मकानि तत्र कृष्णपक्ष इत्यनेन
सामान्येन सकलापरपक्षाणां आहकालाविशिष्टेऽपि भाद्रपदा-
परपक्षविशेषोऽभिधीयते ।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणे ।

कन्याङ्गते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि तेषु दत्तमथाक्षयम् ॥

शुक्लपक्षप्रतिपदमन्तर्भाव्य षोडशसंख्यापूरणम् ।

तथा ।

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु आहं कार्यं दिने दिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागस्वर्धमेव वा ॥

अश्वयुक्तापञ्च इति पौर्णमास्यान्तमासाभिप्रायः । दिने दिने प्रतिदिनं समस्तेऽपि पक्षे इत्यर्थः । त्रिभागहीनं पञ्चमीमारभ्य कर्त्तव्यमित्यर्थः । आद्याश्वतस्तस्थियश्चतुर्दशी चेति पञ्च हीयन्ते अतस्त्रिभागहीनता । एवं त्रिभागपक्षादिषु त्रिभागं दशमीमारभ्य अर्द्धमष्टमीमारभ्य दाह्यशक्त्यपेक्षया विकल्पः* ।

यमः ।

आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पञ्चमी भवेत् ।

तत्र आद्यं प्रकुर्वीत कन्यास्योऽर्की भवेन्न वेति ॥

कदाचिन्मलमासापरपक्षोऽपि पञ्चमी भवतीति तत्रापि आद्य-
प्रसक्तौ

भृगुः ।

एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

हव्यकव्यक्रिया हन्ता तदा ज्ञेयोऽधिमासकः ॥

द्विआद्यं तथा सोममग्न्याधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्याद्भानुलङ्घति ॥

महालयमपरपक्षिकआद्यम् । यदुक्तं यमेन । कन्यास्योऽर्की भवेन्न वेति तत्पक्षोपक्रमाभिप्रायम् । अतः पक्षस्यादिमध्यावसानेषु कचन कन्यागतान्वयेन भवितव्यम् ।

* गौडदेशीयवार्त्तप्रभृतयस्तु अन्यथा आहुः त्रिभागं षष्ठादिदशतिथिः । अर्द्ध-
शब्देन त्रिभागस्यार्द्धमैकादश्यादिपञ्चतिथिः त्रिभागं त्रयोदश्यादितिथित्रयम् एवं पूर्वपूर्व-
कल्पकरणे फलभूयस्त्वम् ।

अनेनाभिप्रायेण श्राव्यायनिः ।

नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकन्तु यत् ।

कन्यागतान्वितं चेत्यास्य कालः श्राद्धकर्म्मसु ॥ इति ।

कार्णाजिनिः ।

आदौ मध्येऽवसाने वा यत्र कन्यां व्रजेद्रविः ।

स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धषोडशकं प्रति ॥

अत्र षड्दैवत्यं श्राद्धम् ।

तदाह गीतमः ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥

महालये मातृश्राद्धं पृथग्वा सह वा भवति अतएवापरार्कं
गयामहालयादौ तु पृथक् सह वा स्वभर्तृभिरिति सिद्धमिति
स्मृत्यर्थसारेऽपि । तत्र मातृश्राद्धं महर्षय इति ।

तत्रापरपक्षे चतुर्विंशतिमतेऽपि ।

केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक् श्राद्धे महर्षयः ।

इत्यन्वष्टकादिषु मातृश्राद्धं पृथगेव कुर्यादिति नियमः ।

तथाच श्रातातपः ।

अन्वष्टकायां वृद्धौ च प्रतिसंवत्सरस्तथा ।

अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥

तथा ।

अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायास्तु स्मृतेऽहनि ।

मातृश्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥

शङ्कः ।

अन्वष्टकामाष्टश्रावणं वृक्षौ चैव मृतेऽहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा मुक्ता स्त्रीषु नान्यत्पृथग्भवेत् ॥

एकोद्दिष्टशब्देन प्रेतत्वविमुक्त्यापादकषोडशश्रावणं सपिण्डीकरणसहितमुच्यते । नन्वष्टकादीन्येकोद्दिष्टानि कार्याणीत्यभिधीयते । तत्र विश्वेदेवपूर्वकश्रावणविधानादत्रापरपक्षे आचार्याद्युद्देशेन एकस्मिन्दिने क्रमेण वा श्रावणं कर्तव्यम् ।

तथा चतुर्विंशतिमते ।

आचार्यगुरुशिष्येभ्यः सखिज्जातिभ्य एव च ।

तत्पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यस्तथैव च जलाञ्जलीन् ॥

पिण्डं तेभ्यः सदा दद्याद्दद्याद्वाद्रपदे नरः ।

तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु च ॥

एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादीन् प्रपूजयेत् ।

दश हादश वा पिण्डान्दद्यादकरणं न तु ॥

नैयोगिको विधिर्नूनं पक्षे वै पञ्चमे स्मृतः ।

तस्मिन्दत्तं हविर्नूनं पितृणामन्नयं भवेत् ॥

एकस्मिन् ब्राह्मणे इत्येतदसमर्थविषयम् । यदैकस्मिन्नेव दिने तदा त्वेक एव पाकः ।

तथा भृगुः ।

एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।

तन्मेण अरणं कृत्वा कुर्याच्छ्रावणं पृथक् पृथक् ॥

पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ।

तृतीयस्य ततः कुर्यात्सन्निपातेष्वयं क्रमः ॥ इति ।

सन्निपात एकस्मिन् समये नानाश्रावकर्तव्यताप्राप्तिः । एतेषा-
मेकोद्दिष्टमेव ।

तथाच सुमन्तुः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

स्नात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ।

मित्राय गुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

अथ काम्यकालः ।

तत्र मनुः ।

कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धं सुरुपाङ्गभते सुतान् ।

कन्यकान्तु द्वितीयायां तृतीयायान्तु वन्दिनः ॥

पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यान्तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।

षष्ठ्यां द्यूतं कृषिञ्चापि सप्तम्यां लभते नरः ॥

अष्टम्यामपि बाणिव्यं लभते श्रावदः सदा ।

स्यान्नवम्यामेकसुरं दशम्यां द्विसुरं बहु ॥

एकादश्यां तथा रुप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।

द्वादश्यां जातरुप्यञ्च रजतं कुप्यमेव च ॥

त्रातिथ्येष्टां त्रयोदश्यां चतुर्दश्याञ्च कुप्रजाम् ।

प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये शस्त्रेण हता रणे ॥

पञ्चत्यादिविनिर्दिष्टान्विपुलान्ननसः प्रियान् ।

आहदः पञ्चदश्यान्तु सर्वकामान्समश्नुते ।

वन्दिनः सुतिपाठकास्तद्भवन्तीत्यर्थः । द्यूतं द्यूतविजयं जातरूप्यं हेम । कुप्यं सुवर्णरजतव्यतिरिक्तताम्रादि, पक्षतिः प्रतिपत् । तदादितिथिव्यभिहितानि फलानि तेषु स्वीयमनोऽभीष्टानि सर्वान् कामानमावास्याआह्वानाप्नोतीत्यर्थः । अत्र यद्यपि सर्वत्र कामप्राप्तिरविशेषेण कथिता, तथापि न युगपत्सर्व-कामनाप्राप्तिरपि तु पञ्चदश्यामनुष्ठितेन आह्वेनैकेनैककाम-एव ममावास्यान्तरानुष्ठितेनान्येन आह्वेनान्यः काम इति क्रमे-णाभिलषितसिद्धिरुपपादिता चैतन्मीमांसायां सर्वेभ्यः कामे-भ्यो यद्दर्शपूर्णमासावित्येतद्वाक्यविचारः । यत्र स्मृत्यन्तरेषु तिथिषु वारनक्षत्रप्रयुक्त्यापृथक् फलानुपपात्तानि अत्रापि पूर्वोक्तरीत्या नैकफलसिद्धिर्द्रष्टव्या ।

विष्णुः ।

सततमादित्येऽङ्गि आङ्गं कुर्वन्मरोग्यमाप्नोति सौभाग्यं चन्द्रे समरविजयं कौजे सर्वान् कामान् बौधे विद्याम-भीष्टां जीवे धनं शौक्रे जीवितं शनैश्चर इति ।

ब्रह्मपुराणे ।

अश्विन्यां प्राप्नुयादश्वान् भरण्यामायुरुत्तमम् ।

कर्त्तिक्यायां विष्णवरत्नं आहलक्ष्मणवाप्नुयात् ॥

प्राजापत्ये तथा पुष्टिं सौम्ये चौजः सुशोभनम् ।

आर्द्रायास्तु वरासिद्धिं पुत्तान् श्रेष्ठान् पुनर्वसौ ॥

तिथौ सुताक्षीचधन्वर्णान् सर्पे च लभते धनम् ।

जातिश्रेष्ठं मघास्त्रेव भाग्ये सौभाग्यमुत्तमम् ॥
 दानशक्तिमर्थमणि हस्ते श्रेष्ठं महर्षिभत् ।
 त्वाष्ट्रे दुहितरं पुण्यां स्वातौ बाणिज्यमुत्तमम् ॥
 विशाखायां शुभान् पुत्रान् मैत्रे चाप्यहतां गतिम् ।
 ज्येष्ठायाश्चाधिपत्यन्तु मूले चारोग्यमुत्तमम् ॥
 आषाढ्यासु पयोलाभमुत्तरासु विशोकताम् ।
 अवशे च गतिं पुण्यां धनिष्ठासु धनं महत् ॥
 वारुणेन कर्षेर्वृद्धिर्वैशस्त्रे* वाचिकम्बहु ।
 बह्वीर्गाथात्तरायाश्च पौष्णे कुप्यं महानिधिम् ॥
 इति सच्चिन्त्य योगिन विधिना साधयेच्च यत् ।
 स तस्मिन्दिवसे आह्वे भक्त्या सन्तर्पयेत्पितृन् ॥

अथ नित्याधिकारः ।

देवलः ।

अयुग्मास्तथयः सर्वा युग्माद्याः प्रतिपूजिताः ।
 कालतः पूजितौ मासौ माघप्रोष्ठपदावुभौ ॥
 पक्षयोः शुक्लपक्षादि बहुलं आहपूजितः ।
 उक्ता तिथिः परिचयान्नक्षत्रेषु प्रवक्ष्यते ॥
 उत्तरा अवशा तिथौ मृगशीर्षम्रजापतिः ।
 हस्ता शतभिषक्स्त्राती चित्रा पितृमयास्त्रिनी ॥

नक्षत्राणि प्रशस्ताणि सदैवैतानि पैत्रिके ।

अपराणि च ऋक्षाणि प्रोच्यन्ते कारणात्कचित् ॥

अपराणि धनिष्ठादीनि कारणैर्माघपञ्चदशीयोगादिभिर्वर्ज्या-
न्याह

गार्ग्यः ।

नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजम्बनि ।

एषु श्रावं न कुर्वीत गृही पुन्रधनक्षयात् ॥

त्रिजम्बदिनं जम्बनक्षत्रं जम्बतिथिः तारा चेति त्रिजम्ब ।

तथा ।

भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमवासु च ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

बृहद्गार्ग्यः ।

प्राजापत्ये च पौष्णे च पितृर्चं भार्गवे तथा ।

यसु श्रावं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति ॥

प्राजापत्यं रोहिणी पौष्णं रेवती पित्रर्चं मघा ।

तथा ।

भरणीकृत्तिकाश्चैव सायश्चैव विवर्जयेत् । इति ।

महाभारते ।

नक्षत्रे च न कुर्वीत यस्मिन्नातो भवेन्नरः ।

न प्रोष्ठपदयोः* कार्यं न चाग्नेये च भारत ॥

दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरिञ्च विवर्जयेत् ।

आम्येयकृतिका । दारुणानि आर्द्राश्लेषा ज्येष्ठा मूला विजयार्ध-
पञ्चमचतुर्दशचयोदशश्च प्रत्यरिञ्चेति ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

साधारणध्रुवोद्यमैश्च च न शस्यते मनुष्याणां प्रेतक्रिया
कथञ्चित्पुष्करे यमलधिष्णोः च ।

साधारणानि कृतिका विशाखा । उत्तराश्वयं रोहिणी च
ध्रुवाणि । पूर्वार्धयं भरणी मघाश्लेषाणि । मैत्रमनुराधा ।
त्रिपुष्करं त्रिपात्रक्षत्रभद्रातिथिगुरुशुक्रभौमवारादियोगः* ।
यमलधिष्णामश्विनी । एवमन्यान्यपि विहितानि निषिद्धानि
स्मृत्यन्तरतोऽवगन्तव्यानि । येषु न विधिर्न प्रतिषेधस्तान्यपि
विहिताभावे ग्राह्याणि प्रतिदिनमपरपक्षत्राक्षकरणे पूर्वोक्त-
तिथ्यादिदोषो नास्ति ।

तथाच कार्णाजिनिः ।

नभस्वस्यापरे पक्षे श्राद्धार्थं दिने दिने ।

नैव नन्दादिवर्ज्यस्यान्नैव वर्ज्या चतुर्दशी ॥

दशम्यादिपक्षत्रये चतुर्दशी वर्जनीया ।

यदाह मनुः ।

क्षणापक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

* कार्त्तनान्यथोक्तस्त्रिपुष्करयोगः । यथा, श्रीपतिरत्नमालायां विषमचरार्धं धिक्त्वं
भद्रातिथिर्यदि जायते दिनकरशनिष्ठापुत्राणां कथञ्चन वासरेषु । विषमचरार्धधित्वं एक-
त्रिपादरूपेणोभयरात्रिप्रविष्टं नक्षत्रम् ।

आहे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथैतराः ॥

अत्रादिशब्देन पञ्चम्यपक्रमस्य गृह्यते ।

एवञ्च ।

प्रतिपत्त्यभूतिष्वेकां वर्ज्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

इति याज्ञवल्कावचनं पञ्चम्यादिपक्षेष्वतिष्ठते* । अपरपक्षे तु
या भरणी सा महाभरणीत्युच्यते । तथा मध्याष्टमी गयेत्युच्यते† ।

तदुक्तं मात्स्ये ।

भरणी पिष्टपक्षे तु महिमा परिकीर्त्तिता ।

अस्यां आहङ्कृतं येन स गयाआहङ्कवेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

आषाढ्या पञ्चमे पक्षे गयामध्याष्टमी स्मृता ।

अयोदशी गजच्छायागयातुल्ये तु पैटके ॥

सत्रासिविषये वायुपुराणे विशेषः ।

सत्रासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्तैः कार्या अमातिथिः‡ ।

महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्व्येण तु ॥

अयोदशीविषये शङ्खलिखितयमाः ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

जातं पुत्रं प्रशंसन्ति पिप्पलं शकुना इव ॥

मधुमांसेन खड्गेन पयसा पायसेन वा ।

* पञ्चमीप्रभृति वापरपक्षस्य इत्याद्युक्तकल्पकरणेऽवतिष्ठते इत्यर्थः । † अत्र तथा-
शब्दस्मरणात् यथा भरणी गयातुल्या तथा अष्टमी इत्यवगम्यते अतो मात्स्यब्रह्मण्ड-
पुराणेषु तथैवीकम् । ‡ पुत्तः कुर्याद्यथातिथि इति पाठान्तरम् ।

एष दास्यति नस्तृप्तिं वर्षासु च मघासु च ॥

इत्यत्र त्रयोदश्यां युगाद्यादिब्राह्मव्यतिरिक्तब्राह्मं पुन्रवता
पुन्ररहितेन च पिण्डसहितमेव कर्त्तव्यम् । मघायुक्तायां
तस्यां ज्येष्ठपुन्रवता पिण्डरहितमेव ब्राह्मं कुर्यात् । कन्या-
गतापरपक्षप्रकरणे देवीपुराणे पिण्डनिषेधात्

तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदैवते ।

ऋते पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ॥

इति पूजा ब्राह्मम् । यच्च त्रयोदश्यां युवानस्तस्य म्रियन्ते इति
कात्यायनवचनात् कर्त्तव्यमिति तस्यार्थः । अतः कन्या-
गतापरपक्षाधिकारे मघायुक्तत्रयोदश्यां विद्यमाने ज्येष्ठवता
पिण्डरहितं ब्राह्मकर्त्तव्यमिति सिद्धम् ।

यश्चाङ्गिरसः ।

त्रयोदश्याङ्गणपक्षे यः ब्राह्मं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयात्ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥ इति
ब्राह्मभाननिषिद्धं तस्मातामहवर्गपरित्यागेन केवलपितृक-
ब्राह्मविषयम् ।

ब्राह्मं नैकस्य वर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ।

अद्विषास्तस्य येऽपि स्युः प्रजा हिंसन्ति तेऽप्रजाः ॥

इति कात्यायिनिष्पन्नात् । कन्यागतापरपक्षचतुर्दश्यां शास्त्र-
विहितमार्गेण महाप्रस्थानादिभिर्मृतानामेकोद्दिष्टं ब्राह्मं कर्त्तव्यं
नान्वेषाम् ।

तथाच ब्रह्माण्डपुराणे ।

प्रायोनाशकः शस्त्राग्निद्विषोद्वन्निनान्तथा ।

चतुर्दृश्यान्तु कर्त्तव्यं पित्रर्थमिह निश्चयः ॥

मरीचिः ।

विषशस्त्रश्चापदाहितिर्थाग्नाङ्गणघातिनाम् ।

चतुर्दृश्यां क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥

समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य तु ।

एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं चतुर्दृश्यां महानयः ॥ इति ।

विषादिमृतगणपरिपठितस्य शस्त्रहतस्यैकोद्दिष्टविधानात्
विषादिमृतानामप्येकोद्दिष्टमेव । अत्र कैश्चिदुक्तम् । वसन्ते
ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतित्यत्र यथा वसन्त एव ब्राह्मणोऽग्न्याधानं
कुर्यान्नान्यत्र ब्राह्मण एव वसन्ते नान्य इत्युभयनियमस्तथा
चतुर्दृश्यामेव शस्त्रहतस्य नामावास्यादितिथौ शस्त्रहतस्यैव
चतुर्दृश्यां नान्यस्येति तदयुक्तम् । यस्य पिता शस्त्रहतस्तस्य
चतुर्दृश्यामेव पितुरेकोद्दिष्टे पितामहादिदृष्टिर्न स्यात् ।
पितामहाद्युद्देशाभावादिहितच्चापरपक्षप्रकरणे पितामहा-
देरपि तर्पणीयत्वम् ।

काङ्क्षन्ति पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ।

तस्मात्तानत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन तु ॥

* प्रायोऽनशनशस्त्रापि इति हेमाद्रौ पाठः । † प्रेतत्वपरित्यागेन पिद्वत् प्राप्तैः ।

पितामहादिभिः सह सपिण्डीकरणाग्नेतत्वपरित्यागेन पिद्वत्प्राप्ताः सारूप्यमागतस्त्रा-
पौत्र्यं इति हेमाद्रिः । ‡ भविष्यपुराणे इति कृत्वा हेमाद्रौ एतद्वचनं लिखितम् ।

मध्याज्यतिलमिश्रेण त्विति देवीपुराणवचनं तु साक्षात्तिथ्यन्तर-
कर्त्तव्यतां प्रतिपादयति ।

आह्वेषु विपन्नानां जलाम्निभृगुपातिनाम् ।

चतुर्दश्यां भवेत्पूजा ह्यमावास्यान्तु कामिकी ॥

इति । पूजा आहम् । अमावास्या इति तिथ्यन्तरोपलक्षणार्थम् ।
अपराकं तत्र चैकस्य शस्त्रहतस्य एकोद्दिष्टविधानं न तु त्रयाणां
तथात्वे पार्वणमेवेत्यनेन ग्रन्थेन त्रयाणां शस्त्रहतत्वे पार्वण-
मेवेत्यभिहितम् । स्मृतिचन्द्रिकायामपि । एकस्मिन् द्वयोर्वैको-
द्दिष्टविधिरिति स्मार्त्तवचनमुपन्यस्यैकस्मिन् द्वयोर्वैत्यभिधानात् ।
एषु पितृपितामहप्रपितामहेषु नैकोद्दिष्टमिति गम्यत इत्युक्तम् ।
एतच्चिन्त्यं तथा हि आहृत्य तावद्वचनं नास्ति त्रिषु मतेषु
पार्वणमेव कर्त्तव्यमिति । एकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमित्येतत्तु वचनं
प्राप्तमेकस्मिन् द्वयोर्वैत्येतदपि द्वयोरेकोद्दिष्टप्रापकं न तृतीयस्य
निवर्त्तकम्, तथात्वे तात्पर्यभेदादाक्यभेदप्रसङ्गेः । न च
परिसंख्याश्रयणं सूचितं दासत्रयापत्तेः । तस्मात्पितादिषु
त्रिषु मृतेष्वेकोद्दिष्टमेवेति सिद्धम् । यदा त्वस्यामेव चतुर्दश्यां
पितादिसावकारिकं प्राप्तं पार्वणायकमेकोद्दिष्टायकं चतु-
र्दशीत्याहं च तदा समयाह्णपार्वणस्याहे न्यूनाह्णेकोद्दिष्टस्यान्त-
र्भावस्य सुकरत्वाद्देशकालकर्तृणां देवतायास्तृप्तिरूपफलस्यै-
कत्वान्नन्वेव पार्वणैकोद्दिष्टयोरनुष्ठानं न पृथगिति निर्णयः ।
एवमभिहितः सकलोऽप्यापरपक्षिकप्रपञ्चः ।

तत्र आवासाभवे

सुमन्तुः ।

सूर्ये कन्यास्थिते कुर्युः* श्रावणं ये न गृह्णाद्भयः* ।

धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिष्ठासपीडनात् ॥

येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यान्न चेद्दत्तं पितृणां वै महालये ॥

दीपान्विता पञ्चदशीति तुलासंक्रमणकालोपलक्षिका ।

कार्णाजिनिः ।

कन्यां गते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।

तावन्नेतपूरी शून्या यावद्दृष्टिकदर्शनमिति ॥

अथ संक्रान्तिकालः ।

तच्च वृहद्विशिष्टः ।

अयने विषुवे चैव चतस्रः षडशीतयः ।

चतस्रो विष्णुपद्यः स्युः संक्रान्त्योः† द्वादश स्मृताः ॥

सृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने ।

विषुवे द्वे तुलामेषे गोलमध्ये ततोऽपराः ॥ इति ।

सृगः मकरः । गोलमध्ये अयनविषुवगोलमध्ये । गोलं चल-

नम्‡ । ततोऽपराः ततोऽपराः संक्रान्तयः स्युरित्यर्थः ।

* गृह्णाद्भयः । † संक्रान्तय इत्यस्य स्थाने संक्रान्त्य इति चार्धः । ‡ तथाऽपरा इति
नीडोपपत्त्यै पाठः । § गोलो राशिचक्रमिति गौडः ।

ज्योतिर्वशिष्ठः ।

वृषद्विचक्रकुम्भे च सिंहे चैव यदा रविः ।

एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकम्फलम् ॥

कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।

षडशीतिमुखाः प्रोक्ताः षडशीतिगुणाः फलैः ॥

अथञ्च संक्रमकालो निमेषादपि स्वल्पतर इति दीर्घकाल-
साध्यकर्मस्वङ्गत्वमस्य कथमित्याकाक्षायां

स एव ।

संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मोदुर्ज्ञेयः पिहितेऽक्षयैः ।

तद्योगाच्चाप्यधोर्द्ध्वं त्रिंशन्नाशः पवित्रिकाः ॥ इति ।

एतच्च सामान्येन फलसंक्रान्तिक्षणसंस्पृष्टपूर्वोत्तरकालस्य
पावित्रं प्रथयति विशेषस्तु वचनान्तरेभ्योऽवगन्तव्यः ।

तथाच वृद्धवशिष्ठः ।

अतीतानागते पुण्ये द्वे तूदग्दक्षिणायने ।

त्रिंशत् कर्कटे नाशो मकरे विंशतिः स्मृताः ॥

यत्तु अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परेति तत्तत्सन्नि-
हितनाडीनां विंशतेः पुण्यतमत्वप्रतिपादनार्थम् ।

अतएव वशिष्ठः ।

या याः सन्निहिता नाशस्तास्ताः पुण्यतमा इति ।

सन्निधिविशेषात् फलविशेषः श्रूयते । एतदुक्तं भवति सर्वत्र-

धस्त्रिंशन्नाद्य ऊर्ध्वं च त्रिंशन्नाद्यस्य पुण्यकालः कचिदथ एव
कचिदूर्ध्वमेव । कचिदुभयत्रापि दशादिदण्डपरिमितः कालः
पुण्यतरः । तत्रापि सन्निहितः पुण्यतम इति । एवञ्च सकल-
वचनविरोधः परिहृतो भवेत् ।

बृहवशिष्ठः ।

वर्त्तमाने तुलामेषे नाद्यस्तूभयतोदश ।

तथा ।

पुण्यायां विष्णुपद्यान्तु प्राक् पश्चादपि षोडशः ।

षडशीत्यां व्यतीतायां षष्टियुक्तास्तु नाडिकाः ॥

गर्मः ।

भविष्यत्ययने विष्णोर्वर्त्तमाने तथा विधौ ।

षडशीतिमुखे चैवाप्यतीते चोत्तरायणे ॥

वर्त्तमाने विधौ मध्ये इत्यर्थः ।

ऋत्यन्तरमपि ।

मध्ये विषुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादौ ।

षडशीतिमुखेऽतीते तथोदगयने च भूरिफलम् ॥

ज्योतिर्वशिष्ठः ।

अहःसंक्रमणे पुण्यमहः कर्त्तव्यं प्रकीर्त्तितम् ।

संक्रमसु निशीथे स्यात् षड्यामाः पूर्वपश्चिमाः ।

संक्रान्ति काला विज्ञेयास्ततः क्षानादिकं चरेत् ॥

बृहवशिष्ठः ।

अङ्गि संक्रमणे पुण्यमहः कर्त्तव्यं प्रकीर्त्तितम् ।

रात्रौ संक्रमणे पुण्यं न तु सन्निहितरात्रिगता नाद्यः पुण्या
इत्यर्थः । एतदुक्तं रात्रौ संक्रमणे पुण्यमित्येतद्वाक्यं न तावद्-
समर्थं प्रत्याययति साक्षात् नापि वाक्यान्तरं प्रत्युत विपरी-
तार्थद्योतकं वाक्यमस्ति ।

या याः सन्निहिता नाद्यस्तास्ताः पुण्यतमा इति ।

किञ्च ।

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।

ज्ञानदानादिकं कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु च ॥ इति ।

रात्रावपि ज्ञानदानाद्यधिकारात्सन्निहितरात्रिगतनाडीपरि-
त्यागकरणाभावादयञ्च संक्रान्तिशब्दोऽयनपर इति स्मृति-
चन्द्रिकाकार आह । न चायं प्रतिप्रसवः सर्वसंक्रान्तिषु
युज्यते । अयनद्वयव्यतिरिक्तसंक्रान्तौ रात्रिगतायां दिनएव
संक्रान्त्यभिधानादित्यनेन यत्येन रात्रौ ज्ञानं न कुर्वीत दानं
चैवेत्यस्य प्रतिप्रसवः । दिनसंक्रान्तिक्रत्याभिधायकं वचनम्
वाग्निष्टमुदाहृतम् ।

तस्मिन्नेव प्रकारे ।

अर्धरात्रादधस्तस्मिन्माध्याह्नस्योपरिक्रिया ।

जह्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्पहरद्वयम् ।

पूर्णं चेदर्धरात्रन्तु यदा संक्रमते रविः ।

प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्ता मकरकर्कटौ ॥ इति ।

अत्रापि दिन एव कर्त्तव्यं न रात्रावित्ययमर्थो न प्रतीयते ।

दिनस्यापि पुण्यकालत्वप्रतिपादनत्वेनाप्युपपत्तेः । तस्मा-

दयमर्थः अहःसंक्रमणे त्वहः पुण्यकालः रात्रावर्द्धरात्रादध-
 श्वेदपराह्णोऽपि अर्द्धरात्रे चेद्दिनद्वयमूर्ध्वं चेत्यरेद्युः पूर्वाह्णो-
 ऽपि इति । अत्रापि या याः सन्निहिता नाद्य इत्यनुसन्धेयम् ।
 मकरकर्कटयोस्तु नैवं मुक्त्वा मकरकर्कटाविति स्मरणात् ।
 तर्हि तत्र कथमित्याकाङ्क्षायामिदमुपतिष्ठते ।

अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परेति ।

अत्रापि विशेषो भविष्योत्तरे ।

मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः ।

प्रभाते वा निशीथे वा कुर्यादहनि पूर्वतः ॥

कार्मुकस्तु परित्यज्य भूषं संक्रमते रविः ।

प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि* ।

भूषो मकरः । कार्मुकं धनुः । पूर्वतः पूर्वत्र ।

तथा वृद्धगार्ग्यः ।

यद्यस्तमयवेलायां मकरं याति भास्करः ।

प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ॥

अर्द्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने ।

पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः ॥

अत्रापि कर्कटे पूर्वतः विंशतिघटिकात्मकः कालः । मकरे च
 परविंशतिघटिकात्मकः कालः पुण्यतर इत्येव । अतएव पुण्य-
 तरपूर्वकालसन्निहितः पूर्वदिनकालः पुण्यतरपरकालसन्नि-

हितः परदिनकालश्च कर्कटमकरयोः आद्यादिषु पाद्मः
सन्निहितपूर्वकालासम्भवे ।

अथ ग्रहणकालः ।

तत्र वृहगार्ग्यः ।

पूर्णिमाप्रतिपत्तन्वी राहुः सम्पूर्णमण्डलम् ।

यसते चन्द्रमर्कश्च दर्शप्रतिपदास्तरे ॥

ब्रह्मसिद्धान्ते ।

यावत्कालः पर्वणोऽन्ते यावान् प्रतिपदादिमः ।

रवीन्दुग्रहणानेहा स पुण्यो मिश्रणाद्भवेत् ॥

पर्वान्तकालो यासकालः । प्रतिपदादिकालो मोक्षकालः ।

व्यासः ।

त्रिदशाः स्वर्गसमये दृष्यन्ति पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यकालेन मोक्षकाले तु राक्षसाः ॥

उत्तममध्यमकनिष्ठकाला इत्यर्थः ।

विष्णुः ।

सम्यारात्रोर्न कर्त्तव्यं यावत् खलु विचक्षणैः ।

इयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥

मत्स्यपुराणे ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव मरुते पुत्रजम्बनि ।

मलमावेऽपि देयं स्वाहस्तमक्षयकारकम् ॥

सिङ्गपुराणे ।

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायान्मृतके सूतकेऽपि च ।

अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी मृत्युं न विन्दति ॥

सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।

तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

एकग्रन्थस्य वचनद्वयमध्ये पूर्ववचनं स्नानपरम् उत्तरं आह-
दानादिपरम् अन्यथा पीनरुक्तापत्तेः ।

अङ्गिराः ।

सर्वे वर्णाः सूतके मृतके राहुदर्शने ।

स्नानं आहं प्रकुर्वीरन्दानं श्राव्यविवर्जितम् ॥

बृहवशिष्ठः ।

ग्रहणे संक्रमे वापि न स्नायाद्यदि मानवः ।

सप्तजन्मनि कुष्ठी स्याद्दुःखभागी च जायते ॥

मार्कण्डेयः ।

चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे ।

अक्षयं कथितं पुण्यं चन्द्रार्के तु विशेषतः ॥

दर्शनस्य चक्षुर्व्यापारत्वान्मेघाच्छन्ने स्नानाद्यधिकारो नास्ति
तथा खराशिग्रहणेऽप्येकवारं दृष्ट्वा पश्चात् स्नानादिकं कर्त्तव्य-
मिति केचन वदन्ति तद्विचारणीयमसति बाधके दर्शनं चक्षु-
र्व्यापारएव न तु दर्शनयोग्यता यदि साक्षाच्चक्षुर्व्यापार एव
दर्शनशब्देनात्र गृह्येत तर्हि सूर्यग्रहणस्य रात्रौ चन्द्रग्रहणस्य
च दिवा चक्षुर्विषयत्वाभावात् स्नानदानयोरधिकाराभावात्

स्नानादिनिषेधो नोपपद्यते ।

निषेधश्च षट्त्रिंशस्यते ।

सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न कुत्रचित्* ॥

तस्मादेतद्वचनबलाद्दर्शनं नाम शास्त्रतो दर्शनमङ्गीकर्त्तव्यं ततो-
मेघादिच्छ्वेऽपि दिवा सूर्यग्रहणे रात्रौ चन्द्रग्रहणे च स्नाना-
द्यधिकारोऽस्ति यदि परो विशेषः परिकल्पेत तर्हि एवं
कल्पनीयं प्रक्षुर्गोचरत्वेऽधिकं फलं तदभावे ततो न्यूनमिति ।
ये तु षट्त्रिंशस्यतेऽपि विचिकित्सन्ते तेषामपरार्कविज्ञानेश्वर-
चन्द्रिकाकारहेमाद्रिप्रभृतयः प्रतिभटीकर्त्तव्याः† । एवञ्च
ग्रस्तास्तमये द्वितीयदिने मेघादिभिर्मुक्त्यदर्शनेऽपि शास्त्रदर्शन-
सम्भवात्स्नात्वाभोजनाधिकारोऽस्तीति न्यायतः प्राप्तापवादमाह
मनुः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात्स्नात्वा विशुद्ध्ये ।

अमुक्तयोरस्तग्रयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनीति ॥

महाभारते ।

अर्घ्याग्न्यामत्रयादिन्दोर्यहणेऽभुजिमाचरेत् ।

चतुर्योमादधश्चैव राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

एतच्च बालादिव्यतिरिक्तविषयम् ।

तथाच वृद्धवशिष्ठः ।

सूर्यग्रहे तु नाग्नीयात्पूर्वं यामचतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् विना बालादिसत्तमम्* ॥

बालादिविषये तु मत्स्यः ।

अपराह्णे न मध्याह्णे मध्याह्णे चैव सङ्गवे ।

भुञ्जीत सङ्गवे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजनक्रिया ॥

यः समर्थः स निषिद्धकाले भुङ्क्ते तत्र कात्यायनः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्ता प्राजापत्येन शुद्धाति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्ता त्रिरात्रेणैव शुद्धाति ॥ .

ग्रहणकाले भुक्तौ प्राजापत्यं ततः पूर्वं निषिद्धकाले† तु
त्रिरात्र‡मिति विवेकः । यदा चन्द्रग्रहणे ग्रस्तोदयस्तदा
तस्मिन्नहनि नाद्यात् ।

तथाच मार्कण्डेयः ।

चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव ।

ग्रहणन्तु भवेत्तत्र न पूर्वं भोजनक्रिया ॥

नाचरेत्सङ्गवे तथैवास्तमुपागते ।

यावत्स्यान्नोदयस्तस्य नाग्नीयात्तावदेव तु ।

मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत ज्ञानकृत्वा ततः परम्§ ॥

दृष्टेति ज्ञानोपलक्षणम् ।

तथाच वृद्धगीतमः ।

* बालवृद्धातुरैर्विना इति पाठान्तरम् । † चन्द्रग्रहे तद्विषयीययामचतुष्टयमध्ये सूर्यग्रहे
तद्विषयीययामचतुष्टयमध्ये इत्यर्थः । ‡ त्रिरात्रीपवासः । § ज्ञानं कृत्वा परेऽहनि इति
गीर्णीयस्य पाठः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः ।

राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम् ।

इत्यु विष्णुधर्मम् ।

ग्रहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहो यदा ।

मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ॥ इति ।

एतदपि ग्रस्तास्तमयविषयम् । सूर्ये ग्रस्तास्तं गते ग्रहणात्पूर्वा-

हर्भागो ग्रहणोत्तरभागिनी रात्रिष्वेत्यहोरात्रभोजननिषेधः ।

चन्द्रे ग्रस्तास्तं गते ग्रहणे रात्रिरग्रिमाहस्वित्यहोरात्रम् । अत्र

आहमावश्यकम् ।

तथाच लिङ्गपुराणे ।

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आहं वै राहुदर्शने ।

अकुर्वीणस्तु तच्छ्रावं पक्षे गौरिव सीदति ॥

तथा ।

यस्मिरात्रमुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नात्वा दत्त्वा च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥

एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दत्त्वा च शक्तितः ।

कञ्चुकादिव सर्पस्य निष्कृतिं पापकोशतः ॥

अथ युगादिमन्वादिकालः ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

वैशाखमासस्य तु या तृतीया

नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥

माघे पञ्चदशी अमावास्या ।

तथाच नारदीयपुराणे ।

हे शुक्ले हे च कृष्णे च युगाद्याः कवयो विदुः ।

हे शुक्ले वैशाखतृतीया कार्तिके नवमी च । हे कृष्णे भाद्रपद-
त्रयोदशी माघामावास्या च । ब्रह्मपुराणानुसारेण माघे
पञ्चदशी पौर्णमासी ।

वैशाखे शुक्लपक्षस्य तृतीयायां कृतं युगम् ।

कार्तिके शुक्लपक्षस्य त्रेता च नवमेऽहनि ॥*

अथ भाद्रपदे कृष्णे त्रयोदश्यान्तु हापरम् ।

माघे तु पौर्णमास्यान्तु घोरं कलियुगन्तथा ।†

युगारम्भात् तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः ॥‡

सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य तु ।

अथ वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य तु ॥

ज्येष्ठान्तु वृषसंक्रान्त्यां हापरान्तश्च संख्यया ।§

* वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेता च नवमेऽहनि ॥ इति हेमाद्री पाठः ।

† अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु हापरम् ।

माघे तु पौर्णमास्याश्च घोरं कलियुगं तथा ॥ इति हेमाद्री पाठः ।

‡ संख्या इति हेमाद्री पाठः । § ज्येष्ठान्तु वृषसंक्रान्त्यां हापरान्तश्च संख्या । इति

हेमाद्री पाठः ।

तथाच कुम्भसंक्रान्त्यामन्तं कलियुगस्य तु ।
 युगादिषु युगान्तेषु आहतकामुच्यतेनसा ॥*
 कल्पभेदेन माघपञ्चदश्यां व्यवस्थितिरिति केचित् । वयन्तु
 देशाचारानुसारेण व्यवस्थापयामः ।

पुलस्त्यः ।

अयनद्वितये आहं विषुवद्वितये तथा ।
 युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपनादृते ॥

मत्स्यपुराणे† ।

अयनद्वितये आहं विषुवद्वितये तथा ।
 संक्रान्तिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपनादृते ॥
 वैशाखस्य तृतीयायां नवम्याङ्गार्त्तिकस्य च ।
 आहं कार्यन्तु शुक्लायां संक्रान्तिविधिना नरैः ॥

मन्वादयो मत्स्यपुराणे ।

अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी तथा ।
 तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
 फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी सिता ।
 आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
 आवणस्याष्टमी ज्ञाना तथाषाढी च पूर्वर्णिमा ।

* तथाच कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य तु ।

युगादिषु युगान्तेषु आहतकामुच्यते ॥ इति हेमाद्री पाठः ।

† हेमाद्री मत्स्यपुराण इत्यत्र मत्स्यपुराण इति पठितम् ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता ।

मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥

यत्र कृणोति विशेषनिर्देशस्तत्र कृणौव यत्र विशेषनिर्देशा-
भावस्तत्र सितैव । वृद्धगार्ग्येण तु भाद्रपदसिततृतीया-
फाल्गुनामावास्याषाढदशमीश्रावणाष्टमीर्विहाय मन्वन्तरादयः
कथिताः ।

अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी सिता ।

तृतीया चैत्रमासस्य ज्येष्ठे पञ्चदशी सिता ॥

सप्तमी माघमासस्य पौषस्यामा तथा परा ।

वृश्चिके चाष्टमी कृष्णा मकरैकादशी सिता ॥

गोविन्दद्वादशी कुम्भे मेषे पञ्चदशी सिता ।

कार्तिकी फाल्गुन्याषाढी पूर्णिमा द्वादशी सिता ॥

मन्वन्तरादयश्चैता मुनिभिः परिकीर्तिताः ।

अत्रापि पूर्ववदेव व्यवस्था ।

अथ जीवत्पितृकस्याङ्ककालः ।

तत्र कात्यायनः ।

सपितुः* पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः ॥

अनापवादी मैत्रायणीयपरिशिष्टे ।

उद्वाहे पुनर्जनने पित्रेऽर्घ्यां सोमके मखे ।

तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः ॥

एते षट्काला इत्यर्थः । पित्रेऽर्घ्यां चातुर्मास्येषु तथा पितृ-
पिण्डयज्ञे च । सोमके मखे सोमादौ पुरोडाशपिण्ड-
दानेन च ।

अन्येऽपि विशेषास्तत्रैव ।

अन्वष्टकां गयाप्राप्ती सत्यां यच्च मृतेऽहनि ।

मातुः आहं सुतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवति ॥

यत्तु ।

दर्शश्चाहङ्गयाश्चाहं आहश्चापरपाक्षिकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृण्वेत्तु तर्पणम् ॥ इति ।

गयाश्चाहनिषेधकं वचनन्तु गयाश्चाहोद्देशेन गयां गत्वा आहं न
कर्त्तव्यमित्येतत्परं पूर्वोक्तवाक्यन्तु देवाहयाप्राप्ती सत्यां आह-
विधायकम् ।

मनुः ।

प्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्व्वपेत् ।

विप्रवहापि तच्छ्राद्धं स्वकं पितरमाशयेत् ।

पिता यस्य तु वृत्तस्थो जीवेहापि पितामहः ॥

पितुः स्वनाम सङ्कीर्त्तय कर्त्तयेत्पितामहम् ।

पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः ॥

पूर्वेषां पितामहादीनां पितुः स्वनाम सङ्कीर्त्तय अस्मत्पितुः

पितामह इति स्वप्रपितामहनामापि पिण्डदानादिषु गृह्णीया-
दित्यर्थः ।

भविष्यपुराणे ।

जीवमानेन देयं स्याद्यस्माद्भरतसत्तम ।

तस्माज्जीवत्पिता कुर्यात्पिण्डनिर्वापनं न हि ॥

पितरि पितामहे च जीवति तेषां पितामहे पितरि मातामहे
प्रमातामहे च जीवति नैव कुर्यात् । यस्य पिता प्रेतः स्यात्स
पित्रे पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं दाभ्यां दद्यात् । यस्य
पितापितामहौ च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पिता-
महप्रपितामहाय दद्यात् । यस्य पितामहः प्रेतः स्यात्स तस्मै
पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं दाभ्यां दद्यादिति नियमः ।
यो जीवति पितॄणां मध्ये तं विहाय अन्यान् भोजयेत् स्वपि-
तृस्थानित्येके जीवतामजीवतां वा देयमिति हिरण्यकेतु-
रिति ।

पिण्डपितृयज्ञविषये मनुः ।

पित्रं जीवत्पितुर्नोक्तं पितृयज्ञोऽपि पाक्षिकः ।

येभ्यो वापि पिता तेभ्यो दद्याद्देवानकर्म्मणि ।

दद्यात्त्रिभ्यः परेभ्यस्तु जीवञ्चेन्नित्यं यदि ॥

आपस्तम्बः ।

यदि जीवत्पिता न दद्यादाहोमं कृत्वा विरमेत् ।

न दद्यात्पिण्डमित्यर्थः ।

यज्ञपार्श्वः ।

होमान्तः पितृयज्ञः स्याज्जीवत्पितरि जानतः ।

पितरं भोजयित्वा वा पिण्डौ न पृणुयात्परी ॥

उभौ यद्यव्यतीतौ तु जीवेच्चेत्पितामहः ।

पिण्डं न पृणुयात्पूर्वौ भोजयेत्पितामहम् ॥

इत्यादि वाक्यान्वप्यनुसन्धेयानि । तत्र यथाशास्त्रं व्यवस्था ।

जीवत्पितृकस्याग्निमत एवात्राधिकारः ।

तथाच सुमन्तुः ।

न जीवत्पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः ।

येभ्यएव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साम्निकः ॥

साम्निकः श्रौतेन स्मार्त्तेन वा । स्मार्त्ताग्नेः पिण्डपितृयज्ञविधानात्तत्राधिकारो विवाहादिषु तस्यैवाधिकारकर्तृत्वे । अङ्गरूपश्राद्धाकरणे अङ्गिनो वैगुण्यात्तत्राधिकारः । न च साम्निरित्युपादानादङ्गिकरणेऽपि वैगुण्याभावः अग्निशब्दस्य स्मार्त्ताग्नावपि प्रवृत्तेः श्रौताग्निष्वेव प्रवृत्तिनियमाभावात् । चातुर्मास्यगते पित्रेऽष्ट्यां सौमिकमखे वाहिताग्नेरेवाधिकारात्तत्रत्यश्राद्धे स्मार्त्ताग्नेर्नाधिकारः । यदि पूर्वोक्तकालेषु श्रौताग्नेरेवाधिकारस्तदाहिताग्नेरित्येव ब्रूयात् साम्निक इति । तस्मादग्निद्वयवतामप्युक्तकाले श्राद्धाधिकारः सिद्धः ।

अथाधिमासे विहितानि निषिद्धानि च ।

तत्र श्रातातपः ।

एकसंज्ञौ यदा मासौ स्यातां संवत्सरे क्वचित् ।

तत्राद्ये पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे ॥

व्यासः ।

षष्टिभिर्दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः ।

देवकार्याणि पूर्वस्मिन् पितृकार्याणि चोभयोः ॥

देवकार्याणि नित्याग्निहोत्रवैश्वदेवादीनि तथा पितृकार्याणि
अथावश्यकान्येव । एवं वचनद्वयबलादावश्यकानां देवपितृ-
कार्याणामुभयत्र कर्त्तव्यता प्रतीयते । एवमादीन्यन्यान्यपि
वचनान्यावश्यकदेवकार्यपितृकार्यविषयाणि ।

तथाच ब्रह्मसूतिः ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रयतः सन्नलित्नुवे ।

तीर्थश्राद्धं मज्जच्छाया प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥

नित्यं यद्वकरणे कालातिक्रमनिमित्तं प्रायश्चित्तं श्रूयते यथा
अग्नये पथिक्रते पुरोडाशमष्टकपालं निर्व्वपेद्यो दर्शपौर्णमास-
वाजी सन्नमावस्यां वा पौर्णमासीं वापि अतिपातयेदिति
नैमित्तिकं यस्याग्निर्गृहान्निर्दहेत् का तत्र प्रायश्चित्तिरित्युप-
क्रम्य या गृहदाहेष्टिर्विहिता तन्नैमित्तिकम् । अयमभिप्रायः ।
यस्यातिक्रमे प्रायश्चित्तप्राप्तिः यस्य गृहदाहेष्ट्यादेः मासान्तरे
विहितकालासम्भवेन मज्जमास एवावश्यकमनुष्ठानं तत्सर्व्व-
मधिमासे कर्त्तव्यमिति ।

गृहपरिशिष्टे ।

अवष्टकारहोमास पर्व्वं चाग्रयणं तथा ।

मज्जमासेऽपि कर्त्तव्यं काम्या दृष्टीर्विवर्ज्जयेत् ॥

अवष्टकारहोमाः अग्निहोत्रोपासनवैश्वदेवाद्याः दर्शपौर्णमासौ
षष्ठ्यं पार्व्यं स्यात्प्राक्पाकश्च अग्रयणं अग्रायणेष्टिः आपदि
पुरातनधान्याभावे कर्त्तव्याग्रयणेष्टिर्न त्वनापदि स्मृत्यन्तरेष्व-
ग्रयणनिषेधात् ।

यमः ।

गर्भे वार्धुषिके भृत्ये आहकर्मणि मासिके ।

सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत् ॥

तीर्थस्नानं जपो होमो यवव्रीहितिस्तादिभिः ।

जातकर्मणादिकर्मणि नवश्राद्धं तथैव च ॥

तथा* त्रयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश ।

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम् ।

कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥

गर्भे गर्भनिमित्तपुंसवनादिकर्मणि वार्धुषिके अशीतिभागो
वृद्धिः स्यादित्यादिभिरुक्तवृद्धिग्रहणे भृत्ये भृत्यवेतनदाने आह-
कर्मणि मासिके अमावस्याश्राद्धे केचन ऋष्यशृङ्गवचनमन्यथा
पठित्वा अमावस्याश्राद्धनिषेधमपि कुर्वन्ति ।

वचनम् ।

संवत्सरातिरेको वै मासोयः स्यान्नयोदश ।

तस्मात्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यादिन्दुसंख्ये ॥

इति । अयं पाठो न युक्तः बहुस्मृतिविरोधादनेकानेकनिबन्ध-

कारैरनादृतत्वाच्च । अपरे तु तस्मान्नयोदशे आहं न कुर्या-
न्नोपतिष्ठत इति पठन्ति । अयं पाठो युक्तः । अयं च निषेधो
दर्शनाद्वादिव्यतिरिक्तविषयः । तीर्थस्नानं पूर्वोपक्रान्तं तस्या
जपस्य यवादिभिः होमो नित्यहोमः ।

काठकण्टकपरिशिष्टे ।

मलेनान्यगतं नित्यं कुर्यान्नैमित्तिकीं क्रियाम् ।
सोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मलिनान्ते ॥
तथैवाग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि ।
महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि कर्म यत् ॥
स्पष्टमासविशेषाख्यादिहितं वर्जयेन्नले ॥

महालयो भाद्रपदापरपक्षः । स्पष्टमासविशेष इति मास-
विशेषनामग्रहणेन यदिहितं वैशाखे कर्त्तव्यमित्येवं तदपि ।

तथा ।

प्रेतमास्यादिमारभ्य आहं पिण्डीदकक्रियाः ।
सपिण्डीकरणान्ताच्च यथाकालमुपस्थिताः ।
अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यं स्यान्नलिनान्ते ॥

अगस्त्यः ।

न कुर्यान्नलमासे तु कर्माकर्म्म कथञ्चन ।
मुक्ता नैमित्तिकं तत्तु† तत्रैव परिकीर्तितम् ॥

॥ महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्मादि कर्म यत् । स्पष्टमासविशेषाख्यादिहितं वर्जयेन्नले ॥

इति गौडीयस्य पाठः । † आहमिति पाठान्तरम् ।

एकोद्दिष्टन्तु यच्छात्रं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तत्कार्यं पूर्वमासेऽपि कालाधिक्येऽपि धर्म्यतः ॥

एकोद्दिष्टं षोडशब्राह्मणादि । पूर्वमासेऽपि अपिशब्द एवकारार्थं
पूर्वमासमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

कौघुमिः ।

अष्टमस्य घटं दद्यादन्नं वापि सुसञ्चितम् ।

संवत्सरे विवृष्टेऽपि प्रतिमासञ्च मासिकम् ॥

मलमाससृत्तानान्तु सांवत्सरिकं पुनर्मलमासपाते मलमासे एव
कर्त्तव्यम् ।

तथाच भृगुः ।

मलमासे सृत्तानान्तु यच्छाहम्यतिवत्सरम् ।

मलमासे तु तत्कार्यं नान्येषान्तु कथञ्चन ॥

तुशब्दः एवकारार्थः ।

व्यासः ।

अधिमासे विपन्नानां सौरमासं समाश्रयेत् ।

स एव तस्य मासोऽपि आहपिण्डक्रियादिषु ॥

यदा प्रथमवत्सरे दैवादधिमासस्त्रयोदश तथा प्रथमाब्धिक-
मधिमासे एव । अष्टे परिपूर्णं सपिण्डीकरणपञ्चाश्रयेणापि
सपिण्डीकरणम् ।

तथाह वशिष्ठः ।

असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं आहं सपिण्डीकरणं तथा ॥

यत्तु सत्यव्रतेनोक्तम् ।

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

मलमासे न कर्त्तव्यं व्यासस्य वचनं यथा ॥ इति ।

एतदधिमासादन्यत्र मृतस्य सांवत्सरिकविषयं प्रथमाद्धि-
क-
व्यतिरिक्तविषयम् । अत्र मलमासो नामाधिकमास एव न तु
क्षयमासः क्षयमासे तेनैव श्राद्धविधानात् ।

एक एव यदा मासः संक्रान्तिद्वयसंयुतः ।

मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासेऽपि* ग्रस्यत इति ॥

गालवोऽपि ।

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

मासद्वयेऽपि तत्कुर्याद्वाग्नस्य वचनं यथा ॥

मासद्वयेऽपि संक्रान्तिद्वयसंयुक्तत्वात्क्षयमास एव मासद्वया-
त्मकः†। अपिशब्द एवकारार्थे । क्षयमास एव श्राद्धकुर्यादिति ।
एवंविधान्यन्यान्यपि वचनान्यस्मिन्नेव विषये योज्यानि ।
द्वितीयाद्धिकं शुद्ध एव कार्यम् ।

तस्मिंस्तु प्राकृते मासि कुर्याच्छ्राद्धं यथाविधि ।

तथैवाभ्युदयं सर्व्वं नित्यमेकं हि सर्व्वदेति ॥

सत्यव्रतस्मरणात् ।

* मलमासः एकमात्रसंक्रान्तिवर्णयोगात् गौणः क्षयमास इत्यर्थः । † असंक्रान्त-
मासोऽधिमासः श्रुटः स्यादिसंक्रान्तमासः क्षयाख्यः कदाचिदिति स्मरणात् ।

प्राकृते शुद्धे । नित्यं नियमेन । एकमेव शुद्धे कुर्यान्न मासान्तर-
इत्यर्थः ।

यत्तु यमवचनम् ।

आष्टिकं प्रथमं यस्यात्तत्कुर्वीत मलिक्नुचे ।

त्रयोदशे तु सम्प्राप्ते कुर्वीत पुनराष्टिकमिति ॥

तस्यायमर्थः । प्रथमाष्टिकं मलिक्नुचे एव कुर्वीत । पुनरा-
ष्टिकं द्वितीयाद्याष्टिकं त्रयोदशे मासि परिपूर्णं चतुर्दशमास-
प्रथमदिने कुर्यादिति । अधिमासे काम्यव्रतादीनामारम्भः
परिसमाप्तिश्चेति हयमपि निषिद्धं चयमासे तु प्रथमारम्भ एव
निषिद्धः । इति सङ्क्षेपेण मलमासविधिनिषेधौ कर्मणा
दर्शितौ । विशेषस्तु मलमासनिर्णये द्रष्टव्यः ।

उक्ताः आक्षोपयुक्तकालाः । अथेदानीं आद्ये हविर्विशेषात्
प्रीतिविशेषोऽभिधीयते ।

तत्र मनुः ।

यद्विचिरकालाय यश्चानन्याय कल्प्यते ।

षष्ठ्यभ्यो विधिवद्भूतं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

तिलैर्मामिर्व्रीहिर्वैरङ्गिर्मूलफलेन वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन भीष्मासान् हारिषेन तु ।

उरस्त्रेणाथ चतुरः शाकुनेन तु पञ्च वै ॥

षष्मासांश्चागमांसेन पार्श्वतेनाथ सप्त तु ।

अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥

दश मासांस्तु दृष्यन्ति वराहमहिषामिषैः ।

शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥

संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन वा ।

वार्द्धीणसस्य मांसेन दत्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥

कालशाकं महाशल्काः खड्गं लोहामिषं मधु ।

आनृत्यायैव कल्पान्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः ॥

मत्स्यः पाठीनादिः । उरभ्रः मेषः । शकुनिः पक्षी सोऽप्य-

निषिद्धो ग्राह्यः । पृषतश्चित्रमृगः । एणः कृष्णसारः । रुक्:

शम्बरः । गव्येन पयसा । वार्द्धीणसो निगमोक्तः ।

त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।

वार्द्धीणसन्तु तं प्राडुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि ॥

त्रिपिबमिति उदकपानसमये मुखं कर्णद्वयं चोदकमध्ये पिब-

तीति त्रिपिबः । महाशल्को मत्स्यविशेषः । लोहामिष-

मिति लोहनामा लोहपृष्ठाख्यः पक्षिविशेषः सोऽपि वार्द्धीणस-

इति व्यपदिश्यते ।

तथाच निगमे ।

कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।

सर्व्वैर्वार्द्धीणसः प्रोक्त इत्येषा नैगमश्रुतिरिति ॥

अथवा लोहः लोहकागः । आद्ये मांसोपादानं क्षत्रियादि-

विषयम् । मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोरिति पुन-

स्तेन क्षत्रियादीनां मांसनियमाच्छागमेषयोरालम्भः कर्त्तव्यः

इतरेषाम्बु न ।

तथाच कात्यायनः ।

ह्यागमेषा आलम्ब्याः शेषाणि क्रीत्वा लब्धा वा स्वयं
मृतानां वाहृत्य पचेदिति ।

शङ्खः ।

क्षत्रियैर्मृगयायान्तु विधिना यदुपाहृतम्* ।
आवृत्तकाले प्रशंसन्ति सिंहव्याघ्रहतञ्च यत् ॥

विष्णुः ।

शकैः श्यामाकैः प्रियङ्गुनीवारैर्मृगैर्गोधूमेभ्यः मांसं
प्रीयन्ते ।

पैठीनसिः ।

घृतेन मांसं प्रीणाति ।

आदित्यपुराणे ।

मधुकं रामठञ्चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ।
आवृत्तकर्मणि शस्तानि सैश्वर्यं त्रपुष्पं† तथा ॥

रामठं हिङ्गु ।

वायुपुराणे ।

श्यामाका हस्तिनामानो विद्धि तान्यन्ननिःसृतान् ।
प्रसाविका प्रियङ्गुश्च मुद्गाश्च हरितास्तथा ।
प्रशान्तिकाः कोविदारा याद्याः स्त्र्यः आवृत्तकर्मणि ।
एतान्यपि समानि स्युः श्यामाकानां गुणैर्हिजाः ॥

* उपार्ज्वमिति पाठान्तरम् । † त्रपुष्प इति भाषा ।

कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः सूर्यवशालयः ।
 महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ।
 कृष्णाः श्वेता लोहिताश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्माणि ॥
 विष्वामलकमृहीकं पनसाम्नातदाडिमम् ।
 भव्यं पारावताक्षोटखर्जूरं गिरिसम्भवम् ॥
 कसेरुः कीविदारश्च तालकन्दस्तथा विसम् ।
 तमालं शतकन्दश्च तथा वै शीतकन्दली ॥
 कालेयङ्गालशाकश्च सुनिषणा सुवर्चसा ।
 मांसं शाकं दधि क्षीरं शस्तं वेचाङ्गुरस्तथा ॥

मासाख्यं दधिशाकश्च इत्यपि पाठः ।

कटफलं कौङ्कुनी द्राक्षा लकुचं मीचमेव च ।

अलातु ग्रीवकं चारु कर्कन्धुर्मधुसाह्वयम् ॥

कर्कन्धुविशेषणानि अलातु ग्रीवकमित्यादीनि । अत्र पाठान्तर-
 मपि ।

कर्कन्धुग्रीवकं चारुतिन्दुकं मधुसाह्वयम् ।

वैकङ्कतं नारिकेलं शृङ्गाटकपरुषकम् ॥

पिप्पली मरिचश्चैव पटोलं वृहतीफलम् ।

एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ।

नागरं चात्र वै देयं दीर्घमूत्रकमेव च ॥

प्रसाधिकाख्यं धान्यम् । यवशालयो यवप्रभेदाः शालिभेदा वा ।

महायवा वेणुयवाः । मधूलिका यावनालविशेषः । अथैव

विशेषणकृष्णा श्वेता लोहिता चेति कल्पतरुकारः । गोविन्द-

राजसु स्मृतिमञ्जर्यामन्यथा व्याचख्ये । कृष्णाः कृष्णगौराख्याः
 षष्टिकशालिप्रभेदाः गौरषष्टिकाः श्वेता लोहबालाख्याः शालयो
 लौहाः । मृहीका गोस्तनी द्राक्षा । भव्यं पारावतं कृतमाल-
 विशेषः । आचोटकं काश्मीरप्रसिद्धम्फलम् । गिरिसन्धवं
 पीलुफलम् । कसेरुः कूलजो मूलविशेषः । कोविदारं श्वेत-
 काञ्चनारसदृशम् । तालकन्दो बालमूली । शतकन्दं शतावरी ।
 शीतकन्दली शालूकम् । कालेयं करालाख्यं शाकम् । सुनिषणा
 चाङ्गेरीसदृशं शाकम्* । यदा मांसाक्षमिति पाठस्तदा सुव-
 र्चलादयः शाकविशेषाः । कौङ्कनदेशोद्भवा कौङ्कनी द्राक्षा ।
 भोचं कदलीफलम् । कर्कभुर्वदरीविशेषः । शृङ्गाटकं जलोद्भव-
 मूलफलविशेषस्तत्साहचर्यात् परूषकमपि । तथैव नागरं शुण्ठी ।
 इतरनामान्यप्यभिधानतो देशविशेषनिवासिभिश्चावगन्तव्यानि ।
 एषमादीन्यान्यान्यपि विहितानि स्मृत्यन्तरतोऽवगन्तव्यानि ।

अथ वर्ज्यानि ।

तत्र शङ्खः ।

भूतृणं सुरसं त्रिग्रं† पालकं मधुकं तथा ।

कुष्माण्डालावुवार्त्ताकुकीविदारांश्च वर्जयेत् ॥

पिप्पली मरिचश्चैव तथा वै पिण्डमूलकम् ।

कृतञ्च लवणं सर्व्वं घंशाग्रञ्च विवर्जयेत् ॥

कोविदारपिप्पलीमरिचवंशान्तराणां विहितप्रसिद्धत्वादिकल्पः
एवं हिङ्गुबीजपूरादीनामपि विज्ञेयम् । अथवा पिप्पली-
मरिचयोः शाकादिष्वनिक्षिप्तयोः प्रत्यक्षयोर्निषेधः हिङ्गु-
निषेधः शाकेषु न फलं व्यञ्जनेषु । तथाच वर्ज्यप्रकरणे व्यासः ।
हिङ्गुद्रव्येषु शाकेष्विति शाकविशेषणम् । अन्यथा द्रव्येष्वित्यनेनैव
सिद्धे शाकपदं न दद्यात् ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

आसनारूढमन्नाद्यं पादोपहतमेव च ।
अमेध्यजङ्गमैः स्पृष्टं शुष्कं पर्युषितञ्च यत् ॥
द्विस्त्रिंशं परिदग्धञ्च तथैवाग्रावलेहितम् ।
अर्कराकीटपाषाणैः केयैर्यच्चाप्युपद्रुतम्* ॥
पिण्याकं मथितञ्चैव तथातिलवणञ्च यत् ।
सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥
वह्नावदृष्टाश्च तथा दुष्टैर्योपहृतास्तथा ।
वाससा चावधूतानि वर्ज्याणि श्राद्धकर्माणि ॥
राजमाषास्तथा चैव वर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नतः ।
आविकं मार्गमौद्गञ्च सर्व्वमेकशफञ्च† यत् ।
माहिषं चामरः‡ चैव षयो वर्ज्यं विजानता ॥

द्विस्त्रिंशं शाकादिसंस्कारार्थं जीरकादिप्रक्षेपेण यत्पुनः पक्वम् ।
अतएव पाकादौ चैव संस्कारः कर्त्तव्यः यश्च व्यञ्जनादेरौष्णाप-

गमे सति पुनरुत्पातार्थं सोऽपि द्वितीयः पाकः स च वर्ज-
नीयः । अग्रावलेहितमुपभुक्ताग्रभागम् । सिद्धाः कृताः सन्तः
इति । येषु सिद्धे सिद्धेऽप्युत्तरकालं प्रत्यक्षलवणप्रक्षेपः कृतस्ते
ग्राह्याः ।

अथ ब्राह्मणपरीक्षा ।

तत्र मनुः ।

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

तीर्थं तद्व्यकथ्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥

सहस्राणि सहस्राणामनृतं यच्च भुञ्जते ।

एकस्तन्मात्रविश्रितः सर्वानर्हति धर्मतः ॥

ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कथ्यानि च हवींषि च ।

न हि हस्तावसृग्दिग्धीः रुधिरैरेव शुध्यतः† ॥

दूरात्परीक्षा पिष्टपितामहाद्यभिजनाचारादिपरीक्षा प्रदाने

इतरस्मिन्नपि प्रदाने अतिथिवत्पूज्य इत्यर्थः ।

न ब्राह्मणं परीक्षेत देवे कर्मणि धर्मवित् ।

पित्रे कर्मणि सम्प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥

श्रुतवृत्तादिभिः परीक्षेत इत्यर्थः ।

अथ पङ्क्तिपावनाः ।

तत्र मनुः ।

अग्राः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

ओत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

त्रिणाचिकेतः* पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः† षडङ्गवित् ।

ब्राह्मदेयानुसन्तानो धर्मविज्जिष्ठसामगः‡ ।

वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।

शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

सर्ववेदेकस्मिन्वा अग्रा अध्यापकानां मध्ये तु मुख्याः एवं सर्वप्रवचनेषु वेदार्थनिर्वचनेषु । ओत्रियान्वयजा वेदाध्येत-कुलजाः । त्रिणाचिकेतः अध्वर्युवेदभागस्तद्वतं चैतदुभयं योऽधीते यश्च करोति सोऽपि तद्योगात्त्रिणाचिकेतः । पञ्चाग्निर्गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयसभ्यावसथाग्निमान् । त्रिसुपर्णः अध्वर्युवेदभागः तस्यार्थतो ग्रन्थतश्च अध्येता । षडङ्गवित् शिक्षाकल्पादीनामध्ययनतोऽर्थतश्च वेत्ता । ब्राह्मदेयानुसन्तानो

* त्रिणाचिकेतः अध्वर्युवेदभागः । तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेतः इति कुङ्कु-
भट्टः । † त्रिसुपर्णः बहुधा वेदभागः । तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिसुपर्णः । ‡ ब्राह्म-
देयात्मसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च इति मूले पाठः । ब्राह्मविवाहिनीदा तस्या आत्म-
सन्तानः पुत्र इति कुङ्कुभट्टः । ज्येष्ठसामानि आरण्यके गीयन्ते तेषां गाता तां गायति
इति ।

ब्राह्मणविवाहदत्ता ब्राह्मणदेया तत्सन्ततिस्तदनुसन्तानः ब्राह्मण-
देवैव या परम्परया भार्या तत्सन्ततिरिति ज्ञापनार्थमनु-
पदस्याङ्गम् । सततज्ञाता ज्येष्ठसामगः । अथवा ज्येष्ठसामञ्जस-
गानां व्रतं सामानि च तद्योगेन ज्येष्ठसामगः । प्रवक्ता वेदा-
र्थस्य व्याख्याता । सहस्रद इति मेधातिथिः । पूर्णशतवर्षः
शतायुः ।

मत्स्यपुराणे ।

यश्च व्याकुरुते वाचां यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ।

सामस्वरविधिज्ञश्च विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

वायुपुराणे ।

यतिस्तु सर्वविप्राणां सर्वेषामग्रभुग्भवेत् ।

गृहस्थानां सहस्रेण वामप्रस्थशतेन च ।

ब्रह्मचारिसहस्रेण योगी एको विशिष्यते ॥

अथानुकल्पाः ।

तत्र मनुः ।

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने कथ्यहव्ययीः ।

अनुकल्पस्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥

मातामहं मातुलञ्च स्वस्त्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।

दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥

विट्पतिर्जामाता बन्धुमृद्देन शरीरबान्धवः स्नेहबन्धुश्च गृह्णन्ते ।

वशिष्ठः ।

शिथ्यानपि गुणवतो भोजयेत् ।

अथ वर्ज्याः ।

तत्र मनुः ।

न आदे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्य्योऽस्य संग्रहः ।

नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं आदे भोजयेद्भिजम् ॥

यान्नवस्काः ।

रोगहीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णी कुण्डगोली कुनखी श्यावदन्तकः ॥

भृतकाध्यापकः स्त्रीवः कन्याद्रूषभिकस्ततः ।

मित्रध्रुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥

मातापित्रोर्गुरोस्त्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ।

परपूर्वापतिस्तेनः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥

रोगी दीर्घरोगी । पौनर्भवः पुनर्भूपुत्रः । अवकीर्णी ब्रह्मचार्य्येव

स्वलितब्रह्मचर्य्यः । कुण्डगोलकौ परपुरुषोत्पन्नौ—जीवद्वर्त्तरि

कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलक इति मनुः । श्यावदन्तकः

स्वभावतः । भृतकाध्यापको मूढ्यं गृहीत्वाध्यापकः मूढ्यदाने-

नापि अध्यापयिता निषिद्ध एव सद्भिरसद्भिर्वा दोषैः ।

कन्याद्रूषकः कन्याद्रूषी । सोमविक्रयी सोमलताविक्रयी ।

परिविन्दकः—

दाराग्निहोत्रसंयोगं यः करोत्यग्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिसु पूर्वजः ॥ इति मनूक्तः ।

कुण्डाशी कुण्डगोलकसम्बन्धव्रभोजी कुण्डगोलकावभिधाय—

यस्तयोरवमग्राति स कुण्डाशुच्यते द्विज इति मनुस्मरणात् ।

ब्रह्माण्डपुराणे त्वन्यथा ।

चतुःषष्टिपलैः शुद्धैः कुण्डं प्रस्थचतुष्टयम् ।

भवेत्तु यस्य निगरेत्स कुण्डाशी पतत्यधः ॥

वृषलात्मजः वृषलो धर्महीनस्तस्यात्मजः अथवा वृषलः शूद्रः स

आत्मजो यस्य स तादृशः । परपूर्वापतिः परपूर्वा पुनर्भूः । कर्म-

दुष्टाः आहविरुहकारिणश्चकाराहुष्कर्म विरुहाः प्रजननादयः ।

मनुः ।

चिकित्सका देवलका मांसविक्रयिणस्तथा ।

विपणेन च जीवन्तो वज्जरीः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥

यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।

ब्रह्मद्विष्टः परिवृत्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥

पशुपालो वृत्त्यर्थम् । निराकृतिर्नास्तिकः । गणाभ्यन्तरो मठ-

ब्राह्मणादिः ।

कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च ।

पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

कुशीलवो नटः ।

अकारणपरित्यागी मातापित्रीर्गुरोस्तथा ।

ब्राह्मैरर्थोनेश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥

अथ ब्राह्मणनिमन्त्रणविधिस्तन्त्रियमाश्च ।

तत्र वराहपुराणे ।

वस्त्रश्रीचादि कर्त्तव्यं श्वः कर्त्तास्मीति जानता ।

स्थानोपलेपनं भूमिङ्गत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

दन्तकाष्ठञ्च विसृजेद्ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत् ॥

वस्त्रश्रीचादिकमङ्गिः कृत्वा श्राद्धभूमिं परिगृह्यतां दक्षिणा-
प्रवणादिगुणोपेतां कृत्वा रात्रौ विप्रान्निमन्त्रयेत् । ततश्च
ब्राह्मणेभ्यो दन्तकाष्ठं विसृजेत् ।

निमन्त्रणात्प्राक्कर्त्तव्यमाह पैठीनसिः ।

श्वः श्राद्धङ्करिष्यामि इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् सप्त पञ्च

वा श्रोत्रियान्निमन्त्रयेतेति द्वौ विश्वेदेवार्थं त्रयः पित्रर्थ-

मिति पञ्च चत्वारो वैश्वदेवार्थं त्रयः पित्रर्थमिति सप्त ।

न तु द्वौ विश्वेदेवस्थाने पञ्च पितृस्थाने इति समसंख्या
क्वमिति नाङ्गीक्रियते इति चेन्नैवम् । दैवे युग्मानयुग्मान्
यथाशक्ति पित्र एकैकस्येति कात्यायनेन शक्तिसम्भवे एकैका-
दिक्रमेण पितृ अयुग्मब्राह्मणवृद्धिरभिहिता । ततश्च समं
स्यादशुतत्वादिति न्यायेन पित्राद्यष्टकं प्रत्येकं प्रत्येकमेकैकं
वा त्रींस्त्रीन्वा निमन्त्रयेतेति नियतम् । तथाच पित्र
पञ्चानां निमन्त्रणेऽपि पितामहे प्रपितामहोद्देशेन समभागो
न प्रसज्येतेति पूर्वोक्त एव विभागः । अथवा सप्त पञ्चेति
पितृब्राह्मणसंख्ये वा । यत्तु मनुमोक्तम् ।

हो देवे पितृकृत्ये नीनेकैकमुभयच वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥ इति
तत्तु देयकालाद्यभावे विस्तरे क्रियमाणे कर्मवैगुण्यभयाद्विस्तार-
निषेधपरम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम् ।

वशिष्ठः ।

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ॥

अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्व्वस्य प्रकृतस्य तु ।

देवतायतने कृत्वा यथाविधि समाचरेत् ।

प्राग्येदन्नं तदग्नी तु दद्याद्ब्राह्मणचारिणे ॥

देवलः ।

श्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रास्त्रिमन्त्रयेत् ।

निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्व्वभुक्तजने गृहे ॥

अमः ।

जातिक्रियावबोधाद्यैर्गुणैर्युक्तानलोलुपान् ।

प्रार्थयित प्रदोषान्ते भुक्तानश्रयितान्द्विजान् ॥

वेदार्थादेरवगतिरवबोधः । अकृतश्रयनक्रिया अश्रयिताः ।

प्रार्थनप्रकारमाह प्रचेताः ।

कृतापसव्यः पूर्व्वेद्युः पितृन् पूर्व्वं निमन्त्रयेत् ।

भवद्भिः पितृकार्य्यं नः संपाद्यच्च प्रसीदत ।

सव्येन वैश्वदेवार्थं प्रणिपत्य निमन्त्रयेत् ॥

अत्र पूर्वं प्राधान्येन गौरवेणातियाचेन्न तु प्रथममित्यभिप्रायः ।
वैश्वदेविकब्राह्मणनिमन्त्रणस्य पार्थक्यात् सव्येन सव्यां
संस्थितयज्ञोपवीतान्वितेनेति । तत्रैवं प्रयोगः । श्वो नः पिष्ट-
कार्यं भविष्यतीति वा । तत्र विश्वेदेवस्थाने पिष्टस्थाने
आहवनीयार्थं भवद्भिः क्षणः स्वीकर्त्तव्यः । प्रसीदत इति
प्रणिपत्य निमन्त्रणं शूद्रकर्त्तृकश्राद्धे ।

दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा ।

पादावादाय वैश्यो द्वौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकम् ॥

निमन्त्रयीत पूर्व्वेद्युरिति स्मरणात् ।

मत्स्यपुराणे चरणग्रहणे विशेषः ।

दक्षिणं जानुमासाद्य* त्वं मया† निमन्त्रितः ।

एवं निमन्त्र्य नियमान् आवयेत्यैटकान् बुधः ॥

अक्रोधनैः शीघ्रपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।

भवितव्यं भवद्भिश्च मया च† आहकर्म्मणि ॥

पूर्व्वेद्युः निमन्त्रणासम्भवे देवलः ।

असम्भवे परेद्युर्व्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत् ।

निमन्त्रणन्तु भोजनीयब्राह्मणगृहं गत्वा कर्त्तव्यम् ।

तथाचात्रिः ।

प्रथमेऽङ्गि निवासस्थान् श्रोत्रियादीन्निमन्त्रयेत् ।

निमन्त्रणं शिष्यादिभिरपि कार्यम् ।

तथाह यमः ।

स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ।

प्रचेताः ।

सर्वर्षं प्रेरयेदाप्तं द्विजानामुपमन्त्रणे ।

एषु पूर्व्याश्रयणे* यमः ।

अभोज्यं ब्राह्मणस्यासं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्यासं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

ब्राह्मणशूद्रयोरेव निषेधात् क्षत्रियवैश्यकर्तृके ब्राह्मणेन निमन्त्रितेऽपि न दोषः । अतएव प्रचेतोवचने सर्वर्षं प्रेरयेदिति सम्भवाभिप्रायम् ।

अत्रिसु निमन्त्रितविप्रकर्त्तव्यमाह ।

ते तं तथेत्यविघ्नेन गतेयं रजनी यदि ।

यथाक्रमं† प्रतीक्षेरन् आहकालमतन्द्रिताः ॥

ते निमन्त्रितास्तं निमन्त्रणकर्त्तारं यदीयं रात्रिरविघ्नेन गता तर्हि तथासु इत्युक्त्वा आहकालं प्रतीक्षेरन्नित्यर्थः ।

कात्यायनः ।

अनिन्देनामन्त्रितो नापक्रामेद्विधिवत्केतनं प्रतिगृह्य

शक्तः सन्नापक्रामेत् ।

केतनमामन्त्रणम् । शक्त इत्युपादानादङ्गीकृत्य भोक्तुमसामर्थ्यं सति अतिक्रमे न दोष इत्युक्तो भवति ।

* पूर्व्यः पूर्व्यः त्रेयानिति पाठान्तरम् । † यथाशुतमिति पाठान्तरम् ।

मनुयसौ ।

केतनन्तु यथान्याय ब्राह्मणो हव्यकव्ययोः ।

कथञ्चिद्यदतिक्रामेत्पापः शूकरतां व्रजेत् ॥

निमन्त्रितब्राह्मणपरित्यागे यमनारायणौ ।

केतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयते द्विजः ।

निवारयति दुष्मन्तिरिति नारायणपाठः ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनी च जायते ॥

नारायणः ।

आमन्त्रितस्तु यः आदौ कुर्यादन्यस्य भोक्षणम् ।

संवत्सरकृतं पुण्यं तस्य नश्यति दुर्मतेः ॥

अन्यत्र निमन्त्रितः सन्नन्यत्र यः प्रतिगृह्णाति तं प्रति देवलः ।

पूर्वं निमन्त्रितोऽन्येन कुर्यादन्यप्रतिग्रहम् ।

भुक्ताहारोऽथवा भुङ्क्ते सुकृतं तस्य नश्यति ॥

आमन्त्रित आहृतः सन् आहकालातिपातं न कुर्यात् ।

तथाच ब्रह्माण्डपुराणे ।

आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ।

देवतानां पितृणाञ्च दातुरन्नस्य चैव हि ॥

अथ आहदिने पूर्वाह्णकृत्यम् ।

तत्र प्रचेताः ।

आहभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुर्यादन्तर्धानम् ।

आहकर्त्ता न कुर्वीत दत्तानां धावनं बुधः ॥

यजमानकृत्यमाह देवलः ।

तथैव यन्मिती* दाता प्रातः स्नात्वा सहाम्बरः ।

आरभेत नवैः पाचैरन्नारभश्च बान्धवैः ॥

तथैव पूर्वोक्तप्रकारेण यन्मिती निवतः दाता आहकर्त्ता अन्ना-
रभं पाकारभम् ।

पाकसंभृत्यनन्तरकर्त्तव्यमाह हारीतः ।

पूर्वेषुः ब्राह्मणानामन्वयेदित्यधिकारे शोभूते दक्षिणां
दिशं गत्वा दक्षिणप्रणतान् समूलान् दर्भानाहरेदपदि-
गृहीताद्यापः ।

उग्रना ।

गोमयीदकैर्भूमिभाजनभाण्डशौचं कुर्यात् ।

देवलः ।

तिला नव किरिस्तच सर्व्वतो बन्धयेदजान् ।

असुरोपहतं सर्व्वं तिलैः शुद्धत्यजेन च ॥

ततोऽन्नं बहुसंस्कारैर्नैकव्यञ्जनमभ्यवत् ।

चोष्णपेयसमृद्धञ्च यथाशक्त्युपकल्पयेत् ॥

ततोऽनिवृत्ते मध्याह्ने क्लिप्तरोमनखान्मिजान् ।

अभिगम्य यथामार्गं प्रयच्छेदन्तधावनम् ॥

तैलमभ्यञ्जनञ्चैव स्नानीयञ्च पृथग्विधम् ।

पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्दैवत्यपूर्वकम् ॥

मध्याह्ने अनिवृत्ते मध्याह्नात्पूर्वं मध्याह्न इत्यर्थः । यथामार्गमुक्त-
विधिना दन्तधावनं प्रयच्छेत् । एतच्च पूर्वैद्युरात्रौ दन्तकाष्ठा-
दाने वेदितव्यम् । अभ्यञ्जनं तैलापकर्षकद्रव्यम् । स्नानं स्नानोदकं
स्नानीयम् । सुगन्धिपूर्णमुदत्तनाद्युपयोगि । औदुम्बरं ताम्रम् ।

अथ आर्द्धदिनेऽपराहृत्यम् ।

तत्र यमः ।

ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।

पाद्यमाचमनीयञ्च सम्यगच्छेद्यथाक्रमम् ॥

मार्गचङ्क्रमणजनितीपहृतिशुद्ध्यर्थं पादप्रक्षालनोदकमाचम-
नीयमाचमनोदकम् । चङ्क्रमेण पृथगागमनक्रमेणैकसमयागमने
निमग्न्यणक्रमेणेत्यर्थः ।

यान्नवल्काः ।

अपराह्णे समभ्यर्च्य स्वागतेनागतान् तान् ।

स्वागतमिति प्रश्नरूपत्वात्प्रत्युत्तरं ब्राह्मणैर्दातव्यम् । एवमन्य-
चापि । ततो वैश्वदैविकं यज्ञोपवीतिना पैठकं प्राचीनावी-
तिना कार्यम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

उदङ्मुखस्तु देवानां पितॄणां दक्षिणामुखः ।

प्रदद्यात्पार्ष्ण्यञ्चाग्ने देवपूर्वं विधानतः ॥

कात्यायनः ।

दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान् परिचरन्सदा ।

पातयेदितरं जानुं पितृन्परिचरन्सदा ॥

बौधायनः ।

प्रदक्षिणन्तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणम् ।

देवानामृजवो दर्भाः पितृणां द्विगुणास्तथा ॥

द्विगुणमध्यभङ्गेन द्विगुणीकृताः ।

सङ्कल्पान्तरं मत्स्यपुराणे ।

भवनस्याग्रतो भुवि ।

गोमयेनानुलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डले ।

कर्त्तव्यः इत्यर्थः । गोमूत्रमुदकस्यापि प्रदर्शनार्थं तच्च गोमय-
सहितम् ।

शङ्खः ।

उदक्प्रवमुदीच्यां तद्दक्षिणां दक्षिणाप्रवम् ।

उत्तरे कृतसंयुक्तान् पूर्व्याग्नित्विन्यसेत्कुशान् ।

दक्षिणे दक्षिणायास्तु सतिलान्विन्यसेत्कुशान् ॥

तिलेषु विशेष आपस्तम्बेनोक्तः ।

अटव्यां ये समुत्पन्ना अकृष्टफलितास्तथा ।

ते वै श्राद्धे पवित्रास्तु तिलास्ते न तिलास्तिक्ताः ॥

ग्राम्यतिला न तिलकार्यकरा इत्यर्थः । अत आरभ्यतिलेषु

सक्तु न ग्राम्या ग्राह्याः ।

ब्रह्मनिवृत्ते ।

पाद्यञ्चैव तथैवार्घ्यं दैव आदौ प्रयोजयेत् ।

शन्नो देवीति* मन्त्रेण पाद्यञ्चैव प्रदापयेत् ॥

शन्नो देवीति मन्त्रं पठित्वा पुरुरवामन्त्रसंज्ञका विष्टेदेवा† इदं चः पाद्यमिति दद्यात् । एवं पित्रर्धं ब्राह्मणपादयोरपि शन्नो देवीति मन्त्रान्ते पितरमुक्तगोचामुक्तशर्भन् वसुरूप इदन्ते पाद्य-
मिति दद्यात् । एतच्चरणप्रक्षालनं स्वयमेव कार्यम् ।

तथाच यमः ।

पादप्रक्षालनं कुर्यात्स्वयमेव विनीतवत् ।

इति पादप्रक्षालनानन्तरं मण्डलादयभागे आचान्तेषु ब्राह्मणेषु सत्सु ।

शतक्रतुराह ।

दर्भपाणिर्द्विराचम्य लघुवासा जितेन्द्रियः ।

आसनेषु सदर्भेषु विविक्तेषूपवेशयेत् ॥

लघुवासाः शुद्धवासाः ।

यमः ।

आसनं कुतपं दद्यादितरं वा पवित्रकम् । तथा आसनं स्पृशन् सव्येन पाणिना ब्राह्मणमुपसंगृह्य समाध्वमिति चोक्तीपवेशयेदिति ।

* शन्नो देवीरभौष्टये आपो भवन् पीतये शंयोरभिस्रवन् नः । सामवेदिनान् आपो-
भवन्त्युत्थाने शन्नो भवन् इति विशेषः । † पुरुरवा माद्रवसौ विष्टेदेवा इति मन्त्रः ।

ब्राह्मणमुपसंगृह्य दक्षिणहस्तेनालभ्य स्पृष्टेत्यर्चः । तथाच
आस्यतामिति यावद्भूयात् आसनं संस्पृशन्नपि ।

उपवेशने मन्त्रमाह धर्मः ।

समस्ताभिर्यज्ञातिभिरासनेषूपवेशयेत् ।

दिङ्मिथममाह याज्ञवल्क्यः ।

हो देवे प्राक्लयः पितृ उदगेकैकमेव वा ।

देवे प्राप्नुस्वामुपवेशनीयौ पित्रे उदङ्मुखे इत्यर्थः ।

यत्तु मैत्रायणीयपरिशिष्टे ।

दक्षिणाग्रे तु दर्भे प्राप्नुस्वान् भोजयेदुदङ्मुखानित्येके
इति ।

तत्प्राप्नुस्वोपवेशनं मैत्रायणीयानामेव व्यवस्थितम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

पृथक् पृथगासनेषु तान् प्राप्नुस्वान् भोजयेदुदङ्मुखा-
नित्येके इति ।

तत्प्राप्नुस्वोपवेशनीयानामेव व्यवस्थितम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

पृथक् पृथगासनेषु तिलतैलेन दीपकाः ।

अविच्छिन्नास्तथा देयास्ते तु रक्षासु वै हिज ॥

आसनेषु आसनसन्निधौ ।

यमः ।

भिन्नुक्तो ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामं तमनुभोजयेत् ॥

भिक्षुकीयतिः । उपविष्टेष्वनुप्राप्त इति वदता अत्रार्थं पूर्वमेव
ब्राह्मणसम्प्रदानं न कर्त्तव्यमित्यर्थादुक्तं भवति उपविष्टब्राह्म-
णानुप्राप्त्या तमतिथिं भोजयेत् ।

ब्राह्मणैरभ्यनुप्रातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ।

इति मनुस्मरणात् शक्तित इत्युपादानाद्बहुषु अतिथिषु प्राप्तेषु
एकं हौ वा स्वशक्त्यनुसारेण भोजयित्वेतरान्नमस्कारादिभिः
प्रीणयित्वा प्रस्थापयेदित्युक्तं भवति ।

यत्तु वृद्धशातातपवचनम् ।

आतिथ्यरहिते आद्ये भुञ्जते ये बुधा द्विजाः ।

वृथा तेनान्नपाकेन काकर्यानिं व्रजन्ति ते ॥

इति तु तथोक्तकाले अतिथिलक्षणाभिप्रेतभिक्षुकादिष्वागते-
ष्वतिथिपूजाविहितविषयमेवावगन्तव्यम् । एवमासनोपविष्टेषु
ब्राह्मणेषु सक्तु ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

आवृद्धरिथ इत्येवं पृच्छेद्विप्राग्गमाहितः ।

कुरुष्वेति स तैरुक्तो दद्याद्दर्भाञ्जलिनतः ॥

कुर्याद्दर्भासनमित्यपि पाठः ।

कात्यायनः ।

सर्वप्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्धन्यं पृच्छति सर्वान्वेति ।

अपहृताः* इति तिलान्विकिरेतदनन्तरं निगमः । तथा
प्रीक्षयेदिति तिलविकिरणानन्तरं ततः पूर्वं वा नीविबन्धं

* अपहृता सुरा रक्षांसि वेदिसद इति ।

कुर्यात् । कटिप्रदेशे दर्भांश्चिपेत्तत्र दक्षिणवामयोर्यथासम्-
दायं व्यवस्था ।

यात्रवस्त्राः ।

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि ।

आवाहयेदनुष्णातो विश्वेदेवा स इत्यृचा* ॥

आसनार्थं दर्भदाने विशेषः ।

स्मृत्यन्तरे ।

पितृकर्माणि वामे वै देवे कर्माणि दक्षिणे ।

विश्वेदेवस्थाने यथा याज्ञा देवानाम् यथा दर्भा इति काठके-
ऽभिधानात् । अत्र यवाक्षतयोर्विकल्पः† अक्षतानामपि
स्मृत्यन्तरेऽभिधानात् ।

कर्माविशेषे विभक्तिनियममाह श्लोकसङ्ग्रहकारः ।

अक्षय्यासनयोः षष्ठी द्वितीयावाहने स्मृता ।

अन्नदाने चतुर्थी स्याच्छेषे सम्बुद्धयः स्मृताः ॥

इति दर्भासनदानानन्तरं गद्यसङ्ग्रहकारः । ततः पुनरपोदत्त्वा
निमग्नयेद्देवे क्षणः क्रियतामिति । ततः ओं तथेति विप्रो
ब्रूयात् । प्राप्नोतु भवानिति कर्त्ता पुनर्ब्रूयात् । प्राप्तवानिति
विप्रः पुनर्ब्रूयात् । इति । निमग्नश्चाङ्गुष्ठव्यतिरिक्तमाङ्गु-
ल-

* ओं विश्वेदेवास आगतं प्रकृतम् इमं हवं एदं वर्हिर्निवीदत । ओं विश्वेदेवाः प्रकृतेनं
हवं येने अक्षरीये य उपयविष्टये अग्निजिह्वा उत्तवातज्जवा आसाद्याग्निन् वर्हिषमादतभ्यम् ।

† यद्यपि अक्षतानु यथा प्रीक्षाः अष्टाधाना भवन्ति ता इति कीषादक्षतोऽपि यवपण्यावः
तथापि तत्कुलः अक्षतपदप्रयोगात्तन्मादाय विकल्पसङ्गतिः ।

हस्तं गृहीत्वा कर्त्तव्यम् । निरङ्कुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान्देवान्
समाह्वयेदिति ब्रह्माण्डपुराणस्मरणात् । निरङ्कुष्ठं गृहीत्वा
निमन्त्र्य विश्वान्देवान् समाह्वयेदित्यर्थः ।

यमः ।

यवहस्तस्ततो देवान् विज्ञाप्यावाहनमिति ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्युक्त्वा ।

विश्वेदेवा शृणुतेति मन्त्रं जप्त्वा ततोऽक्षतान् ।

ओषधयः* इति मन्त्रेण विकिरेत्तु प्रदक्षिणम् ॥

विश्वेदेवास आगत इत्युक्त्वावाह्य ततोविश्वेदेवा शृणुतेमं हव-
मिति मन्त्रं जपित्वा ततः ओषधयः प्रमोदध्वमिति मन्त्रेण
दक्षिणपादादिमस्तकान्तमक्षतानारोपयेदित्यर्थः । अक्षतग्रहणं
पुष्पाणामपि प्रदर्शनार्थम् ।

प्रचेताः ।

पादप्रभृति मूर्धान्तं देवानां पुष्पपूजनम् । इति ।

कर्म्मविशेषे विश्वेदेवानामानि बृहस्पतिना दर्शितानि ।

इष्टिआद्ये क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः ।

नैमित्तिके कालकामी काम्ये च धुरिलोचनौ ।

पुरुषवाद्रवौ† चैव पार्वणे समुदाहृती ।

उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुर्ये हिजातयः ॥

अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः आहसमन्वितैः ।

* ओषधयः सोमवदन्तः सोमिन सह राश्या यन्मै ऋषीति ब्राह्मणस्तं राजानं पायामसि ।

† पुरुषवाद्रवसाविति पाठान्तरम् ।

आगच्छन्तु महाभागाः विश्वेदेवा महाबलाः* ॥

ये यत्र विहिताः आद्ये सावधाना भवन्तु ते ।

इष्टिआहमाधानादौ क्रियमाणं नान्दीमुखे वृद्धिआद्ये नैमित्तिके
सपिण्डीकरणे कामनयानुष्ठेयगयामहालयादिआहं काम्यम् ।
पार्व्यं दर्श्याहं सकलआहप्रकृतिभूतम् । यदा महालया-
आहङ्गेवलनित्यबुद्ध्या करोति तदा पुरुरवाद्रवावेव । यदा
तु केवलकाम्यबुद्ध्या तदा धुरिलोचनावेव । यदा तु उभय-
बुद्ध्या तदापि धुरिलोचनावेव । यतः काम्यं नित्यस्य बाधकम् ।
यदा तु गोदोहनेन पशुकाम इतिवद्गुणफलाधिकारः
स्यात्तदोपक्रमे कामनाभावान्नित्यकर्माश्रयणेन गुणफलविधेः
पुरुरवार्द्रवावेवेति विवेकः ।

अनेनैवाभिप्रायेण आदिपुराणे ।

विश्वेदेवौ क्रतुर्दक्षः सर्वस्त्रिष्टिषु कीर्त्तिता ।

नित्यं नान्दीमुखआद्ये वसुसत्वी च पैटके ।

नवान्नलभनंह्ये कालकामी सदैव हि ॥

अपि कन्यागते सूर्ये आद्ये च धुरिलोचनी ।

पुरुरवार्द्रवी चैव विश्वेदेवाश्च पार्व्ये ॥ इति ।

पैटके नवान्नलभने नवान्नलाभरूपनिमित्तेन पिष्टभक्ष्या
पूजनात्तेन आद्ये क्रियमाणे अथवा नवान्नलभनं सपिण्डी-
करणं पिष्टभिः सार्धं तत्रैवान्नस्य प्रथमत एव लाभान्नवान्न
लभनम् ।

आवाहनान्तरं याज्ञवल्क्यः ।

यवैरन्ववकीर्याथ भाजने सपवित्रके ।

शन्नो देव्या अपः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा ॥

वैश्वदेवस्थाने अर्घ्यपात्रमेकं द्वे वा पितृस्थाने एकं त्रीणि वा
षड् देवत्ये षड् वा कुर्वीत ।

अर्घ्यपात्राण्याह कात्यायनः ।

सौवर्णराजतावुदुम्बरखड्गमणिमयानां पात्राणामन्यत-

मेषु वा निष्पाद्यन्ते पत्रपुटिकादिषु चेति ।

अनिषिद्धेष्विति शेषः । राजतं दैवे निषिद्धम् ।

मत्स्यपुराणे ।

शिवनेत्रीद्वयं यस्मात्ततस्तत् पितृवत्तमम् ।

अमङ्गलं सदा तेन देवकार्येषु वर्जितम् ॥

चतुर्विंशतिमते ।

द्वे द्वे शलाके देवानां पात्रे कृत्वा पयः क्षिपेत् ।

शन्नो देव्या यवोऽसीति यवानपि ततः क्षिपेत् ।

पुष्पधूपादिभिः पूजाङ्गत्वा पात्रेषु मानवः ॥

पितृपात्रे विशेषोऽयं तिलोऽसीति तिलान् क्षिपेत् ।

तिस्रस्तिस्रः शलाकास्तु पितृपात्रेषु पार्वणे ॥

एकोद्दिष्टे शलाकैकां निधायोदकमाहरेत् ।

शलाकाः सायकृशाः ।

योगियाज्ञवल्क्यः ।

पवित्रे स्य इति मन्त्रेण द्वे पवित्रे च कारयेत् ।

अनन्तर्गर्भितेनाग्रच्छिन्ने प्रादेशसन्धिते ॥
पवित्रे स्थो वैष्णवीर्वायुशङ्कमनसा पुनात्विति मन्त्रः ।
यज्ञपाशः ।

श्रीप्रधीरन्तरे कृत्वा अङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वणा ।
छिन्द्यात्प्रादेशमाचन्तु पवित्रं विष्णुदैवतम् ॥
एवमर्घ्यपात्रस्थापनानन्तरं याज्ञवल्काः ।
या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ।
प्रत्यर्घ्यं दानमन्त्रावृत्तिः । एवमुदकप्रक्षेपेऽपि ।
अत्र विशेषमाह गार्ग्यः ।

दत्त्वा हस्ते पवित्रे तु कृत्वा पूजाञ्च पादतः ।
या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ॥
ब्रह्मपुराणे ।

ततो वामेन हस्तेन गृहीत्वा चमसान् क्रमात् ।
पितृतीर्थेन तत्तीर्थं दक्षिणेन च पात्रिणा ॥
विश्वेदेवस्थाने देवतीर्थेन दद्यात्पितृस्थाने पितृतीर्थेन दद्या-
दिति विवेकः । ततश्च संस्तवांस्तत्पात्रे गृहीत्वा विश्वेभ्यो
देवेभ्यः स्नानमसीति पात्रमुत्तानं निदधीत ।
तथाच याज्ञवल्काः ।

दत्त्वार्घ्यं संश्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।
पितृभ्यः स्नानमसीति न्युक्तं पात्रद्वरोत्पथः ॥
पितृस्थाने न्युक्तत्वविधानाद्देवस्थाने उत्तानस्थापनमभिप्रेतं
संश्रवा ब्राह्मणहस्तगलितार्घ्यादिकानि ।

प्रचेताः ।

पादप्रभृति मूर्धान्तं देवानां पुष्पपूजनम् ।

शिरःप्रभृति पादान्तं नमो व इति पैठके ॥

पुष्पग्रहणं तिलानामपि प्रदर्शनार्थम् ।

याग्नवल्काः ।

दत्तोदकङ्गन्धमाल्यं धूपदानं सदीपकम् ।

प्रत्युपचारं हस्ते सतिलं दद्यात् ।

ब्रह्मपुराणे ।

स्नेतचन्दनकर्पूरकुङ्कुमानि शुभानि च ।

विलेपनार्थं दद्यात्तु यच्चान्यत्पिष्टवस्त्रभम् ॥

स्नेतचन्दनं हरिचन्दनम् ।

व्यासः ।

सपवित्रकरो गन्धैर्गन्धहारिति पूजयेत् ।

धूपञ्च धूरसीत्युक्ता दीपो ज्योतिरिदञ्च ते ॥

गन्धदानं पवित्रसहित एव कुर्यात् ।

विलेपने तु विशेषमाह बृहद्वातातपः ।

पवित्रन्तु करे कृत्वा यः समालभते द्विजान् ।

राक्षसानां भवेच्छ्रावं निराश्राः पितरो गताः ॥

समालम्बनमनुलेपनम् ।

देवस्यः ।

यन्मोपवीतं विप्राणां स्तश्चान्नैवावतारयेत् ।

गन्धादिपूजासिद्धार्थं देवे पित्रे च कर्मणि ॥

सलाटे पौण्ड्रकं दृष्ट्वा स्तम्भे माल्यं तथैव च ।

निराशाः पितरोयान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिम् ।

पुण्ड्रं वर्तुलमित्यपरार्कप्रभृतयः । माल्यं शिखायां वा धार्य-
मित्याह ।

वृद्धमनुः ।

न नियुक्तः शिखावर्ज्या माल्यं शिरसि वेष्टयेत् ।

नियुक्तः श्राद्ध उपविष्टः ।

शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।

गन्धधूपोपपद्मानि यानि चान्यानि कृतस्त्रयः ॥

जवादि कुसुमं भ्रिण्टी रूपिका सकुरण्टिका ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धकर्म्मणि नित्यशः ॥

आदिशब्दाज्जलजव्यतिरिक्तपुष्पाणि गृह्यन्ते । रूपिकार्कपुष्पं
भीतकुरण्टिका भ्रिण्टी ।

उग्रगन्धीन्यगन्धीनि दुष्टानि च विवर्जयेत् ।

चन्दनागुरुणी चांभे तथैवोशीरपद्मकम् ।

तुरुष्कं गुग्गुलं चैव घृताक्तं युगपद्दहेत् ।

घृतञ्च केवलं दद्याद्दृष्टं वा दृष्टगुग्गुलम्* ॥

तुरुष्कं सिद्धकः दृष्टगुग्गुलः सर्वरसः ।

विष्णुः ।

घृतेन दीपा दातव्यास्तिस्रस्तैलेन वा पुनः ॥

* घृतगुग्गुलमिति पाठाक्षरम् ।

श्रीनकः ।

एतस्मिन् काले गन्धमात्यधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम् ।
एतस्मिन् काले अर्घादानानन्तरम् ।

अग्निः ।

युवं वस्त्राणि* इत्यनेन दद्याद्वासांसि शक्तिः† ।

शातातपः ।

युवासुवासा‡ इति वस्त्रं दद्यात्तदभावे यज्ञोपवीतकम् ।
वायुपुराणे ।

लोके श्रेष्ठतरं सर्वमात्मनश्चापि यत्प्रियम् ।

सर्वं पितॄणां दातव्यं तदेवाक्षयमिच्छता ॥

त्रैश्वदेविकार्चनविधानानन्तरम् ।

याज्ञवल्करः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम् ।

द्विगुणांस्तु कुशान्दत्त्वा उग्रन्तस्वेत्यृचा§ पितॄन् ॥

आवाह्य तदनुज्ञातः जपेदायान्तुनणस्ततः ।

यवार्थास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादर्घ्यादि पूर्ववत् ॥

* युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथेयुवीरच्छिद्रामन्तवीहसर्गाः । अवातिरतमवृतानि विश्व
अन्तेन मिवावरुणा सवेधे इति । † यवत इति पाठान्तरम् । ‡ युवा सुवासाः परिवीत
आमास उग्रेशान् भवति जायमानः तं धीरासः कवय उग्रहन्ति साध्योऽमनसा देवयन्त
इति । § उग्रन्तस्त्रानिधीमस्तुश्रन्तः समिधीमहि उग्रवृशत आवह पितॄन् हविषे अन्तवे ।
॥ आयान्तु नः पितरः सौम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः । अस्मिन् यज्ञे स्वधया
मदन्तोऽभिब्रुवन्तु तेऽवन्तस्मान् ।

दत्त्वार्घां संश्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पितृभ्यः स्नानमसीति न्युजं पात्रं करोत्यधः ॥

न्युजमधोमुखम् ।

प्रचेताः ।

प्रथमे पितृपात्रे तु सर्वान् संभृत्य* संश्रवान् ।

पितृभ्यः स्नानमित्युक्ता कुर्याद्भूम्यामधोमुखम् ॥

कात्यायनः ।

एकस्मिन् पात्रे संश्रवान् समवनीय[†] पुत्रकामो मुख-
मनक्ति तथा कुशवत्यां भूमावधोमुखं कुर्यात्तस्योपरि
च कुशानिति आसनप्रभृतिवस्त्रप्रदानपर्यन्तं पूर्वोक्त-
रीत्या कृत्वा भोजनभाजनस्थापनार्थं मण्डलानि
कार्याणि ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

मण्डलानि च कार्याणि नैवारैश्चूर्णकैः शुभैः ।

गोमयेन सृदा वापि प्रणीतेनापि भस्मना ॥

गौरमृत्तिकयापीति द्वितीयपादे पाठान्तरम् ।

पाषाणचूर्णसंकीर्णमाहृतं तत्र वर्जयेत् ।

* मिश्रीकृत्य । † अवनीय एकौकृत्य पुत्रकामः संमुखम् अनक्ति स्तुतस्तुति-
विन्वावलीकनं कुर्यादित्यर्थः । तथाच हेमाद्रिः ब्रह्मपुराणे तु तत्पात्रस्थितेष्वेव संभवलीषु
पुत्रकामस्य यजमानस्य स्तुतस्तुतिविन्वावलीकनस्तुतम् । तेषु संभवपात्रेषु जलपूर्णेषु तत्र सः
पुत्रकामोमुखं पश्येन्नक्तं पूर्जसुखीजयेत् । मन्त्रस्तु ये देवाः पितरीये च मातृषा ये गर्भेऽस्तु
मदन ये परात्मास्य उद्धता उत ये निष्ठातामे सस्यं इह मादयन्ता ।

प्रणीतेन मण्डलार्थमानीतेन तथाम्नीकरणार्थमग्निनिर्णयः ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

आहिताग्निं जुह्यादक्षिणाग्नीं समाहितः ।

एतच्च सर्वाधानपक्षे अर्द्धाधानपक्षे वीपासनाग्नावेव ।

स्मार्त्तं कर्म विवाहान्नी कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालाहते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥

इति स्मार्त्तकर्मणोः गृह्याग्नावेव नियमात् ।

वायुपुराणे ।

आहृत्य दक्षिणाग्निं होमार्थं वै प्रयत्नतः ।

अग्न्यर्थं लौकिके वापि जुह्यात्कर्मसिद्धये ॥

अग्न्यर्थमग्नीकरणहोमार्थं लौकिक आवसथ्यो गृह्याग्निरिति-
कल्पतरुस्मृतिचन्द्रिकादिभिः लौकिकाग्निः श्रौतस्मार्त्ताग्नि-
व्यतिरिक्तोऽभिहितः तच्चाभिधानं चिन्त्यम् ।

अनाहिताग्निसोपसदेऽग्न्यभावे तथाप्युपसदेति ।

मार्कण्डेयेनोपसदेऽगृह्याग्नेरभावे अप्युपसदेति होमाभिधानात् ।

न लौकिकाग्निसंस्कारमुचितम् ।

मनुरपि ।

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणवेवोपपादयेत् । इति ।

पाणौ होमं विधत्ते श्रौतगृह्याग्न्यभावश्चात्र न प्रागभावश्चात्र

* वैश्वदेवोपासनाग्नौकरणदिरूपस्य । + लौकिकमिति पाठान्तरम् । | अग्न्यभावे
दिग्निषु वेति हेमाद्रौ पाठः । § गृह्योक्तविधिना स्थापिताग्नौ ।

ध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावश्चेति गृहाश्रमस्वीकरणात्पूर्वं प्रागभावः
 आश्रमस्वीकरणान्तरमग्नेः प्रमादादिनोक्तादेः आश्रमभङ्गे वा
 प्रध्वंसाभावात्तत्र च पुनः सन्धाने पुनराश्रमस्वीकरणे च
 तत्सदृशान्युत्पत्तिः नैष्ठिकस्य विवाहाभावात् अत्यन्ताभावः
 श्रौतस्मार्त्ताग्नी प्रागभावे प्रध्वंसाभावे च आहसमये चाग्नि-
 सम्पादनस्याशक्यत्वात् पाण्यादिषु होमः ये लौकिकान्नेरपि
 होमाधिकरणत्वमङ्गीकुर्वन्ति तेषां तु लौकिकान्नेः सुसंपादत्वा-
 दऽग्न्यभाव एव नास्तीति तदभावे यः पाणिस्वीकरणपक्षस्तस्य
 न काऽप्यवकाश इत्यग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेदिति
 मन्वादिवचनानि निरर्थकानि भवेयुः । तस्माल्लौकिकान्नि-
 रावसथो गृह्णान्निरिति युक्तम् । अथवा श्रौतस्मार्त्तव्यतिरिक्त
 एवात्र लौकिकान्निः स च विधुरादीन्[†] प्रत्यग्नीकरणहोमार्थं
 विधीयते । यत्तु तैत्तिरीयादिशाखायां यन्मे माता प्रलुभेत्या-
 दिभिः[‡] मन्त्रैरिध्माधानाद्याज्यभागपूर्वमग्नीकरणमाज्जातम् ।
 तत्रेध्माधानादेः पाणावनुपयुक्तत्वादग्निः प्राप्तः सच न श्रौतो

॥ नागि । † भात्यां विरहितादौ नियमः ।

† यन्मे माता प्रलुभे यच्च चारानुव्रतं ।

तन्मे रेतः पिता वङ्गनामाभिरन्योऽवपयतां ॥

यन्मे पितामही प्रलुभे यच्च चारानुव्रतं ।

तन्मे रेतः पितामही वङ्गनामाभिरन्योऽवपयतां ॥

यन्मे प्रपितामही प्रलुभे यच्च चारानुव्रतं ।

तन्मे रेतः प्रपितामही वङ्गनामाभिरन्योऽवपयतां ॥

न च स्मार्त्तः विधुराणामित्यग्न्याकाङ्क्षायां लौकिकाम्निरूप-
तिष्ठत इति तदुद्देशेन लौकिकाम्निविधानं युज्यते अयमत्र
तात्पर्यार्थः । आहिताग्नेः सर्वाधाने दक्षिणाग्नावग्नीकरण-
होमः अर्वाधानोपासन एवं च अनाहिताग्नेः स्मार्त्ताग्नी
विद्यमाने तत्रैवाभावे पाणौ वा अस्तु अग्नीकरणाधिकारे ।

कात्यायनः ।

तद्यद्यपां समीपे स्यात् आद्वे ज्ञेयोविधिस्तदेति ।
उदकसमीपे आहकरणे अप्स्येव इतरत्र पाणौ आभ्युदयिक-
आद्वेषु पिण्डपितृयज्ञातिदेशाभावाच्छिष्टाचारविरोधाच्चाग्नि-
सङ्गावेऽपि पाणावेवेति विवेकः । यच्चोक्तं धूर्त्तस्वामिना
पिण्डपितृयज्ञो दक्षिणाग्नी विहितः आपस्तम्बेन पिण्डपितृ-
यज्ञातिदेशमन्तरेणैवाग्नीकरणोपदेशात् तद्धोमे दक्षिणाग्नि-
र्न प्राप्तः उपदेशातिदेशयोरभावात् तस्मात् सर्वाधानपक्षे
आपस्तम्बशाखिनां अग्नीकरणाभाव एवेति तदपि चिन्त्यम् ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाग्नी पितृयज्ञवदिति ।

याज्ञवल्करादिभिः पिण्डपितृयज्ञहोमेतिकर्त्तव्यतातिदेशात्
सर्वशाखासु च कर्मणः एकत्वेनाविरुद्धाङ्गीपसंहारस्य न्याय्य-
त्वादापस्तम्बशाखीयानामप्यतिदेशः सिद्धः इति दक्षिणाग्ने-
रतिदेशप्राप्तत्वादग्नीकरणं सर्वाधाने विद्यतएवेत्यलमतिप्रप-
ञ्चेन । एवमुभयविधान्यभावे पाणौ होमः ।

यत्तु जातूकर्णेनीकम् ।

अन्यभावे तु विप्रस्य पाणी दद्यात्तु दक्षिणे ।

अन्यभावः स्मृतस्तावद्यावद्भार्या न विन्दति ॥

इति भार्यावेदनाभावे अग्न्यभाव इति । तदयमप्येकोऽभाव-
इति प्रदर्शनार्थं नत्वयमभावनियमार्थं पूर्वोक्तरीत्या प्रकारान्त-
रेणाप्यभावोपपत्तेः । किञ्च लब्धभार्यस्य दायविभागात्
प्रागग्न्याह्वरणाभावपक्षेऽन्यभावसम्भवाद्यावद्गर्भधानं न विन्द-
तीति नियमार्थः । यदपि गृह्यपरिशिष्टेऽग्निसद्भावेऽपि कचन
पाणावेव होमो विहितः ।

अन्वष्टकञ्च पूर्व्येद्युर्मासि मास्यथ पार्व्वणम् ।

काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोदिष्टमघाष्टमम् ।

चतुर्ष्व्यायेषु साम्नीनां वज्री होमो विधीयते ।

पितृब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपीति ।

अस्यार्थः अष्टकाशब्देषु नवमीशब्दमन्वष्टकं सप्तम्यां क्रियमाणं
पूर्व्येद्युः । मासि मासि कृष्णपक्षे पञ्चमीप्रभृतिषु क्रियमाणं
पार्व्वणमामशब्दम् । काम्यं तिथिनक्षत्रविशेषेषु विहितफल-
कामनया क्रियमाणम् । अभ्युदये पुत्रोत्पत्त्यादिनिमित्तेषु
विहितम् । अष्टम्याञ्च विहितमष्टकाशब्दमेकोदिष्टं सपिण्डी-
करणम्* अत्र

अस्यर्ग्यं लोकविहितं धर्ममप्याचरेन्न तु इति

व्यायेनाभ्युदयिके सपिण्डीकरणे च शब्दैरग्नौ होमस्यानभि-

* एकोदिष्टे अग्नौकरणाभावात् एकोदिष्टप्रत्ययेन सपिण्डीकरणस्तुतम् ।

हितत्वात्पाणावेव काव्ये अष्टम्याश्च येषां गृह्यपरिशिष्टं तेषामेव
पाणौ होमः । इतरेषान्तु मन्वादिवचनानुसारेणाम्बुदधिक-
सपिण्डीकरणव्यतिरिक्तश्राद्धेष्वग्नभावे एव पाणौ होमः इति
निर्णयः । यदा पाणिहोमः तदा पित्रे ब्राह्मणबहुत्वेऽपि
प्रधानब्राह्मणहस्तएव नान्यत्र ।

तथाच कात्यायनः ।

पित्रे यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनमिकः ।

हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥

हुतशेषमित्यर्थः । पित्राब्राह्मणहस्तएवेति नियमः ।

अतएव यमः ।

देवविप्रकरेऽनग्निः कृत्वाग्नीकरणं द्विज इति ।

अत्रापि शेषं देवपात्रे न निक्षिपेत् ।

तथाच वायुपुराणे ।

हुत्वा देवकरेऽनग्निः शेषं पित्रे निवेदयेत् ।

न हि स्मृताः शेषभाजो विश्वेदेवाः पुरागणैः ॥

अतः पित्रादेवकार्यबोर्विकल्पः ।

तथा ।

वैश्वदेवे यदेकस्मिन् भावबुद्ध्यादयोद्विजाः ।

तदेकपाणौ होतव्यं स्याद्विधिर्विहितस्तदा ॥

एकस्मिन् श्राद्धे विश्वेदेवस्थाने द्वौ चत्वार इत्येवं प्रकारेणेत्यर्थः ।

अदा मातामहश्राद्धं न तन्त्रेण किन्तु पृथगेव तदा मातामह-
श्राद्धे पङ्क्तिमूर्धन्यपाणावपि पृथग्होमः ।

तत्राच कात्यायनः ।

मातामहस्य भेदेऽपि कुर्यात्तत्रैव साम्निकः ।

इति मातामहस्थाने वैश्वदेविकपित्रो ब्राह्मणभेदेऽपि भेदपक्षेऽपि तत्रैव तत्प्रयुक्तपाणिहोमस्तत्रैव मातामहश्रावप्रयुक्तब्राह्मणहस्त-
एवाग्नाभाव इत्यर्थः । युक्तश्चेतत् अग्निस्थानीयस्य पाणेः पृथक्-
त्वात् होमो हस्तश्च होमाधिकरणं पृथगिति हविरुद्धरश्मपि
पृथगेव पाणौ हुतश्च न पृथग्भोक्तव्यम् ।

यदाहुर्गृह्यकाराः ।

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमग्न्यवुदयः ।

पितरस्तेन दृष्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥

यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् ।

एकीकृत्यैव भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥

अथाम्नीकरणविधिः ।

तत्राश्वलायनः ।

उच्यते घृताक्तमन्नमनुष्ठापयत्यम्नीकरणे करवै* करवा-
चीति प्रत्यभ्यनुष्ठा क्रियतां कुरुष्व कुर्विति अथाम्नी
लुहोति यथोक्तं पुरस्तात् । अभ्यनुष्ठायां पाणित्वेव वा-
ग्निमुखा वै देवाः पाणिमुखाः पितरः ।

इति हि ब्राह्मणं यदि पाणिष्वाचान्तेष्वन्यदन्नमनुदिशतीति
करिष्य इत्यादि प्रश्नचये क्रियतामित्याद्युत्तरचये च यथासंख्यं

पुष्पगनियम इति कल्पतरी । अयं निग्रमः सर्वेषामुक्त तच्छास्त्रि-
नामेव न तावदाद्यः कल्पतरावेव याज्ञवल्कावचनव्याख्यानसमये
अग्नीकरिष्ये इति पृच्छति । घृतद्रुतमन्नमादाय इत्यन्वय-
इत्यभिहितमग्नीकरिष्य* आदाय पृच्छत्यन्नं घृतद्रुतं कुरुष्वे-
त्यभ्यग्ननुज्ञातः करिष्ये इति अस्य कुरुष्वेति प्रत्युत्तराभिधा-
नाक्रियमानुपपत्तेः । द्वितीये तु न विरोधः । यथोक्तं
पुरस्तादिति । प्राचीनावीतीभ्रमुपसमाधायेत्यादिनापदि
पाणिष्वेवेत्यादि पाणौ होमपक्षे होमान्तरमाचान्तेषु† अन्यदन्नं
ददातीत्यर्थः । एतदाचमनं पिण्डदानान्तराचमने नैमित्ति-
कम् । आचान्तेष्विति बहुवचनात्पितृस्थानमातामहस्थान-
स्थितयोः होमाधिकरणभूतयोर्यजमानस्य चाचमनप्राप्तिः ।
अन्यथा बहुवचनानुपपत्तेः यदा तन्त्रेण आहं तदा द्वयोरेवाच-
मनं न होमाधिकरणभूतस्य तस्य तत्रैव उत्तिष्ठत पितर
इत्यादिभिर्यावन्नोत्थाप्यन्ते तावदासनादुल्लामस्य निष्प्रित्वाद्यज-
मानस्य न द्विराचमनम् ।

विष्णुः ।

आमन्त्रादिषु काश्याषु प्रथमपञ्चकेनाग्निं हुत्वा पशुमन्त्रेषु
मध्यमं मध्यमोत्तमपञ्चकैरन्वष्टकासु च ततो ब्राह्मणानु-
ज्ञातः पितृनावाहयेदपयं त्वसुरा इति द्वाभ्यां तिलैः
यातुधानविसर्जनं कृत्वा एत पितरः सर्वांस्तान-

अमासेचन् एत पितर इत्यावाहनं कृत्वा कुशतिलवि-
 मित्रैश्च गन्धोदकेन वासिष्ठमन्त्रवृता वागिति यन्मे मा-
 तेति* च पादं निवेद्य चैवापमर्घ्यं दत्त्वा निवेद्य चानु-
 सेपनं वस्त्रपुष्पासङ्कारधूपैः शक्त्या विप्रान् समभ्यर्चा-
 दित्वा वसव इति वीक्ष्यान्नीकरवाणीत्युक्तानुज्ञातश्च
 विप्रैः प्राम्बद्धावाहुतिचर्यं कृत्वा ये मामकाः पितरः
 एतहः पितरः अयं यज्ञः इति सर्व्वभिमन्त्रणकृत्वा
 यथोपपन्नेषु पात्रेषु विशेषतो रजतमयेषु नमो विस्त्रेभ्यो
 देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखो निवेदयेत् पित्रे पिता-
 महाय प्रपितामहाय गोत्राभ्यामुदङ्मुखेऽस्त्विति आमन्त्राहं
 लीगाक्षिष्टज्ञानुसारेण ज्योतिष्टोमाधारभ्ये नान्दीमुख-
 आहं यन्मांसरहितं क्रियते तत्प्रथमपञ्चकेनेत्यादि-
 काठकतैत्तिरीयके चैयमेव सेति पञ्चदश चानुवाकः
 पठ्यते तस्य प्रथमद्वितीयतृतीयपञ्चकैरुक्तस्थलेषु होमः ।
 पशुश्राद्धं समाप्ते पशुश्राद्धं विधिवन्प्रतिपादयेदिति
 हारीतेन यत्तपिष्ठीकरणश्राद्धं विहितं तदुच्यते

* मन्त्रानु यथा। वासिष्ठमि या वाक्यदुग्धाः परिसंस्तुयोः । अग्निर्विन्ध्य धात्रीभि-
 र्भारव्यान् पितृन्दधे । अद्यता वानमृता आपोऽग्निर्वाचोऽस्यतं तत् चिह्नदेकधाम । तामि-
 र्जत्प्रतीभिः स्त्रपया मदभ्रमिह्वाक्यं वसीयीमु देवाः । यन्मे माता प्रलुलुभे यज्ञचाराणु-
 व्रतं । तन्मे रेतः पिता वृङ्क्षामाभिरन्योऽवपयता । यन्मे पितामही प्रलुलुभे यज्ञचाराणु-
 व्रतं । तन्मे रेतः पितामहीवृङ्क्षामाभिरन्योऽवपयता । यन्मे प्रपितामही प्रलुलुभे यज्ञ-
 चाराणुव्रतं । तन्मे रेतः प्रपितामहीवृङ्क्षामाभिरन्योऽवपयता ।

आदित्यावसव इति मन्त्रेण ब्राह्मणान् वीक्ष्य अनुज्ञातश्च
विप्रैरिति बहुवचनात् सर्वैरनुज्ञा दातव्या ।

तथाच मनुः ।

अग्नीकुर्व्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सहेति ।

ग्रन्थलिखितौ ।

धूपगन्धमाख्यैरलङ्कृत्य ब्राह्मणान् सष्टतमन्नमनुज्ञाप्य
दर्भैर्दक्षिणाघैरग्निं परिस्तीर्य जुहुयादग्नये कव्यवाह-
नाय स्वाहा सोमाय पिढमते स्वाहेति ।

बोधायनः ।

अथैतास्तिलमित्रा आपः प्रतिपाद्य गन्धैः माख्येन चाल-
ङ्कृत्याग्नीकरिष्यामीत्यनुज्ञातोऽग्निमुपसमाधाय सपरि-
स्तीर्य तिस्र आज्याहुतीर्जुहोति । सोमाय पिढमते
स्वधा नमः । स्वाहा यमाङ्गिरश्चते पिढमते स्वधा
नमः । स्वाहाग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टिक्ते स्वधा नमः ।
स्वाहेति तत् शेषेण अन्नमभिघार्य अन्नस्यैता एव
तिस्रो जुहुयाद्वयसान् पिण्डान्दद्यात् । वयसां हि
पितरः प्रतिमयाचरन्तीति विज्ञायते । अथेतरान्नं
ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य ब्राह्मणस्याङ्गुष्ठेनानखेनानुदिशति
पृथिवी समस्तस्य इत्यादि वाक्यं पठित्वा बोधायन-
एवाह ।

तथाप्युदाहरन्ति ।

अग्नीकरणशेषेण यदन्नमभिघारयेत् ।

तस्मिन् प्राप्तिं दद्यादन्नं यत्कृतं भवेत् ॥ इति ।
 तच्छेषेण हुतऋषेण । वयसान् पिण्डान् दद्यादिति ।
 अग्नीकरणानन्तरं पिण्डदानं विधाय तान् पिण्डान् पश्चिम्बः
 काकेभ्यो दद्यात् । वयसां* प्रतिमया तद्रूपेण पितरो यतश्चर-
 न्तीत्यर्थः । अथ च समाचारः आहविषय† बौधायनीयानामेवेति
 कल्पतरो । यत्राग्नीकरणानन्तरमेव पिण्डदानं तत्र अथेतस्मान्नं
 ब्राह्मणेभ्यो निवेद्येति वचनादग्नीकरणशेषं पितृपात्रे न दद्यात् ।
 यत्र तदा‡ पिण्डदानाभावस्तत्राग्नीकरणशेषाभिचारितहविः-
 शेषं ब्राह्मणेभ्यो हस्ते दद्यादन्नञ्च§ ते भक्षयित्वा आचमनं
 कुर्युः प्राशनविधानाहस्तदानमर्थसिद्धं ततश्च प्रकृतमन्नं आहार्यं
 सम्पादितमन्नं दत्त्वा न त्यागः कर्त्तव्यः । अथ च प्रकारः बौधा-
 यनीयानामेव । एवमनङ्गीकारे पूर्वोपरवाक्यविरोधः प्रसज्येत ।
 ब्रह्मपुराणे ।

ततोष्टतात्तमन्नं सोष्णमादाय साधितम् ।
 तेनाग्नीकरिष्ये इति प्रयतः प्रार्थयेद्विजान् ॥
 श्रीं कुरुष्वेति च तैरुक्तो दक्षिणाम्निं समाश्रयेत् ।
 दक्षिणायाञ्चतुर्दिक्षु दर्भानास्तीर्थं वाग्यतः ।
 दद्याच्च समिधस्त्रिस्तस्त्रिग्रादेशमात्रिकाः ।
 पालाशाः समिदर्थे च नियोज्याः पितृकर्मणि ॥

* पश्चिम्बम् । † आहविष इति पाठान्तरम् । ‡ दत्तश्चेति पाठान्तरम् ।

§ वदेति पाठान्तरम् ।

घृताक्ताः समिधो हुत्वा दक्षिणाग्राः समन्त्रकाः ।

मेक्षणेन घृताक्तेन जुहुयादाहुतित्रयम् ॥

षायुपुराणे ।

दक्षिणतोऽग्नये नित्यं सोमायोत्तरतस्तथा ।

एतयोरन्तरे नित्यं जुहुयाद्वै विवस्वते* ॥

पलाशफलान्यग्रोधप्लक्षाश्वत्थविकङ्कताः ।

उदुम्बरस्तथा विष्वक्चन्दनो यन्त्रियाश्च ये† ॥

सरलो देवदारुश्च सालश्च खदिरस्तथा ।

समिदर्थं प्रशस्ताः स्युरेते वृक्षा विशेषतः ॥

फलाः काकीदुम्बुरिका ।

श्लेष्मातकी नक्तमालः कपित्थः शाल्मलिस्तथा ।

नीपो विभीतकश्चैव आहकर्मणि गर्हिताः ॥

शोभिलस्तु स्वाहाकारं प्रथमत एवाह मेक्षणीपघातं जुहुयात्
स्वाहा सोमाय पितृमते इति । पूर्वं स्वाहाग्नये कव्यवाहना-
येति द्वितीयमत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीति । अत ऊर्ध्वमिति वदता
होम उपवीतित्वमुक्तम् । मेक्षणीपघातं मेक्षणेनैव आदाव
जुहुयादित्यर्थः । आश्वलायनस्तु पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे प्राचीना-
वीतित्वं विकल्पितमाह प्राचीनावीतीति इधमुपसमाधाय मेक्ष-
णेनादायावदानसम्पदा जुहुयात् सोमाय पितृमते स्वधा नमः
अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेण वाग्निपूर्वं

यज्ञोपवीतीति यदा स्वाहाकारतो मन्त्रस्तदाग्निपूर्व्यं जुहुया-
दुपवीती सन्नित्यर्थः । अयञ्च विकल्पः शिष्टाचारवशाद्भाव-
स्थितः । प्राचीनावीतित्वपञ्च आश्रयायनानामितरेषाम्
स्वधास्वाहाकारादिविकल्पाः स्वस्वशाखानुसारेण व्यवस्थिताः ।

तथाच कात्यायनः ।

स्वाहा स्वधा नमः सव्यमपसव्यं तथैव च ।

आहुतीनान्नु या संख्या सावगम्या स्वसूचतः ।

एवं चतुरवदानपञ्चावदानेऽपि यः समर्थः स तु शाखान्त-
रोक्ताङ्गान्यप्युपदिष्टान्यतिदिष्टान्यप्यविरुद्धान्युपसंहृत्य कर्म
करोति असमर्थयेत्स्वस्वगृह्योक्तमात्रमेव करोति तावतैव तस्य
शास्त्रार्थसिद्धेरुक्तत्वात् स्वधर्मशास्त्रे प्रापस्तम्बः । उद्विगतामग्नौ
च क्रियतामित्यामन्त्रयते काममुद्विगतां काममग्नौ च
क्रियतामित्यभिसृष्ट*करे जुहुयाच्चेति । अभिसृष्टोऽनुज्ञातः
स्वकृतगृह्यसूत्रे तु तेनैवानुहितमन्त्रविधिमुखेनार्थादाहुतीनां
चयीदशसंख्या दर्शिताः । तथाच पिण्डपितृयज्ञाधिकारे
स एवाह अध्वर्यूपवीती दक्षिणं जान्वाथ मेघच उपसूरीय
तेनावदायाभिधार्थं सोमाय पिढमते स्वधा नम इति
दक्षिणाम्नी जुहोति यमाङ्गिरस्वते स्वधा नम इति द्वितीया-
मन्मये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृतीयां मेघसेन तण्डु-
लान् हुत्वा तूर्णी मेघणमादधाति न यमाय जुहोतीत्येक-

इति । तत्रैव आपस्तम्बेनाग्नीकरणहोमे निषिद्धाः ।
 अन्यैश्चोपात्ताः याज्ञवल्क्यादिभिश्च पिण्डपितृयज्ञातिदेशः
 कृतः । इत्याग्नौ पितृयज्ञे चेदित्यादिभिर्वाक्यैः अतीगुणोप-
 संहारन्यायेन स्वर्गहोक्ता अग्नीकरणमन्त्राः । तथा पिण्ड-
 पितृयज्ञप्रकरणोक्ताश्च मन्त्रा अग्नीकरणे ग्राह्यास्त्यैत्तिरीयैः ।
 तत्रातिदेशप्राप्तः पितृयज्ञहोम उपवीतः उपवीतित्वं धर्मः
 उपदिष्टमन्त्रहोमे तु प्राचीनावीतित्वं धर्मः पितृदेवताकत्वात् ।
 अतएव स्वर्गहोक्तोपक्रम आपस्तम्बः । अपरपक्षे पित्राणि
 प्राचीनावीतिनापसव्यं दक्षिणतोऽपवर्गं इति । अत्राप्यन्यो
 विशेषो भाष्यार्थसङ्ग्रहकारेणोक्तः ।

आघारदार्वग्निसुखाज्यभाग-

प्रदक्षिणानुव्रजनेषु तद्वत् ।

आघारयोः सिष्टिकृतिप्रदिष्टं

यज्ञोपवीतं हि कपर्दिनः स्यादिति ॥

उक्तरीत्या प्रश्नपूर्वकमुद्धृत्याग्निरूपसमिधमाज्यभागान्तं कृत्वा
 होमः कार्यः चरुमवदानधर्मणादाय दर्व्यां निधाय यन्मे
 माता प्रलुलोभ चरति यास्तिष्ठन्ति दाभ्याममुष्मै स्वाहेत्यन्ताभ्या-
 माहुतिद्वयं जुहुयात् अमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तत्वेन पितृनाम-
 निर्देशः । एवं यन्मे पितामही प्रलुलोभ चरति अन्तर्दधे
 पर्वतैरिति दाभ्यामृग्भ्याममुष्मै स्वाहेत्यन्ताभ्यामिति । अमुष्मा
 इति चतुर्थ्यन्तत्वेन पितामहस्य नामनिर्देशः । यन्मे प्रपिता-
 मही प्रलुलोभ चरति अन्तर्दधे ऋतुभिरिति दाभ्याममुष्मै स्वाहे-

त्यन्ताभ्यामाहुतिद्वयं जुहुयात् । एवं यन्मे मातामही प्रलुलोभ
चरति अन्तर्द्वे इति पूर्वोक्तमन्त्रद्वयेन च यथाक्रमं माता-
महाय मातुः पितामहाय मातुः प्रपितामहाय चाहुतिद्वयं
जुहुयात् । तन्नामुष्मा इत्यत्र मातामहायेत्यायूहः कर्त्तव्यः
प्रथममन्त्रे यन्मे मातामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो मातामही वृक्षा-
मिति* द्वितीये अन्तरन्ध्रं मातामहादध† इति । तृतीये यन्मे
मातुः पितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतोमातुः पितामही वृक्षा-
मिति‡ । चतुर्थे अन्तरन्ध्रं मातुः पितामहादध§ इति पञ्चमे
यन्मे मातुः प्रपितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो मातुः प्रपितामही
वृक्षामिति¶ षष्ठे अन्तरन्ध्रं मातुः प्रपितामहादध॥ इत्युक्तः ।

तथाच गृह्यभाष्यार्थसङ्ग्रहकारः ।

अवहोमे** तथा स्रग्धे जलपिण्डादिदानके ।

यन्मे मातामहीत्यादि तत्रोदाहरणं भवेदिति ॥

उदाहरणमूहः स्रग्धे एष ते ततो मधुमानित्यादि मन्त्रैः
नाम्नभोजनार्थमवहोमे ये चेह पितर इत्यृचा एकाहुती-
र्जुहोति एवमवहोमानन्तरं षड्वाज्याहुतीर्जुहुयात् । तत्र
स्वाहा पित्र इति मन्त्रेण प्रथमाहुतिः । पित्रे स्वाहेति द्वितीया

* वृक्षामित्यत्र वृक्षामिति हेमाद्री पाठः । † मातामहादध इत्यत्र मातामहायूह इति हेमाद्री पाठः । ‡ वृक्षानित्यत्र वृक्षामिति हेमाद्री पाठः । § दध इति हेमाद्री पाठः । ¶ वृक्षामिति हेमाद्री पाठः । ॥ दध इति हेमाद्री पाठः । ** चतुष्मीम-
इति पाठान्तरम् ।

एताभ्यामेवं तृतीया चतुर्थी स्वधास्वाहेति पञ्चमी अग्नेये कथ्य-
वाहनाय स्वाहेति षष्ठी ततोऽतिदेशप्राप्तपिण्डपितृयज्ञहोमः ।
ततः स्विष्टिक्तं हुत्वा सर्व्वस्मादन्नात्किञ्चिदादायोदीचीन-
मुष्णमङ्गारसहितं भस्मापोह्य तूष्णीं जुहोति । तत उत्तर-
मन्त्रमाग्नेयस्यालीपाकवत्कुर्यात् ।

तथाच भाष्यार्थसङ्ग्रहकारः ।

अग्नीन्धनादि प्रतिपाद्य कर्म
कृत्वान्यभागान्तमथावदाय ।
यन्मेति मन्त्रैः प्रतिमन्त्रमग्नी
कार्थ्यास्तथा सप्तभिरन्नहोमाः ॥
स्वाहेति मन्त्रैरपि सर्पिषा स्युः
होमास्ततः स्विष्टिक्ततन्तु हुत्वा ।
भस्माप्यपोह्यं हविरन्नहोमे
लेपे तु दर्व्वीय समञ्जनादि ॥
शेषञ्च कृत्वा परिषेचनान्तं
पात्रेषु दद्याद्भुतशेषमन्नमिति ।

अत्र सप्तभिरन्नहोमा इत्यनुहितमन्त्राभिप्रायः शिष्यबुद्धिपरी-
क्षार्थमूहितमन्त्रसंस्थानभिधानं तथातिदेशप्राप्तपिण्डपितृयज्ञ-
मन्त्रहोमानभिधानञ्च एतच्चाग्नौकरणं तैत्तिरीयाणामन्नाहा-
र्यकथादे न दर्शश्चावमात्रे अन्नाहार्यकथाञ्च प्रमीतमाता-
पितृकस्य ।

तथाच कल्पतरौ ।

परिशिष्टपरिशेषोऽग्निमतो ह्यमावास्यायां पिण्ड-
 पितृयज्ञः पिण्डावाहार्यकश्च कर्त्तव्यं तच्च प्रमीतमाता-
 पितृकस्य सपत्नीकपित्रादिदैवत्यमिति ।
 तस्मादवाहार्यकश्चाह्ने पूर्वोक्तमग्नौकरणं दर्शयाहमाह्ने त्वति-
 देशप्राप्तसोमाय पितृमते स्वाह्वानमः इत्यादि मन्त्रैरेवाग्नौ-
 करणं नोपदिष्टातिदिष्टात्मकमिति सिद्धम् ।

अथ परिवेषणादिविधिः ।

भस्मापोहानन्तरं हस्तीदकं दत्त्वा पात्रप्रक्षालनं कुर्यात्
 तथा परिस्तरणादिकमपि दद्यात् ।

तदनन्तरं याज्ञवल्क्यः ।

हृतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।

यथा लाभोपपन्नेषु रौप्येषु च विशेषतः ॥

एतच्च निषिद्धायसादिव्यतिरिक्तैर्विहितसुवर्णरजतादिपात्रैः
 स्वयं भार्या अन्यो वा शुचिः परिवेशनं कुर्यात् । पक्तान्नम्
 हस्तेनैव पक्तान्नाधिकारे न तु दर्श्या कदाचनेति निषेधात् ।

वायुपुराणे ।

नापवित्रेण हस्तेन नैकेन च विना कुशम् ।

नाप्यायसे नायसेन आह्ने तु परिवेशयेत् ॥

आयसपात्रे आयसेन दव्वर्गादिना न दद्यादित्यर्थः ।

तथा ।

तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ दणेन वा ।

परिवेशनानन्तरम् याज्ञवल्क्यः ।

दत्त्वात्रं पृथिवीपात्रमिति पात्रानुमन्त्रणम् ।

कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ते द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥

इदं विष्णुरिति मन्त्रानन्तरं द्विजाङ्गुष्ठमात्रं निवेश्य विश्वेदेव-
स्थाने कृतकुशीदकैरन्नत्यागङ्गत्वा पितृस्थाने तिलोदककुशैः
पृथगन्नत्यागं विधिना कुर्यात् ।

तदनन्तरं याज्ञवल्क्यः ।

सव्याहृतिकां गायत्रीं मधु वाता इतित्यृचम् ।

जम्बा यथासुखं वाचं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ॥

गायत्रीं त्रिः सकृज्जम्बा मधु वाता इतित्यृचम् ।

जम्बा मधु मधु मध्विति त्रिरुच्चार्य्यं यथासुखम् ॥

जुषध्वमिति वचनानन्तरं ते ब्राह्मणा मौनिनो भूत्वा भुञ्जीर-
दित्यर्थः ।

वशिष्ठः ।

उभयोः शाखयोर्मुक्तं पितृभ्योऽन्नं निवेदितम् ।

तदन्तरं प्रतीचन्ते ह्यसुरादुष्टचेतसः ॥

तस्मादशून्यं हस्तेन कुर्यादन्नमुपागतम् ।

भाजनन्तु समालभ्य तिष्ठेदापोषणा द्विजः ॥

उभयोः शाखयोः उभयोर्हस्तयोः मध्ये एकहस्तेन यदि मुक्तं
पितृभ्यो दत्तमन्नं तदेवान्तरमवकाशे रक्षसां तस्मादशून्यं कुर्या-
दित्यर्थः ।

भरद्वाजः ।

पितृणामन्नमादाय बलिं यस्तु प्रयच्छति ।

स्त्रियेन ब्राह्मणस्तेन स सर्वस्वस्त्यक्तव्येत् ॥

पितृणामन्नं विश्वेदेवार्थं पितृर्थं चान्नम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

दत्तमिष्टं हविष्यञ्च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ।

आहमेतु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपन्तथा ॥

पवित्राणि पवमानप्रभृतीनि, अयं च जप उपवीतिना कार्यः

कृत्वापसव्यं कुर्वन्ति मुक्तापद्यान्मतां जपम् ।

इति निगमस्मरणात् ।

जमदग्निरपि ।

अपसव्येन कर्त्तव्यं सर्वं श्राद्धं यथाविधि ।

सूक्तास्तोत्रजपं मुक्ता विप्राणाम्नु विसर्जनमिति ॥

ततश्च सव्याहृतिकगायत्री मधुवातेत्यादि* जपः कार्यः तथा

अन्नमादाय ह्यस्यास्य शेषश्चैवानुमन्य च ।

तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकलसकत् ॥

अनग्नीकरणार्थं† गण्डूषार्थञ्च ।

सर्वमन्नमुपादाय सलिलं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डं दद्यात्तु पितृयज्ञवत्‡ ॥

मातामहानामप्येवं दद्यादाचमनं ततः ।

* मधु वाता च्छ्वायते मधु चरन्ति सिन्धवी माध्वीनः सन्धोषधीः मधु नक्तमुतीषसी मधुमत् पार्थिवं रजः मधु द्यौरनु नः पिता मधुमाग्रीवनस्यातर्मधुमानन्तु सूर्यो माध्वी-
बांवा भवन्तु नः । † नम्रलदीपपरिहारार्थम् । ‡ पिण्डपितृयज्ञवत् ।

स्वस्तिवाचं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च ॥

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ।

दक्षिणादानमुपवीतिना कार्यम् ।

तथाच जमदग्निः ।

सर्वकर्मापसव्येन* दक्षिणादानवर्जितम् ।

याज्ञवल्करः ।

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधीच्यताम् ।

ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ॥

विश्वेदेवाः सुप्रीयन्तां विप्रैस्त्रोक्त इदं जपेत् ।

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥

अहा च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोऽस्त्विति ।

इत्युक्त्वासी प्रियवचः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

वाजिवाज† इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जनम् ।

यस्मिंस्ते संश्रवाः पूर्वमर्घ्यपात्रे निपातिताः ॥

पितृपात्रं तदुत्तानङ्गत्वा विप्रान्विसर्जयेत् ।

मनुः ।

पिण्डनिर्व्वापणकैचित्पुस्त्यादेव कुर्वते ।

ब्राह्मणभोजनाग्रागर्चनानन्तरमग्नीकरणानन्तरं वा केचित्पिण्ड-

दानं कुर्वन्त इत्यर्थः ।

* प्राचीनावीतिना । † वाजि वाजि वतवाजिनोनी धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः

असमन्धः पिवन् मादयध्वं दत्तायात पथिभिर्देवयानैः ।

आश्वलायनः ।

भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डं निदध्यादाचान्तेष्वेक इति ।

अत्र यथाशाखं व्यवस्था । जातूकर्णः ।

व्याममात्रं* समुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।

यत्रोपस्यर्शनाद्वापि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः ॥

व्यासः ।

अरत्रिमात्रमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।

वायुपुराणे ।

सकदेवास्तरहर्भान् पिण्डार्थं दक्षिणामुखः ।

प्राग्दक्षिणाग्रान्नियतो दद्यात्पिण्डादनन्तरम् ॥

मरीचिः ।

आर्द्रामलकमात्रांस्तु पिण्डान् कुर्वीत पार्वणे ।

एकोद्दिष्टे विष्वमात्रं पिण्डमेकम्तु निर्व्वपेत् ॥

नवत्रासे स्थूलतरं तस्मादपि तु निर्व्वपेत् ।

तस्मादपि स्थूलतरमाशौचे प्रतिवासरम् ॥

विष्णुः ।

उच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पृथिवी दर्बिरक्षिते

त्येकं पिण्डं पित्रे निदध्यादन्तरिक्षं दर्बिरक्षितेति

द्वितीयं पितामहाय द्यौर्द्विरक्षितेति तृतीयं प्रपिता-

महाय पितरः यत्र प्रेता इति वासोदेयं वीराक्षः†

* त्र्यम्बकं प्रसारितयोर्भेजयोः सहोरमा यन्मानं सः व्यासः इति हेमाद्रिः ।

† पुत्रान् इत्यर्थः ।

पितरोधत्त इत्यन्नमत्र पितरोमादयध्वमिति दर्भमूले*
करावधर्षणान्तरम् । ऊर्जं वहन्तीत्यनेन† सोदकेना-
प्रदक्षिणं पिण्डानां विकरणं सेचनकृतार्घ्यं पुष्पधूपानु-
लेपनान्नानि भक्ष्यभोज्यानि च निवेदयेदिति ।

मनुः ।

अपसव्यमग्नी हुत्वा‡ सर्वमावृत्परिक्रमः ।
अपसव्येन हस्तेन निर्व्वपेदुदकं भुवि ॥
त्रींस्तु तस्माद्विशेषात्पिण्डान्कृत्वा समाहितः ।
श्रीदकेनैव विधिना निर्व्वपेदक्षिणामुखः ॥
न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्व्वकम् ।
तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनाम् ॥
आचम्योदक् परावृत्य त्रिरायम्य शनैरसून् ।
षडृतूंश्च नमस्कुर्यात्पितृनेव च मन्त्रवत्§ ॥

ऋतुनमस्कारो नमीवः पितरः इत्यादिभिः ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

मीर्वीं विसृज्य च जपेन्नमीवः पितरस्त्विति ।

मनुः ।

उदकं निमयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः ।

अवजिघ्रेक्ष ताग्नपिण्डान् यथा न्युप्तान् समाहितः ।

* अत्र पितरोमादयध्वं यथा भागमावृषायध्वमिति दर्भमूले इति मूलसंहितायां
पाठः । † ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कौलालं परिशृतं स्वधा स्थ तर्पत मे पितॄन् ।

‡ अपसव्यमग्नौ कृत्वेति मनुसंहितायां पाठः । § मन्त्रविदिति मनुसंहितायां पाठः ।

पिण्डेभ्यः स्वल्पिकानंशान् समादायानुपूर्वशः ।

तानेव विप्रानासीनान् विधिना पूर्वमर्चयेत् ।

तानेव विप्रानित्ययं पक्षो ब्राह्मणभोजनात् पूर्वमेव पिण्ड-
दानाभिप्रायेण ।

कात्यायनः ।

एतद् इति सूत्राणि प्रतिपिण्डं चयस्युत्तरे यजमानस्य
लोमावेति ।

शङ्कः ।

दशां विवर्जयेत्प्राज्ञो यद्यप्याहतवस्त्रजाम् ।

अत्र सर्वत्र यथाशास्त्रं व्यवस्था । पुत्रार्थिनो मध्यमपिण्डप्रति-
पत्तिराश्रलायनेनोक्ता पिण्डानां मध्यमं पत्नीं प्राशयेदिति ।

अत्र मन्त्रः ।

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।

यथेऽह पुरुषोमत इति । देवलः ।

ततः कर्मणि निर्वृत्ते तान् पिण्डांस्तदनन्तरम् ।

ब्राह्मणोऽग्निरजोगीर्वा भक्षयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥

एवं स्वगृहोक्तविधानेन ब्राह्मणविसर्जनान्तं कृत्वा पितृशेषं
बन्धुभिः सह भुञ्जीत । आवश्यकोपवासे प्राप्ते पितृशेषवित-
माप्नायोपवसेत् ।

तथाच श्रुतिः । अवघ्नेयमेव तन्नैवाप्राशितं नैव प्राशितमिति ।

शातातपः ।

आहूतत्वा परयात्रे भुञ्जीरन्ये तु मोहिताः ।

पतन्ति पितरस्तेषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥
पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैथुनम् ।
दानम्प्रतिग्रहोहोमः श्राद्धभुक् त्वष्ट वर्जयेत् ॥

यमः ।

दशकृत्वः पिवेदापो गायत्र्या श्राद्धभुक् द्विजः ।
ततः सन्ध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयादपि ॥

एवम्प्रतिमासं दर्शपार्वणश्राद्धकृत्तव्यम् । एवम्प्रतिसांवत्सरिका-
दीन्यपि पार्वणश्राद्धानि कर्त्तव्यानि । तत्र मातापितृविषये यः
पार्वणैकोद्दिष्टविकल्पः स्वस्य कुलानुसारेण व्यवस्थितो विज्ञेय
इति विज्ञानेखरमते एतच्चोपपादितमस्माभिर्मिताक्षराटीकायां
सुबोधिन्यामाचाराध्याये । यदा मातापितृभ्रात्राद्यनेकसांव-
त्सरिकाणां युगपत्क्षत्रिपातस्तदा पूर्वं पितुः श्राद्धं ततो मातु-
स्ततश्चान्येषामपि प्रधानोपसर्जनतरतमभावेन* सांवत्सरिकं
कुर्यात् ।

यत्पुनर्भृगुणोक्तम् ।

एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।
तन्त्रेण श्रपणं कुर्याच्छ्राद्धञ्चैव पृथक् पृथगिति ॥
पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ।
तृतीयस्य ततः कुर्यात्क्षत्रिपाते त्वयं क्रम इति ॥

पूर्वकस्य मुख्यस्य द्वितीयस्य मुख्यापेक्षया जघन्यस्य तृतीयस्य
जघन्यतरस्येत्यर्थः । अत्रायं क्रमः पितृब्राह्मणनिमन्त्रणा-

* प्रधानाप्रधानयोस्कारतम्येत्यर्थः ।

नन्तरं मातृव्राज्जणनिमन्त्रणं ततोऽन्यनिमन्त्रणं एवं पादप्रक्षाल-
नादि विसर्जनान्तं कुर्यात् । एतच्च पर्यायेणानेकश्राद्धकरणे
कुतपादिश्राद्धकालातिपातप्रसक्तौ द्रष्टव्यं* श्राद्धकालानति-
पाते तु पृथक्पाकेन यथोक्तक्रमेण कर्म पृथक्कर्तव्यम् ।

यत्तु प्रचेतसोक्तम् ।

नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात्समानेऽहनि कुत्रचित् । इति
तदेकस्मिन्नेव निमित्ते पुनः श्राद्धं न कर्तव्यमित्येवंपरं न तु
निमित्तभेदेऽपि यदा भर्तुर्मरणतिथावेव सहगमनं पत्नी करोति
तत्सांवत्सरिके लौगाक्षिणा विशेषो दर्शितः ।

मृताहनि समासेन पिण्डनिर्व्वपनं पृथक् ।

नवश्राद्धन्तु दम्पत्तोरन्वारोहण एव तु ॥

अस्यार्थः । दम्पत्योरन्वारोहणे सहगमने निमित्ते मृततिथावेकत्वे
पिण्डनिर्व्वपणं श्राद्धं समासेन सङ्क्षेपेण यथा द्विपितृकश्राद्धे
एकस्मिन् पिण्डे द्वयोरुद्देयः एवमन्यत्रापि हावुद्दिश्यायुग्म-
ब्राह्मणाः भोजयितव्याः पिण्डनिर्व्वपणमपि हावुद्दिश्य एवमेक-
दैव श्राद्धद्वयकरणात्समासः । अत्र वैश्यदेविकमपि तन्त्रेणैव
पार्व्वणश्राद्धपक्षे मृताहनीति विशेषोपादानान्मृततिथेर्भेदे तु न
समासेन श्राद्धं किन्तु पृथगेव मृताहनि समासेन पिण्डनिर्व्वपणं
कुर्यादिति विधिवत्तादन्वारोहणे नैकतिथिमृतकयोः दम्पत्योः ।
सांवत्सरिकश्राद्धव्यतिरिक्तनवश्राद्धषोडशश्राद्धसपिण्डीकरणगया-

* एतच्च प. सं. पर्यायेणानेकश्राद्धकरणं कुतपादिश्राद्धकालातिपातप्रसक्तौ द्रष्टव्यमिति
पाठान्तरम् ।

श्वष्टकादिश्राद्धेष्वप्यर्थाद्वचनान्तरवशाच्च पृथक् कर्त्तव्यतायां
प्राप्तायां नवश्राद्धं पृथगिति केवलनवश्राद्धस्यैव पार्थक्यविधिः
परिसंख्यया इतरश्राद्धेषु पृथक्कनिषेधात्सांवत्सरिकवदेव षोडश-
श्राद्धादिष्वपि समासेनैव अनुष्ठानं अमावास्यादिषु पृथक्काद-
श्राद्धप्राप्त्यभावादेव न पृथक्करणं किन्तु सहैव अयं विशेषः षोडश-
श्राद्धादिषु मातापित्रोः पृथक् पृथग्देवतात्वममावास्यादिषु तु
पितृपिण्डेनैव सपत्नीकगण्डोच्चारणेन मातुरपि दत्तिरिति दम्प-
त्योरित्युपादानात् । एकचित्यारोहणाधिकारिसवर्णसापन्न-
मात्रा मातृभ्यां मातृभिर्वात्वारोहणे कृते पतिपत्न्योर्भृत्यतित्थेरकत्वे
पूर्ववत्समासेन नवश्राद्धव्यतिरिक्तं सर्व्वं भवेत् । एकस्मिन्नाह-
वनीयस्थानीयब्राह्मणे द्वित्राद्युद्देशस्तथैकस्मिन्नेव पिण्डेऽपि यथा
त्रिपितृकस्य अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यतीति
समयं विधाय या विवाहिता ततः अनपत्याया एव तस्या-
भर्त्तृमरणे नियोगिन देवरादिभ्यः पुत्रोत्पादनसमय उत्पाद्य-
मानः पुत्र आवथोरपीत्यपि सङ्गते तत्रोत्पन्नः पुत्रस्त्रिपितृक-
एको मातामहस्वपरः क्षेत्राधिपतिरन्यच्च बीजीति त्रयः
पितरः । तस्यामावास्यादिश्राद्धेषु यथा त्रयोद्देशेनैकएव पिण्ड-
स्तथा पित्राद्युद्देशेनाप्येक एव पिण्डो देय इत्यर्थः । यदि
जनन्यन्वारोहण एवायं नियमस्तर्हि पित्रोरिति ब्रूयाच्च
दम्पत्योरिति तस्मात्पूर्व्वोक्त एव निर्णयः ।

यच्च स्मृत्यन्तरम् ।

एकचित्यां समारूढौ दम्पती निधनङ्गती ।

पृथक् यावत् तयोः कुर्यादौदनन्तु पृथक् पृथगिति ॥

तन्नवश्रावमाहविषयम् । नवश्रावपिण्डदानं तेषां पक्वान्ने-
नैव तेषां पिण्डार्थोदनोऽपि पृथगेवेत्यर्थः अथवा नवश्रावं
भोक्ष्यसद्भावे पक्वान्नेन यदा क्रियते तदौदनमपि पृथक् पृथगेव
न तन्नेषेत्यर्थः । नवश्रावस्य पक्वान्नेन कारणमङ्गिरोवचनेन
द्योतितम् ।

नवश्रावेषु यच्छिष्टं गृहे पर्युषितञ्च यत् ।

दम्पत्योर्मुक्तशिष्टञ्च तन्न भुञ्जीत कर्हिचित् ॥ इति

यत्पुनर्भृगुणोक्तम् ।

या समारोहणं कुर्याद्भर्तुश्चित्यां पतिव्रता ।

तां मृताह्नि सम्प्राप्ते पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ॥

प्रत्यञ्च नवश्रावं युगपत्तु समापयेदिति ।

तद्भर्तुर्मृततिथिव्यतिरिक्तान्यतिश्रावन्वारोहणमृतविषयम् । नव-
श्रावन्तु युगपदित्यस्यायमर्थः । प्रथमं पितृनवश्रावोपविष्टस्य
ब्राह्मणस्य पादप्रक्षालनं पश्चात्मातृनवश्रावोपविष्टस्येत्येवं क्रमेण
विसर्ज्जनान्तङ्गत्वा युगपच्छ्रावद्वयं समापयेदिति यदानैकस्या-
मेव तिथौ पूर्वदिनभागे भर्तुर्मरणमुत्तरदिनभागे पत्न्या
अन्वारोहणेन मरणं तदापि समाप्तेनैव पिण्डादिविधायक-
वाक्यबलान्मृततिथिरेकत्वाद्भर्तुः प्राधान्यात्तद्विशरीरभूताया
भात्याया अपि तदैव मृतप्राप्तत्वात् बह्वनामनुग्रहो न्याय्य इति
भिन्नदिने मरणरूपैकनिमित्तापेक्षया पूर्वोक्तानेकनिमित्तानुरो-
धस्य न्याय्यत्वात् । भर्तृमरणप्रभृत्येव दिनपरिगणनां कृत्वा

तिलोदकपिण्डदानाशौचैकादशाहादिकं कर्त्तव्यम् । एवञ्च यानि
वाक्यानि भर्त्तृमरणानन्तरं चिरकालव्यवधानेऽन्वारीहणमृताया
अपि भार्याया भर्त्तृमरणसमकालमेव मरणप्रतिपादकानि
अर्थवादरूपाणि वाक्यानि चिन्तामणिरत्नावल्यादिषु प्रदर्शितानि
तानि पूर्वोक्तविषये योज्यानि न तु मृताहनि समासेन
पिण्डनिर्व्वपणमित्येतद्वचनात् आडाहवनीयार्थोपविष्ट एकस्मिन्
ब्राह्मण एकस्मिन् पिण्डे द्वयोरुद्देशेन समासः सङ्क्षेप इति वक्तव्यं
संक्षेपश्च ब्राह्मणभेदे पिण्डभेदेऽपि घटते । तद्यथा एकआह्ननियुक्त
ब्राह्मणचरणप्रक्षालनानन्तरमितरआह्ननियुक्तब्राह्मणचरणप्रक्षा-
लनमेवमासनादिकं दत्त्वा इतरत्रासनासनादिकमित्यासमाप्ते-
रेवं क्रियमाणेऽपि संक्षेपोपपत्तेरिति चेन्नैवम् । समासेन पिण्ड-
निर्व्वपणमिति पिण्डनिर्व्वपणेऽपि संक्षेपो दर्शितः । पूर्व्वपक्षोक्त-
रीत्या क्रियमाणे पिण्डस्य भिन्नत्वात्तत्र समासो न घटते ।
निरपेक्षश्च समासशब्द उपात्तः स च सर्वात्मना संक्षेपयोग्यसक-
लेतिकर्त्तव्यतासंक्षेपप्रतिपादयति बाधकाभावात् तस्मात्स-
र्व्वेतिकर्त्तव्यतानुस्यूतः संक्षेप एवाङ्गीकर्त्तव्यः तथाच द्विपिटक-
आहवदेव संक्षेपइति सिद्धम् ।

अथ द्विपिटकआहम् ।

तत्र हारीतः ।

ना क्षेत्रं बीजं रोहति उभयदर्शनात्* उभयोरपत्यमिति

* उभयपददर्शनादिति पाठान्तरम् ।

तेषामुत्पादयितुः प्रथमः प्रवरो भवति द्वौ द्वौ पिण्डौ
निर्व्वपेदथवैकपिण्डे हावनु कीर्त्तयेत् द्वितीये पुत्र-
स्तृतीये पौत्रोलेपिनस्त्रीन्वाचक्षाणः आसप्तमादित्येक-
इति ।

तेषां वीजिज्ञेक्षिपितृणां मध्ये उत्पादयितुर्वीजिनः प्रवरमार्षेयं
प्रवरं निर्दिशेत्* ततः क्षेत्रिण इति द्विप्रवरता एतत्क्रमत्वं
आर्षेयप्रवरोऽत्र निवापे पितृयज्ञे ह्यमुष्यायणः पितृपितामह-
प्रपितामहपिण्डेषु द्वौ हावनुकीर्त्तयेत्† द्वितीये द्वितीयपिण्डे
पितामहपिण्डे पुत्रोद्दामुष्यायणस्य हावनुकीर्त्तयेत् पितृ-
पिण्डे द्वितीय इति प्रपितामहपिण्डस्याप्युपलक्षणमतीद्दामु-
ष्यायणपुत्रः‡ प्रपितामहपिण्डेऽपि§ हावनुकीर्त्तयेत् । यदि
ह्यमुष्यायणपौत्रः आढकर्त्ता तदा कथमित्याक्ताङ्गायामिति
पौत्रोद्दामुष्यायणस्य तृतीये प्रपितामहपिण्डे हावनुकीर्त्तयेत्
पितृपिण्डे नापि पितामहपिण्डे त्रीन्वाचक्षाणः पित्रादि-
पिण्डाननुवदक्षेपिनश्च द्वौ हावनुकीर्त्तयेत् । अतएव आसप्तम-
पर्यन्तमित्यन्यमतं क्षेत्रिणः पूर्व्वमुद्देशः पञ्चाङ्गीजिन इति क्रमः ।

* प्रवरं निर्दिशेदिति वक्ष्य पुस्तकेषु दृग्भेदात् रक्षितं परन्तु प्रथमं निर्दिशेदिति पाठो
युक्तः परमार्षेयं प्रवरं निर्दिशेदिति पाठान्तरम् । + वीजिरूपपित्रे तत्पितृरूपस्वपितामहाय
तत्पितृरूपस्वप्रपितामहाय च एवं क्षेत्रिरूपपित्रे तत्पितृरूपस्वपितामहाय तत्पितृरूप-
स्वप्रपितामहाय च एकमेकं पिण्डं दद्यात् । † ह्यमुष्यायणस्य पुत्रद्वयार्थः । § ह्यमुष्यायण-
रूपपितुः वीजिरूपपितृतत्पितृरूपस्वपितामहप्रपितामहाभ्याम् । एवं तस्य क्षेत्रिरूप-
पितृतत्पितृरूपस्वपितामहप्रपितामहाभ्यामित्यर्थः ।

एतच्चाशौचप्रकरणेऽभिहितं पुत्रिकापुत्रो द्विविधः मातामहेन
सम्बद्धो मातामहेन पित्रा च सम्बद्धयेति । तत्र मातामहेनैव
सम्बद्धस्य आह्वयक्रमः ।

मनुः ।

मातुः प्रथमतः पिण्डान्निर्व्वपेत्पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तु पितुः पितुरिति ॥

उभयसम्बद्धो वर्गद्वयस्यापि कुर्यात् ।

इत्याह्वयना ।

मातामहान्तमात्रादि पैतृकं पितृपूर्व्वकम् ।

मातृतः पितृतो यस्मादधिकारोऽस्ति धर्मतः ॥

अत्र विशेषमाह ऋथशृङ्गः ।

यस्मादुभयसम्बद्धः पुत्रिकायाः सुतो ह्यसौ ।

पूर्व्वं मातामहआहं पद्यात्पैतृकमाचरेत् ॥

अथ सङ्कल्पआह्वम् ।

तत्र व्यासः ।

त्यक्ताग्नेः पार्व्वणं नैव नैकोद्दिष्टं सपिण्डनम् ।

अत्यक्ताग्नेसु पिण्डोक्तिस्तस्मात्सङ्कल्प्य भोजयेत् ॥

अस्यार्थः । त्यक्ताग्नेर्नास्तिक्यादिनोपसृष्टाग्नेः पार्व्वणैकोद्दिष्टस-
पिण्डीकरणरूपआह्वकर्मणि नैवाधिकारः अत्यक्ताग्नेः पिण्डोक्तिः
पिण्डसहितआह्वकर्त्तव्यतोक्तिः आह्वधिकार इत्यर्थः । तस्मात्
कारणात्त्यक्ताग्निः सङ्कल्प्य भोजयेत्सङ्कल्प्य आहं कुर्यादिति ।

सङ्कल्पश्राद्धविधिमाह स एव ।

सङ्कल्पश्च यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणम् ।

नावाहनान्मौकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत् ॥

पात्रपूरणमर्घ्यदानं विकरणदानमपि निषिद्धम् ।

स्मृत्यन्तरे ।

सङ्कल्पन्तु यदा श्राद्धं न कुर्यात्पात्रपूरणम् ।

विकरणश्च न दातव्यमिति । अयञ्च अनुकल्पमुख्यश्राद्धकरण-
शक्त्याद्यभावेऽपि वेदितव्यः ।

तथाच स्मरन्ति ।

श्राद्धानुकल्पं यः कुर्याज्जात्यवस्थाद्यपेक्षया ।

श्राद्धाङ्गांश्चैववाप्नोति मुख्यश्राद्धफलं नर इति ॥

अथैकोद्दिष्टश्राद्धम् ।

याज्ञवल्करः ।

एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्घ्यकपवित्रकम् ।

आवाहनान्मौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥

अपसव्यवत् यत्पार्ष्णयज्ञोपवीतवत् कर्म्म प्राचीनावीतिना
तत्कर्म्म कर्त्तव्यमित्यर्थः । अक्षय्यस्थाने अक्षय्यमस्त्विति मन्त्रस्थाने
उपतिष्ठतामिति मन्त्रः विप्रविसर्जने वाजे वाजे इति मन्त्र-
स्थाने विष्णुः । अश्राग्मां चागमे सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपाद-
श्चाद्यान्तस्त्वयं विधाने च ब्राह्मणान् यथाशक्त्युदङ्मुखान् गन्धमात्य-
वस्त्रालङ्कारादिभिः पूजितान् यो भीजयेदेकवस्त्रमनानुष्ठेका-

द्विष्टच्छिष्टसन्निधावेकमेव तन्नामगोत्राभ्यां पिण्डं निर्व्वपे-
 हुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु दक्षिण्याभिपूजितेषु । प्रेतनामगोत्राभ्यां
 दत्त्वाक्षय्योदकेषु चतुरङ्गुलं पृथिवीस्तावदन्तरास्तावदधः खाता-
 वितस्त्यायतास्तिस्रः कर्षूः कुर्यात् । कर्षुसमीपे चाग्नित्रयमुप-
 साधाय परिस्तीर्य्य तत्रैकस्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात् सोमाय
 पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधानमो यमायाङ्गि-
 रसे स्वधानमः स्थानत्रये प्राग्वत्पिण्डनिर्व्वपनङ्कुर्यात्ततोदधि-
 मधुघृतमांसैः कर्षुत्रयं पूरयित्वेतत्त इति जपेत् एवं मृताहे
 प्रतिमासं कुर्यादिति । दत्त्वाक्षय्योदकेष्विति अक्षय्योदकानि
 दत्त्वा तेषु दत्तेषु सस्मिति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः ।

वाराहपुराणे ।

श्वः करिष्य इति ज्ञात्वा ब्राह्मणामन्वणक्रियाः ।

गतोऽसि दिव्यलोकं त्वं कृतान्तविहितात्पथः* ॥

मनसा वायुभूतेन विप्रे त्वाहं नियोजये ।

पूजयिष्यामि भोगेन एवं विप्रं निमन्त्रयेत् ॥

द्वितीये दिन आसने च मनुनैवोक्तः ।

अत्रासने देवराजाभ्यनुज्ञातो विश्राम्यताम् ।

द्विजवर्यानुग्रहाय प्रसादये ॥

त्वासनं गृह्णे पूतं ज्ञानाग्निशुद्धने करेण विप्र इति ।

वृहत्सतिः ।

वस्त्रालङ्कारशय्यायं पितुर्यहाहनायुधम् ।

गन्धमास्थैः समभ्यर्च्य आहभोक्त्रे तदर्पयेत् ॥

याज्ञवल्काद्वहशातातपी ।

मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरश्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥

एकादशेऽहनि इत्याशीचापगमनानन्तरदिवसोपलक्षणपरम् ।
अथाशीचापगम इति विष्णुस्मरणादिति कल्पतरौ । तदेतद्दि-
चारासहम् । तथाहि आद्यमेकादशेऽहनि इत्यनेन आद्योद्देशे-
नैकादशाहकालोऽभिधीयते । एवञ्चैकादशाहशब्दस्याशीचा-
नन्तरकालोपलक्षकत्वे न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायेन विरु-
द्धेति* चेन्नैवं वस्तुत उद्देश्यमाद्यशब्दमेव तस्य वचनान्त-
रेण प्राप्तत्वात् एकादशाहरूपकालस्याप्राप्तत्वेन सहि कालो-
विधेयः । कालस्यानुपादेयत्वेनाविधेय इति कृत्वाद्देश्य इति
काल उद्देश्य इति तत्र लक्षणास्वीकारे सिद्धे न विधौ परः

* अथ कालस्यानुपादेयत्वेन कालोद्देशेन कर्मविधानं न तु कर्मोद्देशेन कालविधानम्
अतो न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायेनाविरोध इति चेन्नैवं वस्तुत उद्देश्यमाद्यशब्दमेव तस्य
वचनान्तरेणाप्राप्तत्वात् एकादशाहरूपकालस्याप्राप्तत्वेन सहि कालोविधेयः कालस्यानुपादेय-
त्वेनाविधेय इति कृत्वा उद्देश्यमपि कालमुद्देश्यमिवाधियमापाद्यशब्दं विधेयमिति कृत्वा
वाक्यवृत्तिः परिसमाप्यते अतएव कालएव वस्तुतोविधिपय्यवसानमिति तत्र लक्षणास्वीकारे
इति क्वचित् पुनर्कै पाठः । वस्तुतः पाठइयमपि असङ्गतम् । कालस्यानुपादेयत्वेनाविधेय इति
कृत्वा उद्देश्यमपि कालमुद्देश्यमिवाधारमापाद्य शब्दं विधेयमिति कृत्वा एवं भवितुमर्हति ।

शब्दार्थः इति न्यायविरोधः । अतः चक्षादीनामप्याद्यश्चाद्य-
मेकादशेऽङ्गि कर्त्तव्यम् ।

यथा वृक्षवशिष्ठः ।

एकादशेऽङ्गि यच्छ्रावं तस्मान्मान्यमुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि वर्ष्मणां सूतकन्तु पृथक् पृथक् ॥

शङ्खलोगाची अपि ।

आद्यश्चाद्यमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।

कर्त्तुं स्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥ इति ।

यत्तु मत्स्यपुराणे ।

एकादशेऽहनि तथा विप्रानेकादशैव तु ।

चक्षादिः सूतकान्तेषु भोजयेदयुतान्दिजान् ॥ इति ।

तत्प्रेतस्य दृश्यर्थं सूतकान्ते एकादशब्राह्मणभोजनोपेतं रुद्र-
गणाख्यं कर्म्मन्तरं न तु षोडशश्चाद्यान्तर्भूतं तथा सति एका-
दशश्चाद्यान्येतानि षोडशपराणीति संख्याधिक्यात् षोडशश्चाद्य-
विरोधः । तस्मादाद्यमेकादशेऽहनीति सर्व्ववर्णसाधारणमिति
चतुरश्रम् । आहिताग्नेरेकादशाहश्चाद्यविशेषमाह

कात्यायनः ।

श्चाद्यमग्निमतः कार्य्यन्दाहादेकादशेऽहनि ।

ध्रुवाणि तु प्रकुर्व्वीत प्रमीताहनि सर्व्वदा ।

ध्रुवाणि त्रैपक्षिकादूर्हानि ।

जातूकर्णः ।

जङ्घं त्रिपदायच्छ्रावं मृताहन्येव तज्जवेत् ।

अधस्तु कारयेद्वाहादाह्निताग्नेर्हिजम्बनः ॥

विहितप्रकारेण युद्धादिहृतानां सद्यः श्रौचेऽप्याद्यमेकादशे-
हनीत्याह

शङ्कः ।

सद्यः श्रौचेऽपि दातव्यः प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।

स एव दिवसस्तस्य आहव्य्यासनादिषु ॥

षोडशआहान्याह जातूकर्णः ।

द्वादशप्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा ।

त्रैपक्षिकादिके चेति आहान्येतानि षोडश ॥

आद्यषाण्मासिकादिकशब्द ऊनषाण्मासिकोनादिकपरः ।

व्यासोऽपि ।

द्वादशाहे त्रिपक्षे च षण्मासे मासिकादिके ।

आहानि षोडशैतानि सन्मतानि मनीषिभिः ।

द्वादशाहे क्रियमाणे न्यूनमासिकम् ।

यदाह गोभिलः ।

मरणद्वादशाहे स्यान्मास्यूनवीनमासिकम् ।

ब्रह्मपुराणे षोडशआहकालाः कंचनान्यथापदिष्टाः ।

नृणां वै त्यक्तदेहानां आहाः षोडश सर्व्वदा ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥

ततो द्वादशभिर्मासैः आहा द्वादशसंख्यया ।

कर्त्तव्याः श्रुतितस्तेषां तत्र विप्रांसु तर्पयेत् । इति ।

अत्र चतुर्थाहादिआहान्तर्भावैरेकादशादिआहानां षोडशसंख्याः

विहिताः न जनमासाद्यन्तर्भावेनेति कचिक्कालान्यथाभावः
ततः षोडशश्राद्धेषु विकल्पः । अयञ्च विकल्पः शाखाभेदेन तद-
भावे यथादेशं यथाकुलं वा व्यवस्थितो विज्ञेयः । मासेऽतीत-
इत्यस्मिन्नर्थे तद्वितोत्पत्तौ मासिकशब्दनिष्पत्तिमङ्गीकृत्य प्रथम-
मासे निवृत्ते द्वितीयमासे मृतदिवसे आद्यं मासिकम् । एवं
द्वितीयेऽतीते तृतीये मासि मृतदिवसे द्वितीयमासिकमित्येवं
क्रमेण द्वादशमासिकानि एकादशाहश्राद्धं न पृथगेवेति केचन
मन्यन्ते तदनुपपन्नं द्वादशप्रतिमास्यानीत्युपक्रम्य श्राद्धान्येतानि
षोडशेति जातूकर्णोक्तषोडशसंख्याविरोधात् । मृतेऽहनि तु
कर्त्तव्यं प्रतिमासमित्यनेन चाद्यादिमासिकानामाद्यादिमास-
एककालोविहितस्तेनापि विरोधः प्रसज्येत न नु त्रैपक्षिकं
भवेद्वृत्ते त्रिपक्षे तदनन्तरमिति यथा त्रैपक्षिकस्य त्रिपक्षा-
नन्तरं कालस्तथाद्यादिमासिकानामाद्यादिमासानन्तरमेव
कालोऽस्त्विति चेन्नैवम् । त्रैपक्षिके भवेद्वृत्ते इत्यस्यायमर्थः ।
वृत्ते प्रवृत्ते न तु निवृत्त इति । अतएव कार्ष्णाजिनिः
त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यान्मृताहेष्वितराणि च । अतो मासिक-
शब्दस्तत्र भव इत्यस्मिन्नर्थे सामान्येन ये प्रत्यया विहितास्त-
दन्ततस्तत्रापि ठक इकादेशे कृते मासिकमिति रूपं निष्पन्नम् ।
आद्यमासिके तद्विजमाहवनीयस्थानीयं कृत्वा कुर्यात्तदभावे
अग्नी जुहुयात्पचद्वयेऽपि पुनराद्यं कुर्यात् ।

तदाह गोभिलः ।

ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यमनलेऽथवा ।

पुनश्च भोजयेद्विप्रं हिरावृत्तिर्भवेदिति ॥

प्राक्सूतकान्ते प्रेतार्थं ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ।

जनमासिकादिषु कालनियममाह

गौतमः ।

एकहित्रिदिनैरुनैस्त्रिभागेन एव वा ।

आहान्यूनान्दिकादीनि कुर्यादित्याह गौतमः ॥

कार्ष्णाजिनिः ।

जनान्यूनेषु मासेषु विषमाहे समेऽपि वा ।

अत्र विशेषमाह गर्गः ।

नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपक्षके ।

जनश्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥

मरीचिः ।

त्रिपुष्करे च नन्दासु सिनीवाण्यां भृगोर्दिने ।

चतुर्दश्यान्तु नोनानि कृत्तिकासु त्रिपुष्करे ॥

संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणे षोडश्याहान्यपक्षस्य सपिण्डी-
करणं विधाय पुनस्तानि मासिकानि स्वस्वकालप्राप्तानि
कुर्यात् ।

यदाह गोभिलः ।

आहानि षोडशं दत्त्वा नैव कुर्यात्सपिण्डनम् ।

लोगाक्षिः ।

आहानि षोडशाद्यानि विदधीत सपिण्डनम् ।

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणकृतम् ॥

अङ्गिराः ।

मासिकं सोदकं कुम्भं देयं तस्यापि वत्सरम् ।*

अत्र विशेषमाह पैठीनसिः ।

सपिण्डीकरणादूर्वाकुर्याच्छाब्दानि षोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वानि तानि तु ॥

सपिण्डीकरणादूर्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यहं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि ॥

कात्यायनः ।

सपिण्डीकरणादूर्वं न दद्यात्प्रतिमासिकम् ।

एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः ॥

यदा वृद्धौ प्राप्तायां आहार्यं षोडशशाब्दानि अपकृष्य सपिण्डी-
करणं कृत्वा पुनः मासिकानि क्रियन्ते । तान्यपि वृद्धेः पुर-
स्तादेवापकृष्य कर्त्तव्यानि न तु स्वे स्वे काले ।

तथाच वात्स्यायनिः ।

सपिण्डीकरणादूर्वागपकृष्य कृतान्यपि ।

पुनरप्यपकृष्यन्ते वृद्धात्तरनिषेधनात् ॥

निषेधश्च कात्यायनेनोक्तः ।

निर्वृत्य वृद्धितन्मन्तु मासिकानि न तन्त्रयेत् ।

अथातथामं मरणं न भवेत्पुनरस्य तु ॥

वृद्धिनिमित्तं कम्भं कृत्वा मासिकानि न कुर्यात् । तथाच

* मासिकं सोदकं कुम्भं देयं तस्यापि वत्सरमिति पाठाक्षरम् ।

सत्ययातयामं नवं मरणं पुनर्भवेदित्यर्थः । यदि कुर्यात्तदा नूनं
मरणं भवेदिति तात्पर्यम् । यदि अशीचादिना मासिके विघ्ने
तदा तदनन्तरकर्त्तव्यं न्यायसिद्धत्वात् । तत्राप्यसम्भवे उपरि-
तनमासिकादिने कार्यम् ।

यदाह ऋथशृङ्गः ।

एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

मासेऽन्यस्मिंस्तिथौ तस्यां कुर्यादन्तरितञ्च तत्* ॥

अन्तरितं विघ्नेन तच्च तच्छब्देन अन्यमाससकालप्राप्तमुच्यते ।

एकादशाहादिकन्तु ज्येष्ठेनैव कर्त्तव्यम् ।

तथाच प्रचेताः ।

एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्य विधिवत्क्रियाः ।

कुर्युर्नैकैकशः श्राद्धमादिकन्तु पृथक् पृथक् ॥

आदिकन्तु पृथक् पृथगिति विभक्तविषयम् ।

अथ नवश्राद्धानि ।

तत्राङ्गिराः ।

प्रथमेऽङ्गि तृतीयेऽङ्गि पञ्चमे सप्तमे तथा ।

नवमेकादशे चैव नवश्राद्धम्कीर्त्तितम् ॥

बौधायनः ।

* मासेऽन्यस्मिंस्तिथौ तस्मिन्तदा दद्यात्प्रयत्नत इति श्रुत्याश्रयपाठः ।

मरणाद्विषमदिनेष्वेकैकं नवश्राद्धं कुर्यात् । आनवम-
माद्यन्तनवमं विच्छिद्य नैकादशेऽङ्गि तत्कुर्यादिति ।
आनवममित्यादि अत्राङ्गभिविधौ नवममभिध्याप्य नवश्राद्धं
कुर्यात् नवमदिने कर्तव्यम् । नवश्राद्धं यद्यन्तरितं तर्हि
तदैकादशेऽङ्गि कुर्यात् ।

एवञ्च पञ्चैवास्य मते नवश्राद्धानि ।

भविष्यपुराणे ।

नव सप्त विशां रात्रां नवश्राद्धान्यनुक्रमात् ।

आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु षडित्याहुर्महर्षयः ॥

शिवस्वामी ।

नवश्राद्धानि पञ्चाहुराश्वलायनश्राद्धिनः ।

आपस्तम्बः ।

षडित्याहुर्विभाषा तैत्तिरीयाणाम् ।

कण्डः ।

नवश्राद्धं मासिकञ्च यद्यदन्तरितं भवेत् ।

तत्तदुत्तरसातन्त्रादनुष्ठेयम्प्रचक्ष्यते ॥

सातन्त्रं समानतन्त्रत्वमुत्तरनवश्राद्धदिन इति यावत् ।

अथ सप्तिङ्गीकरणम् ।

तत्र शौनकः ।

चत्वार्युदकपात्राण्येकं प्रेतस्य त्रीणि इतरेषां प्रथम-

पात्रम् त्रिषु पात्रेषु नियोजयेत् । समानी व आकूतिः-
रित्येवमेव प्रथमपिण्डं त्रिषु पिण्डेषु नियोजयेत् ।
मधुमतीभिः सङ्गच्छध्वमिति हाभ्यामेव^१ चतुर्थोऽनु-
प्रापितो भवति इति प्रेते चिरमृते ।

विष्णुः ।

संवत्सरांते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय ततः तत्प-
पितामहाय च ब्राह्मणान् भोजयेदग्नौकरणमावाहनं
पात्रं कुर्यात् । संसृज्यन्तु त्वा पृथिवी समानीव इति
प्रेतपात्रं पात्रत्रये निदध्यात् । कर्षूत्रयसन्निकर्षे तु
योजयेत् । उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डचतुष्टयं कुर्यात्
ब्राह्मणांश्च स्वाचान्तान् दत्तदक्षिणान् चानुव्रज्य विस-
र्जयेत् । ततः प्रेतपिण्डपात्रं पात्रोदकवत् पिण्डत्रये
निदध्यात् । कर्षूत्रयसन्निकर्षेऽप्येवमेव सपिण्डी-
करणं मासिकार्थवद्वादशाहकृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि वा
कुर्यात् । मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽङ्गि वत्सराभ्य-

* समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ।

समानमनु वो मनो यथा वः सुमहासति ॥ ऋ । १० म, सू १०।१।४ ।

† सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानतां ।

देवा भागं यथा पूर्वं सं जानाना उपसते ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सहचिन्तयेतां ।

समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा युञ्जीमि ॥ १० म, सू १२।१।१ ।

न्तरे यद्यप्यधिमसिकी* भवेत्तदा मासिकार्थे दिन-
मेकं वर्धयेत् । इति ।

कर्षूत्रयसन्निकर्षेऽप्येवमिति । प्रेतैकोद्दिष्टसम्बन्धि कर्षूत्रय-
सहितान् पिण्डान् पित्रादिपिण्डेषु योजयेत् । मासिकार्थ-
वदिति मासि भवानि आह्वानि मासिकानि तदर्थः प्रेता-
प्यायनादिस्त्युक्तानि आह्वानि मासिकार्थवन्ति तान्याशौचा-
पगमे द्वादशस्वहःसु कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि सपिण्डीकरणं
कुर्यादित्यर्थः । अत्रानमासिकादीनि प्रथमतःतीयषष्ठद्वादश-
दिनेषु कर्त्तव्यानि । एवं षोडशआह्वानि । अथ च पक्षौ
वृद्धादिनिमित्तापकर्षे बोद्धव्यः । अतएव द्वादशाहं आहं
कृत्वेति प्रदर्शनार्थं ततश्चापकर्षकालात्पूर्वकृतव्यतिरिक्तानि
यावन्ति भवन्ति तत्संख्यकदिनेषु तावन्ति कृत्वोत्तरदिने
सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रम्प्रसेचयेत् ॥

ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।

एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥

शेषं ब्राह्मणनिमन्त्रणादि पूर्ववत् पार्वणवत् ।

विशिष्टं ब्राह्मणानां च निमन्त्रणादि च पूर्ववत् ।

एकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणं व्युत्क्रमसृते तु विशेषः

ब्रह्मपुराणे ।

मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।

तेन देयास्तयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥

तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यश्च पूर्ववत् ।

मातर्यग्रे मृतायाश्च विद्यते च पितामही ॥

प्रपितामही पूर्वन्तु कार्यन्तत्राप्ययं विधिः ।

सुमन्तुः ।

त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डने ।

पितृत्वमश्रुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

त्रयाणां पित्रादिपिण्डानां मध्ये एकेनापि पितृपिण्डेन प्रपिता-

महपिण्डेन वा पूर्वपूर्वं जीवति सपिण्डने कृते प्रेतः पितृत्व-

माप्नोतीत्यर्थः ।

यत्तु मनुवचनम् ।

व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता । इति

तन्मातापितृभर्तृव्यतिरिक्तविषयम् ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

अक्रमेण मृतानां न सपिण्डीकृतिरिष्यते ।

यदि माता यदि पिता भर्ता नैष विधिः स्मृतः* ॥

* यदि माता पिता भर्ता च न अक्रमेण मृतः तदा अक्रमेण मृतानां न सपिण्डी-
कृतिरिष्यते । नेति यदि इत्यनेन सम्बन्धः अर्थात् अन्यव्युत्क्रमेण मृतः तदा एष विधिः
सपिण्डनाभावविधिः स्मृत इत्यर्थः ।

एष विधिव्युत्क्रममृतौ न सपिण्डीकृतिरिष्यते इत्ययं विधिः ।
ब्रह्मपुराणवचनन्तु मृते पितरि इत्यादि पूर्वमेव दर्शितम् ।
पतिरपि पत्न्याः स्वमातृपितामह्यादिभिः सह सापिण्ड्यं
करोति ।

तथाच पैठीनसिः ।

अपुत्रायां मृतायान्तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम् ।

श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

मात्राग्निप्रवेशे कृते पुत्रः पित्रादिभिरेव सह सापिण्ड्य-
ङ्कुर्यात् ।

तदाह यमः ।

पत्या चैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियः ।

सा विवाहे यदेकं हि गता मन्त्राहुतिव्रतैः* ॥

पत्या चैकेन पतिमुख्येन तत्पित्रा तत्पितामहेन सह सपिण्ड-
तामर्हतीत्यर्थः । अतो न तेनैव सापिण्ड्यं किन्तु त्रिभिः ।

श्रातातपः ।

मृता यानुगतानाद्यं सा तेन सहपिण्डतामर्हतीति ।

ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यविवाहोदायाः सुतः पितामह्यादिभिः
मातुः सापिण्ड्यं कुर्यात् ।

यथाह शङ्खः ।

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतैः ।

पितामह्यादिभिः सार्वं सपिण्डीकरणं स्मृतम् ॥

* सा मृतापि हि तेनैकं गता मन्त्राहुतिव्रतैरिति पाठान्तरम् ।

यमः ।

जीवन्तिता पितामह्या मातुः कुर्यात्सपिण्डनम् ।

प्रमीतपितृकः पित्रा पितामह्यापि वा सुतः ॥

मातुरग्निप्रवेशाभावेऽपि पित्रा पितामह्या वेति विकल्पः
पितामह्या पितामह्यादिभिरित्यर्थः । एवं पित्रेत्यादिषु
कर्त्तव्यम्* । आसुरराक्षसगान्धर्वपैशाचविवाहैरूढासुतोमाता-
मह्यादिभिस्तस्यां जीवन्त्यां मातुः पितामह्यादिभिस्तस्यामपि
जीवन्त्यां मातुः प्रपितामह्यादिभिर्मातामहेन वा सपिण्डी-
करणं कुर्यात् ।

यदाह यातातपः ।

तस्मात्त्रा तत्पितामह्या तच्छ्रूया वा सपिण्डनम् ।

आसुरादिविवाहेषु विद्वानां योषितां स्मृतम् ॥

तच्छ्रूमातुः प्रपितामही ।

सुमन्तुः ।

पिता पितामहे योज्यः पूर्णं संवत्सरे सुतैः ।

माता मातामहे तद्वदित्याह भगवान् शिवः ॥

पुत्रिकायाः सुतोऽपि मातामहमातामह्यादिभिः कुर्यात् ॥

तथाच कात्यायनः ।

मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोचितम् ।

यद्योक्तेनैव कालेन पुत्रिकाया न चेत्सुतः ॥

* एवं पित्रेत्यादौ द्रष्टव्यमिति पाठान्तरम् ।

पुत्रिकापुत्रश्चेत्तु मातामह्यादिभिः कुर्यादित्यर्थः ।

बोधायनः ।

आदिशेत्प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।

द्वितीये पितरन्तस्यास्तृतीये च पितामहम् ॥

एवं येन केनापि मातुः सपिण्डवृद्धान्वष्टकादिशब्देषु पिता-
मह्यादिभिरेव पार्व्वणं कर्त्तव्यम् । आसुरादिविवाहेषु
पुत्रिकाकरणे च मातामहगोत्रमेव ।

पितृगोत्रं समुत्सृज्य न कुर्याद्गोत्रं गोत्रतः ।

जन्मन्येव विपत्तौ च नारीणां पैतृकं कुलम् ॥

इति स्मरणात् । ब्राह्मादिविवाहेषु पुनर्भर्त्तृगोत्रमेव ।

सगोत्राद्भूयते नारी विवाहात्मसमे पदे ।

स्वामिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

इति स्मरणात् । एतच्च सपिण्डीकरणं कालात्ययेऽपि पुत्र-
सङ्गावे पुत्रेणैव कार्यम् ।

तदुक्तं वायुपुराणे ।

आह्वानि षोडशं दत्त्वा कुर्यान्न तु सपिण्डनम् ।

प्रोषितावसिते पुत्रः कालादपि चिरादपि ॥

एतद्व्याख्यानमपराकैर् प्रोषितावसिते प्रवासावसाने पुत्रोऽपि
चिरादपि कालात् सपिण्डनं कुर्यात् । तत् षोडशआह्वान्य-
दत्त्वा न कुर्यात् किन्तु दत्त्वेत्यर्थः । यदि तानि कनिष्ठ-
भ्रात्रादिना दत्तानि तदा सपिण्डनमेव कुर्यादिति ।

कात्यायनः ।

पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं* यदि गच्छति ।

पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं आठषोडश ॥

नैतत्पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामहः ।

पितुः सपिण्डनङ्गत्वा कुर्यान्भासानुमासिकम् ॥

असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वी पौत्रप्रपौत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्कार्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा ।

पितामहेन पितरं संस्कार्यादिति निश्चयः ॥

असंस्कृतौ दाहादिसपिण्डीकरणान्तैः कर्मभिः । पूर्वीं पिता-
महप्रपितामहौ । पापिष्ठं संस्कारराहित्यान्न पातित्येन चाण्डा-
लादिहतेन वा । पापकर्म्मिणो न संसृजेरन् स्त्रियस्याव्यभि-
चारिण्यः† इति गौतमस्मरणात् न संसृजेरन्न सपिण्डीकुर्युः ।
असंस्कृतौ न संस्कार्यावित्येतच्च प्रत्यासन्ने सपिण्डीकरणकर्त्तरि
सति पौत्रादिना न कर्त्तव्यमित्येतत्परम् । असति कुर्या-
देवेत्यपरार्कः तत्रापि पितृसपिण्डीकरणानन्तरं न पिता-
महाद्यङ्कर्त्तव्यं पितुः प्राधान्यात्तन्निहितत्वात् ।

पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धम्यापकृतापि वा ।

पितामहेन पितरं संस्कार्यादिति निश्चयः ॥ इति

वचनाच्च यच्च पितामहे प्रमीते पिता तदूर्ध्वदैहिकं कुर्वन्

* प्रेतत्वमिति कश्चित् पाठः ।

† अव्यभिचारिण्य इत्यपपाठः वस्तुतः व्यभि-
चारिणीरित्येव साधु । अतिचारिणीति कश्चिन्पाठः ।

मध्ये मृतः तत्रापि पौक्षेण पितृसापिण्डाङ्गत्वा पञ्चात्पिता-
महस्य कुर्यात्पूर्वोक्तन्यायस्य तुल्यत्वात् ।

अयं विशेषः । पितामहदशाहादिमध्ये एव पितृमरणे

प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत् ॥

इति वचनाद्दशाहकृत्यविघ्नेऽपि पित्रोरुर्द्धदैहिकानन्तरं पुनः
संस्काराङ्गत्वा सर्वमावर्त्तयेत् । व्यतीते दशाहादिके अशक्त्या-
दिवशात्पित्रानुज्ञातेन पितामहश्चापि पौक्षेणापक्रान्ते पित्रा-
शौचं* वहन्नेव स्रकालेऽपि पितामहश्चाहं कुर्यात्प्रक्रान्तत्वात् ।
कर्तुंस्वात्कालिकी शुद्धिरिति वचनाच्च ।

यतिविषये विशेषः शातातपेनोक्तः ।

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम् ।

न कुर्यात्पार्वणादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिचवे ॥

ब्रह्मीभूतो यतिः ।

उग्रना ।

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनाञ्चैव सर्वदा ।

अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयते ॥

सपिण्डीकरणं तेषां न कर्त्तव्यं सुतादिभिः ।

त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नेव जायते ॥

एतत्सपिण्डीकरणमाहिताग्निना कर्त्तुं हादशाहे कर्त्तव्यम् ।

तथाच लघुहारीतः ।

* पित्रायमिति कचित्पाठः ।

यजमानोऽग्निमावाजन् प्रेतञ्चानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे भवेत्कार्यं सपिण्डीकरणं सुतेः ।

तच्च आहानि षोडशं दत्त्वा न तु कुर्यात्सपिण्डनम् ॥

इति वचनात् षोडशआहानि अपकथ्य सपिण्डीकरणं कुर्यात् ।

यत्तु वचनम् ।

यस्य संवत्सरादव्याक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मासिकं चोदकं कुम्भं देयं तस्यापि वत्सरम् ॥ इति

तत् कल्पसूत्रकारोक्तं पुनरनुष्ठानविषयत्वेन योज्यम् । अथञ्च

द्वादशाहपक्षो ब्राह्मणस्यैव तस्य तावताशौचनिवृत्तेः ।

नन्वाद्यं आहं यथैकादशेऽह्नि अशौचमध्ये क्रियते तद्वत्क्षत्रि-

यादिः साम्निको द्वादशाहे सपिण्डीकरणं करोतु को विरोध-

इति चेत् आद्ये चैकादशेऽहनि नियतत्वात् । सर्वेषां तच्च

करणं सपिण्डीकरणं सपिण्डीकरणस्य च कालान्तरमप्य-

स्तीति । द्वादशाहो ब्राह्मणविषयएवावतिष्ठते । तथाऽहिता-

ग्निना ब्राह्मणेन कर्त्ता क्व च नैकादशेऽह्नि वा सपिण्डी-

करणद्वार्यम् ।

तदाह हारीतः ।

या तु पूर्वममावास्या मृताद्वादशमाद्भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान् ॥

मृताद्वादशमाहस्तस्मात्परा यामावास्यैकादशाहस्तत्रेत्यर्थः ।

आहिताग्निना क्षत्रियेण वैश्येन वा कर्त्तव्यीचानन्तरदर्शं
सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यम् ।

यदाह जाबालिः ।

सपिण्डीकरणं पूर्वं पूर्वदर्शेऽग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्रस्य पूर्णेऽद्वे तु तथापरः ॥

अस्यार्थः सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्वदर्शे इत्यनेन दशदिनाद-
र्वाक् यदा कदाचिदपि प्राप्तस्य दर्शस्य सपिण्डीकरणकालत्वे
प्राप्ते सकाल उत्कृष्टो दशरात्रात्पर इति । परत्वञ्च दशरात्र-
सन्निहितानन्तरकाले आशीचानन्तरकालेऽप्यविरुद्धमिति
जातिष्टिन्यायेनाशीचानन्तरकालीनदर्शं कर्त्तव्यम् । तथाच
दशरात्रशब्दोऽप्याशीचानन्तरकालोपलक्षकः । ब्राह्मणादीनां
सर्वेषामाहिताग्नीनां कर्त्तव्यामाशीचान्तप्रथमदर्शयोर्मध्ये यः
कालः सोऽपि सपिण्डीकरणकालः ।

तथाच कात्यायनः ।

एकादशाहं निर्व्वर्त्य पूर्वदर्शायथाविधि ।

प्रकुर्व्वीताग्निमान्विप्रो मातापित्रोः सपिण्डनम् ॥

आशीचानन्तरं योदर्शः तन्मध्ये एकस्मिन्दिने सपिण्डीकरणं
कुर्यादिति आहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञाधिकारिणो दर्शपिण्ड-
पितृयज्ञार्थमयमुपदेशः । अतएव

प्रजापतिः ।

नासपिण्डाग्निमान्पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।

सपार्व्वणं नाम्युदयं कुर्व्वन्न लभते फलम् ॥

एवञ्च पूर्वोक्तरीत्या द्वादशाहकालो दर्शान्नककालोऽग्नौषान्नः
प्रथमदर्शयोर्मध्यकालश्चेति त्रयः कालाः उक्ता भवन्ति । द्वाद-
शाहस्तथाशौचान्तप्रथमदिवसयोर्मध्ये किमप्याह । तथाशौचा-
नन्तरं प्रथमो दर्श इति । अनेनैवाभिप्रायेण कल्पतरावपि
द्वादशाहो दशाहात्परकालीनाया अमावास्यायाः पूर्वं किम-
प्याह । दशाहात्परामावास्याव्यतीते यदा कर्त्ता नाहि-
ताग्निः प्रेतश्चाहिताग्निः तदा

सुमन्तुराह ।

प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात्कर्त्तानग्निर्यदा भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके ॥

यदा कर्त्ता प्रेतश्चाहिताग्निस्तदा पितृपक्ष एव । तस्य द्वाद-
शैकादशाहादिकस्य कर्त्तव्यत्वात् । साग्निकस्य पूर्वोक्तकाल-
लोपे कथमित्याकाङ्क्षायाम्

गोभिलः ।

द्वादशाहादिकालेषु प्रमादादननुष्ठितम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात्कालेषूत्तरभाविषु ॥

अनाहिताग्नेस्तु द्वादशाहादयः सप्तपक्षाः भवन्ति ।

तथा भविष्यपुराणे ।

सपिण्डीकरणं कुर्याद्यजमानस्त्वनग्निमान् ।

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽग्रे भरतर्षभ ॥

द्वादशेऽहनि षष्ठे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा ।

एकादशेऽपि वा मासि मङ्गलं स्यादुपस्थितम् ॥

षष्ठे वा मासीत्यन्वयः । यदा मङ्गलं वृद्धाद्युपस्थितं स्यात्ततः
पूर्वमपि काल इत्यर्थः ।

व्यासः ।

आनन्यात्कुलधर्माणां स्त्रीपुंसां चायुषः* ज्ञयात् ।

अस्थितेस्तु शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥

शूद्रविषये सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्यनुवृत्तौ ।

विष्णुः ।

मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽङ्गि प्रकीर्तितम् । इति ।

अभावास्याश्राद्धकारिशूद्रविषयमेतदित्यपराकं कल्पतरौ च ।

वचनबलादाशौचमध्ये एव कर्त्तव्यम् ।

अथाभ्युदयिकश्राद्धम् ।

तत्र मत्स्यपुराणे ।

उत्सवानन्दसन्तानयज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानाञ्च विश्वेदेवास्तथैव च ॥

अत्र कालनियममाह गार्ग्यः ।

मातुः श्राद्धन्तु पूर्व्वेद्युः कर्माहनि च पैतृकम् ।

मातामहं चोत्तरेद्युः वृद्धौ आह्वयं स्मृतम् ॥

दिनत्रयकरणासम्भवे वृद्धशातातपः ।

पृथग्दिने त्वशक्त्येदेकस्मिन् पूर्ववासरे ।

आह्वयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवन्तु ताम्निकम् ॥

शातातपः ।

पूर्वाह्णे दैविकाङ्गार्यमपराह्णे तु पैतृकम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्हविर्निमित्तकम् ॥

प्रातरिति सति सम्भवे अन्यथा रात्र्यादौ पुत्रजन्मनि जात-
कर्माङ्गभूतनान्दीमुखप्रादानुपपत्तेः ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणा अमूलदर्भाः प्राङ्मुखेभ्य
उदङ्मुखी दद्यात् । उदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुखो द्वौ दर्भौ
पवित्र इति ।

कात्यायनः ।

आभ्युदयिके दक्षिणामुपचारः पितृमन्त्रवर्जं जपन्
ऋजवो दर्भा यवास्तिलार्थं* सम्पन्नमिति दक्षिणश्रो
दधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डा नान्दीमुखान् पितॄन्
आवाहयिष्ये इति पृच्छति च नान्दीमुखाः प्रीयन्ता-
मक्षय्यस्थाने नान्दीमुखान् पितॄन्वाचयिष्ये इति
पृच्छति† च नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपिता-

* यवैस्तिलार्थं इति हिमाद्री पाठः । † पृथतीति पाठान्तरम् ।

महास्य प्रीयन्तामिति न स्वधां प्रयुञ्जीत युग्मानाशये-
दिति ।

अत्र नान्दीमुखाः पितर इति मातृणां मातामहादीनामपि
प्रदर्शनार्थम् । यत्तु ब्रह्मपुराणे चतुर्थादिलेपभाजां नान्दीमुख-
देवतात्वमुक्तम् ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

अथो ह्यशुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥

तेभ्यः पूर्व्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैधिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥ इति ।

तज्जीवत्पित्रादितृतीयस्य आहकर्तुर्वृद्धिश्चादेवतात्वसिद्ध्यर्थं
मत्स्यपुराणादिवचनेषु पित्रादीनां नान्दीमुखदेवतात्वमभिहितं
ब्रह्मपुराणवचने तु लेपभाजामभिहितम् । अतः परस्पर-
विरोधः परिहरणीयः । परिहारश्च पूर्व्वोक्तविषयभेदेन घटते
नान्यथा । युक्तं चैतत्पित्रादीनां त्रयाणामपि विद्यमानत्वात् ।
चतुर्थादयः प्रजावन्तः चतुर्थादिसन्निहितत्वेन पित्रादित्रयाणां
तद्विषयदुःखभाक्तेन सन्निहितमरणधर्मकत्वात् । ह्यशु-
मुखमिति । तत्र च विद्यमानपित्रादित्रयस्यापि तृडौ नान्दी-
मुखस्याहमवश्यमिति गम्यते न पार्व्वणादिश्राद्धम् । पितरि
पितामहे च* जीवति नैव कुर्यादिति विष्णुना निषेधात् ।
एवं मात्रादिषु त्रिषु मातामहादिषु च त्रिद्यमानेषु वेदितव्यं

* चकारात्प्रपितामहसमुच्चयः ।

न्यायसाम्यात् । एवञ्च यत्कैश्चिदुक्तम् । पित्रादिषु विद्यमानेषु
पितृवर्गनान्दीश्राद्धमेवं मातृश्राद्धादिष्वपीति तद्वद्व्यापराणा-
परिज्ञाननिबन्धनमित्युपेक्षणीयम् ।

आश्वलायनः ।

विश्वेदेवा इदं वो अर्घ्यं नान्दीमुखाः पितर इदं वो
अर्घ्यमिति यथालिङ्गमर्घ्यदानं पाणौ होमो अग्नये
कव्यवाहनाय स्वाहा, सोमाय पितृमते स्वाहा इति
मधुवाता ऋतायत इति ऋचः स्थाने उपास्मै गायतेति
पञ्चमधुमतीः श्रावयेदक्षत्रमीमदन्तेति* च षष्ठी†मा-
चान्तेषु भुक्ताश्रयान् गोमयेनोपलिप्य तेषु प्राचीनायान्
दर्भान् संस्तीर्य तेषु पृषदाज्यमिश्रेण भुक्तशेषेणैकैकस्य
हो हो पिण्डौ दद्यादिति ।

भुक्ताश्रया भुक्तप्रदेशाः । भोजनशालाया वह्निर्वा दद्यात् ।

वृषयातातपः ।

प्रदद्यात्प्राप्तुखः पिण्डान् वृद्धौ नाम्ना सवाद्यतः ।
वाद्यतः शालातोवहिः आश्वलायनेन प्रतिवर्गं हो हो पिण्डौ
दर्शितौ ।

ब्रह्मपुराणे तु ।

मिश्रीकृत्वा तु चत्वारि पिण्डान् श्रीफलसन्निभान् ।

* अक्षत्रमीमदन्तश्चाप्रिया अपुषत अक्षीषतः सुभानवो विप्रानविष्टयामतीयो यात्र-
न्दतेहरी । † अक्षमिति शेषः ।

इति चतुःसंख्या* । षट्पिण्डोपलक्षणार्थम् ।

चतुर्विंशतिमते ।

एकं नाम्ना परं तुष्णीं दद्यात्पिण्डान् पृथक् पृथक् ।

एकैकस्मै पृथक् द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यादेकं नामोच्चारणपूर्वकम् ।

अपरं तुष्णीमित्यर्थः ।

अर्घ्यदाने विशेषः कात्यायनेनोक्तः ।

गोत्रनामभिरामन्त्रा पितृभ्योऽर्घ्यं निवेदयेत् ।

नात्रापसव्यकरणं न पित्रातीर्थमिष्यते ।

पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत् ।

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् ॥

कृतार्घ्यं सम्प्रदातव्यं नैकस्यात्र प्रदीयते ।

ज्येष्ठोत्तरिति द्वयोर्द्वयोः ब्राह्मणयोर्हस्तौ मेलयित्वा तत्रापि

ज्येष्ठस्य प्रथमोपवेशितस्य हस्तमुपरि कृत्वा अर्घ्यदानकर्तव्य-
मित्यर्थः ।

कात्यायनः ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्म्मसु ।

पिण्डानोदहनात्तेषां तस्याभावेऽपि तत्क्रमात् ॥

पितुरभावे ज्येष्ठभ्रात्रादिकर्त्तृक्रमेणेत्यर्थः । आ उदहनात्

विवाहपर्यन्तं जीवति पितरि पुत्रः स्त्रीयद्वितीयविवाहस्य
संस्कारकर्म्मत्वाभावात् पितुरावश्यकत्वाभावेन तादृशविवाहेषु

* या चतुःसंख्या सा षट्पिण्डोपलक्षणार्था इति पाठान्तरम् ।

स्वपुत्रजातकर्मादिषु वा नान्दीमुखश्राद्धकर्ता तदापि पितृ-
मातृभ्यः पितृपितृभ्यः पितृमातामहेभ्य एव दद्यात् ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तु पुत्रकः ।

इति नियमात् । केचनेवं वर्णयन्ति येभ्य एव पिता दद्या-
दित्यस्यायमभिप्रायः पिता स्वपित्रादिभ्यः स्वमातामहादिभ्यश्च
यदा ददाति एवमसावपि स्वसम्बन्धिनामेव दद्यादिति एत-
दनुपपन्नम् । अत्र यच्छब्दनिर्देशो न स्वशब्दनिर्देशः येभ्य
एवेत्यादिना पितृप्रतियोगिका एव गृह्यन्ते न स्वप्रतियोगिकाः
तस्मात्पितृसम्बन्धिन एव मातामहादयो ग्राह्याः ।

तथा ।

तेभ्यः पूर्व्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखेधिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥

इत्यस्मिन् प्रकरणे पूर्व्वदर्शितब्रह्मपुराणवचनाच्च वृद्धिश्राद्धे
पिण्डदानं वैकल्पिकम्* ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

पिण्डनिर्व्वपनं कुर्यान्न वा कुर्यान्नराधिप ।

वृद्धिश्राद्धे महाबाहो कुलधर्माद्यपेक्ष्य तु ॥

पिण्डनिर्व्वपणमित्युपलक्षणम् । अतो यत्कुले यावतीतिकर्त्त-
व्यता वृद्धिश्राद्धे तावत्येव कर्त्तव्या नाधिका इत्यर्थः ।

कात्यायनः ।

* वैकल्पिकमिति पाठान्तरम् ।

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

कर्मादिषु नान्दीमुखादिषु प्रतिमासु च शुद्धासु लिखितासु वा
पटादिषु ।

अपि चाक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ।

कुक्ष्यलग्नां वसोधारां सप्तधाराप्लुतेन तु ॥

कारयेत्पञ्चधारां वा नाभिनीचां* न चोच्छ्रिताम् ॥

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।

आयुष्याणि आयुर्वृद्धिकराणि आ नो भद्राः क्रतव इत्यादि
सूक्तानि† ।

तथा च ।

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

* नातिनीचामिति मूलसंहितायां हेमाद्रौ च पाठः । † आ नो भद्राः क्रतवो

यन्तु विशत इति वैश्वदेवं निविज्ञानमैकादिकं रूपसमूहम् बहुधा एतस्मिन्नङ्गि-
किञ्च किञ्च वारणं क्रियते शान्त्या एव शान्तिर्वै प्रतिष्ठैकाहः शान्त्यामेव तत्
प्रतिष्ठापयामन्तः प्रतितिष्ठन्ति प्रतितिष्ठति य एवं वेद येषां चैवं विज्ञानेतद्धीता शंसति
वैश्वानराय धिषणाश्रुतावध इत्याग्निमाकृतस्य प्रतिपदन्ती वै धिषणान् एतदङ्गरेतस्याङ्गी
रूपम् प्रयज्यवी मरुती भाजदृष्टय इति माकृतं समानीदर्कं समानीदर्कं वा एतदङ्ग-
रेतस्याङ्गी रूपम् । जातवेदसे सुनवाम सीममिति जातवेदस्यां पुरस्तात् सूक्तस्य शंसति
स्वल्पयनं वै जातवेदस्याः स्वस्तितायै स्वल्पयनमेव तत्कुरुते । इमं सीममर्हते जातवेदस-
इति जातवेदस्यं समानीदर्कं समानीदर्कं वा एतदङ्गरेतस्याङ्गी रूपमङ्गी रूपम् । ऐतरेया-
रण्यके १ आं । ५ आं । ३ कां ।

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आभ्योगन्धश्च* पुष्पञ्च धूपं दीपं निवेदयेत् ॥

चतुर्विंशतिमते ।

आद्य आभ्युदयिके† प्राप्ते देवतास्थापनं स्मृतम् ।

जातकर्णकुलश्रेणिलोकानां वृद्धिकारकम् ॥

तिस्रः पूज्याः पितुः पत्ने तिस्रो मातामहे तथा ।

इत्येता मातरः प्रीक्ताः पितृमातृस्वसाष्टमी ।

ब्रह्मान्याद्यास्तथा सप्त दुर्गाक्षेत्रगणाधिपान् ॥

पूजयेदिति शेषः । पितृपत्ने पितृवर्गे तिस्रो मातृपितामही-
प्रपितामहः, मातामहे तद्वर्गे तिस्रो मातामह्याद्याः पितृ-
मातृस्वसाष्टमी पितृस्वसा सप्तमी मातृस्वसाष्टमीत्यर्थः । एता-
मनुष्यमातरः ब्रह्माणी वैष्णवी माहेश्वरी रौद्री वाराही
कौमारी चामुण्डेति सप्त देवमातरः । कात्यायनचतुर्विंशति-
मतयोर्विकल्पः ।

कात्यायनः ।

गणेशः क्रियमाणेषु पितृभ्यः‡ पूजनं सदा ।

सकृदेव भवेच्छादमादौ न पृथगादिषु ॥

अयमर्थः । यदा संस्कारादिक्रमः एकदोपनयनकाले जात-
कर्मादीनि क्रियन्ते । एवमन्यत्रापि । यत्र यत्र सम्भूयानि

* आभ्युदयिगन्धपुष्पञ्च इति हेमाद्री पाठान्तरम् । † हेमाद्री चतुर्विंशतिमते,
आभ्युदयिके सम्प्राप्ते देवतास्थापनं स्मृतम् । जातिधर्मकुलान्नातं लोकानां वृद्धिकारकम् ॥
इति पाठः । ‡ मातृभ्यः पूजनं सकृदिति मूलसंहितायां यत्नपाचिपत्यादी पाठः ।

कर्माणि माङ्गल्यानि क्रियन्ते स कर्मगणस्तत्र सकृत्तन्त्रेण
कुर्यात् । पृथगादिषु स्वस्वकाले पृथक् क्रियमाणेषु न तन्त्रेण
किञ्चा*वृत्त्येति ।

अथ जीवत्प्राद्वम् ।

तत्र ब्रह्मपुराणम् ।

देशकालधनश्रद्धाव्यवसायसमुच्छ्रिते ।

जीवते सति जीवाय दद्याच्छ्राद्धे द्वयं नरः ॥

समुच्छ्रिते युक्ते विहितपुण्यदेशेषु सत्सु श्रद्धायोगादिमांशेति
जीवच्छ्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ।

कृतोपवासः सुस्नातस्त्रयोदश्यां समाहितः ।

त्रयोदश्यां कृष्णत्रयोदश्याम् ।

कर्त्तारमथ भोक्तारं विष्णुं सर्वेश्वरं यजेत् ।

यजेत्पूजयेत् ।

स्थले जले चरे मूर्त्तौ कलशे पुस्तरे रवौ ।

पुस्तरे कमले ।

चन्द्राग्निगुरुविप्रेषु पितृमातृषु सर्व्वगम् ।

सद्विष्णुश्च सतिलास्तिस्त्रसु जलधेनवः ।

निवेदयेत् पितृभ्यश्च तद्ग्रे तु समाहितः ।

सोमाय पितृमते स्वधानम इति स्मरन् । अग्नये कव्यवाहनाय
नम इति स्मरन् ।

तयोर्मध्ये तु निःक्षिप्य विप्रान् पञ्चोपवेशयेत् ।
प्रथमामुत्तरतः द्वितीयां दक्षिणतः तृतीयां मध्ये निक्षिप्य
इत्यर्थः ।

आवाहनादिना पूर्वं विंशेदेवान् प्रपूज्य च ।
अहं वसुभ्यस्त्वा विप्र रुद्रेभ्यस्त्वामहं ततः ॥
सूर्य्येभ्यस्त्वामहं विप्र भोजनीये तिलान्वदेत् ।
आवाहनादिकं शेषं कुर्याच्च पितृकर्मवत् ॥
सोमां धेनुं ततो दद्याद्वासवाय द्विजाय तु ।
आग्नेय्यां वाथ रौद्राय याम्यां सूर्य्यद्विजातयः ॥
विंशेभ्यश्चाथ देवेभ्यस्तिलपात्रं निवेदयेत् ।
वासवाय तद्देशेनोपवेशिताय । एवमुत्तरत्रापि ।
स्वस्त्युदकमथाक्षयं जलं दत्त्वा च तान्द्विजान् ।
विसर्जयेत्स्मरन् विष्णुं देवमष्टाक्षरं विभुम् ॥
ततः कामकुलेशानं निशि नारायणं स्मरेत् ।
चतुर्दश्यां ततो गच्छेद्यथा प्राप्तां सरिहराम् ॥
सरिद्धमनं प्रति वर्णविशेषस्य मार्गविशेषमाह ।

पूर्व्वेण विप्रः सौम्येन राजा वैश्योऽपरेण च ।
सौम्येनोत्तरेण अपरेण पश्चिमेन ।

दक्षिणेन तथा शूद्रोऽमार्गेण विकिरेद्यवान् ।
वस्त्राणि लोहखण्डानि निपतन्त इति स्मरन् ॥

दक्षिणाभिमुखो वज्रं ज्वालयेत्तत्र च स्वयम् ।

पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्राह्मीकृत्वा प्रतिकृतिं दहेत् ॥

ब्रह्मलोकसम्बन्धिनीं ब्राह्मीम् ।

कृत्वा श्मशानिकं होमं पूर्णाहुत्यन्तमेव हि ।

निरग्निमथवा भूमिं यमं रुद्रञ्च संस्मरेत् ॥

हुत्वा प्राधानिके स्थाने पश्चाद्वाहापयेच्च ताम् ।

श्मशानिकं होमं प्रत्यक्षशवदाहकाले क्रियमाणे कृत्वा प्राधानिके स्थाने प्रधानहोमस्थाने निरग्निभूमुपदेशेन ।

तथा ।

यमायुद्देशेन च हुत्वा तां प्रतिकृतिमन्यैर्दाहापयेत् ।

न तु दाहयेत् अपयेच्चापरैरग्नीमुद्गमिश्रं चरुं शुभम्* ॥

तिलतण्डुलमिश्रञ्च द्वितीयं सपवित्रकम् ।

पूरयेत्कर्पूकञ्चात्र मधुक्षीरघृतोदकैः ।

तदुपान्ते ततो मुद्गैः पात्राणि त्रीणि पूरयेत् ॥

ओं पृथिव्यै नमस्तुभ्यमिति चैकं निवेदयेत् ।

ओं यमाय नमस्वेति द्वितीयं तदनन्तरम् ॥

ओं नमस्तुभ्य रुद्राय श्मशानपतये तथा ।

ततो दीप्तिसमिद्धाग्निं भूमौ प्रकृतिदाहकम् ॥

नेर्वापयेदित्यध्याहारः ।

निर्व्वपणप्रकारमेवाह ।

श्रीं क्रव्यादवह्नितप्तायै भूम्यै नम इति स्मरन् ।

क्षीराक्तं जलकुम्भञ्च विकिरेत्तत्प्रशान्तये ॥

नाभिमाचं ततस्तोयं प्रविश्य यमदिष्णुखः ।

सप्तभ्यो यमसंज्ञेभ्यो दद्यात्सप्त जलाञ्जलीन् ॥

यमाय धर्मराजाय सत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्व्वप्रहरणाय च ॥

स्वधाकारो नमस्कारः प्रणवैः सह सप्तधा ।

तत्रायं मन्त्रोच्चारक्रमः ।

यमाय स्वधा नम इति एवं धर्मराजायेत्यादिष्वपि ।

सप्तजलाञ्जलीन् सप्तधेत्युपक्रमोपसंहारवशान्न केवलं स्वधादि-
शब्दोच्चारणं न पुनरञ्जलिदानमपि तु पूर्व्वोक्तरीत्यैव ।

श्रीं नमश्चाथ रुद्राय श्मशानपतये नमः ।

अनेन मन्त्रेण यत्कर्त्तव्यं तदाह ।

लाजोदकाभ्यां पूर्णन्तु कुम्भञ्च विकिरेद्भुवि ।

ततश्च ।

याम्योन्मुखेषु दर्भेषु प्रदद्यादवनेजनम् ।

स्वधेति शुक्रवाहाय रुद्रं नम इति स्मरन् ॥

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकम् ।

अवनेजनं तिलोदकञ्च । तद्दानप्रकारमेव दर्शयति । स्वधेत्या-
दिना शुक्रवाहाय रुद्राय स्वधा नम इति रुद्रं संस्मरन् ।

अमुकगोत्रैतत्तिलादकं तुभ्यमस्त्विति दद्यादित्यर्थः ।

प्रदद्याद्दशपिण्डान्तु अर्घ्यपुष्पसमन्वितान् ।

धूपो दीपो बलिर्गन्धः सर्वेषामस्तु चाक्षयः ॥

धूपादिदानानन्तरं सर्वेषामक्षय्यमस्त्विति ब्रूयादित्यर्थः ।

दशपिण्डान्ततो दत्त्वा विष्णोः सौम्यं सुखं स्मरन् ।

निरुक्त्वाणञ्च तत्तोयं नाभिमात्रं प्रविश्य तु ॥

प्रक्षिपेत्पूर्णकुम्भे च जलमध्ये पृथक् पृथक् ।

पूर्णकुम्भ एकैकं पिण्डं निक्षिप्य जलमध्ये प्रक्षिपेदित्यर्थः ।

प्रदद्यात्पञ्चपञ्चाशत्कुम्भेनाथ जलाञ्जलीन् ।

हारोपान्ते गृहे वाथ क्षीरं तोयञ्च निक्षिपेत् ॥

जीवात्र स्नाहि दुग्धञ्च पिवेदश्चाप्यनुस्मरन् ।

जीवात्र स्नाहीत्यादिमन्त्रद्वयं पठन्नित्यर्थः ।

याम्योदङ्मुखेषु दर्भेषु स्वपेत्यश्वादुदङ्मुखः ।

अमावास्यायां कुर्यात्तु जीवच्छात्रमतः परम् ।

वृत्तान्नमांसदधिभिः पूरयेत्कर्षुमात्रकम् ॥

कुर्याच्च मासिकं मासि सपिण्डीकरणं ततः ।

अशौचान्ते ततः सर्वमात्मनो वा परस्य तु ॥

कुर्यादस्थिरतां ज्ञात्वा शक्त्यारोग्यधनायुषाम् ।

अमावास्यायां कुर्यादित्यभिधाय पुनरप्यशौचान्त इत्यभिधानात्

अमावास्यायां व्यतीतायामतः परमाशौचान्ते पर्णशवाशौचवत्

त्रिरात्रान्ते आद्यादिकं कुर्यादित्यवगम्यते । एतदध्याहार-

सापेक्षत्वादशौचान्त इत्यादिकस्योपसंहाररूपत्वेनानुवादतोप-

पत्तेः । शृङ्गपक्षे आश्वस्याप्रशस्तत्वात् कृष्णपक्षे च प्रशस्तत्वात्

तत्राप्यमावास्यायां प्रशस्ततरत्वेनामावास्यापूर्वदिनएवाशीष-
मित्यमावास्यैवाशीचान्ते अतस्तत्रैव आहं कुर्यात् ।

इह मदनपारिजाते मदनचित्तिपालदानजलरुद्धे ।

स्तवकः सप्तम आसीदामोदाकृष्टपण्डितश्चमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परा शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।

वरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमियात्

द्वयं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजातकभट्टारमञ्जेत्यादि विरुदराजी-

विराजमानस्य श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदन-

पारिजाताभिधेये सप्तमः स्तवकः ।

—

अथाष्टमः स्तवकः ।

विभक्तानामेव पृथक् पृथक् आशाधिकाराच्छादस्तवका-
नन्तरं दायविभागो निरूप्यते ।

तत्र नारदः ।

विभागोऽर्थस्य पित्रास्य* पुत्रैर्यत्र निरूप्यते† ।

दायभाग इति प्रोक्तस्तद्विवादपदम्बुधैः ॥

पित्रास्येति पितामहाद्युपलक्षणम् । तदिति विधेयविशेषणम् ।
चत्वारः काला विभागस्य जीवन्नेव पितरि पितुर्यदा विभाग-
इच्छा स तावदेकः‡ । निवृत्तरजस्कायां मातरि स्त्रीमुखानभि-
लाषिणि द्रव्यनिस्पृहे च पितरि पित्रनिच्छायामपि यदा
पुत्रेच्छा सोऽन्यः । सरजस्कायामपि मातरि अनिच्छत्यपि
पितरि तस्मिन् वृद्धे अधर्म्मवर्तिनि अचिकित्सितरोगग्रस्ते
सति यदि पुत्रेच्छा सोऽन्यतरः । पितृमरणानन्तरमपर इति ।

तत्र प्रथमपक्षमाह याज्ञवल्क्यः ।

विभागश्चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजिष्यतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्व्वं वा स्युः समांशिनः ॥

ज्येष्ठादिविभागश्च मनुना दर्शितः ।

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्व्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयसः ॥

* पेत्रस्येति पाठान्तरम् । † प्रकल्पत इति पाठान्तरम् । ‡ काल इति पाठान्तरम् ।

अस्यार्थः । विभज्ये द्रव्ये विंशतितमो विभागः यच्च विभज्य-
द्रव्ये श्रेष्ठं तज्जीष्टाय दातव्यम् । मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमो भागो
मध्यमद्रव्यञ्च मध्यमाय । अशीतितमो भागो हीनञ्च द्रव्यं
कनिष्ठाय दातव्यम् । ततोऽवशिष्टं द्रव्यं समं* विभज्य गृह्णी-
यादिति । एवमन्यान्यपि विषमविभागप्रतिपादकानि गौत-
मादिवचनानि बहूनि सन्ति तानि ग्रन्थविस्तरभया† नेह
प्रदर्शितानि । एवं विषमविभागस्य शास्त्रसिद्धत्वेऽपि लोक-
विरुद्धत्वादस्वर्ग्यं लोकविहिष्टं धर्ममप्याहरेन्न तु‡ इति वचना-
च्चायं विभागक्रमो नानुष्ठेयः स्मर्यते ।

यथा नियोगधर्मिण्यो§ नानुबन्धावधोऽपि वा॥ ।

तद्योद्धारविभागो हि॥ नैवं सम्प्रति वर्त्तते ॥

यदि देवात्पिता करोति विषमविभागस्तदा न निवर्त्तते
इत्याह ।

यान्नवल्काः ।

न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ।

धर्म्यो यदि धर्मादनपेतस्तर्हि न निवर्त्तनीय इत्यर्थः । अध-
र्म्यश्चेन्नित्यर्थे इत्युक्तं भवति ।

* एकौक्येति पाठान्तरम् । † भूयस्तेति पाठान्तरम् । ‡ नाचरेन्नलिति कश्चित्
पाठः । § देवरादिना पुत्रीत्यादनकारिण्यः । ॥ यागार्थं गोवधः अतएवादिपुराणं—
ऊदायाः पुनरुषां ज्येष्ठां गोवधं तथा । कलौ पञ्च न कुर्वीत भाटजायां कमल्लुम् ॥
॥ ऽपीति पाठान्तरम् ।

तथाच नारदः ।

अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः । इति ।
यत्र च विषमविभागे लोकविद्वेषाभावस्तत्र विषमविभागे
भवत्येव ।

यदाह नारदः ।

दावंशी प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पितेति ।
एतच्च स्वतन्त्रोपार्जकपरम् ।

यदाह वशिष्ठः ।

येन चैषां स्वयमुपार्जितं स्यात् स द्वांशमेव लभेत
इति ।

एषां दायार्हपितृभ्रात्रादीनाम् ।

द्वितीयं पक्षमाह विभजयुर्धनं सममित्यनुवृत्तौ नारदः ।

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।

निवृत्ते चापि रमणात्पितर्युपरतसृहे ॥

प्रत्तासु विवाहितासु, रमणं स्त्रीसम्भोगः । तदिच्छानिवृत्तौ
सत्यामित्यर्थः । सृष्ट्वा द्रव्यविषया ।

तृतीयपक्षमाह शङ्खः ।

अकामे पितरि रिक्त्यविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि
रोगिणि चेति ।

अकाम इति । विपरीतचेतसि अधर्म्मवर्तिनि ।

चतुर्थपक्षमाह यान्नवल्काः ।

विभजेरन् सुताः पित्रोरुद्धं रिक्त्यमृणं समम् ।

पित्रीर्मातापित्रोरुद्धं रिक्तं तदीयद्रव्यं तदीयमृणञ्च समं
विभजेन्नित्यर्थः । पितृमरणानन्तरं पातित्वादिदोषदुष्टे*
वा पितरि जीवति यदा पुत्रा एव विभागकर्तारस्तादा
विशेषमाह

स एव ।

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भगिन्यश्च निजादंशादृत्वांशन्तु तुरीयकम् ॥

असंस्कृतानां विवाहान्तसंस्कारैरसंस्कृतानां भ्रातृणां भगिनी-
नाञ्च विवाहान्तसंस्कारकृत्वा पश्चाद्भिभागः कर्तव्य इत्यर्थः ।
भगिन्यश्चेत्यादेरयं तात्पर्यार्थः । भगिनीनामसंस्कृतानां†
विवाहकृत्वा ताभ्यश्चतुर्थमंशं दद्यात् । कस्माद्विजादंशात् ।
अत्र यज्जातीयपुत्रस्य योऽंशस्तुस्त्रिद्वेकभागाः स्युरिति वक्ष्य-
माणः सोऽंशो निजांशस्तस्मात् । अयञ्च विभागक्रमः ब्राह्मण-
स्यैका पत्नी तत्पुत्रोऽप्येकएवैका च कन्या तत्र पितृद्रव्यं द्वेधा
विभज्य तत्रैकमंशं चतुर्धा कृत्वा‡ तुरीयांशं कन्यकायै
दत्त्वावशिष्टं पुत्रो गृह्णीयात् । यदा पुत्रौ द्वौ कन्याचैका तदा
पित्रा द्रव्यं त्रैधा विभज्य तत्रैकमंशं चतुर्धा कृत्वा तुरीयांशं
कन्यायै दत्त्वा अवशिष्टं द्वावपि पुत्रावर्द्धमर्द्धं गृह्णीतः । एवं पुत्र-

* युक्त इति पाठान्तरम् । † अविवाहितानामिति पाठान्तरम् । ‡ तन्मध्य इति
पाठान्तरम् । § विभज्येति पाठान्तरम् । ॥ चतुर्थांशमिति पाठान्तरम् ।

बहुत्वे कन्याबहुत्वे चोहनीयम् । यद्येकः पुत्रः द्वे च कन्ये
तदा पितृधनं त्रेधा विभज्य तत्रैकमंशं* चतुर्धा कृत्वा एकमेकं
चतुर्थींशं दत्त्वा कन्याभ्यां दत्त्वावशिष्टमखिलं पुत्र एव
गृह्णाति । एवमेव समानजातीयेषु भ्रातृषु भगिनीषु संख्या-
वैषम्ये योजनीयम् । यदा जातिवैषम्यं संख्यासाम्यं वैषम्यं वा
तदैवं द्रष्टव्यम् । तद्यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यादिभार्या तत्र
ब्राह्मणीपुत्रः कन्या च तथा क्षत्रियासुतः† कन्या च । तथा
वैश्यायाः शूद्रायाश्चैवमष्टावपत्यानि तत्र चत्वार्यपत्यानि
स्त्रियश्चत्वारः पुमांसश्चतुस्त्रिंशद्वेकभागाः स्युरित्येकवचनेन
ब्राह्मण्यपत्ययोरष्टावंशः क्षत्रियापत्ययोः षट् वैश्यापत्ययोश्च-
त्वारः शूद्रापत्ययोः द्वौ एवं विंशतिभागान् कृत्वा ब्राह्मणी-
कन्यायै स्वजातिपुत्रविहितादंशचतुष्टयरूपान्निजाङ्गागाश्चतुर्थ-
मंशं दद्यात् । क्षत्रियकन्यायै स्वजातिपुत्रविहितादंशत्रय-
रूपान्निजाङ्गागाश्चतुर्थमंशं दद्यात् । वैश्यकन्यायै स्वजातिपुत्र-
विहितादंशद्वयरूपान्निजाङ्गागाश्चतुर्थमंशं दद्यात् । शूद्रकन्य-
कायै स्वजातिपुत्रविहितात् एकांशरूपादेव निजाङ्गागाश्चतुर्थ-
मंशं दत्त्वा तत्तद्भागादवशिष्टं द्रव्यमेकीकृत्य ब्राह्मण्यादि-
पुत्राश्च क्रमाच्चतुस्त्रिंशद्वेकभागान् गृह्णीयुः भ्रातृणां भगिनी-
नान्तु वैषम्ये यावन्त्योव्यक्तयोभ्रात्रादीनां तावत् अंशान् तत्त-
ज्जात्यनुसाराच्चतुस्त्रिंशद्वेकभागादिक्रमेण कल्पयित्वा कन्यकानां

* भागमिति पाठान्तरम् । † पुत्र इति पाठान्तरम् ।

स्वस्वजातिविहिताङ्गागच्छतुर्थमंशं दत्त्वावशिष्टं तत्तद्भाग-
द्रव्यं सर्वैः पुनश्चतुस्त्यादिक्रमेण विभज्य गृह्णीयुरित्येवं योज-
नीयम् । केचन एवं मन्यन्ते । पूर्वोक्तरीत्या चतुर्थमंशं कन्य-
कायै दत्त्वा तेनैव विवाहः कर्त्तव्यः न तु समुदितद्रव्येण
विवाहकृत्वा पुनरपि चतुर्थांशदानमिति तन्मेधातिथिमिता-
क्षराकारादीनामनभिमतत्वादुपेक्षणीयं अथवा देशाचारतो
व्यवस्था । दायविभागकालस्तत्प्रसङ्गादागतश्चेत्येतदुभयं निरू-
पितं साम्प्रतं दायग्रहणस्य व्यवस्थां दर्शयितुं मुख्यगौणपुत्राः
प्रदर्शयन्ते ।

तत्र याज्ञवल्काः ।

श्रीरसो धर्मपत्नीजस्तत्तमः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातसु सगोत्रेणेतरेण वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजसु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमश्च कृतः स्वयम्भूः ।

दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोद्वजः ॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।

* कृत्रिमः स्वादिति पाठान्तरम् । † स्वयङ्मत इति पाठान्तरम् ।

पिण्डदोऽग्रहरक्षेपां पूर्वाभावे परः परः ॥

स्वजातीयेष्वयमोक्तस्तनयेषु यथाविधि ।

सवर्णा धर्मविवाहोदा धर्मपत्नी तस्यां जातः पुत्रः औरसः
स च मुख्यः तथासुरादिविवाहोदा सवर्णापुत्रेऽपि तथा अनु-
लोमविवाहितचक्षियादिस्त्रीषु ब्राह्मणादुत्पन्नो मूर्धावसितो
ऽम्बुष्ठा निषादापरपर्यायपारशवश्च वैश्यादिस्त्रियां* राजत†
उत्पन्नो माहिष्योग्रौ च शूद्रायां वैश्यादुत्पन्नः करणश्चेत्येते
औरसा एव । पुत्रिकैवपुत्रः पुत्रिकायाश्च पुत्र इत्युभय-
विधावपि पुत्रिकासुतस्तत्सम औरससमः । तथा ह्यामुष्याय-
णोऽपि जनकस्यौरसएव । समानवर्णेन सगोत्रेण इतरेण
सपिण्डेन देवरेण नयोगधर्मेणोत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रजः । अनि-
श्चितपुरुषविशेषात्सवर्णाद्भर्तृगृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजः ।
अनिश्चितपुरुषविशेषत्वं भर्तुरेव न स्त्रियाः । सवर्णत्वज्ञानं
स्त्रीद्वारतया तत्स्वरूपस्यज्ञातत्वात् । यद्वलाद्रहसि पुरुषान्तर-
सम्भोगात् सापि वर्णविशेषं न जानाति । तत्र गूढजनाम-
मात्रधारी न पूर्वोक्तगूढजवत् प्रशस्तः सवर्णात् कन्यकायां
उत्पन्नः कानीनः । स मातामहसुतः यदि सा अविवाहिता
पितृगृहे एव तिष्ठति । यदि चेद्विवाहिता तदा स पुत्रो
बोद्धुरेव ।

तथाच मनुः ।

* वैश्यादिस्त्रिय इति पाठान्तरम् । † राज इति पाठान्तरम् ।

पितृवैश्वानि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।

कानीनं तं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥

तत्र वोढुरित्युपादानाद्विवाहिता चेत्तदा वोढुर्नो चेन्माता-
महस्येत्येतदवगम्यते । क्षता अक्षता चेति द्विधा पुनर्भूः ।
तस्यां सवर्णादुत्पन्नः पौनर्भवः दत्तकोऽपि सवर्ण एव ।

यदाह मनुः ।

माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः सुतः ॥

सदृशं सवर्णं भर्त्तरि प्रीषिते मृते वा आपदि केवलं मातुरधि-
कारो दाने तथा मातरि मृतायामुन्मादादियुक्तायां वा
आपदि केवलं पितुरधिकारः । अन्यथोभयोरपि सदैव ।
आपदीत्यापच्छब्दोपादानादनापदि न देय इति गम्यते ।
अनापदि दत्ते दातुर्दोषो न प्रतिग्रहीतुः । एकः पुत्रो न देयो
नापि प्रतिग्राह्य इत्याह

वशिष्ठः ।

नत्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयादिति ।

तथा ज्येष्ठोऽपि न देयः ।

पुत्रप्रतिग्रहप्रकारमाह

वशिष्ठः ।

पुत्रं प्रतिग्रहीत्यन् बभूनाह्वय राजनि चावेद्य निवे-

शनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वादूरवान्धवं बन्धुसन्निष्ठ-
मेव प्रतिगृह्णीयादिति ।

निवेशनस्य स्वगृहस्य । अत्यन्तदेशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधार्थ-
मदूरवान्धवमित्युक्तम् । अयं विधिः क्रीतस्वयंदत्तकृत्रिमेष्वपि
यथायोग्यं योज्यम् । एकपुत्रज्येष्ठपुत्रव्यतिरेकेण आपदि माता-
पितृभ्यां पूर्वोक्तरीत्या प्रत्येकं वा यो विक्रीतः स सवर्णक्रीतः
पुत्रः ।

यत्तु मनुनोक्तम् ।

स क्रीतस्तु सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽथवा । इति ।

तद्गुणैः कृत्वा सदृशोऽसदृशो वेत्येतत्परम् । न तु ब्राह्मण-
त्वादिवर्णैः मातापितृरहितः सवर्णो धनादिकप्रदर्शनेन ।
प्रलोभितः सन् पुत्रार्थिना पुत्रीकृतो यः स कृत्रिमः । माता-
पितृभ्यां विहीनस्तत्परित्यक्तो वा अहं तव पुत्रो भवामीति
प्राप्तः स्वयंदत्तोऽत्रापि सवर्ण इत्येव । सगर्भायां विवाहि-
तायां तस्माद्गर्भाद्य उत्पन्नः स सहोदृजः । यदि चेत्त गर्भः
सवर्णजः मातापितृभ्यामुत्सृष्टः परित्यक्तः सवर्ण्यो यो गृह्यते
पुत्रत्वेन सोऽपविद्धः । अत्र क्रमं दर्शयति पिण्डदोऽंशहरश्चेति ।
एते सवर्णा एव पुत्रा भवन्तीत्याह सजातीयेष्वयमिति एते
क्षेत्रजादयो यद्यधिकवर्णादुत्पन्नास्तदापि तत्तन्नामधेयभाजो
भवन्त्येव अपि तु सवर्णादुत्पन्ना इव प्रशस्ततरा न भवन्ति ।
सजातीयेष्वयं प्रोक्त इति सजातीयनियमात् । यदि हीनवर्णा-
दुत्पन्नास्तदा प्रतिलोमजत्वेन निन्द्या एवेति विवेचनीयम् ।

कानीनगूढोत्पन्नसहोदपौनर्भवानां सवर्णत्वं जनकद्वारेण न
स्वरूपतः तेषां कुण्डगोलकत्वेन स्वतोवर्णजात्यन्तर्भावाभावात् ।
पुत्रिकाकरणानन्तरमौरसपुत्रोत्पत्तौ विशेषमाह

मनुः ।

पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥

कात्यायनः ।

उत्पन्ने चौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः ।

सवर्णा असवर्णास्ते* यासाच्छादनभाजनाः ॥

सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकक्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तापविदा असवर्णाः
कानीनगूढोत्पन्नसहोदपौनर्भवाः ।

यत्तु विष्णुवचनम् ।

अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः ।

पौनर्भवस्तु नैवेति पितृ† रिक्थांशभागिनः ॥ इति
तदौरसे सति चतुर्थांशनिषेधपरं औरसाद्यभावे तु कानीना-
दीनामपि सकलपितृधनग्रहणमस्थेव पूर्वाभावे परः परः
इति वचनादिति विज्ञानेश्वरमतम् । यथाचायमेव क्रम-
स्तथास्माभिरुपपादितः विज्ञानेश्वरटीकायां सुबोधिन्यां दाय-
भागप्रकरणे । यस्त्वंशाधिकारी सन्नपि लोभाद्यभावात्
स्वतोऽर्जनशक्तिसद्भावादाशं न जिष्टमिति तं प्रत्याह ।

* सिति पाठान्तरम् । † पिच्छेति पाठान्तरम् ।

याज्ञवल्काः ।

शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पुष्टक्क्रिया ।
किञ्चिदसारमपि तस्मै दत्त्वा विभागः कर्त्तव्यः । एतच्च
तत्पुत्रादोनां दायजिष्टत्वा मा भूदित्येतदर्थम् ।
इयामुत्थायणस्य विशेषमाह ।

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥

यदा वीजी स्वयमपुत्रो वीजदानसमयेऽतीत्यन्नमपत्यमावयो-
रिति प्रतिज्ञां करोति तदैवोभयोर्वीजक्षेत्रिणा रिक्थग्राही ।
समयाभावे तु क्षेत्रिण एव । विभागोत्तरकालमुत्पन्नपुत्रं
प्रत्याह ।

मनुः ।

जङ्घं विभागाज्जातस्तु पितरमेव हरेद्धनम् ।

पितरमित्यत्रैकशेषः । अतएव मातापित्रोरिदं पितरम् ।

तथाच ।

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्व्वमनीशाः पूर्व्वजाः स्मृताः ॥

तथाच ।

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजित स तैः सह ।

ये विभक्ताः सन्तः पुनः पित्रा सह संसृष्टाः तैः संसृष्टैः सह
विभक्तजो विभजेदित्यर्थः । पितरि भ्रातरि वा सृते असंसृष्ट-
गर्भायां मातरि भ्रातृपत्न्यां वा सत्यां अन्येषु भ्रातृषु विभक्तेषु

सत्तु तस्मादेव गर्भादिभागानन्तरसमुत्पन्नस्य पुत्रस्य कथं-
भागकल्पनेत्याकाङ्क्षायाम्
याज्ञवल्काः ।

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ।
तस्य विभागस्तद्विभागः । अत्र तच्छब्देन पूर्वोक्तरीत्या विभा-
गानन्तरसमुत्पन्नः परासृष्यते । तद्विभागो दृश्याद्वा दृश्यादेव
वा शब्दोऽवधारणे कीदृशादृश्यादायव्ययविशोधितात् । विभा-
गानन्तरं प्रातिस्विकांशैः कृत्वादिषु क्रियमाणेषु यो लाभः स
आयः । पितृकृतर्णापाकरणस्वकुटुम्बपोषणादिकं यदावश्यकं
क्रियते स व्ययः । आयांशमध्ये परिगणय्य व्ययञ्चोद्धृत्य सर्व-
भ्योऽंशेभ्यो यस्माद्यस्मादंशाद्यावद्यावदुचितं तावत्तावद्दृष्ट्वा
स्वभागसमङ्गत्वा पूर्वोक्तरीत्या विभागानन्तरसमुत्पन्नपुत्रस्य
दद्यादित्यर्थः । स्पष्टगर्भायां मातरि भ्रातृपत्न्यां वा प्रसवा-
नन्तरं विभागः कर्त्तव्यः ।

यदाह वशिष्ठः ।

अत्र भ्रातृणां दायविभागो याश्चानपत्याः स्त्रियस्तासा-
मापुत्रलाभादिति ।

तासां स्पष्टगर्भानां स्त्रीणामापुत्रलाभादाप्रसवाग्रसवं
प्रतीक्ष्य दायविभागो भवतीत्यर्थः । विभागानन्तरं* मात्रा

* विभक्तानन्तरमिति पाठान्तरम् ।

पित्रा वा विभक्ताय पुत्रायालङ्कारादिके दीयमाने विभागा-
नन्तरमुत्पन्नेन निषेधः कार्यः ।

तथाच योगीश्वरः ।

पितृभ्यां यस्य यद्वत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

विभागात्प्राक् पित्रा मात्रा वा यस्मै यद्वत्तं तत्तस्यैव समान-
न्यायत्वात् । अतएव एकस्मै दीयमानेऽन्येन निषेधोऽपि न
कार्यः ।

अथ विजातीयपुत्रविभागः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

चतुस्त्रिद्विकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

चतुर्जास्त्रिद्विकभागाः स्युर्विड्जास्तु द्विकभागिनः ॥

वर्णशो वर्णे वर्णे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रजातीयास्तु ब्राह्मण-
भार्यासूतृन्ना ब्राह्मणपुत्राः क्रमेण चतुस्त्रिद्विकभागभाजो
भवेयुः शूद्रापुत्रांशपेक्षया चत्वारो भागाः ब्राह्मणीपुत्रस्य तद-
पेक्षया चतुर्थांशन्यूनत्वात् क्षत्रियापुत्रस्य त्रयो भागाः वैश्या-
पुत्रस्यार्धन्यूनत्वात् द्वौभागौ शूद्रापुत्रस्य एको भागः । क्षत्रजाः
क्षत्रियवैश्यशूद्रजातीयास्तु स्वभार्यासूतृन्नास्ते त्रिद्विकभाग-
भाजः ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यां स्वभार्यायामुत्पन्नपुत्रापेक्षयैकस्यां-
शस्य न्यूनत्वात् क्षत्रियात् क्षत्रियायामुत्पन्नस्य त्रयो भागाः
वैश्यायामुत्पन्नस्य द्वौ शूद्रायामुत्पन्नस्यैकः । विड्जा वैश्यजा

वैश्यशूद्रजातीययोः स्वभार्य्ययोरुत्पन्नाः । अत्र बहुवचनं पुत्र-
बहुत्वापेक्षया न तु भार्य्यागतपतिबहुत्वापेक्षया ब्राह्मणस्य
ब्राह्मण्यां स्वभार्य्यायामुत्पन्नपुत्रापेक्षयांश्चद्वयस्य न्यूनत्वाद्वैश्या-
यामुत्पन्नस्य द्वावंशौ शूद्रायामुत्पन्नस्यैकोऽंशः । अनेनैव
प्रकारेण पुत्रगतसंख्यासाम्ये वैषम्ये च योजनीयम् । ब्राह्मण-
क्षत्रियादिजातीयायां* स्वस्वभार्य्यायामुत्पन्नपुत्राः प्रतिग्रह-
प्राप्तभूभागं† न लभन्ते‡ ।

तथाच निगमे ।

न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै ।

यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥

प्रतिग्रहग्रहणात् क्रयादिलब्धं लभन्ते ।

तथा ।

शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।

द्विजातिमात्राच्छूद्रायामुत्पन्नाः प्रतिग्रहक्रयादिलब्धाया अपि
भुवो भागं न लभन्त इत्यर्थः । यच्च शूद्रापुत्रस्यांशमात्र-
निषेधकं वचनान्तरं

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेव हि§ धनम्भवेत् ॥ इति ।

तदपि जीवता पित्रा यदि शूद्रापुत्राय किमपि दत्तं तदा

* ब्राह्मणक्षत्रियादिजातीयासु स्वस्वभार्य्यासु इति पाठान्तरम् । † प्रतिग्रहप्राप्तभूरिति
पाठान्तरम् । ‡ लभ्यत इति पाठान्तरम् । § तदेवास्तेति पाठान्तरम् ।

विभागकाले भ्रातृभिर्न दातव्योऽंश इत्येतत्परं पित्रा न दत्ते-
ऽंशभाक्तमस्येव* । शूद्रादास्यामुत्पन्नस्य विशेषमाह
याज्ञवल्करः ।

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् ।
मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम् ।
अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते ॥

कामतः पितुरिच्छयांशहरो भवेत् । यदि पिता अंशं
ददाति तदांशोऽस्तीत्यर्थः । अर्द्धभागिकं विवाहितापुत्रास्तं
स्वांशार्द्धभाजं कुर्युरित्यर्थः । अभ्रातृकः विवाहितापुत्ररूप-
भ्रातरहितः सर्वं पितृधनं गृह्णीयाद्यदि परिणीता दुहितर-
स्तपुत्रा वा न सन्ति तत्सद्भावे त्वर्द्धांशभागेव दासीपुत्रः ।
शूद्रेणेति विशेषोपादानाद्विजातिभ्यो दास्यामुत्पन्नस्य न
केनापि प्रकारेणांशः अपि तु यासाच्छादनभाग् भवति
स इति निर्णयः ।

अथ पितामहधने पौत्रविभागः ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

अनेकपितृकाणाम् पितृतो भागकल्पना ।
अनेकेभ्यो भ्रातृभ्यस्तद्भार्यासूत्यन्ना अनेकपितृका भ्रातृजा
इत्यर्थः । तेषां स्वस्वपितृदारेण पैतामहधनस्य भागकल्पना ।

* पित्रा दत्ते तु अंशभाक्तत्वं नास्ति इत्यर्थः ।

अथमभिप्रायः । त्रयो भ्रातरस्तत्रैकस्यैकः पुत्रोऽपरस्य हाव-
न्यस्य त्रयः पुत्राः एवं षट् एते पितामहधनं षोढा विभज्य
न गृह्णीयुः अपि तु पितामहधनं भ्रातृणां त्रेधा विभज्य
यस्यैकः पुत्रः स स्वपित्रं लभते । यस्य द्वौ तावपि स्वपित्रं
लभेते । एवमन्यत्रापि इति । पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं केषुचिद्भातृषु
सृतेषु केषुचिद्विद्यमानेषु भ्रातृणां भ्रातृपुत्राणामपि पूर्वोक्त-
रीत्या एव विभागः भ्रातरः स्वांशं भ्रातृपुत्राः स्वपित्रं लभन्त
इत्यर्थः । पितामहद्रव्येऽपि पित्रा सह विभागे विशेषमाह
स एव ।

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात्तद्वं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ॥

भूः ब्रीहिद्वेत्रादिका निबध्यत इति निबन्धः एकस्यां पर्णा-
वाटिकायामियन्ति पर्णानि भवन्ति एकस्यां क्रमुकवाटि-
कायामियन्ति क्रमुकफलानि भवन्तीति तद्व्यापारकोविदैः
संख्यया पर्णभरकादिकं निबध्यत इति निबन्धः । द्रव्यं
प्रतिग्रहविजयव्यापारकृष्यादिभिरुपार्जितं सुवर्णरजतादि ।
एतादृशि समस्ते पैतामहधने पितुः पुत्रस्य स्वाम्यं सममेव ।
अतो जीवति पितरि पितुरिच्छयैव विभागः । पितुश्च
द्वावंशौ पित्रतो भागकल्पनेत्यादि नियमा न सन्तीत्यर्थः शूद्रा-
हास्यामुत्पन्नस्य पौत्रस्याप्येवमेव स्वाम्यं परन्तु विभागे विशेषः
स च विशेषोऽनन्तरपुत्रविभागकरणान्तोक्तरीत्या वेदितव्यः
न त्वनेकपितृकाणान् पितृतो भागकल्पनेत्यनेन पैतामह-

धनस्य पितृद्वारा भागकृतिर्न स्वरूपत इत्युक्तं* भूर्या पिता-
महीपात्ता इत्यन्तेन तु पितापुत्रयोः पैतामहधने सममेव
स्वाम्यमित्युच्यते अतः पूर्वापरविरोधः इति चेन्नैवम् अनेकपितृ-
काणामित्येतत्पितरि सृते पुत्राणां पैतामहधनविभागविष-
यम् । एतच्च पितृतो भागकल्पनेत्यनेन पदेन द्योत्यते पितृ-
द्वारा पौत्राणामेवांशसम्बन्धोऽवगम्यते । एतत्तु पितरि विद्य-
माने न घटत इति तस्यापि जन्मनैव स्वत्वात् पितरि सृते तु
मरणादेव तस्य तु स्वत्वनिवृत्तेः पौत्राणामेवांशसम्बन्धो घटत
इति पितृमरणानन्तरं पौत्रादीनां पैतामहधनविभागप्रकारः
अनेकपितृकाणामित्यनेन वचनेन नियम्यते । भूर्या पितामही-
पात्तेत्येतत्तु पितापुत्रयोः विद्यमानयोः पौत्रापेक्षया पैतामह-
धनविषयम् । एतच्च पितुः पुत्रस्य चैव हीत्यनेन नांशेन द्योत्यते
सृतस्य स्वाभ्याभावादन्यतरसृतावपि तत्र स्यात्सदृशं साम्यं
पितुः पुत्रस्य चैव हीत्यनुपपन्नं स्यात् । यदा त्रयो भ्रातरस्तत्रै-
कस्यैकः पुत्रः अन्यस्य द्वौ अपरस्य त्रयः तथाच सर्वेषु पिता-
पुत्रेषु विद्यमानेषु पूर्वोक्तैव व्यवस्था यदा त्वेकपुत्रसन्तती
पुत्राः पौत्राश्च जीवन्ति पुत्रान्तरसन्तती तु पुत्राः किन्तु
पौत्रा एव तदा जीवतः पितुः पुत्राः भूर्या पितामहीपात्ते-
त्यनेन न्यायेन पैतामहधनं लभन्ते । यदग्रे पुत्रा सृताः
पौत्रा एव वर्तन्ते तदा अग्रे पौत्रा एव स्वांशान् लभन्ते ।

अनेकपितृकाणान्तु पितृतो भागकल्पनेत्यनेन न्यायेन
भूर्या पितामहोपात्तेत्यनेन न्यायेन तेषां प्रमीतपितृकत्वाद-
यञ्च विभागक्रमः पितामहे मृत एवास्मिन्विद्यमाने पिता-
महेच्छया* पुत्रेच्छया विभागो भवति न पौत्रेच्छया पितरि
विद्यमाने पित्रिच्छया वा कचन पुत्रेच्छया वा विभागो
भवति इति विभागकालकथनप्रस्तावेऽभिहितत्वात् ।

अथ मातुरंशकृप्तिः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

यदि कुर्यात्समानांशान् पत्न्यः कार्य्याः समांसिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्ता वा खशुरेण वा ॥

समशब्दो न्यूनाधिकभावोऽरहितांशपरः । अथवा समशब्दोऽत्र
चतुस्त्रियेकभागाः स्युरित्यत्र समानांशपरः शास्त्रोक्तसमत्वात्
समव्यपदेशः । एवं स्थिते यदा पिता स्वेच्छया पुत्रान् सर्वान्
समांशभाजः करोति तदा पत्नेयाऽपि समांसिकाः कार्य्याः
यदि ब्राह्मण्याद्युत्पन्नपुत्राणां सदृशा एवांशास्तदा तस्मात्पुत्रा-
मपि सदृशा एव यदा तु मूर्ध्निवसिक्तादिपुत्राणां यथाक्रमेण
त्रिद्वेयांशास्तदा तस्मात्पुत्राणामपि स्वस्वपुत्रसमांशाः एवं प्राप्ता-
पवादः न दत्तमित्यादि स्त्रीधनमलङ्कारादि यदि स्त्रीधनं दत्तं

* तस्मिन् विद्यमानेऽपि तदिच्छया इति पाठान्तरम् । † न्यूनाधिकत्वमित्यर्थः ।

तदा दत्ते त्वर्द्धं प्रकीर्त्तितमित्यधिवेदनप्रकरणोक्तप्रकारो
विज्ञेयः स च प्रकारः दत्ते त्वर्द्धं प्रकीर्त्तितमिति अर्द्धशब्दो-
ऽग्रमात्रपरो न तु समविभक्तांशपरः । यावता धनेन स्व-
पुत्रांशाश्रयनं भवति स्त्रीधनं तावन्ननं दत्त्वा पत्यंशोऽपि पुत्रांश-
समः कर्त्तव्य इति नन्वेवं सति प्रकारान्तरेण स्त्रीधनमपि
विभज्यतामित्युक्तं स्यात्तथाच स्त्रीधनस्याविभाज्यत्वप्रतिपादक-
वचनविरोध इति चैकैवम् । यत्र अपवादकं वचनमस्ति
तत्र अपवादकबलात्सामान्येन स्त्रीधनस्याविभाज्यत्वप्रतिपादक-
वचनानां बाधः यत्रापवादी नास्ति तत्र न बाधः । अत्र च
न दत्तं स्त्रीधनं यासामिति दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेदित्य-
नयोरार्थिकैकवाक्यत्वेनापवादकत्वं यदा तु पिता ज्येष्ठं
वा श्रेष्ठभागेनेत्याद्युक्तप्रकारेण विषमभागं करोति तदा
पत्नीनां श्रेष्ठादिभागा न सन्ति किन्तु श्रेष्ठादिभागोद्वारे कृते
यद्वशिष्टं समुदितद्रव्यं तस्मात्समानांशान् पत्यो लभन्ते तथा
स्वकीयोद्वारश्च ।

तथाचापस्तम्बः ।

परीमाण्डश्च गृहालङ्कारो भार्याया इति गृहीपकरणम् ।

दृढदुद्रुखलमुषलसूर्पादि परीमाण्डमित्युच्यते ।

पितरि मृते सति पुत्रैः क्रियमाणे विभागेऽपि मातुः
समांश एव ।

तथाच योगीश्वरः ।

पितुरुर्द्धं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ।

पितुरुद्धं पितृमरणानन्तरमत्रापि न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्ता
 वा श्वशुरेण वा इति तथा दत्ते त्वद्धं प्रकल्पयेदित्येतद्वाक्यद्वयं
 योज्यं समानन्यायत्वात् प्रतिषेधाभावाच्च । एवमेव विज्ञाने-
 श्वरधारेश्वरादीनामभिमतमथवा दत्ते त्वद्धं प्रकल्पयेदित्यन्वार्थ-
 शब्दः समविभागपरः अतश्च स्त्रीधने विद्यमाने पुत्रांशस्यार्धं
 दशनिष्करूपपुत्रांशस्यार्धं पञ्चनिष्कात्मकं दद्यादित्युक्तं भवति ।
 भ्रातृभार्याणां योऽलङ्कारः सोऽविभाज्य एव तथा स्त्रिय एव
 यदा विभागाधिकारिण्यस्तदापि यस्यै यदिभूषणं पूर्वं दत्तं
 तत्तदप्यविभाज्यमेव एतच्च अविभाज्यप्रकरणे व्यक्तं भविष्यति ।
 यदा तु पितामहोपार्जितं धनं पितापुत्री विभज्य गृह्णीतः
 तदा पितामहपत्नी सपुत्रा पूर्वोक्तीत्या समांशं लभते मा-
 ताप्यंशं समं हरेदित्युक्तत्वात् पितामहोपार्जितद्रव्यत्वाच्च यदि
 पितामहपत्न्यऽपुत्रा तर्हि खालङ्कारं प्रीतिदत्तं लभते
 नांशम् । तथा पैतामहधनविभागे मातांशं न लभते किन्तु
 स्वाभरणादिकमेव ।

यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः ।

तथा ।

पितुरुद्धं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् । इति ।

अनयोः केवलपितृप्रधानकस्त्रायोपेतधनविषयकत्वात् पितृ-
 प्रधानकत्वं स्त्रायोपेतत्वं चैवं ज्ञेयं यदनं पित्रा विभागलब्धं
 प्रतिग्रहादिभिर्वा तस्य तादृक्कमिति पितृधनत्वं पुत्रगामीत्युक्तं
 मातृधने को वाधिक्रियतामित्याकाङ्क्षायामाह

याज्ञवल्करः ।

मातुर्दुहितरः शेषसृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ।

मातृकृतर्णापाकरणानन्तरं यदवशिष्टं मातृधनं तद्दुहितरो
विभज्य मातृधनं गृह्णीयुः । तत्रायं विशेषः । विवाहिता-
विवाहितदुहितसङ्गावे त्वविवाहिता एव गृह्णीयुः । अविवा-
हितानामभावे विवाहितदुहितमध्ये या दरिद्रतरा दुहि-
तरस्ता एव गृह्णीयुरिति ।

तथाच गौतमः ।

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्चेति ।

अप्रत्ता अविवाहिता अप्रतिष्ठिता दरिद्राः ताभ्य ऋते तद्वत्
दुहितभ्यो विना पुत्राभावे तदा दुहितसन्तत्यभावे च अन्वयः
अत्रादौ गृह्णीयाद्दुहिता ततस्तत्सन्ततिरित्ययमर्थः उत्तरत्र
वक्ष्यते ।

अथानपत्यस्त्रीधनग्रहणाधिकारिणः ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

अतीतायामप्रजसि बान्धवस्तदवाप्नुयात्* ।

अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ।

दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥

तत्स्त्रीधनमप्रजस्यप्रत्यरहितायां दुहितदौहित्रपुत्रपौत्ररूपा-

* बान्धवासदवाप्नुयुरिति पाठान्तरम् ।

पत्यरहितायां स्त्रियां सृतायां बान्धवा भर्तादय आप्रयुः ।
 ब्राह्मणैर्वा प्राजापत्य विवाहसंस्कृतायां भार्यायां सृतायां
 तदनं भर्ता गृह्णाति तदभावे ये भर्तृकुले प्रत्यासन्नतरास्ते
 गृह्णीयुः तदभावे ये पित्रकुले प्रत्यासन्नास्त इति विवेकः ।
 शेषेषु आसुर गान्धर्व्यं राजस पैशाचेषु विवाहेषु भार्यात्वं प्रा-
 सायां सृतायां धनं मातापितरौ* गृह्णीतः प्रथमं माता तद-
 भावे पिता तदभावे पित्रकुलप्रत्यासन्ना बान्धवास्तदभावे भर्तृ-
 कुले प्रत्यासन्नास्ते गृह्णीयुः । सर्वेष्वपि विवाहेषु यदि सा
 प्रसृता तदा दुहितृणां दुहितृदौहित्राणाम् । अत्र दुहितृशब्देन
 साक्षाद्दुहितृभिधाने मातुर्दुहितरः शेषमित्यनेन पौनरुक्त्यं
 स्याद्दौहित्रीष्वप्यनूदासमवाये अनूदा अप्रतिष्ठिताप्रति-
 स्थितसमवाये अप्रतिष्ठितैव दौहित्रीणां भिन्नमाह्वयकाणां
 विषमसंख्यजानां समवाये मातृद्वारा विभागस्तदाह

गौतमः ।

पितृमातृस्वसृवर्गे भागविशेष इति ।

दुहितृणां दौहित्रीणाञ्च विद्यमानत्वे दौहित्रीणां प्रीत्या किमपि
 दातव्यं नाशदानम् ।

तथाच मनुः ।

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।

मातामह्ना धनाक्लिञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥

तासां दुहितृणां दुहितरः दौहित्रीणामभावे दौहित्राः यदाह
नारदः ।

मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः ।
मातुर्धनं दुहितर आप्नुयुः तदभावे दुहितृणां दौहित्रीणां तद-
भावे तदन्वये ये जाता दौहित्रास्तेषामित्यर्थः । तदन्वय इति
प्रथमाविभक्त्यन्तोऽपि पाठः । तथापि दौहित्रा एव गृह्यन्ते न
दौहित्रीसन्ततिस्तस्या दौहित्रापेक्षया विप्रकृष्टत्वात् । दौहि-
त्राणामप्यभावे मातुर्दुहितरः शेषगृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ।
इत्यन्वयशब्दोपात्ताः पुत्रपौत्रादयः क्रमेण धनभाजः । अने-
नैवाभिप्रायेण
मनुः ।

जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्व्वं सहोदराः ।

भर्जरन्मातृकं ऋक्त्वं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

या भगिन्यः साक्षात्स्वमातृदुहितरः तदभावे तद्दौहित्र-
पर्य्यन्ताः तदभावे सहोदराः । सृतायाः साक्षात्पुत्रा न
सपत्नीपुत्राः तदभावे पौत्रा इत्यस्य वचनस्य तात्पर्य्यार्थः ।
समं सर्व्वं सहोदरा इत्यत्र सहोदरग्रहणं भिन्नोदरनिवृत्त्यर्थम् ।
स्वपुत्राभावे सपत्नीपुत्रादयः । यदा तु सापत्यदुहिता उत्तम-
जातीया सापत्न्यपुत्रश्च हीनजातीयस्तदोत्तमजातीया दुहितैव
गृह्णाति तदभावे तादृग्विधदौहित्र एव ।

तथाच मनुः ।

स्त्रियाश्च यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।

ब्राह्मणी तद्वरीकन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥

स्त्रीधनं कन्यका हरेदित्युक्तं स्वापेक्षया स्त्रीस्वापेक्षयैव कन्यका ।
ततश्च स्त्रीकन्यकाशब्दयोः प्रतियोगिशब्दत्वाभावात्सापत्न्य-
माता सापत्न्यादुहिता इति च गम्यते । ब्राह्मणीत्युत्तमजाति-
प्रदर्शनार्थमतः शूद्रास्त्रीधनं ब्राह्मणीचक्ष्रिया वैश्याकन्यका
गृह्णाति । एवं वैश्यास्त्रीधनं ब्राह्मणी चक्ष्रिया च चक्ष्रियास्त्री-
धनं ब्राह्मणीति । अत्रोत्तमजातीयाया एव सापत्न्यकन्यकाया
धनग्रहणाभिधानाद्वीनजातीयसपत्नीदुहितृणामुत्तमजातीय -
सपत्नीपुत्रसद्भावे धनग्रहणं नास्तीति गम्यते । पुत्रपौत्राभावे
भ्राता तदभावे तत्सुता इत्येवंक्रमेण भ्रात्रादयो धनभाजः ।
एतच्च स्त्रीधनं शुल्कव्यतिरिक्तमेव विभाज्यं शुल्कान्तु सोदरा-
एव गृह्णीयुः ।

तथाच गौतमः ।

भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुरिति ।

दुहित्रादिषु पौत्रपर्यन्तेषु विद्यमानेष्वपि भगिनीशुल्कं सोदरा-
एव हरेयुरित्यर्थः । स्त्रीधनप्रसङ्गाद्वाग्दत्ताविषयं किञ्चिदुच्यते ।
यान्नवल्क्यः ।

दत्त्वा कन्यां हरन्दण्डोऽप्ययं दद्याच्च सोदयम् ।

मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोध्यभीभयव्ययम् ॥

वाचा कन्यां दत्त्वा तस्मिन्दीषाभावेऽपि तां हरन्* जाति-

* पिता हरन् इति पाठान्तरम् ।

द्रव्यगुणाद्यनुसारेण दण्डनीयो राज्ञा वाग्दाननिमित्तं यद्वरेण
तत्पित्रादिना व्ययीकृतं तत्सकलमपि सहस्रिकं वराय देयम्* ।
वाग्दत्ता विवाहात्पूर्वं यदि सृता तदा यत्पूर्वदत्तमङ्गुरीयादि
शुक्लं तावद्वर आददीत किञ्चुत्वा उभयव्ययं परिशोध्य उभयो-
रामनः कन्याप्रदातुश्च व्ययं परिशोध्य वाग्दानादिनिमित्तं
तद्वर्गद्वयव्ययीकृतधनं तस्मादङ्गुरीयादिरूपकन्याधनाद्गृहीत्वा-
वशिष्टं वर एवाददीत ।

यत्तु कन्यायै वाग्दानसमयात्पूर्वं प्रीत्या मातामह-
पित्रादिभिस्तस्या एव स्वत्वं कृत्वा† समर्पितं शिरोभूषणादि
तद्गृहणे विशेषमाह

बीधायनः ।

ऋक्थं सृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदराः सदा‡ ।

तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवेत्पितुरिति ॥

प्रसक्त्यानुप्रसक्त्यां स्त्रियां जीवन्त्यामपि किञ्चिदुच्यते ।

योगीश्वरः ।

दुर्भिक्षे धर्मकार्यं च व्याधौ सम्प्रतिरोधके ।

* कन्यां वाचा दत्त्वा तुभ्यं दातुं प्रतिजाने इति प्रतिश्रुत्य तस्मिन् वरे दीषाभावे निर्द्दि-
सति तां कन्यामपहरन् अन्यस्यै ददज्जातिद्रव्यगुणाद्यनुसारेण आतिद्रव्यगुणादिविषयका-
पराधानुसारेण राज्ञा दण्डनीयः वाग्दाननिमित्तं यज्जनं वरेण व्ययीकृतं कन्यादिभ्यो दत्तं
तत्सकलमपि तद्व्ययीकृतं धनसमुदायमपि तत्पित्रादिना कन्यापित्रादिना हस्तिसहितं
वराय प्रतिश्रुतवराय दीयं दातव्यं इति वर्तुलार्थः । † तस्याएव स्वयं कृतेति कश्चिन्पाठः ।
‡ स्वयमिति पाठान्तरम् ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥ इति ।
 धर्मकार्येष्ववश्यकर्तव्ये सम्प्रतिरोधके वन्द्यग्रहणनियमादौ ।
 एषु द्रव्यान्तराभावे भर्ता स्त्रीधनं गृहीत्वा पुनस्तस्यै तद्वनं
 दातुं नार्हति अवश्यं दातव्यमिति नियमो नास्तीत्यर्थः ।
 प्रकारान्तरेण दातव्य एव । भर्तुरेवोक्तस्थलेष्वनुज्ञानादप्येषां
 जीवन्तीनाम् तासां ये तद्वरेयुः स्वबान्धवाः ।
 तान् शिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥
 इति दण्डविधानात् । स्त्रीधनस्वरूपमप्याह
 याज्ञवल्क्यः ।

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।
 आधिवेदनिकाद्यञ्च* स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ।
 बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधियकमेव च ॥
 अध्यग्न्युपागतं विवाहकाले अग्निसमीपे मातुलादिभिर्दत्तम् ।
 आधिवेदनिकम् ।
 अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।
 न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत् ॥
 इत्युक्तञ्च । यस्या उपरि विवाहः क्रियते† साधिविन्ना सा चासौ
 स्त्री च अधिविन्नस्त्री तस्यै अधिवेदननिमित्तं धनमाधिवेद-
 निकं तत्समं दद्याद्यावदधिवेदनाया अलङ्कारणादि तावत्पूर्व-
 स्त्रियै दद्यादित्यर्थः । अत्र विशेषमाह न दत्तं स्त्रीधनमित्यु-

* आधिवेदनिकश्चैव इति जीमूतबाह्वनसम्मतः पाठः । † कृत इति पाठान्तरम् ।

त्तरार्धमस्य चार्धो विवृतो मातुरंशकथनप्रस्तावे । आधिवेद-
निकायश्च आद्यशब्देन कर्त्तनक्रयसंविभागपरिग्रहनिध्वधि-
गमादिप्राप्तमुच्यते ।

कात्यायनः ।

विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ ।
तदध्यग्निकृतं सङ्गिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम् ॥
यत्पुनर्लभते* नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।
अध्यावाह्निकाद्यश्च स्त्रीधनं तदुदाहृतम्† ॥
प्रीत्या दत्तञ्च यत्किञ्चिच्छ्रया वा श्वशुरेण वा‡ ॥
पादवन्दनिकश्चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥
ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा ।
भ्रातुः सकाशात्पितृर्वा§ लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥
विवाहात्परतो यच्च लब्धं भर्तृकुले स्त्रिया ।
अन्वाधेयन्तु तद्व्यं लब्धं पितृकुलात्तथा ॥ इति ।

अथ विभक्तस्य स्वर्गात् पुत्रपौत्ररहितस्य
दायग्रहादिक्रमः॥ ।

तच्च याज्ञवल्क्यः ।

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

* पुनर्लभते इति कचित् पाठः । † अध्यावाह्निकं नाम तत्स्त्रीधनमुदाहृतमिति
जौसूतवाहनसम्मतः पाठः । ‡ पत्युः पतिगृहेऽपि वा इति पाठान्तरम् । § भर्तुः सकाशात्
पितृर्वा इति जौसूतवाहनसम्मतः पाठः । ॥ दायग्रहाधिकारिक्रम इति पाठान्तरम् ।

तत्सुतो गीर्वाणो बन्धुः शिष्यः सन्नद्धचारिणः ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्गातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं क्रमः ।

पत्नी विवाहसंस्कृता एकवचनन्तु जात्यपेक्षयाह । ततश्च यदा
सुवर्णा असवर्णा वा ताः सर्वाश्चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युरित्यनेन
क्रमेण विभज्य धनं गृह्णाति । पत्युभावे दुहितरः ।

तथाच कात्यायनः ।

पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनूदा भवेत्तदा ॥

यद्यनूदा भवेदिति विशेषोपादानात् जड़ानूदानां समवाये-
ऽनूदैव गृह्णाति तदभावे जड़ा । जड़ास्वपि दरिद्रा गृह्णाति
तदभावे तु सम्पन्ना कन्या स्त्रीधनं दुहितृणामप्रदानामप्रति-
ष्ठितानाञ्चेति गौतमवचनन्यायस्य पितृधनेऽपि समानत्वात् ।
दुहितृभावे दौहित्रोऽपि धनभाक् ।

यदाह विष्णुः ।

अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

पूर्वेष्वान्तु स्वधाकारे पौत्रदौहित्रका मताः ॥

अयमर्थो याज्ञवल्क्येनापि दुहितरश्चैवेत्यत्र चकारेण द्योतितः ।
दौहित्रस्याभावे पितरौ धनभाजौ । माता च पिता च
पितरौ अत्रैकशेषक्रमात् प्रतीतावपि विग्रहवाक्ये क्रमप्रतीते-
र्विग्रहवाक्यक्रमः कर्त्तव्यो दायग्रहणेऽपि । ततश्च प्रथमं माता
गृह्णाति तदभावे पिता । तच्च तथा पत्नी दुहितर इत्येतस्मिन्

समस्ते वाक्यसन्दर्भे च योऽयं क्रमः धनभागुत्तरीत्तर इति वाक्येष्वेभिहितः तत्सकलमपि तथैवेत्यस्माभिरुपपादितं मिताक्षराटीकायां सुबोधिन्यां व्यवहाराध्याये विस्तरभयाच्चेह लिखितम् । पित्रभावे भ्रातरस्तत्रापि प्रथमं सहोदराः सहो-
दराणामेकमाहकत्वेन सन्निकर्षात् । सहोदराणामभावे, भिनोदराः सन्निकर्षविशेषादेव धनग्रहणं स्मर्यते । अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेदिति सपिण्डाद्योऽनन्तरः सन्निकर्षितः प्रत्यासन्नः शरीरसम्बन्धेन तस्य प्रत्यासन्नस्य धनं सपिण्डस्य धनं भवेदित्यर्थः । उभयविधभ्रात्रभावे तत्सुता भ्रातृ-
पुत्रास्तत्रापि प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्रास्तदभावे भिनोदरभ्रातृ-
पुत्राः । यदा* त्वेकस्मिन् भ्रातरि मृते तद्वनं पत्नी दुहितर-
इत्यनेन न्यायेन भ्रातृसम्बन्धित्वेन प्राप्तं प्राप्ते च तद्वनविभागा-
त्पूर्वमेवैको भ्राता मृतस्तत्पुत्राः सन्ति तदा तत्पुत्राणां पित्रतो
भागकल्पनेत्यनेन न्यायेन पित्रभागोऽस्त्येव । स्वपितुर्धनग्रहणा-
धिकारानन्तरं मृतत्वात् भ्रातृपुत्राभावे गोत्रजा धनभाजः
गोत्रजा इत्यनेन पितामही पितामहः†पितामहपुत्रास्तत्पुत्राश्च
तदभावे‡ प्रपितामहादयस्तेषामप्यभावे समानोदकाश्च गृह्यन्ते
तत्रायं क्रमः । भ्रातृपुत्राभावे पितामही तस्या अभावे पिता-
महः यथा मातृनन्तरमेव पितुरधिकारस्तथा पितामहानन्तरं

* यदा तु विभागात् पूर्वं एकोभ्राता मृत इति पाठान्तरम् । † प्रपितामहः प्रपिता-
महपुत्रा इति पाठान्तरम् । ‡ प्रपितामहादयः इति वा पाठः ।

पितामहस्याधिकारः । पितुरभावे भ्रातृणामिव पितामहस्या-
भावे पितृव्यास्तत्रापि सोदरभिन्नोदरव्यवस्था पूर्ववदेव सा-
क्षात्पितामहीपुत्राः प्रथमं धनभाजस्तदभावे सापत्यपिता-
महीपुत्रास्तेषामप्यभावे भ्रातृपुत्रन्यायेन पितृव्यपुत्रास्तेषाम-
भावे प्रपितामही तस्या अभावे प्रपितामहस्तदभावे प्रपिता-
महपुत्राः भ्रातृन्यायेनैव तदभावे तत्पुत्रा इत्येवं सप्तमपुरुष-
पर्यन्तं वेदितव्यम् । एवं सप्तमपुरुषाधिकसपिण्डाभावे समा-
जोदकाः तत्रापि पूर्वोक्तरीत्या प्रत्यासत्तिविशेषो द्रष्टव्यः ।
गोत्रजानामभावे बन्धवो धनग्रहणाधिकारिणः । त्रिविधा हि
बन्धवः आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्चेति । यथोक्तम्
बृहद्वातातपेन ।

आत्मपितुः स्वसुः पुत्रा आत्ममातुः स्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया पितृबान्धवाः ॥

मातुः पितुः स्वसुः पुत्रा मातुर्मातुः स्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥ इति ।

तत्रापि प्रथममन्तरङ्गत्वात् पाठक्रमेणात्मबन्धवो धनभाजस्तद-
भावे तथैव पितृबन्धवस्तदभावे तथैव मातृबन्धव इति क्रमः ।
बन्धूनामप्यभावे आचार्यस्तदभावे शिष्यः ।

तथाचापस्तम्बः ।

पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नसपिण्डस्तदभावे आचार्यस्तद-

भावेऽन्तेवासीति शिष्याभावे सन्नद्धाचारी एकाचार्यो-
पनीतोऽध्यापितो वा सन्नद्धाचारिणामप्यभावे श्रीचरिया
धनभाजः ।

यदाह गौतमः ।

श्रीचरिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य ऋक्थं भजेरन्निति ।
एकशाखाध्यायी श्रीचरियस्तस्याप्यभावे ब्राह्मणमात्रः समीपस्थो
गृह्णाति ।

तथाच मनुः ।

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा ऋक्थभागिनः ।
त्रैविद्या श्रुचयो दान्तास्तथा धर्म्मो न हीयते ॥ इति ।
ब्राह्मणद्रव्यं कदाचिदपि राजा न गृह्णीयात् । यदाह
नारदः ।

ब्राह्मणार्थं च तन्नाशे दायादद्येन कश्चन ।
ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथा ॥

मनुः ।

अहार्थं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।
क्षत्रियादिधनं सन्नद्धाचारिपर्यन्तानामभावेऽपि न ब्राह्मणी
गृह्णीयादपि तु राजैव गृह्णीयात् ।

यदाह मनुः ।

इतरेषान्तु वर्णानां सर्व्वाभावे हरेन्नृपः । इति ।
एवं पुत्रादिक्रमेण दायग्रहणप्रकारे सर्व्वत्र प्राप्ते कचिदपवाद-
माह

याज्ञवल्क्यः ।

वानप्रस्थयति ब्रह्मचारिणामृक्थभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥

ब्रह्मचारी नैष्ठिकोपकुर्वाणकः सच्छिष्यः अध्यात्मशास्त्रश्रवण-
मननाद्युपेतः धर्मभ्राता भ्रातृत्वेनाङ्गीकृतः । एकतीर्थी एका-
श्रमी वानप्रस्थ एव स्वाश्रमनिकटवासी धर्मभ्राता चासावेक-
तीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी । अत्र क्रमशब्दः प्रतिलोमक्रमा-
भिप्रायः । वानप्रस्थस्य धनम्

अङ्गो मासस्य षष्ठां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अर्थस्य सञ्चयङ्गुर्यात्कृतः*माश्वयुजि त्यजेत् ॥

इत्यनेन प्रकारेण यदुपार्जितं तदन्नादिरूपं वस्तु धर्मभ्रात्रेक-
तीर्थी गृह्णाति । यतेर्धनं वस्त्रपुस्तकादि सच्छिष्यो गृह्णी-
यात् । नैष्ठिकब्रह्मचारिणो धनं वस्त्रादिकमाचार्यो गृह्णी-
यात् ।

अथ संसृष्टिविभागः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

अन्योदर्थस्तु संसृष्टी नान्योदर्थी धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि वा दद्यात्संसृष्टी नान्यमावृजः ॥

पूर्वं विभक्तं पुनरपि मिश्रीकृतं धनं संसृष्टं संसृष्टमस्या-
स्तीति संसृष्टी तस्य सृतस्य पुत्रपौत्ररहितस्य धनं पत्न्यां विद्य-
मानायामपि अपरः संसृष्टी गृह्णीयात् । संसृष्टीत्येकवचनम-
विवक्षितमतः संसृष्टिनो वा विभज्य गृह्णीयुः तत्पत्न्याश्च
पोषणं कुर्युः संसृष्टी च पितृभ्रातृपितृव्येष्वन्यतमेनैव नान्येन
तदाह

बृहस्पतिः ।

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येनाथवा प्रीत्या स च संसृष्ट उच्यते ॥

यद्यविज्ञातगर्भायां सृतपत्न्यां* सत्यां संसृष्टिनस्तद्धनं विभज्य
गृह्णन्ति पश्चादस्मादेव गर्भात्पुत्र उत्पद्यते तदा सृतसंसृष्टि-
धनं तत्पुत्रस्य दद्युः एवमुत्तरवाक्येऽपि विज्ञेयम् । सोदरस्य तु
सोदरः संसृष्टिनोधनं संसृष्टिमात्रो न गृह्णाति अपि तु सोदर-
एव† गृह्णाति न भिनोदरः ।

अन्योदर्थ्यसु संसृष्टी नान्योदर्थी धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ॥

अन्योदर्थ्यः सापत्न्यभ्राता यदि संसृष्टी तदा धनं गृह्णाति
अन्योदर्थ्यः सापत्न्यभ्राता योऽसंसृष्टी तदा धनं न गृह्णीयात् ।

अन्योदर्थ्यसु संसृष्टी नान्योदर्थी धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपीत्यनेन वाक्येनैतदुक्तं भवति । सापत्न्यभ्रातुः

* सृतस्य पत्न्याम् । † सोदरस्यैकमातृजन्यस्य धनं सोदरएव गृह्णातीति पाठात्करम् ।

संसृष्टित्वमेव धनग्रहणे हेतुरिति असंसृष्टीत्येतत्पदं काकाक्षिव-
दुभयचान्वेति ततश्चासंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्ट इत्येतदेकं
वाक्यान्तरमसंसृष्ट्यपि विभक्तधनस्य पुनर्मित्रीकरणरहितो-
ऽपि संसृष्ट एकोदरः संसृष्टसोदरः संसृष्टिनो मृतस्य धनमाद-
दीत अनेन चासंसृष्टस्यापि सोदरस्य धनग्रहणे सोदरत्वं
हेतुरित्युक्तं भवति । अत्रेत्यसंसृष्टपदं पूर्व्ववदुत्तरेणापि
सम्बध्यते । ततश्च संसृष्टो नान्यमाहज इत्येतदपरं वाक्यम् ।
अस्मिन् वाक्ये संसृष्टशब्देन संसृष्ट्यभिधीयते न सोदरः
संसृष्टः । संसृष्ट्यपि अन्यमाहजो भिन्नोदर एवं धनं गृह्णी-
यात् । तत्रैवकारो मनुवचनानुसारेणाध्याहृतः एतदुक्तं भवति
यत्रासंसृष्ट्येकोदरः संसृष्टी च भिन्नोदरस्तत्र सोदरत्वहेतोर्विद्य-
मानत्वात्कोदरोऽप्यंशं लभते । संसृष्टित्वहेतोर्विद्यमानत्वान्
भिन्नोदरोऽपि लभत इति ।

मनुरपि ।

विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठं तत्र न विद्यते ।

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्व्वद्रव्याच्च यद्दरम् ॥

इत्यतोविषमविभागात्मकं कथं नास्तीत्यर्थः । तत्रा

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा ह्येतेतांशप्रदानतः ।

स्त्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥

येषां संसृष्टिभ्रातृणां मध्येऽन्यतरो ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो
तांशप्रदानतोऽंशप्रदानेन विभागसमये ह्येतेत स्त्रीयांशात्

च्युतो भवेत् । आश्रमान्तरस्वीकारेण पातित्यादिना वा
उत म्रियते तस्य भागो न लुप्यते । अतएव तद्भागं पृथगुद्धृत्य
स्थापयेन्न विभज्य गृह्णीयुरित्यर्थः । उद्धृतस्य विनियोगप्रकार-
माह ।

सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् ।

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥

इति वाक्यद्वये सोदर्या इति भ्रातर इति च पदद्वयोपादानात्
सोदर्यशब्देनैकोदरा भ्रातृशब्देन च भिन्नोदरा अभिधीयन्ते
अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः । भ्रातरो ये च संसृष्टा इत्यत्र संसृष्ट-
पदोपादानात् तत्प्रतियोगीभूतसोदर्या विभजेयुरित्यत्र च
संसृष्टपदानुपादानात्सोदर्या असंसृष्टा अपि गम्यते अतोऽस्य
श्लोकस्यायमर्थः तमुद्धृतमंशं सोदर्याः सहोदरा असंसृष्टा-
अपि समेत्य देशान्तरगतास्तथा आगत्य सहिताः सन्भूय समं
न्यूनाधिकभागरहितं यथा भवति तथा विभजेयुः । तथा
भ्रातरो भिन्नोदराश्च समानजातीया ये च संसृष्टास्ते च तथा
सनाभयः सहोदर्या भगिन्यश्च एते सोदर्यभ्रातृप्रभृतयो भगि-
न्यन्ताः सर्वे समं विभज्य गृह्णीयुरित्यर्थः । असमानजाती-
यानां भिन्नोदरसंसृष्टिभ्रातृणान्तु चतुस्तिद्वेकभागाः स्युरित्य-
नेन क्रमेण विभागः । समशब्दस्य भिन्नजातीयभ्रातृव्यति-
रिक्तसमानजातीयभिन्नोदरभ्रातृजातीयभिन्नोदरभ्रातृविषयत्वे-
नापि चरितार्थत्वे चतुस्तिद्वेकभागाः स्युरित्यस्य बाधका-
भावात् ।

शङ्कः ।

आतृणामप्रजाः प्रियात्कश्चिद्व्यव्रजेत वा ।

विभजेरन्धनन्तस्य श्रेष्ठास्तु स्त्रीधनं विना ॥

भरणं वास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।

रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरास्तु च ॥

इतरास्तु शय्यामरक्षन्तीषु ।

ब्रह्मस्यतिः ।

संसृष्टानान्तु यः कश्चिद्विद्याशीर्ष्यादिनाधिकम् ।

प्राप्नोति तस्य दातव्यो ह्यंशः श्रेष्ठाः समांशिनः ॥

ह्यंशदानं तादृगधिकधनप्राप्ती वेदितव्यम् । अत्र चायं निष्कृ-
ष्टार्थः भिन्नोदरसंसृष्टिभ्रात्रभावे सोदराणां मध्ये यः संसृष्टी
सोदरः स एव सोदरस्य संसृष्टिनोऽपुत्रस्य सृत्तस्य धनं
गृह्णाति असंसृष्टसहोदरभ्रात्रभावे भिन्नोदराणां मध्ये यः
संसृष्टः स एव तद्धनं गृह्णाति अत्रापि समानजातीयासमान-
जातीयभिन्नोदरभ्रातृषु चतुस्तिहेयकभागा इत्यनुसन्धेयम् । यदा
सोदरा असोदराश्च संसृष्टिनस्तदा ते सर्वे गृह्णीयुः पूर्वोक्तरीत्या
यद्यसंसृष्टाः सोदराः संसृष्टाश्च भिन्नोदरास्तथापि सोदरा-
असोदराश्च गृह्णीयुः यद्यसंसृष्टा भिन्नोदराः संसृष्टाश्च सोदरा-
स्तदा सोदरा एव सोदरमध्ये केचन संसृष्टाः केचन असंसृष्टा-
स्तदा संसृष्टत्वसोदरत्वरूपहेतुद्वयबलात्संसृष्टिन एव गृह्णी-
युरिति सर्वत्र स्त्री स्वभरणं^१ लभते । एकमात्रजत्वभिन्नमात्र-

१ धनं भरणञ्चेति पाठान्तरम् । + स्वाभरणमिति पाठान्तरम् ।

जलरूपविशेषेण भ्रातृषु येयं व्यवस्था दर्शिता सा पितृव्य-
सापत्न्यपितृव्येष्वपि योज्या न्यायस्य समत्वादिति केचन ।
तदनुपपन्नं सोदरस्य तु सोदर इति विधायकं वाक्यं तत्रैव
सोदरस्याप्यविवक्षाकारणं नास्तीति सोदरस्य पितृव्योपलक्ष-
कत्वाभावात्लोके त्वत्त्यन्तविरुद्धत्वाच्च वचनविरोधात् न्यायस्तत्र
न प्रवर्त्तत इति सर्व्वमनवद्यम् ।

अथांशानर्हः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

क्षीवोऽथ पतितस्तज्जः पङ्कुरन्मत्तको जडः ।

अन्धोऽचिकित्स्यरोगश्च भर्त्तव्याः सुनिर्गन्धकाः* ॥

तज्जः पतितादकृतप्रायश्चित्तादुत्पन्नः । पङ्कुरः प्राद्विकलः ।
उन्मत्तकः वातपित्तश्लेष्मसन्निपातग्रहावेशादुत्पन्नैरन्मादैरप्रति-
समाधेयतयानिविष्टः । जडो विकलचित्तः इष्टानिष्टविचारणा-
शक्त इत्यर्थः । अचिकित्स्यरोगः अप्रतिसमाधेयराजरोगादि-
ग्रस्तः† । आद्यशब्देन पितृद्वेष्यादयो गृह्यन्ते ।

तथा नारदः ।

* पतितस्तज्जः क्षीवः पङ्कुरन्मत्तको जडः । अन्धोऽचिकित्स्यरोगाक्षो भर्त्तव्यास्ते
निर्गन्धका इति जीमूतवाहनसम्मतः पाठः ।

† राजरोगः राज्यक्षरोगः ।

पितृद्विष्ट पतितः षण्ढो यस्य स्यादौपपातिकः ।

औरसा अपि नेतेऽंशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ॥

षशिष्ठः ।

अनंशास्वाश्रमान्तरगताः ।

आश्रमान्तराणि नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थभिच्छुनामाश्रमाः ।

मनुः ।

अनंशौ स्त्रीवपतिती जात्यन्धबधिरौ तथा ।

उत्पत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥

व्याध्यादिना निर्गतमिन्द्रियं यस्मात् स निरिन्द्रियः । एते
अंशभाजो न भवन्ति भरणङ्कर्तव्यमेव ।

तथाच मनुः ।

सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ।

आसाच्छादनमत्यन्तं पतिती ह्यददद्भवेत् ॥

सर्वेषामंशानर्हाणाम् अत्यन्तं यावज्जीवम् एतेषामनंशित्वं
विभागात् पूर्वमप्रत्याख्येयदोषप्राप्तौ सत्याम् नतु विभक्तौ यदि
विभागकाले दोषदुष्टो विभागोत्तरकालमौषधादिना विनि-
र्दुष्टः कृतप्रायश्चित्तो वा तदा विभक्तेषु सुतो जातः सव-
र्षायां विभागभागित्वनेन न्यायेन अंशप्राप्तिरस्त्येव पतिता-
दिषु पुंलिङ्गमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात् । अतो मातृपत्नी-
दुहित्रादयोऽपि दुष्टा अनंशा एव स्त्रीवादय एवानंशा न तत्-
पुत्रादयो दोषरहिताः ।

तथाच याज्ञवल्करः ।

श्रीरसाः चेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः ।

सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावद्भै भर्त्तृसात्कृताः* ॥

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्व्यास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥

क्लीवस्य चेत्रजएव पुत्रः इतरषामौरसचेत्रजौ केवलौरसचेत्र-
जयोर्ग्रहणादितरपुत्राणामंशो नास्तीति गम्यते । श्रीरससम-
त्वात्पुत्रिकापि प्राप्नोति साप्यौरसपदेनैवोपात्ता । दुहितरसु
भर्त्तव्या विवाहपर्यन्तम् । एतेषां क्लीवादीनाम् अपुत्राः
पत्न्यः साधुवृत्तयः सदाचारा भर्त्तव्याः । व्यभिचारिण्यसु
निर्व्यास्याः ।

तथा ।

निर्व्यास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ।

निर्व्यास्याः परं प्रतिकूलानां पोषणं कर्त्तव्यं व्यभिचारदोषा-
भावात् ।

अथाविभाज्यम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम् ।

मेचमीद्वाहिकश्चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥

* भर्त्तृसारकता यावत्सौमार्थे यावच्छब्दः अतएव विवाहपर्यन्तमिति स्वयं व्याख्यातम् ।

यावन्न भर्त्तृसारकता इति जीमूतवाहनसम्मतः पाठः ।

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

पितृद्रव्याविरोधेन पितृद्रव्याविनाशेन एतच्च मैत्रादिषु सर्व्व-
त्रानुषज्यते । मैत्रं मित्रसकाशाश्लब्धमीवाहिकं विवाहप्राप्तं
पितृक्रमायातमन्वैरपहृतं पित्रादिना सामर्थ्याभावादनुद्धृतं
शक्तिश्चिद्रव्यं पुत्रादीनां दायार्हाणां मध्ये इतरैस्तमेव साध-
येत्यनुज्ञातः सन्नुद्धर्त्ता अनुद्धर्तृभ्यो दायदेभ्यस्तद्वनं न दद्यात् ।
स्वयमेवोद्धर्त्ता गृह्णीयात् । अन्यापहृतोद्धृतक्षेत्रे तु विशेषमाह
शङ्कः ।

पूर्व्वनष्टान्तु यो भूमिमेष्वेदुद्धरेत् अमात् ।

यथाभागं लभन्तेऽन्ये* दत्त्वांश्चान्तु तुरीयकम् ॥

चतुर्थभागमुद्धर्त्ते दत्त्वावशिष्टां भुवमुद्धर्त्तंसहिताः सर्व्वे विभज्य
गृह्णीयुरित्यर्थः । अध्यापनवेदार्थव्याख्यानपारायणाध्यायना-
दिलब्धं विद्यालब्धं पितृद्रव्याविनाशेन लब्धं मैत्रादिधनस्या-
विभज्यत्वकथनात् । पितृद्रव्यविनाशेन लब्धमैत्रादिधनस्य
विभज्यत्वमुक्तं भवति । अत्र वचनोपात्तमैत्रादिविद्यालब्धानां
धनानामेव पितृद्रव्याविरोधेनेत्यत्र विशेषणम् । अतः पितृ-
द्रव्यविरोधेनापि प्रतिग्रहलब्धं विभजनीयमेव तथाच शिष्टा-
चारो दृश्यते ।

नारदः ।

* भजन्त्ये इति जीमूतवाहनसम्मतः पाठः ।

कुटुम्बं बिभृयाद्भातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥

कात्यायनः ।

परभक्तोपयोगिन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या ।

तया लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥

मनुः ।

अनुपन्नं पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् ।

दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

श्रमेण सेवायुद्धादिना ।

तथा ।

वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमप्रचारञ्च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥

वस्त्राणामविभाज्यत्वं धृतानामेव । पत्रं वाहनमश्वशिविकादि
तदपि यद्यस्य नियमेनारोहणसाधनं तन्न विभाज्यम् अथवा
पत्रशब्दोऽत्र लेख्यनिविष्टधनपरम् ।

तथाच वृद्धस्यतिः ।

ऋणमुदाह्य लेखितमिति ।

ऋणमुदाह्य दत्त्वा । अत्राविभाज्यमित्यनुवर्तते ।

कात्यायनः ।

धनं पत्रनिविष्टमिति ।

अत्रायमभिप्रायः यावत्पत्रनिविष्टं ऋणं नोद्ध्रियते तावदवि-
भाज्यमिति अथवा

दृष्टस्यतिः ।

उक्तप्रकारो विज्ञेयः पञ्चरुद्रऋणे खलु ।

युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकं भवेत् ॥

विक्रीय वस्त्राभरणं ऋणमुद्वाह्य* लेखितम् ।

कृताकृष्टाकृतान्नेन परिवर्त्य विभाज्यते ॥ इति ।

अश्वादिबाहुष्ये तद्विक्रयोपजीविनां विभाज्यमेव । यद्जा-
विकादि विषमत्वेनाविभाज्यम् तज्जिष्ठस्य ।

तथाच मनुः ।

अजाविकं सैकशफं† न जातु विषमं भजेत् ।

अजाविकं सैकशफं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥

अलङ्कारोऽपि यो येन धृतः सोऽविभाज्यः ।

मनुः ।

पत्न्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥

अत्र धृतत्वं नाम प्रीतिदानादिना प्रातिस्निकस्वस्तीत्यन्वयम्
कृतान्नं तण्डुलमोदकादि तद्यथासम्भवं सर्वैर्मिलित्वा भोक्तव्यम्
उदकं तदाधारः कूपादि एतदपि विषममेव न विभाज्यं किन्तु
पर्यायेण भोक्तव्यम् । स्त्रियो दास्योऽवरुद्धाश्च तत्र विषमसंख्या-
दास्यः पर्यायेण कर्त्तव्यं कारयितव्याः समसंख्यका विभाज्याः
अवरुद्धाः समा अपि न विभाज्याः ।

* ऋणमुद्वाह्यमख्येति ग्रन्थान्तरीयः पाठः । † एकस्वरविशिष्टमन्त्रादि ।

यदाह गीतमः ।

स्त्रीषु संयुक्तास्त्रविभाग इति ।

संयुक्तास्त्रवरुदासु योगक्षेमम् अलब्धस्य लाभो योगः अलब्ध-
लाभहेतुभूतं श्रौतस्मार्त्ताग्निसाध्यम् इष्टं कर्म योगशब्देन
लक्ष्यते । लब्धपरिरक्षणं क्षेमलक्षणं लब्धलक्षणकारणीभूतवद्भि-
र्वेदिदानतडागारामनिर्माणादि पूर्त्तं कर्म क्षेमशब्देन लक्ष्यते ।
एतदुभयं पैतृकमपि न विभाज्यम् । पितृद्रव्यविरोधोपार्जित-
मपि न विभाज्यम् ।

क्षेमं पूर्त्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥ इति ।

लोकाच्चिस्मरणात् । योगक्षेमकारिणो मन्त्रिपुरोहितादयो
योगक्षेमशब्देनोच्यन्ते इत्यन्ये । शस्त्रचामरच्छत्रोपानहप्रभृतय-
इत्यपरे । प्रचारो गृहारामादिप्रवेशनिर्गममार्गः । अस्मिन्
प्रकरणे विषमत्वं नामांशदानापर्थ्यासत्वं न त्वेकदयादि-
संख्याभिः तद्यथा चत्वारः पुत्रास्त्रयोऽश्वाः तथाच अंशचतुष्टया-
पर्थ्यासत्वाद्वैषम्यम् । यच्च वचनान्तरम् ।

अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि ।

याज्यं क्षेत्रञ्च पत्रञ्च* कृतान्नमुदकं स्त्रियः ॥

इति तद्वाङ्मणजातैः क्षत्रियादिपुत्रविषयम् ।

न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै ।

इति विशेषस्मरणात् । याज्यं याजनलब्धम् । शौर्यादिप्राप्त-
मविभाज्यमित्युक्तं तत्रापवादमाह ।

व्यासः ।

साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनादिकम्* ।

शौर्यादि नाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥

साधारणं समुदितं द्रव्यमाश्रित्य ।

यान्नवल्कः ।

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागो विपमः स्मृतः ।

समुदितार्थस्य कृषिबाणिज्यादिना सम्बर्द्धने† कृतेऽपि सर्वेषां
सम एव विभागः । नार्जकस्य द्वौ भागावित्यर्थः ।

अथ सर्वविभागशेषः ।

तत्र यान्नवल्काः ।

अन्योऽन्यापहृतं द्रव्यं विभक्ते यदि दृश्यते ।

तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥

विभागानन्तरं अन्योन्यमपहृतं द्रव्यं ज्ञात्वा तत्समैरेवांशैर्विभ-
जेरन्न ज्येष्ठस्य विंश उच्चार इति विंशोच्चारक्रमेणेत्यर्थः ।

* यत्किञ्चिद्वाहनायुधमिति जीमूतवाहनसंज्ञातः पाठः । † सम्बर्द्धितेऽपीति
पाठान्तरम् ।

तथा ।

विभागनिष्ठवे ज्ञातिबन्धुसख्यभिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृह्यतेचैष यौतुकैः ॥

विभागानन्तरं कालान्तरे विभागो न जात इत्यपलापे कृते
ज्ञातिभिः पितृबन्धुभिर्मातृबन्धुभिर्मातुलादिभिरुत्तलक्षणेः
साक्षिभिरलिखितेन विभामपत्रेण च विभागस्य भावनानिर्णयो
विज्ञेयः । तथा यौतुकैः पृथक्कृतगृह्यतेचैष विज्ञेयः । पृथ-
क्कृथादिप्रवर्त्तनेन पृथक्पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानेन च विज्ञेय
इत्यर्थः ।

नारदः ।

विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्त्तनात् ॥

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

साक्षित्वं प्रतिभाव्यञ्च दानग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः कथञ्चन ॥

तथा ।

यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्धर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु सङ्गताः* ॥

* न चेत्कार्येषु सङ्गता इति जीमूतवाहनसम्मतः पाठः ।

स्वभागानपि दयुस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।

कुर्य्यर्थेष्टं तत्तर्जनीशस्ते स्वधनस्य वै ॥

बृहस्पतिः ।

विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥

आधमनमाधीकरणं* एतच्च व्यवहारसौकर्याभिप्रायेण न तु

पृथक्त्वभावाभिप्रायेण विभागेनैव पृथक्पृथक्त्वभावात् ।

इह मदनपारिजाते मदनचितिपालदानजलरुदे ।

स्तवकस्त्वष्टम आसीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतिर्येषां शास्ते प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परं शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमियात्

द्वयं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजातभट्टारमल्लेयादिविरुदराजीविराजमान-

श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदनपारिजाताभिधेये

अष्टमः स्तवकः ।

नवमः स्तवकः ।

अभिहिता वर्णाश्रमधर्माः । अथेदानीं तदुत्क्रमजनित-
दुरितापूर्वापहरणहेतुभूतः प्रायश्चित्तापरपर्यायो नैमित्तिक-
धर्मोऽभिधीयते । तत्र तावत् प्ररोचनार्थं पापकर्माफलादीनि
प्रदृश्यन्ते ।

हारीतः ।

अभक्ष्यभक्षणमभोज्यभोजनमपेयपानमयाज्ययाजनमस-
त्यतिग्रहः परदाराभिगमनं परद्रव्यापहरणं प्राणि-
हिंसा चेति शारीराणि । पारुष्यमनृतं विवादः
श्रुतिविक्रयश्चेति वाचिकानि । परोपतापनं पराभि-
द्रोहः क्रोधो लोभो मोहोऽहङ्कारश्चेति मानसानि ।
तदेतान्यष्टादश नैरयाणि कर्माणि यस्मिन् यस्मिन्वयसि
यः कर्माणि करोति शुभाशुभानि तस्मिन् तस्मिन्वयसि
शारीरवाचिकमानसानि आप्नोति एवं ह्याह ।

यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् ।

तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमवाप्नुयात्* ॥

शरीरेण तु शरीरं वाङ्मयेन तु वाङ्मयम् ।

मानसं मनसा चैव स्वकर्माफलमश्नुते ॥

मनुः ।

* स तत्फलमवाप्नुयादिति पाठान्तरम् ।

चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्मस्त्वयानघ ।
 कर्मणां फलनिर्वृत्तिः* ग्रंसं नस्तत्त्वतः पराम् ॥
 स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।
 अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥
 शुभाशुभफलं सर्व्व† मनोवाग्देहसम्भवम् ।
 कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥
 तस्येह त्रिविधस्यापि चाधिष्ठानस्य देहिनः ।
 दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्याप्रवर्त्तकम् ॥

त्रिविधस्योत्तममध्यमाधमरूपगतिभेदेन भिन्नस्य वाङ्मनःकाय-
 लक्षणाधिष्ठानभेदेनाधिष्ठानस्य वक्ष्यमाणपरद्रव्याभिधानरूप-
 दशलक्षणोपेतस्य । एवंविधस्य देहिनो मनः प्रवर्त्तकं विद्या-
 दशलक्षणान्येवाह ।

परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
 वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम्‡ ॥
 पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः ।
 असम्बद्धः प्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥
 अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
 परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 मानसं मनसा चैवमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।
 वाचा वाचा कृतङ्कर्म कायेनैव च कायिकम् ॥

* निष्पत्तिमिति पाठान्तरम् । † कर्मैति पाठान्तरम् । ‡ त्रिविधं कर्म मानस-
 मिति पाठान्तरम् ।

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पद्मिस्तुगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥

तथा ।

येन यांस्तु गुणैर्नैषां संसारान् प्रतिपद्यते ।
तान् समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥
देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः ।
तिर्थ्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥
त्रिविधा त्रिविधैषा तु* विज्ञेया गौणिकी गतिः ।
अधमा मध्यमाग्र्याच† कर्मद्विद्यादिशेषतः ॥
स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः ‡
पशवश्च शृगालाश्च जघन्या तामसी मतिः ॥
हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा स्तेच्छा विगर्हिताः ।
सिंहव्याघ्रवराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥
चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूतमा गतिः ॥
भ्रमा मल्ला नटाश्चैव पुरुषाश्च कुहूतयः § ।
द्यूतपानप्रसक्ताश्च प्रथमा ॥ राजसी गतिः ॥
राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञश्चैव ॥ पुरोहिताः ।

* एषान्विति पाठान्तरम् । † अधमा मध्यमाग्र्याश्चेति पाठान्तरम् । ‡ सरौष्टपा इति पाठान्तरम् । § शस्त्रहणय इति मूलसंहितायां पाठः । ॥ जघन्येति मूलसंहितायां पाठः । ॥ राज्ञाश्चैवेति पाठान्तरम् ।

दानयुद्धप्रधानाश्च* मध्यमा राजसी गतिः ॥
 गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।
 तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीपूत्तमा गतिः ॥
 तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिकाः† गणाः ।
 नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥
 यज्ज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतींषि वल्गराः ।
 पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥
 वेदवल्करशब्दाभ्यां तदभिमानिन्यौ देवते लक्ष्येते ।
 ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मी महानव्यक्तमेव च ।
 उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥
 महान् बुद्धिः । अव्यक्तं प्रकृतिः ।
 एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ।
 त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥
 यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निधेयते ।
 तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥ इति ।

अथ नरकाः ।

शङ्खलिखितौ ।

कुम्भीपाक रौरव महारौरव कूटशाल्मलि शिलासङ्घात
 वज्रकण्टकशयनान्यसिपत्रवनान्ययसुण्डाः पक्षिणः

* बादयुद्धप्रधानायेति मूलसंहितायां पाठः । † वैनायका इति पाठान्तरम् ।

पूयशोणितकर्द्दमाः केशकश्मलशैवालाः चारनद्यो
ज्वलिताङ्गारकुण्डाः*स्तप्तकरम्भबालुका निस्त्रिंशमुद्गर-
निपाताः सूचिप्रतीदवेध्यः अल्पोदकाः साग्निगर्ताः
प्रदीपायःपिण्डलोहकण्टकशयनानि नरकपञ्चराणि†
कालसूत्राणि तीक्ष्णायाश्च शूलाः श्यावश्वलौ वज्र-
दंष्ट्रिणौ तप्तोदका वैतरणी एतेषु पचन्ते पापकर्म्मिण-
इति ।

याज्ञवल्क्यः ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः‡ ।
अपद्यात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान् ॥
तामिस्रं लोहशङ्कुञ्च महारौरवशाल्मली§ ।
रौरवं कुड्मलं॥ पूतिमृतकं कालसूत्रकम् ॥
संघातं लोहितोदञ्च ऋजीशं॥ सम्प्रतापनम् ।
महानरककाकोलसञ्जीवननदीपथम्** ॥
अवीचिमन्थतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ।
असिपत्रवनं घोरं†† तपनञ्चैकविंशतिः ॥
महापातकजैर्घोरैरुपपातकजैस्तथा ।

* कुल्या इति पाठान्तरम् । † मकरपञ्चराणीति पाठान्तरम् । ‡ जना इति
पाठान्तरम् । § महानिरयशाल्मलीति मूलसंहितायां पाठः । ॥ कुड्मलमिति
पाठान्तरम् । ॥ सविषमिति मूलसंहितायां पाठः । ** सञ्जीवनमहापथमिति मूल-
संहितायां पाठः । †† चैवेति मूलसंहितायां पाठः । चारमिति पाठान्तरम् ।

अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः ।

यमः ।

सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णस्तेयकृन्नरः ।

पतितैः सह संयुक्तः कृतघ्नो गुरुतल्पगः ॥

एते पतन्ति सर्वेषु नरकेष्वनुपूर्वशः ।

महापातकसंयुक्ता युगं तिष्ठन्त्यधोमुखाः ॥

रौरवे कूटसाक्षी च यश्च मिथ्याभिज्ञंसति ।

कुलगाहे पक्षवादी स चाप्यत्र पतेश्वरः ॥

कुलविषयसन्देहे तु उभाभ्यां वादिभ्यान्तु कुलगाहे कुलघ्नाने
यः प्रमाणीकृतः कुलघ्नोऽपि सन् यः पक्षं वदति स पक्षवादी-
त्युच्यते ।

रौद्रे तु ब्रह्महा गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः ।

सुवर्णस्तेयकृद्यस्तु गरदद्याग्निदायकः ॥

क्षत्रियं यो नरो हन्यात् शूकरं व्रजते तु सः ।

राजपत्नीं राजपुत्रं हत्वा राजभटान्नरान् ॥

तालके पच्यते सद्यो वैश्यं हन्ति च यो नरः ।

न्यासापहर्त्ता कुमतिर्विषमो यश्च हृत्तिषु ॥

तप्तकुम्भे खसृगामी गोघ्नो राजभटाश्च ये ।

उत्तमाधमवर्णयोः* विपरीतप्रवर्त्तनं ॥

वृत्तिवैषम्यं । राजभटा राजबलात् परोपद्रवकारिणः ते च
तप्तकुम्भे पतन्तीत्यर्थः ।

महाज्वाले दुहितरं क्षुषाङ्गत्वा च मातरम् ।
 अजाविकः सौकरिकः स्तेनश्च क्रोधनी नरः ॥
 रङ्गोपजीवी पशुहा शकुनी ग्रामयाजकः ।
 अभयभक्षो वान्ताशी विप्रो धर्मवह्निष्कृतः ।
 अगम्यगामी गरदो नरकं गरलं* व्रजेत् ॥
 कौतूहलादिना पक्षिपोषकः शकुनी । भोजनार्थं स्वकुलबोध-
 वक्ता वान्ताशीति ।

कल्पतरौ ।

वेदविक्रयिणो ये च केशविक्रयिणो नराः ।
 वेदानां दूषका ये च समयानाञ्च दूषकाः ।
 समयानां शास्त्राविद्वानाम् ।
 दूषकाः धर्मशास्त्राणां हेतुवाज्जकतूहलाः ।
 एते विद्वद्भ्यो घोरं पच्यन्ते पापकलरिणः ॥
 सर्वविक्रयकर्त्तारो मित्राणां भेदकारकाः ।
 निर्मर्यादाः क्रोधनाश्च कदर्यैश्वर्यसंयुताः ।
 कोटरे विनिपात्यन्ते बन्धुभक्षाश्च बाणिजाः ॥
 दानोपभोगशून्यधनवत्त्वं कदर्यैश्वर्यम् । बन्धुपीडाकरा बन्धु-
 भक्षाः । बाणिजाः निषिद्धबणिक्कर्मकराः ।
 विमुखः पतिते चौरि मर्यादां यश्च लङ्घति ।

विमुख आचारशून्यः बुद्धादिषु पराङ्मुखी वा पतितेऽपि युद्ध
एव विमुखादिविषये मर्यादां यो लङ्घयतीत्यर्थः ।

शाखामृगघ्नो गोघ्नश्च कृमिभक्षं व्रजन्ति ते ।

एकाकी मिष्टमग्नाति वञ्चयित्वा सुहृत्सुतान् ।

दारभृत्यातिथींश्चैव तथा सम्बन्धिबाधवान् ॥

उल्लवपितृदेवेभ्यः पशुघाती च यो वृथा ।

लालापे नरके घोरं दुर्गन्धे पच्यते* नरः ॥

मानकर्त्ता कुलालश्च स्वर्णकारश्चिकित्सकः ।

पतन्ति नरके घोरं कूटकर्त्ता विषाग्ने ॥

मानकर्त्तादीनां सर्वेषां कूटकर्त्तेति विशेषणम् ।

देवब्राह्मणविहेष्टा गुरुं यश्चावमन्यते ।

अवाक्शिरः प्रपद्यन्ते रत्नं दूषयते च यः ॥

मांसं मद्यं सुरां लाक्षां गन्धाम्बुक्षं घृतं पयः ।

विक्रीणाति य एतानि स तु पूयषहं व्रजेत् ॥

आगारदाही† गरदो दुष्टः पापकदेव च ।

पतन्ति रुधिरार्द्रेऽपि कृतघ्ना दाम्भिका नराः ॥

शूद्रहत्यान्तु यः कुर्यात्तथा यो‡ गुरुदूषकः ।

सीधुकश्चधुकङ्कणी कर्मकारो निराकृतिः ॥

* पात्यत इति पाठान्तरम् । † आगारारामदाही चेति पाठान्तरम् । ‡ शिष्यो य-
इति पाठान्तरम् ।

दण्डी निषिद्धदण्डग्राही कर्मकारः कर्मकाराभिष्ठाता, निरा-
ज्ञातिरस्त्राध्यायः ।

अतितीव्रश्चण्डवृत्तिरुपघातपरः शठः ।

खेनाजीवी कालहिकः पुत्तोपाध्याय एव च ॥

पुत्र उपाध्यायो यस्य स तादृशः ।

द्यूतसंव्यवहारी च प्राणिहिंसारताश्च ये ।

वैतरण्यां निपात्यन्ते ये च वा बन्धुघातकाः ॥

इत्येवमादीन्यन्यान्यपि वाक्यान्यनुसन्धेयानि ।

अथ कर्मविपाकः ।

याज्ञवल्काः ।

महापातकजान् घोरान्नरकान्यान्ति† दारुणान् ।

कर्मक्षयात्प्रजायन्ते महापातकिनस्त्रिह ॥

मृगाश्चशूकरोद्ग्राणां ब्रह्महा योनिमृच्छति ।

खरपुङ्गवेषणानां सुरापो नात्र संशयः ॥

पुङ्गवः प्रतिलोमनिषादेन शूद्रां जातः । अश्वह्यां वैदे-
हकेन जातो वेषः ।

कुमिकीटपतङ्गत्वं स्पर्णहारी समाप्नुयात् ।

दृणगुल्मलतानाञ्च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥

ब्रह्महा वयरोगी स्यात्पुरापः श्यावदन्तकः ।

हेमहारी तु कुनखी दुश्कर्मा गुरुतल्पगः ।

यो येन संवसेत्तेषां स तन्निष्क्रोऽभिजायते ॥

एतच्चाकामकारे कामकारे अन्या अपि दुःखबहुलाः तिर्य-
क्योन्यादिषु सञ्चरन्ति ।

तथाच मनुः ।

श्वशूकरखरोद्वाणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् ।

चाण्डालपुङ्गसानाञ्च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥

याज्ञवल्क्यः ॥

अब्रह्मर्त्तामयावी स्यात् मूको वागपहारकः ।

धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः ।

तैलहृतैलपायी स्यात्पूतिवक्त्रस्तु सूचकः ॥

परस्य योषितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च ।

अरण्ये निर्जले देशे* भवति ब्रह्मराक्षसः† ॥

हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः ।

पञ्चशाखां‡ शिखी हृत्वा गन्धान् कुकुन्दरिः शुभान् ॥

मूषको धान्यहारी स्याद्यानमुद्गः फलहृदिः ।

जलं ध्रुवः पयः काको गृहकारीत्युपस्कारम् ॥

दधि§ दंशः पलं गृध्रो गाङ्गीधाम्निं वक्त्रस्तथा ।

* निर्जले घोर इति मूलसंहितायां पाठः । † अरण्ये निर्जले देशे जायते ब्रह्मराक्षस इति पाठान्तरम् । ‡ पञ्चशाकशिखी हृत्वा मूलसंहितायां पाठः शिखीति चार्धः शिखिनं हृत्वातिथ्यर्थः । § मञ्जिति पाठान्तरम् ।

शिखी वस्त्रं सारसश्च चिरी लवणहारकः ॥

प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तोककर्मणि ।

द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः ॥

शङ्खः ।

ब्रह्महा कुष्ठी तैजसापहारी मण्डली देवब्राह्मणक्रोशकः
खलतिः गरदाग्निदातुश्चतौ गुरुप्रतिघ्राहन्तापहारी
गोघ्नश्चान्यः धर्मपत्नीं मुक्ता अन्यत्र प्रवृत्तः शब्दवेधी
प्राणिविशेषः कुण्डाशी भगभक्तो देवब्राह्मणस्वापहारी
पाण्डुरोगी न्यासापहारी काणः स्त्रीपण्योपजीवी षण्डः
कौमारदारत्यागी दुर्भगः मिष्टैकाशी वातगुल्मी अभक्ष्य-
भक्षको गण्डमाली ब्राह्मणीगामी निर्वीजी क्रूरकर्मा
वामनो वस्त्रापहारी पतङ्गः शय्यापहारी क्षपणकः शङ्ख-
शक्त्यपहारी कपाली दीपापहारी कौशिको मित्रघ्नक्
क्षयी मातापित्रोराक्रोशकः खण्डनकारक इति वृद्ध-
गौतमः । अनृतवाक् मुहुर्मुहुः संलग्नवाक् जलो-
दरी दारत्यागी कूटसाक्षी स्त्रीपदी उच्छूनजङ्घचरणो
विवाहविघ्नकर्त्ता च्छिन्नोष्ठः अवगोरणकर्त्ता च्छिन्नहस्ती
पितृघ्नो मातृघ्नो वा नेत्रविकलः क्षुषागामी बात-
हृषणः स्थूलः चतुष्पथे मूत्रविसर्जने मूत्रजच्छी कन्या-
दूषकः षण्डः ईर्ष्यालुर्मर्शकः पित्रादिविवदमानोऽप-
हारी न्यासापहारी अनपत्यो रत्नापहारी अत्यन्तद-
रिद्रो विद्याविक्रयी पुरुषः मृगः वेदविक्रयी हीपी बहु-

याजको जलप्लवः अयान्ययाजको वराहः अग्निमन्त्रित-
 भोजी वायसः मिष्टैकभोजी वानरः यत्र तत्राश्वन्
 मार्जारः कक्षवनदाही खद्योतो दारिकाचार्यो
 मुखविगन्धः पर्युषितभोजी कृमिः अदत्तादायी बली-
 वही मत्सरी स्मररोऽभ्युत्सादी मण्डलकुष्ठी शूद्राचार्यः
 श्वपाको गोहर्ता सर्पः स्नेहापहारी क्षयी अन्नापहार्य-
 जीर्णो ज्ञानापहारी मूकः चाण्डालीपुङ्गवसंगमने
 अजगरः प्रव्रजितागमने मरुपिशाचः शूद्रागमने दीर्घ-
 कीटः सवर्षाभिगामी दरिद्रो जलहारी मत्स्यः
 क्षीरहारी बलाकः वार्षपिकोऽङ्गहीनः अविक्रयविक्रयी
 गृध्रो राजमहिषीगामी नपुंसको राजाक्रोशको गर्दभो
 ग्नेगामी मण्डूकः अनध्यायेऽध्ययने शृगालः परद्रव्याप-
 हारी परप्रेष्यो मत्स्यवधे गर्भवासीत्येके अनूर्ध्वगामिन
 इति ।

अनूर्ध्वगामिनी नरकगामिन इत्यर्थः ।

मनुः ।

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः ।

एतेषामपि जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ इति ।

अथ प्रायश्चित्तकर्त्तव्यतानिर्णयः ।

गौतमः ।

अथ खल्वयं पुरुषः पापकर्मणा लिप्यते । यथैतदया-

ज्ययाजनमभक्ष्यभक्षणमवद्यवदनं शिष्टस्याक्रिया प्रति-
विद्धसेवनमिति तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति
मीमांसान्ते न कुर्यादित्याहुः । नहि कर्म चीयत इति
कुर्यादित्यपरं पुनस्तीमेनेष्टा पुनः सवनमायान्तीति
विज्ञायते । ब्राह्मस्तीमेनेष्टा तरति सर्व्वं पाप्मानं
तरति ब्रह्महत्यायोऽश्वमेधेन यजते अग्निष्टुताभिगम्य-
मानं याजयेदिति च ।

शिष्टस्याक्रिया विहितस्याकरणे नहि कर्म चीयत इति
फलोपभोगमन्तरेणेत्यर्थः । कुर्यादित्यपरमिति सिद्धान्त-
इत्यर्थः । पुनस्तीमेनेत्यादि श्रुत्युक्तेन प्रायश्चित्तरूपेण पुनस्ती-
मेनेष्टा पुनरपि सवनं प्रातर्मध्यन्दिनं सायं सवनसाध्यं कर्म
आयान्ति तत् कर्म्मनुष्ठानयोग्या भवन्तीत्यर्थः ।

यान्नवल्काः ।

विहितस्यानुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनियहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

तस्मात्तेनेह कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ।

एवमस्यान्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसीदति ॥

हारीतः ।

यथा चारीपस्त्रेदचण्डनिर्षोदनप्रचालनादिभिर्वासांसि
शुध्यन्ति एवं तपोयज्ञदानैः पापकृतः शुद्धिमुपयान्ति
धायमाना इवाग्नौ धातवी दीपेभ्यस्तस्मादिन्द्रा-
त्स्नेहात्तोभात् प्रमादादशुभकृत्वा सद्यः शौचं समा-

चरेत्* । न ह्यशुचानामयं लोको न पर इत्याचार्याः ।

एवं ह्याह ।

कर्माणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निषेवते ।

तदाभ्यासो हरत्येनं तस्मात्कल्याणमभ्यसेत् ॥ इति ।

चण्डनिर्णोदनं सुज्ञाधिअयणादिना तत्क्लेदनम् ।

अङ्गिराः ।

प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥

पापकृत्वाभिमन्येत नाहमस्मीति पूरुषः ।

चिकीर्षदेव कल्याणं अहधानोऽनसूयकः ॥

वाङ्मनःकर्मासम्भूतं मन आविष्करोति यः ।

विकर्माणा तप्यमानः पापाद्विपरिमुच्यते ॥

उदयः* बुद्ध्यादित्यस्तमः सर्वं व्यपोहति ।

तद्वत्कल्याणमातिष्ठन् सर्वं पापं व्यपोहति ॥

अत्र कल्याणशब्दः प्रायश्चित्तपरः ।

अथ कामाकामकृतपापेषु प्रायश्चित्तकर्तव्यता-

विकल्पः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

प्रायश्चित्तेरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।

कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते ॥

* आरमेदिति श्यामरीयः पाठः । † उदयश्चन्द्रमिति श्लेषाधिसम्मतः पाठः ।

अज्ञानकृतमेव ब्रह्महत्यादिपापं प्रायश्चित्तैर्वक्ष्यमाणलक्षणैरप-
गच्छति । कामतो ज्ञानकृतमहापातकादि प्रायश्चित्तैर्नापैति ।
अपि तु प्रायश्चित्ते कृते वचनादिह लोके व्यवहार्यो भवती-
त्यर्थः । एतच्च कामकृतमहापातकानां मरणान्तिकप्राय-
श्चित्तव्यतिरिक्तविषयम् । मरणान्तिकप्रायश्चित्ते कृते इह
लोके प्रयोजनाभावात् पारलौकिकमेव प्रयोजनं कल्पनीयम् ।
एतच्च पापापनोदनमेवेति मरणान्तिकैः पापमपयच्छतीति
सिद्धम् । छागलेयोऽपि ।

प्रायश्चित्तमकामानां कामावाप्तौ न विद्यते ।

उपपातक एव स्यात्तथा चात्मोपघातने ॥

अस्यार्थः । कामावाप्तौ ज्ञानपूर्वकपापे नरकभोगनिवारकं
प्रायश्चित्तं न विद्यते । उपपातकात्महननयोस्तु ज्ञानपूर्व-
कत्वेऽपि स्याद्विद्यत एवेति आत्महननार्थं विषमक्षणे कृते यदि
जीवति तदा प्रायश्चित्तं विद्यते यदा मृतः तदा तद्धितेष्मुना
कर्त्तव्यमित्युभयथापि प्रायश्चित्तं विद्यते इति न विरोधः ।

मनुः ।

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।

कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति ।

कामतस्तु कृते मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथक् पृथक् ॥

इन्द्रो यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायश्चित्तं*मञ्जीलवागभ्यवदत् स-
प्रजापतिमुपाधावत् तस्यायमुपहव्याख्यं प्रायश्च्छदित्वादि-
श्रुतिनिर्दर्शनम् । तस्मात्कामकारकतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ती-
त्यर्थः श्रुतेस्त्वयन्तात्पर्यार्थः शालावृकेभ्यः श्वविशेषेभ्यो यतीन्
बुद्धिपूर्वकं खादयितुं प्रदत्तवते इन्द्राय प्रजापतिरुपहव्याख्यं
कर्म्म प्रायश्चित्तत्वेन दत्तवान् तस्मात्कामकारकतेऽपि प्राय-
श्चित्तमस्तीति ।

हारीतः ।

मनसा कल्पयति वाचा वदति कर्मणा करोतीति ।
कामकृतमग्न्यग्रन्यनशनवदभिघातकं भवितव्यं तस्मा-
दकामकृते प्रायश्चित्तं कामकृतेऽप्येके । इति ।

देवलः ।

यस्यादनभिसन्वाय पापकर्म्म सकृत्कृतम् ।
तस्येयं निष्कृतिः प्रोक्ता धर्मविद्धिर्मनीषिभिः ॥
विधेः प्राथमिकात्तस्माद्वितीये द्विगुणं स्मृतम्† ।
तृतीये त्रिगुणं लुच्छं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥
अभिसन्धिकृते पापे सकृद्वा नेह निष्कृतिः ।
अपरे निष्कृतिं प्राहुरभिसन्धिकृतेऽपि च ॥

* इन्द्रोयतीन् शालावृकेभ्यः प्रायश्च्छत् तमञ्जीलवागिति श्वसपाशिसम्मतः पाठः
एवं कचित् पुस्तकेऽपि दृश्यते । † कृतमिति पाठान्तरम् ।

अत्र कच्छमिति विहितप्रायश्चित्तोपलक्षणम् । चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरित्यस्यायमर्थः । यथा अज्ञानात् द्वितीयवारकृते पापे द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । तथा तृतीयवारं त्रिगुणम् । एवं चतुर्थवारं कृते पूर्व्वन्यायेन चतुर्गुणं प्रायश्चित्तेन निष्कृतिर्न अपित्वधिकेनैवेति केचन । अपरे तु चतुर्थे तु प्रायश्चित्तमेव नास्तीति वदन्ति । वयन्तु ब्रूमः । प्रथममभिसम्भिकृते महापातके द्वादशवार्षिकं द्वितीयवारं कृते द्वे तृतीयवारं कृते त्रीणि चतुर्थे चत्वारि इति द्वादशवार्षिकानि द्वा भवन्ति । एतेषामाचरणकालो विंशत्युत्तरशतं शरदो भवन्तीति । एतावतायुषोऽभावात् कर्तुमशक्यत्वेन प्रायश्चित्ताभावो न तु स्वरूपत एव प्रायश्चित्ताभाव इति । कासु च श्रुतिस्मृतिषु बुद्धिपूर्व्वकृते प्रायश्चित्तं नास्तीत्युक्तं कासु च विद्यत इति । तत्रेयं व्यवस्था । मरणान्तिकप्रायश्चित्तं सर्व्वत्र महापातकेषु विद्यत एव । कामात्तु द्विगुणं प्रोक्तमित्यादिवचनबलाद्वादशवार्षिकादिद्वैगुणादियुक्तप्रायश्चित्तमपि विद्यते । तेन प्रायश्चित्तेन च इह लोके व्यवहार्यत्वनित्यकर्म्मनुष्ठानप्रतिबन्धकपापशक्त्यपनयनं भवति । तथाच कर्म्मस्वधिकारादिहितकर्म्मणा प्रत्यवायाभावेन पापान्तरं नोत्पद्यते । अतः प्रायश्चित्तमस्तीति प्रायश्चित्तास्तित्वप्रतिपादकवचनानामभिप्रायः परलोके या नरकोपभोगहेतुभूता पापशक्तिस्तस्या अनपायस्तादृशशक्त्यपनायकप्रायश्चित्ताभावात् । प्रायश्चित्तं नास्तीति प्रायश्चित्ताभावप्रतिपादकवचनानामभिप्रायः ।

अथ छच्छादिलक्षणानि ।

तत्र पादक्षच्छमाह याज्ञवल्क्यः ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैवायं पादक्षच्छः प्रकीर्तितः ॥

एकभक्तेन द्विवैवोक्तकाले एककालकृतभोजनेन तथा रात्रा-
दुक्तकाले सकृत्कृतभोजनेन नक्तेन दिवारात्रौ त्वप्रार्थितेन
याचनभोजने*नायाचितेन परकीयान्नस्य स्त्रीयान्नस्य च याचनं
न कुर्यात् ।

तथाच गौतमः ।

अथापरं चाहं न कथञ्चन याचेतेति न रात्रौ न दिवा
भोजनमुपवासः केचन एवं चतुरहःसाध्यः पादक्षच्छः
प्रकीर्तितः ।

एकभक्तादौ याससंख्यानियमः पराशरेणोक्तः ।

सायन्तु द्वादश यासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।

चतुर्विंशतिर्व्या याच्या परं निरग्रनं स्मृतम् ॥

सायं नक्ते प्रातरेकभक्ते ।

आपस्तम्बस्तु प्रकारान्तरेणाह ।

* बहुपुस्तकेषु दशनात् रक्षितः परन्तु असंलग्न एव ।

सायं द्वाविंशतिः प्रासाः प्रातः षड्विंशतिस्तथा* ।

चतुर्विंशतिर्वाऽयाच्या† परं निरशनं स्मृतम्‡ ॥ इति ।

कुकुटाण्डप्रमाणाः सूर्यथा चास्यं विशेत्सुखम् ॥ इति ।

अनयोश्च पक्षयोः शक्त्यपेक्षया विकल्प एवमुत्तरचापि शक्त्यपे-
क्षया विकल्पो विज्ञेयः ॥ आपस्तम्बस्तु चतुर्धा प्राजापत्यं कृच्छ्रं
विभज्य वर्सानुक्रमेण पादकृच्छ्रव्यवस्थामाह ।

त्रहं निरशनं पादः पादस्यायाचितं त्रहम् ।

सायं त्रहं तथा पादः पादः प्रातस्तथा त्रहम् ॥

प्रातःपादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्यस्य दापयेत् ।

अयाचितन्तु राजन्ये विरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम् ॥

प्रातःपादः एकभक्तत्रयं सायंपादो नक्तत्रयम् । अयाचितम्
अयाचितत्रयं त्रिरात्रमुपवासत्रयं अयाचितपाद उपवासपाद-
श्चेति पादद्वयं मिलित्वा अर्द्धकृच्छ्रः नक्तपादरहितमवशिष्टं
पादत्रयं पादोनकृच्छ्रः ।

यदाह स एव ।

सायम्प्रातर्विनाशं स्यात्पादोनं नक्तवर्जितम् । इति ।

अर्द्धकृच्छ्रस्य प्रकारान्तरमप्याह स एव ।

सायम्प्रातस्तथैवेकं दिनद्वयमयाचितम् ।

दिनद्वयञ्च नाग्नीयात्कृच्छ्राच्च तद्विधीयते ॥

* स्मृतेति पाठान्तरम् । † अयाचिते चतुर्विंशः इति शूलपाणिसम्मतः पाठः ।

‡ परं निरशनास्तय इति पाठान्तरम् ।

अथ प्राजापत्यकृच्छ्रः ।

याज्ञवल्करः ।

यथाकथञ्चित्तिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ।

यद्योक्तो दिनचतुष्टयात्मकः पादकृच्छ्रः स एवायमित्यनेन निर्दि-
श्यते । अयं पादकृच्छ्रो यथाकथञ्चित्तिगुणः प्राजापत्यो भवति ।
यथाकथञ्चिदित्यनेन चत्वारः पक्षाः उपात्ता एकभक्तेन नक्तेन
तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैवायमित्येताः क्रमेणैकभक्ता-
दीनामानुलोम्येन स्नानान्वृद्धिरित्येकः । प्रातिलोम्येन स्नान-
वृद्धिरिति द्वितीयः । दण्डकलितवदावृत्तिरिति तृतीयः ।
सर्वत्र जपादितश्चतुर्थः ।

तत्रायं पक्षमाह मनुः ।

त्राहं प्रातस्त्यहं सायं त्राहमद्याद्याचितम् ।

त्राहं परञ्च नाश्रीयामाजापत्यञ्चरन्नरः* ॥

अत्रैकभक्तादीनां स्नान एवाभिवृद्धत्वात् स्नानवृद्धिः ।

द्वितीयमाह वशिष्ठः ।

प्रातिलोम्यञ्चरेयुस्ताः कृच्छ्रं चान्द्रायणीत्तरम् ।

उपवासत्रयमयाचितत्रयं नक्तत्रयमेकभक्तत्रयमिति प्राति-
लोम्यम् ।

तृतीयमपि स एवाह ।

* चरन् द्विज इति पाठान्तरम् ।

अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् ।

अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरहो परौ ॥

पराकशब्द उपवासपरः ।

तथा ।

अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्द्वैश्वर्यतां वरः ।

बालवृद्धातुरेष्वेवं शिशुकच्छमुवाच ह ॥ इति ।

चतुर्थं पक्षमाह अङ्गिराः ।

तस्माच्छूद्रं समासाद्य यथा धर्मपथे स्थितम् ।

प्रायश्चित्तम्पदातव्यं जपहोमविवर्जितम् ॥

जपाद्यधिकारवदुद्देश्येति कर्त्तव्यताविशेषमाह

गौतमः ।

अथातः कृच्छ्रान् व्याख्यास्यामो हविष्यान् प्रातराशान्
भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयात्* । अथापरं व्रतं नक्तं
भुञ्जीताथापरं ब्रह्म न कथञ्चन याचेताथापरं
ब्रह्ममुपवासी तिष्ठेद्दहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः
सत्यं वदेदनार्थं न सम्भाषेत रौरवं यौधाजयं जपन्नित्यं
प्रयुञ्जीतानुसवनमुदकोपस्पर्शमापो हिष्ठेति तिसृभिः†

* रात्रीर्नयेदिति श्लेषविधौ सन्धतः पाठः । † आपो हिष्ठामयोभुवस्ता न ऊर्ध्वं
दधातु न हरेणाय चक्षुषी वः शिवतमी रसस्तस्य भाजयतेह न ऊर्ध्वतीरिव मातरः
तस्मा अरुणमाम वो यस्य क्षयाय जित्वा आपो जनयथा च नः ।

पवित्रवतीभिर्मर्जयीत। हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः
 इत्यष्टाभिरथोदतर्पणम्। नमो हमाय संहमाय
 ध्रुवते तापसाय पुनर्वसवे नमो नमो मौष्मागयौर्म्याय
 सुविन्दाय वसुविन्दाय वसुदे सर्वविन्दाय नमः। पराय
 सुपराय मह्यपराय पारदाय पारप्लवे नमो रुद्राय
 पशुपतये महते देवाय त्र्यम्बकाय एकचरणायाधिप-
 तये हराय सर्वेशानाय चण्डाय वज्रिणेऽभिनिने
 कपर्दिने नमः। सूर्यायादित्याय नमो नीलग्रीवाय
 श्रितिकण्ठाय नमः। कृष्णाय पिङ्गलाय नमो ज्येष्ठाय
 वृद्धायेन्द्राय हरिकेशाय ऊर्ध्वरेतसे नमः। सत्याय

‡ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः कश्यपी यास्विन्द्रः। अग्निं या गर्भ-
 न्दधिरे विरूपाक्षा न आपः शः सो ना भवन्तु (१) ॥ यासां राजा वरुणो याति मध्ये
 सत्यावृते अवपश्यन् जनानाम्। मधुयुतः शुचयो याः पावकास्तान् आपः शः सो ना
 भवन्तु (२) ॥ आसां देवा दिवि कृण्वन्ति भर्षं या अन्तरिक्षे बहुधा भवन्ति। याः पृथिवीं
 पयसीन्दन्ति ॥ १ ॥ शुक्रास्तान् आपः शः सो ना भवन्तु (३) ॥ श्रिवेन सा चक्षुषा
 पश्यतापः श्रिववा तनुवीष सशत त्वचं मे। सर्वान् अग्नीं रघुषदी हुवे वी मयि वर्चो
 वलमीजो निषत् (४) ॥ यद्ददः सम्ययतौरुहावनदता हृते। तस्मादा आ नयो नामस्य
 तावी नामानि सिन्धवः (५) ॥ यत्प्रेषिता वरुणेन ताः शोभन् समवर्णत ॥ २ ॥
 सदाप्रोदिन्दी वी यतीसस्मादापो अनु स्य न (६) ॥ अपकामं सन्दमाना अवौवरत वी
 हिकम्। इन्द्रो वः शक्तिभिर्देवीसस्मादापां वी हितम् (७) ॥ एको देवी अयतिष्ठन्
 सन्दमाना यथावशम्। उदानिषुर्न हौरिति तस्मादुदकमुच्यते (८) ॥ कृष्णयजुः ५ अ।

पावकाय पावकवर्षाय कामाय कामरूपिणे नमो
दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमः । सौम्याय पुरुषाय नमः ।
सुमनः पुरुषाय मध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे
नमः । चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नमः । इति ।
तथा एतदेवादित्योपस्थानमेतत् एवाज्याहुतयो द्वादश-
रात्रस्यान्ते चरुं अपयित्वा एताभ्यो जुहुयात् । अग्नये
स्वाहा सोमाय स्वाहा अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामि-
न्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये अग्नये
स्विष्टिक्ते इत्यन्ते ब्राह्मणभोजनमिति ।

अस्यार्थः । हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाग्नीया-
दिति प्रातराशानेकभक्तानितेष्वेकभक्तदिनेषु तिसृष्वपि तिस्रो-
रात्रीर्नाग्नीयाद्रात्रिषु भोजनं न कुर्यात् । तिष्ठेदहनि रात्रा-
वासीत क्षिप्रकाम इति यस्तु प्राजापत्यकृच्छ्रत्रयोपनोद्यात्पापा-
न्निक्षिप्रमेकेनैव कृच्छ्रेण विमुक्तो भविष्यामीत्येवं कामयते अयम-
हन्यवश्यकर्मा विरुद्धेषु कालेषु तिष्ठेद्रात्रावासीत तथा रौरवं*

* रौरवम् । पुनानः सोमाश्धारारश्छया । आपो वसानो अर्षस्वारवधायीनि-

३२ १२ २ १ । । २ १२ २
अतस्य सारदसाह । भीहाश्उवा । उक्ती देवी हिरारश्छाह । भीहाश्उवा ।

१ २ ४५ ४
प्यवा । भीहीवा । ही५३ । डा ।

यीषाजयं* सामजपं कुर्यात् । अनुसवनं सव्यात्रय उपसर्गनं
ज्ञानं त्रिसवनज्ञानमित्यर्थः । हिरण्यवर्षाद्व्यष्टाभिरपि मार्जन-
मेव । एतच्च मार्जनं कुर्यात्स्नानान्तरमेव ।

अथोदकतर्पणम् ।

तत्र मन्त्राः ।

नमो हमायेत्यादयः ।

अत्र मन्त्रसन्दर्भस्थादावन्ते च नमःशब्दश्रवणाद्वन्त्रादावन्ते च
नमःशब्दे भवति तथा चैवं मन्त्रप्रयोगः । नमो हमाय
संहमाय ध्रुवते तापसाय पुनर्वसवे नमः इति । एवं नमो
मीन्यायेत्यारभ्य सर्वविन्दाय नमः इत्यन्तमेको मन्त्र एवमुत्त-
रत्रापि द्रष्टव्यम् । एवं त्रयोदशमन्त्रैस्तर्पणं कुर्यात् । ततश्च
एतदेवादित्यस्थीपस्थानं एतदेव मन्त्रजातमादित्योपस्थानम् ।
आदित्योपस्थानसाधनं कार्यकारणयोरभेदोपचारः तर्पणान-
न्तरमेतैरेव मन्त्रैरादित्योपस्थानं कुर्यादित्यर्थः । एता एव

* यीषाजयम् । पुना३१ । ना३ः सी । म । धारा२।३।४या । आपी३ ।
१ २ २ ३ ५ २।१२१ २। १
वसा१ । न आ३।४।५ । वा२।३।४ । सी । धारात्मधाः । यी । नि । वृता१ ।
३ २ ३ ५ २— १ ३२ ३ ५
स्य सा३४५३ । दा२३४सी । उक्ता२ । दा३वी१ । हिरा३४५ । ध्या२३४याः ॥

सामवेदसंहिता [दशरात्रपर्व १ प्र. १७, २।१ सा.] ।

आज्याहुतयः अवाप्यभेदोपचार एतैरेव मन्त्रैराज्यहोमः कर्त्तव्यः
स च लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य एवं प्रतिदिनं कृत्वा द्वादश-
रात्रस्यान्ते चरुं अपयित्वा एताभ्यो वक्ष्यमाणान्यादिदेवताभ्यो
जुहुयात् । नव मन्त्राः स्वाहाकारान्ता भवन्ति ततश्च ब्राह्मण-
भोजनमिति । एतच्च गौतमीयप्राजापत्यं याज्ञवल्क्योक्त-
प्राजापत्यद्वयस्थाने द्रष्टव्यमितिकर्त्तव्यताबाहुल्यात् त्रिप्रकाम-
इति विशेषोपादानाच्च ।

अथातिथिच्छः ।

मनुः ।

एकैकं ग्रासमग्नीयात्त्राहाणि त्रीणि पूर्व्ववत् ।

त्राहञ्चोपवसेदन्त्यमतिकच्छं चरन्विजः ॥

त्रीणि त्राहाणि नव दिनानि पूर्व्ववत् । एकभक्तादिकाले
तन्निधमयुक्तः सन्नित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः ।

अयमेवातिकच्छः स्यात्पाणिपूरान्नभोजनः ।

अयमेव पूर्व्वोक्तप्राजापत्यधर्म एव । अयन्तु विशेषः । एक-
भक्तनक्तायाचितदिनेषु पाणिपूरणमन्त्रं प्रसूतिपूरणमात्रमन्त्रं
भुञ्जीत न तु पूर्व्वोक्तद्वाविंशत्यादिग्रासानिति अत्र च पाणि-
पूरणमात्रमन्त्रमेव विधेयं न तु भोजनम् । अतो येषु दिनेषु
प्राजापत्यभोजनं प्राप्तं तदनुवादेन पाणिपूरान्नता विधीयते

इति नोपवासदिनेषु पाणिपूराभोजनप्राप्तिः । मनुयाज्ञ-
वल्कागोक्तपाणिपूरणान्नयासयोः शक्तवपिचो विकल्पः पापापेक्षो
वा । अतिकृच्छ्रपादादिव्यवस्था प्राजापत्यवदेव ।

अथ कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ।

गीतमः ।

अग्निचस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः इति द्वादशरात्रमुद-
केनैव वर्त्तनं नाम्नेन ।

यमः ।

एकैकं पिण्डमग्नीयात्त्र्यहं कल्पे त्र्यहं निशि ।

अयाचितं त्र्यहं पिण्डं वायुभक्ष्यस्यहं परम् ॥

अतिकृच्छ्रं चरेदेतत्पवित्रं पापनाशनम् ।

चतुर्विंशतिरात्रन्तु नियतात्मा जितेन्द्रियः ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत एकस्थाने द्विजोत्तमः ॥ इति ।

कल्पे प्रातः एकभक्तकाल इति यावत् । एकस्थान इति
वचनात् चतुर्विंशतिरात्रसाध्यमतिकृच्छ्रद्वयं कृच्छ्रातिकृच्छ्र-
त्माक एकः कृच्छ्रो भवतीत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिः ।

यमेन चतुर्विंशतिरात्रसाध्ये कृच्छ्रातिकृच्छ्रभोजनदिनेष्वेकैक-
यासविधानाहुग्धभोजनेऽपि पत्रपुटिकादिभिः यासपरिमाणं

कृत्वा एकग्रासपर्याप्तं दुग्धमग्नीयादेवं कर्तुमशक्तश्चेत्कृच्छ्रप्रकृति-
भूतप्राजापत्याक्तरीत्या हाविंशाद्यादिग्राससंख्यया उपात्तत्व-
मेतावत् । अथवा यावता प्राणधारो भवति तावद्ग्राह्यमनूक्त-
द्रव्यपरिमाणेषु सर्वत्रैवं ग्राह्यं प्राणयात्रामात्रमेवेति गौतमः-
द्युक्तपक्षेषु शक्त्यपेक्षया विकल्पः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अथ पराकः ।

याज्ञवल्क्यः ।

द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः ।

अथ सौम्यकृच्छ्रः ।

पिण्याकं शक्तवस्तक्रं चतुर्थेऽहनि भोजनम् ।

वासो वै दक्षिणां दद्यात्सौम्योऽयकृच्छ्र उच्यते ॥

पिण्याकं निःसृततैलतिलपिण्डी आचाम ओदनस्त्रावः पिण्या-
कादिकं प्राणयात्रोपयुक्तं ग्राह्यं । नाधिकम्* ।

याज्ञवल्क्यः ।

पिण्याकाचामतक्राम्बुशक्तूनां प्रतिवासरम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ॥

एतच्च षड्दिनसाध्यम् ।

अथ तुलापुरुषाख्यकृच्छ्रः ।

याज्ञवल्क्यः ।

एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।

तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाङ्गिकः ॥

एषां पिण्याकाचामतक्राम्बुशक्तूनां पञ्चानां प्रतीकं क्रमेण
त्रिरात्रमभ्यासात्पञ्चदशाङ्गिकस्तुलापुरुषसंज्ञकः कृच्छ्रो भवति ।
यमस्त्वेकविंशतिरात्रसाध्यं तुलापुरुषमाह ।

आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकशक्तवः* ।

त्राहं त्राहं प्रयुञ्जानो वायुभक्ष्यस्यहं त्राहम् ।

वायुभक्ष्यस्यहं द्राहमित्यपि पाठः ।

एकविंशतिरात्रसाध्यस्तु तुलापुरुष उच्यते । इति ।

हारीतः ।

अथान्नितनयोक्तुलापुरुषस्य कल्पं व्याख्यास्यामः ।

अयाज्ययाजनङ्गत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषके ।

अप्रतिग्रहमादाय† याजयित्वा च निन्दितान् ॥

विनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिकृतस्य च ।

एतत्कृच्छ्रं‡ तुलापुरुषं महापातकनाशनम् ।

स्वर्गद्वारमिदं पुण्यं महादेवेन निर्मितम् ॥

* एतानित्यध्याहारिण प्रयुञ्जान इत्यस्यान्वयः ।

† नास्ति प्रतिग्रहो यस्य गवादि ।

‡ एकं कृच्छ्रमिति कचित् पुस्तके पाठः ।

आचाममथ पिण्याकं तक्रञ्चोदकशक्तुकान् ।
 चग्रहं चग्रहं प्रयुञ्जानो वायुभक्ष्यस्यहं परम् ॥
 वाक्पादवैनरजोभिर्हृतानि निवृतानि च ।
 आचामस्तानि निर्हन्ति नवश्रावश्च सूतकम् ॥
 तैलश्च दारुणं किञ्चित्केशकीटहतञ्च यत् ।
 प्राश्य सूत्रपुरीषञ्च ब्रह्महस्यष्टमेव च ।
 पिण्याकं तानि निर्हन्ति अस्थि भित्त्वा तु यत्स्थितम् ॥
 आचामेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाश्च ये क्वचित् ।
 खरोद्गमुखसंस्पृष्टं मद्यसंस्पृष्टमेव च ।
 तन्नेण तानि निर्हन्ति यच्चान्यत्श्चावलेहितम्* ॥
 कनकश्च† तिलागावो भूमिराच्छादनं स्त्रियः ।
 सर्वं पुनाति धर्मात्मा गूढञ्चोदकशक्तुभिः ॥
 ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां स्वर्णस्तेयं सुरापानं
 कन्यादूषणं क्लीवाभिगमनं वायुभक्षः पुनाति तत् ।
 गन्धोशीरमयौ कार्थ्यौ पुरुषौ पलसन्मिती ।
 नदीमृत्तिकया वापि पुरुषौ द्वौ तु कारयेत् ॥
 महापशुर्येन शरेण विद्धी
 यद्वापि शस्त्रमुभयोर्लब्धलक्ष्यमिति वा पाठः ।

* चैलरजोभिरिति पाठान्तरम् । पाठद्वयमपि असंलग्नमेव परन्तु बहुषु पुस्तकेषु
 दर्शनात् रचितम् । † श्वावलीकितमिति पाठान्तरम् । ‡ कनकाश्चतिला इति क्वचित्
 पुस्तके पाठः ।

यच्चापि पशुभक्षयोर्लब्धलक्षं
 तेनायसीं सुकृतां कारयित्वा
 प्रादेशमात्रामुभयोत्क्रान्तशिक्षाम् ॥
 सौवर्णीं राजतीं वापि तुलां देवीन्तु कारयेत् ।
 अपि चन्दनवृक्षस्य खदिरस्यापि कारयेत् ।
 तस्यालाभे तुला कार्या तथा बाह्युपपद्यते ।

यः पुरुषः पिङ्गलो बभ्रुर्हलमुषलवज्रपाणिस्तं* महापुरुषं
 पिङ्गलं बभ्रुं हलमुषलवज्रपाणिं†मावाहयिष्यामि स्वागत एव
 हि नाग एहि कृष्णाजिन एहि स्वागतमनु स्वागतं भवते तुला-
 पुरुषाय महादेवाय इदमर्घ्यमिदं पाद्यमिदमाचमनीयमिद-
 मासनञ्च प्रसीद गन्धमाल्यधूपदीपं प्रतिगृह्णाण यदेनो मम रुद्रः
 सुमना भव ।

अथ तुलामभिमन्त्रयेत् ।

ऋषिसत्त्वं देवसत्त्वं ब्रह्मसत्त्वं यक्षसत्त्वं तेन सत्त्वेन सत्त्ववादिनि ।

देशानां सम्पदं ब्रूहि कं देशं वर्द्धयिष्यसि ।

बीजानां सम्पदं ब्रूहि किं बीजं वर्द्धयिष्यसि ॥

रात्राञ्च सम्पदं ब्रूहि कं नृपं वर्द्धयिष्यसि ।

अस्माकं सम्पदं ब्रूहि किमस्माकं भविष्यसि ॥

यदा तु गुरुमात्मानमसक्तुलया धृतम् ।

परञ्चैव लघुं मन्ये तदा कर्म समाचरेत् ॥

अग्नये पृथिव्यधिपतये स्वाहा सूर्याय दिवाधिपतये स्वाहा ।
 सोमाय नक्षत्राधिपतये स्वाहा । कुवेराय यक्षाधिपतये
 स्वाहा । इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा ब्रह्मणे वैलोक्षाधिपतये
 स्वाहा देव्यै भगाधिपतये स्वाहा शालकटङ्काय स्वाहा कुष्माण्ड-
 राजपुत्राय स्वाहा महाविनायकाय वक्रतुण्डाय गणानां
 पतये स्वाहा धर्माय स्वाहा अधर्माय स्वाहा तुलायै स्वाहा
 तुलापुरुषाय स्वाहा प्रजापतिदेवाय मरुद्भिः सदैव पुनराग-
 मनाय स्वाहा सकृच्चरित्वा शुचिकर्मणो भवन्ति द्विच्चरित्वा
 गणाधिपत्यमवाप्नोति त्रिः कृत्वा महादेवस्यार्द्धसनं प्राप्नोति ।
 आधाव्यां कार्त्तिक्यां फाल्गुन्यां पुण्ये वा नक्षत्रे एषां विहितो
 धर्म इति ।

यमः ।

अथातो भगवतस्तुलापुरुषस्य कल्पं व्याख्यास्यामः ।

अभक्ष्यभक्षणं कृत्वा विकर्मकरणन्तथा ।

प्रसूतानां द्विजातीनां सङ्कीर्णसु च योनिषु ॥

तथा निषिद्धयोनिषु* च प्रसूतानामुत्पादितापत्नानाम् ।

प्राश्य मूत्रपुरीषञ्च भोजयित्वा च निन्दितान् ।

अभस्यागमनं कृत्वा दूषयित्वा च कन्यकाम् ॥

विनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिहतस्य च ।

पाप्मना च गृहीतस्य सिद्धिहीनस्य वा पुनः ।

* प्रतिषीमयोनिषु—इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

यच्चापि पशुभक्षयोर्लब्धलक्षं

तेनायसीं सुकृतां कारयित्वा

प्रादेशमात्रमुभयोत्क्रान्तशिक्षाम् ॥

सौवर्णीं राजतीं वापि तुलां देवीन्तु कारयेत् ।

अपि चन्दनहृत्तस्य खदिरस्यापि कारयेत् ।

तस्यालाभे तुला कार्या तथा वाह्यपपद्यते ।

यः पुरुषः पिङ्गलो बभ्रुर्हलमुषलवज्रपाणिस्तं* महापुरुषं
पिङ्गलं बभ्रुं हलमुषलवज्रपाणिं† मावाहयिष्यामि स्वागत एव
हि नाग एहि कृष्णाजिन एहि स्वागतमनु स्वागतं भवते तुला-
पुरुषाय महादेवाय इदमर्घ्यमिदं पाद्यमिदमाचमनीयमिद-
मासनञ्च प्रसीद गन्धमात्यधूपदीपं प्रतिगृह्णाण यदेनो मम रुद्रः
सुमना भव ।

अथ तुलामभिमन्त्रयेत् ।

ऋषिसत्यं देवसत्यं ब्रह्मसत्यं यत्सत्यं तेन सत्येन सत्यवादिनि ।

देशानां सम्पदं ब्रूहि कं देशं वर्द्धयिष्यसि ।

बीजानां सम्पदं ब्रूहि किं बीजं वर्द्धयिष्यसि ॥

राज्ञाञ्च सम्पदं ब्रूहि कं नृपं वर्द्धयिष्यसि ।

अस्माकं सम्पदं ब्रूहि किमस्माकं भविष्यसि ॥

यदा तु गुरुमात्मानमसक्तुलया धृतम् ।

परञ्चैव लघुं मन्ये तदा कर्म समाचरेत् ॥

* चक्रपाणिरिति कश्चित् पुस्तके पाठः । † चक्रपाणि इति कश्चित् पाठः ।

अग्नये पृथिव्यधिपतये स्वाहा सूर्याय दिवाधिपतये स्वाहा ।
 सोमाय नक्षत्राधिपतये स्वाहा । कुबेराय यक्षाधिपतये
 स्वाहा । इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा ब्रह्मणे त्रैलोक्याधिपतये
 स्वाहा देव्यै भगाधिपतये स्वाहा भालकटङ्गाय स्वाहा कुष्माण्ड-
 राजपुत्राय स्वाहा महाविनायकाय वक्रतुण्डाय गणानां
 पतये स्वाहा धर्माय स्वाहा अधर्माय स्वाहा तुलायै स्वाहा
 तुलापुरुषाय स्वाहा प्रजापतिदेवाय मरुद्भिः सदैव पुनराग-
 मनाय स्वाहा सकृच्चरित्वा शुचिकर्मणी भवन्ति द्विच्चरित्वा
 गणाधिपत्यमवाप्नोति त्रिः कृत्वा महादेवस्यार्जसनं प्राप्नोति ।
 आपाढ्यां कार्तिक्कां फाल्गुन्यां पुष्ये वा नक्षत्रे एषां विहितो
 धर्म इति ।

यमः ।

अथातो भगवतस्तुलापुरुषस्य कल्पं व्याख्यास्यामः ।

अभक्ष्यभक्षणकृत्वा विकर्म्यकरणन्तथा ।

प्रसूतानां द्विजातीनां सङ्कीर्णासु च योनिषु ॥

तथा निषिद्धयोनिषु* च प्रसूतानामुत्पादितापत्नानाम् ।

प्राश्य मूत्रपुरीषञ्च भोजयित्वा च निन्दितान् ।

अनम्यागमनकृत्वा दूषयित्वा च कन्यकाम् ॥

विनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिहतस्य च ।

पापना च गृहीतस्य सिद्धिहीनस्य वा पुनः ।

* प्रतिषीमयोनिषु—इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

स्वर्गमार्गावलम्बस्य न स्यादस्मात्किमप्यलम्* ॥

स्वर्गमार्गावलम्बस्य स्वर्गेच्छोः ।

इदं व्रतं दुराधर्षं महापातकनाशनम् ।

स्वर्गद्वारमिदं श्रेष्ठं महादेवप्रचोदितम् ॥

वाङ्मनोभ्याश्च कायेन यानि पापानि देहिनः ।

आचामस्तानि निर्हन्ति नवश्राद्धञ्च सूतकम् ॥

तैलस्य दारुणं किञ्चित्केशपक्षिहतञ्च† यत् ।

पिण्याकस्तानि निर्हन्ति अस्थि भित्त्वा च यत्स्थितम् ॥

तैलस्य भक्ष्यमाणस्य तथाच निषिद्धदिने अभ्यङ्गादिषु योज्य-
मानस्य दारुणमलक्ष्मीकरं यत्पापं केशपक्षिहतं‡ केशपक्ष्यपहतं
अस्थि भित्त्वा स्थितं यत् पूर्व्वकृतं पापं दीर्घकालत्वाद्दृढं संस्थितं
यदस्थि भित्त्वा स्थितमित्युच्यते ।

आहारेषु च ये दोषाः सर्पिर्दोषाश्च ये क्वचित् ।

तन्त्रेण तानि पृतानि श्वभिर्यज्ञावलोकितम् ॥

कनकञ्च तिला गावो भूमिराच्छादनं स्त्रियः ।

सर्व्वं पुनाति धर्म्मात्मा तथैवोदकगङ्गुभिः ॥

कनकादिप्रतिग्रहजनितं पापं पुनातीत्यर्थः ।

वाचा कृतङ्कर्मकृतं§ मनसा दुर्विचिन्तितम् ।

सर्व्वमेतच्चिरात्रेण पुनातीति न संशयः ॥

* निर्वेदोपहतस्य च इति क्वचित् पुस्तके पाठः । † केशपक्षहतं इति क्वचित्पाठः ।

‡ केशपक्षहतं केशपक्षोपहतमिति क्वचित्पाठः । § कर्मणा च इति पाठात्तरम् ।

अथाज्ययाजनं चौर्यं* कन्यायामथ दूषणम् ।

यच्च गोमैथुनात्पापं वायुं पीत्वा पुनाति तत् ॥

आहाराग्रमपि जुहोति आचामादिको य आहारस्तस्याग्रं
ग्रासचतुष्टयं कुक्कुटाण्डपरिमितग्रासानुमानेन ग्रासचतुष्टयं
जुहोति । आहाराग्रमपि जुहोति इत्यपिशब्दोपादानात्
आज्यहोमेऽपि गम्यते† । अग्नये पृथिव्यधिपतये स्वाहा सूर्याय
दिवाधिपतये स्वाहा इन्द्राय सुराधिपतये स्वाहा यमाय
प्रेताधिपतये स्वाहा वरुणाय पाशाधिपतये स्वाहा महासेनाय
सेनाधिपतये‡ स्वाहा रुद्राय भूताधिपतये स्वाहा ब्रह्मणे
लोकाधिपतये स्वाहा विष्णवे सर्वाधिपतये स्वाहा ।

येन देवाः पवित्रेण

तुलापुरुषमारुह्य पुनरुद्धृताः ।

तमहं पवित्रं§ पवित्रेण

तुलापुरुषमावाहयिष्यामि॥ स्वाहा ॥

करालं पिङ्गलं बभ्रुं विश्वरूपमुमापतिम् ।

यो हि वेदान्ततो जातस्त्वसृतश्च महामतिः ॥

अश्वस्य पारे भुवनस्य मध्ये

नाकस्य पृष्ठे महता महिमानं महीयते ।

* अथाज्ययाजनञ्चैव इति क्वचित्पाठः । † आज्यहोमीऽभिगम्यते इति क्वचित्
पुस्तके पाठः । ‡ स्कन्दाय महासेनाधिपतये इति क्वचित्पाठः । § पवित्राणामिति
क्वचित् पाठः । ॥ आवाहयामि इति क्वचित्पाठः ।

अश्वस्य पारे अश्वसः पारे इत्यर्थः ।

उदयति यो ब्रह्मासनं

स नयति धारयति पुरा पाति यः ॥

योभोजो ग्रहणजो मनुजो महोध्वजः । एकाक्षरं बहु याजमानं
वर्णप्रधानं बहुधा विश्वरूपं प्राणान् विहितोऽभिहितो विश्व-
कर्माणो नमो नमः इति स्वागतं भगवतेऽं तुलापुरुषाय इदमा-
सनमास्यतां भगवते । ततः पादार्घ्याचमनमनुलेपनमाख्यधूप-
दीपनैवेद्यैश्चाभ्यर्च्य भगवन्तं सपत्न्योक्तं सपार्षदं पशुपतिमभ्य-
र्चयेत् । सपार्षदं समणम् । धूपमन्त्रश्च भवति ।

वनस्पतिरसो दिव्यं गन्धाढ्यो गन्ध उत्तमः ।

आहारः सर्वदेवानां धूपोऽयमतिगृह्यतम् ॥

सर्वत्रायं धूपमन्त्रः । अथ तुला भवति ।

महापशुर्येन शरेण विद्धी

यच्चापि शस्त्रमुभयोर्लब्धलक्षम् ।

तेनायसीं तुलां सुकृतां कारयित्वा

त्रिप्रादेशमात्रासुभयोर्जातशिक्याम् ॥

महापशुः महाजः यच्छस्त्रमुभयोर्लब्धलक्षम् । उभयोराद्यन्ताभ्यां
प्रहृतलक्षम् आद्यन्तयोस्तीक्ष्णं संविद्धमृगादिकम् । अथवा

* प्राणान्वित इति कचित्पाठः । † विश्वकर्मा तथैव नमो नम इति पाठान्तरम् ।

‡ भवते इति कचित्पाठः । § नित्यमिति कचित्पाठः, यस्यान्तरे तु आहारस्याने
आग्नेय इति च दृश्यते ।

उभयोः पार्श्वयोः प्रहृतलक्षं धारादयेन प्रहृतलक्षं खड्गादिकं
एवंविधेन लौहेन प्रादेशत्रयपरिमिता तुला कार्येत्यर्थः ।
उभयोर्जातशिक्षां पार्श्वद्वयकृतशिक्षाम् ।

सौवर्णी राजती वापि तुलादेवी तुला स्मृता ।

अथ चन्दनवृक्षस्य खदिरस्यापि कारयेत् ॥

एतेषामप्यभावे तु तुला नान्योपपद्यते ।

प्रतिमा काञ्चनी कार्या एकैव स्वर्गसंज्ञिता ॥

उषीरस्य परा कार्या तथा नरकसंज्ञिता ।

नदीमृत्तिकया वापि प्रतिमे द्वे तु कारयेत् ।

विहितेसूपलिमेषु तत्र बीजानि स्थापयेत् ॥

विहिते न्यूनाधिक्वरहिते हारीतोक्तपलपरिमाणोपेत इति
यावत् । सूपलिमे पृष्ठतः सुसंमृष्ट इति मानवरः । सूप-
लिमे पृष्ठतः सुसंस्कृते इति स्मृतिमञ्जर्याम् । पृष्ठभागे अवयव-
विभागी यथा न ज्ञायते तथा समीकृते कर्त्तव्य इति तात्प-
र्यार्थः । तत्र ततः स्थापनप्रदेशे बीजानि ब्रीह्यादिवीजानि
स्थापयेत् ।

अदितिस्तु तुला माता स्वयम्भुर्जनिता भव ।

त्वं हि सत्यञ्च धर्मञ्च त्वयि लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

सत्यं वद सत्यवादिनि सत्येन रमतां मनः ॥

शस्यानां सम्मदं ब्रूहि किं शस्यं वर्द्धयिष्यसि ।

बीजानां सम्मदं ब्रूहि किं बीजं वर्द्धयिष्यसि ॥

राज्ञाञ्च सम्मदं ब्रूहि कं नृपं वर्द्धयिष्यसि ।

अस्माकं सम्पदं ब्रूहि किमस्मान्वर्धयिष्यसि ॥

यदा तु गुरुमात्मानमसक्तुलया धृतम् ।

परञ्च लाघवं मन्ये ततः कर्म समारभेत् ॥

एतेनैव विधानेन* ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यवैश्ययोश्चैव काष्ठप्रतिकृते स्मृते ॥

परञ्च लाघवं मन्ये परशिक्षारोपितमन्त्रादि लघु यदा भवति इति स्मृतिमञ्जर्यां व्याख्यातम् । यदा तु गुरुमात्मानमित्यादे-
रयमर्थः । अत्रासक्तुलया धृतमित्यभिधानात् तथा राजन्य-
वैश्ययोश्चैव काष्ठप्रतिकृते स्मृते इत्युक्तत्वात् गन्धादिप्रतिमा-
दयस्य उक्तत्वाच्च स्वप्रतिकृतिरूपं प्रत्येकं पलपरिमितं चन्दनादि-
प्रतिमादयङ्गत्वा पलपरिमितपाषाणादि एकस्मिन् शिक्ये नि-
क्षिप्य द्वितीयशिक्ये स्वप्रतिकृतिद्वयमपि पृथक् पृथक् निक्षिप्य
तोलयेदिति अतएवासक्तुलनं भवति त्रिःप्रादेशमात्रतुला-
विधिरपि प्रतिकृतितोलन एवोपपद्यते साक्षात्स्वरूपतोलने
तस्यामपर्याप्तत्वात्तथा श्वेताश्वो गुरुदक्षिणा श्वेता गौः गुरु-
प्रसादो वा नमस्तुलापुरुषायेति यम इति यत्किञ्चिद्दत्त्वा गुरुरा-
चार्यः प्रसादनीयः । सएव प्रसादो दक्षिणेत्यर्थः । अर्थादि-
सम्पादनासमर्थविषयमेतत् ।

अत्रानुष्ठानक्रमः । हारीतवचने तुलारोहणानन्तरं हीम-
मन्त्राः पठिताः यमेन तूपक्रम एव अतश्च हीमे क्रमो

* एतेनैव तु कालेन इति पाठान्तरम् ।

विकल्पते । होमं कृत्वा उमामहेश्वरपूजां विधाय तुलाभि-
मन्त्रणानन्तरं महेश्वरपुरःस्थितं प्रतिमाद्वयमादाय तुलां पृथक्
पृथक् पूर्वोक्तविधिना आरोपयेत् । ततो वा होमः कर्त्तव्यः ।
स्मृतिद्वयेऽपि यदा तु गुरुमात्मानमित्युपक्रम्य ततः कर्म
समारभेदित्युक्तत्वात्तुलारोहणानन्तरमेव आचाम पिण्याका-
दिना* व्रतमाचरेत् । अत्र गुरुमित्युपलक्षणम् । साम्येऽपि
कर्त्तव्यम् । तुला दिव्यप्रकरणे साम्येऽपि दोषयुक्तत्वाभिधानात्
एतच्च दोषसन्देहे दोषनिश्चये तु दैवात् लघुत्वेऽपि प्रायश्चित्तं
कर्त्तव्यमेव दोषसन्देहेऽपि लघुत्वे उत्तरत्र क्रियमाणं प्रायश्चित्तं
न कर्त्तव्यमिति । आत्मानं लाघवं मन्ये ततः कर्म समा-
रभेदिति हेतूपादानात् केवलपुण्योपाज्जनार्थं तुलापुरुषकृच्छ-
करणे गुरुत्वे साम्ये लघुत्वे च कर्त्तव्यमेव विशिष्टस्यैव सुकृतो-
त्पादनहेतुत्वात् हारीतेन योऽयमाषाढ्यादिकालो विहितः
सोऽपि सुकृतार्थिन एव दुरितोपेतस्य निमित्तान्तरमेव
कर्त्तव्यत्वात् ।

अथ सान्तापनकृच्छ्रम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

कुशोदकन्तु गोचीरं दधि मूत्रं सकृद्वृतम् ।

प्राश्यापरेदुरुपवसेत्कृच्छ्रं सान्तापनं चरेत् ॥

इत्यपराकर्षपाठः ।

* पिण्याकादिभक्षणादिना इति क्वचित् पुस्तके पाठः ।

मिताक्षरापाठस्तु ।

गोमूत्रं गोमयङ्गीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । इति ।
गोमूत्रादीनि षड्व्येकीकृत्य पीत्वा आहारान्तररहितः सन्
तिष्ठेत् परेद्युरपवसेदिति दिनद्वयसाध्यकृच्छ्रः । याज्ञवल्क्येनो-
त्तरश्लोके गोमयादीनां षड्व्येषु पृथक् पृथक् षट्सु दिनेषु
प्राशनविधानात् । अत्र मिताक्षरायां मिलितानामेकदिन एव
प्राशनं गम्यते ।

पराशरः ।

गोमूत्रं गोमयङ्गीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
उद्दिष्टं पञ्चगव्यन्तु पवित्रं कायशोधनम्* ॥
गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेतायाश्चापि गोमयम् ।
पयः काञ्चनवर्णाया नीलायाश्च तथा दधि ॥
घृतञ्च कृष्णवर्णायाः सर्व्वं कापिलमेव वा ।
अलाभे सर्व्ववर्णानां पञ्चगव्येष्वयं विधिः ॥
गोमूत्रे माषकास्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश ।
क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्त्तिताः ।
गोमूत्रवहृतस्येष्टास्तदर्द्धन्तु कुशोदकम् ॥
गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धहारेति† गोमयम् ।
आप्यायस्वेति‡ च क्षीरं दधिक्रावेति§ वै दधि ॥

* पापनाशनमिति कचिप्याठः । † गन्धहारां दुराधर्षां नित्यपुष्टं करौषिणीम् । ईश्वरीं
सर्व्वभूतानां त्वमिहोपह्रये श्रियं । ‡ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सीमवर्णा भवावाजस्य सकृद्य ।
§ दधिक्रावो अकारिषञ्जि क्षीरस्य वाजिनः सुरभिनी मुखाकरत् प्रथ आयुषि तारिषत् ।

तेजोऽसि शुक्रमस्याज्यं* देवस्य त्वा† कुयोदकम् ।

पञ्चगव्यमृचा पूतं होमयेदग्निसन्निधौ ॥

सप्तपत्रास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुक्त्विषः ।

एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ॥

इरावती‡ इदं विष्णु§र्मामस्तोकेन॥ शाश्वतीः॥ ।

एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद्विजः ॥

प्रणवेन समालोच्य प्रणवेनाभिमन्त्रयेत् ।

प्रणवेन समुद्धृत्य पिबेत्तत्प्रणवेन तु ॥

मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् ।

स्वर्णपात्रेण ताम्बेण ब्रह्मतीर्थेन वा पुनः ॥

यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मानवे ।

ब्रह्मकूर्चोपवासस्तु दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योक्तसान्तपनमेव ब्रह्मकूर्चं इति ब्रह्मकूर्चोपवास इत्यभिधीयते । विज्ञानेश्वरस्तु पूर्व्वैद्युरुपोऽथ परैद्युरुक्तरीत्या पञ्चगव्यप्राशने ब्रह्मकूर्चं इति मन्यते ।

* तेजोऽसि शुक्रमस्यस्यतमसि धामनामासि प्रियं देवानामनाष्टुष्टं देवयजनमसि ।

† देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेद्विनीर्वाहुभ्यां पुण्यो हस्ताभ्यां आददे इत्यादि । ‡ इरावती धेनु-
मती हि भूतं मूयवसिनीमनवेदशस्या । व्यक्तभारीदसी विष्णवे ते दाषर्धे पृथिवीमभितोमयूखैः
खाहा । § इदं विष्णुर्विचक्रमे वेधा निदधे पदं । समूदमस्य पांशुरे खाहा । ॥ मान-
स्तोकेतनयेमान आयौ मनोगोषु मानो अश्वेषु रीरिषः वीरान्मानो रुद्रमामितोवधौर्विषतः
सदमित्वा हवामहे । ॥ प्रजापते नत्वदेतान्यन्यो विश्वाकपाणि परि ता बभूव । यत्कामास्ते
जुहुमस्तत्रो अस्तु । अयममुष्य पितासावस्य पिता । वयं स्याम पतयो रयीणां खाहा ।
रुद्र वते क्रिविपरं नाम तज्जिन् हुतमस्यमेष्टमसि खाहा ।

मरीचिः ।

देवताः सम्प्रवक्ष्यामि आनुपूर्व्येण यस्य याः ।

वरुणी देवता मूत्रे गोमये हव्यवाहनः ॥

सोमः क्षीरे दधि वायुर्धृते रविरुदाहृतः ।

गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेतायास्त्वथ गोमयम् ॥

पयः काञ्चनवर्णायाः नीलायास्त्वथवा दधि ।

घृतं वै कृष्णवर्णायाः विभक्तं गव्यपञ्चकम्* ॥

उदकं सर्व्ववर्णस्य† तस्य वर्णं न गृह्यते ।

गोमूत्रस्य पलङ्काह्नमङ्गुलाग्रन्तु गोमयम् ॥

क्षीरस्य त्रिपलङ्काह्नं पलमेकं कुशोदकम् ।

आपो हि छेति चालोद्य उद्यम्य प्रणवेन तु ॥

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा इदं सोमाय इरावती इदं
विष्णुर्मानस्तीकैः गायत्र्या प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो इत्याज्या-
हुतीरग्नौ जुहुयात् ।

नदीप्रस्रवणे तीरे रहस्ये निर्जने तथा ।

शुक्लवासाः पवित्रात्मा अहोरात्रोषितः पिबेत् ॥

पालाशेन तु पत्रेण विल्वपत्रेण‡ वा पिबेत् ।

तृतीयं ताम्रपात्रं वा ब्रह्मपात्राणि तानि वै ॥

प्रतिमासं पौर्णमास्याममावास्याञ्च वा पिबेत् ।

* वर्णगीचरं इति कश्चित् पाठः । † सर्व्ववर्णन्तु इति कश्चित् पाठः । ‡ पालाशेन तु
पत्रेण विल्वपत्रेण इति कश्चित् पाठः ।

ब्रह्महा परदारी च ये चान्येऽस्थिगता मलाः ।

ब्रह्मकूर्चो दहेत्सर्वं यथाग्निस्तृणमेव तु ॥

अथापरं ब्रह्मकूर्चं

गोमूत्रभागस्तस्यार्द्धं शकृत्क्षीरस्य तु त्रयः ।

हौ च दध्नी घृतस्यैक एकसु कुशवारिण इति ।

जाबालिः ।

गोमूत्रं गोमयङ्गीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

एकैकं प्रत्यहं पीत्वा त्वहोरात्रमभोजनम् ।

कृच्छ्रः सान्त्वनो नाम सर्वपापप्रणाशनः ॥ इति ।

एतच्च सप्ताहसाध्यम् ।

अथ यतिसान्त्वनम् ।

शङ्खः ।

एतदेव त्राहाभ्यस्तं यतिसान्त्वनं स्मृतम् ।

एतदेव मिश्रितं पञ्चगव्यं दिनत्रयं पिबेदित्यर्थः ।

अथ महासान्त्वनम् ।

यान्नवल्काः ।

पृथक् सान्त्वनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ।

सप्तार्हणं तु कृच्छ्रोऽयं महासान्त्वनः स्मृतः ॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि घृतं कुशोदकं सान्त्तपनद्रव्याणामेकै-
कस्मिन् दिने वैकैकं पिबेत् । सप्तमदिन उपवासः । एतानि
कुशोदकादिप्राशनानि आहारान्तरनिवर्त्तकानि । एवमुत्तर-
त्रापि ।

यमः ।

त्राहं पिबेत्तु गोमूत्रं त्राहं वै गोमयं पिबेत् ।

त्राहं दधि त्राहं सर्पिस्त्यहङ्गीरं ततः शुचिः ।

महासान्त्तपनं ह्येतत्सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥

एतत्पञ्चदशाहसाध्यम् ।

जाबालिः ।

षष्णामेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् ।

त्राहञ्चोपवसेदन्त्यं महासान्त्तपनं विदुः ॥ इति ।

षष्णां पूर्व्वोक्तगोमूत्रादीनामयमेकविंशतिरात्रसाध्यः ।

अथातिसान्त्तपनम् ।

यमः ।

एतान्येव तथा पेयान्येकैकान्तु द्वाहं द्वाहम् ।

अतिसान्त्तपनं नाम श्रपाकमपि शोधयेत् ॥ इति ।

एतानि गोमूत्रादिकुशोदकान्तानि षड्द्रव्यानि । एतच्च
द्वादशाहसाध्यम् ।

अथ पर्णकृच्छ्रः ।

यान्नवस्तवः ।

पर्णोडुम्बरराजीवविस्वपन्नकुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहाभ्यस्तैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥

पर्णं पलाशः पर्णादि पत्राणां कुशानां चैकैकस्य काथोदकमेकै-
कस्मिन्दिने पिबेत् । एष पञ्चदिनसाध्यः ।

जाबालिः ।

पलाशविस्वपन्नानां पर्णान्योडुम्बराणि च ।

अश्वत्थस्य च पर्णानि चाग्निदेकैकशस्तथा ॥

अहोरात्रोपवासस्य पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ।

अथ च षडहसाध्यः ।

विष्णुः ।

कुशपलाशोडुम्बरपद्मशङ्खपुष्पी वटब्रह्मसुवर्चलापत्रैः

क्षथितस्याम्भसः प्रत्यहं पानं पर्णकृच्छ्र इति ।

शङ्खपुष्पी लताविशेषः । ब्रह्मसुवर्चला ब्राह्मीविशेषः । कुशा-
दीनां मध्ये अन्यतमं निक्षिप्य काथः कर्तव्यः । अथ च सप्ताह-
साध्यः ।

शङ्खलिखितौ ।

पद्म विल्व पलाशोडुम्बर कुशोदकान्येकैकमभ्यस्तानि

पर्णकृच्छ्रः । समस्तान्वेतानि त्रिरात्रेण प्रयुक्तानि पर्ण-
कूर्च इति ।

अत्रापि काथ एव ।

अभ्यासे विशेषमाह यमः ।

एकैकं त्र्यहमग्नीयात्पर्णकृच्छ्रो विधीयते । इति ।

एवं पञ्चदशाहसाध्योऽयं समस्तान्वेतानीत्यादि ।

पद्म विल्व पलाशोडुम्बरकुशोदकान्वेतानि समस्तानि काथ-
यित्वा त्रिरात्रोपोषितः सन् पिबेत् । स पर्णकृच्छ्रः ।

तथाच यमः ।

एतान्वेव समस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ।

काथयित्वा पिबेदद्भिः पर्णकृच्छ्रो विधीयते ॥ इति ।

अथ फलादिष्टकृच्छ्रः ।

मार्कण्डेयः ।

फलैर्मर्सेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः ।

शरीरयात्रामात्रप्रयुक्तफलानि मासं भक्षयेत् । तत्र सर्व्वव्रत-
साधारणेतिकर्त्तव्यतापि कर्त्तव्या । तानि च फलानि कानी-
त्याकाङ्क्षायामाह ।

स एव ।

श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैः*रपरस्तथा ।

मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रश्चापरः स्मृतः ॥

* पद्मश्च अत्रा विभीतकरुद्राद्याश्च तेऽपद्माक्षैः ।

पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तृच्छ्र उच्यते ।

मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु ॥ इति ।

पत्रैः श्रीवृक्षादिपत्रैस्तृच्छ्रः पुष्पकृच्छ्रः । मिताक्षरायान्तु पुष्पा-
ण्यपि श्रीवृक्षादीनामेव मूलान्यपि तेषामेव ।

अथ तप्तकृच्छ्रः ।

याज्ञवल्क्यः ।

तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।

एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः ॥

दिनचतुष्टयसाध्यः कृच्छ्रः । मिताक्षरायान्तु अयन्तु महा-
तप्तकृच्छ्रः । एभिरेव समस्तैः सोपवासैर्द्विरात्रैः सम्पाद्यः
सान्तपनवत्तप्तकृच्छ्र इत्युक्तम् ।

मनुः ।

तप्तकृच्छ्रं चरन्* विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।

प्रतित्राहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः ॥

प्रतित्राहं जलादीन् प्रत्येकं त्राहं त्राहं पिबेदित्यर्थः । अथ
द्वादशरात्रसाध्यः । जलादिपरिमाणमाह

पराशरः ।

अपः† पिबेत्तु त्रिपलं द्विपलन्तु पिबेत्पयः ।

पलमेकं पिबेत्सर्पिस्त्रिरात्रञ्चोष्णमारुतम् ॥ इति ।

* हरन् इति कचित् पुस्तके पाठः । † अपमिति पाठान्तरम् ।

त्रिरात्रस्य पूरणमुष्णोदकवाष्पं पिबेदित्यर्थः । प्रकारान्त-
रेणाप्याह तप्तकृच्छ्रम् ।

पराशरः ।

षट्पलन्तु पिबेदन्मः त्रिपलन्तु पयः पिबेत् ।

पलमेकं पिबेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥

जलादिकमुष्णमेव ग्राह्यम् ।

अथ शीतकृच्छ्रः ।

विष्णुः ।

ब्राह्ममुष्णाः पिबेदपस्त्यहमुष्णं पयः पिबेत् ।

ब्राह्ममुष्णं घृतम्पीत्वा नाग्नीयादेकवासरम्* ॥

एष तप्तकृच्छ्रः । एष एव शीतैर्जलादिभिः शीतकृच्छ्रः अयं
द्दिनदशसाध्यः† ।

पराशरः ।

ब्राह्मं शीतं पिबेत्तृतीयं ब्राह्मं शीतं पयः पिबेत् ।

ब्राह्मं शीतं घृतम्पीत्वा वायुभक्ष्यस्त्यहं परम् ॥

द्वादशदिनसाध्य एषः ।

* नाग्नीयादेव तप्तकृच्छ्र इति क्वचित् पुस्तके पाठः । ब्राह्ममुष्णं पिबेत् सर्पिर्नाग्नीयादेव
तप्तकृच्छ्र इति च क्वचित् पुस्तके पाठः । मूलसंहितायान्तु एवं पाठः—ब्राह्ममुष्णाः पिबेदप-
स्त्यहमुष्णं घृतं ब्राह्ममुष्णं पयस्त्यहं नाग्नीयादेव तप्तकृच्छ्रः । † एष एव शीतैः शीतकृच्छ्रः
अयं दिनदशसाध्य इति क्वचित् पुस्तके पाठः ।

तथान्येऽपि कृच्छ्राः ।

शङ्कः ।

विषान्युदकसिद्धानि* मासमश्रीत संयतः ।
 शक्तून्वा मोदकान्मासकृच्छ्रो वारुण उच्यते ॥
 विस्वैरामलकैर्वापि पद्मकैरथवा शुभैः ।
 मासेन लोके श्रीकृच्छ्रः कथ्यते द्विजसत्तमैः ॥
 गोपुरीषाद्यवानश्च मासं नित्यं समाहितः ।
 व्रतन्तु यावत् कुर्व्यात्सर्वपापपनुत्तये ॥

विष्णुः ।

उदकादिशक्तूनां मासाभ्यवहरणेनोदककृच्छ्रः । विषा-
 भ्यवहरणे शीतकृच्छ्रः ।

उदकादीति उदकप्रधानानां शक्तूनाम् ।

जाबालः ।

अनश्नन् जलमभ्यस्यस्वहोरात्रं जपन् बुधः ।
 संवत्सरकृतं पापं जलकृच्छ्रो व्यपोहति ॥

जपो वारुणसूक्तानाम्† ।

* जलसिद्धसिद्धानि । † श्रीं मीषु वरुण सृष्टयं गृहं राजन्नहं गमम् । सङ्गासु
 च च सृष्टयः । १ । यदेति प्रश्नरत्नविद इतिर्नभाती अविद । सङ्गासु च च सृष्टयः । २ ।
 कालः समवादीनता प्रतीपं जगन्मनुष्ये सङ्गासु च च सृष्टयः । ३ । अपां मध्ये तस्मिन्वा-
 सं दृष्ट्वाविदज्जरितारम् । सङ्गासु च च सृष्टयः । ४ । यत्किञ्चेदं वरुणस्यैव्येजनेऽभिद्रीहं
 मनुष्याश्चरामसि । अचितीयतव धर्मापुयोऽपि न मानसज्जादेनसोद्वेगरीरिषः । ५ ।

योगियाज्ञवल्काः ।

वायुभक्षो दिवा तिष्ठेद्रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक् ।

सहस्राष्टाधिकां जप्त्वा गायत्रीं जलसंस्थितः* ॥

द्वितीयदिने सूर्यं दृष्ट्वा अष्टोत्तरसहस्रं गायत्रीजपङ्कत्वा†

पारणं कुर्यादित्यर्थः । अयञ्च जलकृच्छ्रः ।

तथा ।

मासोपवासो विज्ञेयो दिनत्रिंशदुपोषणात् ।

तथा गोमूत्रकृच्छ्रः ।

आढ्यशेखरयित्वा गां गोधूमान्यवमिश्रितान् ।

गोमयोत्यांसु संगृह्य पचेद्गोमूत्रयावकम् ॥ इति ।

अथ चान्द्रायणम् ।

याज्ञवल्काः ।

तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसम्भितान् ।

* जलसंश्लेष इति पाठान्तरम् । † आह श्रुतातपः । तत्सवितुर्वरेण्यमिति ब्राह्मणस्य देवसवितरिति राजन्यस्य विश्वारूपाणीति वैश्यस्य इति प्रथमसप्तकौयत्रयोविंश संख्यकपञ्चस्रजिपेः गायत्री तु ब्राह्मणस्य तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गोदेवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयादोमिति । अचियस्य—देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसूव यज्ञपतिं भगाय । दिव्यीगन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं नः खदतु स्वाहा ॥ ८ ; १ ॥ वैश्यस्य तु—विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्र असावीत् भद्रं विपदे चतुःपदे विनाकं अख्यन् सवितावरेण्यः अनुप्रयाणं उषसः विराजति । ५।८१, २ ।

एकैकं क्वासयेत्कृणो पिण्डं चान्द्रायणं चरन् ।*

इन्द्रजये न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥

तिष्ठति इहया प्रथमद्वितीयादिचन्द्रकलायुक्तप्रतिपद्वितीयादि-
ति यद्विद्या, चरेद्भवेत्, शुक्ले शुक्लपक्षे, शिष्यण्डसन्निभान् मयू-
राण्डप्रमाणान्, चान्द्रायणं क्वासवृद्धिभ्यां चन्द्रस्यायनं चरणमिव
चरणं यस्मिन् कर्मणि तच्चान्द्रायणं संज्ञायां दीर्घः । इदं यक्-
मध्यचान्द्रायणं मध्ये ग्रासाधिक्येन तत्स्थूलत्वात् ।

शौतमस्त्वन्यथा आह ।

अथातश्चान्द्रायणं तस्योक्तो विधिः कृच्छ्र इति ।

कृच्छ्रे यदुक्तं तिष्ठेद्दहनीत्यादि तत्सर्वमत्र भवतीत्यर्थः ।

अत्र विशेषमाह सः ।

वपनं व्रतञ्चरेत् । व्रतं प्रायश्चित्तं तदर्थं यच्चान्द्रायणं
तदा वपनञ्चरेत् अभ्युदयार्थिनो न भवतीत्यर्थः । तथा
श्वोभूतां पौर्णमासीमुपवसेत्यौर्णमासीमाश्रित्य चतुर्हस्या-
मित्यर्थः । आप्यायस्व मन्त्रे पयांसिः नवो नवः इत्ये-

* हरत्रिति पाठान्तरम् । † आप्यायस्वसमीतु ते विद्यतः सोमवृषं भवावाजस्व
सङ्गृहे । ११२ ‡ सन्नेपयांसि समुयन्तु वाजाः संवृण्वान्यभिमातिवाहः । आप्यायमानो
अवताय सोमदिवि अवांस्कुसमानिधिष्णु ॥ ११३ ।

यजुर्वेदसंहिता माध्यन्दिनीयशाखा शादशीऽध्यायः ।

§ नवीनवीभवति जायमानोऽङ्गं केतुवपसमित्यर्थं । भागं देवेभ्यो विदधात्यायग्न
चन्द्रमासिरने दीर्घमायुः ॥ १०॥ ८५, १८ ।

ताभिस्तर्पणमाज्यहोमो हविषश्चानुमन्त्रणम् उपस्थानं
चन्द्रमसी यद्देवा देवहेडनमिति* चतस्रभिराज्यं जुहु-
यात् देवकृतस्येति† चान्ते समिद्धिरो भूर्भुवः स्व स्तपः
सतं यशः श्रीरुर्गिङ्गोजस्तेजः पुरुषोधर्मः शिव इत्येतै-
र्ग्रासानुमन्त्रणं प्रतिमन्त्रं मनसा नमः स्वाहेति सर्व्वा-
नेतैरेव ग्रासान् भुञ्जीत‡ । आप्यायस्वेति इत्यादिभि-
र्नवो नव इत्यन्तैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्तर्पणं कृत्वा चन्द्रमस उप-
स्थानं कृत्वा आज्यहोमं हविरनुमन्त्रणञ्च कुर्यात् ।
चन्द्रोपस्थाने मन्त्रा आप्यायस्वेत्यादयः । यद्देवा
देवहेडनमिति चत्वार आज्यहोमे प्रतिमन्त्रश्च होमः
देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसीत्यादिकैका ऋक् समिद्धि-
रिति बहुवचनात् । कपिञ्जलन्यायेन यद्यपि त्रित्वमेव

* यद्देवादेवहेडनं देवासश्चक्रमा वयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसी विश्वान्मुच्यतेऽसः ॥

२०।१४ । यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि चक्रमावयम् । वायुर्मा तस्मादेनसी विश्वान्मुच्यते-
ऽसः ॥ १५ । यदि जाग्रद्यदि स्वप्न एनांसि चक्रमावयम् । सूर्यो मा तस्मादेनसी विश्वान्मु-
च्यतेऽसः ॥ १६ । यद्गामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये । यच्छूरे यदर्धे यदेनश्चक्रमावयं
यदेकस्याधि धर्मणि तस्यावयजनमसि ॥ १७ । † देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि । मनुष्य-
कृतस्यैनसोऽवयजनमसि । पित्रकृतस्यैनसोऽवयजनमसि । आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि ।
एनस एनसोऽवयजनमसि । यज्ञाहमेनोविद्वांसकार यज्ञाविद्वांसस्य सर्वस्यैनसोऽवयजनमसि ।
८।१३ । ‡ मूलगौतमसंहितायां अत्र विशेषी दृश्यते । ओं भूर्भुवः स्वस्तपः सत्यं यशः
श्रीरुर्धं गिरौजस्तेजः पुरुषोधर्मः शिवः शिर इत्येतैः । मिताश्रयाणां, ओं भूर्भुवः स्वः
महः जनः तपः सत्यं यशः श्रीः ऊर्कः इन्द्रोजः तेजः पुरुषः धर्मः शिवः एवं दृश्यते ।

प्रतीयते तथापि यद्देवा देवहेङ्गनमिति चतस्रभिरिति
पूर्वमेव चतुःसंख्योपादानात् त्रित्वन्तादवगतं प्रक-
रणबलात् । अवगते च त्रित्वे देवकृतस्येत्यस्मिन्नृगात्म-
कवाक्ये अवान्तरवाक्यानां* षट्संख्याकत्वात्तमिङ्गि-
रिति बहुवचनं षट्सु† पर्यवस्यतीति वाक्यबलात्
षडाहुतयः समिधो भवन्ति पिण्डकरणात्पूर्व्यं
हविरनुमन्त्रणे आप्यायस्वेत्यादयः । पिण्डकरणानन्त-
रन्तु ओमित्येवमादयः । ओं भूर्भुवः स्वस्तपः सतं
यशः श्रीः ऊर्कं इङ्गोजस्तेजः पुरुषः धर्मः शिव इतिरतै-
र्यासानुमन्त्रणं‡ हविरनुमन्त्रणञ्च । अत्र मन्त्रान्ते
मनसा नमः स्वाहेति युञ्जीत । तपःप्रभृति मन्त्राश्चतु-
र्थ्यन्ताः नमः स्वस्ति स्वाहेत्यादिसूत्रेण चतुर्थीवि-
धानात् ।

तथा ग्रासप्रमाणमास्याविकारेण चरुभैक्ष्यशक्तुकणयावकपिण्या-
कशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरं प्रशस्तानि
पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासान् भुङ्क्ते§ एकैकापचयेनापरपक्ष-
मग्नीयादमावास्यामुपोष्यैकैकोपचयेन पूर्व्यं पक्षं विपरीतमेके-
षामेष चान्द्रायणो मास इति । ग्रास इति ग्रासप्रमाण-
मास्याविकारेणेति यदुक्तं तच्छिष्यण्डपरिमितपञ्चदशादि-

* मनुष्यकृतस्य इत्यादिकानाम् । † षट्के इति पाठान्तरम् । ‡ ग्रासानुमन्त्रा इति
पाठान्तरम् । § सुक्तेति पाठान्तरम् ।

ग्रासभोजनासमर्थबालादिविषयम् । एवमेव कुकुटाण्डामलक-
परिमाणमपि शक्त्यपेक्षया योज्यम् । चतुर्दश्यामुपवासः पौर्ण-
मास्यां पञ्चदशग्रासभोजनम् तत एकैकग्रासक्लासः । अमा-
वास्यामुपवासः ततः पौर्णमासीपर्यन्तं पञ्चदशग्रासवृद्धिरिति
त्रिंशद्दिनसाध्यं चान्द्रायणं योगीश्वराद्युक्तचान्द्रायणान्यपेक्षया
अन्यदेव एतच्च पिपीलिकामध्यम् । विपरीतकरणे तु यवमध्यं
भवति ग्रासवृद्धौ क्लामे च तिथिवृद्धिचयवशात्कदाचित् षोडश-
त्वङ्कदाचिच्चतुर्दशत्वमपि भवति । ग्रासस्तु चन्द्रोदये जाते
ग्रसनीय उदयश्च कदाचिन्नक्तङ्कदाचिद्वेति तदनुसारेण
कर्तव्यं ग्रासग्रसनम् ।

तथाच हारीतः ।

चान्द्रमसं चरुं श्रपयित्वा नवो नव इति हुत्वा ज्योत्स्ना-
यां चरुशेषात् पिण्डान् सावित्राभिमन्त्रितान् प्राश्नी-
यादिति । ग्रासग्रसनसमये या तिथिस्तत्स्वरूपग्रास-
संख्योपादेया । ज्योत्स्नाशब्देन चन्द्रोदयो लक्ष्यते ।
तथा चार्द्धरात्रावपि भोजने कृते दोषो नास्ति ।

शङ्खः ।

आर्द्रामलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुव्रते स्मृताः ।

तथैवाहुतयस्तत्र शौचार्थञ्चैव मृत्तिका ॥

मनुः ।

एकैकं क्लासयेत्पिण्डङ्कणौ शक्ते च वर्द्धयेत् ।

उपसृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥

त्रिषवणं सम्यग्वचम् । तथा चान्द्रायणान्तराणि ।

याज्ञवल्करः ।

यथा कथञ्चित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।

मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥

पिण्डानाञ्चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं मासेनैवोपभुञ्जीत यथा-
कथञ्चिदिति । अत्रायं क्रमः । दिने दिनेऽष्टौ ग्रासान् भुञ्जीत
अथवा नक्तञ्चतुरो दिवा चतुर इति । अथैकस्मिन्दिने चतुरो-
ऽपरस्मिन् द्वादश तत्रैकरात्रमुपोष्यापरस्मिन् षोडश । यद्वा
दिनद्वयमुपोष्य तृतीयदिने द्वात्रिंशदित्यादिप्रकाराणां* मध्ये
शक्त्यपेक्षया भुञ्जीतेति । अत्र तिथ्यपेक्षया ग्रासनियमो नास्ति
उपक्रमस्तु शुक्लकृष्णप्रतिपदोरन्यतरत्र एव कर्त्तव्यः । यस्तु नैरन्त-
र्येणैवंविधं चान्द्रायणानुष्ठानं करोति तस्य तिथिद्विज्ज्ञासवशेन
कदाचिद्वितीयादिष्वारम्भो भवति तत्र न दोषः । चन्द्रगत्यनु-
सारेण त्रिंशद्दिनात्मकसावनमासानुष्ठेयत्वादत्र चान्द्रायणशब्दो
गौणः । तद्वर्त्मप्राप्त्यर्थः कौण्डपायिनां अग्निहोत्रशब्द इव
अस्मिन्चान्द्रायणे पूर्वक्रान्तमेकादश्युपवासादि न लुप्यते तिथि-
नियमेन ग्रासनियमाभावात् यत्र तु तिथिनियमेन ग्रासनियम-
स्तत्र पूर्वप्रक्रान्तमुपवासादिकमन्येन कारयेत् । एष्वेव प्रका-
रान्तरेण कचन मुनिना विशेषसंज्ञा दर्शिता ।

अष्टावष्टौ समशीयात्पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते ।

* प्रकरणात्तरमध्ये इति पाठान्तरम् ।

नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणचरन् ॥
 चतुरः प्रातरग्नीयादिप्रः पिण्डाग्नसमाहितः ।
 चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं चरन् ॥
 यथा कथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽग्नीतिः समाहितः ।
 मासेनाग्नहविष्यस्य चन्द्रस्येति सलोकताम् ॥ इति ।

यमस्तु मासमध्ये नवतिघासयसनमाह ।

त्रींस्त्रीन् पिण्डाग्नसमग्नीयाव्रियतात्मा जितेन्द्रियः* ।
 हविष्याग्नस्य वै मासं ऋषिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ इति ।

अथ सोमायनम् ।

एतदपि चान्द्रायणधर्मकमेव । अथातश्चान्द्रायणमनु-
 क्रमिष्याम इति हारीतेनेतिकर्तव्यतासहिता चान्द्रायणमभि-
 धायैवमेव सोमायनमित्यादेशात् । तच्च कृष्णचतुर्थीमारभ्य
 शुक्लद्वादशीपर्यन्तमनुष्ठेयम् ।

तथाच हारीतः ।

चतुर्थीप्रभृति चतुस्तनेन चतुरात्रं त्रिस्तनेन त्रिरात्रं
 द्विस्तनेन द्विरात्रं एकस्तनेनैकरात्रं[†]मेकस्तनप्रभृति पुन-
 र्चतुस्तनाक्तं या ते सोम चतुर्थीं तनूस्तया नः पाद्वितस्यै

* दृढव्रत इति पाठान्तरम् । † चतुर्थप्रभृति चतुस्तनेन त्रिरात्रं त्रिस्तनेन द्विरात्रं
 एकस्तनेनैकरात्रमेव इति क्वचित् पुस्तके पाठः ।

स्वाहा या ते सोम पञ्चमी षष्ठीत्वेवं यथार्थास्तिथिहोमा
 एकमाप्ता* एनोभ्यः पूतचन्द्रमसः सामान्यतां समान-
 लोकतां सायुज्यञ्च गच्छतीति चतुस्त्रिंशदिक्रमेण
 स्तनानां क्रासात् । पुनरेकादिक्रमेण वृद्धेः कृष्णचतुर्थ्ये-
 तारम्भदिनमिति गम्यते त्रिस्तनेन त्रिरात्रम् इत्यभि-
 हितत्वान्मुख एव दीहः इति प्रतीयते एतदनुपपन्नं
 साक्षात् स्तनं तृप्तिसाधनमपि तु तत्रिःसृतं पयः ।
 अग्नौ होमोविहितः† होमश्च द्रव्यसाध्यः तच्च द्रव्यं
 कृत्स्नदुग्धपरित्यागेन कल्पामाज्यादिकं न युज्यते तस्मा-
 द्चतुस्तनादिस्थितं दुग्धं गृहीत्वा या ते सोमेत्यादिभि-
 र्मन्त्रैः प्रतितिथिमेकैकामाहुतिं हुत्वा पयः पिबेत् ।
 चान्द्रायणधर्मातिदेशाच्चन्द्रोदय एव पयःपानानां मन्त्रो-
 हस्त्वेवं कर्तव्यः । या ते सोम पञ्चमी तनुस्तया नः
 पाहि तस्मै स्वाहा इति पञ्चम्यामेवं षष्ठ्यां षष्ठीपद-
 प्रयोगः । उत्तरत्राप्यमावास्यापर्यन्तमेव‡ यदि तु पुनः
 प्रतिपदि प्रथमा तनूरित्वेवं प्रयोगः । ततो द्वितीयादिषु
 द्वितीया तनूरित्यादि एतच्चतुर्विंशतिदिनसाध्यम् ।
 यथार्थास्तिथिहोमा इत्युक्तत्वाच्चतुर्थीद्वादशीमध्ये यच्च
 तिथिचयो न भवेत् चतुर्विंशतिदिनानि भवन्ति तदैव
 कर्तव्यम् । एतत्सोमायनमशक्तविषयं शक्तविशेषे तु

* एकैकामाहुतिं हुत्वा इति पाठान्तरम् ।

† अभिहित इति पाठान्तरम् ।

‡ एवमेव इति कक्षित्वाः ।

मार्कण्डेयः ।

गोक्षीरं सप्तरात्रन्तु पिबेत्स्तनवतुष्टयात् ।

स्तनत्रयात्सप्तरात्रं सप्तरात्रं स्तनद्वयात् ।

स्तनेनैकेन षड्रात्रं त्रिरात्रं वायुभुग्भवेत् ॥ इति ।

अथ यावकव्रतम् ।

शङ्खः ।

गोपुरीषाद्यवान्नञ्च* मासं नित्यं† समाहितः ।

व्रतन्तु यावकं कुर्यात्सर्वपापापनुत्तये ॥

अथाघमर्षणव्रतम् ।

मनुः ।

त्राहन्तूपवसेत्‡ युक्तः त्रिरङ्गोऽभ्युपयन्नपः ।

मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाघमर्षणम् ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।

तथाघमर्षणं सूक्तं§ सर्वपापप्रणोदनम्॥ ॥

* गोक्षु क्षीरयवान्नन्विति पाठान्तरम् । † श्वलेति पाठान्तरम् । ‡ उपवसन्निति पाठान्तरम् । § ऋतचेति ऋक्चयस्याघमर्षणं ऋषिः भाववृत्तौ देवता अनुष्टुप्-ध्रुवन्दोऽश्वमेधावधये विनियोगः ।

ऋतश्च सत्यश्चामीह्वानपसो अध्यजायत ततो रात्रिरजायत ततः समुद्रीऽर्णवः समुद्रा-
दर्णवादधिसंवत्सरोऽजायत अहीरावाणि विदधत् विश्वस्य निषती वशी सूर्याचन्द्रमसौ आका-
शथापूर्वमकल्पयत् दिवश्च पृथिवीश्चान्तरीक्षमथो खः ।

॥ सर्वपापापनोदनमिति पाठान्तरम् ।

अथैव विशेषमाह विष्णुः ।

प्रत्यहञ्च त्रिः त्रिषवणस्नानमाचरेत् । अहं नाग्नीयात्
प्रतिस्नानमप्यु निमज्जेत् । मग्नश्च त्रिरघमर्षणं जपेत् ।
दिवा स्थितस्तिष्ठेद्रात्रावासीनः कर्माणोऽन्ते पयस्विनीं
दद्यादिति ।

यान्नवलक्यः ।

अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धचान्द्रायणेन तु ।
धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्येति सलोकताम् ।
कृच्छ्रकृद्धनकामसु* महतीं श्रियमश्नुते ॥

अथ चान्द्रायणेतिकर्त्तव्यता ।

यान्नवलक्यः ।

कुर्यात्त्रिषवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणन्तथा ।
पवित्राणि जपेत्पिण्डान्† गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥
त्रिषवणस्नायी सन् कुर्यात् पवित्राणि अघमर्षणं देवकृतः
शुद्धवत्यस्तेरत् समा इत्यादिवशिष्टादिप्रदर्शितानि ऋग्यजुः-
सामसु व्यवस्थितानि यथासंख्यं जपेदविरुद्धकालेषु पिण्डान्
यथाशास्त्रं ग्रासान् गायत्र्याभिमन्त्रयेत् । ग्रासानुमन्त्रणे
मौतमौत्तैरो भूरित्यादिमन्त्रैः सह गायत्र्या विकल्पः । एवं

* व्रतकामस्त्विति पाठान्तरम् । † नित्यमिति पाठान्तरम् ।

जपादिव्येककार्याणां मन्त्राणां विकल्पः । भिन्नकार्याणां
समुच्चय इति ज्ञातव्यम् ।

मनुः ।

महाव्याहृतिभिर्हीमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम् ।
अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवञ्च समाचरेत् ॥
त्रिरङ्गस्त्रिर्निशायान्तु सवासा जलमाविशेत् ।
स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥
स्थानासनाभ्यां विहरन्नक्रोधश्च शयीत वा ।
ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्भुक् देवहिजार्चकः ॥
सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।
सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥ इति ।

दिवा त्रिः रात्रौ त्रिरिति । यदेतत् षट्कस्नानं तच्छक्तविष-
यम् । एतद्व्यूनाधिकस्नानान्यपि शक्त्यपेक्षया योज्यानि ।
तप्तकच्छेत्तु सकृदेव स्नानम् । सकृत्स्नायी समाहित इति
विशेषाभिधानात् ।

जाबालः ।

आरभ्य सर्व्वकच्छाणां समाप्तौ च विशेषतः ।
आज्येनैव हि शालाग्नी जुहुयाद्वाहतीः पृथक् ॥
आश्वं कुर्याद्भतान्ते च गोहिरण्यान् दक्षिणम् ।
गृहे गृहे वसन् कुर्व्वन् ब्रह्मलोके महीयते ।
स्त्रीणां होमो न दातव्यः पञ्चगव्यन्तथैव च ॥

पराशरः ।

स्त्री शूद्रः स तु शुद्धार्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।

पञ्चगव्यन्तु कुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥

पञ्चगव्यस्य विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पः । जावालेन
शालाग्नौ होमं विधाय स्त्रीणां होमो न दातव्य इति निषे-
धात् गृह्याग्नावेव होमनिषेधः । अतश्च स्त्रीशूद्रयोरपि ब्राह्मण-
द्वारा लौकिकाग्नौ होमो भवत्येव ।

अतएव धर्मविवृती ।

उपवासो व्रतं होमस्तीर्थस्नानं जपादिकम् ।

विप्रैः सम्पादितं यस्य सम्पूर्णं तस्य तत्फलमिति ॥

यत्त्वन्निवचनम् ।

पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्री ब्राह्मणस्तु सुरां पिबेत् ।

उभौ तौ तु सदोषौ हि पूयाख्ये नरके वसेदिति ॥

तन्नायश्चित्तानङ्गपञ्चगव्यप्राशने वेदितव्यम् ।

वैशम्पायनः ।

स्नानं द्विकालमेव स्यात्त्रिकालं वा द्विजन्मनः ।

शङ्कः ।

एकवासाश्चार्द्रवासा लघ्वाशी स्थण्डिलेशयः । इति ।

हारीतः ।

आवरं* शुद्धिमतीभिः स्नात्वाघमर्षणमन्तर्जले जपित्वा
धीतमाहृतं वासः परिधाय साम्ना सौम्येनादित्यमुप-
तिष्ठेतेति ।

* एवमिति पाठान्तरम् ।

षट्त्रिंशत्तते ।

जपहीमादिकं किञ्चित्कृच्छ्रोक्तं सम्भवेन्न चेत् ।

सर्वव्याहृतिभिः कुर्याद्गायत्र्या प्रणवेन चेति ॥

शङ्कः ।

एकवासाश्चरेद्भिन्नां स्नात्वा वासो न पीडयेत् ।

गायत्र्या दशसाहस्रमाह्निकं जप उच्यते ॥

बौधायनः ।

आहृतं वासो वसीत सावित्रीं व्याहृतिञ्चैव जपेदष्ट-

सहस्रकृत्वः ।

श्रीङ्गारमादितः कृत्वा रूपे रूपे तथान्ततः ।

भूमौ वीरासने युक्तः कुर्याज्जाप्यन्तु संयतः ॥

आसीनः शल्यविद्धो वा पिबेन्नव्यं पयः सकृत् ।

गव्यस्य पयसोऽलाभे गव्यमेव भवेद्दधि ॥

दध्नोऽलाभे भवेत्तक्रं तक्राभावे तु यावकम् ।

एषामन्यतमं यत्तु उपपद्येच्च तत्पिबेत् ॥

शल्यविद्धो वेत्यत्र वाशब्दस्तूपमार्थः । शल्यविद्ध इव निश्चलः

सन् ग्रीतं पयः पिबेदित्यर्थः ।

यमः ।

अङ्गुल्यायस्थितं पिण्डं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

प्राश्याचम्य पुनः कुर्यादन्यस्याप्यभिमन्त्रणम्* ॥

आपोशानकर्मनन्तरं पञ्चप्राणाद्गतयोऽपि पञ्चभिर्ग्रासैः प्राणाय
स्वाहेत्यादिमन्त्राभिमन्त्रितैर्भवन्ति । अत्रचौमित्यादिमन्त्राः
समुच्चीयन्ते । यदि गायत्र्या पिण्डाभिमन्त्रणं तदा गायत्री
प्राणाय स्वाहेत्यादयश्च । अथो भूरित्यादिभिस्तर्हि प्राणाय
स्वाहेत्येवमादयश्च भवन्ति । यदा चत्वारस्तयो वा ग्रासास्तत्र
बोधायनोक्तो विशेषः ।

अग्नीयात् प्राणायेति प्रथममपानायेति द्वितीयं
व्यानायेति तृतीयं उदानायेति चतुर्थं समानायेति
पञ्चमम् । यदा चत्वारस्तदा द्वाभ्यां प्रथमं यदा त्रय-
स्तदा द्वाभ्यां पूर्वौ यदा द्वौ तदा द्वाभ्यामेवोत्तरमेकं
सर्वैरिति ।

अस्यार्थः । यदा चत्वारो ग्रासा भक्ष्यन्ते तदा प्रथमः
द्वितीयाभ्यां* प्रथमं ग्रासं ग्रहेत् । तृतीयेन‡ द्वितीयम् ।
चतुर्थेण§ तृतीयम् । पञ्चमेन चतुर्थम् यदा त्रयस्तदा द्वितीय-
चतुर्थाभ्यां द्वितीयम् । पञ्चमेन तृतीयम् । यदा द्वौ तदा
प्रथमत आरभ्य त्रिभिः प्रथमम् । अन्तिमाभ्यां द्वाभ्यां
द्वितीयम् । यदा त्वेकस्तदा सर्वैरेव तद्गमेदिति ।

* आद्येति पाठान्तरम् । † प्राणाय अपानाय इति द्वाभ्याम् । ‡ व्यानाय इति
मन्त्रेण । § उदानाय इति मन्त्रेण । समानाय इति मन्त्रेण ।

अथ कृच्छ्रप्रत्यान्नायः ।

मन्वाद्युक्ताद्वादशवार्षिकादिचरणं मुख्यं तदशक्तौ द्वादश-
दिनान्येकैकं प्राजापत्यम् । एवं गण्यमाने द्वादशवार्षिकप्राजा-
पत्यानां षष्ठ्यधिकं शतत्रयं भवति । तदशक्तौ तावत्यो धेनवः
धेनुसम्भवे तावन्निष्कदानं निष्कशब्देन धेनुमूल्यमप्यभिधीयते ।
तथाच स्मर्यते ।

प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुं दद्याद्विजोत्तमः* ।

धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं† न संशयः ॥ इति ।

तुल्यं सम्पूर्णं पूर्णमूल्यदानाशक्तौ निष्कार्द्वं निष्कपादं वा
दद्यात् ।

यदाह ।

गवामभावे निष्कं स्यात्तद्वर्द्धं पादमेव वा इति ।

मूल्यदानाशक्तौ तावन्त उपवासा अत्राप्यशक्तावयुतगायत्री-
जपः । इति कृच्छ्रप्रत्यान्नायः ।

तथाच पराशरः ।

कृच्छ्रोऽयुतञ्च गायत्र्या उपवासस्तथैव च ।

धेनुप्रदानं विप्रस्य‡ सममेतच्चतुष्टयम् ॥ इति ।

षट्त्रिंशन्मते ।

* पयस्विनीमिति यन्यान्तरौयः पाठः । † तन्मूल्यं वा इति मिताचर्यायां पाठः ।

‡ विप्रायेति पाठान्तरम् ।

कच्छीऽयुतञ्च गायत्र्या द्वादशब्रह्मभोजनम् ।

तिलहोमसहस्रञ्च सममेतच्चतुष्टयम् ॥ इति ।

धेनोर्निष्कस्तदर्द्धार्द्धं प्राणायामशतद्वयम् ।

तिलहोमसहस्रञ्च वेदाध्ययनमेव च ॥

वेदाध्ययनं संहितामात्रपारायणम् ।

विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च । इति ।

एते समानप्रत्यान्नायाः । महापातकेषु षष्ठ्यधिकं शतत्रयं
भवति । श्रक्त्याद्यपेक्षया द्विगुणत्रिगुणादिकं कल्पनीयम् ।
महापातकापेक्षया पादोनम् अतिदिष्टेषु तत्त्वमेषु अर्द्धं तत्र
त्रैवार्षिकप्राजापत्यविषयभूतेषूपपातकेषु पादः । त्रैमासिक-
प्रायश्चित्तविषयेषु उपपातकेषु सार्द्धसप्तप्राजापत्यानि मासिक-
विषये तु सार्द्धप्राजापत्यद्वयं चान्द्रायणापनोद्येषूपपातकेषु
प्राजापत्यत्रयम् ।

तथाच धर्मवृत्तौ ।

चान्द्रायणं सृगावेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च ।

मित्रविन्दापशुश्चैव कच्छत्रयमथापि वा ॥

तिलहोमायुतश्चैव पराकद्वयमेष च ।

गायत्र्या लक्षमेकन्तु समान्याहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

पिपीलिकामध्वादिचान्द्रायणासमर्थस्यानतिधनिनो धनद्वारा
प्रायश्चित्तं चिकीर्षतः प्राजापत्यप्रत्यान्नाया अष्टौ भवन्ति ।

तथाच चतुर्विंशतिमते ।

अष्टौ चान्द्रायणे देया प्रत्यान्नायविधौ सदेति ।

प्रत्यान्वायाधिकात्पूर्वोक्तविषयता कल्पते ॥

मासातिकृच्छ्रविषयभूतोपपातकेषु सार्धसप्तप्राजापत्यानि
तथाच चतुर्विंशतिमते ।

प्राजापत्ये तु गामिकां दद्यात्सान्तपने इयम् ।

पराके तप्तातिकृच्छ्रे तिस्रस्त्रिस्त्रसु गास्तथा ॥

इति द्वादशदिनसाध्योऽतिकृच्छस्तस्य मासमाचरणे सार्धद्वय-
प्राजापत्याः कृच्छ्राः भवन्ति । एतच्चैकैकं यासमग्रीयादिति
मनूक्तातिकृच्छ्रे । याज्ञवल्क्योक्तपाणिपूरणावभोजनातिकृच्छ्रे
तु प्राजापत्यद्वयमेवातिकृच्छ्रस्थले प्राजापत्ये एकभक्तत्रयेऽपि
सायन्तनभोजनत्रयनिवृत्तावेकोपवासनिवृत्तिः* तथाहि एक-
स्मिन्दिवसे दिवा रात्रौ चेति द्विभोजनं तत्र भोजनत्रयनिवृत्तौ
सार्धोपवासः प्राप्तः यद्यपि तथापि दिनत्रयेऽपि कथञ्चि-
त्किञ्चिद्भुज्यते इत्येकोपवास एव परिकल्पनीयः एवं नक्तत्रयेष्व-
याचितत्रयेऽपि एवमुपवासत्रयं दिनत्रयं शुद्धोपवासः इति
षडुपवासाः प्राजापत्ये भवन्ति एवमन्यत्राप्यूहनीयम् । वृष-
भैकादशगोदानयुक्तत्रिरात्रोपवासात्मकगोवधव्रते तु सार्धैका-
दशप्राजापत्यकृच्छ्राः । पराकात्मकोपपातकव्रते प्राजापत्यत्रयं
सार्धं प्राजापत्यद्वयं मासं पयोव्रते ।

तथाच षट्त्रिंशन्मते ।

पराकृतमातिकृच्छ्रस्थाने कृच्छ्रत्रयश्चरेत् ।

सान्तपनस्य चाध्यर्द्धमशक्नो व्रतमाचरेत् ॥ इति ।

* निष्पत्तिरिति पाठान्तरम् ।

पराकायशक्तौ प्राजापत्यत्रयं सान्तपनाशक्तौ सार्धप्राजापत्य-
चरेदित्यर्थः । सर्वत्र शक्तायपेक्षया द्विगुणत्रिगुणादिकङ्कर्तव्यं
कल्पनीयम् ।

अथ तीर्थयात्रास्नानम् ।

तत्र समूलत्वप्रदर्शनार्थमादित्यपुराणोक्तं किञ्चिज्जिख्यते ।

पाण्डवे राज्यलाभाय दुरितोपशमाय च ।

श्रीकृष्ण नारद व्यास श्रीकण्ठेन्द्राजलोमशैः ॥

मार्कण्डेय पुलस्त्याज सप्तर्षिप्रमुखैस्तथा ।

द्वादश द्वादशाव्दानि कच्छान्यादाय भक्तितः* ॥

तीर्थान्यकुर्वन्नित्यादि आदिपुराणे श्रूयते । कथेति स्मृतिसङ्ग्रह-
स्मृत्यर्थसारादिभिरुक्तप्रकारोऽस्माभिरपि लिख्यते ।

तत्र सङ्कल्पपूर्वकं पङ्गां षष्टियोजनायतस्य† भागीरथ्यां
स्नानं षड्वद्वत्सममत्र एकैकस्य यात्रायोजनस्य द्वादश-
कच्छवृद्धिः कल्पनीया । षष्टियोजनागतस्य षड्वद्वत्वात्
दशयोजनागतस्याव्दप्रायश्चित्तं भवति । एवं तृतीयांशधिक
क्रोशादागतस्य भागीरथ्यां विंशच्चानेनैकः‡ कृच्छ्रो भवति ।
मध्ये चेत्पर्वतादिभिर्व्यवधानं भवति । पर्वताद्यभावे मार्गस्य

+ शक्तित इति कचित् पुलकै पाठः । † षष्टियोजनागतस्य इति कचित् पाठः ।

‡ विंशच्चानेन इति पाठान्तरम् ।

दुर्गमत्वे च योजनागतस्य शक्तस्य गङ्गास्नानमेकः कृच्छ्रोभवति ।
 असक्तस्य अर्धयोजनादागतस्य शक्तस्यापि मार्गस्य दुर्गत्वे च अर्ध-
 योजनादागतस्य त्वेवं कल्पनीयं पूर्वं सप्तमाहका राक्षसभयाक-
 द्योजाताः । याते च भये पुनर्देवता अभूवंस्ततो नद्यः शुष्काः
 तेषु स्थानेषु भागीरथी समागता भवेत्तासु विष्णुगङ्गादिसप्त-
 माहकानामासु* गङ्गासु स्नानं षष्टियोजनागतस्य षड्दशकृच्छ-
 तुल्यम् । प्रयागे वाराणस्यां गङ्गादारे गङ्गासागरसङ्गमे च द्वि-
 गुणम् । यमुनायां विंशतियोजनागतस्य स्नानं द्वादशकृच्छ्रसमम् ।
 मथुरायां द्विगुणं सरस्वत्यां चत्वारिंशद्योजनागतस्य चतुरदशसमं
 प्रभासे हारवत्याञ्च द्विगुणम् । यमुनासरस्वत्योर्यात्रा योजनद्वयो-
 पादकच्छहविः क्वाससु पूर्वरीत्या प्रकल्प्यः । † दृशदती शतद्रु-
 विपाशा वितस्ता इरावती मरुहदा मधुमती पयस्विनी घृतवती-
 त्यादिदेवनदीषु स्नानं त्रिंशत्कृच्छ्रसमं पञ्चदशयोजनादागतस्य
 चन्द्रभागा वेत्तवती सरयू गोमती देविका कौशिकी नित्यजला
 मन्दाकिनी सहस्रवक्त्रा‡ पौनःपूर्वा पूर्णपुण्या बाहुदा गण्डकी
 वारुण्यादिदेवनदीषु स्नानं पञ्चदशयोजनादागतस्य पञ्चदश-
 कृच्छ्रसमम् । एतासु महानदीषु धरस्सरसङ्गमे योजनागतस्य
 कृच्छ्रत्रयं फलम् । समुद्रागतनदी महानदीति पूर्वोक्त-
 देवनदीनां सङ्गमे योजनागतस्य षट्कृच्छ्रफलमनुक्तस्थले यात्रा

* विष्णुगङ्गादिसप्तमाहकानामस्त्विति पाठान्तरम् । † कल्पनीय इति पाठान्तरम् ।

‡ सिद्धवक्त्रेति पाठान्तरम् ।

योजनसंख्या विज्ञेया महानदेषु महानद्यर्धफलम् । शोण-
महानदेषु गङ्गार्धफलं गोदा महानदी सेतुरामेश्वरं पद्मनाभं
श्रीरङ्गं पुरुषोत्तमं कुरुक्षेत्रं नैमिषं वदरिकाश्रमं पुष्पारण्यं
केदारं श्रीशैलं महालयं रुद्रकोटिं पुष्करं नर्मदां अम्नातकेश्वरं
कुजाङ्गं प्रभासं कोकामुखं विजयेशं पुरीन्द्रं पञ्चनदं गोकर्णं
मथुरामयोध्यां हारवतीं गयां काशीं शालग्रामं शशलग्राम-
मित्यादि मुक्तिक्षेत्राणि संसेव्य गङ्गासमं फलं लभते । चतु-
र्विंशतियोजनागतस्य नर्मदायां स्नानं चतुर्विंशतिकच्छफलं
कुजिकासङ्गमे द्विगुणं शुकतीर्थे चतुर्गुणम् । अष्टयोजनागतस्य
तस्यामष्टकृच्छफलम् । तथा पयोण्यामपि अत्र सङ्गमे* नदेषु
नद्यर्धफलं द्विगुणं षष्टियोजनागतस्य गोदावत्यां त्र्यष्टकच्छसमं
त्रिंशद्योजनागतस्य एकादशतीर्थेषु प्रतिलोमानुलोमस्नानं
षष्टिकच्छसमं वज्रुकापसङ्गमे† द्विगुणं सप्तगोदावरे भीमेश्वरे
त्रिगुणं कुशतर्पणवज्रुकायां‡ हादशयोजनागतस्य हादशकच्छ-
समं प्रणीतायामष्टयोजनागतस्याष्टकच्छफलं पूर्णायां तदर्धं
क्षणवेलायां योजनसंख्यया कच्छसंख्या तथा तुङ्गभद्रायामपि
पद्मासङ्गमे द्विगुणं हरिहरे त्रिगुणं भीमरथायामपि योजन-
संख्यया कच्छसंख्या ककुत्स्तीसङ्गमे योजनागतस्य पञ्चदश-

* गङ्गासङ्गमे द्विगुणमिति कचित् पाठः । † वज्रुलासङ्गमे मूलपुराणे दृश्यते ।
जम्बरासङ्गमे कचित् पाठः कचिच्च पञ्चरासङ्गमे इति पाठः । ‡ जम्बरायामिति
पाठान्तरम् ।

कृच्छ्रफलं मलापहारिण्यां योजनसंख्यया कृच्छ्रसंख्या तथा
 निवृत्त्यामपि गोदावर्यां यात्रायोजनवृद्धौ पादकृच्छ्रवृद्धिः ।
 सिंहे गुरौ सर्वत्र जाङ्गवीसमाः कन्यास्ये गुरौ कृष्णवेण्यां*
 सर्वत्र जाङ्गव्यङ्गं तुङ्गभद्रायां तुलास्ये रवौ कर्कटस्ये वा गङ्गाङ्गं
 कृष्णवेण्यां मलापहारिणीसङ्गमे त्रिंशद्योजनागतस्य त्रिंश-
 त्कृच्छ्रसमं भागीरथीसङ्गमे† द्विगुणं तुङ्गभद्रासङ्गमे त्रिगुणं
 निवृत्तिसङ्गमे चतुर्गुणं ब्रह्मेश्वरे पञ्चगुणम् । मल्लिकार्जुन-
 समीपे पातालगङ्गायां पद्मं कावेर्यां महानद्यां दशयोजना-
 गतस्य पञ्चदशकृच्छ्रफलम् । द्वादशयोजनागतस्य द्वादशकृच्छ्रफलं
 ताम्रपर्णी कीर्त्तिमाला पयस्विनीषु सद्माद्रिपादोद्भूता नद्यो
 योजनविच्छिन्नप्रवाहरूपाश्च दैर्घ्यानुसारेण योजनागतस्यैकद्वि-
 त्रिकृच्छ्रफलप्रदाः । विन्ध्यश्रीशैलोद्भवा द्विगुणाः हिमाचलो-
 द्भूतास्त्रिगुणाः । स्मृतिपुराणादिषु यथाकथञ्चिदनुक्तकुल्या
 योजनागतस्यैकद्वित्रिकृच्छ्रफलप्रदाः । अल्पनद्यः कृच्छ्रफल-
 प्रदाः । नद्यः द्विकृच्छ्रफलप्रदाः । महानद्यः कृच्छ्रत्रयफलप्रदाः ।
 एकयोजनगादिषड्योजनगान्ताः स्रवन्त्यः कुल्याः ततो द्वाद-
 शयोजनागान्ताः अल्पनद्यश्चतुर्विंशतियोजनगान्ताः नद्यश्चतु-
 र्विंशतियोजनाधिकगा महानद्यः समुद्रगाश्च यत्र महानदीति
 व्यपदेशस्ताश्च महानद्य उपवाससहितं महानदीस्नानं योजन-

* कृष्णवेण्यामिति कचित् पाठः । कचिच्च वेलायामिति पाठः । † भीमरथीसङ्गमे
 कचित् पाठः ।

दर्व्यागपि कच्छसमं कुक्षितनान्गो नद्यः पापनदाश्च वर्जिताः।
उपवाससहितं महानदीस्नानं पञ्चदशकच्छफलमसिद्धदेवता-
समीपे द्विगुणं तत्र स्नात्वा देवतादर्शने तु त्रिगुणं विन्ध्यदेशी-
यानां सेतुबन्धरामेश्वरे जाङ्गव्यास्त्रिगुणफलम् । तथैव जाङ्गवी-
केदारयोरपि दक्षिणदेशीयानां जाङ्गव्याः षड्गुणं गङ्गादेशीयानां
सेतुबन्धरामेश्वरे षड्गुणं सर्वत्र भाषामेदपर्वतादिभिर्व्यवधाने
मार्गस्य दुर्गत्वे च उक्तयोजनसंख्यातो योजनसंख्याङ्गासेन
कच्छादिफलानि कल्पयानि प्रयासाधिक्यात्सर्वत्र वैष्णव माहे-
श्वर सौर शक्तियपीठेषु दर्शनेन योजनसंख्यया कच्छसंख्या
प्रख्यातेषु द्विगुणम् । तीर्थतीरस्थितस्यापि योजनपरिमितात्प्र-
देशादागमनमन्तरेणापि विधिवत्स्नात्वा धौतं वासः परिधाय
शिरोरुहेषु चार्द्रेषु सत्सु पुनः स्नातव्यम् । एवं द्वादशभिः
स्नानैरेकः कच्छो भवति । परान्नगन्ता* षोडशांशफलं प्रसङ्ग-
गन्तार्थफलं लभते अनुसङ्गेन तीर्थं प्राप्य स्नानफलं लभते न
यात्राफलं पितृ पितामह भ्रातृ मातामह मातुल श्वशुर
श्यालक पोषकान्नदगुर्वाचार्योपाध्यायार्थं तेषां परन्त्यर्थं मातृ-
स्वसृ पितृस्वसृसप्तर्ष्यश्च स्नात्वा स्वयमष्टमांशं लभते साक्षात्पित्रोः
कुर्वन् मुत्तश्चतुर्थांशं लभते ।

दम्पती च सपत्नी च मिथोऽर्चं लभते फलम् ।

देवलः ।

अभिसङ्गम्य तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 प्रमुच्यन्ते नरः पापाद्वाङ्मणा ये तपस्विनः ॥
 सर्वाः समुद्रगाः पुण्याः सर्वे पुण्या नगोत्तमाः ।
 सर्वमायतनं पुण्यं सर्वं पुण्या वनाश्रयाः ॥ इति ।

अथ सामान्येन पापनिष्कृतिहतेवः ।

तत्र गौतमबोधायनी ।

तस्य निष्कृत्यमाणानि* जपस्तपो होम उपवासो दानमुप-
 निषदो वेदान्ता सर्वच्छन्दः सुसंहिता मधून्धमर्षण-
 मथर्वशिरो† रुद्राः पुरुषसूक्तं राजनरोहिणेऽङ्गं सामनी
 वृहद्रथन्तरं पुरुषगतिः महानाञ्चो महावैराजं महा-
 दिवा कीर्त्यं ज्येष्ठसाम्नामन्यतमदह्निः पथमानं कुशा-
 ण्डानि पावमान्यः सावित्री चेति पावनानि पथोव्रतता
 शाकफलभक्षता प्रसृतयावक्को हिरण्यप्राशनं घृतप्राशनं
 सोमपानमिति मेध्यानि । सर्वे शिलोच्चयाः सर्वाः
 स्रवन्थो ऋदाः पुण्यास्तथा तीर्थान्याग्निनिवासा गोमं
 परिस्कन्दा इति देशाः ब्रह्मचर्यं सत्यवचनं सवनेषूद्-
 कोपस्पर्शनमार्द्रवस्त्रता अधःशायिता अनाशक इति
 तपांसि हिरण्यं गौर्व्वसोऽश्वो भूमिस्तिलाघृतमक्व-

* निःकृत्यमाणानि इति मूलगौतमसंहितायां पाठः । † अथर्व्वसिंह इति कश्चित् पाठः ।

‡ निर्व्वरणहेतुरस्येव इति कश्चित् पाठः ।

मिति देयानि । संवत्सरः षण्मासाश्चत्वारस्तयोद्वावेक-
चतुर्विंशत्यहोद्वादशाहः षडहस्त्राहोऽहोरात्र इति कालाः
एतान्यैवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन् गुरुषु गुरुणि
लघुषु लघूनि कच्छाति कच्छं चान्द्रायणमिति सर्वंप्राय-
श्चित्तमिति ।

अस्यार्थस्तस्य पापस्य निष्क्रयमाणानि*संशोधनकारणानि जपा-
दीनामन्यतमस्यापि पापनिर्हरणहेतुत्वमस्येव प्रत्येकसमस्तत्वेन
निर्देशात् रहस्यब्राह्मणान्युपनिषदः बृहदारण्यकादयो वेदान्ता
उपनिषत्वेऽपि बृहदारण्यकादीनां पृथगुपादानमाधिक्य-
द्योतनार्थं सर्वशाखासु पदक्रमरहिता मन्त्रग्रन्थाः सर्वच्छन्दः
संहिता मधुवाता† इत्यादीनि यजुषि मधूनि ऋतञ्च सत्यञ्च
इति सूक्तमधमर्षणं‡ अथर्वशिखरः अथर्ववेकदेशः प्रसिद्धः नमस्ते
रुद्रमन्यवे इत्यध्यायो रुद्राः§ सहस्रशीर्षेत्यध्यायः पुरुष-

* निष्क्रयणानि इति मूलगीतमसंहितायां पाठः ।

† मधु वाता ऋतायते मधु चरति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्वीषधीः । २७ ।

मधु नक्तसुतोषसी मधुमत्पायिर्वं रजः । मधु द्यौरसु नः पिता । २८ ।

मधुमात्रो वनस्यतिर्मधुमान् असु सूर्यः माध्वीर्गावी भवन्तु नः । २९ ।

‡ श्रीं ऋतञ्च सत्यञ्चाभीजातपत्नीऽध्यजायत ततो रात्रिरजायत ततः समुद्रोऽर्षवः
समुद्रादर्षवादधिसंवत्सरीऽजायत अहीरावाणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी सूर्याचन्द्र-
मसौ धाता यथापूर्वमकल्पयद्विषञ्च पृथिवीं चान्तरीक्षमथी स्वः ।

§ नमस्ते रुद्र मन्त्रव उच्यते त्व इषवे नमः । बाहुभ्यामुत ते नमः । १ ।

या ते रुद्र शिवा तनूरुषीरा पापकाशिनौ ।

तया नस्तन्वा श्रुतमया गिरिश्लाभिषाकशीहि । २ ।

शामिषु गिरिशत हस्ते विभर्षस्तवे ।

श्रिवां गिरिष तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् । १ ।

श्रिवेन वचसा त्वं गिरिशास्त्रा वदामसि ।

येथा नः सर्वमिच्छगदयस्त्रं सुमना भसत् । ४ ।

अथ्यवीचदधिवक्ता प्रथमी दैव्यी भिषक् ।

अर्होऽयं सर्वान्जन्मयन्सर्वांश्च यातुषान्योऽधराचीः परासुव । १ ।

असौ यस्तामोऽभरण उत बभूवुः सुमङ्गलः ।

ये चेनं रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशोऽवैषां हेड ईमहे । ६ ।

असौ योऽवसर्पति नीलयीवी विलोहितः ।

उतैनं गोपा अट्टयन्नदाहार्यः स दृष्टो मृडयति नः । ७ ।

नमोऽस्तु नीलयीवाय सहस्राक्षाय मीदुषे ।

अदी येऽभस्य सत्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः । ८ ।

अमुञ्च धन्वन्तसुभयोरान्वीर्याम् ।

वाच ते हस्ते इषवः परा ता भगवी वप । ९ ।

विव्यं धनुः कपर्दिनी विशल्यी वाणवान् २॥ उत ।

अनेश्वरस्य या इषव आभुरस्य निषङ्गधिः । १० ।

या ते हेतिर्मीदुष्टम हस्ते बभूव ते धनुः ।

तवास्मान्विश्रतस्त्वम यस्माया परिभुज ॥ ११ ।

परिते धन्वनी हेतिरस्मान्वृणक्तु विश्रतः ।

अथो य इधुधिलवारोऽभस्त्रिभिर्दिक्षु तम् ॥ १२ ।

अवतत्य धनुर्दं सहस्राक्ष शतेषुधे ।

निशीर्यं शल्यानां मुख्या श्रिवी नः सुमना भव । १३ ।

नमस्तं आयुषावानातताय धृणवे ।

उभाभ्यास्तु ते नमी बाहुभ्यां तव धन्वने । १४ ।

मा नो मङ्गलस्तु मा नोऽभर्षकं मा न उच्चलस्तु मा न उच्चितम् ।

मा नो वधीः पितरं मीत मातरं मा नः प्रियास्तनो रुद्र रौरिषः । १५ ।

मा नक्षीके तनये मा न आयुषि मा नो गीषु मा नोऽप्यश्वेषु रौरिषः ।

मा नो वीरान् रुद्र भामिनी वधौर्द्विषन्तः सदसिक्ता इवामहे । १६ ।

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशश्च पतये नमो नमो वचेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां
पतये नमो नमः शशिञ्जराय त्विषीमते पथीनां पतये नमो नमो हरिकेशायोपवीतिने
पुष्टानां पतये नमः । १७ ।

नमो बभ्रुशाय व्याधिनेऽन्नानां पतये नमो नमो भवस्य ह्यै जगतां पतये नमो नमो
बद्रायाततायिने सेवाणां पतये नमो नमः सूतायाहृत्यै वनानां पतये नमः । १८ ।

नमो रोहिताय स्थपतये वचाणां पतये नमो नमो भुवन्तये वरिवस्ततायीषधीनां
पतये नमो नमो मन्त्रिणे काणियाय कक्षाणां पतये नमो नमो उच्चैर्घोषायाकन्दयते पत्नीनां
पतये नमः । १९ ।

नमः क्रूरस्त्रायतया धावते सत्वानां पतये नमो नमः सद्यमानाय निर्वाधिनेऽन्वाध्या-
धिनीनां पतये नमो नमो निषङ्गिणे ककुभाय सेनानां पतये नमो नमो निषेरवे परिचरा-
धारणानां पतये नमः । २० ।

नमो वसते परिवसते सायूनां पतये नमो नमो निषङ्गिण्यऽहधुमिमते तस्कराणां पतये
नमो नमः सूतायिभ्यो जिघांसहारी सुष्मतां पतये नमो नमोऽसमिहारी नक्तां चरहारी विज-
नानां पतये नमः । २१ ।

नम उच्चैर्धिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमो नम इषुमहारी धन्वायिभ्यश्च वो नमो
नम आतम्नानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमो नम आयच्छहारीऽस्यहाराश्च वो नमः । २२ ।

नमो विस्तजहारी विध्यहाराश्च वो नमो नमः स्वपहारी जायहाराश्च वो नमो नमः शयानेभ्य-
श्चासीनेभ्यश्च वो नमो नमस्तिष्ठहारी धावहाराश्च वो नमः । २३ ।

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो नमोऽन्वेभ्योऽन्नपतिभ्यश्च वो नमो नम आभ्याः
ङ्गिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमो नम उगशाभ्यजृङ्गतीभ्यश्च वो नमः । २४ ।

नमो गणेश्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमो नमो गृत्सेभ्यो
गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः । २५ ।

नमः सेनाभ्यः सेनानीभ्यश्च वो नमो नमो रथिभ्योऽश्वरथिभ्यश्च वो नमो नमः चतुर्भ्यः
संघर्षीभ्यश्च वो नमो नमो मङ्गहारीर्भकेभ्यश्च वो नमः । २६ ।

नमस्तन्मयो रथकारिभ्यश्च नमो नमः कुलादिभ्यः कर्मादिभ्यश्च नमो नमो निषादिभ्यः
पुष्टिदिभ्यश्च नमो नमः ननिभ्यो ह्यगुभ्यश्च नमः । २७ ।

नमः नभ्यः नपतिभ्यश्च नमो नमो भवाय च रुद्राय च नमः श्रवाय च पशुपतये च
नमो नीलशीवाय च श्रितिकण्ठाय च । २८ ।

नमः कपर्दिने च व्युत्केशाय च नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च नमो गिरिभ्याय च
शिपिविष्टाय च नमो मौदुष्टमाय चेषुमते च । २९ ।

नमो ऋक्षाय च वामनाय च नमो बृहते च वर्षीयसे च नमो ब्रह्माय च सव्ये च नमो-
इश्वराय च प्रथमाय च । ३० ।

नम आशवे चाजिराय च नमः शीघ्रपाय च शीघ्राय च नम ऊर्ध्वाय चावस्थानाय च
नादियाय च द्वीप्याय च । ३१ ।

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय चाप्रगल्भाय
च नमो जघन्याय च बुध्न्याय च । ३२ ।

नमः सोम्याय च प्रतिसर्पाय च नमो याम्याय च ज्येष्ठ्याय च नमः झीक्याय चावसान्याय
च नम उर्वर्याय च खल्याय च । ३३ ।

नमो वन्याय च कट्याय च नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च नम आशुषेणाय चाशुरथाय
च नमः शूराय चावभेदिने च । ३४ ।

नमो विक्रिने च कवचिने च नमो वर्मिणे च वरुधिने च नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय
च नमो दुन्दुभ्याय चाहननाय च । ३५ ।

नमो धृष्टवे च प्रवृष्टाय च नमो निषङ्गिणे चेषुमते च नमस्तौक्ष्ण्ये चायुधिने च
नमः स्त्रायुधाय च सुधन्वने च । ३६ ।

नम सुत्याय च पथ्याय च नमः काक्याय च नीप्याय च नमः कुल्याय च सरस्वाय च
नमो नादियाय च वैश्रन्ताय च । ३७ ।

नमः क्रूपाय चावध्याय च नमो वीष्प्राय चातप्याय च नमो मेष्प्याय च विद्युत्पाय च
नमो वर्याय चावर्ष्याय च । ३८ ।

नमो वात्याय च रेभ्राय च नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च नमः सीमाय च रुद्राय च
नमस्तासाय चाक्ष्णाय च । ३९ ।

नमः शङ्खवे च पद्मपतये च नम उषाय च भीमाय च नम अश्वेवधाय च दूरिवधाय च
नमो हस्ते च हनीयसे च नमो ववेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय । ४० ।

नमः शश्ववाय च मयोभवाय च नमः शङ्कराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च
शिवतराय च । ४१ ।

नमः पार्याय चावार्याय च नमः प्रतरणाय चीतरणाय च नमस्तीर्थाय च कूल्याय च
नमः शथाय च फेन्याय च । ४२ ।

नमः सिकत्याय च प्रवाद्याय च नमः किंशिलाय च जयणाय च नमः कपर्दिने च
पुलकये च नम हरिण्याय च प्रपण्याय च । ४३ ।

नमो ब्रज्याय च गीष्ठाय च नमस्तत्प्राय च मेघाय च नमो हृदय्याय च निवेधाय च
नमः काव्याय च गङ्गरेष्टाय च । ४४ ।

नमः शुक्लाय च हरियाय च नमः पांश्व्याय च रजसाय च नमो लीप्याय च
चीलीप्याय च नम कर्त्याय च सूर्याय च । ४५ ।

नमः पर्णाय च पर्णशदाय च नम उद्गरमाणाय कामिघ्नते च नम आखिदते च प्रखि-
दते च नम इषुक्तङ्गो धनुष्कङ्गश्च वो नमो नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो
विचिन्वत्केभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो नम आनिर्हतेभ्यः । ४६ ।

द्रापेऽश्वसस्यते दरिद्र नीललोहित ।

आसां प्रजानामेषां पशूनां माभेर्मा रोद्धी च नः किञ्च नाममत् । ४७ ।

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने जयवीराय प्रभरामहे मतीः ।

यथा शमसहिपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामेऽश्वस्त्रिजनातुरम् । ४८ ।

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाङ्गा भेषजी ।

शिवा रुतस्य भेषजी तथा नो खड्ग जीवसे । ४९ ।

परि नो रुद्रस्य हृतिर्बन्धुः परि लेषस्य दुर्मतिरव्याधीः ।

अव स्थिरा मघवद्गतास्तुष्व मीढस्तीकाय तनयाय खड्ग । ५० ।

मीढुष्टम शिवतम शिवा नः सुमना भव ।

धरमे वृक्षेऽन्धायुधं निधाय कृत्तिं वसान आचर पिनाकं विभदागङ्गि । ५१ ।

सूक्तं* राजनरोहिणे सामनी इन्द्रं नरोनेमधिता हिरण्याय

विकिरिद्र विलोहित नमसोऽश्वसु भगवः ।

यासो सहस्रं हेतयोऽन्यमखिन्नवपनु ताः । ५१ ।

सहस्राणि सहस्रशो बाह्वीसव हेतयः ।

तासामीशानो भगवः पराचीना मुखा ऊधि । ५२ ।

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।

तेषां सहस्रशो जनेऽव धन्वानि तन्मसि । ५३ ।

अखिन्नहृत्पर्यवेऽन्तरिक्षे भवा अधि । तेषां स० । ५५ ।

नीलयीवाः श्रितिकण्ठा दिवं रुद्रा उपश्रिताः । तेषां स० । ५६ ।

नीलयीवाः श्रितिकण्ठाः श्रव्या अधः क्षमाचराः । तेषां स० । ५७ ।

ये ठक्षेषु शशिश्वरा नीलयीवा विलोहिताः । तेषां स० । ५८ ।

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः । तेषां स० । ५९ ।

ये पथां पथि रक्षस ऐलहदा आयुयुधः । तेषां स० । ६० ।

ये तीर्थानि प्रचरन्ति स्रुताक्षता निषङ्गिणः । तेषां स० । ६१ ।

येऽग्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिवती जनान् । तेषां स० । ६२ ।

य एतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे । तेषां स० । ६३ ।

नमोऽसु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षामिषवः । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीची-
र्दशोदीचीर्दशोर्धाः । तेभ्यो नमोऽश्वसु ते नोऽश्ववन्तु ते नो सृष्टयन्तु ते यं विधी यश्च नो
हेति तमेषां जग्मे दशः । ६४ ।

नमोऽसु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वात इषवः । तेभ्यो दश—दशः । ६५ ।

नमोऽसु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्नमिषवः । तेभ्यो दश—दशः । ६६ ।

* सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं सर्वतः सृत्वा प्रत्यतिष्ठद्वाङ्मुलम् । १ ।

पुरुष एवेदं सर्वं यज्ज्ञतं यश्च भाव्यम् ।

उताष्टतलस्त्रेशानी यदग्नेनातिरोहति । २ ।

एतावानस्य महिमाती व्यायाश्च पूरुषः ।
 पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि । ३ ।
 त्रिपादूर्ध्वं उदैत्युरुषः पादोऽस्येष्टाभवत्युगः ।
 ततो विश्वप् व्यक्रामत्साग्रनागशनेऽश्वभिः । ४ ।
 ततो विराडजायत विराजोऽश्वधि पूरुषः ।
 स जातोऽश्वत्थरिष्यत पञ्चाङ्गमिमघो पुरः । ५ ।
 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भृतं पृषदाव्यम् ।
 पञ्चसंशक्ते वायव्यानारण्या वाम्याश्च ये । ६ ।
 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
 छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत । ७ ।
 तस्मादश्वा अजायन्त ये के चीमयादतः ।
 गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः । ८ ।
 ते यज्ञं वह्निषि प्रीक्षन् पुरुषः जातमग्रतः ।
 तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये । ९ ।
 यत्युरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
 सुखं किमस्यासीत्किं बाहू किमूरु पादाऽउच्यते । १० ।
 ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।
 ऊरू तदस्य यवैश्वर्यः पद्भ्यां शूद्रोऽथ जायत । ११ ।
 चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्योऽअजायत ।
 श्रीवाहायुश्च प्राणश्च सुखादग्निरजायत । १२ ।
 नाभ्याम् आसीदन्तरिक्षं शीर्षो द्यौः समवर्चत ।
 पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रीवात्तथा लोकाः । १३ । अथ कल्पयन् । १४ ।
 यत्युरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।
 वसन्तोऽस्यासीदाज्यं शीघ्रं रश्मः शरद्भविः । १५ ।
 सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
 देवा यद्यज्ञं तन्वाना अवाधन् पुरुषं पयम् । १६ ।

इत्यस्यामृचि गीयेते* । वृहद्रथन्तरे त्वामिद्विहवामहे अभि त्वा

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि चर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः । १६ ।

अद्भ्यः सन्भृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्माणः समवर्त्तताये ।

तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमये । १७

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

समेव विदित्वातिमृणुमेति नाम्यः पत्या विद्यतेऽयमाय । १८ ।

प्रजापतिश्चरति गर्भेऽश्वत्तरजायमानो बहुधा विजायते ।

तस्य धीनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन् तस्यर्भुवनानि विश्वा । १९ ।

यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरीक्षितः ।

पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मणे । २० ।

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अवे तदद्भुवन् ।

यस्मैवं ब्राह्मणी विद्यात्तस्य देवा असन्वये । २१ ।

श्रीश्च ते लज्जीश्च पत्न्यावह्नोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यासन् ।

इत्यग्निषाणामुं सऽऽरुषाच्च सर्व्वेस्त्रीकं सऽऽरुषाण । २२ ।

* बहुषु पुस्तकेषु हिरण्याय इति पाठो दृश्यते परन्तु सामवेदे आरुष्यगाने चतुर्थ-
प्रपाठके हिरण्याय इत्यत्र हवन्ते इति दृश्यते यथा—

राजन्	साम	यथा—	हम् । ३ ।	ह्री । १ ।	हृत् । ३ ।	ओहा । ३ ।	ओहीह । २ ।
३२२२	२१	२१	२२३४५	१२२१	१३२२		
ओहीह ।	इन्द्रं	नरी ।	नेश्मधि ।	ताहवन्ताह । ३ ।	वथीवृहत् । ३ ।	विभाटये	
१२२	२१२	२१	२३४५	२१२	१		
विधक्षणे । ३ ।	यत्पारियाः ।	युनज ।	ताहधियताः ।	सत्यमीजः । ३ ।	रजः		
२२१२	२१	२३४५	२१२	२१२	२१२		
सुवः । ३ ।	शरीरुषा ।	ताश्चव ।	सचकामाह । ३ ।	भद्रश्चुषा । २ ।	भद्रश्चुषि ।		
१२	१२	२२१२	२१२	२२३४५	२१		
चयूर्ज ।	इषयूर्ज । २ ।	आमीमताह ।	ब्रजिभ ।	आनुवन्ताः । ३ ।	वृहदयः । ३ ।		

विभ्राट् वृहत् पिबतु सौम्यम् मध्वित्यस्यां गीतं साममहा-
दिवा कीर्त्यम्* आन्यदीहाख्यानि सामानि† ज्येष्ठसान्ना-

* विभ्राट् वृहत् पिबतु सौम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपताववि तम् ।

वातज्जुती योऽभिरक्षतिक्षमा प्रजाः पिपर्ति बहुधा विराजति ॥

† अपिर्वैश्वानरीऽनुष्टुप् सीमः, गर्गाचिराचस्य

प्रथमेऽङ्गि आर्भवे विनियोगः ।

१ २ १ २ ५ १ २ ३ १ २ ५
ओहम् प्रमुत्वानारम् । यश्चत्वारश्चसा । मार्त्तानवारम् । षट्पञ्चाश्चसा ।

१ २ ३ २ ५ १ २ ३ २ ५ १ २ ३
अपञ्चानारम् । अर्वाधार्श्चसाम् । हतामखारम् । नवगार्श्चसा ॥ आभामिरारम् ।

३ २ ३ ५ १ ३ ३ २ ५ १ २ ३ ३ ५
ले अष्टारश्चसा । भुजगपूरम् । चण्डगार्श्चसी । सरीज्जारीम् । नर्यागार्श्चसाम् ।

१ २ ३ २ ५ १ २ ३ ३ २ ५ १ ३ ३ ३
वरीनयोम् । निमासाश्चसाम् ॥ सवौरीदार्श्चसाधार्श्चसा । वियस्तारम् । भरीदा-

५ १ ३ २ ३ ५ १ २ ३ ३ ५ ३ ३ ५
श्चसाम् । हविः प्रवारम् । वेष्टव्यार्श्चसा । वेधानयोम् । निमासाश्चसाम् ।

२ १ २

ए ३ । अतम् ॥ ४

ईनिधनमाज्यदीहम् ।

अपिर्वैश्वानरस्त्रिष्टुप् सीमः, द्वितीयेऽङ्गि मध्यन्दिनाज्यम् ।

२ १ २ २ ३ ५ २ १ २ २ १ २ ३ ४ ५
अयम् सीमाः । इन्द्र तुभ्यम् मुन्वायि । तुभ्यम्वा । ताश्चिनुवम् । असत्पाहो ।

२ १ २ ३ २ २ ५ २ १ २ १ २ ३ ४ ५
तुभ्यम् हयाम् । चक्रम् । त्वं वष्टवायि । इन्द्रव्यदा । याश्चिनुजि । याय सीमाम् ।

१ १ २ २ २ ३ ४ ५ २ १ २ १ २ ३ ४ ५ २ १ २
सईरयो । नमुरि । षाड्यजी । मङ्गः पुङ्ग । नीश्सात । यायि वसूनी । आर्दो विन्वा ।

२ १ २ ३ ४ ५ २ १ २ २ २ २ ४ ५ २ १ २ २ १ २
नहुषि । यानि जाता । सुवर्षा ताः । वनज । भानवन्ता ॥ शुभीशाङ्गी । नसाङ्ग-

मन्थतमं उपस्यै गायते स्तोत्रं वह्निः पवमानं* यद्देवा देव-
हेलन मित्वादीनि यजंषि कुष्माण्डानि† । स्वादिष्टयाम-
दिष्टयेत्यादि ऋचः पावमान्यः‡ गोमयमध्यस्थित यवसाधिता

२१४५ २१ २ १ २२३४५ २२ १२ २ १ २३४५
पवस्वा । अनभिशा । सा३ दिवि । या यथावोट् । आपो नमा । चूस्सुम । तिर्भवानाः ।
२१२ २१२ २२३४५
सहस्रासाः । प्रतना । षाङ्गनयज्ञाः । ई२३४५ ॥ ५

त्रिषिधनमाज्यदीहम् ।

अग्निर्वैश्वानरस्त्रिष्टुप् सोमः तृतीयेऽह्न्यार्भवायम् ।

२१२२ २ १ २३४५ २१ २ १ २२३४५
तिस्त्री वाचाः । ई२२य । ति प्रवङ्गीः । ऋतस्य धायि । तौ३म्बुज । नो मनोषाम् ।
२२ १२ २ १ २३४५ २२१ २ १ २२३४५
गावी यन्तायि । गो३पतिम् । पृच्छमानाः । सोमं यतायि । मतयः । वावशानाः ।
२२१२ २ १ २२३४५ २२१ २ १ २३४५
सोमज्ञावी । धे२नवः । वावशानाः । सोमं विप्राः । मतिभिः । पृच्छमानाः ।
२२१ २१२ २२३४५ २२१२ २ १ २३४५
सोमः सुताः । ऋच्यते । पूयमानाः । सोमि अर्काः । त्रिष्टुभः । साम्नवन्तायि ।
२२१२ २ १ २३४५ २२१ २१२ २३४५
एवानः सो । मा३परि । विच्यमानाः । आपवस्वा । पू३यसा । नः सुवक्षी ।
२ १ २ २ १ २२३४५ २१२ २ १ २२३४५ ५२
इन्द्रमावायि । शा३म्बुह । तामदेना । वईया वा । चा३न्नन । या पुरन्धिम् । ए ।

१ ३ ११११
आज्यदीष्टा२३४५म् ॥ ६

* उपस्यै गायता नरः पवमानायेन्दवे । अभिदेवां २॥ ऽह्न्यचते ।

† यद्देवहेलनं इत्यादिमन्त्राः प्राङ्निर्दिष्टा (७४० पृष्ठे १३३ पंक्तौ) अतीत पुनर्लिख्यन्ते ।

‡ स्वादिष्टया मदिष्टया पवस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः ।

यवागूः प्रसृतपावकः गोष्ठप्रसिद्धं परिस्कन्दा गोव्रजनमार्गाः
सर्वप्रायश्चित्तं सर्वत्रादेशे अनादेशे च प्रायश्चित्तमित्यर्थः ।

विश्वामित्रः ।

उपपातकसंयुक्तास्ताम्नादिष्वेषु चैव हि ।
प्रकाशे च रहस्ये च अभिसम्बन्धपेक्षया ॥
शक्तिजातिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्बुद्धिकृतं लघु ।
अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा कल्प्यं सर्वं यथागमम् ॥
प्रकाश उक्तं यत्किञ्चिद्विशद्भागे रहस्यके ।
त्रिंशद्भागः षष्टिभागः कल्प्यो जातप्रायपेक्षया ॥

अथ परिषत् ।

तत्र धर्मविवृत्तौ ।

क्षत्रियो ह्यथ वैश्यो वा शूद्रो वै न कथञ्चन ।
प्रायश्चित्तविधानं हि कुर्वीतेति विदुर्बुधाः ॥
अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
सहस्रशतयुक्तानां पर्षत्त्वं नोपयुज्यते ॥
पातके च शतं पर्षत्सहस्रं महदादिषु ।
उपपातकेषु पञ्चाशत्स्वल्पेष्वल्पं तथाभवेत् ॥
बहुभिर्विद्विर्मिलित्वा विचार्य प्रायश्चित्तं विधेयम् इति ।
शतादिशब्दानां तात्पर्यार्थः ।
अतएव याज्ञवल्क्यः ।

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्तैविद्यमेव वा ।

साव्रतेयं सधर्मः स्यादेको वाध्यात्मवित्तमः ॥ इति ।

वेदधर्मशास्त्रज्ञाश्चत्वारो ब्राह्मणाः पर्षत् । ऋग्यजुःसामा-
त्मिकास्तिस्रो विद्यास्तत्समूहस्तैविद्यं तेन च तदध्येतारस्त्रयो
ब्राह्मणा लक्ष्यन्ते ते त्रयः पर्षदित्यर्थः अत्रापि धर्मशास्त्रज्ञत्व-
मनुवर्तते एवमुत्तरत्रापि आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रमध्या-
त्मम् ।

अङ्गिराः ।

चतुर्विद्यं कल्पनीयमङ्गविदधर्मपाठकः ।

त्रयश्चाश्रमिणो वृद्धाः पर्षदेषा दशावरा ॥

चतुर्णामपि वेदानां पारगा ये द्विजोत्तमाः ।

यथाक्रमं विनाप्यङ्गैश्चातुर्विद्यमिति स्मृतम् ॥

धर्मस्य पर्षदश्चैव प्रायश्चित्तक्रमस्य तु ।

त्रयाणां यः प्रमाणज्ञः स विकल्पी* भवेद्विजः ॥

शब्दे च्छन्दसि कल्पे च शिष्यायाञ्च सुनिश्चितः ।

ज्योतिषामयने चैव सनिरुक्ताङ्गविद्ववेत् ॥

वेदविद्याव्रतस्नातः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।

अनेकधर्मशास्त्रज्ञः प्रीच्यते धर्मपाठकः ॥

ब्रह्मचर्याश्रमादूर्ध्वं वृद्धा आश्रमिणस्तयः ।

वदेयुस्तस्य ते धर्मान् ये मया परिकीर्त्तिताः ॥

मनुस्तु ब्रह्मचर्यादीनां त्रयाणामाश्रमिणां परिषत्त्वमाह ।

त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की* नैरुक्तो धर्मपाठकः ।

त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं पर्षदेषा भवेदिति† ॥

हेतुकोऽनुमानज्ञः तर्कोऽप्यस्ति इति तर्की संशये सत्येकस्मिन्
कोटौ प्रामाणिकत्वारोपे कृते बाधकदर्शनात् प्रमाणेनात्र
भवितव्यमिति यः प्रत्ययः स तर्कः स च वेदशास्त्राविरोधी
ग्राह्यः ।

अथ पर्षदुपस्थानम् ।

मनुः ।

प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य देवात्पूर्वकृतेन वा ।

न संसर्गं ब्रजेत्तद्भिः प्रायश्चित्ते कृते द्विजः ॥

देवाद्देववशात् इहजन्मकृतपापेन पूर्वजन्मकृतेन क्षयकुनखि-
स्यावन्तत्वाद्यनुमितेन यथा कुनखी श्यावदन्तश्च कच्छ्रं द्वादश-
रात्रश्चेत् इति । वशिष्ठाद्युक्तप्रायश्चित्तं कुर्युः केवलं कुन-
खादिनिमित्तं न तु कुनखादिनिदानभूतस्पर्शस्तेयादिनिमित्तं
तथा क्षयित्वेऽपि रोगनिमित्तनिदानादिरूपप्रायश्चित्तमेव न
तु निदानभूतब्रह्महत्यादि प्रायश्चित्तम् । युक्तश्चेतत् चरम-
फलविनाशं हि कर्म रोगादीनि च चरमफलानि विवृतश्चेतत्
मिताक्षराटीकायां सुबोधिन्यां प्रायश्चित्ताध्याये

* तर्क इति कचित् पाठः । † दशावरति कचित् पाठः ।

अङ्गिराः ।

उपस्थितस्तु न्यायेन व्रतादेशनमर्हति ।
 कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ॥
 भुञ्जानो वर्द्धयेत्पापमसत्यं पार्षदब्रुवन् ।
 संशये न तु भोक्तव्यं यावत्कार्यस्य निष्कृतिः ॥
 प्रमादश्च न कर्त्तव्यो यथैवासंशये तथा ।
 कृत्वा पापं न गूह्यत गूह्यमानस्य वर्द्धते ॥
 बहुवा त्वल्पकं वापि कर्मविद्भ्यो निवेदयेत् ।
 प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने ङ्गीमान् सत्यपरायणः ॥
 मृदुरार्यवसम्पन्नः शुद्धिं याचेतमानवः ।
 स चेलं वाग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः ।
 क्षत्रियो वापि वैश्यो वा पर्षदं ह्युपतिष्ठते ॥

क्षत्रियाद्युपादानं प्रदर्शनार्थम् ।

उपस्थाय ततः शीघ्रमार्त्तिमान्धरणीं* व्रजेत् ।
 गात्रैश्च शिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत् ॥
 ततस्ते प्रणिपातेन दृष्ट्वा तं समुपस्थितम् ।
 वृद्धाः पृच्छन्ति किङ्कार्यमुपविश्याग्रतः स्थितम् ॥
 किन्ते कार्यं वदाम्नाभिः किं वा मृगयसे द्विज ।
 तत्त्वतो ब्रूहि तत्सर्वं सत्यं हि गतिरात्मनः ॥
 अस्माकश्चैव सर्वेषां सत्यमेव परं बलम् ।

* धरणी इति कचित् पाठः । ग्रन्थान्तरे तु धरणीं गत इति पाठः ।

यदि चेद्रक्षसे सत्त्वं नियतं प्राप्तासे शुभम् ॥

यद्यागतो ह्यसत्येन न त्वं शुद्ध्यसि कर्हिचित् ।

एवं सर्व्वमनुज्ञातः सर्व्वं ब्रूयादशेषतः ॥ इति ।

न भुञ्जीतानुपस्थित इति पर्षदमनुपस्थितः संशये पर्षदुप-
स्थातुः स्वगतपापसन्देहे कार्य्यस्य निष्कृतिः पापस्य निश्चयः
प्रमादश्च न कर्त्तव्यः पुनः पापं न कुर्यामित्यर्थः । अथवा दीर्घ-
कालसन्देहानुवृत्तौ हविष्यभोजनादिना शरीररक्षणमप्रमादः ।
स न कर्त्तव्यः यथैवासंशये पापस्य निश्चये देशान्तरादिव्यव-
हितेषु विचरत्सु उपस्थानात् प्राग्यथा हविष्यभोजनादिना-
शरीररक्षणं क्रियते तथा संशयस्थलेऽपीत्यर्थः । परिषदये
विख्यापनाच्च दक्षिणादानानन्तरं कुर्यादित्याह ।

पराशरः ।

पापं प्रक्षापयेत्पापी दत्त्वा धेनुं तथा वृषम् । इति ।

अत्र विशेषमाह विष्णुः ।

पादव्रते वस्तदानङ्गच्छार्त्तं तिलकाञ्चनम् ।

पादहीने तु गामेकां कच्छे गोमिथुनं ऋतम् ॥ इति ॥

अन्यैव दिशा शक्त्याद्यपेक्षया योज्यम्* ।

यत्तु वचनम् ।

विख्याप्य पापं वक्तृभ्यः किञ्चिद्दत्त्वा व्रतश्चरेत् । इति ।

तत्प्रकीर्णकविषयम् ।

अथ प्रायश्चित्तनिर्णयः ।

अङ्गिराः ।

तेषां निवेदिते कार्ये उत्साह्यी हि स कार्यवान् ।

तस्मिन्नुत्सारिते विप्रे ये यथा धर्मपाठकाः ॥

ते तथा तत्र जल्पेयुर्विमृशन्तः परस्परम् ।

धर्मशास्त्रेषु यच्चोक्तं यच्च सानुग्रहं भवेत् ॥

विमृश्य परिषत्सर्व्वं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।

यथाकालं यथादेशं यच्च कार्य्यान्तरं भवेत् ॥

पर्षदः सम्मतश्चैव कारिणश्च बलाबलम् ।

सर्व्वेषां निश्चितं यच्च यच्च प्राणान्न पीडयेत् ॥

कार्यान्तरं हृद्गमातापितृशुश्रूषादि । यच्च प्राणपीडाकरव्यति-
रिक्तप्रायश्चित्तान्तरमस्ति तत्र तत्र प्राणबाधाकरं न देय-
मित्यर्थः ।

देवलः ।

कच्छाणां दापको* राजा निर्देष्टा धर्मपाठकः ।

अपराधी प्रयोक्ता च रक्षिता कच्छपालकः ॥

राजा कच्छाणां दापकः† धर्मपाठकः प्रायश्चित्तनिर्देष्टा धर्म-
पाठकलक्षणं परिषत्सचनेऽभिहितम् । अपराधी अपकारी
पापकारी कच्छप्रयोक्ता रक्षिता राजपुरुषः कृताकृतावेक्षणैः
प्रायश्चित्तपरिपालकः ।

* दापक इति पाठान्तरम् । † दापक इति पाठान्तरम् ।

तथा ।

विचारस्तादृशः कार्यो यथा सर्वे सभासदः ।

एकवाक्यतया ब्रूयुः तथा श्रेयोऽधिगच्छति* ॥

हृदयतातपः ।

यदिना धर्मशास्त्रेण प्रायश्चित्तं विधीयते ।

नैव शुद्धिमवाप्नोति प्रायश्चित्ते कृते तु सः ॥

अदृष्टान् धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं वदन्ति ये ।

प्रायश्चित्ती भवेत्पूतस्तत्पापं पर्षदं व्रजेत्† ॥

अङ्गिराः ।

कृत्वा पूर्वमुदाहारं यथोक्तं धर्मकर्तृभिः‡ ।

पश्चात्कार्यानुसारेण शक्त्या कुर्युरनुग्रहम्॥

धर्मकर्तृभिः धर्मशास्त्रकारैः कार्यानुसारेण ।

देवलः ।

एको नार्हति तत्कर्तुमनूचानोऽप्यनुग्रहम् ।

धर्मज्ञा बहवो विप्राः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम् ॥

मोहाद्वा॥ यदि वा लोभाद्भयादज्ञानतोऽपि वा ।

कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत्पापं तेषु गच्छति ॥

शरीरस्यात्यये कार्यः संयातो नियमो द्विजैः ।

* अधितिष्ठति इति पाठान्तरम् । † अज्ञानेति ग्रन्थान्तरे पठितम् । ‡ तेषु गच्छतीति पाठान्तरम् । § धर्मकर्तृभिरिति पाठान्तरम् । धर्मवक्तृभिरिति ग्रन्थान्तरे पठितम् । ॥ कुर्वन्त्यनुग्रहमिति ग्रन्थान्तरे पठितम् । ॥ मोहाद्वा इति पाठान्तरम् ।

महता चोपरोधेन न सुखस्य* कदाचन ॥

कार्यः अनुग्रहः कार्यः इत्यर्थः । महानुरोधो महत्पापम्† ।

अङ्गिराः ।

आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः ।

जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते तेषां समभागिनः‡ ॥

तस्मादार्त्तं समासाद्य ब्राह्मणान्तु विशेषतः ।

जानद्भिर्धर्मपत्न्यां न भाव्यन्तु पराङ्मुखैः ॥

अनर्चितैरनाहृतैरस्पृष्टैश्चैव संसदि ।

प्रायश्चित्तं न दातव्यं जानद्भिरपि कल्पतः ।

सर्वेषां लिखितं यच्च यच्च प्राणान्न ह्यपयेत्§ ॥

लिखितं निश्चितम् ।

आह्वय आवयेदेकः पर्षदी यो नियोजितः ।

शृणु भोस्त्वमिदं विप्रैर्यत्तु चादिश्यते व्रतम् ।

तत्तु यत्नेन कर्त्तव्यमन्यथा तद्वथा भवेत् ॥

यदा त्वया भवेच्चीर्णं व्रतं शुद्धिकरं महत् ।

तदा कुर्यात्प्रयत्नेन शक्त्या विप्राभिरूजनम् ॥

ब्राह्मणो ब्राह्मणानान्तु क्षत्रियाणां पुरोहितः॥ ।

वैश्यानां याजकश्चैव प्रायश्चित्तं समादिशेत् ॥

अगुरुः क्षत्रियाणां यो वैश्यानां वाप्ययाजकः ।

* न सुखस्येति पाठान्तरम् । † महत्पापदिति कचित्पाठः । ‡ तेषां तद्दीपभागिन-
इति ग्रन्थान्तरे पठितम् । § न पातयेदिति पाठान्तरम् । ॥ विशेषत इति कचित्पाठः ।

प्रायश्चित्तं समादिश्य तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ।

एवमुत्कृष्टवर्णेषु ब्राह्मणादिषु दर्शितम् ॥

अत्रोक्तृष्टत्वं द्विजातीनां वृत्तातिशययोगात् । निष्कृष्टत्वञ्च
द्विजातिषु वृत्तराहित्यं तत्र ब्राह्मणमन्तरा कृत्वा व्रतमेषां
समादिशेत् ।

निष्कृष्टानान्तु वक्ष्यामि प्रायश्चित्तमतःपरम् ।

प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तदानम् ।

न्यायतोमार्गमाणस्य क्षत्रियादेः प्रणामिनः ।

अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेषां समादिशेत् ।

तथा शूद्रं समासाद्य तदा धर्मपुरःसरम् ।

प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं वेदमन्त्रविवर्जितम् ॥

शङ्कलिखितौ ।

कृच्छ्राणि द्विजातीनामेव नावरस्य कामं धर्मोऽपीः

प्रतिषेधः ।

साधारणो हि धर्मो नियमश्च अवरस्य शूद्रस्य वेदमन्त्रसहितस्य
प्रायश्चित्तस्य निषेधः तद्रहितस्याभ्यनुज्ञा ।

सुमन्तुः ।

अथवा रागद्वेषादलभ्यमानेषु प्रायश्चित्तेषु यज्ञहवनाध्य-

यन ब्रह्मचर्यपरो भिक्षाशी दण्डी मेखली स्वयमेव

संवत्सरेण महापातकादितत्परो व्यपोहति किल्बिषी

न ब्राह्मणस्य पतनमिच्छन्त्याचार्याः ।

अस्यार्थः । रागादिवशात् पर्वदः सकाशात्प्रायश्चित्तमलभमानः

स्वयमेव यज्ञहीमाध्यनादिनिष्ठो ब्राह्मणः संवत्सरेण इत्युप-
लक्षणं यावता कालेन यत्पापनिवृत्तिस्तावता महापातका-
दीनि व्यपोहेदिति* ।

शङ्कः ।

तत्स्वरश्वापदाकीर्णे बहुव्यालमृगे वने ।
न व्रतं ब्राह्मणः कुर्यान्नाणवाधाभयात्तदा ॥
शरीरं धर्मसर्वस्वं† रक्षणीयं प्रयत्नतः ।
शरीरात् स्रवते धर्मः पर्वतात्सलिलं यथा ॥ इति ।

अथ व्रतस्य ग्रहणकालः तत्प्रकारश्च ।

व्रतग्रहणं व्रतानुष्ठानदिवसात्पूर्वदिने सायाह्ने कार्यम् ।
तथाच विष्णुः ।

सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् ।
ग्रहणं सम्प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तं चिकीर्षताम् ॥
दिनान्ते नखलोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ।
भस्म गोमयं मृदारि पञ्चगव्यादि कल्पितैः ॥
मलापकर्षणं कार्यं बाह्यशीतोपसिद्धये ।
दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ॥
व्रतं निशामुखे ग्राह्यं वहिस्तारकदर्शने ।

आचम्यातः परं मौनी ध्यायन्दुष्कृतमात्मनः ।

मनःसन्तापनं तीव्रमुद्वहेच्छोकमन्ततः ॥ इति ।

वह्निर्ग्रामाद्वह्निः ।

वशिष्ठः ।

कच्छाणि व्रतरूपाणि श्मश्रुकेशादि वापयेत् ।

अक्षिरोमशिखावर्जमिति ॥

व्रतरूपाणि प्रायश्चित्तरूपाणि यानि तत्रोक्तरीत्या वपनं केवल-
पुण्यार्थिनो वपनं नास्तीत्यर्थः ।

बौधायनः ।

केश श्मश्रु नख रोम वपनं चान्द्रायणादिषु ।

एतदेव स्त्रियः केशवर्जनमिति तत्र विशेषः ।

केशानां नास्ति नारीणां वपनं व्रतयज्ञयोः ।

गोवधादिषु सर्वेषु छेदयेदङ्गुलित्रयम् ॥

सधवानाञ्च नारीणामलङ्काराय सर्वदा ।

केशसंधारणम्भोक्तं प्रायश्चित्ते द्विजोत्तमैः ॥

इत्यत्र सधवाशब्दोपादानाद्वधवानां वपनमस्त्येव अङ्गुलित्रय-
परिमाणेन छेदः । यस्तु वपनं नेच्छति तं प्रति

हारीतः ।

राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

केशानां वपनङ्गत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

केशानां रक्षणार्थं तु द्विगुणं वृतमाचरेत् ।

द्विगुणे वृत आचीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ॥

अत्र राजादयः उपलक्षणार्थाः यत्र राजादीनामप्येवं किमन्येषा-
मित्यर्थः । एतच्च द्विगुणदक्षिणादानं महापातकादिव्यति-
रिक्तस्थले वपनानिच्छोः ।

विहद्विप्रनृपस्त्रीणां नेथ्यते केशवापनम् ।

ऋते महापातकिनो गोहन्तुः*सावकीर्णिनः ॥

इति विशेषस्मरणात् । नेथ्यते*सर्वात्मना न विधीयते वापन-
मपि तु वापनाभावे तु द्विगुणवृताद्याचरणे शुद्धिर्भवतीत्यर्थः ।
अतो महापातकगोवधवावकीर्णाप्रायश्चित्तेषु वपनमेव इतरेषु
प्रायश्चित्तेषु वपनानिच्छोर्द्विगुणं वृतं तथा दक्षिणा चेति
विवेकः । अत्र सर्वत्र वर्णविशेषानुपादानेन वपनविधानात्
सर्वेषामपि द्वादशरात्रादिसाध्यप्रायश्चित्ताधिकाराणां वपनं
भवति । सर्वत्र कच्छाणां वृतरूपाणामित्यर्थः वपनविधाय-
कवाक्येषु निरुपपदकच्छाशब्दापादानात् तस्य च प्राजापत्य-
परत्वात् ।

तथाच पैठीनसिः ।

द्वादशाहे तु सम्पूर्णं वपनमिति ।

सम्पूर्णवचनात् द्वादशाहन्यूने न भवति । यत्र च द्विरात्र-
त्रिरात्रादिसाध्यकच्छाणामावृत्त्या द्वादशरात्रसमता तत्रापि

वपनमस्यैव तच्च वपनमक्षिरोमशिखावर्जं भवति अक्षिरोम-
शिखावर्जमिति वशिष्ठेनाभिधानात् । यत्र तु मुण्डनमित्यादि
पदैर्विशेषो विधीयते तत्र तथैव वपनं कार्यमिति निर्णयः ।
एतच्च वृत्तमुपक्रान्तं परिसमापनीयमिति ।

तथा छागलेयः ।

पूर्वं वृत्तं गृहीत्वा तु नाचरेत्काममोहितः ।

जीवन् भवति चाण्डालो मृतः स्याच्चैव जायते ॥ इति ।

अथ ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तानि ।

तत्र प्रथमं किञ्चिन्नक्तोपयोगित्वं विचार्यते ।

मनुः ।

शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्म्मा यत्रोपरुध्यते ।

द्विजातीनाञ्च वर्णानां विद्महे कालकारिते ॥

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्गरे ।

स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्म्मेण न नश्यति ॥

कालकारिते विद्महे राजभावकालभावजनिते यज्ञदक्षिणा-
नामपहारे सति तत्परित्राणे सङ्गरे दैवादापतितयुद्धे अभ्युप-
पत्तौ रक्षा धर्म्मेण अकूटशस्त्रेण अकूटप्रकारेण च ।

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥

वशिष्ठः ।

अग्निदो गरदस्यैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरस्यैव* षडेते आततायिनः ॥

अत्रायमभिप्रायः । आततायिनो गुर्व्यादयोऽपि हन्तव्याः
किमुतान्य इति कैमुतिकन्यायेन गुर्व्यादिव्यतिरिक्ताततायि-
वधे दोषाभावः प्रतिपाद्यते न तु गुर्व्यादिहननं विधीयत इति ।
ब्राह्मणो न हन्तव्य इति ब्राह्मणजातिसाधारणव्यक्तिहनन-
निषेधात् । अतएव

सुमन्तुः ।

आततायिन्यदोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणेभ्य इति ।

अतो ब्राह्मणानां पूर्वोक्तस्थले आततायिब्राह्मणाद्युद्देशेन
शस्त्रग्रहणं तत्तासजननार्थमात्मरक्षार्थञ्चेति विवेकः ।

अथवा

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ।

इत्यादिषु हननं न विधीयते हननस्य रागप्राप्तत्वात् । अपि तु
दोषाभावः प्रतिपाद्यते । दोषाभावेऽपि न सर्व्वाम्ना तथा
सति अन्यत्र गोब्राह्मणेभ्य इत्यादि वचनविरोधात् । तस्मादेवं
व्यवस्था दोषसङ्गावप्रतिपादकवचनानि स्वरूपतो दोषं प्रति-
पादयन्ति । दोषाभावप्रतिपादकानि तु अनाततायिब्राह्म-

* क्षेत्रदारापहारी च इति शन्यान्तरं पठितम् ।

णादिवधे यावान् दीपसद्भावस्तावान् किन्तु ततो न्यून इति
सम्पूर्णदोषाभावं प्रतिपादयन्तीति न विरोधः ।

अथ महापातकोद्देशः ।

मनुः ।

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संयोगश्चैव तैः सह ॥

च्यवनः ।

ब्रह्महत्या सुरापानं गुरुतल्पं ब्राह्मणसुवर्णहरणं द्विजानां
महापातकानि ।

द्विजानामिति पदं शूद्रं प्रति सुरापानस्य पातकत्वव्युदासार्थ-
मिति । सर्वसाधारण्येन महापातकान्यभिधाय असाधारण्ये-
नाह स एव ।

अदण्डादण्डनं ब्रह्महत्या गुरुशय्यारोहणं युधि पलायनं
क्षत्रियस्य मानतुलानृतत्वं वैश्यानां मांसविक्रयो ब्रह्म-
हत्या ब्राह्मणीगमनं कपिलापानं शूद्रस्य तत्सम्पर्का-
त्पञ्चममिति ।

कपिलापानं कपिलादुग्धपानम् । एतानि पातयन्तीति पात-
कानि महच्छब्देन गुरुत्वं द्योत्यते ।

अथ ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म्म वेदयन् ।

ब्रह्महा हादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥

साक्षाद्यो ब्राह्मणो ब्राह्मणं व्यापादयति स व्यापादितब्राह्मण-
शिरःकपालैकदेशेन तदभावे दैवाभृतब्राह्मणशिरःकपा-
लैकदेशेन हस्ते शिरःकपाली तथा कपालैकदेशं दण्डाग्रे
आरोप्य तेन दण्डेन ध्वजवान् भिक्षाग्री स्वकर्म्म प्रकाशयन्
हादशाब्दानि व्रतश्चरेत् ।

शातातपः ।

ब्राह्मणो ब्राह्मणज्ञातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय
तीर्थान्यनु सञ्चरेत् । इति ।

मनुः ।

ब्रह्महा हादशाब्दानि कुटीकृत्वा वने वसेत् ।

भिक्षाश्यात्मविशुद्धार्थकृत्वा श्वशिरोध्वजम् ॥ इति ।

एतदुभयं पाणिना याज्ञमाह

गौतमः ।

खट्वाङ्गकपालपाणिरिति ।

खट्वा चात्र श्वनिर्हरणार्था तदङ्गमेव ध्वजशब्देन विवक्षित-
मित्यपरार्कः खट्वाशब्देन दण्डारोपितशिरः कपालात्मको
ध्वजो गृह्यते न पुनः खट्वैकदेशः । महीचः खट्वाङ्गमित्यादि
व्यवहारेषु तथैव प्रसिद्धेरिति विज्ञानेश्वरः । एतत्कपालधारणं
चिह्नार्थं न तु भिक्षाद्यर्थमापस्तम्बेन भिक्षार्थं पात्रान्तरविधा-
नात् लोहितकेन खण्डशरावेण ग्रामं भिक्षायै प्रविशेत् । इति ।

वशिष्ठः ।

सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरेद्भैक्षमिति तत्र मृष्टं लभ्यते
नात्रैत्येवमचिन्तितानि इत्यर्थः ।

इयञ्च भिक्षा एककाल एव ।

तथाच स एव ।

एककालाहार इति ।

तच्च भैक्षं वर्णचतुष्टय एव तदाह

संवर्त्तः ।

चातुर्वर्ण्ये चरेद्भैक्षं खट्वाङ्गी संयतः पुमान् ।

चातुर्वर्ण्येऽप्युत्तमवर्णगृहेषु भिक्षासम्भावे क्षत्रियादिगृहेषु भिक्षा
न ग्राह्या । एतच्च भैक्षाशित्वं वन्यैर्जीवनाशक्तस्य ।

तथाच स एव ।

भिक्षायै प्रविशेद्ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति ।

मनुः ।

क्षतवापनो वा निवसेद्ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।

आश्रमे वृक्षमूले वा सर्वभूतहिते रतः ॥

क्षतवापनो वेति विकल्पद्योतनार्थः ।

ब्रह्महा द्वादशाव्दानि वनेवासी* जटी ध्वजीति
संवर्त्तस्मरणात् ।

शङ्कः ।

स्थानवीरासनी मीनी मौञ्जीदण्डकमण्डलुः ।

* चौरवासा इति मिताचराया पाठः ।

भिक्षाचार्यग्निकार्यश्च कुशाण्डीभिः सदा जपः ॥ इति ।
कुशाण्डीमन्त्रैरग्निकार्यं कुर्यादित्यर्थः ।

गौतमः ।

खट्वाङ्गकपालपाणिर्द्वादश संवत्सरान् ब्रह्मचारी भिक्षायै
ग्रामं प्रविशेत् । कर्माचक्षाणः पथोपक्रमेत् सन्दर्शना-
दार्थस्य स्थानासनाभ्यां विहरणसवनेषूदकोपस्पर्शा
शुद्धेऽदिति ।

ब्रह्मचारिणश्चेन वर्ज्येत् मधु मांस गन्ध माष्य दिवास्त्रप्राञ्जना-
भ्यञ्जनोपानच्छत्र काम क्रोध लोभ मोह हर्ष नृत्य गीत
परिवादन भयानीत्यादीनि गृह्णन्ते । सवनेषूदकस्पर्शान्तेन
स्नानविधानात् । तदङ्गभूतमन्त्रादीनामपि प्राप्तिस्तथा
सम्यापि कर्त्तव्या ।

अतएव दक्षः ।

सम्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्म्मसु ।

यत्किञ्चित्कुरुते कर्म्म न तस्य फलभागभवेत् ॥

ननु द्विजातिकर्म्मभ्यो हानिः पतनमिति वचनात् सम्याया
अपि हानिर्भवत्विति चेत् नैवं द्विजातिकर्म्महानिवचनस्य
व्रतचर्याङ्गभूतद्विजातिकर्म्महानिविषयत्वेनाभ्युपपत्तेः । अ-
न्यथा दक्षवचनस्य सर्वशब्दसङ्कोचापत्तेः सम्यायाश्च शुद्धा-
पादनद्वारेण सर्वकर्म्माङ्गत्वमस्येव । एवमन्येऽपि धर्म्याः स्मृत्य-
न्तरोक्ता द्रष्टव्याः । तेषां धर्म्माणां यत्र विरोधस्तत्र विकल्पः
यत्र च विरोधाभावस्तत्र च समुच्चय इति व्यवस्था । प्रति-

निमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तत इति न्यायेन द्वित्रिब्राह्मणवधे
प्रायश्चित्तमावृत्तं भवति । तथाच
मनुदेवलो ।

विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणश्चरेत् ।

तृतीये त्रिगुणस्योक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥

इत्यस्यायमभिप्रायः महापातकप्रायश्चित्तातिगुरुत्वात् चतुर्थ-
प्रायश्चित्ताचरणे कालाभावः आयुषोऽल्पत्वेन तस्मात्प्रायश्चित्ता-
भावो न स्वरूपतोऽभावः । अथवा चतुर्थे निष्कृत्यभाववचनं
चासजननार्थम् । यतो निष्कृतिरेव नास्ति ततस्सादृक् पापं
न कर्त्तव्यमिति । एवञ्च महापातकव्यतिरिक्तपापेषु चतुरा-
हृत्यादिष्वपि प्रायश्चित्तङ्कर्त्तव्यमेव । एतच्च द्वादशवार्षिकव्रतम्
अकामतो ब्राह्मणमात्रवधे ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

तत्र सामान्यतो हत्वा ब्राह्मणं सुरसत्तमाः ।

प्रायश्चित्तन्तु वै कृत्वा विधिवद्वादशाब्दिकम् ।

प्राप्नोति शुद्धिं जीवन् वै स्वर्गञ्च स्वजनैः सह ॥ इति ।

एवं द्वादशवार्षिकादिप्रायश्चित्तं कुर्वन्नन्तरामृतस्तदा शुद्ध एव
इत्याह

यमः ।

प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्त्ता यदि विपद्यते ।

विशुद्धस्तु तथैवासाविह लोके परत्र च ॥ इति ।

व्यवसिते कर्त्तुमुपक्रान्ते ।

अङ्गिराः ।

यो यदर्थं चरेद्धर्मसमाप्य मृते तु तम् ।

स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नुयान्ननुरन्नवीत् ॥ इति ।

यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तम् ।

विप्रहा वने कुटीकृत्वा वाग्यतः श्वशिरोध्वजः शाली-

पक्ष अधोनाभ्युपरिजान्नाच्छादयेदित्युपक्रम्य

गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा एतदेव व्रतोत्तमात् ।

उच्छासाच्चरेन्नास्मिन् लोके प्रत्यासत्तिर्विपद्यते ॥ इति ।

तस्मादपित्राचार्यादिविषयम् ।

तथैव भविष्यपुराणे ।

मातरं पितरं हत्वा सोदर्यं भ्रातरं तथा ।

गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा इत्युपक्रम्यास्यैव प्रायश्चित्तस्यैव
विधानात् । शालिपक्षः शणसूत्रमयवस्त्रैकदेशः । उत्तमादुच्छा-
सादामरणात् । अत्राशक्तस्य

शङ्कः ।

समाप्य द्वादश संवत्सरान् षट् त्रीन् सार्धं संवत्सरञ्च

व्रतान्यादिशेत् । तेषामन्ते गोसहस्रं तदर्धं तस्यार्ध-

मर्धञ्च दद्यात्सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येणेति ।

एतदेव व्रतमुत्तमादुच्छासाच्चरेदित्यत्रासमर्थस्य द्वादशवार्षिक-

व्रताचर्यानन्तरं गोसहस्रदानम् । तत्राप्यशक्तस्य षड्वार्षिक-

व्रताचर्यानन्तरं तदर्धं गोसहस्रार्धदानम् । अत्राशक्तस्य त्र्यब्द-

व्रतानन्तरं तस्यार्धं पञ्चशतायर्धम् । तत्राप्यशक्तस्य सार्ध-

संवत्सरव्रतचर्यान्तरमर्द्धं गवां पञ्चविंशत्युत्तरशतमिति सर्व-
वर्णानां शक्त्यनुसारेण क्रमेण द्वादशवार्षिकादिगीसहस्रादीनां
समुच्चयो भवति । एतच्च पूर्वोक्तविषय एव कल्पनीयं प्राय-
श्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । ननु द्वादशवार्षिकादिव्रतचतुष्टयं
गीसहस्रादिदानचतुष्टयसहितमभिधाय सर्वेषां वर्णानाम्
आनुपूर्व्येण इत्यभिधानात् ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयक्रमेण व्रत-
चतुष्टयविधानं किमिति न स्यान्नैवम् ।

पर्षद्या ब्राह्मणानान्तु रात्रां तद्विगुणा मता ।

वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम् ॥

तथा ।

शूद्रो वा ब्राह्मणं हत्वा प्रायश्चित्तचतुष्टयम् । इति
यथाक्रममङ्गिरोभविष्यपुराणवचनाभ्यां ब्राह्मणापेक्षया इतर-
वर्णानामधिकप्रायश्चित्तविधानात् तस्मादङ्गदुक्तैव व्यवस्था
ज्यायसी च ।

चतुर्विंशतिमते ।

प्रायश्चित्तं यदान्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।

पादोनं क्षत्रियः कुर्याद्वर्द्धं वैश्यः समाचरेत् ।

शूद्रः समाचरेत्पादमशेषेष्वपि पाप्मसु ॥ इति ।

तत्रातिलौस्यानुष्ठितचतुर्विधसाहसव्यतिरिक्तविषयमिति विज्ञा-
नेश्वरः । ब्रह्मचर्याद्याश्रमिषु विशेषमाह

अङ्गिराः ।

गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि ।

श्रीचवच्छोधनं कुर्युरर्वाग् ब्रह्मनिदर्शनात् ॥ इति ।
 ब्रह्मनिदर्शनादर्वाक् ब्रह्मसाक्षात्कारादर्वाक् एवेति ।
 एतच्छीचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 त्रिगुणन्तु वनस्थानां यतीनान्तु चतुर्गुणम् ॥
 एतच्छीचवदित्यनेन ज्ञाप्यते । शोधनं प्रायश्चित्तम् । ब्रह्म-
 चारिणः षोडशवर्षादूर्ध्वं द्वैगुण्यं ततः पूर्वं त्वर्द्धमेव । पादौ
 बालेषु दातव्य इति स्मरणात् । आपोडशाच्च बालः ।

ब्रह्महा द्वादशाब्दानीत्युक्तत्वात् साक्षादन्तुरेव तत् प्रायश्चि-
 त्तम् । न तु तत्प्रयोजकादीनाम् । ननु यथा अन्यद्रव्यस्य
 स्वाम्यान्नादिना अन्येन दीयमाने आन्नादिकर्तुः स्वामिन-
 एव फलं सम्पूर्णं न तु तथा साक्षादातुस्तद्वदाद्वादिना
 अन्येन हते सति आन्नादिकर्तुरेव* हननफलं सम्पूर्ण-
 मस्त्विति चेत् मैवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । तथाहि
 दानं सुकृतापूर्वोत्पादकं हननं दुरितापूर्वोत्पादकम् ।
 स्वत्वत्यागपूर्वकं परस्वत्वापादनं दानं स्वत्वत्यागश्च स्वामि-
 त्यागादेव नास्वामित्यागात् । एवञ्चान्नाकारी ऋत्वि-
 गादिवत् कर्त्तैव न स्वामी अतो नान्नाकारिणस्तत्फलम् ।
 ब्रह्मभ्रूणहत्ते शुद्धिरित्यनेन सूत्रेण ब्राह्मणं हतवान् इत्यस्मिन्नर्थे
 क्षिप्प्रत्ययो विहितः । साक्षाद्वननापेक्षया प्रयोजकादिरूपेण
 हननं प्राणवियोजने व्यवहितमिति । सन्निहितस्य साक्षाद्वन-

* हननाप्रापयितुरेवेति पाठान्तरम् ।

नस्यैव परमदुरितापूर्वोत्पादकत्वमिति साक्षादन्तरेव सम्पूर्ण-
फलमिति चतुरस्रम् । अनुग्राहकप्रयोजकादीनान्तु पापानु-
सारेण प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ।

यदाह आपस्तम्बः ।

प्रयोजयितानुमन्ता कर्त्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु
भागिनो* यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेष इति ।
तत्र हन्तारमन्येभ्यः परिरक्षन् हन्यमानमुपकृन्वन् घातकस्य
सहायकर्त्तानुग्राहकः स यत्पापप्रवृत्तमनुगृह्णाति तत्पापात्
प्रायश्चित्तं पादोनं कुर्यात् । प्रयोजकस्त्रिविधः यः प्रभुर्भृत्या-
दिकं नीचं प्रस्थापयति अस्मच्छत्रुं व्यापादयेति स आज्ञा-
पयिता । स्वयन्ममसमर्थो नीच उच्चं स्वशत्रुव्यापादने प्रवर्त्तयति
प्रार्थनादिना सोऽभ्यर्थयिता । यः पुनर्मीहादिना† त्वं शत्रु-
मृद्धमित्यं जहीति प्रेरयति स उपदेष्टा । अत्र पूर्वो ह्यवप्यनु-
ग्राहकस्य पादोनत्वात्तदपेक्षया न्यूनमर्द्धं प्रायश्चित्तं लभेते ।
तृतीये उक्तार्द्धापेक्षया किञ्चिन्न्यूनमर्द्धं मध्ये पादोनं लभते ।
स्वतःप्रवृत्तं प्रत्युपदेशात् स्वतःप्रवृत्तस्य व्यापारमनुजानाति यः
सोऽनुमन्ता सोऽर्द्धपादव्रतं कुर्यात् ।

आक्रुष्टस्ताडितो वापि धनैर्वा विप्रयोजितः ।

यमुद्दिश्य त्यजिष्याणान् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

* सर्वे स्वर्गनरकफलभीक्ष्णारः इति श्रयान्तरे पठति । † स्वयमेवेति पाठान्तरम् ।

‡ मर्त्याह्वाटनादिनेति पाठान्तरम् ।

इत्यादिवचनोपात्तनिमित्तवान्निमित्ती तस्य पादं प्रायश्चित्तं
तथाच ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तपादं निमित्तिनो दर्शयति ।

सुमन्तुः ।

तिरस्कृतो यदा विप्रो हृत्वात्मानं मृतो यदि ।

निर्गुणः सहसा क्रोधानृहचेनादिकारणात् ॥

त्रिवार्षिकं व्रतं कुर्यात्प्रतिलोमां सरस्वतीम् ।

गच्छेद्वापि विशुद्धार्थं तत्पापस्येति निश्चितम् ॥

अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं निर्गुणोपरि ।

क्रोधाद्वै म्रियते यस्तु निर्निमित्तन्तु भर्त्सितः ।

वत्सरत्रितयं कुर्यान्नरः कच्छं विशुद्धये ॥

यत्तु तेनैवोक्तम् ।

केशश्मश्रुनखादीनां कृत्वा तु वपनं वने ।

ब्रह्मचर्यं चरन् विप्रो वर्षेणैकेन शुध्यति ॥ इति ।

तन्निमित्तिनोऽत्यन्तगुणवत्त्वे आत्मघातिनोऽत्यन्तनिर्गुणत्वेन
वेदितव्यम् ।

विष्णुः ।

उद्दिश्य कुपितो हृत्वा तोषितः आवयेत्तु यः ।

तस्मिन्मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्चारणे* कृते ॥

द्वयोरुच्चारणकालोक्तोऽयं योर्जनसमक्षमाक्रोशकस्यापराधो नास्ति-

त्युच्चैर्वाक्य उच्चारिते सतीत्यर्थः । यत्र त्वाक्रोशनादिकमन्त-
रेण परमुद्दिश्यात्मानं घातयति* तत्र दोषो नास्तीत्याह
सुमन्तुः ।

असंख्येन यः कश्चिद्विजः प्राणान् परित्यजेत् ।
तस्यैव तद्भवेत्पापं न तु यं परिकीर्त्तयेत् ॥ इति ।

पैठीनसिः ।

हन्तानुमन्तोपदेष्टा तथा सम्प्रतिपादकः ।
प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्म्मिणाम् ।
युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्त्तकः ॥
उपेक्षः कार्ययुक्तस्य दोषवक्तानुमोदकः ।
अनिषेद्धा क्षमो यस्तु सर्व्वं तत्कार्यकारिणः ।
यथाशक्त्यनुरूपञ्च दण्डमेघां प्रकल्पयेत् ॥

विष्णुपराशरवृहस्पत्यङ्गिरसः ।

अग्नीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनघोडशः† ।
प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥
अर्वाङ्गद्वादशवर्षीयादग्नीतेरूर्द्धमेव च ।
अर्द्धमेव भवेत्पुंसां तुरीयं तत्र योषिताम् ॥
स्त्रीणामर्द्धं प्रदातव्यं वृद्धानां रोगिणां तथा ।
पादो बालेषु दातव्यः सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ इति ।

* इतीति पाठान्तरम् । † वाप्यूनान्घोडश इति पाठान्तरम् ।

एवञ्च यानि शङ्खादिवचनानि बालातुरस्य प्रायश्चित्ताभाव-
प्रतिपादकानि तत्स्वरूपतः प्रायश्चित्ताभावप्रतिपादकानि
तानि सम्पूर्णद्वादशवार्षिकाणि प्रायश्चित्ताभावप्रतिपादकानि
प्रासङ्गिकमभिहितम् । प्रकृतमनुसरामः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण
ब्रह्महत्याव्रतं द्वादशवार्षिकं कुर्वन् व्रतसमाप्तिः पूर्वमेव
क्षीरव्याघ्रादिभिर्हृत्यमानं ब्राह्मणं मोचयति । स्वशरीरमन्तरा*
कृत्वा मोचयितुं प्रवृत्तः सन् तत्क्षणमन्तरेणापि स्वयं म्रियते
तथापि शुद्धो भवेत् । यथा द्वादशसंख्याकगोरक्षणादपि
तथा परकीयाश्वमेधाङ्गभृतावभृथस्नानकाले वक्ष्यमाणरीत्या
स्नात्वा ब्रह्महत्यायाः शुद्धिमवाप्नोति ।

यथा शङ्खः ।

द्वादशे वर्षे शुद्धिं प्राप्नोति अन्तरा ब्राह्मणं मोचयित्वा
गवां वा द्वादशानां परित्राणात्सद्य एवावभृथस्नाना-
द्वा पूतो भवतीति ।

मनुः ।

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजेत् ।

मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥

अत्र यः सद्यः प्राणान् परित्यजेदित्यनेन ब्राह्मणाद्यर्थमरणम् ।
गोप्ता गोब्राह्मणस्य चेत्यनेन तद्रक्षणञ्च पृथगुपात्तम् । अतः
स्वयं जीवनरक्षणे कृतेऽपि शुद्धः रक्षणमकुर्वन् वा स्वशक्त्यनु-

सारेण तदर्थं प्रवृत्तः सन् यदि मृतस्तदापि शुद्ध इति गम्यते ।
अवभृथस्नाने विशेषमाह स एव ।

शिष्टा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे ।

स्वयमेवाऽवभृथे स्नात्वा हयमेधेन शुध्यति ॥

अत्र भूमिदेवा ऋत्विजः । अभिषिक्तः क्षत्रियो यजमानो नर-
देवः । तेषामन्योऽन्यसङ्गमे तत्समूहे स्वमेनः शिष्टा क्षपयित्वा
वा ब्रह्महा शुचिः । पूर्वोक्तगुणविशिष्टः अवभृथं गत्वा तत्र
स्नात्वा शुद्धो भवतीत्यर्थः ।

यान्नवल्काः ।

दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ।

दृष्ट्वा पथि निरातङ्गत्वा वा ब्रह्महा शुचिः ॥

पूर्वोक्तगुणविशिष्टं ब्राह्मणं गां वा पथि स्थितं दृष्ट्वा निरुजङ्गत्वा
प्रक्रान्तब्रह्महत्याप्रायश्चित्तान्तरा शुद्धो भवतीत्यर्थः । एतच्च
द्वादशवार्षिक*मकामविषयम् । क्षत्रियस्य तु कामकारविषय-
एव ।

यान्नवल्काः ।

लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि लोमप्रभृति वै तनुम् ।

मज्जान्तां जुहुयाद्वापि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम् ॥

मन्त्राश्च वाजसनेयपरिपठिताः । लोमभ्यः स्वाहा त्वग्भ्यः
स्वाहा लोहिताय स्वाहा मांसाय स्वाहा स्नायुभ्यः स्वाहा

मेदमे स्वाहा अस्थिभ्यः स्वाहा मज्जाभ्यः स्वाहा । एतेर्मन्त्रै-
र्यथाक्रमं होमकृत्वा हन्ता स्वशरीरं त्रिवारमवाक्शिरा
जुहुयात् । अत्र च लोमादीनां मन्त्रसामर्थ्यादेवतात्वं
तेषामिव च लोमप्रभृति वै तनुं जुहुयादिति वचनसामर्थ्यात्
हविष्टमपि इत्यपरार्कः । मिताचरायान्तु भ्रूणहननं
वक्ष्यामी ब्राह्मणं हत्वा भ्रूणहा भवति अविज्ञातञ्च गर्भं
अविज्ञाता हि गर्भाः पुमांसो भवन्ति । तस्मात्पुंस्कृत्याजुह्वत्
इत्येतत् वशिष्ठवचनस्य आज्यभागं परित्यज्य तथाच वशिष्ठ
इत्युपक्रम्य भ्रूणहाग्निमुपसमाधाय जुहुयात्लोमानि मृत्यो-
र्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं वाशय इति प्रथमं । त्वचं मृत्यो-
र्जुहोमि त्वचा मृत्युं वाशय इति द्वितीयं । लोहितं मृत्योर्जु-
होमि लोहितेन मृत्युं वाशय इति तृतीयं । मांसानि मृत्योर्जु-
होमि मांसैर्मृत्युं वाशय इति चतुर्थं । मेदोमृत्योर्जुहोमि
मेदसा मृत्युं वाशय इति पञ्चमीम् । स्नायूनि मृत्योर्जुहोमि
स्नायुभिर्मृत्युं वाशय इति षष्ठीम् । अस्थिनि मृत्योर्जुहोमि
अस्थिभिर्मृत्युं वाशय इति सप्तमीम् । मज्जानो मृत्युं जुहोमि
मज्जाभिर्मृत्युं वाशय इत्यष्टमीमिति । अत्र त्वच्लोमप्रभृति तनुं
जुहुयात् इति लोमादीनां लोमद्रव्यत्वावगमात् लोमभ्यः
स्वाहेति सत्यपि चतुर्थीनिर्देशे होमादीनां न देवतात्वं कल्पते ।
अर्थप्रकाशनेनैव मन्त्राणां होमसाधनत्वोपपत्तेः किन्तु
लोमभिर्मृत्युं वाशय इत्यादि वाशिष्ठमन्त्रपर्यालोचनया मृत्योरेव
हविःसम्बन्धावगमात् देवतात्वं कल्पत इति । अत्र निबन्ध-

कारयोः परस्परविरोधः प्रतीयते स च विरोध इत्थं परिहर-
णीयः प्रायश्चित्तरूपे लोमादिहोमे वाजसनेयेऽन्ये मन्त्राः
वाशिष्ठे । अतो मन्त्राणामेककार्ये विधानात् विकल्पः तत्र
वाजसनेयमन्त्रग्रहणे मन्त्रेषु चतुर्थ्यन्तर्निर्देशालोमादीनामेव
देवतात्वम् ।

तथाच भट्टवार्त्तिकम् ।

तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन चेथ्यते* ।

देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलन्तु परं परम् ॥

इति हविरपि इदं लोमादीनि । नन्वेकस्य हविष्ट्वं देवतात्वञ्च
कथमिति चेन्नैवम् । लोमादीनि द्रव्यानीति हवींषि देवता
तु तच्छब्दसमवायिनी द्रव्यदेवतयोरस्येव भेदः । यदा तु
वाशिष्ठमन्त्रहोमे गृह्यन्ते तत्र तद्धितचतुर्थ्योरभावात् मन्त्र-
वर्णेन देवता मृग्यते तत्र लोमादि हविषा मृत्युसम्बन्धावग-
मात् मन्त्रप्रकाश्यमृत्योरेव देवतात्वमिति न विरोधः । अथञ्च
होमो लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य तत्र कर्तव्यः पतितग्नीनां
प्रतिपत्त्यन्तरविधानात् शरीरविक्षेपे विशेषमाह

मनुः ।

प्राशयेदात्मानमग्नी वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ।

इति काठकश्रुतिः । अनशनेन कर्षितोऽग्नीनारोहेदिति ।
पूर्व्वेद्युः कृतोपवासः कुर्यादित्यर्थः ।

* मन्त्रवर्गे निवेद्यते इति पाठान्तरम् । मन्त्रलिङ्गेन चैव हि इति शब्दान्तरीयपाठः ।

भविष्यपुराणे ।

हत्वा तु क्षत्रियो विप्रं गुणाढ्यमिह कामतः ।

प्रायश्चित्तं चरेद्दीर विधिवत्कायशुद्धये ॥

लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्दिदुषामिच्छयात्मनः ।

प्राशयेदात्मानमग्नी वा समिधे चिरवाक्शिराः ॥

यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियो विप्रघातकः ।

प्रायश्चित्तत्रयं ह्येवं क्षत्रियस्य प्रकीर्तितम् ॥ इति ।

विदुषां प्रायश्चित्तार्थं लक्षभावमापन्न इति जानतामिच्छया-
त्मनः न राजादिवलप्रेरितः क्षत्रियव्यतिरिक्तस्यापि भृगुपतना-
दिना मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं भवत्येव यदाह

यमः ।

यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथञ्चन ।

न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादृते ॥ इति ।

अग्निपतनस्य क्षत्रियविषयत्वात् भृगुपतनमितरविषयं मर-
णान्तिकाशक्त्यस्य पर्षदा ब्राह्मणानामित्यनेन प्रकारेण तद्व-
द्वर्णपेक्षयोक्तप्रायश्चित्तं द्विगुणं भवति अत्यन्तगुणवता निर्दनेन
विदुषा हन्ता प्रमादाभिर्गुणे व्यापादिते पदक्रमरहितमन्त्र-
ब्राह्मणात्मकवेदसारस्थे विनियताहारपूर्वकपठनेन शुद्धिः ।
पूर्वोक्तहन्तृविषय एव हन्ता यदि वेदरहितस्तदा सरस्वतीं
प्रतिस्त्रीतो गत्वा शुद्ध्यति ।

तथाच मनुः ।

जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वेदेदस्य संहिताम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

अरण्ये नियतो जज्ञेति ।

भविष्यपुराणे ।

हन्ता यदा वेदहीनो धनेन च भवेद्गृह ।

न तदै कल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तं निबोध मे ।

हविष्यभुग्वानुसरेत्यतिस्त्रोतः सरस्वतीम् ॥

स्त्रोतः स्त्रोतः प्रतिस्त्रोतः धनवतो निर्गुणस्य हन्तुर्निर्गुणहनने ।

मनुः ।

सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥ इति ।

जीवनपर्याप्तधनदानाशक्तः सोपस्कृतं गृहं वा दद्यात् ।

तत्राशक्तः सर्वस्वं दद्यात् । सर्वस्वपरिमाणमाह

अङ्गिराः ।

साशीतिपणसाहस्रादर्धं सर्वस्वमुच्यते ।

निर्धनो ब्रह्महा शुद्धेयत्सुखाधिक्यान्नरेश्वर ॥ इति ।

भविष्यपुराणे ।

जातिमात्रं यदा हन्याद्ब्राह्मणं ब्राह्मणो गृह ।

वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः ।

प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिदं पापविशुद्धये ॥

धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ।

यद्वा पराशरोक्तेन प्रायश्चित्तेन शुध्यति ॥

पराशरोक्तं प्रायश्चित्तं यथा ।

चतुर्विंशोपपन्नन्तु विधिवद्ब्रह्मघातके ।
 समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥
 सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात्ममाचरेत्* ।
 वर्जयित्वा विकर्मस्थान् कृत्रोपानद्विवर्जितः ॥
 अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः ।
 वैश्वहारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ॥
 गोकुलेषु च गोष्ठेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
 तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्त्रवणेषु च ॥
 एतद्व्यालयेऽर्चयेत् देवः पुण्यं त्वां सेतुसागरम् ।
 ब्रह्महृदि विष्णुमुच्येत स्नात्वा तत्र महोदधौ ॥
 ततः पूतोऽग्रे प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् ।
 दत्त्वा वस्त्रपवित्राणि पूतात्मा प्रविशेद्गृहम् ॥
 विन्ध्यादुत्तरतो यस्य निवासः परिकीर्तितः ।
 परं पुण्यं मतं† यस्य सेतुबन्धस्य दर्शनम् ॥ इति ।

मनसा ब्राह्मणहननमध्यवसितस्य यदा स्वत एव जिघांसाया-
 मुपरतस्तदा वशिष्ठेनोक्तं
 द्वादशरात्रद्वयं द्वादशरात्रमव्यभो द्वादशरात्रमुपवसेत् ।
 इति ।

* समाहरेदिति पाठान्तरम् । † एतेषु व्यापयेदिति पाठान्तरम् । एतेषु व्यापयन्नेनः
 पुण्यं गत्वा तु सागरमिति मितान्तरायां मूलसंहितायाश्च पाठः । एतत् प्राच्याय यन्नेन
 पुण्यं गत्वा तु सागरमिति प्रायश्चित्तभागे पठितम् । ‡ विप्र इति पाठान्तरम् । § पराशर-
 मतमिति पाठान्तरम् ।

निर्गुणस्य हन्तुरप्रत्यानेयपुंस्वषण्णब्राह्मणज्ञानवधे
षट्त्रिंशन्मतोक्तम् ।

षण्णन्तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतश्चरेत् ।

चान्द्रायणं वा कुर्वीत पराकट्यमेव च ॥ इति ।

अत्रैवाज्ञानपूर्वकत्वे

बृहस्पतिः ।

अरुणायाः सरस्वत्याः सङ्गमे लोकविश्रुते ।

शुद्धेक्षिसवणस्त्रायी त्रिरात्रोपोषितो* द्विजः ॥ इति ।

एवमन्यत्रापि स्मृत्यन्तरोक्तानि प्रायश्चित्तानि न्यूनाधिकानि
जातिशक्त्याद्यपेक्षया योजनीयानि । मूर्खाभिषिक्तस्य ब्राह्मण-
वधे ब्राह्मणादधिकं क्षत्रियाग्र्यूनं सार्धद्वादशवार्षिकम् । अन-
यैव दिशा इतरानुलोमजातीनां स्वसन्निहितोत्तमापेक्षया
अधिकं स्वसन्निहितनीचापेक्षया न्यूनमिति एवं परिकल्प-
नीयम् । यस्तु सोमयागं कुर्वन्तं ब्राह्मणं व्यापादयति तस्य
पर्षदया ब्राह्मणानान्तु सा राज्ञां द्विगुणा भवेत् इत्यनेन न्यायेन
यत् प्रायश्चित्तं प्राप्तं तद्विगुणं भवति । तथाच
याज्ञवल्क्यः ।

द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेदिति ।

सवनसम्पाद्यः सोमो यागः सवनशब्देनोच्यते तत्रस्थः सवनस्थः
सोमयागं कुर्वाण इत्यर्थः । यच्च

भविष्यपुराणवचनम् ।

ब्राह्मणं यजमानञ्च हत्वा निष्कृतिमाचरेत् ।

चरित्वा च दशाब्दानि सेतुबन्धञ्च पश्यति ॥ इति ।

एतच्च गुर्वाचार्यादिरूपसोमयागकर्तृविषयम् ।

यतस्तत्रैव ।

निहत्य सुरशार्दूलं हन्तुर्वै ब्राह्मणस्य तु ।

अथवा गुरुविषयं प्रायश्चित्तमिदं गुह्यम् ।

वचनाद्देवशार्दूलं तत्त्वतस्तौ ब्रवीम्यहम् ॥

इत्युपक्रम्य ब्राह्मणं यजमानञ्चेति पठितम् । तत्र द्वादशाब्दानि
नीति बहुवचनं कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वे पर्यवसितं युगपत्का-
मतोऽकामतो वा अनेकब्राह्मणवधे ।

भविष्यपुराणे विशेषोऽभिहितः ।

एककालं यदा हन्यात् युगपत्सुरनन्दनम्* ।

निमित्तमेवमाश्रित्य हन्ति नैकेन† वा विभो ॥

ब्राह्मणं ब्राह्मणी वीर ब्राह्मणान् सुबह्वनपि ।

निहत्य युगपद्दीर एवं प्राणान्तिकं चरेत् ॥

किन्त्वत्र सुरशार्दूलं विशेषं गदतः शृणु ।

बुद्धिपूर्वबुद्धिपूर्वं विकल्पं शृणु पुत्रक ॥

अकामतो यदा हन्यात् ब्राह्मणान् सुरसत्तम ।

* सुरसत्तम इति पाठान्तरम् । † एकमिति पाठान्तरम् । ‡ हन्त्यनैकेनेति
पाठान्तरम् ।

तदात्मानं दहेदग्नी विधिना येन तं शृणु ॥
 भूत्वा निष्कालको वीर वेष्टयित्वा तु वाससा ।
 घृताक्तेन महाबाहो दत्त्वा सर्व्वस्त्रमेव हि ।
 दत्त्वा पादौ करीषाग्नी दहेदात्मानमात्मना ॥
 उत्तमाङ्गश्च विधिवदत्तस्य सुरसत्तम ।
 एवमत्र महाबाहो निर्दोषः परिकीर्त्तितः ॥ इति ।
 निष्कालकः कालान्तरानपेक्ष इति स्मृतिमञ्जर्यां निर्गतं कालं
 कृष्णवर्णात्मकं केशादि तस्मात् स निष्कालकः इत्यपरार्कादौ ।

अथ ब्रह्महत्यासमानानां प्रायश्चित्तं
 तत्स्वरूपं विधीयते ।

याज्ञवल्क्यः ।

गुरुणामध्यधिचेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ।

ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य विनाशनम् ॥

गुरुणामध्यधिचेपः पित्रादिगुरुणामुपर्य्युपरि आचेपः अनृतेन
 लोकविदितपतनीयपापशंसनम् ।

तथाच गौतमः ।

गुरोरनृताभिशंसनमतिपातकसमानीति ।

अत्र यद्यपि सामान्येनानृताभिशंसनमित्युक्तम् । तथापि
 प्रायश्चित्तस्य महत्त्वादनृताभिशंसनेऽपि महत्त्वं कल्पनीयम् ।

आपस्तम्बः ।

दोषं बुद्ध्वा न पूर्व्वः परेषां समाख्याता स्यादिति ।

अत्र प्रथमत एव दोषकथनं निषिद्धमिति प्रथमं
मिथ्यागुरुविषये मिथ्याभिग्रंसनस्य ब्रह्महत्यासमं
प्रायश्चित्तम् । सुहृदधः मित्रस्यापि ब्राह्मणस्यापि वधः ।
अधीतस्य च नाशनं अधीतवेदस्यासच्छास्त्रविनोदने-
नालस्यादिना वा नाशनं विस्मरणम् । यत्तु* स्वाध्याय-
त्यागस्योपपातकमध्ये परिगणनं स्वाध्यायाग्निसुतत्याग
इति तच्छास्त्राभ्यासनिष्ठत्वेन कुटुम्बभोजन†व्ययतया
वा परित्यागे द्रष्टव्यम् ।

यत्तु मनुना सुरापानसमत्वमुक्तम् ।

ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कैटसाक्ष्यं सुहृदधः ।

गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ इति ।

तत् प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

तथा ।

अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥

राजकुलादिषु चतुर्वेदेव चतुर्वेदाभिन्न इत्यभिः भाषणादि
समुत्कर्षोऽनृतं यत्र तु गुणवत्तायां स्पर्धायां सत्यां परीक्षको
जानन्नपि समुत्कर्षविषयेऽनृतवादी सोऽपि ब्रह्महत्यासमं पापं
प्राप्नोति ।

विष्णुः ।

* यश्चेति पाठान्तरम् । † भोजनेति पाठान्तरम् । ‡ इत्यतीति पाठान्तरम् ।

शरणागतहननं ब्रह्महत्यासममिति ।

प्रचेताः ।

गोगर्भिणी स्त्रीगर्भिणी बालवधो ब्रह्महत्यासमान-
मिति ।

एवमन्यान्यपि वचनानि गवेषणीयानि । अत्र समत्वाभि-
धानात् शिष्टाचारबलेन पादोनं कल्पं ऋषिसमो ब्राह्मणः
राजसमो मन्त्रीत्यादिषु समशब्दस्य किञ्चित्शून्ये प्रयोगदर्शनात्
अत्रापि जातिशक्तिवयोऽवस्थाद्यपेक्षया द्वादशवार्षिकादीनि
यथायोग्यं योज्यानि ।

अथ ब्रह्महत्याव्रतातिदेशः ।

यान्नवल्करः ।

यागस्थक्षत्रविट्घाती चरेद्ब्रह्महनो व्रतम् ।

गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिःसूदकः ।

यागोऽत्र सोमयागः यः क्षत्रं निधाय स्वान्यायुधानि ब्राह्मण
एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा यज्ञमुपवर्त्तत इति श्रुत्या
सोमयागं प्रति क्षत्रियस्य सोमयागकर्तृर्ब्राह्मणत्वाभिधानात् ।
वशिष्टोऽपि ।

सवनगतौ राजन्यवैश्याविति ।

सवनसम्पाद्यसोमयागेन* निदर्शयति† । दीक्षणीयाया जङ्घमव-

* सवनसम्पाद्यसोमयागमेवेति पाठान्तरम् । † निर्दिशतीति पाठान्तरम् ।

अथाग्राक् सोमयागे वर्त्तमानयोः क्षत्रियवैश्ययोः हनने ब्रह्म-
हत्याव्रतं चरेत् । यद्यपि न्यायतः किञ्चिद्भूतं प्रायश्चित्तं प्राप्त-
मतिदिष्टत्वात्तथापि सम्पूर्णमेव प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् ।

आपस्तम्बेन ।

पूर्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्वेदाध्यायिनं हि प्रक्रम्य
सवनन्तु क्षत्रविड्वधे द्वादशवार्षिकविधानात् ।

पूर्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोरिति तद्भाष्ये शूद्रादिजात्यपेक्षया
न्यूनाधिककल्पा योज्याः । गर्भहा च यथावर्णमित्यादि ।
विवाहितासु सम्भूतं स्त्रीपुंयस्त्रकैरनभिव्यक्तं गर्भं हत्वा
यद्वर्णपुरुषवधे यत्प्रायश्चित्तं तद्वर्णगर्भवधे तत्प्रायश्चित्तञ्चरेत् ।
तथा च यद्वर्णत्रेयीवधस्तद्वर्णप्रायश्चित्तं कुर्यात् । तथाच
मनुः ।

हत्वा गर्भमविज्ञातमिति ।

स्त्रीपुंनपुंसकाभिव्यक्तिविशेषज्ञाने तु यथालिङ्गं प्रायश्चित्तम् ।

अङ्गिराः ।

आहिताग्नेर्दिजातस्य* हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च ॥ इति ।

पराशरः ।

सवनस्यां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत् । इति ।

आत्रेय्या अग्निहोत्रिण्याः सवनस्यायाश्च प्रत्येकं वधे ब्रह्महत्या-

* विजाग्रसेति कचित् पाठः ।

व्रतातिदेशः । एतद्वातिरिक्तब्राह्मणस्त्रीवधेऽप्युपपातकप्राय-
श्चित्तम् । आतिदेशिकेषु प्रायश्चित्तस्यैवातिदेशो न पतितस्य
अतः आपतति तत्र द्विजातिकर्मभ्यो हानिर्नास्तीति गम्यते ।
आत्रेयी अत्रिगोत्रजा अत्रिगोत्रविवाहिता ऋतुमती च ।
यदाह ।

विष्णुः ।

एतन्महाव्रतं ब्राह्मणं हत्वा द्वादश संवत्सरान् कुर्यात् ।
अत्रिगोत्रां वा नारीं मित्रश्चेति ।

अत्र मित्रहनने सम्पूर्णद्वादशवार्षिकविधानं गुणवन्मित्रविष-
यम् । याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यासमेखविधानमगुणवद्विषयमिति
विवेकः ।

यमः ।

जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता मन्त्रवच्च या ।

गर्भिणी त्वयवा या स्यात्तामात्रेयीं विदुर्बुधाः ॥ इति ।
संस्कारैः संस्कृता मन्त्रवच्चेति ब्रह्मवादिनीत्यर्थः ।

वशिष्ठः ।

रजस्वलासूतुस्नातामात्रेयीमाहुरत्र हि ।

एषामपत्यं भवतीति अत्र छेषामपत्यं* भवतीति व्युत्पत्ति-

* अत्रेयेषामपत्यं भवतीति मूलसंहितायां पाठः अत्र छेकमपत्यं भवतीति कश्चिदाधु-
निकग्रन्थे पठितं, अत्र छेषदपत्यं भवतीति कश्चित् कश्चिच्च अत्र छेषदपत्यं भवतीति अत्र
छेषदपत्यं भवतीति ।

प्रदर्शनं बन्धाव्युदासार्थमन्यथा निरर्थकं स्यादिति केचित् ।
व्युत्पत्तिमात्रप्रदर्शनपरमित्यपर इत्यपराकैः । गर्भहा च यथावर्ण-
मित्युक्तं यथावर्णप्रायश्चित्ताशक्तं प्रत्याह
वशिष्ठः ।

अनात्रेयीं राजन्यहिंसायां राजन्यां वैश्यहिंसायां वैश्यां
शूद्रहिंसायां शूद्रां हत्वा संवत्सरमिति* ।

अस्यार्थः । अनात्रेयीमित्यादिषु लिङ्गमविवक्षितं । अनात्रेय-
विज्ञातब्राह्मणगर्भहनने राजन्यहिंसाप्रायश्चित्तश्चरेत् । एव-
मुत्तरत्रापि । शूद्रगर्भहनने तु ब्रह्महत्याव्रतं संवत्सरश्चरेत् इति ।

यसु ब्राह्मणादिहननार्थं कृतनिश्चयः शस्त्रादिना प्रहारं
करोति ततश्च देवादिप्रतिबन्धवशादसौ न मृतो न तु स्त्रोद्यम-
ग्रैथिल्यात्तत्रापि यस्मिन्वर्णे हते यत्प्रायश्चित्तं तदाचरेत् ।

तथाच याज्ञवल्काः ।

चरेद्व्रतमहत्वापि घातार्थश्चेत्समाहितः† । इति ।

अत्र यथावर्णमित्यनुवर्तते । अनेन ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमेवाति-
दिश्यते । अतो द्वादशवार्षिकादीनि शक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि ।
अत्रायं निर्णयः । यत्र समत्वाभिधानमतिदेशो वा प्रायश्चित्तस्य
तत्र न्यायतः प्रायश्चित्तस्य किञ्चिद्भूतत्वेऽपि तत्र साक्षात्सम्पूर्ण-
व्रतोपदेशः यथा वैष्णवे आत्रेयीविषये । तथा वापस्तम्बीये

* चात्रेयी । राजन्यहिंसायां वैश्यहिंसायां शूद्रं हत्वा संवत्सरमिति मूलसंहितायां
पाठः । कचिच्च पुलके शूद्रं हत्वेति पाठो दृश्यते । † समागत इति पाठान्तरम् ।

यागस्यक्षत्रियविद्वधविषये तत्र सम्पूर्णव्रतमेव यथा साक्षा-
दुपदेशो नास्ति तत्र किञ्चिद्भूतं कल्पं यत्र ब्रह्महत्यादिसम-
त्वाभिधानं तत्र पातकस्वरूपसाम्यमभिधीयते । यथा राजसमी
मन्त्रीत्यत्रैश्वर्योपेतराजस्वरूपसमता अतः किञ्चिद्भूतं पादोनं
प्रायश्चित्तं समताभिधानञ्च तत्रायश्चित्तातिदेशार्थं यत्र साक्षा-
त्प्रायश्चित्तस्यैवातिदेशस्तत्र स्वरूपसमता अत उपदिष्टापेक्षया
अतिदिष्टाभूतमेव कियद्भूतमित्याकाङ्क्षायां महापातकप्राय-
श्चित्तातिदेशस्थले अतिदिष्टस्यापि* महत्त्वात् साक्षाद्ब्रह्महन्त-
स्थले इवातिदिष्टस्थले यागस्यक्षत्रियादिहन्तनेऽपि प्रवृत्तिसा-
म्यात्पादोनमेव कल्पम्† ।

यत्तु कर्मविपाके ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तातिदेशात्तदर्थमिति
कल्पयन्ति तत्पापस्योपभुक्तत्वेन स्वल्पावशिष्टत्वात् तस्मान्महा-
पातकेष्वतिदिष्टेषु च पादोनं प्रायश्चित्तं कल्पं समे । अनेनैवा-
भिप्रायेण मिताक्षरायां अत एवोपदेशिभ्यो भूतत्वादातिदे-
शिकानां पादोनान्येव ब्रह्महत्याव्रतानि द्वादशवार्षिकादीनि
भवन्ति । अपराकीर्णेऽपि च वधङ्कृतवतोऽकृतवतस्यैवमेव व्रतमुक्तं
तेनान्ततः पादोनं कल्पमिति ।

चरेद्व्रतमहत्वापि घातार्थश्चेत्तमाहितः ।

इत्येतद्वचनव्याख्यानसमयेऽभिहितं, महापातकप्रकरणे स्मृति-
मञ्जर्यामपि । आतिदेशिकेषु चातिदेशविधानादेवोपदेशिकेभ्यः

किञ्चिद्व्यूनता विज्ञेयेति । एतच्च समेष्वतिदिष्टेषु च पादोन-
कल्पनम् । ब्रह्महत्यासमेषु तद्व्रतातिदेशेषु च ब्रह्महत्याया
महापातकमध्ये गुरुतरपापत्वात् प्रथमं परिपठितत्वाच्च सुरा-
पानादिसमेषु तद्व्रतातिदेशेषु च क्रमेणार्धपादोनञ्च कल्प-
नीयम् । तथाहि समत्वेऽभिहिते पञ्चाध्यायश्चित्तमतिदेशेन
प्राप्नोतीति द्वितीयाकाङ्क्षायां प्रायश्चित्तप्राप्तिः । साक्षाद्व्रताति-
देशेषु तु प्रथमकक्षायामिव व्रतप्राप्तिरिति । साक्षाद्व्रतातिदेश-
स्याधिकत्वात्तत्र पादोनं साम्यद्वारातिदेशप्राप्तौ व्यवहितत्वात्त-
दर्धप्रायश्चित्तमिति युक्तं । अनेनैवाभिप्रायेण स्मृतिमञ्जर्याम-
भिहितं समानञ्चातिदेशिकेभ्योऽपि व्यूनमिति अतएव मिता-
क्षरायां यानि सुवर्णस्तेयसमत्वेन प्रतिपादितानि तेष्वप्यर्धमेव
कार्यमिति अपराकोऽपि सुवर्णस्तेयप्रकरणे तत्सामान्यार्धप्राय-
श्चित्तानीति । येषाञ्च कौटसाक्षादीनां ब्रह्महत्यासाम्यं सुरा-
पानसाम्यञ्चाभिहितम् तत्राधिकपक्षाश्रयणेन पादोनमेव
कल्प्यमथवाशक्तिमतः पादोनं शक्तिरहितं स्याद्विमिति कल्पनीयं
इति स्मृतिकारनिर्णयः । तत्र न्यायेन त्वतिदेशे सम्पूर्णमेव
प्राप्नोति अतिदेशस्याखण्डत्वात् ।

अथ सुरापानप्रायश्चित्तम् ।

सुरा पैथ्येव तदाह मनुः ।

सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।

तस्माद्ब्राह्मणेराजन्यौ वैश्यस्य न सुरां पिबेत् ॥ इति ।

यत्तु तन्नोक्तम् ।

गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथा चैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ इति ।

तद्विजोत्तमानां ब्राह्मणानां गौड़ीमाध्वोरपि पैष्टीसमत्वप्रति-
पादनार्थं तत्र द्विजोत्तमग्रहणात् ब्राह्मणस्य सुरादिसकलमद्य-
निषेध उत्पत्तिप्रभृत्यपि अतएव

बृहद्विष्णुः ।

माधुकं*मैत्रवं†सैरं‡ तालं खर्जूरपानसम् ।

मधूत्यैव माध्वीकमैरेयं नारिकेलजम् ॥

अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु । इति ।

पुलस्त्यः ।

पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैत्रवम् ।

मधूत्यं§ सैरमारिष्टं॥मैरेयं॥ नारिकेलजम् ॥

समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु ।

द्वादशन्तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥

मनुः ।

यच्चरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् ।

* वीद्वजातं माधुकम् । † इक्षीः पक्षैरसैः सिद्धः सीधुरित्येषवपर्यायः । ‡ सौरी-
ऽर्कः चसदुद्वं सैरम् । § पक्षौषधानुसिद्धं यन्मद्यं तस्यादरिष्टकम् । ॥ माध्वीकं ग्राह्यं
माध्वीकमिति शूलपाणिसम्मतः पाठः । ॥ यदपक्षौषधानुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसव इदमे-
वमैरेयम् ।

तद्वाङ्मणेन नात्तव्यं देवानामश्रता हविः ॥ इति ।
राजन्यवैश्ययोः सुरा निषिद्धा न गौड्यादिमद्यनिषेधः । तत्रापि
ब्रह्मचारिणोऽस्त्येव निषेधः । सामान्येन ब्रह्मचारिणो मध्वादि-
निषेधात् ।

व्यासः ।

उभौ मध्वासवक्षीवौ उभौ चन्दनचर्चिती ।
एकपर्यङ्कनिलयौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ* ॥ इति ।
वृहदाज्ञवल्काः ।

कामादपि च राजन्यो वैश्यो वापि कथञ्चन ।
मद्यमेवासुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥ इति ।
सुरा उत्पत्तिप्रभृति† द्विजातिमात्रस्य निषिद्धा । तस्माद्वाङ्मण-
राजन्यो वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति स्मरणात् । तथा सुरापान-
निषेधस्तु जात्याश्रय इति स्थितिरिति शूद्रस्य न सुरानिषेधो
न मद्यनिषेधश्च इति स्वरूपनिरूपणम् ।

अथ प्रायश्चित्तम् ।

तत्र मनुः ।

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णीं सुरां पिबेत् ।
तथास्य काये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥

* उभौ मध्वासवक्षीवौ उभौ चन्दनचर्चिती । सविनी वरवस्त्री च दिव्याभरणभूषिती॥
नैकरवविचित्रमु काञ्चनं महदासनं इत्यादि मूलमहाभारते प्राठः । † जन्मप्रभृति ।

मोहाच्छास्त्रार्थापरिज्ञानात् न तु स्वरूपापरिज्ञानात् । अग्नि-
वर्णां क्वाथेनापादिताग्निवर्णाम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

सुराख्यदृतगोमूत्रपयसामग्निसन्निभम् ।

सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छति ॥

गोमूत्रमपि न वलीवर्द्दस्य* अपि तु स्त्रीव्यक्तेरेव दृतपयःसाह-
चर्यात् एतच्च सकृत्कामकारि । तथाच

अङ्गिराः ।

सुरापानं सकृत्कृत्वा ह्यग्निवर्णां सुरां पिबेत् । इति ।

बृहस्पतिः ।

सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिक्षिपेत् ।

मुखे तथा च निर्दग्धो† मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेत्सलिलमेव वा ।

कुर्याद्दानशनं तावद्यावत्प्राणैर्विमुच्यते ॥ इति ।

यत्र मरणान्तिकप्रायश्चित्तानन्तरं श्वशरीरं विद्यते तत्र मरणा-
देव पापस्यापगतत्वाद्वाहादिसंस्कारः सद्य एव भवति ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

आयसे भाजने तप्तां ब्राह्मणो वारुणीं पिबेत् ।

अग्निवर्णां पापहरां ततः पापाग्रमुच्यते ॥

जीवितस्यान्तकालेऽपि श्मशाने विहितो विधिरिति ।

* उवस्य । † मुखे सङ्घि विनिर्दग्ध इति श्लेषाणिसम्मतः पाठः मुखेऽनया विनि-
र्दग्ध इति कश्चित् पाठः अनया सुरया इत्यर्थः ।

कर्त्तव्य इति शेषः । श्मशाने विहितो विधिर्दाहादिः, शरीरा-
भावेऽस्थिषु पलाशविधिना* वा संस्कारः कर्त्तव्यः । अत्र
विशेषमाह

पैठीनसिः ।

सुराप आर्द्रवासा ह्यग्निवर्णां सुरां पिबेत् । इति ।
प्रचेताः ।

सुरापोऽग्निवर्णामायसेन पात्रेण ताम्नेन वा पिबेत् ।
अङ्गिराः ।

भृगुप्रपाते पतनं ज्वलनं वा समाविशेत् ।

महाप्रस्थानमातिष्ठेन् मुच्यते सर्व्वकिल्बिषात् ॥ इति ।
एतच्च मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं पर्षदानादेष्टव्यमपि तु व्युत्पन्न-
श्चेत् स्वयमेव ज्ञात्वा कुर्यात् । अव्युत्पन्नश्चेत् प्रायश्चित्तस्वरूपं
श्रिष्टेभ्यो ज्ञात्वा तदनुज्ञामन्तरेण स्वयमेव कुर्यात् ।

* पर्षनरदाहविधिना यथा आश्रलायनगृहपरिशिष्टं । अस्थिनाशे पलाशवृक्षानां
त्रैविध्यं षष्टिशतानि च । पुरुषप्रतिकृतिं कृत्वाऽशीत्यङ्गैस्तु शिरसि ग्रीवायां दश योजयेत् । उरसि
त्रिंशत् दद्याद्विंशतिं जठरे तथा । बाहुभ्याञ्च शतं दद्यात् दद्यादङ्गुलिभिर्दश । हादशाङ्गं
विषण्णयोरष्टाङ्गं शिग्रएव च । ऊरुभ्याञ्च शतं दद्याद्विंशत् जानुजङ्घयोः । पादाङ्गुलीषु च
दश एतत् प्रेतस्य लवणं । ऊर्णासूत्रेण संवेष्ट्य यवपिष्टेन लेपयेत् । आदिपुराणं । तदक्षामि
पलाशीत्यैः पत्रैः कार्य्यः पुमानपि । शतैस्त्रिभिरक्षया षड्या शरपत्रैर्विधानतः ॥ तदक्षामिऽस्थ-
क्षामि । अत्र पलाशपत्रशरपत्रयोरुत्थलेनोपादानात् आश्रलायनसूत्रेऽपि प्रतिकृतौ शरपत्रस्य
क्षामः । अत्राचाराद्योग्यत्वाच्च शरपत्रैः पुंसलकं कृत्वा शिरःप्रभृतिषु पलाशपत्राणि दद्यानि
ततो वेष्टनसूत्रासूत्रेण लेपनं यवपिष्टेनेति स्मार्तः ।

तथाच मनुः ।

मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः । इति ।
एवं प्राणान्तिकेषु सर्वत्र ज्ञेयं बालादिषु पादो बालेषु दातव्य
इत्यादि योज्यम् ।

यत्तु कुमारवचनम् ।

मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कश्चन ।
दोषस्त्वापञ्चमाहर्षादूर्ध्वं पित्रोः सुहृद्गुरोः ॥ इति ।
तत्सल्यदोषप्रदर्शनपरम् । जात्याश्रयेण निषेधस्य प्राग्दर्शित-
त्वात् ।

अतएव जातूकर्णः ।

अनुपेतस्तु यो बालो मद्यं मोहात्पिबेद्यदि ।
तस्य कच्छत्रयं कुर्यान्माता भ्राता तथा पिता ॥ इति ।
सुरापानेषु षट् कक्षाः कल्प्याः ।
यत्तु गीतमवचनम् ।

प्रागुपनयनात् कामचारवादभक्ष इति ।
तत्सुरादिव्यतिरिक्तपर्युपितादिविषयम् । अकामतः सुरापाने
प्रायश्चित्तमाह ।

वाघ्नवल्काः ।

वनेषासा जटी वापि ब्रह्महत्याव्रतश्चरेत् ।

पिण्याकं वा कणान्वापि भक्षयेत्तु समा निशि* ॥

* भक्षयेत् चिसमा निशि इति मित्ताक्षरायां पाठः ।

धनेवासोपहृणमितरधर्मीपलक्षणार्थम् । अत्र च शवशिरोध्वज-
तत्कपालधारणनिवृत्तिः । मनुना यत्सुरापानव्रत एव ध्वजी-
त्यभिहितं तत्पानमात्रेण* ध्वजीति विज्ञेयं । जटी वेति
वाशब्दः पिण्याकादिभक्षणस्वरूपप्रायश्चित्तेन विकल्पार्थः स च
विकल्पो व्यवस्थित एव व्यवस्था च विषयविभागादेव सेत्स्यति ।
गोबालावस्थिताः† केशा बालाश्छागादिलोमानि तस्मिन्नि-
र्म्मितवस्त्रप्राप्तो बालवासा अतिदेशत्वेऽपि सम्पूर्णमेव प्राय-
श्चित्तम्भवति ।

तथाच हारीतः ।

द्वादशभिर्वर्षैर्महापातकिनः पूयन्त इति ।

अथवा पिण्याकं तिलकल्कं कणान् तण्डुलकणानेव‡ । आह्रा-
रान्तरपरित्यागेन सकृन्नाण्यानामात्रमेव । समा वर्षत्रयं
रात्रौ भक्षयेत् । द्वादशवार्षिकादिचरणं पिण्याकादिभक्षणञ्च
जलबुद्ध्या सकृत्सुरां पीत्वा छर्द्दने कृते वेदितव्यं । यदाह ।

व्यासः ।

एतदेव व्रतं कुर्यान्मद्यपञ्छर्द्दने कृते ।

पञ्चगव्यञ्च तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोधनम् ॥ इति ।

एतदेव ब्रह्महत्याव्रतमेव पिण्याकभक्षणेन संव्यवहार्यत्वमेव ।
न पारलौकिकनरकोपभोगनिवृत्तिरिति कल्पनीयम् । अल्प-

* तत्पाने इति पाठान्तरम् । † गोबालावस्थिता इति पाठान्तरम् । ‡ कलान्
वेति क्वचित् खवान् वेति पाठान्तरम् ।

प्रायश्चित्तत्वादथवा द्वादशवार्षिकाशक्तं प्रत्युपदेशात्* स तु लोकद्वयेऽपि शुद्ध एव । अथवा अज्ञानतः पैष्टीं पीत्वा हृद्भि-
तस्य ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकम् । तस्यैव पूर्ववदेव गौडी-
माध्वीविषये पिण्याकादिभक्षणञ्च कल्पनीयं । गौडीमाध्वी-
ज्ञानपूर्वकपाने द्विगुणम् । अभ्यासे वशिष्ठोक्तं

अभ्यासे तु सुराया अग्निवर्णां सुरां पिबेत् ।

मरणात्पूतो भवतीति । अत्र सुराशब्दे गौडीमाध्वीपरः ।
साक्षात्सुरायाः सकृत्पानेऽपि मरणान्तिकस्योक्तत्वात् ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

गौडीमाध्वीस्तथाभ्यासे प्राणान्तिकमुदाहृतम् । इति ।

केचित्तु याज्ञवल्क्यावचनमन्यथा पठन्ति । भक्षयेन्नु समां निशी-
त्येकवचनान्तत्वेन तस्मानवेन समानार्थम् ।

कणान् वा भक्षयेद्वर्द्धं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।

सुरापानापनुत्यर्थं वनेवासा जटी ध्वजी ॥ इति ।

एतच्चाबुद्धिपूर्वं सुरायास्त्वणुमात्रसंयोगे द्रष्टव्यं प्रायश्चित्तस्याल्प-
त्वात् दीपोऽप्यल्प एव कल्पनीयः । अतएव पानशब्दोऽप्यत्र
पानाविनाभूततक्रादिसंयोगी[†] वर्त्तते । अत्रापि बालहृद्वा-
दीनां पूर्ववदेवाहं पादश्चेति कल्पनीयं । उपनीतानां
बालानामर्द्धमनुपनीतानां पादः एवं विवाहिताविवाहित-
भेदेनापि स्त्रिया अपि उपनयनस्थानत्वात् विवाहस्य ।

* उपदेश इति पाठान्तरम् । + पानाविनाभूतान्नादिसंयोगे इति पाठान्तरम्
अविनाभूतं तद्विना अस्यायि ।

बौधायनः ।

त्रैमासिकममत्या सुरापाने कच्छाब्दपादं चरित्वा पुन-
रुपनयनमिति ।

एतदनन्यसाध्यव्याध्युपशमार्थं पाने वेदितव्यं । अत्रैव विषये
वार्हस्पत्यमपि ।

गौडीमाध्वौ सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् ।

तप्तकच्छं पराकञ्च चान्द्रायणमनुक्रमात् ॥ इति ।

यदा मद्यसंसृष्टशुष्करसमेवान्नं भक्षयति तदा मनूतं पुनरुप-
नयनम् ।

अन्नानात्माश्रय विन्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयोवर्णा द्विजातयः ॥ इति ।

पुनरुपनयनप्रकार आश्वलायनेनोक्तः

अथोपेतपूर्वस्य (२२) कृताकृतं केशवपनं मेधाजननं च

(२३) अनिरुक्तं परिदानं (२४) कालञ्च (२५) तत्सवितु-

र्वृणीमह इति सावित्रीं (२६) इत्यादि ।

शुष्कसुराभाण्डोदकपाने

शातातपः ।

सुराभाण्डोदकपाने छर्दनं घृतप्राशनमहोरात्रोपवास-
श्चेति ।

सरससुराभाण्डोदकपाने साक्षात्सुरावयवानां विद्यमानत्वात्

यादौनं सुरापानप्रायश्चित्तं कल्प्यम् । अत्राप्यवयवाधिक्ये

सम्पूर्णमेव शुष्कसुराभाण्डस्यपर्युषितोदकपाने

बोधायनः ।

सुरापानस्य यो भाण्डे अपः पर्युषिताः पिबेत् ।

शङ्खपुष्पीविपक्वन्तु क्षीरं स तु पिबेत्प्रहम् ॥ इति ।

मतिपूर्वकशुष्कमद्यभाण्डस्थितोदकस्य सकृत्पाने
विशुः ।

अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पीशृतं पयः
पिबेदिति ।

पूर्वोक्तविषयेऽकामतोऽभ्यासे
स एव ।

अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।

पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः ॥ इति ।

अत्रैवाभ्यासे द्वितीयमः ।

सुराभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्विजः ।

स हादशाहं क्षीरेण पिबेद्वाह्नीं सुवर्चनाम् ॥ इति ।

सोमयाजिनः सुरापमुखगन्धघ्राणे
मनुः ।

ब्राह्मणसु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः ।

प्राणानसु विराचम्य घृतं प्राश्य विशुद्धाति ॥

एतच्चाकामे कामे तु द्विगुणम् असोमयाजिनसु जातिभ्रंश-
करोक्तं[†] प्रायश्चित्तं । पैट्टीगौड़ीमाध्वीव्यतिरिक्तमध्ये ज्ञानतो

* अत्रैवेति पाठान्तरम् । † जातिभ्रंशकपापीकृतं ।

ब्राह्मणेन पीते तथा ब्रह्मक्षत्रविशामज्ञानतो रेतोविमूत्रपाने ।

याज्ञवल्काः ।

अज्ञानात्तु सुरां पीत्वा रेतोविमूत्रमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णाः द्विजातयः ॥

अत्र सुरा पैश्यादित्रयव्यतिरिक्तमद्यं प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात् ।

पुनरुपनयनञ्च तप्तकच्छपूर्वकम् ।

तथाच गौतमः ।

मद्यशब्दं न प्रयुङ्क्ते अमत्या मद्यपाने च । पयोघृत-

मुदकं वायुं प्रति त्राहं तमानि पिबेत् । स कच्छः ।

ततोऽस्य संस्कारः । मूत्रपुरीषकुणपरितप्तां प्राशने चेति* ।

ज्ञानतस्तु वशिष्ठोक्तं द्रष्टव्यं† मत्या मद्यपाने त्वसुरायाः

सुरायाश्चान्नानि कच्छातिकच्छौ घृतप्राशः पुनः संस्कारश्चेति

सुरायाश्चान्नान इति एतच्च द्रव्यान्तरसंस्पृष्टायाः सुराया

बलात्पाने तत्राप्यशक्तस्य वेदितव्यं । यच्च

आपस्तम्बेनोक्तम् ।

अभक्ष्याणामपेयानामलेह्यानाञ्च भक्षणे ।

रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथम्भवेत् ॥

यन्नोडुम्बरविस्वानां पलाशस्य कुशस्य च ।

एतेषामुदकं पीत्वा षड्रात्रेण विशुध्यति ॥ इति ।

* अमत्या पाने पयोघृतमुदकं वायुं प्रति त्राहं तमानि स कच्छस्ततोऽस्य संस्कारः मूत्र-
पुरीषरेतषाञ्च प्राशने इति मूलगौतमसंहितायां पाठः । † कर्त्तव्यमिति पाठान्तरम् ।

तदज्ञानात्तालादिमद्यस्य सकृत्पाने वेदितव्यम् । एवमन्या-
न्यप्युच्चावचप्रायश्चित्तानि* जातिशक्तिवयोऽनुबन्धज्ञानाज्ञानस-
कृदभ्यासात्यन्ताभ्यासबलात् कामकाराद्यपेक्षया† योज्यानि
एतानि‡ गुरुणि गुरुणि लघुनि लघूनीति गौतमस्मरणात् ।
तिस्रो वर्णानुपूर्व्येणेत्यनेन क्रमेण या द्विजातिभार्याः शूद्रा-
पर्यन्तास्ताभिः सुरा न पातव्या यदि पिबेत्तदाङ्गं प्रायश्चित्तम् ।
तथाच मनुः ।

पतत्यङ्गं शरीरस्य§ यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।

ब्राह्मणस्य भार्यया शूद्रयापि मद्यमात्रं न पातव्यं ब्राह्मणस्य
निषेधत्वात् यदि पिबति सा तदापातित्वं नास्ति निषेधस्य
शूद्रवर्णविषयत्वाभावात् तत्संसर्गात् पत्युः ब्राह्मणस्यापि न
पातित्वदोषः कित्वेनस्त्री भवति गर्भं च दोषो जायते ।
प्रथमतः शूद्रावेदनं न सर्वसम्मतं तत्रापि पीतमद्यया सह
संसर्ग इति स्वल्पोदोषोऽस्त्येव अतएवोपपातकमध्ये मद्यपस्त्री-
निषेधवचनमिति॥ परिगणितम् । एतत्कर्त्तव्यमभिप्रेत्याह
शङ्खः ।

सुरालशुनपलाण्डुगृञ्जनमांसादीन्यभक्ष्याणि विवर्ज्ये-
दाहारमयं हि शरीरं तन्मयत्वाद्ब्राह्मणः संकीर्त्तयेत् ।
मातुरशितपीतादिभिर्गर्भः सम्भवतीति ।

* नूनधिकप्रायश्चित्तानि । † बलात्काराद्यपेक्षया इति क्वचित् पाठः । ‡ एतानि
इत्यत्र एनसि इति क्वचित् पुनर्ले पाठः । § पतत्यङ्गं शरीरं इति शूलपाणिसम्मतः पाठः ।
॥ निषेधवचनमिति मूलसंहितायां क्वचित्पुनर्ले च पठितम् । ॥ भोजनपानादिभिः ।

अथ सुरापानसमानानि ।

तत्र मनुः ।

ब्रह्मोज्झिता वेदनिन्दा कौटसाख्यं सुहृदधः ।

गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥

गर्हितं पलाण्डादि अन्नाद्यममेध्यादीनि स्मृतिमञ्जर्याम् । कल्प-
तरो तु गर्हितं शास्त्राप्रतिषिद्धमपि लोके निन्दितम् । अन्नाद्यं
लशुनादीनि । मतिपूर्वमनयोर्भक्षणे सुरापानसमत्वम्* ।

अतएव मनुः ।

कुत्राकं विड्वराहश्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।

पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्या जग्ध्वा पतेन्नरः ॥ इति ।

अमतिपूर्वत्वे तु प्रायश्चित्तान्तरं तेनैवाभिहितम् ।

अमत्यैतानि षड्जग्ध्वा कच्छं सान्त्वनं चरेत् । इति ।

याज्ञवल्करः ।

निषिद्धभक्षणं जैह्नमुत्कर्षञ्च वचोऽनृतम् ।

रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि षट् ॥

जैह्नं कौटिल्यं तच्च गुरुविषयम् ।

देवलः ।

मृतां द्वितीयां यो भार्यां दहेद्वैतानिकान्निभिः ।

जीवन्त्यां प्रथमायान्तु सुरापानसमं हि तत् ॥ इति ।

समत्वकथनं तन्प्रायश्चित्तातिदेशार्थम् । अतः अर्घं प्रायश्चित्तं
भवति । व्रतातिदेशे तु पादोनं भवतीति प्राङ्गिरूपितम् ।

अथ सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

याज्ञवल्काः ।

ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु राज्ञे मुषलमर्पयेत् ।

स्वकर्म्म ख्यापयंस्तेन हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः ॥

राजाभिषेकादिगुणयुक्तः क्षत्रियः । तेन मुषलेन हतो मर-
णान्मुक्तो वा शुद्ध एव अहनने राज्ञो दीषोऽस्येव ।

अतएव मनुः ।

अत जङ्घं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ।

सुवर्णस्तेयकृद्दिप्रो राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्विति ।

गृहीतमुषलो* राजा सक्तवन्त्यात्तु तं स्वयम् ।

वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा ॥

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।

आचक्ष्णाणेन तस्तेयमेवंकर्मास्मि शाधि माम् ॥

स्कन्धेनादाय मुषलं लगुडं वापि खादिरम् ।

अग्निं वोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयादिसुच्यते ।

* गृहीत्वा मुषलमिति पाठान्तरम् ।

अशसित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ इति ।
 शाधि जहि । अग्निः काष्ठकुहालः अग्निः स्त्री काष्ठकुहाल
 इत्यमरः । शक्तिं वोभयतस्तीक्ष्णामित्यपि पाठः । ब्राह्मणोऽपि
 वधमर्हति वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मण इति तेनैवाभिधानात् ।
 यत्तु ब्राह्मणो न हन्तव्य इति न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापे-
 ष्वयं विधिरिति च निषेधवचनं तत्रायश्चित्तव्यतिरिक्तविषयं
 प्रायश्चित्तप्रकरण एव सुवर्णस्तेयकृद्दिप्रदत्याद्यभिधानात् ।

गीतमः ।

अन्नमेनस्त्री राजेति ।

संवर्त्तः ।

ततो मुषलमादाय सकृन्न्यात्तु स* स्वयम् ।

यदि जीवति स स्तेनः सस्तेयाद्विप्रमुच्यते ॥ इति ।

शङ्कः ।

सुवर्णस्तेनः प्रकीर्णकेश आर्द्रवासा आयसं मुषलमादाय
 इति ।

ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु राज्ञे मुषलमर्पयेत् इति सामान्येनाभि-
 धानात् इदं मरणान्तिकप्रायश्चित्तं सार्व्ववर्णिकम् । अत्र
 सुवर्णशब्दः परिमाणविशेषविशिष्टहिरण्यद्रव्यवचनः । परि-
 माणमाह

याज्ञवल्काः ।

जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणुरजः स्मृतम् ।

तेऽष्टौ निष्कास्तु तास्तिस्त्री राजसर्षप उच्यते ॥

गौरस्तु ते त्रयः षड्भिः*र्यवीमध्यस्तु ते त्रयः ।

कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ इति ।

एवञ्च षोडशमाषपरिमिते हेन्नि सुवर्णसंज्ञा पारिभाषिकी ।

परिमाणविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषः ।

षट्त्रिंशन्मते ।

बालाग्रमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत् ।

निष्कमात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः ॥

राजसर्षपमात्रेण प्राणायामचतुष्टयम् ।

गायत्राष्टसहस्रञ्च जपेत्पापविशुद्धये ॥

गौरसर्षपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत् ।

यवमात्रे सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ॥

सुवर्णकृष्णलं ह्येकमपहृत्य द्विजोत्तमः ।

कुर्यात्सान्तपनं कृच्छ्रं तत्पापस्यापनुत्तये ॥

अपहृत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजोत्तमः ।

गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुध्यति ॥

सुवर्णस्यापहरणे वत्सरं यावकी भवेत् ।

* गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवीमध्यस्तु ते त्रयः । कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ इति मूलयाज्ञवल्कासंहितायां मिताक्षरायाञ्च पाठः ।

जङ्घं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्महत्याव्रतमिति* ॥

एतच्च संवत्सरावकव्रतं किञ्चिद्भूतसुवर्णपरिमाणापहारे
द्रष्टव्यम् । एतच्च सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तं ह्येकादशगुणं द्रव्यं
स्वामिने दत्तैव कार्यम् । तथाच
लघुवशिष्टः† ।

स्तेये ब्रह्मस्वभूते तु सुवर्णहरणे कृते ।

पञ्चात्तत्तेन दातव्यं तस्मै ह्येकादशाधिकम् ॥

ऋणसंशुद्धिभावाय ततश्चान्द्रायणत्रयम् ।

संवत्सरेण कर्त्तव्यं विपुलां शुद्धिमिच्छता ॥

एकादशगुणं दानं सद्यस्ततः प्रायश्चित्तमिति विशेषः । तस्य
ऋणसंशुद्धिरूपत्वात् चान्द्रायणत्रयम् । यवमध्यपिपीलिका-
मध्ययतिचान्द्रायणात्मकं संवत्सरेण कर्त्तव्यं चान्द्रायणत्रयाभ्या-
सेन संवत्सरं यावत्प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमित्यर्थः । एतच्च संवत्सर-
यावकव्रतेन विकल्प्यते । एकादशगुणदानासमर्थं प्रति स एवाह

अभावे काञ्चनस्य स्यात् व्रतमेतच्चतुर्गुणम् ।

चरेद्यतात्मा निःसङ्गः पूर्णं वर्षचतुष्टयम् ॥

समाप्ति काञ्चनं गाश्च रजतं वापि शक्तिः ।

देयमन्नं द्विजातिभ्यः शुभं पापोपशान्तये ॥

एतद्व्रतं चान्द्रायणत्रयं संवत्सरेण कर्त्तव्यमित्येतत् मरणान्तिक-
प्रायश्चित्तादर्वाचीनेषु स्तेयप्रायश्चित्तेष्वेकादशगुणदानासम-

र्क्षस्य चातुर्गुण्याचरणमनेन न्यायेन प्राप्तं । तत्र जातिशक्त्या-
द्यपेक्षया द्वैगुण्यादिकं कल्प्यम् । यदा राजा सुषलादिना
हन्तुमसमर्थः शरीरशक्त्यभावात्तदा वशिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम् ।

स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत ततस्तस्मै राजा
श्रीडुम्बरं शस्तं दद्यात् तेनात्मानं समापयेत्* मरणा-
त्पूतो भवतीति विज्ञायत इति ।

श्रीडुम्बरं ताम्रमयं । क्षत्रियादिभिर्ब्राह्मणसुवर्णहरणे ब्राह्मणा-
दिभिर्गुरुश्रोत्रिययागस्थविप्रसुवर्णहरणे च वशिष्ठोक्तमेव मरणा-
न्तिकप्रायश्चित्तं निष्कालको वृताक्तो गोमयाम्बिना पाद-
प्रभृत्यात्मानं प्रमापयेत् । मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायत
इति । निष्कालकशब्दः पूर्वमेव व्याख्यातः । यस्तु रजतादि
वस्त्वन्तरबुद्ध्या† वस्त्रहयं वा सुवर्णमपहरति तदज्ञानापहृत-
मुच्यते । तत्र प्रायश्चित्तमाह

याज्ञवल्क्यः ।

अनिवेद्य नृपे शुद्धेस्तरापवृतमाचरन् ।

आत्मतुल्यं सुवर्णं च दद्याद्वा आत्मतुष्टिक्तम् ॥

राजन्यमकथयित्वैव द्वादशवार्षिकव्रतं सम्पूर्णमाचरेत् । आत्म-
तुल्यसुवर्णदानादि गुरुतरसमप्रायश्चित्तपाठात् सुरापवृतमित्य-
नेन श्वशिरोध्वजतत्कपालधारणनिरासः । यद्यपहर्त्तात्मान-
धनवान् तदात्मतुल्यसुवर्णदानम् । आत्मतुल्यसुवर्णाभावे विप्रस्य

* प्रमापयेदिति पाठान्तरम् । † द्रव्यान्तरबुद्धेति पाठान्तरम् ।

यावज्जीवं कुटुम्बभरणक्षमत्वेन तुष्टिकरं धनं दद्यात् ।

यत्तु व्यासवचनम् ।

एतदेव व्रतं स्तेनः पादन्यूनं समाचरेत् । इति ।

नववार्षिकं तन्निर्गुणस्वामिकसुवर्णापहारे ।

यच्चान्निषीकम् ।

षड्व्यं प्राचरेत् कच्छं यजिहा क्रतुना द्विजः ।

तीर्थानि वा भ्रमन् विहांस्ततः स्तेयादिमुच्यते ॥ इति ।

तन्निर्गुणस्वामिकस्य स्वग्रामकुटुम्बभरणार्थापहारे । क्रतुः सर्जि-
दादिरित्येवमादीन्यन्यान्यपि गुरुलघुप्रायश्चित्तानि विषयविशे-
षेषु शक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

महापातकनिर्दोशे तृतीयं स्तेयमुच्यते ।

ब्राह्मणद्रव्यविशेषात् प्रयोजनविशेषतः ॥

अनुबन्धविशेषाच्च प्रायश्चित्तं विधीयते ।

हत्वा तु काञ्चनं विप्रो गुणिनो ब्राह्मणस्य तु ॥

स्वयञ्च निर्गुणो वीर चरेद्ब्रह्महृदो व्रतम् ।

यदा तु निर्गुणं स्वामी क्षत्रियो वैश्य एव च ॥

हर्त्ता च ब्राह्मणो वीर तदापस्तम्बभाषितम् ।

क्षत्रियस्य सुरश्रेष्ठ गुणैर्हीनस्य यत्नतः* ॥

हत्वा तु काञ्चनं विप्रः प्रायश्चित्तमिदञ्चरेत् ।

चतुर्थकाले भुञ्जानस्त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥
 स्थानासनाभ्यां विहरंस्त्रिभिर्वर्षैर्विमुच्यते ।
 क्षत्तादीनां गुणवतामनस्येऽपहृते गुह ॥
 अल्पानुबन्धे च तथा एतदेव भवेद्दिभो ।
 श्रेष्ठविप्रसुवर्णन्तु प्रभूतमपहृत्य च ॥
 स विशिष्टानुबन्धश्च ब्राह्मणो द्यूतवल्लभः ।
 प्रायश्चित्तमिदं कुर्याद्भद्रतो मे निबोधय ॥
 लोमहीनो घृताक्तश्च आत्मानं पावके क्षिपेत् ।
 हत्वा तु काञ्चनं वीर क्षत्रियो ब्राह्मणस्य तु ॥
 सानुबन्धो ह्यनाथस्य दुरोदरपरो गुह ।
 आत्मानं हननं[†] वीर शस्त्रेणोडम्बरेण तु ॥
 ततः शुद्धिमवाप्नोति दिष्टान्तेऽः प्राणवर्जितः ।
 हत्वा तु काञ्चनं वैश्यो गुणिनो ब्राह्मणस्य तु ॥
 व्यसनी[‡] गुणहीनश्च सानुबन्धः सुराधिप ।
 हत्वा पाशं केशदाम्ना तदात्मानं सुराधिप ॥
 तद्वच्च त्यजति प्राणांस्ततः शुद्धिमवाप्नुयात् ।
 चरेत्सान्तपनं कच्छं तन्निर्यात्वात्मशुद्धये ॥

तन्निर्यात्य गृहीतं स्वामिने दत्त्वात्मशुद्धये मरणान्तिकप्रायश्चित्त-
 करणयोग्यतायै ।

* अल्लेऽपहृते इति पाठान्तरम् । † स हनेदिति पाठान्तरम् हनेदिति चार्धं स
 हनन इति कचित् पाठः । ‡ दृष्टान्ते इति कचित् पाठः । कचिच्च पुस्तके दिष्टार्धे इति
 पठितम् । § विमनीति कचित् पाठः ।

अमुमेवार्थमाह ।

निर्यात्येति वाक्यन्तु प्रवदन्ति मनीषिणः ।

तत्पूर्वञ्चैव योग्यस्य सूचकं नात्र संशयः ॥

तन्निर्यात्येति तु वाक्यमिति चरेत्सान्तपनमिति पूर्ववाक्यं ।

तत्पूर्वं मरणान्तिकात् प्रायश्चित्तात्पूर्वं योग्यस्य भावपरोऽयं

निर्देशः योग्यत्वसूचकमित्यर्थः । अपहृतद्रव्यं दत्त्वा सान्तपना-

चरणानन्तरं मरणान्तिकप्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थः ।

क्षत्रियस्य तु बालस्य ब्राह्मणो हरते यदि ।

पञ्चनिष्कप्रमाणन्तु सुवर्णं कैतवं प्रति ॥

कृष्णाजिनी जटी दण्डी मिताशी विजने वने ।

जपमानोऽर्कसूक्तञ्च* चरेद्ब्रह्महृन्व्रतम् ॥

क्षत्रियस्य गुणाख्यस्य हृत्वा विप्रस्तु निर्गुणः ।

चतुर्थकाले भुञ्जानस्त्रिभिर्वर्षैर्विशुध्यति ॥

क्षत्रादयोऽपि गुणिनोऽप्यल्पमल्पानुबन्धि वै ।

हृत्वा चौर्यमनेनैव शुद्धेयुर्नात्र संशयः ॥

विप्रस्य गुणवान्विप्रो निर्गुणस्यापहृत्य तु ।

चतुर्थकाले भुञ्जानस्त्रिभिर्वर्षैर्व्यपीहति ॥

ब्राह्मणस्य गुणाख्यस्य हृत्वा विप्रस्तु निर्गुणः ।

प्रभूतं सानुबन्धञ्च स शुध्येत कटाग्निना ॥

* विचं देवानामुदगादनौकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्यापेरित्यादि षडृचात्मकमन्त्रेदीप्त-
मर्कशतम् ।

गुणवान् ब्राह्मणो हृत्वा क्षत्रियस्यागुणस्य च ।
 चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥
 एवमन्यान्यपि विभो प्रायश्चित्तानि भागशः ।
 सुवर्णस्तेयविषये स्थापनीयानि पण्डितैः ॥ इति ।
 चतुर्विंशतिमते ।

कथं हृत्वा द्विजो लोभाच्चरेच्चान्द्रायणं वृतम् ।
 गद्याणकदशादूर्ध्वमाशतात् द्विगुणश्चरेत् ॥ इति ।
 आसहस्रात्तु त्रिगुणमूर्ध्वं हेमविधिः स्मृतः ।
 सर्व्वेषां धातुलोहानां पराकन्तु समाचरेत् ॥
 धान्यानां हरणे कृच्छ्रं तिलानां सैन्दवं स्मृतम् ।
 रत्नानां हरणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणं वृतम् ॥ इति ।
 किञ्च तदधिकशास्त्रीयमासत्रये गद्याणकशब्दः प्रयुञ्जते केचन
 कण्टकपरिमिते युञ्जते । रत्नहरणे चान्द्रायणं स्वल्पमूल्यविषयं
 क्षत्रियादिरत्नापहारविषयं वा उत्तमरत्नहरणस्य सुवर्णस्तेय-
 समत्वात् ।

अथ सुवर्णस्तेयसमानानि ।

याज्ञवल्क्यः ।

अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा ।

* क्वचिदाधुनिकपद्ये गद्याणक इत्यस्य स्थाने वधान इति पठितम् निष्कापरपर्यायी-
 वधानं इति व्याख्यातम् ।

निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्यैवसम्भितम् ।
अश्वत्थानि ब्राह्मणसम्बन्धीनि । निक्षेपः सुवर्णव्यतिरिक्तस्य ।

अथ गुरुतल्पप्रायश्चित्तम् ।

यमः ।

गुरुदाराभिगमनं कृत्वा मोहेन वै द्विजः ।
ज्वलन्तीमायसीं शय्यां संविशेद्गुरुतल्पगः ॥
सूक्ष्मीं ज्वलन्तीमास्निष्य मृत्युना स विशुध्यति ।
अथवा शिश्रुषणावुत्कृत्य प्रतिगृह्य च ॥
गुरोरभिमुखस्तिष्ठेत्पूतो भवति किंस्त्रिषात् ।
नैर्ऋतीं वा दिशं गच्छेदानि यातादजिह्मगः ॥
प्राणत्यागादिशुध्येद्वै मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

सूक्ष्मीं कार्णायसीं स्त्रोप्रतिक्रतिः । गुरोरभिमुखस्थितावपि
प्राणत्यागेनैव शुद्धिः । अत्र गुरुर्निषेककृत्पि ना । अतो द्विजः
ग्रहणमुपलक्षणम् । सम्पूर्णगमनञ्च योनौ रेतस्त्रेके सत्येव ।
अतस्ततोऽर्वाङ्मृत्तौ न महापातकत्वं । एतच्च जननीमकामतः
तत्सपत्नीं सवर्णामुत्तमवर्णाञ्च कामतो गच्छतः ।

तथाच षट्त्रिंशन्मते ।

पितृभार्याञ्च विघ्नाय सवर्णां योऽधिगच्छति ।

जननीं वाप्यविघ्नाय ना मृतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥

जनन्यां कामकारे यच्छति । अयःशय्यायां शयनं स्वकर्म्म
विघ्नाय कुर्यात् ।

तथाच मनुः ।

गुरुतरूप्यभिभाष्येनस्तरूपे स्वप्यादयोमये । इति ।

मृण्मयी वा स्त्रीप्रकृतिर्भवति ।

यथा वृद्धहारीतः ।

गुरुतरूपगो मृण्मयीमायसीं स्त्रियाः प्रतिकृतिमिति ।

अत्रापरो विशेषो वशिष्ठेनोक्तः

निष्कालको घृताभ्यक्तस्तप्तां शूर्भीं परिव्रजेत् । इति ।

उभयेच्छातः प्रवृत्तौ तप्तायःशयनस्वरूपं प्रायश्चित्तम् । स्वप्नोक्ता-
हेन प्रवृत्तौ तु अथवा शिश्रवषण्णावुत्कृत्य प्रतिगृह्य चेत्यादि
प्रायश्चित्तं । अत्र विशेषमाह

मनुः ।

स्वयं वा शिश्रवषण्णावुत्कृत्याधाय चाञ्चलौ ।

नेर्ऋतिं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्वगः ॥ इति ।

पृष्ठतोऽनीचमाणेनैव गमनं कर्त्तव्यं । आहतुः

ग्रहलिखितौ ।

क्षुरेण शिश्रवषण्णावुत्कृत्यानवेक्षमाणो व्रजेदिति ।

वशिष्ठः ।

वषण्णशिश्रावुत्कृत्याञ्चलावाधाय दक्षिणाभिमुखो गच्छेत्

यथा गच्छेद्यत्रैव प्रतिवृत्तस्तत्रैव तिष्ठेदाप्रलयादिति ।

पिण्डदारप्रोत्साहितस्य गुरुतरूपगमने मनूक्तयोरन्यतरत्
द्रष्टव्यम् ।

गुरुतल्याभिभाषेनस्तल्पे स्वप्यादयोमये ।

सूर्मीं ज्वलन्तीमाश्लिष्य सत्युना स विशुध्यति ॥ इति ।

तप्तायःशयने स्वाप एकं सूर्म्यालिङ्गनमपरं । कामतो जननी-
गमने

वशिष्ठः ।

निष्कालको घृताक्तो गोमयाम्निना पादप्रभृत्यात्मान-
मवदाहयेत् । इति ।

अधिकदुःखोत्पादकत्वात् कामकारविषय एव युज्यते । अका-
मतोऽभ्यासेऽप्येतदेव । इदञ्च प्रायश्चित्तं मुख्यपुत्रस्यैव । क्षेत्र-
जादीनां पुत्रकार्यकारत्वमेव न मुख्यपुत्रत्वम् ।

अतएव मनुः ।

क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोद्दितान् ।

पुत्रेप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपात्मनीषिणः ॥ इति ।

एवं सापत्न्यमाह्वयगमने यत्प्रायश्चित्तं तत्क्षेत्रजादीनाम्भवति ।
अकामतः सवर्णोत्तमवर्णपितृपत्नीगमने शङ्कोक्तं द्वादशवार्षि-
कम् ।

अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः ।

एककालं समग्रन्वे वर्षे तु द्वादशे गते ॥

रुक्मस्तेयी सुरापय ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

व्रतेनैतेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्रिविधे ॥ इति ।

अस्मिन्नेव विषये कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्प्राङ्निवृत्तौ द्वादश-
वार्षिकम् । अकामतस्त्रैवार्षिकं । जनन्यान्तु कामतः प्रवृत्तस्य

रितस्त्रेकात् प्राङ्निवृत्तौ द्वादशवार्षिकं । अकामतस्तु रितस्त्रे-
कात् प्राङ्निवृत्तौ षड्वार्षिकं कल्प्यमिति । मिताचरायां
ब्राह्मणीपुत्रस्य मतिपूर्वं शूद्रजातीयगुरुपत्नीगमने प्राजापत्य-
कच्छान् वर्षत्रयमाचरेत् । अमतिपूर्वं सवर्णव्यभिचारिणीगुरु-
पत्नीगमने पदक्रमरहितं संहितामात्रजपसहितं चान्द्रायण-
त्रयम् ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः ।

चान्द्रायणं वा त्रीन् मासानभ्यस्य वेदसंहिताम् ॥ इति ।
पूर्वोक्तविषये कामतः प्रवृत्तौ यथाक्रमेणोग्रसनसोक्तं द्रष्टव्यम् ।
गुरुतल्पाभिगामी संवत्सरं ब्रह्महत्याव्रतं षण्मासान् ततःकृच्छ्र-
चरेदिति ब्राह्मणपुत्रस्य कामतः चक्षत्रजातीयपितृपत्नीगमने
नववार्षिकम् ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयां तथा ।

आचार्य्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ।

इति याज्ञवल्केन गुरुतल्पातिदेशात् । अत्रैव कामतोऽभ्यासे
वशिष्टोक्तं मरणान्तिकम् ।

मत्या गत्वा पुनर्भार्यां गुरोः चक्षसुतां* द्विजः ।

अण्डाभ्यां रहितं लिङ्गमुत्कृत्य स मृतः शुचिः ॥ इति ।

ब्राह्मणीपुत्रस्य कामतो वैश्यायां पितृपत्न्याङ्गमने षड्वार्षि-
कम् ।

तथाच पौलस्त्यः ।

ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां नववार्षिकं वैश्यायां षड्-
वार्षिकं क्षत्रियापुत्रस्य वैश्यायां मातरि नववार्षिकं
शूद्रायान्तु षड्वार्षिकमेवमेव वैश्यापुत्रस्यापीति ।

एवमेव नववार्षिकमित्यर्थः । वैश्यायां कामतोऽभ्यासे लोका-
ण्युक्तं मरणान्तिकम् ।

गुरोर्भार्यान्तु यो वैश्यां गत्वा गच्छेत्पुनः पुनः ।

लिङ्गायं छेदयित्वा तु ततः शुष्येत किल्बिषात् ॥ इति ।

शूद्रायान्तु कामतोऽभ्यासे उपमन्युक्तं द्वादशवार्षिकम् ।

पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा शुद्धेदिप्रः समाहितः ।

ब्रह्मचर्यमदुष्टात्मा स चरेद्द्वादशाब्दिकम् ॥ इति ।

ब्राह्मणीपुत्रस्य वा बुद्धिपूर्वं क्षत्रियायां पितृपत्न्यां गमने यमीकं
द्रष्टव्यम् ।

कालेऽष्टमे वा भुञ्जानो ब्रह्मचारी सदाव्रती ।

स्थानासनाभ्यां विहरंस्त्रिरङ्गोऽभ्युपपत्तयः ॥

अधःशायी त्रिभिर्वर्षैस्तदपोहेत पातकम् । इति ।

अथैवाभ्यासे जातूकर्णः ।

गुरोः क्षत्रसुतां भार्यां पुनर्गत्वात्मकामतः ।

अण्डमात्रं समुत्कृत्य शुद्धेज्जीवन् मृतोऽपि वा । इति ।

वैश्यायान्तु अकामतो गमने

प्राजापत्यचरेत्कृच्छ्रं समां वा गुरुतत्पगः । इति ।

यान्नवल्कोक्तं वर्षत्रयम् ।

प्राजापत्याचरणं कल्प्यं ।

बृहमनुरपि ।

अव्ययमकामात्तु कच्छं नित्यं समाचरेत् । इति ।

अत्रैव कामतोऽभ्यासे हारीतीकं मरणान्तिकं ब्रह्मचर्यम् ।

अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरन्नानमोहितः ।

षडङ्गं ब्रह्मचर्यञ्च स चरेद्यावदायुषम् ॥ इति ।

षडङ्गं वाक्पाण्युपस्थचक्षुःश्रोत्रघ्राणानि षडङ्गानि । अमति-
पूर्वं शूद्रायां पितृपत्न्यां गमने मनूक्तं सुमन्तूक्तं वा ज्ञेयम् ।

मनुः ।

खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने ।

प्राजापत्यश्चरेत्कृच्छ्रमव्ययमेकं समाहितः ॥ इति ।

सुमन्तुः ।

अथवा गुरुदाराभिगामी संवत्सरं कण्टकिनीं शाखां

परिष्वज्याधःशायी त्रिसवनी भैचाहारः पूतो भवतीति ।

अत्रैवाभ्यासे पूर्वं मनूक्ताव्दकृच्छ्रमेव द्विगुणं कुर्यात् क्षत्रियया

पितृपत्न्या प्रोक्ताहितस्य कामतः प्रवृत्तस्य ब्राह्मणीपुत्रस्य

रेतस्त्रेकाव्याङ्गिहृत्तौ मासत्रयं प्राजापत्यकरणम्* । अत्रैवोभये-

च्छातः प्रवृत्तस्य मासत्रयमिति कृच्छ्रचरणम् । अत्रैव स्वयमेव

प्रोत्साहनङ्गत्वा प्रवृत्तस्य मासत्रयं कृच्छ्रातिकृच्छ्रानुष्ठानम् ।

अनेनैवाभिप्रायेण

व्याघ्रः ।

कच्छैवातिकच्छश्च तथा कच्छातिकच्छकम् ।

चरेन्नासत्रयं विप्रः क्षत्रियागमने गुरोः ॥ इति ।

पूर्वोक्तविषय एव तथा प्रोक्ताहितस्याकामतः प्रवृत्तस्य रेतः-
सेकाद्याङ्गिहृत्तावतिकच्छः । तत्रैवोभयेच्छातः प्रवृत्तस्य तप्त-
कच्छम् । अत्रैव स्वेन प्रोक्ताहितायां प्रवृत्तस्य चान्द्रायणम् ।
अनेनैवाभिप्रायेण

कण्वः ।

चान्द्रायणं तप्तकच्छमतिकच्छं तथैव च ।

सकृत्वा गुरोर्भार्यामज्ञानात् क्षत्रियां द्विजः ॥ इति ।

वैश्यायां पितृपत्न्यां कामत उभयेच्छातः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्
प्राङ्गिहृत्तस्य ब्राह्मणीपुत्रस्य मासं तप्तकच्छः । अत्रैव स्वेन
प्रोक्ताहितायां प्रवृत्तस्य मासं पराकः । अत्रैव तथा प्रोक्ताहि-
तस्य मासं सान्तपनकच्छः । अनेनैवाभिप्रायेण

कण्वः ।

तप्तकच्छं पराकश्च तथा सान्तपनं गुरोः ।

भार्यां वैश्यां सकृत्वा बुद्ध्या मासश्चरेद्बुधः ॥ इति ।

अत्रैव कामतः प्रवृत्तस्य तथा प्रोक्ताहितस्य उभयेच्छातः प्रवृ-
त्तस्य सप्तरात्रं स्वेन प्रोक्ताहितायां प्रवृत्तस्य चाष्टरात्रम् ।
एतत्सर्वमभिप्रेत्याह

प्रजापतिः यमश्च ।

पञ्चरात्रन्तु नाग्नीयात्सप्ताष्टौ वा तथैव च ।

वैश्यां भार्यां गुरोर्गत्वा सक्तदन्त्रानतो द्विजः ॥ इति ।
 शूद्रायां पितृपत्न्यां कामतः प्रवृत्तस्य तथा प्रोत्साहितस्य रेतः-
 सेकात्प्राङ्निवृत्तस्यातिकृच्छः । अत्रैवोभयेच्छातः प्रवृत्तस्य च
 तप्तकृच्छः स्वेन प्रोत्साहितायां प्रवृत्तस्य पराकः । एतदेवाभि-
 सन्वायाह

जाबालिः ।

अतिकृच्छं तप्तकृच्छं पराकञ्च तथैव च ।

गुरोः शूद्रां सक्तृत्वा बुद्ध्या विप्रः समाचरेत् ॥ इति ।
 अत्रैवाकामतः प्रवृत्तस्य तथा प्रोत्साहितस्य प्राजापत्यम् ।
 उभयेच्छातः प्रवृत्तस्य सान्तपनं सप्तरात्रोपवासकम् । गुरोः
 शूद्रां सकृत्त्वा स्वेन प्रोत्साहितायां प्रवृत्तस्य सप्तरात्रोपवासः ।
 एतदभिप्रेत्याह

दीर्घतमाः ।

प्राजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रोपवासकम् ।

गुरोः शूद्रां सकृत्त्वा चरेद्विप्रः समाहितः ॥ इति ।
 ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियागमने वैश्यागमने च प्रायश्चित्तं तदेव
 क्षत्रियापुत्रस्य वैश्यागमने शूद्रागमने च । अनन्तरत्वादेकान्त-
 रितत्वाच्च ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियागमने यत्प्रायश्चित्तं तदेव वैश्या-
 पुत्रस्य शूद्रागमन इति द्रष्टव्यम् । यत्तु शृङ्गपादिकतया विशेषो
 विहितस्तत्र स एव ग्राह्यः । एवमन्यान्यपि स्मृतिवचांसि अनु-
 बन्धाद्यपेक्षया योज्यानि । एवंविधपापेषु प्रवृत्तानां स्त्रीणां-
 मपि महापातकिनीत्वाविशेषात् कामकृते मरणान्तिकम् ।

तथाच कात्यायनः ।

एष दोषश्च शुद्धिश्च पतितानामुदाहृता ।

स्त्रीणामपि प्रसक्तानामेष एव विधिः स्मृतः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

छित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामाया स्त्रियास्तथा । इति ।

अकामकृते तु द्वादशवार्षिकार्धं स्त्रीणामर्धस्य विहितत्वात् ।

अयन्तु विशेषः । अरण्यादिस्थितिर्नास्ति गृह एव वास इति ।

तथाच योगियाज्ञवल्काः ।

पतितानामेष एव विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः ।

वासो गृहान्तिके देयमनुवासश्च रक्षणम् ॥

इति रक्षणार्थमनुवासः कर्त्तव्य एव समीपवास इत्यर्थः ।

मनुः ।

एतदेव व्रतं कार्यं योषित्सु पतितास्त्रपि । इति ।

एतदेव द्वादशवार्षिकमेव अनुलोमगमने निष्कृतिरुक्ता । प्रति-

लोमगमने कामाकामभेदेन

संवर्त्तः ।

शूद्रसु विप्रागमने गुरुतल्पव्रतञ्चरेत् ।

अज्ञानाज्ज्ञानतो गत्वा प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥ इति ।

वशिष्ठः ।

शूद्रश्चेत् ब्राह्मणीमभिगच्छेत् वीरणैर्वैष्टयित्वा शूद्रमङ्गी

प्राश्येत् ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषा-

भ्यज्य मग्नां क्षणखरमारोप्य महापथमनुसंभ्राजयेत् ।

पूता भवतीति विज्ञायते इति । तथा वैश्यश्चेद् ब्राह्मणी-
मभिगच्छेन्नोहितदर्भैर्वैष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्राश्येत्
ब्राह्मण्याः शिरसि वपनङ्कारयित्वा नग्नां श्वेतस्वरमा-
रोप्य महापथमनुसंव्राजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते ।

एवं तु राजन्यायां वैश्यः शूद्रश्च राजन्यावैश्ययोरिति ।

वपनमित्यनेनैव भवतीति विज्ञायते । एवं प्राप्तेऽपि अनेन
शिखावपनप्राप्तये शिरसीत्युक्तम् । यस्य दृष्टविशेषस्य उग्रीरं
मूलं तानि वीरणानि । एतच्च वचनं स्मृतिसंज्ञार्थमपराकं च
गुरुतल्पप्रकरणे लिखितम् । अत्रापराकं एवं व्याख्यातं । महा-
पथो राजमार्गः । पूता भवतीति प्रायश्चित्तस्य योग्या
भवतीत्यर्थः इति विज्ञानेश्वरेण उपपातकेषु पारदार्यप्रकरणे
लिखितम् । तेन च एवं व्याख्यातं पूता भवतीति वचनात्
राजवीथीपरिव्राजनमेव दण्डरूपं प्रायश्चित्तान्तरनिरपेक्षं
शुद्धिसाधनमिति दर्शयतीति । वयन्तु ब्रूमः महापातकस्थले
कामतः प्रातिलोभ्येन शूद्रादिषु प्रवृत्तायाः स्त्रिया महापथ-
गमनं महाप्रस्थानमामरणादजिह्मगमनं । उपपातकेषु तु
राजवीथीपरिव्राजनेनैव शुद्धिरिति ।

अथ गुरुतल्पसमानि ।

मनुः ।

रेतःसेकः स्वयीनीषु कुमारीष्वन्यजासु च ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥

रेतःसेक इति विशेषोपादानाद्रेतःसेकाभावे गुरुतल्पाभावात्
स्वरूपप्रायश्चित्तं कल्प्यम् ।

यान्नवल्काः ।

सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनीष्वन्यजासु च ।

स्वगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥

स्वयोनिर्भगिनी अन्यजाश्चात्र चाण्डालाद्या न तु रजकाद्याः
तत्र स्वल्पप्रायश्चित्तत्वात् । चाण्डालादयस्तु मध्यमा अङ्गिरसा
दर्शिताः ।

चाण्डालः स्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा ।

मागधायोगवी चैव सप्तैतेऽन्यावसायिनः ॥ इति ।

स्वगोत्रायहणेनैव सुतस्त्रीप्राप्तौ पुनरुपादानमधिकदीपव्याप-
नार्थम्* ।

तथाच हारीतः ।

मातृदुहितृस्रुषागमनमित्यतिपातकानि ।

अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम् ।

न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथञ्चन ॥ इति ।

विष्णुः ।

पितृव्यमातामहमातुल्यश्वशुरदृपपत्न्यभिगमनं गुरुदार-
समम् । पितृमातृस्वस्त्रोर्गमनञ्च ओन्नियत्विगुपाध्याय-

मित्रपत्न्याभिगमनञ्च । स्वशुः सख्युः स्वगोत्राया उत्तम-
वर्णाया अन्यजायाः कुमार्या रजस्वलायाः शरणा-
गतायाः प्रवृजिताया निक्षिप्तायाश्चेति ।
अत्र यद्विशेषप्रायश्चित्तमभिहितं तत्र एतदेव इतरथा गुरु-
तल्पप्रायश्चित्ताहं स्वाभ्यविधानात् । गुरुतल्पसमेषु विष्णुना
पितृमातृस्वस्रादिग्रहणमानुलोभ्येन हीनजातीयपितृस्वस्रादि-
विषयम् । एवमन्यत्राप्युहनीयम् ।

अथ गुरुतल्पातिदेशः ।

नारदः ।

मातुः पितृस्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृस्वसा ।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखिस्तुषा ॥
दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
राज्ञी प्रवृजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥
आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते ।
शिश्नस्योक्तर्तनात्तत्र नान्योदण्डो विधीयते ॥

यान्नवल्काः ।

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयान्तथा ॥
आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छन्तु गुरुतल्पगः ।
द्वित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि ॥

अथमेव वधो दण्डार्थं प्रायश्चित्तार्थञ्च । गुरुतल्पसमेषु परि-
गणितानां गुरुतल्पातिदेशेषु परिगणनं प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् ।
तच्च जातिशक्त्याद्यपेक्षया योज्यम् । योजना चेत्यं मिता-
क्षरायाम् । समेष्वेकरात्रादूर्ध्वकामतोऽभ्यासे षड्वार्षिकं
अतिदिष्टेषु नववार्षिकम् । उभयत्र कामतोऽत्यन्ताभ्यासे
मरणान्तिकमिति । एवमन्यत्राप्यहनीयं गुरुपभुक्तासु साधा-
रणस्त्रीषु गमने न गुरुतल्पदोषः ।

तथाच व्याघ्रः ।

जात्युक्तं पारदार्यञ्च कन्यादूषणमेव च ।

साधारणस्त्रियो नास्ति गुरुतल्पत्वमेव च ॥ इति ।

अथ प्रसङ्गाच्चाण्डाल्यादिगमने विशेषोऽभिधीयते । ततश्चाण्डा-
ल्यादिषु ज्ञानतः सकृद्गमने संवत्सरं कच्छचरणमज्ञानतो गमने
चान्द्रायणद्वयम् ।

तथाच यमः ।

चाण्डालपुङ्गवानान्तु भुक्ता गत्वा च योषिताम् ।

कच्छाद्माचरेत् ज्ञानादज्ञानादैन्द्वयम् ॥ इति ।

अगिन्यादिष्वप्येवं विज्ञेयं, स्त्रियोनिष्वन्धजासु चेत्येकवाक्ये
पाठात् । अत्रैव कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्प्राङ्मुहतावाङ्मिर-
सोक्तं द्रष्टव्यम् ।

पतितान्यस्त्रियो गत्वा भुक्ता च प्रतिगृह्य च ।

मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥ इति ।

रेतःसेकादर्वाक् क्षुधादिगमनेऽप्येवमेव ।

तथाच वृहद्यमः ।

चाण्डालीं पुक्कशीं ज्ञेच्छीं क्षुषाञ्च भगिनीं सखीम् ।

मातापित्रोः स्वसारञ्च निःक्षिप्तां शरणागताम् ॥

मातुलानीं प्रव्रजितां स्वगोत्रां नृपयोषिताम् ।

शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति

चाण्डाल्यादिष्वकामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं निवृत्तौ संव-
र्त्तीकृतम् ।

भगिनीं मातुराप्ताञ्च स्वसारं वान्यमावृजाम् ।

एता गच्छन् स्त्रियो मोहात्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ इति ।

एकरात्रं चाण्डाल्यादिषु गमनाभ्यासे मनूक्तं त्रैवार्षिकम् ।

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनं द्विजः ।

तद्भक्षभुग्जपेन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ इति ।

अत्र वृषली चाण्डाली ।

तथाच स्मृत्यन्तरे ।

चाण्डाली रजकी वेश्या रजस्था या च कन्यका ।

सगोत्रेण च ऊढा या वृषल्य, पञ्च कीर्तिता ॥ इति ।

अज्ञानतश्चाण्डालीगमनाभ्यासे पतितप्रायश्चित्तं द्वादशवार्षिकं

ज्ञानतोऽभ्यासे मरणान्तिकं कल्पाम् । कल्पनाया मूलम्

मनुवचनम् ।

चाण्डालान्यस्त्रियो गत्वा भुक्ता च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यन्तु गच्छति ॥ इति ।

अज्ञानतः पतति एनस्त्री भवति । अतस्तत्राभ्यासे द्वादश-

वार्षिकम् । ज्ञानात् साध्यं तज्जातीयत्वं प्राप्नोति अतस्तथा-
भ्यासे मरणान्तिकमेवमुक्तं । एतच्च मरणान्तिकं बहुकाला-
भ्यासविषयम् ।

अथ महापातकसंसर्गिप्रायश्चित्तम् ।

मनुः ।

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनात् यौनान्न तु यानासनाशनात् ॥

अयमर्थः । पतितेन सह यानशयनासनानि कुर्वन् संवत्सरेण
पतति पतितो भवति याजनादिभित्तु न च संवत्सरेण अपि
तु सद्य एवेति ।

तथाच विष्णुः ।

आसंवत्सरात्पतितेन सहाचरन्पतति सह यानासनाभ्यां

योनिश्रौतसम्बन्धात् सद्य एवेति ।

योनिः प्रजननं तद्युक्तेन पतितेन पतितया वा मैथुनयोग-
इत्यर्थः । श्रौतसम्बन्धो याजनम् ।

बृहद्विष्णुः ।

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

एकयानभोजनासनशयनैर्यौनिश्रौतमुख्यैस्तु* सम्बन्धैः

सद्य एवेति ।

* श्रीमुख्येति पाठान्तरम् ।

एकभोजनं एकपङ्क्तिभोजनम् । न त्वेकत्र* भोजनम् । तत्र
देवलेन सद्यःपातित्यस्याभिहितत्वात् ।

याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।

कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः ॥ इति ।

मुख्यैर्मुखभवं मुख्यं अध्यापनम् । ननु यौनश्रीतमुख्यैरिति हन्व-
निर्देशात् मिलितानामेव सद्यःपतनहेतुत्वमस्तु मैवं यः पतितैः
सह यौनमौञ्जश्रीतानां सम्बन्धानामन्यतमसम्बन्धं कुर्यात्
तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तमिति सुमन्तुना प्रत्येककरणैर्द्वादश-
वार्षिकाभिधानात् मौञ्जसम्बन्धोऽध्ययनमेकयानादीनाञ्चतुर्णां
समुदितानामेव पतनहेतुत्वम् एकयानभोजनासनशयनैरिती-
तरेतरयोगनिर्देशात् ।

यान्नवल्काः ।

एभित्तु सम्पिबेत्† यो वै वल्करं सोऽपि तत्कमः ।

कन्यां समुद्वहेदेषां सोपवासामकिञ्चनाम् ॥

कन्यां पतितावस्थायामुत्पन्नाम् ।

द्वह्वहारीतः ।

पतितस्य तु कुमारीं विवस्त्रामहोरात्रोपोषितां प्रातः
शुद्धे‡नाहतेन वाससाच्छादितां नाहमेतेषां न ममैत
इति त्रिस्त्रिरक्तैः§रभिदधानां तीर्थे स्वगृहे चोद्वहेदिति ।

* त्वेकमत्रमिति पाठान्तरम् । † सविशेदिति पाठान्तरम् । ‡ शुक्लेनेति पाठान्तरम् ।

§ उच्चैरिति पाठान्तरम् ।

वशिष्ठः ।

पतितेनोत्पन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रियाः सा हि

परगामिनी तामरिक्षामुपेयादिति ।

अरिक्षां भूषणादिशून्यां संवत्सरेण पतितो भवतीति यद्यप्यति-
देशतः प्रायश्चित्तं प्राप्तं तथापि पूर्णमेव द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं
कर्त्तव्यं महापातकित्वात् । अनेनैवाभिप्रायेण

मनुः ।

यो येन पतितनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतकुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥

इत्यत्रापि जातिशक्त्याद्यपेक्षया तत्तत्संसर्गे तत्तत्प्रायश्चित्तानि
गुरुणि लघूनि च योज्यानि । अकामतः संवत्सराशून्यसंसर्गे

पराशरः ।

संसर्गमाचरन्विप्रः पतितादिष्वकामतः ।

पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥

मासाहं मासमेकं वा मासत्रयमथापि वा ।

अर्द्धाहंमर्द्धमेकं वा भवेदूर्ध्वन्तु तत्समः ॥

चिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् ।

चरेत् सान्तपनङ्कच्छ्रं तृतीये पक्षे एव तु ॥

चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पराकं पञ्चमे ततः ।

षष्ठे चान्द्रायणं कुर्यात्सप्तमे वैन्दवद्वयम् ।

अष्टमे च तथा पक्षे षण्मासाङ्कच्छ्रमाचरेत् ॥ इति ।

कामतः पतितसंसर्गे तु विशेषः ।

पश्चाहे तु चरेत्कृच्छ्रं दशाहे तप्तकृच्छ्रकम् ।

पराकस्त्वर्द्धमासे स्यान्मासश्चान्द्रायणचरेत्* ॥ इति ।

मासत्रये तु कुर्वीत कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ।

षाण्मासिके तु संसर्गे कृच्छ्रं कृच्छार्द्धमाचरेत्† ॥

संसर्गे ह्यादिके कुर्यादष्टचान्द्रायणवरः । इति ।

संसर्गैस्त्वादिक इति किञ्चिद्ग्रन्थे आदिक इत्यर्थः । सम्पूर्णा-
द्विकसंसर्गे मन्वादिभिर्द्वादशवार्षिकस्योक्तत्वात् ।

बृहस्पतिः ।

षाण्मासिके तु संसर्गे याजनाध्यापनादिना ।

एकत्रासनशय्यादिप्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत् ॥ इति ।

अत्र याजनाध्यापनयोनैकपात्रभोजनैः षण्माससंसर्गे प्राय-
श्चित्तार्द्धमुक्तम् । अस्यायं विषयः याजनं यत्राकामतोऽत्यन्ता-
पदि पञ्चमहायज्ञादिप्रयोजनं । अध्यापनं पूर्व्ववदेव वेदाङ्गाध्या-
पनं योनिसम्बन्धो दुहिद्विभगिन्यादिव्यतिरिक्त एवं कल्पनायां
मूलप्रकृष्टयाजनादिभिः सद्यःपातित्यकथनमेव । यत्र त्वनेक-
निमित्तानुप्रवेशस्तत्र प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तत इति
यावन्ति निमित्तानि तावन्ति नैमित्तिकानि भवन्ति ।

तद्यथा ।

पतितां गुरुभार्यां रजस्सलामभ्यक्तामभ्यक्तौ कल्प्यां
शरणागतां सगीत्रामभावास्यायां दिवा जनसमक्षं

* कृतमिति पाठान्तरम् । † त्वार्द्धमाचरेदिति पाठान्तरम् ।

आहकदुच्छिष्टः सङ्गच्छतीत्यादि यत्र यद्दिना
यन्निवर्त्तते तत्र प्रधानप्रायश्चित्तेनैव नान्तरीयकसिद्धा-
नामपि निष्कृतिर्भवति । यथा ब्राह्मणहनने क्रियमाणे
हननेच्छातः प्रवृत्तिः शस्त्राद्युद्यमनमित्यादीनि अत्र
यद्यपि ब्रह्महादिषु मरणान्तिकमुपदिष्टं तथापि
तत्संसर्गेषु तत्र स तस्यैव वृत्तं कुर्यादिति ।

वृत्तस्यैवातिदेशात् । मरणे तु वृत्तशब्दं न वृथाः प्रयुज्यते ।
एवमुपपातकादिसंसर्गेऽपि तत्तत्प्रायश्चित्तान्यतिदेष्टव्यानि ।
अत्रापि जातिशक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि ।

इति महापातकप्रायश्चित्तानि ।

अथोपपातकप्रायश्चित्तानि ।

अतिदिष्टान्यतिपातकानि इति पर्यायेण योज्यानि सामा-
न्यानुपपातकानीति पर्यायः एतानि महापातकोपपातक-
मध्यस्थितानि । अतएव महापातकान्यूनानि उपपातकादधि-
कानि तस्मान्महापातकप्रायश्चित्तप्रकरण एव तत्समतदति-
दिष्टप्रायश्चित्तान्यभिधायाधुनोपपातकप्रायश्चित्तं वक्तुं तत्स्वरूप-
मभिधीयते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

गोवधो व्रात्यता स्तेयमृणानाञ्चानपक्रिया ।

अनाहिताग्नितापण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥

भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ।
 पारदार्यं पारिवित्त्यं वार्हृथ्यं लवणक्रिया ॥
 स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो निन्दितार्थीपजीवनम् ।
 नास्तिक्यं व्रतलोपस्य सुतानाञ्चैव विक्रयः ॥
 धान्यकुप्यपशुस्तेयमयान्यानाञ्च याजनम् ।
 पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः ॥
 कन्यासंदूषणञ्चैव परिविन्दकयाजनम् ।
 कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥
 आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवनम् ।
 स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥
 इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् ।
 हिंस्रयन्त्रविधानञ्च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥
 शूद्रप्रेथं* हीनसख्यं हीनवर्णं† निषेवनम् ।
 तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥
 असच्छास्त्राभिगमनमाकरेऽप्यधिकारिता ।

भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम् ॥ इति

घ्रात्यता सावित्रीपतितत्वं स्तेयं ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तस्य
 चौर्यं सुवर्णस्तेयसमव्यतिरिक्तस्य च ऋणानाञ्चानपक्रिया ।
 यज्ञप्रजोत्पादनस्वाध्यायाध्ययनानामकरणं सत्यधिकारे तथो-

* शूद्रप्रेथमित्यारभ्य परान्नपरिपुष्टता इत्यन्तं मूलयाज्ञवल्कासंहितायां नास्ति ।

† हीनयोनीति पाठान्तरम् ।

समर्थादृहीतस्य* सुवर्णादेरप्रदानमपि अधिकारे सत्यनाहि-
ताग्नित्वं । अपण्यानां प्रतिषिद्धविक्रयाणां लवणादीनां वि-
क्रयः । दाराग्निपरिग्रहयोग्यं ज्येष्ठमतिक्रम्य कनीयसो भ्रातु-
स्तत्स्वीकारः परिवेदनं । पणपूर्वाध्यापको भृतोभृतकश्च ततः
स्वाध्यायनादानं शिष्यस्य तादृशाध्यापनं गुरोः गुरुतरूपतरस-
मव्यतिरिक्तं पारदार्यं ज्येष्ठस्य विवाहात्पूर्वमेव कनिष्ठे कृत-
विवाहे ज्येष्ठो विवाहरहितः परिवित्तिस्तस्य भावः पारिवित्त्यं
धान्यवृद्धापजीवनं निषिद्धवृद्धापजीवनञ्च वार्द्ध्यं लवणोत्पादकं
लवणक्रिया एतच्च वानप्रस्थव्यतिरिक्तस्य तस्य लवणञ्च स्वयंकृत-
मिति मनुनोपदेशात् । अग्निहोत्रिण्यात्रेयीसवनस्य स्त्रीव्यति-
रिक्तस्त्रीवधः । तथा सवनस्थव्यतिरिक्तक्षत्रियवैश्ययोः शूद्रस्य
च प्रत्येकं वधः । अनिषिद्धविक्रयस्यापि पण्यस्य निन्दितार्थोप-
जीवनम् । अराजस्यापितार्थोपजीवनं । नास्ति दैवतन्नास्ति
परलोक इति बुद्धिमान्नास्तिकः । ब्रह्मचारिणः स्त्रीसंसर्गव्रत-
लोपः ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तस्य परित्यागः । सुतानामपत्यानां
विक्रयः धान्यं व्रीह्यादि कुप्यं त्रपुसीसादि पशुर्गवादिः ।
गोवधो ब्राह्मता स्तेयमित्यनेनैव धान्यादिस्तेयसिद्धौ पुनर्ग्रहण-
मधिकदोषत्वप्रस्थापनार्थम् । एवमन्यदपि पुनर्ग्रहणं व्याख्येयं ।
अथाज्यानां शूद्रपतितादीनां याजनं पित्रादीनामपतितानां
त्यागो गृहान्निष्काशनमरक्षणं वा तडागारामविक्रयइति

* उत्तमवर्णादृहीतस्य इति कचित् पाठः ।

धर्मविक्रयप्रदर्शनार्थम् । अङ्गुल्यादिना योनिविदारणं तद्दीप-
ख्यापनं वा कन्यादूषणम् । कन्यासम्भोगे तु गुरुतल्पसमत्वं ।
कौटिल्यं गुरोरन्यत्र गुरौ तु कौटिल्यं सुरापानसमं । पुनर्व्रत-
लोपोपादानं शास्त्राविरुद्धशिष्टादृतविष्णुदर्शनात् पूर्वं ताम्बूलं
न भक्षयामीति व्रतलोपस्यापि उपपातकप्राप्त्यर्थं । क्रिया-
रम्भः पाकक्रियारम्भः । मद्यपाया अपि स्वकीयस्त्रिया
उपभोगः स्वाध्यायाग्निसुतत्यागः* सच्छात्राभ्यासनिष्ठत्वेन
कुटुम्बपोषणव्यग्रतया वा परित्यागः । अग्नीनां श्रौतानां
स्मार्त्तानां सुतस्य जातकर्मादिसंस्काराकरणं । पाकादिप्रयो-
जनार्थमशुष्कद्रुमच्छेदः । स्त्रीहिंसौषधजीवनं भार्यावेष्ट्यात्व-
करणेन प्राणिवधेन वशीकरणाद्यौषधेन च जीवनं । तिलेक्षु-
प्रभृति यन्त्रं हिंस्रयन्त्रं मृगयादीन्यष्टादश व्यसनानि हीन-
सख्यं जातिती गुणतश्च हीनमैत्री अनूढसवर्णदारस्य केवल-
हीनवर्णोपयमः । तदेकभार्यत्वञ्च हीनयोनिनिषेवनं बाहु-
ल्येन परान्नोपजीवनं परान्नपरिपुष्टता । असच्छास्त्रस्य वेद-
विरोधिनोऽभ्यासः एतेन† प्रत्येकमुपपातकानि ।

अथ गोवधप्रायश्चित्तमाह

याज्ञवल्करः ।

पञ्चगव्यं पिबन् गोधो मासमासीत संयतः ।

* बहुषु पुंसकेषु सच्छास्त्राभ्यासनिष्ठत्वेन इति पाठो दृश्यते अतीरचितः परन्तु उत्त-
रच वाकारनिर्देशात् असच्छास्त्राभ्यासनिष्ठत्वेन इत्येव पाठो युक्तः । † वेदविरुद्धत्वेति
पाठान्तरम् ।

गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुद्धयति ॥

क्षच्छैवातिक्षच्छ चरेद्वापि समाहितः ।

दद्यान्निरात्रं चोपोष्य वृषभैका दशासु गाः ॥

अत्र व्रतचतुष्टयं विहितम् । आहारान्तरनिरपेक्षेण पञ्चगव्यं पिबन् रात्रौ गोशालायां शयानः प्रातस्ताः एव वनं गच्छन्ती-
रनुगच्छन्ननुतिष्ठन्तीरनुतिष्ठन् अन्यैरपि नियमैर्युक्तो मास-
मासीत ततोमासान्ते ब्राह्मणाय गां दत्त्वा शुद्धयतीत्येकं व्रतं ।
पञ्चगव्याहारव्यतिरेकेण पूर्वोक्तधर्मैर्युक्तो मासं प्राजापत्यं क्षच्छं
चरेदिति द्वितीयं । तथैव प्राजापत्यस्थानेऽतिक्षच्छं मासं चरे-
दिति तृतीयं । त्रिरात्रोपवासं कृत्वा एकवृषभं दश गाश्च
दद्यादिति चतुर्थं । अत्रेयं व्यवस्था अज्ञानतो जातिमात्रब्राह्मण-
सम्बन्धिमात्रगोवधे दद्यान्निरात्रचोपोष्य वृषभैकादशासु गा
इत्येतत् । अज्ञानतः क्षत्रियसम्बन्धिगोमात्रव्यापादने

पञ्चगव्यं पिबन् गोप्ता मासमासीत संयतः ।

गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुद्धयति ॥

इत्येतत् षडुपवासात्मकप्राजापत्यस्थाने । प्राजापत्यं प्रत्यन्नाया
एका गौः एवञ्च मासं पञ्चगव्याशने पञ्चधेनवोभवन्ति । तदन्ते
दीयमाना एका गौरिति षड्धेनवस्ततश्च वृषभैकादश गोदान-
सहितत्रिरात्रोपवासापेक्षया मासं पञ्चगव्याशने न्यूनमिति
क्षत्रियगोहननविषयत्वं युक्तम् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं । अस्मिन्नेव
विषये गां हत्वा तच्चर्मणा वृतो मासं गोष्ठेशयस्त्रिषवणस्त्रायी
नित्यं पञ्चगव्याहार इति कश्यपोक्तं द्रष्टव्यं । यानि च विष्णु-

नीत्तानि त्रीणि व्रतानि

गोघ्नस्य पञ्चगव्येन मासमेकं पलत्रयम् ।

प्रत्यहं स्यात् पराकीवा चान्द्रायणमथापि वा ॥

इत्थितान्यप्यस्मिन्नेव विषये योज्यानि । एवमन्यान्यपि मास-
साध्यान्यत्रैव योज्यानि । अमत्या वैश्यसम्बन्धिगोमात्रव्यापादने
मासमतिकृच्छ्रं कुर्यात् । यत्तु शङ्केनोक्तं

गोघ्नः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमुपवसेत् सशिख-
वपनं कृत्वा गोचर्मणा प्रावृतो गामनुगच्छेत् गोष्ठेशयो
गाञ्च दद्यादिति ।

एतदप्यस्मिन्नेव विषये अस्मिन् विषये पञ्चविंशतिरात्रं पञ्च-
गव्याहारसमर्थः काश्यपोक्तं कुर्यात् ।

षष्ठे काले पयोभक्षोगच्छन्तीष्वनुगच्छेत् तासु सुखीप-
विष्टासु नोपविशेन्नातिप्लवं गच्छेन्नातिविषमे नाव-
तारयेन्नात्पोदके प्लावयेदन्ते ब्राह्मणान् भोजयित्वा
तिलधेनुं दद्यादिति ।

अत्र मासमित्यनुवर्तते षष्ठे काले तृतीयवासरे रात्रौ* । अत्रा-
प्यशक्तः पैठीनस्युक्तं कुर्यात्

गोघ्नोमासं यवागूं प्रसृततण्डुलशृतं भुञ्जानो गोभ्यः प्रियं
कुर्वन् शुद्धतीति ।

* सुनिर्भिर्हरश्च प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां । अहनि च तमस्त्रित्यां सार्धं प्रहरया-
मान इति कात्यायनेन प्रत्यहं भोजनद्वयविधानात् षष्ठकालः उपवासद्वयानन्तरं रात्रौ भवति
इत्याशयः ।

शूद्रस्वामिकगोव्यापादने मासं प्राजापत्यं कुर्यात् । यस्तु वृद्ध-
स्थितिनीतं द्वादशरात्रं पञ्चगव्याहार इति

यच्च संवर्त्तमानं

शक्त्यावकभैक्षाशी पयोदधिघृतं सकृत् ।

एतानि क्रमशोऽग्नीयात् मासार्चन्तु समाहितः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु गां दद्यादात्मशुद्धये ॥

इत्यादीन्यन्यप्येतत्समानि शूद्रस्वामिकगोहननएव योज्या-
नि । अथवा ब्राह्मणादिवर्षत्रयसम्बन्धिसृतकल्पगोहननविषये
वा योज्यानि । एतच्च गोस्वामिनो द्रव्यादिना परितुष्टिं
कृत्वा कार्यं । यदाह

मनुः ।

हिंसादयोयस्य द्रव्यानि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्यात्तु तत्समम् ॥ इति ।

राज्ञे तत्समद्रव्यदानं दण्डः । यदा तु जातिमात्रेण ब्राह्मण-
स्वामिकगोमात्रङ्कामतः प्रमापयति तदा कन्दमूलादिना
शरीरयात्रां कुर्वन् वृषभैकादशगोदानसहितं त्रैमासिकं
कुर्यात् । कामतस्तादृशचत्रियस्वामिकगोव्यापादने मासद्वयं
चतुर्थकाले हविष्यभोजनं कुर्यात् । कामतस्तादृशवैश्यगोह-
नने याज्ञवल्क्योक्तमासातिकृच्छमेव द्विगुणं । कामतः शूद्र-
गोव्यापादने मासं यवागूपानं कुर्यात् ।

तथाच मनुः ।

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिबेत् ।

अथ यवशब्दो यवाग्वादिविकारपरः । एतच्छूद्रसम्बन्धि-
गोहननविषयम् ।

तथाच ।

कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संहतः ।
चतुर्थकालमग्नीयादक्षारलवणं मितं ॥
गोमूत्रेण चरेत् स्नानं ह्यो मासौ नियतेन्द्रियः ।
दिवानुगच्छेत्ता गासु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् ॥
शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ।
तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ॥
आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ।
आतुरामभिश्च स्नां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ॥
पतितान् पङ्कलग्नां वा सर्व्वप्राणैर्विर्मोचयेत् ।
उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ॥
न कुर्व्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तिः ।
आत्मनो यदिवान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ॥
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिवन्तश्चैव वत्सकम् ।

एतच्च कामतः क्षत्रियसम्बन्धिगोमात्रव्यापादने । वीरासनं
भित्तिशय्यादावनिषिद्धस्य यदुपविष्टस्यावस्थानं तदुच्यते ।

तथा ।

अनेन विधिना यसु गोघ्नो गामनुगच्छति ।
स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥
वृषभैश्चादद्या गात्र दद्यात् सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने सर्व्वस्वं वेदविद्वङ्गो निवेदयेत् ॥

एतच्च ब्राह्मणसम्बन्धिगोमात्रव्यापादने । आहारात्तरानभि-
धानात् कन्दमूलादिना वर्त्तनमर्थात् सिद्धमथवा अनेन विधि-
नेत्यनेन पूर्व्वोक्तद्वैमासिकेति कर्त्तव्यतातिदेशात् चतुर्थकाल-
मग्नीयादचारलवणं इत्युक्तरीत्या शरीरयात्रावर्त्तनक्षमवृषभै-
कादशगोदानासमर्थः सर्व्वस्वदानं कुर्यात् । यदा तु ब्राह्मण-
सम्बन्धिनीं गां पुष्टितारुण्यादिगुणोपेतामकामतो व्यापाद-
यति तदा अङ्गिरोक्तप्रकारेण त्रैमासिकं । पूर्व्वोक्तरीत्या क्षत्रिय-
सम्बन्धिगोव्यापादने तेनैव साक्षादुक्तं द्वैमासिकञ्च कर्त्तव्यं ।
एवं वैश्यादिसम्बन्धिन्याहनने प्रार्याधत्ताधिक्यमूद्यम् ।

अङ्गिराः ।

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नोमासं यवान् पिबेत् ।

अस्य च विषयः पूर्व्वोक्तपैठीनसिवाक्ये विशेषेण दर्शितः ।

तथा ।

अक्षारलवणान् भक्षान् षष्ठे काले मिताग्रमः ।

कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्म्मणा तेन संवृतः ॥

मासद्वयञ्च नियतो गोमूत्रस्नानसंयुतः ।

पादशौचक्रियाश्चैव अङ्गिः कुर्व्वीत केवलम् ॥

वृत्तवद्धारयेद्दण्डमजिनं मेखलां तथा ।

गाश्च वानुवृज्जेद्युक्तोरजस्तासां पिबेत्तथा ॥

गोमतीञ्च जपेद्विद्यामोक्षारं वेदमेव वा ।

वृषभैकादशागास्तु दद्यात् सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने तस्मिन्नां तद्वर्णां वापि दापयेत् ॥ इति
अविद्यमाने वृषभैकादशगोदानशक्त्यभावे तस्मिन्नां प्रमापित-
गोवयःसामर्थ्यादिचिह्निताम् । अस्मिन्वचने मासद्वयत्रयमित्य-
प्युक्तं तच्च ब्राह्मणसम्बन्धितारुण्यादिगुणयुक्तगोव्यापादने गोम-
तीविद्या यमेन दर्शिता ।

गोमतीं कीर्त्तयिष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
ताम्यु मे गदतो विप्राः शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥
गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलुगन्धिकाः ।
गावः प्रतिष्ठा लोकानां* गावः स्वस्थयनं महत् ॥
अक्षमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम् ।
पावनं सर्वभूतानां रक्षन्ति† च वहन्ति च ॥
हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान्दिवि ।
ऋषीणामग्निहोत्रेषु गावो होमे प्रयोजिताः ॥
सर्वेषामेव भूतानां‡ गावः शरणमुत्तमम् ।
गावः परं पवित्रञ्च गावो मङ्गलमुत्तमम् ॥
गावः स्वर्गस्य सोपानं गावो धन्याः सनातनाः ।
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमोनमः ।
ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधाकृतम् ॥

* भूतानामिति पाठान्तरम् । † रक्षन्ति च हवींसि च इति ग्रन्थान्तरे पठितम् ।

‡ पावनं सर्वभूतानामिति ग्रन्थान्तरे पठितम् ।

एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरन्यत्र तिष्ठति । इति ।

सवनस्यश्रोत्रियगोवधेऽज्ञानकृते

हारीत आह ।

गोघ्नस्तच्चर्माद्रिवासाः परिधापयेदित्युपक्रम्य मान-
वीतिकर्तव्यतामभिधाय वृषभैकादश च गा दत्त्वा
त्रयोदशे मासे पूतो भवतीति अस्मिन्नेव विषये गाश्चेह-
द्यात् तस्याश्चर्मणा परिवेष्टितः षण्मासान् कच्छतप्त-
कच्छस्यातिष्ठेत् वृषभवेहतौ दद्यादिति ।

वशिष्टोक्तमपि योज्यं

तत्र यः पुङ्गवं हन्यात् स वृषभं दद्यात् यस्तु स्त्रीगवीं स
वेहतमिति ।

ऋतिमञ्जर्यां गर्भघातिनी गौर्वेहत् । पूर्वोक्तविषयएव काम-
कारे कात्यायनोक्तं त्रिवार्षिकं द्रष्टव्यम् ।

गोघ्नस्तच्चर्मसम्बीतो वसेद्गोष्ठेऽथवा पुनः ।

गाद्यानुगच्छेत्सततं मौञ्जीवीरासनादिभिः ॥

वर्षशीतातपक्लेशवह्निपङ्कभयार्हिताम् ।

मोक्षयेत्सर्व्यन्त्रेण पूतः स्यादत्सरैस्त्रिभिः ॥ इति ।

यत्तु यमेन मानवीतिकर्तव्यतासहितं मासद्वयव्रतं गोसहस्र-
दानमुक्तम्, यच्च गौतमेन त्रैवार्षिकं गोशतदानसहितमुक्तं,
यत्तु कात्यायनोक्तं त्रैवार्षिकमिदं त्रितयमपि शिष्टात्यन्तदुर्गत-
ब्राह्मणसम्बन्धिकर्माङ्गभूतबहुचीरकपिलात्वादिगुणोपेतबालव-
त्सदुर्भिन्नकुटुम्बाधारभूतसानुबन्धखण्णादि पीडातिशयप्रदप्रहार-

गोहनने हन्तुरतिदुःशीलस्य दानतपःसमुचितं प्रायश्चित्तमिति ।
 स्मृतिमञ्जरीं मिताक्षरायाञ्च एवमन्यान्यपि प्रायश्चित्तानि
 पूर्वोक्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योज्यानि पूर्वोक्ताधिक-
 प्रायश्चित्तविषयेषु पूर्वोक्तव्रतानि कृत्वा काष्ठादिसंताडन*
 विशेषहननप्रयुक्त्या प्रायश्चित्तान्तराण्यपि कार्याणि । अनेनै-
 वाभिप्रायेण

यमः ।

काष्ठ†लोद्गाश्मभिर्गावः शस्त्रैर्वा निहता यदि ।
 प्रायश्चित्तं कथं तत्र शास्त्रे शास्त्रे विधीयते ॥
 काष्ठे सान्तपनं कुर्यात्प्राजापत्यञ्च लोद्वके ।
 तप्तकृच्छ्रन्तु पाषाणे शस्त्रे वाप्यतिकृच्छ्रकम् ॥ इति ।

तथा ।

अतिवृक्षामतिकृशामतिबालाञ्च रोगिणीम् ।
 हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्द्धव्रतं द्विजः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेत् शक्त्या दद्याद्धेमतिलांस्तथा । इति ।
 यस्मिन्नीरोगादिविषये यत्प्रायश्चित्तं विहितं तदर्द्धमित्यर्थः ।
 प्रचेताः ।

एकवर्षे हते वस्त्रे‡ कृच्छ्रपादो विधीयते ।
 अत्रुद्विपूर्वे पुंसः स्याद्विपादस्तु द्विहायने ॥
 त्रिहायने त्रिपादः स्यात्प्राजापत्यमतः परम् । इति ।

* साधनेति पाठान्तरम् । † काष्ठे काष्ठेन गोहनने एवं लोहादौ योज्यं । ‡ एकवर्षे
 नवि हत इति शक्यान्तरं पठितम् ।

गर्भग्रहणप्रभृतिपूर्णागर्भिणीगोवधे षट्त्रिंशन्मते विशेषः ।

पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ दृढतां गते ।

पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥

अङ्गप्रत्यङ्गपूर्णं तु गर्भं चेतःसमन्विते ।

द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादेषा गोपन्नस्य निष्कृतिः ॥

उत्पन्नमात्रे गर्भग्रहणमात्रे यत्र यत्कृच्छ्रमुद्दिष्टं तस्य चतुर्थांशः

पादः यत्र यदुपदिष्टं तद्विगुणम् । एवमुत्तरत्रापि ।

आपस्तम्बः ।

एका चेद्बहुभिः काचिद्देवाद्यापादिता क्वचित् ।

पादं पादश्च हत्वायाचरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥ इति ।

एतच्चाकामकारे कामकारे तु द्विगुणं सम्पूर्णं प्रायश्चित्तं वा एवं
द्वयोर्बहूनां व्यापादने अकामकारे पादद्वयं पादोनं क्रमेण
कामकारे कृते तत्तद्विगुणं वेदितव्यम् ।* एकेनैव रोधादिना
बहूनां गवां व्यापादने

सम्बर्त्तः ।

व्यापनानां बहूनान्तु गवाश्च रोधनेऽपि वा ।

भिषग्मिथ्योपचारे च द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥

अतएव वचनाद्बहुव्यापादनेऽपि न प्रतिनिमित्तं नैमित्तिका-
वृत्तिः । किन्तु द्विगुणमेव भिषजा एकस्या अपि मिथ्योपचार-
व्यापादने द्विगुणं । भिषग्व्यतिरिक्तस्य तु

व्यासः ।

श्रीषधं लवणञ्चैव पुष्पार्थमपि भोजनम् ।

अतिरिक्तं न दातव्यं कालेष्वल्पन्तु दापयेत् ॥

अतिरिक्तैर्विपत्तिष्वेत् कच्छपादो विधीयते ।

आपस्तम्बः ।

पादमेकं चरेद्ग्रीधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।

योजने पादहीनं स्याच्चरेत्सर्व्वविपातने ॥

इति पादव्रतादिकमशक्तविषयं निमित्तकर्त्तृविषयश्च ।

तथा ।

अतिदोहातिदाहाभ्यां नासिकाच्छेदने तथा ।

नदीपर्व्वतसंरोधे मृते पादो न माचरेत् ॥ इति ।

पराशरः ।

अन्यत्राङ्गनलक्ष्माभ्यां वाहने मोचनेऽपि वा ।

सायं सङ्गोपनार्थश्च न दुष्टेद्ग्रीधबन्धनम् ॥

इति स्थिरचिह्नकरणमङ्गनन्तद्विपरीतं लक्ष्म ।

व्यासः ।

न नारिकेलैर्न च तालशालै-

र्न चापि मौञ्जैर्न च बद्धशृङ्गलैः ।

एतैस्तु गावो न च बन्धनीया

बद्धा तु तिष्ठेत्परशुं गृहीत्वा ॥

कुशैः काशैश्च बध्नीयात् स्थाने दोषविवर्ज्जिते ।

घण्टाभरणदोषेन विपत्तिर्यत्र गोर्भवेत् ॥

कच्छार्धन्तु भवेत्तत्र भूषणार्थन्तु तत्स्मृतम् ।

अतिदोहातिदमनं सङ्गाते चैव योजने ॥

बद्धा शृङ्खलपाशैश्च मृते पादोनमाचरेत् ।

जलौघपल्लवे मग्ना मेघविद्युद्वतापि वा ॥

श्वभ्रे वा पतिताकस्माच्छापदेनापि भक्षिता ।

प्राजापत्यं चरेत्कच्छं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् ॥

यदा गोस्वामिनोपरोधेन मृता तदा गोस्वामिनो यदा गोपाल-
दोषेण तदा तस्य ।

शीतवाताहता तु* स्यादुद्धनमृतापि वा ।

शून्यागारे† उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्द्दिशेत् ॥ इति ।

कार्यान्तरानुसन्धानवैयग्राभावे सत्युपेक्षायामेतत् प्रायश्चित्तं
कार्यान्तरव्यग्रतया त्वद्धं ।

तथाच विष्णुः ।

श्वभ्रप्रपातसर्पाद्यैर्मृते कच्छार्धमाचरेत् । इति ।

कचिद्दोषाभावोऽपि प्रतिपादितः संवर्त्तेन ।

मन्त्रणे गोचिकित्सार्थं मूढगर्भविमोचने ।

यत्रे कृते विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते‡ ॥ इति ।

तथा ।

दाहच्छेदशिराच्छेदप्रयोगैरुपकुर्वताम्§ ।

* हता वा स्यादिति कचित् पाठः । † शून्यागाराद्युपेक्षायामिति ग्रन्थान्तरे पठितम् ।

‡ यन्त्रणे गोचिकित्सायां मूढगर्भविमोचने । यत्रे कृते विपत्तिः स्यात्प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

इति ग्रन्थान्तरे पठितम् । § दाहच्छेदशिराभेदप्रयवैरुपकुर्वतामिति ग्रन्थान्तरे पठितम् ।

कचिच्च पुस्तके दाहच्छेदशिराभेद इति पाठः ।

द्विजानां गोहितार्थाय प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
 औषधं स्नेहमाहारं ददद्गोत्राङ्गणे द्विजः ।
 दीयमाने विपन्नश्चेन्न स पापेन लिप्यते ॥

पराशरः ।

ग्रामघाते शरीरेण वेष्मभङ्गान्निपातने ।
 अतिवृष्टिहतानाञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
 कूपखाते च धर्मार्थे गृहदाहे च ये मृताः ।
 ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

एतच्च बन्धनरहितस्य पशोर्मरणे बद्धस्य मरणे त्वापस्तम्बीकृतं
 द्रष्टव्यं ।

कान्तारेष्वथ दुर्गेषु गृहदाहेऽवटेषु* च ।
 यदि तत्र विपत्तिः स्यात्पाद एको विधीयते ॥ इति ।

अवटो गर्तः ।

यमः ।

निशि बन्धनिरूपेषु व्याघ्रसर्पहतेषु च ।
 अग्निविद्युद्विपत्तेषु† प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
 अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा कटिभङ्गं तथैव च ।
 यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

अस्थिभङ्गादिप्रयुक्तस्वस्थेव ।

आपस्तम्बः ।

* खलेषु च क्वचित् पाठः । † अग्निविद्युन्निपातेषु इति क्वचित् पाठः ।

अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा ।

पाटने दन्तशृङ्गानां* मासार्द्धन्तु यवान् पिबेत् ॥ इति ।

तत्राशक्तं प्रत्यङ्गिराः ।

शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च चर्मनिर्मीचने तथा ।

दशरात्रं पिबेद्वच्चं सुस्यापि यदि गौर्भवेत् ॥ इति ।

वच्चं क्षीरदधिघृतानि ।

अङ्गिराः ।

अङ्गुष्ठमात्रस्थौल्येन बाहुमात्रप्रमाणतः ।

सार्द्रंश्च सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते ॥

तस्मादूर्ध्वप्रहारेण यदि गां विनिपातयेत् ।

द्विगुणन्तु चरेत्तत्र प्रायश्चित्तमिति स्थितिः ॥ इति ।

पूर्वोक्तानि उपपातकप्रायश्चित्तानि वक्ष्यमाणानि चोपपात-
कादिप्रायश्चित्तानि च क्षत्रियादीनां ब्राह्मणापेक्षया पादोन्ना-
दीनि भवन्ति ।

अतएव बृहद्दिणुः ।

विप्रे तु सकलं देयं पादीनं क्षत्रिये स्मृतम् ।

वैश्येऽर्धं पाद एकस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥

यच्चाङ्गिरसोक्तम् ।

पथेया ब्राह्मणानान्तु सा राज्ञां द्विगुणा मता । इति ।

तस्मिन्नापातकविषयमिति प्रागभिहितम् अनुग्राहकादीनां

पादोनादि स्त्रीबालवृद्धादीनां त्वर्चः । अनुपनीतबालस्य पादः ।
 अनयैव दिशा स्मृत्यन्तरोक्तगुरुलघुप्रायश्चित्तानि शक्त्याद्यपेक्षया
 अनुग्राहकप्रयोजकाद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयानि । पुरुषं प्रति
 वपनविषये विशेषो दर्शितः ।

पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुनोऽपि च ।

त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने ॥ इति ।

स्त्रियं प्रति पराशरः ।

वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्याजपादिकम् ।

न गोष्ठे शयनं तासां न च दध्याहवाजिनम् ॥

सर्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम् ।

सर्वत्रैवं हि नारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् ॥ इति ।

विधवायास्तु मुण्डनमस्त्येव इति प्राङ्गनिरूपितम् ।

अथ ब्राह्म्याद्युपपातकेषु पूर्वोक्तातिदेशः क्वचन विशेषप्रायश्चित्तं
 चाभिधीयते । तत्र शृङ्गग्राहितया स्वल्पमधिकं वा प्रायश्चित्तं
 विहितं तत्र तदेव ग्राह्यम् ।

तत्र ऋष्यशृङ्गः ।

प्रायश्चित्तेन शुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।

पयसा वापि मासेन पराकेणाथवा पुनः ॥

शान्नवक्ताः ।

उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।

पयसा वाथ मासेन पराकेणाथवा पुनः ॥

एवं पूर्वोक्तगोवधप्रायश्चित्तेन चान्द्रायणेन मासं पयोव्रतेन

भराकेन च । अक्रामकारैः शक्त्यपेक्षया व्रतचतुष्टयं योजनीयम् ।
क्रामकारे तु मनूक्तं त्रैमासिकं । ब्राह्मतायां
यमः ।

सावित्री पतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।
सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः ॥
एकविंशतिरात्रञ्च पिबेत् प्रसृतियावकम् ।
हविष्यं भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ॥
ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् ।

मनुः ।

येषां द्विजानां सावित्री नालोच्येत यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत् ॥

उपनेत्राद्यभावेन कालातिक्रमे यान्यस्य मानवयाज्ञवल्कीयानि
शक्त्यपेक्षया द्रष्टव्यानि अनापद्यतिक्रमे गोवधप्रकरणप्रदर्शितं
मनूक्तं त्रैमासिकमनापदि उक्तकालातिक्रमे वशिष्ठीकं द्रष्टव्यं
पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतञ्चरेत् द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तये-
न्नासं पयसा पक्षमाभिचयाष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितेन
त्रिरात्रमम्भक्षोऽहोरात्रमुपवसेदश्वमेधायावभृथं गच्छेद्ब्राह्म्यस्तो-
मेन वा यजेतेति । उद्दालकव्रतस्वरूपमेव दर्शयति । द्वौ मासा-
वित्यादिना यत्र* पित्रादयोऽप्यनुपनीतास्तत्र विशेषमाह ।

आपस्तम्बः ।

अतिक्रान्ते तु सावित्र्याः काल ऋतुचैविद्यकं ब्रह्मचर्यं-
चरेदथोपनयनं ततः संवत्सरमुदकोपसर्पणमथाध्याप्यः ।
अथ यस्य पित्रपितामहौ इत्यनुपनीतौ स्यातां ते ब्रह्म-
हसंस्तुतास्तेषां गमनं भोजनं विवाहमपि वर्जयेत्तेषा-
मिच्छतां प्रायश्चित्तं यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं संव-
त्सर अथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनं प्रतिपुरुषं संख्याय
संवत्सरान् यावन्तोऽनुपनीताः स्युः सप्तभिः पावमानी-
भिर्यदस्ति तच्च दूरक इत्येताभिर्यज्ञपवित्रेण सामप-
वित्रेणाङ्गिरसेत्यपि वा व्याहृतिरेवासौ ध्याप्यः अथ
यस्य प्रपितामहादीनां न स्मर्यते उपनयनं ते श्मशान-
संस्तुतास्तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत्
तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादशवर्षाणि चैविद्यकं ब्रह्म-
चर्यं चरेदथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनं पावमान्यादि-
भिरथ गृहमेधोपदर्शनं नाध्यापनं ततोनिवर्तते तस्य
संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे तत उर्ध्वं प्रकृतिवदिति ।

अयमर्थः । विप्रादीनां षोडशद्वाविंशतिचतुर्विंशतिवर्षात्मके
सावित्र्यापनयनस्य काले अतिक्रान्ते ऋतुं मासद्वयं यावत्
चैविद्यकं ब्रह्मचर्यं वेदत्रयसम्बन्धि भैक्षायनगुरुशुश्रूषणादिकं
चरेत् । वेदत्रयार्थमृतुत्रयं ब्रह्मचर्यं चरेदित्यर्थः । अथ ऋतुत्रयं
ब्रह्मचर्यान्तरमुपनयनं कार्यं तत्र उपनयनानन्तरं संवत्सरं
यावदुदकोपस्पर्शनं प्रत्यहं प्रायश्चित्तरूपं स्नानं कुर्यात् अथा-
ध्यापनीयः । एतदुद्दालकव्रताशक्तस्य यस्य ब्राह्मस्य पितृ-

पितामहाव्युपनयनरहितौ स्यातां ते त्रयोऽपि ब्रह्मह-
संस्तुताः ब्रह्मशब्दवाच्याः तेषां गमनं तान् प्रति संस्कार्यार्थं
गमनं तत्सम्बन्धि भोजनादि वर्जयेत् । तेषां शुद्धिमिच्छता-
मिदं वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तं । ऋतुं ऋतोः स्थाने संवत्सरः
ततश्च प्रतिपुरुषं वत्सरत्रितयं ब्रह्मचर्यं कार्यम् । अथोपनयनं
ततो यावन्तोऽनुपनीताः पुरुषास्तत्संख्यया यदि हावनुपनीतौ
तर्हि द्वौ वत्सरौ यदि त्रयस्तदा त्रीणि प्रत्यहं स्नानं कुर्यात्
केचन संवत्सरमुदकोपस्पर्शनमिति व्याचक्षते । तत्र मन्त्राः ।
यदस्ति यच्च दूरके भयं विन्दन्तसामिहोद्यताभिः सप्तभिः
पावमानीभिर्ऋग्भिर्मार्ज्जनमघमर्षणञ्च यथाशक्ति कुर्यात् येन
देवाः पवित्रेण इति यज्ञेऽर्वाचामिति पुरुषानामुपनयनाभावः
ते सर्वे श्मशानसादृश्या अशुचय इत्यर्थः । ते आगते समुत्थानं
भोजनादि च यद्यपि न कुर्यात् तेषां स्वयमेवं शुद्धिमिच्छतां
प्रायश्चित्तं हादशवर्षाणीत्यादि स्पष्टार्थः । उदकोपस्पर्शनमपि
पुरुषसंख्यावत्सरानभिव्याप्यसंवत्सरं सोदकसंस्पर्शनं तत्र मन्त्राः
पूर्वोक्ता एव ततोऽध्यापनं नास्ति किन्तु गृहस्थाश्रमस्त्री-
कार उपदिष्टगार्हस्थ्यतुरुषात् सन्ततिर्वर्तते तस्मादुत्पन्न-
स्योपनयनसंस्काराप्रथमातिक्रमे यथा अतिक्रान्ते सावित्र्याः
कालं ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यमिति तत्तद्भवति तत ऊर्ध्वं
प्रकृतिवदुपपन्नस्यातिक्रान्ते सावित्रीकालोपनयनवदिति ।

अथ स्त्रीये धान्यादिद्रव्यविशेषापहारे सामान्यप्रायश्चित्ता-
पवादकत्वेन प्रायश्चित्तान्तरमाह ।

मनुः ।

धान्यान्नधनचौर्याणि* कृत्वा कामाद्विजोत्तमः ।

स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राद्येन विशुद्ध्यति ॥

धनं सुवर्णादन्यत् सारद्रव्यं द्विजोत्तमो विप्रस्तस्य स्वजातिर्विप्र-
एव, एतच्च ब्राह्मणपरिगृहीतधान्याद्यपहर्तुर्ब्राह्मणस्यैव ।
क्षत्रियादीनां स्वस्वजातीयसम्बन्धिधान्याद्यपहरणे यथोक्त-
क्रमेण पादोनमर्द्धं पादश्चेति कल्प्यं ब्राह्मणेन क्षत्रियादिपरि-
गृहीतधान्याद्यपहारे षाण्मासिकं मनूक्तचैमासिकगोवधव्रतं
चान्द्रायणञ्च कल्पनीयं क्षत्रियेण वैश्यादिधान्यापहारे षाण्मा-
सिकं चैमासिकञ्च वैश्येन शूद्रपरिगृहीतापहारे चैमासिक-
मिति कल्प्यं इदञ्च कामकृते अकामकृते तु शक्त्याद्यपेक्षया
चैमासिकगोवधव्रतं वा परिकल्पनीयं । धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो
हरतोऽप्यधिकं वध इति दशकुम्भाधिकहरणे याज्ञवल्क्येन
वधदर्शनाद्दशकुम्भपरिमितधान्यहरणे एतत् प्रायश्चित्तं वेदि-
तव्यं । धान्यसाहचर्यादन्नस्य तण्डुलादेरप्येवमेव दशकुम्भपरि-
मितधान्यमूखलभ्ये रजतादिधनेऽप्येवमेव । कुम्भश्च पञ्च-
सहस्रपलपरिमाणः । अल्पसाराणां त्रपुसीसादीनां हरणे
मनुः ।

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वान्यवेश्मनः ।

चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्वा स्वशुद्ध्यर्थे ॥ इति ।

* चौर्यादि इति कचित् पठितम् । कचित् पुस्तके मूलमनुसंहितायाश्च ।

+ तन्निर्यात्वात्मशुद्ध्यर्थे इति पठितम् ।

एतच्च पञ्चविंशतिपणमूल्यलभ्यत्रपुसीसाद्यपहारे ।

तथा ।

भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च ।

पुष्पमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥

एककालभोजनपर्याप्तभक्ष्यभोज्यापहारे एतद्विवारभोजनपर्याप्त-
हरणे तु पैठीनस्युक्तं त्रिरात्रं भक्ष्यभोज्यान्स्योदरपूरणमात्रस्य
हरणे त्रिरात्रमेकरात्रं वा पञ्चगव्याहारश्चेति एकरात्रं पञ्चग-
व्याहारस्य पूर्वोक्तविषयः । भक्ष्यादिसाहचर्याद्यानादीनां
अपि तावन्मूल्यलभ्यानामेव हरणे एकरात्रादिकं एकरात्रभो-
जनपर्याप्तभक्ष्यादित्रिगुणमूल्यलभ्यलक्षणकाष्ठादिहरणे त्रिरात्रं ।
अनेनैवाभिप्रायेण

मनुः ।

लणकाष्ठद्रुमाणाञ्च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ।

चेलचर्माभिषाणाञ्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥

तथा द्वादशगुणभक्ष्यमूल्यमणिमुक्ताद्यपहारे स एव ।

मणिमुक्ताप्रबालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।

अयःकांस्थोपलानाञ्च द्वादशाहं कषात्रता ॥

भक्ष्यादित्रिगुणमूल्यकार्पासादिहरणेऽपि

स एव ।

कार्पासकीटजीर्णानां द्विखुरैकखुरस्य च* ।

पक्षिगन्धौषधीनाञ्च रज्ज्वाश्चैव त्रहं पयः ॥ इति ।
 एवमन्यत्रापि योजनीयम् ।
 तथा ।

मनुष्याणाञ्च हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च ।
 कूपवापीजलानाञ्च शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ॥
 एतच्च चित्रियादिमनुष्यापहारे ।
 निरपेक्षस्यापहरणे नराश्वरजतस्य च ।
 भूमिवस्त्रमणीनाञ्च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥
 इत्यत्र ब्राह्मणसम्बन्धि मनुष्याद्यपहरणस्य सुवर्णस्तेयसमत्वे-
 नोक्तत्वात् वापीकूपजलानाञ्च इत्यत्र कूपवापीभ्यां जलं विशे-
 षणं घटादिजलव्यावृत्त्यर्थं, तेन सजलवापीकूपापहारे प्राय-
 क्षित्तमिदमित्यपराकं सार्धं शतद्वयपललभ्यजलापहार इदञ्चा-
 न्द्रायणं नियम्यत इति मिताचरायां, एतच्च प्रायश्चित्तजातमप-
 हृतं* स्वामिने दत्त्वेव कर्त्तव्यम् ।

यदाह विष्णुः ।

दत्त्वेवापहृतं द्रव्यं स्वामिने व्रतमाचरेत् । इति ।
 स्त्रीबालादिषु पूर्वोक्तरीत्या कल्पाम् । ऋणानाञ्चानपक्रिये-
 त्यत्र गोवधप्रायश्चित्तानि यथाशक्ति योज्यानि । अनाहिताग्नि-
 तायां तत्र वत्सरादूर्ध्वं आपदि शक्त्यपेक्षया याज्ञवल्क्योक्तव्रत-

* इदञ्च स्तेयप्रायश्चित्तं अपहृतद्रव्यदानोत्तरकालमेव द्रष्टव्यमिति मूलमिताचरायां
 पाठः । क्वचिच्च पुस्तके एतच्च प्रायश्चित्तकल्पां वस्तुजातपरव्रतमिति प्रतिष्ठितम् ।

चतुष्टयं योज्यम् । अनापदि तु वत्सरादूर्ध्वमेव मनूक्तचैमासि-
कम् । असंपूर्णसंवत्सरे
कार्णाजिनिराह ।

काले त्वाधाय कर्माणि कुर्याद्विप्रो विधानतः ।
तदकुर्वन्ननशनं चान्द्रायणमथापि वा ॥

आवसथ्याधानेऽपि स एव ।

कृतदारो गृहे ज्येष्ठो यो न दद्याद्दुताशनम् ।

चान्द्रायणं चरेद्वर्षं प्रतिमासमहोऽपि वा ॥ इति ।

वर्षातिक्रमे चान्द्रायणं मासातिक्रमे त्वहमुपवासः । श्रौत-
स्मार्त्तान्याधानाभाव इदं प्रायश्चित्तं गृहीतस्य नास्तिक्यादि-
वशात्परित्यागे धर्मकृत्यादिषु विशेषोऽभिहितः ।

व्याघ्रपादः ।

मासद्वयन्तु यो वक्त्रं त्यजेदेवं समाचरेत् ।

नास्तिक्यात् कच्छमेकन्तु होमद्रव्यं ददाति च ॥ इति ।

तथा ।

योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात्प्राजापत्यं चरेद्विजः ।

अन्यत्र पुनराधानमुपदिष्टं मनीषिभिः ॥ इति ।

मासचतुष्टयमभिव्याप्याग्निपरित्यागे त्वतिकच्छः ।

तथा स एव ।

चतुष्टये तु संपूर्णे मासानान्तु हुताशनम् ।

त्यक्त्वा तु कच्छं कुर्वीत ततः पापात्ममुच्यते ॥

यस्मात्सपर्यन्तं पराक्तः अत ऊर्ध्वमप्यन्तं पयोव्रतम् ।

यथाहीशना ।

यथासन्त्यजते यो वै पराकं स समाचरेत् ।

जह्वं पयोव्रतं कुर्यान्मासमेकं समाहितः ॥

वर्षपर्यन्तमेवाहुर्मुनयः संशितव्रताः ।

संवत्सरादूर्ध्वं स्तु स्तुपुराणे ।

जह्वं संवत्सरादग्निं यस्त्यजेत्ययसो व्रतम् ।

द्वैमासिकं ततः कुर्याच्चैमासिकमथापि वा ॥

कालात्यत्वमहत्त्वापेक्षया विकल्पः । प्रमादात्मासमग्निपरि-
त्यागेऽपि

स्तुपुराणे ।

हुताशनं हि यो विप्रः प्रमादात्त्यजति प्रभो ।

उपवासं तथा कुर्यान्प्राजापत्यमथापि वा ॥

प्राणायामशतं त्रिरात्रपरित्यागे ।

कूर्मपुराणे ।

षष्टिरात्रं त्यजेदग्निं प्रमादात् शृणु मे विभो ।

उपवासं तथा कुर्यान्प्राजापत्यमथापि वा ॥

तथेत्यनेन तत्र त्रिरात्रं परामृश्यते, मासद्वयपरित्यागे त्रिरात्रं
अत जह्वं संवत्सरपर्यन्तं मासप्राजापत्यं अत जह्वं कालबहुत्वे
प्रायश्चित्तबहुत्वम् ।

तथाच भारद्वाजगृह्यं ।

प्राणायामशतमात्रिरात्रादुपवासः स्यादविंशतिरात्रा-

दत जह्वं मासः षष्टिरात्रात्तिस्रोरात्रीरुपवसेत् अत

जङ्घा[†] माससंवत्सरात्प्राजापत्यश्चरेत् । अत जङ्घा[†] काल-
बहुत्वे दोषबहुत्वमिति । उपवासश्च त्रिंशद्रात्रादित्यपि
पाठः ।

आलस्येन परित्यागे स्मृत्यन्तरे ।

आलस्येन यदा वह्निं द्वादशाहं त्यजेत्प्रभो ।

त्रिरात्रमुपवासश्च चरेत्प्रापविशुद्धये* ॥

भारद्वाजगृह्यं द्वादशाऽह्नातिक्रमे त्र्यहमुपवासः मासातिक्रमे
द्वादशाहमुपवासः संवत्सरातिक्रमे मासोपवासः पयोभक्षणं
वा कुष्माण्डीभिर्होमः क्रमेणोभयश्चेति उपवासासमर्थस्य मासं
पयोभक्षणं संवत्सरानन्तरमधिककालातिक्रमे उभयं तच्च
गृह्याग्निविषयम् ।

हारीतः ।

संवत्सरोत्पन्नेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनरादध्यात्
द्विवर्षोत्पन्ने चान्द्रायणं सोमायनश्च कुर्यात्त्रिवर्षोत्पन्ने
संवत्सरं कच्छमभ्यस्य पुनरादध्यात् । इति ।

शङ्खः ।

अग्न्युत्सादी संवत्सरं प्राजापत्यं चरेद्वाञ्छ दद्यादिति ।
एतदकामतः श्रौताग्न्युत्सादे कामतस्तु मनूनां ।

अग्निहोत्रपरिदध्याग्नीन्[†] ब्राह्मणः कामकारकः‡ ।

* विसृज्ये इति कचित्पाठः । † अग्निहोत्रपरिदध्याग्निमिति कचित्पठितम् ।

‡ कामकारक इति कचित्पाठः ।

चान्द्रायणं चरेन्नासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥

मासमग्नीनपरिदयेत्यन्वयः । केचनालस्यादिना मासपरित्यागे प्रथममासे कच्छत्रयं । ततो माससङ्ख्याया कच्छसङ्केति एवमादयो गुरुलघुकक्षाः शक्त्याद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयाः । एवं प्रायश्चित्तानन्तरं प्राप्तस्थानेषु* पुनराधानं कृत्वा नित्यकर्मां कुर्यात् प्रायश्चित्तञ्च होमद्रव्यञ्च दत्त्वा तत्राच भारद्वाजगृह्ये ।

यावत्कालमहोमी स्वात्तावद्रव्यमशेषतः ।

तद्दानञ्चैव विप्रेभ्यो यथा होमस्तथैव च ॥

तथा पण्यविक्रये† यत्र स्मृतिषु प्रायश्चित्तं नोक्तं तत्र द्रव्यानुबन्धाद्यपेक्षया अनापदि मानवं त्रैमासिकं गोबधे याज्ञवल्क्योक्तव्रतचतुष्टयं योजनीयं ।

कचन विशेषो हारीतेनोक्तः ।

गुडतिलपुष्पमूलपक्वान्नविक्रये सोमायनं लाक्षा लवणं मधुमांसतैलचीरदधिष्टतक्रगम्वचामरचर्म्मरक्तवाससामेकतमविक्रये चान्द्रायणं ।

तथा ।

ऊर्णाकेशरिपुंशे‡ वैश्वशस्त्रविक्रये च भक्ष्यमांसस्नायुस्थिशृङ्गनखशुक्तिविक्रये तप्तकच्छः हिङ्गुगुग्गुलुहरितालमनःशिलाजतुगैरिकचारलवणमणिमुक्ताप्रक्वालवैणव - वेणुमृगमयेषु च आरामतडागोदपानपुष्करिणीषु कृतः

* प्राप्तस्थले इति कचित्पाठः ।

† अथापण्यविक्रये कचित्पाठः ।

‡ यथा

ऊर्णाकेशकेशरिपुंशेषु इति पाठान्तरम् ।

षिक्रयेषु त्रिषवणं स्याद्यधःशायी चतुर्थकालाहोरो दश-
सहस्रं जपन् संवत्सरेण पूतो भवतीति हीनमानोन्मान-
सङ्कीर्णविक्रये* चेति ।

दशसहस्रं जपन् मायतीमिति† शेषः । मञ्जर्यान्तु प्रायश्चित्त-
करणात् गोमतीजपयुक्तम् । संवत्सरव्रतमेव हीनमानादि-
विक्रयेऽपि सङ्कीर्णं मिश्रितमेकतमविषयः‡ इति सर्वशेषः ।

शङ्कल्लिखितौ ।

अविक्रयणीयानि तिलतैल दधि चीद्रलवण द्राचामद्य
मांस घृतान्न स्त्रीपुरुष हस्त्यश्व मोहघ गन्धरस चीम
कृष्णाजिन सोमोदकनीलीविक्रयात् पतति ब्राह्मणः तत्र
प्रायश्चित्तमकामकृते कामकृतेऽप्येकेऽपतितो ह्यान्मानमुद्ध-
रेत्संवत्सरं तप्तकच्छं समाचरेत् । कृत्वा पुनः शुचिरपो-
ऽभ्युपेयात् चिरैकार्द्रवासा गोष्ठे मौनी वीरसनमासीत
रात्रौ दिवा तिष्ठेत् युक्तोऽग्निकार्य्यपरः सावित्रीं
सवानुगां॥ जपेत् । स्वप्नभ्युपगम्य कुशचीरवासा
मीची मेखली दण्डपवित्रपाणिर्हविष्यं वाशयेच्चरन्
भैक्ष्यमदुष्टं वाचो ब्रुवन्नश्रीयात् हादशरात्रं चीपवासी
ब्राह्मणतर्पणञ्च गवाङ्गिकमित्वेवं व्यवहार्य्योऽन्यथा

* विषये इति कश्चित्पाठः । † गोमतीमिति शेष इति कश्चित् पठितम् ।

‡ विक्रय इति कश्चित्पाठः । § कृतवापनः इति कश्चित् पुस्तके पाठः । ॥ स च
वानुगामिति पाठान्तरम् ।

पतितः शिष्टैरसम्भाष्य इति विष्णुः । मांसलवणलाक्षा-
क्षारविक्रयी चान्द्रायणं कुर्यात्तच्च भूयश्चोपनयेदिति ।
चतुर्विंशतिमते ।

सुरायाः विक्रयं कृत्वा चरेत्सौम्यचतुष्टयम् ।
लाक्षालवणमांसानां चरेच्चान्द्रायणं त्रयम् ॥
मध्वाज्यतैलसोमानां चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
पयःपायसपूपानां चरेच्चान्द्रायणतयम्* ॥
दध्नश्चेक्षुरसस्यैव गुडखण्डादिविक्रये ।
सर्वेषां स्नेहपक्वानां पराकन्तु समाचरेत् ॥
कदली नारिकेलश्च नारङ्गबीजपूरकम् ।
एतेषां पादकच्छः स्याज्जम्बीरादेस्तथैव च ॥
कस्तूरिकादिगन्धानां विक्रये कच्छमाचरेत् ।
कर्पूरादेस्तद्वर्गं स्याद्दिनं हिङ्गुादिविक्रये ॥
तिलानां विक्रयं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
धर्मार्थं कृमिजातांश्च यज्ञार्थं विक्रयं नयेत् ॥
रक्तपीतादिवस्त्राणि कृष्णादीनि तथैव च ।
विक्रये त्राहमेतेषां गर्गस्य वचनं यथा ॥
गोविक्रयं नरः कृत्वा लाभार्थं धनमोहितः ।
प्राजापत्यं प्रकुर्वीत पूतानां द्विगुणं† चरेत् ॥
खराश्वाश्चतरीणाञ्च वराहाणाञ्च विक्रये ।

* चान्द्रायणत्रयमिति कश्चिद्विहितम् । † गजानामेन्दवं कृतमिति पाठान्तरम् ।

पराकं तत्र कुर्वीत सुतानां द्विगुणश्चरेत् ॥
 नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेद्यान्ध्रायणव्रतम् ।
 द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः ॥
 चान्द्रायणं प्रकुर्वीत एकाहं वेदविक्रये ।
 अज्ञानान्तु पराकं स्यात् स्मृतीनां कृच्छ्रमाचरेत् ॥
 इतिहासपुराणानां चरेत्सान्तपनं द्विजः ।
 रहस्यपञ्चरात्राणां कृच्छ्रमेव समाचरेत् ॥

अज्ञादिविक्रये एकाह इत्यनुवर्तते । एवमन्यान्यपि गुरुलघु-
 द्विप्रायश्चित्तान्यन्विष्य कामाकामजातिगत्याद्यपेक्षया यो-
 ज्यानि ।

अथ परिवेदनपारिवित्ते च ।

तत्र वशिष्ठः ।

परिवित्तिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निर्विशेत्ताश्चैवो-
 पयच्छेदिति ।

परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् । परिवित्तिसु तज्जग-
 यान् इत्यमरकोषे । असौ परिवित्तिर्ज्येष्ठस्तं परित्यज्य प्राजा-
 पत्यं चरित्वा निर्विशेत् उद्वहेत्कामित्याकाङ्क्षायामाह, ताश्चै-
 वोपयच्छेदिति तामेव स्वेन पूर्वपरिणीतामेव ।

तथा ।

परिविदानः कच्छातिकच्छौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुन-
निर्विशेत् तामेवोपयच्छेतेति ।

परिविदानः परिवेत्ता कनीयान् तस्मै ज्येष्ठाय स्वीठां दत्त्वा
इयं त्वदीयेत्युपचारार्थमिव दत्त्वा ब्रह्मचार्याहृतं भैक्षवन्निवेद्य
कच्छातिकच्छौ कृत्वा पुनस्तामेव तेनानुज्ञातामुदहेदित्यर्थः ।
एतच्च देशान्तरव्यवस्थिते ज्येष्ठे सति कृतविवाहे इति भ्रान्त्या
कनीयसि कृतविवाहे निर्गुणे वा ज्येष्ठे द्रष्टव्यं प्रायश्चित्तस्याल्प-
त्वात् । ज्येष्ठे गुणवति कनीयसः पित्राद्यनुज्ञामन्तरेण कामतः
करणे हारीताद्युक्तं द्रष्टव्यं ।

ज्येष्ठेऽनिर्विशे कनीयान् निर्विशमानः* परिवेत्ता परि-
वित्तिर्ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या परिदायी दाता परि-
यष्टा याजकः सर्व्वे ते पतिताः । संवत्सरं प्राजापत्येन
कच्छेण वा पावयेयुरिति ।

अत्रापि परिवेत्तादीनां सर्व्वेषां कामतः प्रवृत्तौ प्रत्येकं संवत्सरं
कच्छेण ते शुद्धेऽरन् अज्ञानतः प्रवृत्तौ तु याज्ञवल्क्योक्तमोषधव्रत-
चतुष्टयं जातिशक्त्याद्यपेक्षया योजनीयम् । अत्रैव विशेषमाह
यमः ।

द्वौ कच्छौ परिवित्तेसु कन्यायाः कच्छमेव च ।

अतिकच्छश्चरेहाता होता चान्द्रायणश्चरेत् ॥ इति ।

ज्येष्ठायां यद्यनूदायां कन्यायामुद्धते तु या ।

सा चाग्रेदिधिषूर्जेया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृता ॥

अत्र प्रायश्चित्तमाह वशिष्ठः ।

अग्रेदिधिषूपतिः कच्छं द्वादशरात्रं चरित्वा निर्विशेत्
ताश्चैवोपच्छेत् दिधिषूपतिः कच्छं द्वादशरात्रं चरित्वा
निर्विशेत् ताश्चैवोपयच्छेत् दिधिषूपतिः कच्छाति-
कच्छौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निर्विशेदिति केचिन्नेवं
पठन्ति दिधिषूपतिः कच्छं चान्द्रायणं द्वादशरात्रं
चरित्वा निर्विशेत् ताश्चैवोपयच्छेत् अग्रेदिधिषूपतिः
कच्छातिकच्छाविति । एवञ्च प्रायश्चित्तविकल्पः ।

प्रथमपाठेऽयमर्थः । अग्रेदिधिषूपतिः कनिष्ठायाः पतिस्ताम्परि-
त्यज्य प्राजापत्यञ्चरित्वा निर्विशेत् उदहेत् । कामित्याकाङ्क्षायां
ताश्चैवेति तां स्नेन पूर्वपरिणीतां । दिधिषूपतिर्ज्येष्ठायाः
पतिः तां तथा कनिष्ठापतये तस्मै पूर्ववद्दत्त्वा कच्छातिकच्छौ
चरित्वा पुनः पूर्वपरिणीतामेव उदहेत् । द्वितीयपाठेऽय-
मर्थः । तस्मै दिधिषूपतये दत्त्वा पुनः स्त्रीद्वान्तामेवाग्रेदिधि-
षूपतिरुदहेत् । अत्रानुक्तस्थले कन्यायाः प्रौढाया अर्धं अप्रौढायाः
षाद इति विकल्पः । प्रायश्चित्तानन्तरन्तु ज्येष्ठानुक्रमेणैव पूर्वव-
रायैव पूर्वदत्तां कन्यां दत्त्वा विवाहसंस्कारः कार्यः । यत्र
च सोदरकनिष्ठभ्रात्रा सोदरज्येष्ठकन्या प्रथमं विवाहिता ततो
ज्येष्ठभ्रात्रा कनीयसी विवाहिता अथवा ज्येष्ठभ्राता प्रथमं कनी-
यसी कनिष्ठेन पञ्चाज्येष्ठा तत्र परित्याग एव परिवित्ति-
परिवित्तकन्यादादयाजकानां द्वादशरात्रं शक्तुप्राशनं ब्राह्मण-

तर्पणञ्च तां पुनर्भुवमित्याचक्षते न भूयश्चैनामभिगच्छेदिति ।
 सुमन्तुस्मरणान्नाभिगच्छेत् न प्राप्नुयात् परित्यजेदिति यावत् ।
 अस्य वचनस्य विषयान्तरापेक्षया अयमेव विषयो ज्ञायान् ।
 के च कनिष्ठः परिवेत्ता स्त्रोढां कन्यां ज्येष्ठाय दद्यात् ज्येष्ठो-
 ऽपि कनिष्ठविवाहितामेवोदहेत् । एवमग्रेदिधिष्वादिष्वप्युक्त-
 व्युत्क्रमविवाहेन संस्कारस्यानिष्पन्नत्वादिति कथयन्ति तच्चिन्त्यं
 अत्यन्तलोकविद्विष्टत्वात् ।

अथ भृतकस्याध्यापनादेव* तच्च ब्राह्मीसुवर्चलां† पिबेदि-
 त्यनुवृत्तौ

विष्णुः ।

भृतकाध्यापनं कृत्वा भृतकाध्यापितस्तथा ।

अनुयोगप्रदानेन त्रीन् पक्षान्नियतः पिबेत् ॥

अनुयोगः यशसे धनाय वा सम्यगधीयानश्च त्वया न सम्य-
 गधीयते इत्याक्षेपः ।

तथाच स्मर्यते ।

दत्त्वानुयोगानध्येतुः पतिताम्ननुरब्रवीत् । इति ।

इदमपि प्रायश्चित्तं सामान्यगोवधप्रायश्चित्तैः शक्त्याप्यपेक्षया
 विकल्पितम् ।

अथ महापातक तत्सम तदतिदिष्ट व्यतिरिक्त पारदार्यै
 ऋतुकाले कामकारेण जातिमात्रब्राह्मणीगमने वार्षिकं ब्रह्म-

* भृतकाध्यापनादिति पाठान्तरम् । † ब्रह्म सुवर्चलामिति पाठान्तरम् ।

हत्याप्रायश्चित्तम् । तथाच वार्षिकप्राक्ततब्रह्मचर्य्यनुवृत्ती
गीतमः ।

उपपातके चैवमिति ऋतुकाले अग्निहोत्रसाधनत्वादि-
गुणयुक्तब्राह्मणीगमने वर्षद्वयं ब्रह्महत्याव्रतं तादृग्विध-
ओत्रियपत्नीगमने त्रैवार्षिकं यदाह

सएव ।

हे परदारं त्रीणि ओत्रियस्य द्रव्यलाभे चोत्सर्गो यथा-
स्थानं वा गमयेदिति ।

हे वर्षे तथा दत्तं द्रव्यमुत्सृष्टव्यं तदीयं द्रव्यं तत्र वा गमयितव्य-
मित्यर्थः । अथवा ओत्रियपत्न्यां गुणवत्यां वैश्यायां गमने
वार्षिकं तादृश्यामेव क्षत्रियायां द्विवार्षिकं तादृश्यामेव
ब्राह्मण्यां त्रैवार्षिकमिति कल्प्यम् ।

तथाच शङ्कः ।

वैश्यग्रामवकीर्णी संवत्सरं ब्रह्मचर्य्यं त्रिषवणं वानु-
मृष्टेत् क्षत्रियायां हे वर्षे त्रीणि ब्राह्मण्यां वैश्यावच्च
शूद्रायां ब्राह्मणपरिणीतायामिति ।

अथ ब्रह्मचर्य्यं द्वादशवार्षिकव्रतं वैश्यवदित्यतिदेशात् पादोनं
वार्षिकं प्राण्मासिकं वा कल्प्यं । एतच्च ब्राह्मणस्यैव एतद्दिगव-
लम्बनेन क्षत्रियस्य क्षत्रियादिस्त्रीषु पूर्वोक्तगुणशालिनीषु गमने
क्रमेण द्विवार्षिकं त्रिवार्षिकं प्राण्मासिकानि । एवं वैश्यस्य
वैश्याशूद्रागमने वार्षिकं प्राण्मासिकं कल्प्यं । शूद्रस्य शूद्रपत्न्यां
परभार्यायां प्राण्मासिकं ।

यद्वापस्तम्बेनोक्तं ।

सवर्णायामनन्यपूर्वायां सकृत् सन्निपाते पादः पतती-

त्युपदिशत्येवमभ्यासे पादः पादश्चतुर्थे सर्वमिति ।

एतच्चाग्निहोत्रादिसाधनत्वादिगुणशालिन्यां त्र्यचित्रपत्राणां गमने वेदितव्यं । अनन्यपूर्वायामिति विशेषोपादानादेकत्रैव गमनाभ्यासे द्वितीयवारादिगमनेऽनन्यपूर्वकत्वरूपप्रथमोपभोगाभावात् । नूतनान्यपूर्विकाभ्यास इव न प्रत्यभ्यासं पादपादाधिक्यमपि तु प्रतिगमनं पादपादन्यूनं कल्प्यं । एतदखिलमपि कामकारे । अकामकारे तु पूर्वोक्तविषयेषु पूर्वोक्तप्रायश्चित्तान्येवार्हतया योज्यानि । अतृप्तकाले कामतो जातिभाचब्राह्मणामव्यभिचारिण्यां गमने मनूक्तं त्रैमासिकं, तथा क्षत्रियागमने मनूक्तमेव द्वैमासिकं । तथा वैश्यागमने चान्द्रायणम् । एवं वैश्यस्य शूद्रागमने चान्द्रायणं मासिकयावकव्रतं एतच्च ब्राह्मणस्य । क्षत्रियस्य क्षत्रियादिस्त्रीगमने द्वैमासिकं चान्द्रायणं मासिकयावकव्रतं वैश्यागमने त्रैमासिकं चान्द्रायणं मासिकयावकव्रतञ्च क्रमेणैव वैश्यस्य वैश्याशूद्रागमने चान्द्रायणं मासिकयावकव्रतञ्च । शूद्रस्य शूद्रागमने मासिकयावकव्रतञ्च । कामतस्तु ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यादिद्विजातिस्त्रीगमने क्रमेण याज्ञवल्क्योक्तं वृषभैकादशगोदानं मासं पञ्चगव्याशनं मासं प्राजापत्याचरणं च

द्रष्टव्यं । चत्त्रियस्य चत्त्रियादिद्विजातिस्त्रीगमने क्रमेण मासं
पञ्चगव्याशनं मासं प्राजापत्यं* । वैश्यस्य वैश्यागमने प्राजा-
पत्यम् । शूद्रागमने तु
संवर्त्तः ।

शूद्रान्तु ब्राह्मणो गत्वा मासं मासार्द्धमेव वा ।

गोमूत्रयावकाहारस्तिष्ठेत् पापविमोचकः ॥ इति ।

कामतोमासं अकामतोऽर्द्धं चत्त्रियादीनामपि शूद्रागमने
पूर्वोक्तं मासार्द्धमेव ।

यत्तु स्मृत्यन्तरम् ।

ब्राह्मणश्चेदप्रेक्षापूर्वकं ब्राह्मणदारानभिगच्छेत् निवृत्त-

धर्मकर्मणः कच्छः अनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकच्छ इति ।

तद्ब्राह्मणपत्न्यां शूद्रायामप्रेक्षापूर्वकमबुद्धिपूर्वकं । निवृत्तधर्म-
कर्मणो दुष्टाचारस्य द्विस्त्रिव्यभिचारितब्राह्मणस्त्रीविषयश्च
कामकारे तु द्विगुणं एतच्च सकृद्गमने वारचतुष्टयं व्यभिचरि-
तायामकामतो गमने शङ्कोक्तं द्रष्टव्यं ।

शूद्रायां सचेलस्नात उदकुम्भं दद्यात् ब्राह्मणाय वैश्यायां
चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत् । चत्त्रियायां
त्रिरात्रोपोषितो यवादकं दद्यात् । ब्राह्मण्यां त्रह-
सुपोष्य घृतपात्रं दद्यादिति ।

चतुर्थे स्त्रैरिणी प्रोक्ता पञ्चके† बन्धकी मता ।

* प्राजापत्याचरणमिति पाठान्तरम् । † पञ्चमी इति पाठान्तरम् ।

इति स्मरणात् चतुर्थे व्यभिचारे जाते स्त्रैरिणीत्युच्यते ।
षट्त्रिंशन्मते ।

ब्राह्मणीं बन्धकीं गत्वा कुक्षिन्दद्या* द्विजातये ।
राजन्यान्तु धनुर्दद्याद्द्वैश्यां गत्वा तु चेलकम् ॥
अष्टमुष्टिर्भवेत्कुक्षिः ।

अत्रैव यमः ।

ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गत्वा द्विजे दद्यान्मृगाजिनम् ।
क्षत्रियायां धनुर्दद्याद्द्वैश्यायामायसीं शिलाम् ॥
शूद्रां गतेन विप्रेण उदकुम्भः प्रदीयते ।

त्रिरात्रोपोषितः† स्नात्वा दद्यात्साम्भार्जनीं तथा ॥

अत्र शक्तविषये त्रिरात्रोपवाससहितानि मृगाजिनादिदानानि ।
अत्राशक्तस्य ।

द्विसोपोषितो वा स्याद्दद्याद्द्विप्राय भोजनम् ।
इति षट्त्रिंशन्मतोक्तोपवाससहितानि दानानि । अत्राप्यश-
क्तस्य दानमात्रमिति व्यवस्था । एतच्च गर्भानुत्पत्तौ तदुत्पत्तौ
तु द्विगुणम् ।

तथाचोशना ।

गमने तु व्रतं यत्तु गर्भे तद्विगुणं भवेत् । इति ।
शूद्रां गर्भाधाने चतुर्विंशतिमते । दृषत्स्यामभिजातस्तु त्रीणि
वर्षाणि चतुर्थकालसमये नक्तं भुञ्जीत इति ।

* क्षिप्रिह्यादिति पाठान्तरम् । † त्रिरात्रो पोषित इति पाठान्तरम् ।

वृषत्याञ्जनितापत्यो वृषत्यामभिजानतः ।

वृषली शूद्रा स्वभार्याभ्रात्या प्रातिलौम्येन गच्छतः शूद्रादेः
प्रचेतसोक्तं द्रष्टव्यम् ।

शूद्रस्य ब्राह्मणीं मोहान्नच्छतः शुद्धिमिच्छतः ।

पूर्णमेतत् व्रतं* ज्ञेयं माता यस्माच्च तस्य सा ॥

पादहान्यान्यवर्णासु गच्छेत सार्व्ववर्णिकम्† । इति ।

कामतस्तु वधः ।

प्रातिलौम्ये वधः पुंसां नार्याः कर्णादिकर्त्तनम् ।

इति स्मरणात् । महापातकप्रकरणे तु शूद्रमग्नौ प्राशेदि-
त्यादिवशिष्ठवचनं दर्शितं स्मरणीयमिति । अत्यन्तव्यभिचा-
रिणीब्राह्मणीगमने संवर्त्तीकृतम् ।

कथञ्चिद्ब्राह्मणीं गच्छेत् क्षत्रियो वैश्यएव वा ।

कच्छं सान्तपनं वा स्यात् प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ॥

शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गच्छेत् कथञ्चित्काममोहितः ।

गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुद्ध्यति ॥ इति ।

स्त्रीणामप्यनुलोमव्यवाये तु पुरुषस्य तु यत्प्रायश्चित्तं तत्तदेव
सम्पूर्णं प्रायश्चित्तं योजनीयम् ।

मनुः ।

यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनाञ्चारयेद्व्रतम् । इति ।

* द्वादशवार्षिकव्रतं । + अन्यवर्णासु ब्राह्मणीभिन्नक्षत्रियादिषु चेद्वच्छेत् तदा

सार्व्ववर्णिकं सार्व्ववर्णवधीकृतं प्रायश्चित्तं पादहान्या शूद्रेण कर्त्तव्यं क्षत्रियागमने पादोर्ध्वं
वैश्यागमने अर्धं शूद्रागमने पादं ।

अथ

प्रायश्चित्तार्हमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ।

इति न प्रवर्त्तते ।

यत्पुंसः परदारेषु सामान्येषु व्रतं स्मृतम् ।

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री तदशेषं समाचरेत् ॥

इति ब्रह्मसूत्रस्मरणात् । समानेषु सवर्णेषु एतदुक्तृष्टस्याप्युप-
लक्षणं । बलात्सवर्णीकृष्टोपभुक्तायाः संवर्त्तीकृतम् ।

बलात्प्रमथ्य भुक्ता चेत् दह्यमानेन चेतसा ।

प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात्तस्यास्तत्पावनं महत्* ॥

तत्राशक्तौ ऋष्यशृङ्गोक्तम् ।

बलेन कामिता नारी सवर्णेन कथञ्चन ।

प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं वै तस्याः शुद्ध्यर्थमेव च† ॥ इति ।

प्रातिलीम्यव्यवाये तु स्त्रीणां पृथक् प्रायश्चित्तं, तत्र महापातक-
प्रकरणे वशिष्ठोक्तं दर्शितं । संवर्त्तेन प्रायश्चित्तान्तरमभिहितम् ।

ब्राह्मण्यकामात्रच्छेत् क्षत्रियं वैश्यमेव वा ।

गोमूत्रयावकैर्मासात्तदर्द्धाच्च विशुद्ध्यति ॥ इति ।

कामतोद्दिगुणम् ।

षट्त्रिंशन्मते ।

ब्राह्मणी क्षत्रियवैश्ययोः सेवायामतिकृच्छं कृच्छाति-

कृच्छौ चरेत् क्षत्रिययोषित् ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां

कच्छपादं कच्छार्धं प्राजापत्यं अतिकच्छं वैश्या-
शूद्रयोः शूद्रसेवायां प्राजापत्यं ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवा-
यान्वहोरात्रं त्रिरात्रं कच्छार्धमिति ।

बृहत्प्रचेताः ।

विप्रा शूद्रेण संयुक्ता न चेत्तस्मात्प्रसूयते ।
प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः कच्छचान्द्रायणत्रयम् ॥
चान्द्रायणे द्वे कच्छश्च विप्राया वैश्यसङ्गमे ।
कच्छचान्द्रायणे स्यातां तस्याः क्षत्रियसङ्गमे ॥
क्षत्रिया शूद्रसम्पर्के कच्छं चान्द्रायणद्वयम् ।
चान्द्रायणं सकच्छन्तु चरद्वैश्येन सङ्गता ॥
शूद्रं गत्वा चरद्वैश्या कच्छं चान्द्रायणोत्तरम् ।
आनुलोम्येन कुर्वीत कच्छं पादावरोपितं ॥ इति ।

गर्भधारणे तु चतुर्विंशतिमते ।

विप्रगर्भे पराकः स्यात् क्षत्रियस्य तद्यैन्दवम् ।
ऐन्दवश्च पराकश्च वैश्यस्याकामकारतः ॥
शूद्रगर्भे भवेत् त्यागश्चाण्डालो जायते यतः ।
गर्भश्चावे ऋतुदोषैश्चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥

इति कामकारे तु द्विगुणं । गर्भश्चावे चान्द्रायणत्रयं शूद्रगर्भ-
श्चाव एव यदा तु शूद्रगर्भप्रसवस्तदा प्रायश्चित्ताभाव एव ।

तथाच वशिष्ठः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण सङ्गताः* ।

अप्रसूता* विशुद्धान्ति प्रायश्चित्तेन नेतरा ॥ इति ।
 यदा संशुद्धगर्भे व्यभिचरति तदा प्रसवोत्तरकालं प्रायश्चित्तम् ।
 अन्तर्वत्नी तु या नारी समेनाक्रम्य कामिता ।
 प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा यावद्गर्भो विनिःसृतः ॥
 जाते गर्भे व्रतं पश्चात्कुर्यात्सासन्तु यावकम् ।
 न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यश्च यथाविधि ॥
 इति स्मरणात् । आक्रम्य बलात् इच्छया पूर्वञ्चेद्यदुक्तं तत्-
 द्विगुणं । यदा तु प्रायश्चित्तं न चिकीर्षति दर्पादिना तदा
 नार्थाः कर्णादिकर्तनमित्यङ्गच्छेदः । अन्त्यजगमने तु स्त्रीणां
 प्रायश्चित्तविशेषः ।

स्मृत्यन्तरे ।

रजकान्त्यजशैलूषवेणुचर्मोपजीविनः ।
 ब्राह्मण्येतान् यदा गच्छेदकामादैन्दवत्रयम् ॥
 चाण्डालं पुङ्गवं स्नेच्छं श्वपाकं पतितं तथा ।
 ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रायणचतुष्टयम् ॥
 कामतो द्विगुणं कार्यं अकामतः प्रायश्चित्तान्तरमपि स्मर्यते ।
 चाण्डालेन तु संयोगं यदि गच्छेत्कथञ्चन ।
 सशिखं वपनं कुर्याद्भुञ्जीत यावकोदनम् ॥
 त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् ।
 आत्मना संमते कूपे गोमयोदककर्द्दमे ॥

तत्र स्थित्वा निराहारा सा त्रिरात्रं ततः क्षिपेत् ।
 शङ्खपुष्पीं लतां मूलं पत्रं वा कुसुमं फलम् ॥
 क्षीरं सुवर्णसंमिश्रं क्वाथयित्वा ततः पिबेत् ।
 एकभक्तं चरेत्पद्याद्यावत्पुष्पवती भवेत् ॥
 वह्निस्तावच्च निवसेत् यावच्चरति तद्व्रतम् ।
 प्रायश्चित्ते ततस्त्रीर्णे कुर्याद्वाह्मणभोजनम् ।
 गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् स तु* स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

एतच्चाकामतः सकृद्गमने कामतः सकृद्गमने तु

ऋष्यशृङ्गः ।

संपृक्ता स्यात्तथान्यैर्या सा कच्छाद्वं समाचरेत् ।
 अन्तर्व्वत्री तु युवतिः संपृक्ता चान्यथोनिना ॥
 प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भो न निःसृतः ।
 न प्रचारं गृहे कुर्यान्न चाङ्गेषु प्रसाधनम् ॥
 न शयीत समं भर्त्ता न वा भुञ्जीत बान्धवैः ।
 प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिं कच्छादिकं चरेत् ।
 हिरण्यमथवा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥ इति ।

कामतोऽन्यजसंसर्गाभ्यासे

उग्रना ।

अन्यजेन तु सम्पर्के भोजने मैथुने कृते ।

प्रविशेत् स† प्रदीप्तेऽग्नौ मृत्युनासौ‡ विशुद्धान्ति॥इति।

यदा तु प्रायश्चित्तं न करोति दर्पादिना तदा पुंलिङ्गेनाङ्गनीया-
वध्या च अतएव

पराशरः ।

हीनवर्णोपभुक्ता या साङ्ग्या* वध्याथवा भवेदिति ।
वधोऽत्र नासिकादिकर्त्तनमित्यपरार्कः । पुरुषस्यान्त्यजागमने
वृहत्संवर्त्तः ।

रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनः ।

एतासु ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥

आपस्तम्बोऽपि ।

स्त्रेच्छीं नटीं चर्मकारीं रजकीं वरुङ्गीन्तथा ।

एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥

रजकवर्मकारश्च नटो वरुङ्ग एव च ।

कौवर्त्तमेदभिज्ञाश्च सप्तैते त्वन्त्यजाः स्मृताः ॥ इति ।

चाण्डाल्यादिगमने गुरुतरप्रायश्चित्तत्वात् गुरुतल्पप्रकरणे
प्रसङ्गादर्शितम् ।

उभयना ।

बह्वनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषां तद्वेत्कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥

यत्र पुङ्गसादिगमने यत्प्रायश्चित्तविशेषो नाम्नातः तत्र चाण्डा-
ल्यादिगमने यत्प्रायश्चित्तं तदेव कर्त्तव्यं । रजक्यादिगमने

* त्याग्या वध्यापि सा भवेदिति यस्यान्तरे पठितम् ।

यथायचित्तं तदेव सदृशीष्वपि कर्त्तव्यमित्यर्थः । पूर्वोक्तं
चान्द्रायणद्वयं ब्राह्मणस्य कामतो रजक्यादिगमने चचियादी-
नान्तु पादपादोनं कल्पनीयम् । अकामतस्तु ब्राह्मणस्य
संवर्त्तोक्तम् ।

रजक्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनाम् ।

स्त्रियो विप्रो यदा गच्छेत्कच्छं चान्द्रायणं चरेत् । इति ।

अत्राप्यशक्तस्य आपस्तम्बः ।

अकामतः स्त्रियो गत्वा पराकव्रतमाचरेत् । इति ।

रितःसेकादर्वाक् निवृत्तौ तु शातातपोक्तम् ।

कैवर्त्ती रजकीश्चैव वेणुचर्मोपजीविनीम् ।

प्राजापत्यविधानेन कच्छेणैकेन शृङ्गाति ॥ इति ।

कापालिकीकैवर्त्त्यादिषु ज्ञानादज्ञानाच्चाभ्यासे

उग्रनसोक्तम् ।

कापालिकावभोक्तृणां तन्मारीगामिणां तथा ।

ज्ञानात्कच्छाद्मुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवहयम् ॥ इति ।

अज्ञानाच्चाण्डाल्यादिगर्भाधाने द्वादशवार्षिकं तेनैवीकृतं द्रष्टव्यम् ।

चाण्डाल्यादिगर्भमारोप्य गुरुतल्पव्रतं कुर्यात्* ।

चाण्डाल्यां गर्भमाधाय गुरुतल्पव्रतं चरेत् ।

ज्ञानाहापस्तम्बोक्तम् ।

अन्यजायां प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ।

निर्वासनं कृताङ्गस्य तस्य कार्यमसंशयम् ॥ इति ।
 एवमन्यान्यपि च वचनानि विषयविशेषेषु योज्यानि ।
 पारदार्यप्रसङ्गादन्यदपि किञ्चिदुच्यते ।

यान्नवल्काः ।

अनियुक्तो भ्रातृजायां गच्छंश्चान्द्रायणं चरेत् ।
 घृताभ्यक्तादिनियोगप्रकारमन्तरेण भ्रातुर्ज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा
 जायां गच्छन्नित्यर्थः । एतच्च सकृदकामकारविषयम् ।
 कामकारे तु शङ्कोक्तम् ।

परिवित्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्षश्चरेत्
 ज्येष्ठभार्यामनियुक्तो गच्छंस्तदेव कनिष्ठभार्याञ्चेति ।
 अकामतः सकृत् स्त्रभार्यायामपि रजस्वलायां गमने यान्न-
 वल्कोक्तम् ।

त्रिरात्रान्ते घृतं प्राश्य गत्वोदक्वां विशुद्धयति । इति ।
 त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रोपवासान्ते ।

अकामतोऽभ्यासे कामतः सकृद्गमने च शातातपोक्तम् ।

रजस्वलागमने सप्तरात्रमिति ।

कामतोऽभ्यासे वृहत्संवर्त्तोक्तम् ।

रजस्वलान्तु यो गच्छेद्भिर्भिणीं पतितां तथा ।

तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ इति ।

कामतोऽत्यन्ताभ्यासे शङ्कोक्तं त्रैवार्षिकम् ।

पादसु शूद्रहत्यायामुदक्वागमने तथा ॥ इति ।

रजस्वलासु परदारेषु गमने रजस्वलागमनप्रायश्चित्तं पारदार्य-

. निमित्तञ्च प्रायश्चित्तञ्च भवति । रजस्वलागमनप्रायश्चित्त-
प्रसङ्गात् रजस्वलानामन्योऽन्यस्यर्थे प्रायश्चित्तमुच्यते ।

बृहद्विशिष्टः ।

सृष्टे रजस्वलोऽन्योऽन्यं सगोत्रे त्वेकभर्तृके ।

कामादकामतोवापि सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति ॥

सवर्णाऽसपत्नीविषये तु

मार्कण्डेयः ।

उदक्या तु सवर्णा या सृष्टा चेत्स्यादुदक्या ।

तस्मिन्नेवाहनि स्नाता शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥ इति ।

एतच्चाकामतः । कामतस्तु

कश्यपः ।

रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।

एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

एवं क्षत्रियादीनामपि एतत्प्रायश्चित्तं चतुर्थेऽहनि स्नाना-
नन्तरं कर्तव्यम् । तथाचाग्रे वक्ष्यते । यत्तु चतुर्थेऽहनि अशुद्धि-
विषयं तद्दैविकपैतृककर्मापरम् ।

बृहद्विशिष्टः ।

सृष्टा रजस्वलान्योऽन्यं ब्राह्मणी शूद्रयापि च ।

क्षच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा* शूद्री दानेन शुद्ध्यति ॥

दानेन पादक्षच्छ्रेप्रत्याग्नयभूतनिष्कचतुर्थ्यां दानेन ।

* क्षच्छ्रेण मानापत्येन पूर्वा ब्राह्मणी ।

तथा ।

सृष्ट्वा रजस्वलान्योऽन्यं ब्राह्मणी वैश्यजापि च ।

पादहीनं चरेत्पूर्वां कच्छपादं तथोत्तरा* ॥

सृष्ट्वा रजस्वलान्योऽन्यं क्षत्रिया शूद्रजापि च ।

त्रिरात्राच्छुध्यते पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥

सृष्ट्वा रजस्वलान्योऽन्यं क्षत्रिया वैश्यजापि च ।

उपवासेस्त्रिभिः पूर्वा अहोरात्रेण चोत्तरा ॥

सृष्ट्वा रजस्वलान्योऽन्यं वैश्या शूद्री तथैव च ।

शुद्धेऽदिनद्वयात्पूर्वा दिनेनैकेन चोत्तरा ।

वर्णानां कामतः स्पर्शं शुद्धिरेषा सनातनी ॥

अकामतो वृहद्विष्णुक्तं द्रष्टव्यं ।

रजस्वां हीनवर्णां रजस्वा सृष्ट्वा न तावदग्नीयात्

यावत् शुद्धा स्यात् सवर्णमसवर्णां वा सृष्ट्वा स्नात्वा

शुद्धयतीति ।

वृहद्वशिष्ठः ।

पतितान्यश्नपाकेन संसृष्ट्वा चेद्रजस्वा ।

तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

उपवासेन रजोदोषदिनानि† व्यतिक्रम्य नीलित्वर्थः । एवं

सर्वत्रापि दिनव्यतिक्रमो यत्र प्रायश्चित्तमास्नातं, तथा

प्रथमेऽङ्कि त्रिरात्रं स्याद्वितीये द्वयद्वयं तु ।

* उत्तरा च तद्वन्त इति पाठान्तरमिति । † रजोदोषदिनानि दुष्टरजोदिनानि प्रथम द्वितीय तृतीय दिनानि इति यावत् ।

अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि परतो नक्तमाचरेत् ॥

शूद्रयोच्छिष्टया सृष्टा शुना च द्वाहमाचरेत् ।

एतत्कामतः अर्थेऽकामतो बीधायनोक्तम् ।

रजस्वला तु संसृष्टा चाण्डालान्धश्ववायसैः ।

तावत्तिष्ठेन्निराहारा यावत्कालेन शुद्ध्यति ॥ इति

रजोदर्शननिमित्तन्निरात्ररूपकालेनेत्यर्थः । अत्राशक्तायास्तेनै-
वोक्तं ग्राह्यं ।

रजस्वला तु संसृष्टा ग्रामकुटुशूकरैः ।

श्वभिः स्नात्वा क्षिपेत्तावद्यावच्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥ इति ।

तथा ।

रजस्वला तु भुञ्जाना स्वान्धजादीन् स्पृशेद्यदि ।

गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेणैव शुद्ध्यति ॥ इति ।

अशक्ती काश्चनं दद्याद्विप्रेभ्यो वापि भोजनम् ।

उच्छिष्टायाः परस्परस्पर्शने

अत्रिः ।

उच्छिष्टोच्छिष्टसंसृष्टा कदाचित्पत्नी रजस्वला ।

क्षच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानैरुपोषिता ॥ इति ।

पूर्वा उत्कृष्टा ।

मार्कण्डेयः ।

द्विजान् कथञ्चिदुच्छिष्टाग्रजः स्त्री यदि संस्पृशेत् ।

स्त्रावोच्छिष्टे त्वहोरात्रमूर्ध्वोच्छिष्टे त्र्यहं क्षिपेत् ॥

स्त्रावोच्छिष्टं मूत्रपुरीषादिना ।

तथाच ।

मृतसूतकसम्पर्कं ऋतुं दृष्ट्वा कथं भवेत् ।

नास्नानकालमग्नीयाहुक्ता चान्द्रायणश्चरेत् ॥

आस्नानकालं चतुर्थदिनपर्यन्तम् ।

मनुः ।

अप्रायत्ते समुत्पन्ने मलवद्वाससी यदि ।

अभिषेके तु भुक्तिः स्याद्दिनत्रयमभोजनम् ॥

अप्रायत्ते सूतकाद्यशौचे मलवत् वाससी रजस्वला अभिषेके
भुक्तिः सद्यः स्नानेन भोजनं । एतच्च बालापत्याविषयं
अशक्ताविषयं वा । अबालापत्यायास्तु दिनत्रयं भोजनाभावः ।
दिनत्रयमित्यवशिष्टकालोपलक्षणं दर्शितं । स्नानप्रकारस्त्वा-
ङ्गिके नैमित्तिकस्नानेऽभिहितः । परिवृत्तिप्रायश्चित्तानि परि-
वेदनप्रकरणेऽभिहितानि । वार्धुष्यलवणक्रिययोस्तु मनुयोगी-
श्वरोक्तगोवधप्रायश्चित्तानि जातिशक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि ।

अथ स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधे ।

अत्र कर्मसाधनत्वादिगुणशालिन्यव्यभिचरितब्राह्मण्यादि-
स्त्रीवधे हारीतोक्तं द्रष्टव्यम् ।

षड्वर्षाणि राजन्ये प्राक्तनं ब्रह्मचर्यं त्रीणि वैश्ये अर्धं
शूद्रे क्षत्रियवद्ब्राह्मणीषु वैश्यवत् क्षत्रियायां शूद्रवच्च
वैश्यायां शूद्रां हत्वा नवमासानिति ।

प्राक्तं ब्रह्मचर्यं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं । एतच्च कामतोवधे ।
अकामतस्त्वर्धं । ईषदाभिचारादिदीपदुष्टब्राह्मण्यादिवधे प्रचेत-
सीक्तं ।

अनृतमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कच्छाद्दं षण्मासान् वा ।
क्षत्रियां हत्वा षण्मासान्मासत्रयं वा । वैश्यां हत्वा
मासत्रयं सार्द्धमासं वा । शूद्रां हत्वा सार्द्धमासं मासार्धं
द्वाविंशत्यहानि चेति ।

अत्र सर्वविकल्पेषु पूर्वः पूर्वः पक्षः कामकारविषयः । उत्तर
उत्तरोऽकामकारविषयः । प्रातिलोम्येन क्षत्रियादिभिर्व्यभि-
चारितानां ब्राह्मण्यादीनां वधे मनुयान्नवल्क्योक्तगोवध-
प्रायश्चित्तानि शक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि । अन्यजातिप्रसूतानां
ब्राह्मण्यादीनां कामतोवधे ब्रह्मगर्भोक्तं ।

प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासा वधे स्मृताः ।

अन्तरप्रभवाणाञ्च सूतानाञ्च चतुर्द्विषट् ॥ इति ।

अस्यार्थः । प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां वधे चतुर्द्विषण्मासाः
स्मृताः । अन्तरप्रभवाणाञ्च सूतादीनाञ्च वधे तथैव प्रसूतादि-
वधविषया व्यवस्थोत्तरत्र वक्ष्यते । ब्राह्मणीहनने षण्मासाः
क्षत्रियाहनने चत्वारः वैश्याया द्वाविति । शूद्रायाहनने मा-
सिकत्रयं कल्प्यम् । अकामतः पूर्वोक्तविषये यान्नवल्क्योक्तं ।

दुर्वृत्तब्रह्मनृपविट्शूद्रयोषाः प्रमाप्य तु ।

दृष्टिभ्येनूर्वस्तमविं क्रमाद्दद्याद्विशुद्धये ॥ इति ।

इतिश्चनैमयं जलभाण्डं, वस्तुश्लाघः, अविर्मेघः इदञ्चात्यन्त-

दरिद्रस्य तपस्यसमर्थस्य एतद्विपरीतस्य तु शक्त्याद्यपेक्षया .
दोषापेक्षया च दानतपसी कल्पो वैश्याहनने किञ्चिद्देयं वैसि-
केन किञ्चिदिति गौतमस्मरणात् ।

अष्टमुष्टिर्भवेत्किञ्चिदन्नं वा स्वल्पकं जलम् ।

वैश्यां हत्वा जलं स्पृशेत् ॥

इत्यङ्गिरःस्मरणात् । निर्धनस्य मरुभूमिस्थितस्य अष्टमुष्टिदानं
जलदानं वा इतरस्य किञ्चिदधिकं कल्पनम् । एवमन्यान्यपि
विषयविशेषेषु योज्यानि ।

अथ क्षत्रियादिवधे ।

अथ कामतो जातिमात्रक्षत्रियादिवधे याज्ञवल्क्योक्तं ।

वृषभैकसहस्रं गा दद्यात्क्षत्रवधे पुमान् ।

ब्रह्महत्याव्रतं वापि वत्सरचितयश्चरेत् ॥

वैश्यहाव्यं चरेदेतद्दद्याच्चैव शतं गवाम् ।

षण्मासान् शूद्रहाप्येतद्धेनूर्दद्याद्दश वा ॥

एकवृषभाधिकगोसहस्रदानं वा त्रय्यं व्रतञ्च क्षत्रवधे अत्यन्त-
धनाढ्यस्य हन्तुर्वृषभैकसहस्रदानं इतरस्य त्रय्यं । एवं वैश्य-
हननेऽपि व्यवस्था । एतद्ब्रह्महत्याव्रतं धेनूरचिरं प्रसूतावका ।

अकामतसु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।

वृषभैकासहस्रागादद्यात् शुश्रूषार्थमात्मनः ।

त्रय्यं चरेद्दानियतो जटी ब्रह्महनि व्रतम् ॥

अकामत ईषदत्तस्वविट्शूद्रवधे ।

. मनुः ।

वैश्योऽष्टमांशो वृत्तस्योऽष्टमः शूद्रे त्रयोऽस्तु षोडश । इति ।

द्वादशवार्षिकापेक्षयाष्टमांशः सार्द्धं वर्षं षोडशांशोनवमासाः ।

एतद्दिगवलम्बनेन सार्द्धं वर्षचतुष्टयमीषहस्तस्य च त्रियहने कल्पः ।

वृत्तस्य स्वरूपञ्च सूर्यव्यस्तरे दर्शितम् ।

गुरुपूजा घृणा ग्रीचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः ।

प्रवर्त्तनं हितानाञ्च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते ॥

कामतस्तु जातिमात्रचक्रियादिवधे वृद्धहारीतोक्तं ।

ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा षड्वर्षाणि व्रतश्चरेत् ।

वैश्यं हत्वा चरेदेकं व्रतं त्रैवार्षिकं द्विजः ॥

शूद्रं हत्वा चरेद्वर्षं वृषभैकादशाञ्च गारः । इति ।

कामतः श्रोत्रियक्षत्रियादिवधेऽपि

स एव ।

तुरीयीनं क्षत्रियस्य वधे ब्रह्महृणि व्रतम् ।

अर्द्धं वैश्यवधे कुर्यात्तुरीयं वृषभस्य च ॥ इति ।

यत्तु वशिष्ठः । ब्राह्मणो राजन्यं हत्वाष्टौ वर्षाणि व्रतश्चरेदिति ।

तत्किञ्चिन्नूनगुणहनने नववार्षिकासमर्थस्य वा । एतत्तु क्षत्रि-

यादिहन्तृब्राह्मणस्य । क्षत्रियादिहन्तृणां क्षत्रियादीनां पाद-

पादहान्या कल्पनीयं । एवमुत्तरत्रापि । अकामतः श्रोत्रिय-

* वैश्ये इति पाठान्तरम् ।

† वृषभस्य इति पाठान्तरम् ।

यागस्यक्षत्रियादिवधे गौतमोक्तदानतपसोः समुच्चयः । ब्राह्म-
णस्य राजन्यवधे षाड्वार्षिकं प्राक्तनं ब्रह्मचर्यं वृषभैकसहस्राय
गा दद्यात् । वैश्यवधे त्रैवार्षिकं वृषभैकशताय गा दद्यात् ।
शूद्रवधे सांवत्सरिकं वृषभैकादशाय गा दद्यादिति । शूद्रस्य
श्रौत्रियत्वं द्विजशुश्रूषा पञ्चमहायज्ञमन्त्रपाठश्च । यागस्यत्वं
पञ्चमहायज्ञादिकरणं । अत्रैव किञ्चिन्नूतनगुणस्य क्षत्रियस्य
वधे गुणाधिकयोर्वैश्यशूद्रयोश्च वधे शङ्कोक्तं पूर्व्ववदमतिपूर्व्व-
क्षतुर्षु वर्णेषु प्रमाप्य द्वादश षट् चीन् संवत्सरश्च व्रतान्यादिशेत्
तेषामन्ते गोसहस्रं ततोऽर्धं अर्धश्च तस्यार्धं दद्यात् सर्व्वेषा-
मानुपूर्व्वेणेति । मूर्ध्नावसिक्तादिहनेन तु ब्राह्मणापेक्षया
न्यूनं क्षत्रियापेक्षया अधिकं इत्येवंप्रकारेण कल्पनीयं । मूर्ध्ना-
वसिक्तादिस्वरूपश्च याज्ञवल्क्येन दर्शितम् ।

विप्रान्मूर्ध्नावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् ।

अम्बष्ठः शूद्रां निषादी जातः पारसवोऽपि च ॥

वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्यान्माहिष्योद्यौ सुतौ स्मृतौ ।

वैश्यात्तु करणः शूद्रां विन्नास्त्रेष विधिः स्मृतः ॥ इति ।

विन्नास्तु विवाहितास्तु ।

अथ वधप्रायश्चित्तप्रसङ्गात्प्रतिलोमवधप्रायश्चित्तम् ।

तत्र कामतः सूतादिवधे शङ्कः ।

सर्व्वेषामवक्तव्यानां वधे प्रत्येकं चान्द्रायणमिति ।

अत्र यद्यपि प्रत्येकं चान्द्रायणमिति सामान्येनाभिहितं तथापि
सूतापेक्षया वेदेहकादीनां न्यूनत्वात्पादोनादि चान्द्रायणं कल्पं ।

अतएव निवृत्तान्तरेषु सूतवधे सम्पूर्णं चान्द्रायणं वैदेहकस्य वधे पादोनं । चाण्डालवधे अर्धं मागधस्य वधे पादोनं । चत्तरि पादद्वयं । आयोगवधेऽप्यर्धपादमित्युक्तम् । अकामतो वधेऽप्यङ्गिरसोक्तम् ।

सर्वान्त्यजानां गमने भोजने सम्प्रमापणे ।

पराकेण विशुद्धिः स्यादित्याङ्गिरसभाषितम् ॥ इति ।

अत्रापि सूतादिषु पूर्ववदेव व्यवस्था । आहृत्या सूतादिवधे ब्रह्मगर्भोक्तम् ।

अन्तरप्रभवाणाञ्च सूतादीनाञ्च तुर्दिषट् । इति ।

अत्र मास इत्यनुवर्तते । आहृत्या सूतस्य वधे षण्मासाः । वैदेहकस्य वधे चत्वारः चाण्डालवधे मागधवधे चत्वारः चत्तरि मासद्वयं आयोगवधेऽपि मासद्वयमेव ।

सूतादिस्वरूपमाह यान्नवल्काः ।

ब्राह्मण्यां चत्रियास्तूतो वैश्यादैदेहकस्तथा ।

शूद्राज्जातसु चाण्डालः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

चत्रिया मागधं वैश्यात् शूद्रात् चत्तारमेव च ।

शूद्रादायोगवो वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥

माहिष्येण करणान्तु रथकारः प्रजायते ।

असत्सन्तश्च* विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः ॥

निन्दितार्थीपजीवने मनुयोगीश्वराद्युक्तोपपातकसामान्यप्राय-

चित्तानि जातिशक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि । तथा नास्तिक्ये च .
योजनप्रकारः । अत्यन्ताभिनिवेशेन बहुकालं नास्तिक्या-
भ्यासेन शङ्कोतां ।

नास्तिक्यो नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्या-
भिशंसी इत्येते पञ्च संवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्षश्चरेयुरिति ।
अस्मिन्नेव विषये हारीतोक्तमपि । तच्च स्मृत्यन्तरतोऽवगन्तव्यं ।
अभ्यासे तूपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि । सकृत्करणे तु
वशिष्टोक्तं ।

नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा विरमेत् नास्ति-
क्यान्नास्तिकवृत्तेस्त्वतिकृच्छ्रमिति ।

नास्तिकवृत्तिर्वेदनिन्दोपजीवी ।

अथ व्रतलोपः ।

अत्र व्रतलोपानामवकीर्णत्वं । अवकीर्णस्वरूपं प्रायश्चित्तमाह
यान्नवल्काः ।

अवकीर्णी भवेत्तत्त्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।

गर्हभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुध्यतीति ॥

निर्ऋतिदेवताकं गर्हभमालभ्य यागः कर्त्तव्य इत्यर्थः । पशुयागे
यथावपादिहोमाः क्रियन्ते तद्वदत्रापि कर्त्तव्यम् ।

अत्र विशेषमाह वशिष्ठः ।

ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयादरस्थे चतुष्पथे लौकिकाम्नी

रक्षोदैवतं गर्हभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं वा चतुर्विधं निर्वपेत् ।
तस्य जुहुयात्कामाय स्वाहा कामकामाय स्वाहा रक्षो-
देवताभ्यः स्वाहा इति । पशोरभावे चतुः ।

मनुः ।

अवकीर्णी तु कालेन गर्हभेन चतुष्पथे ।
पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥
हुत्वाग्नी विधिवद्दोमानन्ततश्च समित्यृचा ।
वार्तन्द्रगुरुवक्त्रिणां जुहुयात्सर्पिषाहुतीः ॥
कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।
अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥

पाकयज्ञविधानेन परिसमूहनपर्युक्षणादीतिकर्तव्यतया प्रधाना-
हुतिभ्यः पूर्वं वाताय स्वाहेत्यारभ्य वक्त्रे स्वाहेत्यन्तं चतुर्भि-
र्मन्त्रैराज्यहोमः । प्रधानहोमानन्तरं समासिञ्चन्तु इत्यृचा
आज्यहोमः । इत्यपरार्के ऋतिमञ्जर्यान्तु प्रधानहोमानन्तरं
समासिञ्चन्त्वित्यनेन* सुवर्चलादीनां† सर्पिषाहुतीर्जुहुयात्
इति । ततश्च विकल्पः । रात्रिद्यामावास्यायाः कालः । तथाच
तैत्तिरीयके यो ब्रह्मचार्यं विकिरेदमावास्यायां रात्र्यामग्निं
प्रणीयेत्यादि । इदञ्चाशक्तस्य । पुनरश्रोत्रियब्राह्मणभार्यायां
श्रोत्रियपत्न्यां वैश्यायाञ्च अवकीर्णित्वे गौतमोक्तं ।

तपःसमुचितो गर्हभपशुचर्वा गर्हभेनावकीर्णी निर्ऋतिं

* इत्यनयश्चेति पाठान्तरम् । † वातादीनामिति पाठान्तरम् ।

चतुष्पथे यजेत । तस्याजिनमूर्ध्वबालं परिधाय लोहित-
पात्रः सप्तगृहाद् भैक्षं चरेत्कर्माचक्षाणः संवत्सरेण
शुद्धेऽदिति ।

अत्र त्रिषवणस्नानमेककालभोजनञ्च मनूक्तं द्रष्टव्यं । गौतमे-
नोक्तेतिकर्तव्यतानुवृत्तौ शङ्कलिखितौ ।

गुप्तायां वैश्यायामवकीर्णी संवत्सरत्रिषवणमनुतिष्ठेत्
क्षत्रियायां द्वे वर्षे ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणीति ।

एतच्च गुणवच्छेत्रियपत्नीगमनविषयं शूद्रायान्तु षण्मासिकं
कल्प्यम् ।

ईषद्वाभिचारिणीष्वाङ्गिरसोक्तम् ।

अवकीर्णिनिमित्तन्तु ब्रह्महत्याव्रतक्षरेत् ।

चीरवासास्तु षण्मासानिति ।

चीरं वस्त्रखण्डः । अत्यन्तव्यभिचरितास्तु शङ्कलिखितोक्तं ।

हृषल्यामवकीर्णः सचेलस्नानमुदकुम्भं दद्याद्ब्राह्मणाय
वैश्यायाञ्चतुर्थकालाहारी ब्राह्मणान् भोजयेत् यवस-
भारञ्च गोभ्यो दद्यात् क्षत्रियायां त्रिरात्रमुपोषितो
ष्टतपान्नं दद्यात् ब्राह्मण्यां षड्रात्रमुपोषितो गां दद्यात् ।
गोष्ववकीर्णः प्राजापत्यक्षरेत् षण्ढायामवकीर्णः पलाल-
भारं सीसमासकञ्च दद्यात् इति ।

एतच्च प्रायश्चित्तं द्विजातिमात्रविषयम् । यदाह

ग्राण्डिष्यः ।

अवकीर्णी द्विजो राजा वैश्यश्चापि खरेण तु ।

इहा भैक्ष्याग्निनो नित्यं शुक्लान्यव्यात्ममाहिताः ॥ इति ।

यः स्त्रीसन्भोगमन्तरेण कामतो विसृजति दिवास्वापो वा यस्य
प्रायश्चित्ताङ्गभूतब्रह्मचर्यवानवकीर्णी वा तस्य गर्हभपयोः
उपलभ्यश्च चरुर्वा यदाह

वशिष्ठः ।

एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गे दिवास्वप्ने व्रतारभ्यै चैव-
मिति ।

एतदेव यागमात्रमेव ।

रात्रिस्वप्ने खलने तु मनुः ।

स्वप्ने सिक्ता ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वाकर्मचर्यित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् ।

वानप्रस्थादिविशेषमाह

शाण्डिल्यः ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव खण्डने सति कामतः ।

पराकचयसंयुक्तमवकीर्णव्रतश्चरेत् ॥ इति ।

खण्डने ब्रह्मचर्यखण्डने । अवकीर्णप्रसङ्गादन्यदपि किञ्चिदु-
च्यते ।

संवर्त्तः ।

सश्रयस्य दुर्भतिः कश्चित्पत्यापत्तिं व्रजेद्यदि ।

स कुर्यात्कच्छमश्रान्तः घण्टासान् प्रत्यनन्तरम् ॥ इति ।

घण्टासिकाशक्तौ चान्द्रायणानि प्रत्यापत्तिं गार्हस्थ्यपरिग्रहः ।

पराशरः ।

यः प्रत्यवसितोविप्रः प्रव्रज्याया विनिर्गतः ।

अनाशननिवृत्तस्य गार्ह्यस्थचेष्टिकीर्षति ।

स चरेन्नीणि कच्छाणि वीथि चान्द्रायणानि च ॥ इति ।

षाण्मासिकाशक्तौ चान्द्रायणानि । तदशक्तौ कच्छाणि । यस्तु
मरणसत्र्यासी परमहंसाख्यः ।

तथाच प्रजापतिः ।

तत्र परमहंसी नाम नदीपुलिने श्मशानदेशे दृणरहित-
शादलेषु शयानः सङ्गसुकशीरकौपीनकषायवान् यस्तु
प्राणान् परित्यजति स परमहंसी नाम इति ।

अस्य मरणान्निवृत्तस्य यमोक्तं ।

जलाग्न्युद्वन्धनभ्रष्टाः प्रव्रज्यानशनच्युताः ।

विषप्रपतनप्रायशस्त्रघातहताश्च ये ॥

न वै ते प्रत्यवसिताः सर्व्वलोकवद्विष्कृताः ।

चान्द्रायणेन शुध्यन्ति तप्तकच्छद्वयेन च* ॥ इति ।

शक्त्यपेक्षया चान्द्रायणं तप्तकच्छद्वयं वा । शस्त्रघातेति यः शस्त्रे-
णात्मानं व्यापादयति स चेन्मृतस्तदा तत्पुत्रादिर्यदि जीवति
तदा तेनैव कर्त्तव्यमित्यर्थः । एतच्च तत्तज्जात्युचितप्रायश्चित्तेन
समुच्चीयते । जातिशक्त्याद्यपेक्षया एवं शास्त्राविहितमार्गे-

* जलाग्न्युद्वन्धनभ्रष्टाः प्रव्रज्यानशनच्युताः । विषप्रपतनप्रायशस्त्रघातच्युताश्च ये ॥
सर्व्वे ते प्रत्यवसिताः सर्व्वलोकवद्विष्कृताः । चान्द्रायणेन शुद्धेयुस्तप्तकच्छद्वयेन वा ॥ इति
शुद्धपाणिसम्मतः पाठः ।

.णात्मत्यागी द्रष्टव्यं । अत्राशक्तौ वशिष्ठोक्तं द्वादशरात्रं । आत्म-
हननाध्यवसाये त्रिरात्रं । जीवन्नात्मत्यागी कृच्छ्रं द्वादशरात्रं
चरेन्निरात्रञ्चोपवसेदिति ।

प्रापस्तम्बः ।

चितिभ्रष्टा तु या नारी मोहाद्विचलिता ततः ।

प्राजापत्येन शुद्धेयत्तु तस्माद्वै पापकर्षणः ॥

भर्त्रनुगमने चितिभ्रष्टेत्यर्थः । प्रासङ्गिकं परिसमाप्य ब्रह्म-
चारिविषये किञ्चिदुच्यते । गुरुतरकार्यव्ययतया भैक्षान्नि-
कार्थ्ययोः प्रत्येकं सप्तरात्रमकरणे याज्ञवल्क्योक्तम् ।

भैक्षान्निकार्यं त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः ।

कामावकीर्णं इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ॥

उपस्थानं ततः कुर्यात्समासिञ्चन्त्वेन तु ।

कामावकीर्णोऽस्यवकीर्णोऽसि कामकामाय स्वाहा । कामापन्न-
श्चाव विपन्नोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति होममन्त्रौ । द्रव्यमाज्यं ।
समासिञ्चन्तु मरुतः समिद्धः सेन्द्रः वृहस्पतिः । सम्पाद्यमग्निञ्च
सिञ्चन्तां यशसा ब्रह्मवर्चसे नेत्युपस्थानमन्त्रः । यदा तु कार्य-
वैद्याग्राभावेऽपि भिक्षाचरणमग्निकार्यं वा त्यजति तदा
मनूक्तम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतश्चरेत् । इति ।

यदा त्वेकाहो वा त्यजति तदा हारीतोक्तं ।

ब्रह्मचारी सन्ध्यामुपास्योपस्थितः सावित्र्याः सहस्रेणा-
दित्यमुपतिष्ठते । उपस्थितस्याग्निकार्यं व्रातपत्या

हुत्वातीतं सम्प्राप्त्योपस्थितं कुर्यात् । अहन्यतीति पुन-
र्मनोव्रातपतिभ्यामिति ।

उपस्थितः स्थितः अथवा कृतसूर्योपस्थानः । अग्ने व्रतपते व्रतं
चरिष्यामीति । व्रातपती अतीतमग्निकार्यादिकमुपस्थितं
क्रमप्राप्तमथवा सूर्योपस्थानं अग्ने अहन्यतीति एकदिनात्यये
पुनर्मतः पुनर्वायुमागादित्यादिमन्त्रः । दिनहयादिपरि-
त्यागे त्वेतदेव द्विगुणं त्रिगुणं सप्तरात्रपर्यन्तं कल्प्य । सप्त-
रानानन्तरमवकीर्णिव्रतान्येव जातिशक्त्याद्यपेक्षया कल्पयानि ।
तानि च गुरुणि लघूनि च पूर्वदर्शितानि । यज्ञोपवीता-
दिनाशेऽपि हारीतः मनोव्रातपतीभिः मेखलादण्डाजिन-
यज्ञोपवीतावपातनाशेषु चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा पुनर्यथार्थं
प्रतीयादसङ्गेचद्रव्यभोजनेऽभ्युदितेऽभिनिर्मुक्ते वान्ते दिवास्वप्ने
स्यन्दने नम्रं श्मशानमाक्रम्य हयादीँश्चारुह्य पूज्यातिक्रमे
चेताभिरेव जुहुयादग्निमिन्धने स्थावरसरीसृपादीनां वधे
यद्देवा देवहेलनमिति* कुष्माण्डीभिराज्यं जुहुयान्मणिवासो
गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्रग्रष्टसहस्रं जपेदिति । मनो-
व्रातपतीभिरिति मनोज्योतिरित्यादि मनोः+लिङ्गादिभिस्त्व-
मग्ने व्रते पश्यसीत्यादि व्रतलिङ्गादिभिर्यथार्थं समन्वक-
मभ्युदितेऽनिर्मुक्ते स्वप्ने यस्मिन्नस्तमेति स्वप्ने यस्मिन्नुदेति च ।

* देवहेलनमन्त्रः ३४० पृष्ठं द्रष्टव्यम् । + मनोज्योतिरुपवृत्तामाज्यस्य ब्रह्मत्येत्यंशमिदं
तमोऽपरिष्टं यज्ञं समिमं ददातु विन्ने देवा स ब्रह्मादयन्मामोऽम्यतिष्ठः ।

. अंशमानभिनिर्मुक्ताऽभ्युदितौ तौ यथाक्रमम् ॥ इत्यमरः । अग्नि-
समिन्धने

याज्ञवल्काः ।

यन्मेऽद्य रेत इत्याभ्यां स्तब्धं रेतोऽभिमन्त्रयेत् ।

स्तनान्तरं भुवोर्मध्यं तेनानामिकया स्पृशेत् ॥

यन्मेऽद्य रेतः पृथिवी पुनर्माभेत्विन्द्रियमिति द्वौ मन्त्रौ । तेन
रेतसा अनामिकया रेतः स्पृष्ट्वा स्तनान्तरादिकं स्पृशेदित्यर्थः ।
केचन तेनेत्यङ्गुष्ठेनेति कथयन्ति अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां स्तनान्तरा-
दिकं स्पृशेदिति ।

मरीचिः ।

ब्रह्मसूत्रं विना भुङ्क्ते विष्मूत्रं कुरुतेऽथवा ।

गायत्राष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुध्यति ॥

अत्र यज्ञोपवीतादिनाशे यानि प्रायश्चित्तानि तानि सिद्धानि
गृहस्थादीनामपि भवन्ति ।

. शशादिमांसभक्षणे वशिष्ठः ।

ब्रह्मचारी चेन्मांसमग्नीयाच्छिष्टभोजनीयं कच्छं द्वादश-
रात्रं चरित्वा व्रतं शेषं समापयेत्त चेदराधीयीत कामं
गुरोरुच्छिष्टं भेषजार्थं सर्व्वमग्नीयादिति ।

मांसग्रहणं मधुन उपलक्ष्यणार्थम् ।

तथाच याज्ञवल्काः ।

मधुमांसाशने कार्य्यः कच्छः शेषव्रतानि च ।

. प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विशुध्यति ॥

कच्छचयं गुरुः कुर्यान्म्वयते प्रहितो यदि । इति ।
 प्रायश्चित्तानन्तरं ब्रह्मचर्यव्रतान्यवशिष्टानि समापयेदित्यर्थः ।
 श्रीरादिसङ्कुलदेशं प्रहितः । यत्स्वरूपतो भक्ष्यमांसादि तदेव
 गुरोरुच्छिष्टं कृत्वा औषधार्थं भक्षयेदित्यर्थः । सर्वं प्राश्नीया-
 दिति सर्वग्रहणमभक्ष्यलशुनादिसङ्ग्रहार्थम् । एवंविधस्थले
 लशुनादिभक्षणानन्तरम् ।

बौधायनः ।

येनेच्छति विचिकित्सितुं स यदागदो भवति तदो-
 त्यायादित्यसुपतिष्ठते हंसः शुचिप्रदिति* ।

वशिष्टः ।

अकामतोपनतं मधु वाजसनेयकेन दुष्यतीति ।
 अथ सुतविक्रये य एकपुत्तस्तं पुत्तमनापदि कामतो विक्रीणीते
 तदा पैठीनस्युक्तं ।

आरामतङ्गागोदपानपुष्करिणीसुतासुतविक्रये† त्रिष-
 वणस्त्रायी अधःशायी चतुर्थकालाहारः संवत्सरेण पूतो
 भवतीति ।

अकामतस्तदर्थं कल्पनीयम् । अनापद्यनेकपुत्तस्य चतुर्विंशति-
 मतोक्तम् ।

नारीणां विक्रयकृत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

* हंसः शुचिषवसुरत्नरीचसङ्कीर्ता येदिषदतिथिर्दुरीणसत् दृषद्वर सङ्गत सङ्गीम
 सदका गीजा घातजा अद्रिजा नृतं । † आरामतङ्गागोदपानपुष्करिणीपूतसुतविक्रयेषु
 इति श्रुतिपाणिन्यतः पाठः । पुण्यसेतुसुतविक्रयं कृत्वा इति मिताचरायां पाठः ।

द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

एतत्कामकारे । अकामकारे तु पराशरोक्तम् ।

विक्रयी कन्यकानाञ्च कच्छं सान्तपनश्चरेत् । इति ।

अस्मिन्नेव विषये शङ्खः ।

देवगृहप्रतिश्रयोद्यानारामसभाप्रपातङ्गागपुण्यसेतुः-

विक्रयकृत्वा कच्छश्चरेत् । इति ।

मनुयोगीश्वराद्युक्तान्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि तु जाति-
शक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि । धान्यकुप्यपशुस्तेयस्य स्तेयप्रकरणे
अभिहितमिति ।

अथ अयाज्ययाजने ।

मनुः ।

ब्राह्मणां याजनकृत्वा परिषामन्यकर्म च ।

अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कच्छैर्व्यपोहति ॥

अन्यकर्म श्माशानिकं कर्म परोऽसपिण्डः शूद्रो वा अस-
पिण्डेऽत्यन्ताभ्यासे शूद्रे सकृत्करणेऽपि । अनभिचारिणि यस्या-
भिचारः, अहीनं यागविशेषस्तस्य । यत्तु पतितसावित्रीकाञ्ची-
पनयेत् नाध्यापयेत् । यस्य तानुपनयेत् अध्यापयेत् याजयेद्वा
स उद्दालकव्रतश्चरेदिति शातातपोक्तं तत्कामकारविषयम् ।

* प्रतिश्रय आश्रयावासस्थानं उद्यानं बुद्धगृहवाटिका आरामः बृहदुपवनं वस्तुत उद्यानः-
गम इत्येव पाठः साधुः आगमो वेदः तथाच चान्द्रायणं प्रकुर्वीत एकाहविद्विक्रये इति ।

शूद्रायाज्ययाजने तु कामतो मनूक्तं, चैमासिकमकामतो योगी-
श्वरोक्तं मासव्रतादि शक्त्याद्यपेक्षया योज्यं कामतः शूद्रयाजना-
भ्यासे प्रचेतसोक्तमेते पञ्च तपोभ्रावकाशजलशयनान्यनुतिष्ठेयुः
क्रमेण ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु मासं गोमूत्रं यावकमश्रीयुरिति । एते
शूद्रयाजकाः । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे गौतमेनोक्तं ।

प्रतिषिद्धमन्त्रप्रयोगे सहस्रवाक् चेदिति* ।

अत्र संवत्सरं प्राक्ततन्त्रद्वयार्थं प्राक्तं प्रसिद्धम् । शूद्रप्रवृत्त्या
अप्रशस्तद्विजातिर्वा तस्य मन्त्रप्रयोगेऽध्यापनं याजनं वा स
चेन्नन्त्रप्रयोगः सहस्रवाक् अत्यन्तमधिको बहुर्बहुर्भवतीति ।
सहस्रशब्दो बहुवर्थः । यानि लघूनि प्रायश्चित्तानि कृत्स्नद्रव्य-
परित्यागपूर्वकप्राणायामसहस्रश्रेत्यादीनि तान्यशक्तविषये
योज्यानि ।

मनुः ।

शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः ।

संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमवसेधते ॥

भयचाणार्थं प्रायश्चित्तार्थं वा समागतः शरणागतः तं शक्तश्चेत्
परित्यजति । वेदविप्लावनं चाण्डालादिश्रुतिपथे अनध्यायेषु
च पाठः । एतदपि गौतमीयेन समानविषयम् । कामतः
सकृत्पतितादिश्रावणे वशिष्ठोक्तम् ।

पतितचाण्डालशवश्रावणे त्रिरात्रं वाग्यता अनश्नन्त

* इति तु संज्ञितासम्मतः पाठः । मिताचरायान् सहस्रवागुपविष्ठेदिति पाठः ।

आसीरन् सहस्रपरमं वा तदभ्यस्यन्तः पूता भवन्तीति ।
श्वश्रावणं तत्सन्निधिपाठः । अकामतः षट्त्रिंशन्मतोक्त-
चाण्डालश्रोत्रावकाशे श्रुतिस्मृतिपाठे एकरात्रमभोजनमिति ।
तथा ।

सर्पस्य नकुलस्यापि अजमार्जारयोस्तथा ।

मूषिकस्य तथोद्गस्य मण्डूकस्य च योषितः ॥

पुष्पस्यैव तरोश्चापि शुनोऽश्वस्य खरस्य च ।

अन्तरागमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु ॥

त्रिरात्रमुपवासश्च त्रिरात्रश्चाभिषेचनम् ।

ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं जानुभ्यां नात्र संशयः ॥ इति ।

मातृपितृसुतत्यागतङ्गागारामविक्रयेषूपपातकसाधारणप्रायश्चि-
त्तानि जातिशक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि ।

अथ कन्यादूषणे ।

तत्र वर्णविषये त्रैमासिक द्वैमासिक चान्द्रायणाभिजात्या-
द्यपेक्षया योज्यानि । आनुलोम्येन मासिकपयोऽशनं प्राजा-
पत्यं वा पूर्व्ववद्योज्यं क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोम्ये मासिकं
पयोऽशनं प्राजापत्यं वा पूर्व्ववद्योज्यं क्षत्रियवैश्ययोः प्राति-
लोम्ये कन्यादूषणे हारीतोक्तम् ।

कन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागी
असुरामद्यपः शूद्रयाजको गुरोः प्रतिहन्ता नास्तिक-

वृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याभि-
 शंसी पतितसंव्यवहारी मित्रघ्नश्च शरणागतघातो प्रति-
 रूपकवृत्तिस्त्वेते पञ्चतपोस्त्रावकाशः*जलशयनान्यनुति-
 छेयुः ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु मासगोमूत्रयावकमग्नीयुरिति ।
 शङ्कोक्तादृक्छमपि अस्मिन्नेव विषये । प्रातिलोम्येन दूषणे
 शूद्रस्य वध एव परिविन्दकयाजनं कन्यादानं तस्यैव कौटिल्यं
 व्रतलोपनम् ।

आत्मनोऽर्थेऽक्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवनम् ।

स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥

इत्यादिषु मनुयान्नवलक्याद्युक्तोपपातकसाधारणप्रायश्चित्तानि
 पूर्ववद्योज्यानि । अत्र स्वाध्यायत्यागः सच्छास्त्रश्रवणकुटुम्ब-
 पोषणव्ययतया । प्रकारान्तरेण त्यागे ब्रह्महत्यासमत्वम् ।
 अग्नित्यागे तु अनादितान्निप्रकरणे अभिहितम् ।

अथ द्रुमच्छेदे ।

मनुः ।

फलदानान्तु वृक्षाणां छेदने जाप्यमृक्यतम् ।

गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधाम् ॥

आहरणीयपञ्चमहायन्त्राद्यदृष्टार्थत्वे तु न दोषः । दृष्टार्थेष्वपि

. कचिदभ्यनुष्ठानं दर्शयति ।

वशिष्टः ।

फलपुष्पोपगान् पादपान् न हिंस्यात्कर्षणकरणार्थञ्चोप-
हृत्यात् । इति ।

शूद्रादीनान्तु जपानधिकाराद्विरात्रादिकं कल्पनीयम् । अभ्या-
सापेक्षया उपपातकसाधारणप्रायश्चित्तान्यपि योज्यानि । स्त्री-
हिंस्त्रीषधिजीवनं हिंस्रमन्त्रविधानञ्च व्यसनानीत्येषु पूर्व-
वदुपपातकसाधारणप्रायश्चित्तान्यपि योज्यानि ।

व्यसनाभ्यासे बोधायनोक्तम् ।

अथाशौचिकरणानि द्यूतमभिचारो अनाहिताग्नेः
उज्ज्वलतिः समावृत्तस्य भैक्ष्यचर्या तस्य गुरुकुले वास-
जङ्घं चतुर्थी मासेभ्यो यश्च तमध्यापयति । नचत्र-
निर्देशनञ्चेति । द्वादशमासान् द्वादशमासान् द्वादश-
वर्षान् द्वादशद्वादशाहान् द्वादशषडहान् द्वादशत्राहं-
स्यहमेकाहमित्यशुचिकरनिर्देशः । इति ।

आत्मविक्रयशूद्रसेवयोः साधारणप्रायश्चित्तानि पूर्ववद्योज्यानि ।

बहुकालशूद्रसेवायान्तु बोधायनोक्तम् ।

समुद्रयानं ब्राह्मणस्य न्यासापहरणं सर्वपण्यव्यवहरणं
भूम्यवृतं शूद्रसेवा यश्च शूद्रायामभिजायते तदपत्यञ्च
भवति तेषान्तु निर्देशः चतुर्थकालमितभोजिनः* एभि-

* मिताचरायां मितभोजनाः सुरिति पाठः ।

रपोभुपेयुः । सवनानुकल्यां स्थानासनाभ्यां विहृ-

रन्तः एते त्रिभिर्वर्षैस्त्वपन्नन्ति पापमिति ।

हीनसत्त्वोऽपि सामान्यप्रायश्चित्तानि योज्यानि । हीनयोनि-
षेवनं द्विविधम् अनूढसवर्णदारस्य केवलहीनवर्णोपयमः साधा-
रणस्त्रीगमनञ्च ।

अत्र प्रथमेऽज्ञानकृते शातातपीकृतम् ।

ब्राह्मणो राजन्यापूर्वीं कृच्छं द्वादशरात्रं चरित्वा निवि-
शेत्ताक्षोपयच्छेदिति । वैश्यापूर्वीं तप्तकृच्छं शूद्रापूर्वीं
कृच्छातिकृच्छं । राजन्यश्वेद्वैश्यापूर्वीं कृच्छं द्वादशरात्रं
चरित्वा निविशेत्ताक्षैवोपयच्छेत् शूद्रापूर्वीं तु अतिकृच्छं
वैश्यश्वेच्छूद्रापूर्वीं कृच्छं द्वादशरात्रं चरित्वा ताक्षै-
वोपयच्छेदिति ।

राजन्यापूर्वीं सवर्णस्त्रीपरिणयनमन्तरेण क्षत्रियजातिकन्या-
परिणयनवानित्यर्थः । प्रायश्चित्तानन्तरं सवर्णमुद्वाह्य पश्चा-
दनुलोमेन विवाहः कर्तव्य इत्यर्थः । कामतस्तूपपातक-
सामान्यप्रायश्चित्तानि पूर्व्ववद्वोज्यानि । पशुवेश्यागमने च
कामतो यमोक्तं द्रष्टव्यम् ।

वेश्यागमनजं पापं व्यपोहन्ति द्विजातयः ।

पीत्वा सकृत्तु सन्तप्तं सप्तरात्रं कुशोदकम् ॥ इति ।

अकामतः संवर्त्तीकृतम् ।

पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते ।

इति सामान्यप्रायश्चित्तान्यपि ज्ञानाभ्यासापेक्षया योज्यानि ।

अत्र विशेषमाह लोकादिः* ।

अभ्यासे द्विगुणावृत्तिर्मासाद्वर्षावधिधीयते ।

ततो मासगुणावृत्तिर्यावत्संवत्सरं भवेत् ॥

ततः संवत्सरगुणा यावत्पापं समाचरेत् । इति ।

एतद्विपूर्वाभ्यासविषयम् ।

चतुर्विंशतिमते ।

सकृत्कृते तु यमोक्तं द्विगुणं तन्निभिर्दिनैः ।

मासात्यक्षगुणमोक्तं षण्मासादशधा भवेत् ॥

संवत्सरात्यक्षदश त्र्यष्टाद्विंशगुणं भवेत् ।

ततोऽप्येवं प्रकल्प्यं स्याच्छातातपवचो यथा ॥ इति ।

एतदपि मतिपूर्वाभ्यासे एवं यत्रोपपातकादिव्यनुक्तप्रायश्चित्तेषु
अभ्यासस्थले योज्यानि । जन्मप्रभृति साधारणस्त्रीदुष्टिषु
अनवच्छिन्नाभ्यासे यमोक्तं गुरुतत्पत्रतं कुर्यात् । आश्रम-
स्त्रीकारमन्तरे सत्यनाश्रमवासे तु उपपातकसाधारणप्राय-
श्चित्तानि पूर्ववद्योज्यानि ।

असम्भवे तु हारीतोक्तम् ।

अनाश्रमी संवत्सरे प्राजापत्यं कच्छं चरित्वा आश्रम-
मुपेयाद्वितीयेऽतिकच्छं तृतीये कच्छातिकच्छमत ऊर्ध्वं
चान्द्रायणमिति ।

पराशरपरिपुष्टता असच्छास्त्राभिगमनं कामकारेष्वधिकारिता

* लोकादिरिति पश्चिमदेशीयाः पठन्ति ।

भार्याया विक्रयश्चैषामित्येषु साधारणप्रायश्चित्तानि पूर्ववद्व्यो-
ज्यानि । इत्युपपातकप्रायश्चित्तानि ।

अथ भार्याविक्रयश्चैषामित्यत्र च शब्दोपात्तानामसत्यति-
ग्रहादीनां जातिभ्रंशकरादीनाञ्च प्रायश्चित्तानि । जातिभ्रंश-
करादिस्वरूपाणि मनुनोक्तानि ।

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरन्नेयमद्ययोः ।

भैक्ष्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥

खुराश्वोद्वृग्विभानामजाविकवधस्तथा ।

शङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥

निन्दितेभ्यो धनादानं बाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।

अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥

कामिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।

फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यञ्च मलावहम् ॥ इति ।

वृहद्दिणुः ।

अतोऽन्यत्प्रकीर्णकमिति ।

अतोऽन्यत्प्रहापातकादि मलावहान्तादन्यत् । अत्रासत्यतिग्रहे
प्रायश्चित्तमभिधीयते । प्रतिग्रहस्यासत्त्वं त्रेधा दातवशाद्देश-
कालवशाद्द्रव्यवशाच्च तद्यथा स्नेच्छचाण्डालपतितदेः
प्रतिग्रहे कुरुचेत्रादिदेशे उपरागादिकाले द्रव्यस्य सुरामेषी
स्मृतशय्योभयमुख्यादेः सङ्क्रामेदाद्द्रव्यभेदादपि त्रैविध्यम् ।

तथा देवलः ।

नवोत्तमानि चत्वारि मध्यमानि विधानतः ।

अधमानीति शेषाणि त्रिविधत्वमिदं विदुः ॥

अन्नं मधु दधि त्राणं गोभूकृत्स्नहस्तिनः* ।

दानान्युत्तमदानानि उत्तमद्रव्यदानतः ॥

विद्याद्याच्छादनं वासः परिभोगो धनानि च ।

दानानि मध्यमानीति मध्यमद्रव्यदानतः ॥

उपानयेद्भयानानि कृत्रपात्रासनानि च ।

दीपकाष्ठफलादीनि चमसं बहुवार्षिकम् ॥

बहुत्वादर्थजातानां संख्या देशेषु नेथ्यते ।

अधमान्यवशिष्टानि सर्वदानान्यतो विदुः ॥

अतिदानं क्कान्दोग्येऽभिहितम् ।

त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ।

मनुः ।

यत्नर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेन शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव तु ॥

जपित्वा त्रीणि सावित्याः सहस्राणीति ।

यान्नवलकः ।

गोष्ठे वसन् ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतः ।

गायत्रीजप्यनिरतः शुद्धार्तऽसत्यतिग्रहात् ॥

प्रतिदिनं सहस्रत्रयं गायत्र्या जपः कर्त्तव्य इत्यर्थः । एतस्य

* कचित् कचित् पुनर्के रक्तांश्च इति पाठो दृश्यते तन्न ग्रीभनं तथाच नवमसंख्यातु-
पपत्तेः ।

दाढनिन्दितद्रव्यस्य प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् ।

चतुर्विंशतिमते ।

भिक्षामात्रं गृहीत्वा तु पुण्यं मन्त्रमुदीरयेत् ।

प्रतिग्रहेषु सर्वेषु प्रष्टांशं परिकल्पयेत् ॥

जपहोमादिकं कुर्यात्कृत्वा रात्रः प्रतिग्रहे ।

परिकल्पयेद्विजेभ्यो दद्याद्यदा त्वनिन्दितेभ्यो निन्दितं द्रव्यं
गृह्णाति निन्दितेभ्यो वा निन्दितं द्रव्यं गृह्णाति निन्दितेभ्यो वा-
निन्दितं भूम्यादिकम् ।

चतुर्विंशतिमतीकम् ।

पवित्रेष्ट्या विशुध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः ।

ऐन्दवं वेदनमृगा कदाचिन्मित्रविन्दया ॥

ऐन्दवेन मृगारेष्ट्या कदाचिन्मित्रविन्दया ।

देव्या लक्षजपेनैव शुद्धान्ते दुष्प्रतिग्रहाः ॥ इति ।

देवी गायत्री । अत्रैवाभ्यासे चाण्डालादेः कुरुक्षेत्रे उपरागादी ।

कृष्णाजिनादिप्रतिग्रहे वृद्धहारीतीकम् ।

रात्रः प्रतिग्रहकृत्वा मासमप्यु सदा वसेत् ।

प्रष्टे काले पयोभक्षः पूर्णे मासे प्रमुच्यते ॥

तर्पयित्वा द्विजान् कामैः सततं नियतव्रतः । इति ।

हारीतः ।

मण्णिवासो गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्याः सहस्रं जपेत्*

पञ्च मध्यमे दशोत्तमे द्वादशरात्रं पयोव्रतम् ।
शतसहस्रमिति प्रतिग्रहेष्विति । प्रतिग्राह्यद्रव्यमध्यमत्वेन
प्रतिग्रहस्य मध्यमत्वमेवमुत्तरत्वञ्च । मध्यमे प्रतिग्रहे पञ्च सह-
स्रानि उत्तमे दश एवमन्यान्यपि जातिशक्तिदेशकालाद्यपेक्षया
योज्यानि ।

अथ जातिदुष्टच्छत्राकादिभक्षणे ।

तत्र मनुः ।

छत्राकं विड्वराहञ्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।

पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्स्या जग्ध्वा पतेत् द्विजः ॥

अमत्येतानि षड्जग्ध्वा कच्छं सान्तपनश्चरेत् ।

यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः ॥

कामतोऽभ्यासे पातित्यं सुरापानसमत्वम् । अनभ्यासे तु

चान्द्रायणम् । अतएव चान्द्रायणानुवृत्तौ

विष्णुः ।

लशुन पलाण्डु गृञ्जन विड्वराहश्च ग्रामकुक्कुट नरगो-

मांसभक्षणे च सर्वेष्वेतेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते

पुनःसंस्कारं कुर्यात् । इति ।

अत्रापि ब्राह्मणापेक्षया क्षत्रियादिषु पादपादीनं कल्प्यम् ।

शेषेषु छत्राकादिषड्व्यतिरिक्तेषु वार्त्ताकादिषु । एतच्चा-

कामतः सकृद्वक्षणे । अभ्यासे चिरात्रादि कल्प्यम् । कामतः

सकृद्वक्षणे ।

मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्यहं वसेत् ।

इति योगीश्वरोक्तं चिराचोक्तम् ।

अत्रैवाभ्यासे वृहद्यमोक्तम् ।

खट्वा वार्त्ताकु कुम्भीक व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।

भूतणं शिग्रुकञ्चैव खुखण्डं कवकानि च ॥

एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद्भिजः । इति ।

खट्वा पक्षिविशेषः शाकविशेषो वा । वार्त्ताकुं खेतं खेतवृन्ताक-
मिति देवलेन स्मरणात् । व्रश्चनप्रभवा लोहिताः । लोहितान्
वृत्तनिर्यासानिति स्मरणात् । तथाच शिग्रिति केचन । कवकं
कृष्णसर्पपत्राकं तद्विशेषः कुरवुण्डम् ।

यमः ।

तण्डुलीयक कुम्भीक व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।

नालिकां नालिकेरीञ्च श्लेष्मान्तकफलानि च ।

एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद्भिजः ॥

एतदपि पूर्वोक्तविषये । नालिका नालिकेरी च शाके । नीली-
भक्षणे च

आपस्तम्बः ।

भक्षयेद्यदि नीलीन्तु प्रमादाद्वाह्वयः क्वचित् ।

चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥ इति ।

कामतोऽभ्यासे तु द्विगुणादिकं कल्प्यम् । बलात्कारेण भक्षणे
सुमन्तूक्तम् ।

लशुनपलाण्डुगुञ्जनभक्षणे सावित्राष्टसहस्रेण मूर्द्धि^१

सम्पातयेदुपवासश्चेति ।

. सम्पात उदविन्दुः कुशैः सम्भार्जनं कुर्यादित्यर्थः । एवमन्येष्वप्य-
भक्ष्येषु एकाहद्विरात्रादीनि यथायोग्यं योज्यानि ।

अथ सन्धिन्यादिक्षीरपाने ।

अकामतः सकृत्पाने मनूक्त एकाहोपवासः ।

अनिर्द्देशायाः गोः क्षीरमौष्ट्रमेकशफन्तया ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं सर्व्वसूक्तानि चैव हि ॥

दधि भक्ष्यञ्च शक्तेषु* सर्व्वञ्च दधिसम्भवमित्यादि पठित्वा
शेषेषूपवसेदह इत्युक्तत्वात् । कामतस्तु त्रिरात्रं याज्ञवल्क्योक्तं
कामतोऽभ्यासे पैठीनस्युक्तं षड्रात्रं शङ्खोक्तं समरात्रं शक्त्यपेक्षया ।
कामतोऽत्यन्ताभ्यासे शङ्खोक्तमेव पञ्चव्रतम् ।

यानि च ।

क्षत्तियश्चापि वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।

यः पिबेत्कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्यपुण्यकृत् ॥

इत्यादीनि यथायोग्यं योज्यानि । शूद्रस्य तु कपिलादुग्धपानं
पातकमध्ये परिगणितमिति तत्प्रायश्चित्तानि शक्त्याद्यपेक्षया
योज्यानि ।

अथ मांसभक्षणे ।

तच्च मांसं द्विविधं अभक्ष्यं स्वभावदुष्टमसंस्कारदुष्टञ्च । तच्च
स्वभावदुष्टं मनुकृतच्छागादि । अभक्ष्याणि द्विजातीनामित्युप-

* स्वभावतोमधुरं कालवशेन असत्त्वं प्राप्तं यत्नां ।

क्रम्य अनुपाकृतमांसानि देवानामिति मनुना अनुपाकृत-
च्छागादिमांसस्य अभक्ष्यत्वमुक्तम् । एवंविधस्याकामतः सकृद्वक्षणे
शेषेषूपवसेदिति मनूक्तम् । कामतस्तु सोपवासस्त्यहं वसेदिति
योगीश्वरोक्तम् ।

अत्रैवाभ्यासेऽपि ।

जग्ध्वा मांसमभक्ष्यन्तु सप्तरात्रान् यवान् पिबेत् । इति
तेनैवोक्तं द्रष्टव्यम् ।

वराहैकशफानाञ्च काककुक्कुटयोस्तथा ।

क्रव्यानाञ्चैव सर्वेषामभक्ष्या ये च कीर्त्तिताः ॥

मांसमूत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमूत्रमेव च ।

श्वगोमायुकपीनाञ्च तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥

उपोष्य वा द्वादशाहं कुष्माण्डैर्जुहुयाद्भृतम् । इति ।

कामतस्तप्तकृच्छ्रः । अभ्यासे कुष्माण्डसहितः पराकः । कुष्माण्ड-
मन्त्राः कुष्माण्ड इत्यभिधीयते । अथवाकामतस्तप्तकृच्छ्रः
कामतः कुष्माण्डसहितः पराकः । यत्तु शातातपेन गोमांस-
भक्षणे चान्द्रायणमित्युक्तं तत् शक्तविषयम् । एवमुच्चाव-
चादिविषयविशेषे योज्यानि ।

कामतोऽभ्यासेऽङ्गिरसोक्तम् ।

नरकाकखराश्वानां जग्ध्वा मांसं गजस्य च ।

एषां मूत्रपुरीषाणि द्विजखान्द्रायणश्चरेत् ॥ इति ।

मूत्रपुरीषग्रहणं वसाशुकासृग्ज्जाद्युपलक्षणम् । मूत्रपुरीषे
गोमूत्रपुरीषव्यतिरिक्ते ।

कामतोऽनभ्यासे शङ्कोक्तम् ।

भुक्ता चोभयतोदन्तांस्तथा चैकशफानि च ।

श्रीष्टं गव्यं तथा भुक्ता षड्मासान् व्रतमाचरेत् ॥ इति ।

श्रीष्टं गव्यं मांसम् ।

कामतोऽत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासे स्मृत्यन्तरोक्तम् ।

जग्ध्वा मांसं नराणाञ्च विड्वराहं खरं तथा ।

गवाश्चकुञ्चरौट्वाणां सर्व्वं पञ्चनखं तथा* ॥

क्रव्यादं कुकुटं ग्राम्यं कुर्यात्संवत्सरं व्रतम् । इति ।

एवं सूत्रपुरीषवसाशुक्रासृज्जांसमज्जास्वपि पूर्व्वोक्तविषयेषु
पूर्व्वोक्तप्रायश्चित्तानि योज्यानि । नेत्रश्रोत्रादिमलभक्षणे त्वर्षं
कल्प्यम् । अकामतः सकृन्नखादिभक्षणे प्राचेतसं । नखकेशा-
सृग्विष्ठाभक्षणेऽहोरात्रमभोजनात् शुद्धिरिति । अकामतः
कल्प्यम् । सुखमात्रप्रवेशे तु

केशकीटनखम्नाश मत्स्यकण्टकमेव च ।

हेमतप्तं† घृतम्पीत्वा तत्क्षणादेव शुद्ध्यति ॥ इति ।

नश्यतीति स्मृत्यन्तरोक्तम् ।

हारीतः ।

क्षमिकीटपिपीलिकाजलीकपतङ्गास्थिप्राशने ।

गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥ इति ।

* गामर्षं कुञ्चरौट्वा च सर्व्वान् पञ्चनखांस्तथा इति शूलपाणिधृतः पाठः ।

† स्वर्णनिर्मितपात्रे तप्तं ।

अथ विङ्गलाद्युच्छिष्टभक्षणम् ।

अकामतो विङ्गलाद्युच्छिष्टभक्षणे एकरात्रं ब्राह्मीसुवर्चलां
पिबेत् ।

तथाच मनुः ।

विङ्गलकाकश्चोच्छिष्टं जग्ध्वाश्नकुलस्य च ।

केशकीटावपन्नञ्च पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ॥ इति ।

अकामतोऽभ्यासेऽश्वकाकाद्यवलीदृशूद्गोच्छेषभोजने त्वतिकृच्छ्र
इति शातातपोक्तं द्रष्टव्यम् ।

सकृद्भक्षणे विष्णूक्तम् ।

पक्षिष्ठापदजम्बस्य रसस्यान्नस्य भूयसः ।

संस्काररहितस्यापि भोजने कृच्छ्रपादकमिति ॥

अभ्यासे शङ्कोक्तम् ।

शुनामुच्छिष्टकं भुक्त्वा मासमेकं व्रती भवेत् ।

काकोच्छिष्टं गवाघ्रातं भुक्त्वा पचं व्रती भवेदिति ॥

अथ यावकव्रतं प्रकृतम् ।

बृहद्विष्णुः ।

ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रं पञ्चगव्यं पिबेद्देश्यो-

च्छिष्टाशने पञ्चरात्रं राजन्योच्छिष्टाशने चिरात्रं

ब्राह्मणोच्छिष्टाशने त्वेकाहमिति ।

एतच्च कामतः सकृद्भक्षणे पञ्चगव्यप्राशनमाहान्तरनिवृत्त्यर्थः*

* पञ्चगव्यातिरिक्तकव्यभोजननिवृत्त्यर्थम् ।

. तपसः क्षेत्ररूपत्वात् ।

अत्रैवाभ्यासे यमोक्तम् ।

भुक्ता सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

भूभुजा सह भुक्तान्नं तप्तकच्छेण शुद्ध्यति ॥

वैश्येन सह भुक्तान्नमतिकच्छेण शुद्ध्यति ।

शूद्रेण सह भुक्तान्नं चान्द्रायणं समाचरेदिति ॥

अकामतः शङ्खोक्तम् ।

ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहृतिभिरभिमन्त्र्यापः पिबेत् ।

क्षत्रियोच्छिष्टाशने ब्राह्मीरसविपक्षेन चण्डं क्षीरेण

वर्त्तयेत् । वैश्योच्छिष्टभोजने त्रिरूपोषितो ब्राह्मीं सुव-

र्चलां पिबेत् । शूद्रोच्छिष्टाशने षड्रात्रमभोजनमिति ।

अत्राभ्यासे द्वैगुण्यादिकं कल्पम् । क्षत्रिदुच्छिष्टभोजनस्याभ्य-

नुज्ञा दर्शितापस्तम्बेन । पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्य-

मिति ।

अङ्गिराः ।

चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे ।

चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् ।

षड्रात्रञ्च त्रिरात्रञ्च वर्णयोरनुपूर्वशः ॥ इति ।

अत्र सान्तपनं महासान्तपनम् । एतच्च कामतोऽकामतोऽहं

कल्पम् ।

पराशरः ।

आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि ।

मनस्तापेन शुभेयत द्रुपदानां शतं जपेदिति ॥

षट्चिंशन्मते ।

दीपोच्छिष्टन्तु यत्तैलं रात्रौ रथ्याहृतञ्च यत् ।

अभ्यङ्गाच्चैव यच्छिष्टं भुक्त्वा नक्त्रेण शुभयतीति ॥

वृद्धशातातपः ।

पीतोच्छिष्टन्तु पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः क्वचित् ।

त्रिरात्रन्तु व्रतं कुर्याद्दामहस्तेन वा पुनरिति ॥

एतच्च कामतः । अकामतस्तदर्द्धम् ।

शङ्खः ।

अमेध्यपतितचण्डालपुक्कशरजस्त्रलावधूतकुणिकुष्ठिकुनखि-

संस्पृष्टानि भुक्त्वा कच्छं चरेदिति ।

कुणिर्हस्तविकलः । एतच्च कामतः अकामतस्तदर्द्धम् । रज-

कायस्यस्यस्यार्थे विष्णूक्तम् ।

भुक्त्वास्यशैस्तथाशौचिकेशकीटैश्च दूषितम् ।

कुशोदुम्बरविल्लाद्यैः पनसाम्बुजपत्रकैः ।

शङ्खपुष्पीसुवर्चादिकाथं पीत्वा विशुद्ध्यतीति ॥

हारीतः ।

शूद्रेणोपहतमभोज्यम् । कीटैर्वामेध्यसेविभिर्भुज्जानेषु

यसु शूद्र उपस्यशेदनहत्वात् सम्यक्ती भुज्जानेषु वा

यत्रोत्थाय उच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेतोद्धतशिरा* वा

यत्रान्नं दद्युस्तत्र प्रायश्चित्तमहोरात्रमिति ।

क्रतुः ।

यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पङ्क्त्यामुच्छिष्टायां कथञ्चन ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यतीति ॥

एतदकामतः ।

कामतस्तु पराशरोक्तम् ।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।

यद्येकोऽपि त्यजेत्यात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥

मोहाद्भुञ्जीत यस्तत्र पङ्क्त्यामुच्छिष्टभोजनः ।

प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कच्छं सान्तपनं चरेत् ॥ इति ।

त्यजेत्यात्रम् अमृतापिधानमसीत्यनेनाग्नीकरणोदकपानं कृत्वा
त्यजेदित्यर्थः ।

शवादिसंपृक्तकूपाद्युदकपाने विष्णूक्तम् ।

मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्थोपहृताहोदकं पीत्वा ब्राह्म-
णस्त्वग्रहमुपवसेद्ग्रहं राजन्य एकाहं वैश्यः शूद्री नक्तं
सर्वे वा ते पञ्चगव्यं पिबेयुरिति ।

अत्यन्थोपहृतान्मूत्रपुरीषादिभिः ।

कामतो मानुषश्वोपहतकूपजलपाने हारीतः ।

क्लिन्ने भिन्ने श्वे तीर्थं तत्रस्थं यदि तत्पिबेत् ।

शुद्धे चान्द्रायणं कुर्यात्तप्तकच्छमथापि वा ॥

यदि कश्चित्पमादेन तत्र स्नायाद्विजोत्तमः ।

जपंस्त्रिषवणस्नायी अहोरात्रेण शुद्ध्यतीति ॥

अकामतो देवलोक्तम् ।

क्लिन्नं भिन्नं शवच्चैव कूपस्थं यदि दृश्यते ।

पयः पिबेन्निरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतमिति ॥

आपस्तम्बः ।

चाण्डालकूपभाण्डस्थं नरः कामाज्जलं पिबेत् ।

प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे विनिर्दिशेत् ॥

चरेत्स्नान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः ।

तदर्धन्तु चरेद्दैत्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेदिति ॥

देवलः ।

यस्तु चाण्डालभाण्डस्थमज्ञानादुदकं पिबेत् ।

स तु चाहेण शुद्धेयत्तु शूद्रस्वेकेन शुद्ध्यतीति ॥

आपस्तम्बः ।

क्लेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां ऋदेऽपि वा ।

जानुदघ्नं शुचि ज्ञेयमधस्तादशुचि स्मृतम् ॥

तत्तोयं यः पिबेद्विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा ।

अकामान्नक्तभोजी स्यादहोरात्रन्तु कामतः ॥ इति ।

अत्रैवाभ्यासे प्राजापत्यं । एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन

शुद्ध्यतीति आपस्तम्बस्मरणात् । एषु भक्त्यजादिकूपदिषु ।

पराशरः ।

भाण्डस्थमन्यजानान्तु जलं दधि पयः पिबेत् ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः ॥

ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनाञ्च निष्कृतिः ।

शूद्रस्य चीपवासेन तदा दानिन श्रुतितं इति ॥

एतदकामतः । कामतो द्विगुणम् ।

आपस्तम्बः ।

मूत्रोच्चारं द्विजः कुर्यात् ह्यकृत्वा शौचमात्मनः ।

मोहाद्भुक्त्वा त्रिरात्रन्तु यवान् पीत्वा विशुद्ध्यतीति ॥

मूत्रं कृत्वा द्विजो मार्गे स्मृतिभ्रंशाज्जलं पिबेत् ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यतीति ॥ .

कामतो द्विगुणं ।

संवर्त्तः ।

समुत्पन्ने तु यः स्नायी* भुञ्जीतापः पिबेत्तु वा ।

गायत्र्यष्टसहस्रं वा जपेत्स्नात्वा समाहितः ॥ इति ।

एतदकामतः ।

स्नानार्हस्तु यदा भुङ्क्ते द्विजो वै ज्ञानदुर्बलः ।

प्राजापत्येन शुद्धेयत कामादन्यस्तद्वर्त्तकः ॥

इति षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् ।

अथ वाग्दुष्टादिभक्षणे ।

पराशरः ।

वाग्दुष्टं भावदुष्टाच्च भाजने भावदूषिते ।

भुक्त्वा नं ब्राह्मणः पश्चाच्चिरात्रेण विशुद्ध्यतीति ॥

एतच्चाकामतः क्षत्रियादीनां कल्पम् । अकामतो गीतमोक्तं ,
चतुर्दिनं घृतप्राशनञ्च ।

वशिष्ठः ।

शङ्खास्थाने ससुत्पन्ने अभोज्याभोज्यसंज्ञिते ।

आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥

अक्षारलवणां रुचां पिबेद्वाह्नीं सुवर्चलाम् ।

त्रिरात्रं शङ्खपुष्पीञ्च ब्राह्मणः पयसा सह ॥

पलाशविल्वपत्राणि कुशान् पद्ममुडम्बरम् ।

अपः पिबेत्क्वाथयित्वा त्रिरात्रेण विशुद्धातीति ॥

पलाशादिसहितमपः क्वाथयित्वेत्यर्थः । कालदुष्टशक्तादि-
भोजने ग्रहणकालादिभोजने चैकरात्रादिकं कामाकामादि-
भेदेन कल्पं ।

अथाहुताद्यन्नभोजने लिखितः ।

यस्य चाम्नी न भ्रियते यस्य चाम्नी न दीयते ।

तदभोज्यं द्विजातीनां भुक्त्वा तूपवसेदहः ॥

वृथाक्लेशरसंयावपायसापूपशक्नुली ।

आहिताग्निर्द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।

अनाहिताग्नेरेकाहः शेषेषूपवसेदहरिति ॥

मनुनोक्तत्वात् ।

तथा ।

घृतहीनन्तु यो भुङ्क्ते नवं वाहुतिपञ्चकम् ।

पञ्चादृष्टेन यो भुङ्क्ते भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

सर्वर्तः ।

शूद्राणां भाजने भुक्ता भुक्ता वा भिन्नभाजने ।
अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यतीति ॥

तथा ।

वटार्काश्लेषपत्रेषु कुम्भीतिन्दूकपत्रयोः ।
कोविदारकदम्बेषु भुक्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥
पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्तैन्दवं चरेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव लभते चान्द्रकं फलमिति ॥
पलाशपत्राणि वल्लीपलाशपत्राणि इति केष्वन ।

अथ हस्तदानादिक्रियादुष्टभक्षणे ।

पराशरः ।

माक्षिकं फाणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् ।
हस्तदत्तानि भुक्ता तु दिनमेकमभोजनमिति ॥
एतदकामतः । कामतः हारीतोक्तं त्रिरात्रम् ।

वृद्धयान्नवल्काः ।

ब्राह्मणानं ददच्छूद्रः शूद्रानं ब्राह्मणो ददत् ।
हयमेतदभोज्यं स्याद्भुक्ता तूपवसेदहरिति ॥

ऋतुः ।

शूद्रहस्तेन यो भुङ्क्ते पानीयं वा पिबेत्कश्चित् ।
अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

आसनारुढपादौ वा वस्त्रार्धप्रावृतोऽपि वा ।

मुखेन धर्मितं भुक्त्वा कृच्छ्रं सान्त्तपनं चरेत् ॥

आपस्तम्बः ।

नाप्रसवित्कन्याया अग्नीयात्तदृष्टेऽपि वा ।

अथ भुङ्क्ते तु यो मोहात्कृच्छ्रं सान्त्तपनं चरेत् ॥

अप्रसवित्कन्या अप्रसूतकन्या । पार्वणश्राद्धादिभोजने

भरद्वाजः ।

भुङ्क्ते चेत्पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् षष्ठाचरेत् ।

उपवासस्त्रिमासादि वत्सरान्तं प्रकीर्तितः ॥

प्राणायामत्रयं दृष्ट्वैरहोरात्रं सपिण्डने ।

असरूपे स्मृतं नक्तं त्रतपारणके तथा ॥

असरूपे गुणशीलादिभिरसमाने ।

तथा ।

द्विगुणं क्षत्रियस्यैतन्निगुणं वैश्यभोजने ।

साक्षाच्चतुर्गुणं क्षैत्रे स्मृतं शूद्रस्य भोजने ॥ इति ।

आपदिष्यमामश्राद्धविषयमकामविषयं वा । एवमुत्तरत्रापि

अल्पप्रायश्चित्तानि योजनीयानि । अधिकप्रायश्चित्तानि काम-

कारे अनापदिष्ये बोद्धव्यानि ।

आपदि नवश्राद्धादिभोजने विष्णूक्तं ।

प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादौनं चाद्यमासिके ।

त्रैपक्षिके तदर्धन्तु पञ्चगव्यं हि मासिकमिति ॥

अचाशक्तस्य हारीतोक्तं ।

एकादशाहे तु चाहे भुक्ता सञ्चयने* तथा ।

उपोष्य विधिवद्भुत्वा कुष्माण्डैर्जुहुयादष्टतमिति ॥

अनापद्यपि स एव ।

चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यन्तु मिश्रके ।

एकाहन्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

मिश्रकं प्रथमसंवत्सरभवश्राद्धमिति केचन पुराणेषु संवत्सरान-
न्तरं भाविश्राद्धेषु केचन मिश्रकं प्रथमतोदीयमानमाद्यश्राद्ध-
मिति । आद्यश्राद्धस्य हिरावृत्तिः श्राद्धस्तवकेऽभिहितः ।
चान्द्रायणं नवश्राद्धे इत्यतः प्रथमनवश्राद्धादिविषयं । अथवा
नवश्राद्धे चान्द्रायणं क्षत्रियनवश्राद्धविषयं ।

द्वितीयनवश्राद्धादिषु षट्त्रिंशन्मतोक्तं ।

प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं चाद्यमासिके ।

त्रैपक्षिके तदर्धं स्यात्पादौ द्वैमासिके तथा ॥

पादोनं ह्युच्छुमुद्दिष्टं षण्मासे च तथाव्दिके ।

त्रिरात्रं चान्यमासेषु प्रत्यब्दं तदहः स्मृतम् ॥

त्रैपक्षिके तदर्धं स्यादित्यादि कामकारविषयम् । षण्मासे च
तथाव्दिक इत्येतदग्रथमाव्दिकविषयम् । प्रत्यब्दं तदह इत्येतत्

* एकादशाहे चायं भुक्तास्त्रिसञ्चयं तथा इति क्वचित् पुस्तके पाठः ।

द्वितीयादिकविषयम् । एतद्वाङ्मणविषयम् । क्षत्रियादि-
श्राद्धभोजने तत्तत्रैव ।

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।
त्रैपक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रं मासद्वये स्मृतम् ।
क्षत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतम् ॥
वैश्यस्यार्हाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियात्तु मनीषिभिः ।
शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥
सार्धं चान्द्रायणं मासि त्रिपक्षे चेन्दवं स्मृतम् ।
मासद्वये पराकः स्यादूर्ध्वं सान्तपनं स्मृतमिति ॥

शङ्कः ।

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।
पञ्चत्रयेऽपि कृच्छ्रः स्यात् षण्मासे कृच्छ्रएव तु ॥
श्राद्धिके पादकृच्छ्रः* स्यादेकाहः पुनराद्धिके ।
अत ऊर्ध्वं न दीपः स्याच्छ्रद्धस्य वचनं यथा ॥

एवंविधान्यन्यान्यपि लघुप्रायश्चित्तानि कामाकामजाति शक्ति-
स्तेनपतितक्तीवाद्यपाङ्क्त्यश्राद्धभोजनसर्पहत्यादि श्राद्धभोजन-
विषयविशेषापेक्षया योज्यानि ।

तथाच भरद्वाजः ।

चाण्डालादुदकात्सर्पाद्वाङ्मणद्वैद्युतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणाम् ॥

* कृच्छ्रपादः स्यादिति क्वचित् पुस्तके पाठः ।

पतनानाशकैश्चैव विषोद्वन्मोदकैस्तथा ।
 भुक्तैषां षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुव्रतं* द्विजः ॥
 अपाङ्क्तोऽयानमुद्दिश्य श्राद्धमेकादशेऽहनि ।
 ब्राह्मणस्तत्र भुक्तानं शिशुचान्द्रायणं चरेत् ॥
 ग्रामश्राद्धे तथा भुक्ते तप्तकच्छेण शुद्धाति ।
 सङ्कल्पिते तथा भुक्ता त्रिरात्रं क्षपणं भवेत् ॥ इति ॥
 कामतो ब्रह्मचारिणो नवश्राद्धादिभोजने वृहद्यमोक्तं ।
 मधु मांसञ्च योऽग्नीयाच्छ्राद्धं मृतकमेव च ।
 प्राजापत्यं चरेत्कच्छ* व्रतशेषं समाचरेत्† ॥
 इति अकामकतोऽपि तेनैवोक्तम् ।
 मासिकादिषु योऽग्नीयादसमाप्तिं व्रते द्विजः ।
 त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धातीति ॥
 ग्रामश्राद्धे भवेदर्द्धं प्राजापत्यन्तु सर्वदेति ।
 षट्त्रिंशन्मते स्मरणात् । अनुक्तप्रायश्चित्ताभावस्यादिश्राद्धभोज-
 नेषु विशेषमाह उशनाः ।
 दशकृत्वः पिवेदपो गायत्र्याः श्राद्धभुक् द्विजः ।
 ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्धेत्तु तदनन्तरमिति ॥
 तथा ।
 निवृत्तचूडहोमे तु प्राङ्नामकरणे तथा ।

* चान्द्रायणं । † समापयेदिति पाठान्तरम् ।

चरेत्सान्त्तपनं भुक्त्वा जातकर्माणि चैव हि ॥

ततोऽन्येषु तु भुक्त्वाऽनं संस्कारेषु द्विजोत्तमः ।

नियोगादुपवासेन शुद्ध्यते नित्यभोजनैः* ॥

धौम्यः ।

ब्रह्मोदने तु सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

जाते आद्ये नवआद्ये द्विजस्यान्द्रायणं चरेत् ॥

सोमसाहचर्याद्ब्रह्मोदनाख्यं कर्म आधानाङ्गभूतमिति कथ-
यन्ति अत्र तत्तत्कर्माङ्गभूतादिश्राद्धभोजने एवैतत् प्रायश्चित्तं
श्रद्धादपेक्षया योजनीयं ।

अथाभोज्यान्तभोजने ।

अभोज्यान्नाद्य मनुना दर्शिताः ।

नाश्रोन्नयतते यज्ञे ग्रामयाजिहुते तथा ।

स्त्रिया क्लीवेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥

मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन ।

गणान्नं गणिकानञ्च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥

स्तेनगायनयोश्चान्नं क्षतुर्ज्वार्हुषिकस्य च ।

दीक्षितस्य कदर्यस्य बहस्य निगडस्य च ॥

अभिग्रस्तस्य षण्डस्य पृथल्या दान्भिकस्य च ।

* नित्यभाजनैरिति क्वचित् पुस्तके पठितं । † तच्छीरिति पाठान्तरम् ।

चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ॥

उग्रान्नं सूतिकावन्नञ्च पर्याचान्तमनिर्द्दशम्* ।

अनर्क्षितं दृष्टामांसमवीरायाश्च योषितः ॥

द्विषदन्नं नमर्थ्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम्† ।

पिशुनानृतिनोश्चैव क्रतुविक्रियकस्य च‡ ।

शैलूषतन्तुवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ।

कर्णारस्य निषादस्य रङ्गावतरणस्य च§ ।

सुवर्षकर्तुर्व्येशस्य॥ शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।

श्रवतां शौण्डिकावन्नञ्च चेलनिर्णेजकस्य च ॥

रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ।

मृथ्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानाञ्च सर्व्वशः ॥ इति ।

एवमादयोऽन्येऽपि स्मृत्यन्तरतोऽवगन्तव्याः ।

अन्यत्र प्रायश्चित्तं ।

भुक्ता चान्यतमस्यान्नममत्याक्षपणं त्राहं ।

मत्या भुक्ता चरेत् कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव चेति ॥

अत्राभ्यासे शङ्कोक्तं चान्द्रायणं गीतमीकृच्छ्रं दनं दृतप्राशनमाप-
द्विषयं ।

* यत्राग्ने भुज्यमाने आचमनं क्रियते तत् पर्याचान्तं । अनिर्द्दशं सूतिकावन्नं प्रेतान्नस्य वक्ष्यमाणत्वात् । † यस्मिन्नग्ने ज्वयुः कृतः । ‡ क्रतुविक्रयिणस्तथा इति मूलमनुसंहितायां पाठः । § रङ्गावतारकस्य च इति मूलमनुसंहितायां पाठः । ॥ वेशस्य वेश्यायाः वेशस्येति मूलमनुसंहितायां पाठः । वेशोवादिचजीवित इति कुल्लूकभट्टः । वेशोर्भेदनेन योजीवति वरुद इति विन्नरूप इति मेधातिथिः ।

आपस्तम्बः ।

बलाहासीकृता ये तु स्नेच्छचण्डालदस्युभिः ।
 अशुभं कारिता कर्म गवादिप्राणिहिंसनम् ॥
 उच्छिष्टमार्जनञ्चैव तथा तस्यैव भोजनम् ।
 खरोद्भविङ्ब्राह्मणामभिषस्य च भक्षणम् ।
 तत्स्त्रीणाञ्च तथा सङ्गस्ताभिश्च सहभोजनम् ॥
 मासोषिते द्विजाती तु प्राजापत्यं विशोधनम् ।
 चान्द्रायणत्वाहिताग्नेः पराकस्वथवा भवेत् ॥
 चान्द्रायणं पराकञ्च चरेत्सांवत्सरोषितः* ।
 संवत्सरोषितः शूद्रो मासाहं यावकं पिबेत् ॥
 मासमात्रोषितः† शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुद्ध्यति ।
 जह्वं संवत्सराकल्पग्न्यायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।
 संवत्सरैस्त्रिभिश्चैव‡ तद्भावं स नियच्छति ॥ इति ।

लिखितः ।

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

अपचस्य च भुक्त्वाहं द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

एतच्च कामतोऽभ्यासविषयम् । अनभ्यासे त्वर्हम् । अकामत-
 स्त्रिराचमिति कल्पम् ।

* सांवत्सरोषित इत्यत्र संवत्सरं द्विज इति श्रुतपाचिसम्मतः पाठः । † मासमात्र-
 इत्यत्र मासं विभोषित इति श्रुतपाचिसम्मतः पाठः । ‡ त्रिभिरित्यत्र चतुर्भिरिति
 श्रुतपाचिसम्मतः पाठः ।

तथा ।

गृहीत्वाम्नीन्समारोप्य पञ्चयज्ञान्निवर्त्तयेत् ।

परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्त्तितः ॥

पञ्चयज्ञाग्न्यङ्गत्वा पराक्रममुपजीवति ।

सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु यः ॥

गृहस्थधर्मवृत्तो यो दानेन परिवर्जितः ।

ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः स प्रकीर्त्तितः ॥ इति ।

अथाशौचन्नभोजने विष्णुः ।

ब्राह्मणादीनामशौचे यः सकृदेवाक्रममश्नाति तस्य ताव-

दशौचं यावत्तेषामशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यादिति ।

कामकारे मार्कण्डेयः ।

भुक्त्वा तु ब्राह्मणाशौचे चरेत्सान्तपनं द्विजः ।

भुक्त्वा तु क्षत्रियाशौचे तथा कच्छो विधीयते ॥

वैश्याशौचे तथा भुक्त्वा महासान्तपनं चरेत् ।

शूद्रस्यैव तथा भुक्त्वा द्विजस्यान्द्रायणं चरेत् ॥

अत्राभ्यासे शङ्कोक्तम् ।

शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान्कच्छमाचरेत् ।

वैश्यस्य तु तथा भुक्त्वा त्रीन्मासान्ब्रतमाचरेत् ॥

क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ ब्रतमाचरेत् ।

ब्राह्मणस्य तथाशौचे भुक्त्वा मासं ब्रती भवेदिति ॥

अकामतः छागलेनोक्तं ।

अज्ञानाद्भुञ्जते विप्राः सूतके सूतके तथा ।

प्राणायामगतं कृत्वा शुध्यन्ते शूद्रसूतके ॥
 वैश्ये षष्टिर्भवेद्वाग्निं विंशतिर्ब्राह्मणे दश ।
 एकाहश्च त्राहं पञ्च सप्तरात्रमभोजनम् ॥
 तपःशुद्धिर्भवेद्दिप्रः पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥ इति ।
 एकाहादयः क्रमेण ब्राह्मणाद्यशौचाभोजने विज्ञेयाः ।

अथ जातिभ्रंशकरादिषु ।

एतत्स्वरूपञ्च प्रागेव दर्शितं ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिर-
 त्रेयमद्ययोरित्यादिभिः मनुवचनैः रुजः कृत्वा रोमोत्पाट-
 नादि अत्रेयं पूतिगन्धिः ।

अथ प्रायश्चित्तमाह स एव ।

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।
 चरेत् शान्तपनं कच्छं प्राजापत्यमनिच्छया ॥
 सङ्करापाचकृत्यासु मासःशोधनमैन्दवम् ।
 मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकस्यहम् ॥

वृहस्पतिः ।

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा रासभादिप्रमापणम् ।
 निन्दितेभ्यो धनादानकृच्छार्त्वं व्रतमाचरेत् ॥
 यमः ।

सङ्करीकरणकृत्वा मासमश्रीत यावकं ।
 कच्छातिकच्छमथवा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

अपात्रीकरणकृत्वा तप्तकच्छेण शुद्धयति ।

शीतकच्छेण वा शुद्धिर्महासान्तपनेन वा ।

मलिनीकरणीयेषु तप्तकच्छविशोधनमिति ॥

जातिभंगकरादिष्वप्यन्यतमकरणे मन्वाद्युक्तप्रायश्चित्तानि

जातिशक्तिकामाकामसक्तदभ्यासापेक्षया योज्यानि ।

कुमिकीटवयोहत्यामद्यानुगतभोजनम् ।

फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यञ्च मलावहम् ॥

इत्यत्र कृतमयः स्थविष्ठा अस्थिरहिता घृणादिजन्तवः ।

इतोऽपि क्षोदिष्ठानस्थिजन्तुहनने याज्ञवल्करः ।

अस्थिमतां सहस्रन्तु तथानस्थिमतामन इति ।

अत्र शूद्रं हत्या व्रतमित्यनुवर्त्तते । तच्च षण्मासव्रतम् । अस्थि-

मन्तः अनुक्तानिष्कृतयः कुक्कुटप्रभृतयः । अनस्थिमन्तो यूक-

मशकप्रभृतयः । अनः शकटं तत्परिपूर्णमित्यर्थः । अत्रोक्तं

परिमाणापेक्षया न्यूनाधिकहनने प्रायश्चित्तमपि तथैव कल्प-

नीयम् ।

तथा ।

मार्जारगोधानकुलमण्डूकाश्च पतत्रिणः ।

हत्वा त्राहं पिबेत्क्षीरङ्गच्छं वा पादकं चरेत् ॥

मनुः ।

पयः पिबेत्क्षीरात्रं वा योजनं वाध्वनो व्रजेत् ।

उपस्पृशेत्स्रवन्त्यां वा सूक्तं वा रैवतं जपेत् ।

उपस्पर्शः स्नानम् । एतच्चाकामतः कामतो द्विगुणं ।

कामतोऽभ्यासे वागिष्ठम् ।

श्वभार्जारमण्डूकनकुलसर्पदहरमूषिकान् हत्वा कच्छं
द्वादशरात्रं चरेत् । किञ्चिच्च दद्यादिति ।

दहरः कुच्छुन्दरिरल्पमूषिको वा । एतच्च प्रत्येकवधे समुदिता-
नेकवधे तु सुमन्तूक्तं प्राप्तासिकम् ।

मनुः ।

हत्वा हंसं वलाकञ्च वकं बर्हिणमेव च ।
वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद्वाङ्मणाय गाम् ॥
क्रव्यादन्तु मृगान् हत्वा धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ।
अक्रव्यादौ वक्षतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलम् ॥

यान्नवल्काः ।

गजे नीलवृषाः पञ्च शुके वल्गो द्विहायनः ।
खराजमेषेषु वृषो देयः क्रौञ्चे त्रिहायनः ॥
उरगेष्वायसोदण्डः पण्डके त्रपुसीसकम् ।
कीले घृतघटो देयः उष्ट्रे गुञ्जा हयेऽंशुकं ॥

पण्डको नपुंसकः । स च मृगपक्षिरूप एव न गोब्राह्मणादि-
रूपः । त्रपुसीसकं वा माषपरिमितम् ।

तथाच मनुः ।

अभिङ्गार्णायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ।
पलालं भारकं घण्टे सैसकञ्चैव माषकमिति ॥

पलालभारसैषकमासयोर्विकल्पः ।

यान्नवल्काः ।

तित्तिरौ तु तिलद्रोणं गजादीनामशक्रवन् ।

दानं दातुं चरेत्कृच्छ्रमेकैकस्य विशुद्धये ॥

कच्छमित्युपलक्षणम् । अतः शक्त्याद्यपेक्षया कच्छाधिकङ्कल्प-
नीयम् ।

अष्टमूष्टिर्भवेत्किञ्चिदष्टौ च* पुष्कलम् ।

पुष्कलानि तु चत्वारि आदकः परिकीर्तितः ।

चतुरादको भवेद्द्वीण इत्येतन्मानलक्षणम् ॥

याज्ञवल्करः ।

फलपुष्पाक्षरसजसत्वाघाते घृताशनम् ।

किञ्चित्सास्थिवधे देयं प्राणायामस्वनास्थिके ॥

घृताशनमाहारानन्तरं परित्यागेन यत्र प्रायश्चित्तविशेषो
नाम्नातस्तत्र किञ्चित्सास्थिमत् इत्येतत् द्रष्टव्यम् ।

पराशरः† ।

* यन्यान्तरे च अष्टमूष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलमित्येवं पाठो दृश्यते ।

† पराशरसंहितायामन्यथा पाठो दृश्यते यथा । हंससारसक्रीडांश्च चक्रवाकं स-
कुटुम्बं । जालपादांश्च शरभमहीरावेण शृङ्गाति । बलाकाटिद्विमानाश्च शुक्रपारावतादिनां ।
आटिनाश्च वकानाश्च शृङ्गाते नक्तभोजनात् । भासकाककपोतानां सारितितिरघातकः ।
अनन्तर्जले उभे सन्ध्ये प्राणायामिन शृङ्गाति । गृध्रश्चैनश्चिखियाह्वासोलूकनिपातिने । अप-
क्राशी दिग्गं तिष्ठेन्निकालं माहताशनः । वल्गुनीचटकानाश्च कीकिलाखड्गरीटकान् । लाव-
कारकपादांश्च शृङ्गाते नक्तभोजनात् । कारण्डवचकीराणां पिङ्गलाकुररस्य च । भार-
हाजनिहता च शृङ्गाते शिवपूजनात् । मेरुखश्चैनभासां च पारावतकपिञ्जलान् । पञ्चि-
णामिव सर्वेषामहीरावेण शृङ्गाति । इत्वा नकुलमार्जारसर्पाजगरडुखुभान् । कशरं
भोजयेद्विप्रान् खोददण्डश्च दक्षिणां । शक्तकौशिकामोघामस्यकूर्काभिपातने । इन्माक-

हंससारसचक्राङ्गक्रीडकुटघातकः ।
 मयूरमेषौ हत्वा च एकभक्तेन शुद्धति ॥
 महुच्च टिट्ठिभक्षैव शुकं पारावतं तथा ।
 आङ्गिकाञ्च वकं हत्वा शुद्धेहै नक्तभोजनात् ॥
 चाषकाककपीतानां सारितित्तिरघातकः ।
 अन्तर्जले उभे सन्ध्ये प्राणायामेन शुद्धति ॥
 गृध्रश्चेनविहङ्गानामुलूकस्य च घातकः ।
 अपक्वाशीदिनं तिष्ठेह्यै कालौ मारुताशनः ॥
 हत्वा मूषिकमार्जारसर्पाजागरुण्डुभान् ।
 कृषरं भोजयेद्दिप्राङ् लोहदण्डश्च दक्षिणा ॥
 सेधाकच्छपगोधानां शशशङ्खकघातकः ।
 वृन्ताकफलगुञ्जाशी अहीरात्रेण शुद्धति ॥
 मृगरोहिवराहाणामविकावस्तघातने ।
 वृक्षजम्बूककृक्षाणां तरुक्षूणाञ्च घातकः ॥
 तिलप्रस्थं त्वसौ दद्याद्वायुभक्षो दिनत्रयम् ।
 गजमेघतुरङ्गोद्भगवयानां निपातने ॥
 प्रायश्चित्तमहीरात्रं त्रिसन्ध्यं चावगाहनम् ।

अलभीक्ता च अहीरात्रेण शुद्धति । वृक्षजम्बूककृक्षाणां तरुक्षूणाञ्च घातने । तिलप्रस्थं द्विज
 दद्याद्वायुभक्षो दिनत्रयं । गजमेघतुरङ्गानां महिषोद्भगवयानां । शुद्धते सप्तरात्रेण
 विप्राणां तपस्वेन च । सर्वं वरं वराहश्च अज्ञानादसु घातयेत् । अफिलक्षणमन्त्रीयादही-
 रात्रेण शुद्धति । एवं चतुष्पदानाञ्च सर्वेषां वनचारिणां । अहीरात्रीयितस्तिष्ठेज्जपन्
 वै जातवेदसं ।

खरवानरसिंहानां चित्रकव्याघ्रघातकः ।

शुद्धिमेति चिरात्रेण ब्राह्मणानाञ्च भोजनैरिति ॥

यान्नवल्करः ।

पुंश्चलीवानरखरैर्दृष्टोद्गादिवायसैः ।

प्राणायामं जले कृत्वा घृतस्नाय्य विशुध्यते* ॥

एतदशक्तविषयम् । शक्तस्य कल्पम् ।

यत्तु सुमन्तुवचनम् ।

श्वशृगालमहिषाजाविकखरकरभनकुलमार्जारमूषिक -
श्लवकाकपुरुषदृष्टानामपोहिष्ठीयाभिः† स्नानं प्राणा-
यामत्रयञ्चेति ।

तन्नामेरधः ईषदृष्टविषयं । सम्बद्दविषये तु अङ्गिरसोक्तम् ।

ब्रह्मचारी शुना दष्टः सायं प्रातः पयः पिबेत् ।

गृहस्थश्चेत्तिरात्रन्तु एकाहं योऽग्निहोत्रवान् ॥

नाभेरुर्ध्वन्तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।

स्यादेतच्चिगुणं वक्त्रे मस्तके तु चतुर्गुणमिति ॥

अक्षिशादिषु पादोनं कल्पनीयम् ।

स्त्रीविषये तु पराशरोक्तम् ।

ब्राह्मणी तु शुना दष्टा जम्बूकीद्वन्द्वकेण‡ वा ।

* विशुध्यतीति पाठान्तरम् । † आपोहिष्ठादिमन्त्रैः । ‡ जम्बूकेन द्वन्द्वेति पाठा-
न्तरम्, जम्बूकीद्वे वा गवा इति यस्यान्तरसम्मतः पाठः ।

उदितं ग्रहणक्षत्रं* दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥ इति ।

ब्राह्मणीत्युपलक्षणम् ।

व्रतस्थिताया विशेषस्त्रैवेकीकृतः ।

त्रिरात्रमेवोपवसेत् शुना दृष्ट्वा तु सव्रता ।

सष्टतं यावत् भुक्त्वा व्रतशेषं समापयेदिति ॥

सव्रतेत्यत्र लिङ्गमविवक्षितम् अनुपादेयगतत्वात् ।

पुलस्त्यः ।

रजस्वला यदा दृष्ट्वा शुना जम्बूकरासभैः ।

पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन श्रद्धति ॥

जङ्घन्तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा ।

चतुर्गुणं श्रुतं मूर्ध्नि दृष्टेऽन्यत्राप्नुतिर्भवेत् ॥

अन्यत्र अरजस्वलावस्थायाम् ।

शातातपः ।

शुनाप्रातावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य च ।

अग्निः प्रक्षालनं शौचमग्निना चोपचूर्णनमिति† ॥

उपचूर्णनं तापनम् ।

मनुः ।

ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसम्भवे ।

क्षमिष्यत्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

गवां सूत्रपुरीषेण त्रिसन्ध्यं स्नानमाचरेत् ।

* उदितं सीमनक्षत्रमिति ग्रन्थकारे पठितम् । † चोपचूर्णनमिति पाठान्तरम् ।

चिरात् पञ्चगव्याग्नी त्वधो नाभ्या विशुद्धति ॥

नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चीत्पद्यते क्वचित्* ।

षड्रात्रं तत्तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं शिरोव्रणे ॥ इति ।

अस्त्रियादिषु पादपादोनं कल्प्यम् । स्वादिदंशनिमित्तव्रणे
पूयादिनिःसरणे स्वादिदंशनिमित्तप्रायश्चित्तं पूयादिनिःसरण-
प्रायश्चित्तञ्च ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यवचनानि प्रधानीकृत्याभिधीयन्ते ।

प्राणायामो जले स्नात्वा खरयानोद्वयानगः ।

नग्नः स्नात्वा च भुक्त्वा† च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम् ॥

खरयुक्तयानं रथादि । एवमुद्वयानगः । उद्वयानं समारुह्य
खरयानन्तु कामतः इति मनुस्मरणात् । स्त्रियं स्त्रियं
कामकृते । अकामतः स्नानमात्रम् । उभयत्राभ्यासे कल्प्यम् ।
साक्षात् खरोद्धारोद्द्वे द्विगुणावृत्तिः कल्पनीया ।

तथा ।

शुक्लं हुंकृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।

वध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम् ॥

* कृमिरिति पाठान्तरम् मितान्तरायान्तु नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चीत्पद्यते कृमिः ।
षड्रात्रञ्च तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं विप्रोघनमिति पठितम् । † शूलपाणिना तु भुक्त्वा इत्यत्र
सुप्ता इति पठितम् ।

अभ्यासे यमोक्तम् ।

वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्सया* ।

चिराच्चोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेदिति ॥

तथा ।

विप्रदण्डोद्यमे कच्छस्वतिकच्छोनिपातने ।

कच्छातिकच्छोऽसृक्पाते कच्छोऽभ्यन्तरशीणिते ।

विप्रदण्डोद्यमे कच्छः अतिकच्छो निपातने ॥

विप्रजिघांसया दण्डोद्यमे ।

वृहस्पतिः ।

काष्ठादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कच्छमाचरेत् ।

अस्थिभेदेऽतिकच्छः स्यात्पराकस्वङ्गकर्त्तने ॥

यमः ।

पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधित्सया† ।

दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥

एतच्च कामकृते । अकामकृते प्रसादनमात्रमेव । असन्निहिता-

स्वप्सूदके वा कामतः मूत्रपुरीषाद्युत्सर्गे मनुः ।

विनाङ्गिरसु वाप्यार्तः शारीरं सन्निषेव्य तु ।

सचेलो वह्निराग्नौ गामालभ्य विशुद्धयति ॥

गामालभ्य स्पृष्ट्वा । कामतस्तु यमोक्तम् ।

* प्रायश्चित्तं विधीयते इति श्रुतपाणिसम्मतः पाठः । † प्रायश्चित्तं विधीयते इति श्रुतपाणिसम्मतः पाठः ।

आपहृती विना तीर्थं शरीरं यो निषेवते ।

एवाहः क्षपण्णत्वा सचेलं स्नानमाचरेत् ॥

आपदभ्यासे सुमन्तूतम् ।

अप्सुग्नौ वा मेहयतस्तप्तकच्छमिति ।

मनुः ।

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥

यत्र श्रौतेषु स्नातृषु वा नित्यहोमादिषु लोपे सति प्रायश्चित्त-
विशेषो नाम्नातस्तत्रोपवासः प्रायश्चित्तम् । आम्नातश्चैतेन
सहाभोजनं समुच्चीयते ।

स्नातकव्रताधिकारे क्रतुः ।

एतेषामाचाराणामेकैकव्यतिक्रमे गायत्राष्टशतं जप्यं
कृत्वा पूतो भवतीति ।

बृहस्पतिः ।

अनिर्वृत्य महायज्ञान् यो भुङ्क्ते प्रत्यहं गृही ।

अनातुरः सति धने कच्छार्धेन स श्रद्धति ॥

महायज्ञाः पञ्चमहायज्ञाः । एतच्च सकृत्करणे । अभ्यासे तु
कच्छम् ।

तथा ।

अनृतौ तु न गच्छेद्भार्यां वासेऽपि कच्छार्धमाचरेत् ।

देवलः ।

स्वभार्यान्तु यदा क्रीधाद्गम्येति नरो वदेत् ।

प्राजापत्यं चरेद्विप्रः क्षत्रियो दिवसान्नव ।

षड्राचन्तु चरेद्द्वैश्वः त्रिरात्रं शूद्र आचरेत्* ॥

हारीतः ।

वहन् कमण्डलुं रिक्तमस्त्रात् ईशं भोजनम्† ।

अहोरात्रेण शुद्धिः स्याद्दिनजप्येन चैव हीति ॥

उपवासदिनजपयोः समुच्चयः ।

न पण्डितौ विषमं दद्यान्न याचेत न दापयेत् ।

प्राजापत्येन कच्छेण मुच्यते कर्मणस्ततः ॥

नदीसंक्रमहन्तुश्च कन्याविघ्नकरस्य च ।

समे विषमकर्तुंश्च निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥

त्रयाणामपि चैतेषां प्रायश्चित्तन्तु‡ मार्गतां ।

भैक्षलब्धेन चान्नेन द्विजस्यान्द्रायणं चरेत् ॥

संक्रम उदकावरणवर्त्म । समे विषमकर्ता पूजादौ । द्विजस्य§

चान्द्रायणम् । क्षत्रियादीनान्तु पादपादहान्या कल्पनीयम् ।

ऋष्यशृङ्गः ।

इन्द्रचापं पलाशाग्निं यदन्यस्य प्रदर्शयेत् ।

प्रायश्चित्तमहोरात्रं धनुर्दण्डौ च दक्षिणा॥ ॥

गीतमः ।

* एवञ्च इति कचित्पुस्तके पठितम् । † भोज्यद्रव्यं । ‡ प्रत्यासत्तिमिति कचित्पठितं
 क्वचित् पुस्तके मिताचरायाश्च प्रत्यासत्तिमिति पाठः । § ब्राह्मणस्य इत्यर्थः । ॥ मिता-
 चरायां क्वचित् पुस्तके च धनुर्दण्डश्च इति पाठः ।

न स्नेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सन्भाषेत । सन्भाष्यपुण्य-
कृतो मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन वा सह सन्भाषेत ।
तत्पान्नाधनलाभवधे पृथग्वर्षाणीति ।

तत्संभार्या । तत्पादीनां लाभस्य वधे विघ्नकरणे प्रथमं प्रत्येकं
संवत्सरम् । प्रकृतब्रह्मचर्यमित्यर्थः ।

हारीतः ।

चाण्डालश्चपचानाश्च सङ्करे समुपस्थिते ।
अहोरात्रं त्रिरात्रं स्यात्त्रिरात्रे षड्विंशः स्मृतम् ॥
अविज्ञातस्तु चाण्डालः सप्ताहं निवसेद्यदि ।
तस्यान्नात्पोपासनस्य विप्राः कुर्युरनुग्रहम् ॥
दधिक्षीरघृतैर्युक्तं कृच्छ्रं गोमूत्रयावकम् ।
प्राशयेत्कृच्छ्रं भृत्यैस्तु मासमेकं निरन्तरम् ॥

तथा ।

यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासनात्ततः ।
सद्यः स्नानम्यकुर्वीत सोऽन्यथाप्रयतो भवेत् ॥

वशिष्ठः ।

दण्डीत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत् । त्रिरात्रं पुरोहितः ।
कृच्छ्रमदण्ड्यदण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं राजा कुनखी
श्यावदन्तकश्च कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्रोद्धरेयातामिति ।
दन्तान्तखांश्च दुष्टानुत्पाटयेदित्यर्थः ।

शङ्खः ।

अध्यस्य शयनं यानमासनं पादुके तथा ।

द्विजः पलाशवृक्षस्य चिराच्चन्तु व्रती भवेत् ॥
 क्षत्रियसु रणे* सृष्टं दत्त्वा प्राणपरायणः ।
 संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छ्रित्वा वृक्षं फलप्रदम् ॥
 द्वौ विप्रौ ब्राह्मणाग्नी वा दम्पती गोद्विजोत्तमौ ।
 अन्तरेण यदा गच्छेत् क्षुब्धं शान्तपनं चरेत् ॥
 होमकाले तथा दोहे स्वाध्याये दारसंग्रहे ।
 अन्तरेण यदा गच्छेद्द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

दोहे यागाङ्गभूतदोहे । एतच्चाभ्यासे अनभ्यासे त्वर्हम् । सच्छि-
 द्धादित्याद्यरिष्टदर्शनादावपि स एव दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ घृतं
 हिरण्यं दद्यादिति ।

तथा ।

पादप्रतापनकृत्वा ज्ञात्वा वक्त्रिमधस्तथा ।
 कुशैः प्रसृज्य पादौ तु दिनमेकं व्रती भवेत् ॥

देवलः ।

सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।
 अङ्गवङ्गकलिङ्गीङ्गान्† गत्वा संस्कारमर्हति ॥

एतच्च तीर्थयात्राव्यतिरेकेण ।

यमः ।

प्रत्यादित्यं न मेहेतः‡ न पश्येदात्मनः शक्तत् ।

* सृष्टमित्यत्र पृष्ठमिति पठितं मिताचरायां । † कलिङ्गीङ्गान् इत्यत्र कलिङ्गाभ्याम्
 इति मिताचरायां पठितं । ‡ नखमूत्रत्यागं न कुर्यात् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत ब्राह्मणान् गामथापि वा ॥

हारीतः ।

क्षत्रियाभिवादाने अहोरात्रमुपवसेत् । वैश्यस्यापि
शूद्रस्याभिवादाने त्रिरात्रमुपवासः ।

तथा ।

शय्यारुढपादुकोपानदारोपितपादोच्छिष्टान्धकारस्थत्राह-
कृष्णपदेवपूजाभिरताभिवादाने त्रिरात्रमुपवासः स्यात्
अन्यत्र निमग्न्ये अन्यत्र भोजनेऽपि त्रिरात्रमिति ।

आपस्तम्बः ।

समित्पुष्पकुशज्याम्बुमृदन्नाक्षतपाणिकं ।

जपं होमञ्च कुर्वाणं नाभिवाद्येत वै द्विजः* ॥

अत्रापि जपहोमसाहचर्याद्वारीतोक्तं त्रिरात्रमेव ।

मङ्गः ।

नोदकुम्भहस्तोऽभिवादयेन्न भैक्षहस्तो न पुष्पाज्यहस्तो-
नाशुचिर्न जपन् न देवपितृकार्यं कुर्वन् न शयान इति ।

अत्रापि त्रिरात्रमेव ।

याज्ञवल्क्यः ।

देशकालं वयः शक्तिम्यापञ्चावेक्ष्य यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः ॥

यथा स्मृत्यन्तरे ।

* जपं होमञ्च कुर्वाणं नाभिवादेत वै द्विजमिति निताक्षरायां पठितम् ।

हसितजृम्भितास्फोटनानि नाकस्मात्कुर्यात् ।

तथा ।

नोदन्वतोऽभसि स्त्रायान्न च श्मश्रूदि कर्त्तयेत् ।

अन्तर्वन्त्याः पतिः कुर्वन्न प्रजा भवति ध्रुवमित्यादिषु॥

प्रायश्चित्तं नाभिहितं । एवंविधस्थले देशाद्यपेक्षया कल्पनीय-
मित्यर्थः । इति प्रकीर्णकप्रायश्चित्तम् ।

अथ मिथ्याभिशंसनप्रायश्चित्तम् ।

यान्नवल्कलः ।

महापापीपपापाभ्यां योऽभिशंसेन्मृषापरम् ।

अम्भक्षोमासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः ॥

जपश्च शुद्धवतीनाम् ।

तथाच वशिष्ठः ।

ब्राह्मणमनृतेनाभिशंस्य पतनीयेन वा मासमम्भक्षः शुद्ध-
वती वा वर्त्तयेदश्वमेधावभृथे वा गच्छेदिति ।

शुद्धवती शुद्धपदोपेता । एतच्च सवर्णविषये ।

आनुलोम्येन प्रातिलोम्येन वा मिथ्याभिशंसने दण्डानु-
सारेण कल्प्यम् ।

* क्वचित् पुस्तके अश्वदिर्कर्त्तयेदिति पाठोदृश्यते क्वचिच्च पुस्तके शाखादि कर्त्तयेदिति पठितं परन्तु मिताचारायां श्मश्रूदि कर्त्तयेदिति पाठदर्शनात् तदेव मूलं निवेक्षितं । एवं क्वचिदादर्शपुस्तके धर्मतः ध्रुवमिति पाठसखेऽपि तादृशपाठे हन्दी न लगते अतीमिता-
चारायां क्वचिदादर्शपुस्तके च ध्रुवमिति पाठदर्शनात् तदेव मूलं निवेक्षितम् ।

दण्डस्य याज्ञवल्कीनोक्तः ।

प्रातिलोभ्यापवादेषु द्विगुणास्त्रिगुणा दमाः ।

वर्णानामानुलोभ्येन तस्मादर्द्धार्द्धहानितः ॥ इति ।

सत्यदोषाभिगंसने तु मिथ्याभिगंसनप्रायश्चित्तार्द्धम् । तथा ।
महापातकाभिगंसने मासमब्धप्रायश्चित्तम् । तत्समतदति-
दिष्टाभिगंसने त्वर्द्धं उपपातकाभिगंसने पाद इत्येवं कल्प-
नीयम् एवं प्रकीर्णकाभिगंसनेऽपि कल्पनीयम् । यत्तु शङ्ख-
लिखितोक्तं नास्तिकः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नो
मिथ्याभिगंसी चेत्येते षड्वर्षाणि ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयुः
षण्मासान् वा गामनुगच्छेयुरिति । तदभ्यासतारतम्यापेक्षया
योजनीयम् ।

याज्ञवल्काः ।

अभिगस्तो मृषाः कच्छं चरेदग्नेयमेव वा ।

निर्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव वा ॥

प्राजापत्यकच्छाग्नेयपुरोडाशवायुदैवत्यपशूनां मध्येऽन्यतमं शक्त्या-
द्यपेक्षया योजनीयम् । यत्वेतेनैवाभिगस्तो व्याख्यात इति
वसिष्ठेन मासमब्धत्वमुक्तं तन्मिथ्याभिशापानन्तरं कच्चि-
त्कालः* मरुतप्रायश्चित्तस्य ।

याज्ञवल्काः ।

यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।

* कथञ्चित्कालमिति पाठान्तरम् ।

+ समाकीर्णमिति पाठान्तरम् ।

तत्र तत्र तिलैर्हीमो गायत्र्या वाचनं तथा ॥

अथौद्वत्यादिना महापातकादिपतनीयप्रायश्चित्तान्यकुर्वतो
निष्कासनप्रकारः ।

याज्ञवल्काः ।

दासीकुम्भं वह्निर्ग्रामान्नियेरन् स्वबान्धवाः ।

पतितस्य वह्निःकुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम् ॥

औद्वत्यादिना अकृतप्रायश्चित्तस्य पतितस्य कृते बान्धवाः सपि-
ण्डा यदि प्रेषितया दास्या आनीतमुदकपूर्णघटं ग्रामाद्वह्नि-
र्निनयेरन् । अथवा सपिण्डादिप्रयुक्ता दास्येव पर्यस्येत् ।

तथाच मनुः ।

दासीघटमपां पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवद्यदा ।

अहोरात्रमुपासीरन् नागौचं बान्धवैः सह ॥ इति ।

प्रेतवदिति प्राचीनावीतित्वादिप्राप्त्यर्थम् ।

अत्रापरां विशेषमाह स एव ।

पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैः सह ।

निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञातृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥

निन्दितेऽहनि रिक्तातिथ्यादिषु ।

गौतमः ।

तस्य विद्यागुरुन् योनिसम्बन्धांश्च सन्निपात्य सर्वाण्युद-
कादीनि प्रेतकार्याणि कुर्युः । पात्रं वास्य विपर्यस्ये-
युर्दासः कर्त्तव्यं वाऽवकरादमेध्यः पात्रमानीय घटान्

* क्वचिदादर्शपुस्तके प्रकरणादिति पाठो दृश्यते परन्तु बहुषु आदर्शपुस्तकेषु एवं सूत्र-

पूरयित्वा दक्षिणामुखः पदा विपर्यस्येदमुमनुदकं
करोमीति । नामग्राहं तं सर्व्वेऽन्वारभेरन् प्राचीनावी-
तिनो मुक्तशिखा विद्यागुरवो योनिस्सम्बन्धाच्च वीक्षेर-
न्नप उपसृश्य ग्रामं प्रविशन्ति अत ऊर्ध्वं तेन संभाष्य
तिष्ठेदेकरात्रञ्चपन् गायत्रीमज्ञानपूर्व्वकं ज्ञानपूर्व्वचेत्ति-
रात्रमिति ।

अयमर्थः । यः पतितत्वादिना हेतुना त्याज्यत्वेनोक्तः । सः
विद्यागुरुनाचार्यादीन् योनिस्सम्बन्धान् मातामहमातुलादींश्च
पुत्रादयः† सन्निपात्य मेलयित्वा तेभ्यश्च त्यागकारणमावेद्य तैरनु-
मताः । पुत्रादयः सपिण्डाः सर्व्वाणि पिण्डोदकश्राद्धादीनि
प्रेतकार्याणि जीवन्तमेव समुद्दिश्यं कृत्वा पात्रं वास्य त्याज्य-
कृत्ये विपर्यस्येयुः । कथमित्यपेक्षायामाह दास इत्यादि ।
तयोर्मध्ये एकः अवकरात्परीषादिस्थानात् अशुचिपात्रमानीय
दास्या नीतोदकघटात्तत्पात्रमुदकेन पूरयति । तदनन्तरं
दक्षिणामुखोऽमुं देवदत्तं अनुदकं करोमि इत्यभिधाय पदा वि-
पर्यस्येत् । तं विपर्यस्यन्तं त्याज्य सपिण्डाः पुत्रादयः प्राचीना-

गीतमसंहितायाम् अवकरादग्नेध्यपात्रमिति पाठदर्शनात् सुद्रितपुस्तके अवकरादिति पाठः
सन्निवेशितः यद्यपि आदर्शपुस्तके अग्नेध्य एवं पाठो नास्ति तथापि मूलसंहितायां अग्नेध्य-
पाठदर्शनात् अशुचिपात्रमानीय इति स्वव्याख्यानाच्च सुद्रितपुस्तकेऽपि अग्नेध्यपदं सन्निवेशि-
तम् । * सर्व्वेषु आदर्शपुस्तकेषु स इति पाठो दृश्यते परन्तु लिपिकरप्रमाद एव स इत्यस्य
स्थाने तस्यैवैवं भवितुं युक्तम् । † पुत्रादय इत्यपपाठः अनन्वयात् पुत्रादयः सपिण्डा-
इत्यनेन पौनरुक्तापत्तेः ।

धीतिनो मुक्तशिखा अन्वारभेरन् विद्यागुरवो योनिसम्बन्धाश्च
वीक्षेरन् ततः स्नात्वा ग्रामं प्रविशन्ति । अत ऊर्द्धमज्ञानात्तेन
सम्भाष्य सावित्रीं जपन्नहोरात्रं तिष्ठेत् । ज्ञानात्तु त्रिरात्रं
जपन्नित्येवम् । अथ महापातकादिपतनीयकर्मप्रायश्चित्तान-
न्तरं कर्त्तव्यम् ।

याज्ञवल्काः ।

चरितव्रत आयाते निनयेरन्नवं घटम् ।

जुगुप्सेरन्न चाप्येनं संपिबेयुश्च सर्वशः ॥

कृतप्रायश्चित्ते समागते नवमनुपहतम् उदकपूर्णकुम्भं शुभे
जलाशये निनयेयुः प्रक्षिपेयुः । सर्वशः सर्वकार्येषु संपिबेयुः
संव्यवहारेयुः ।

मनुः ।

प्रायश्चित्ते सुचरिते पूर्णकुम्भमपां नवम् ।

तनैव सार्धं प्राश्येयुः स्नात्वा पुण्यजलाशये ॥ इति ।

प्राश्येयुः प्रक्षिपेयुः ।

गौतमः ।

यस्तु प्रायश्चित्तेन शुद्धेत्तस्मिन् शुद्धे शातकुम्भमयं पात्रं
पुण्यतमात् ऋदात् पूरयित्वा स्रवन्तीभ्यो वा तत एन-
मप उपस्पर्शयेयुरप्यस्मै*तत्पात्रं दद्युस्तस्य प्रतिगृह्य जपे-
च्छान्ताद्यैः शान्ता पृथिवी शान्तं शिवमन्तरिक्षं यो

* क्वचित् आदर्शपुस्तके मूलमंहितायाम् अथास्मै इति पाठः ।

रोचेनसामिव गृह्णामीत्येतैर्यजुर्भिस्तरत्नमन्दीभिः पावमा-
नीभिः कुष्माण्डैश्चान्यं जुहुयादिरण्यं ब्राह्मणाय दद्यात्
गां वाचार्याय च । यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स
मृतः शुद्धेदेतदेव शान्त्युदकं सर्वेषूपपातकेष्विति* ।

वशिष्ठः ।

तथाभिषिक्तस्य प्रत्युद्धारः पुत्रजन्मना व्याख्यातः । इति ।
अभिषिक्तस्य पूर्वोक्तरीत्या कृतज्ञानस्य प्रत्युद्धारो भवति । स च
पुत्रजन्मना व्याख्यातः । पूर्वोक्तरीत्या प्रत्युद्धारानन्तरं जात-
कर्मादिसंस्कारैः संस्क्रूर्यादित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः ।

घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसङ्गवाम् ।

प्रदद्यात्प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रिया ॥

घटेऽपवर्जिते पूर्वोक्तीरीत्या पुण्यक्रदादिषु घटे निक्षिप्ते यवसं
 तृणं गोभिः सत्कारस्तद्वत्तृणभक्षणम् ।

हारीतः ।

स्वशिरसा यवसमादाय गोभ्यो दद्याद्यदि ताः॥ प्रति-

गृह्णीयुरथैनं प्रवर्त्तयेयुरिति ।

गोभिरस्त्रीकरणे पुनः प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमित्यर्थादुक्तं भवति ।

* सर्वेषु आदर्शपुत्रकेषु एवं पाठो दृश्यते मूलगौतमसंहितायाम् तस्य सर्वाण्युदकादीनि प्रेतकर्मणि कुर्युरेतेदेव शान्त्युदकं सर्वेषूपपातकेषु । † यदि ताः प्रसूतिना गृह्णीयुरिति क्वचिदादौ प्रायश्चित्ततत्त्वादी च पठितम् ।

अथ स्त्रीणां विशेषपतनहेतवः ।

वसिष्ठः ।

चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।

पतिघ्नी च विशेषेण जुद्धितोपगता च या ॥

जुद्धितः प्रतिलोमजः ।

यान्नवल्काः ।

नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् ।

विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम् ॥

अपिश्रद्धात् ब्रह्महत्यादिपुरुषपतननिमित्तान्यपि । नीची
हीनवर्णः शूद्रः ।

तथा ।

पतितानामेष एव विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः ।

वासो गृहान्तिके देयमन्नं वासः सरक्षणम् ॥

एष एव । यः पुरुषाणामकृतप्रायश्चित्तानां परित्यागविधिः ।

यश्च कृतप्रायश्चित्तानां परिग्रहविधिः सः । तत्र विशेषः ।

वासो गृहान्तिके देयमिति ।

अन्योऽपि विशेषस्तेनैवोक्तः ।

शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संपिबेन्न तु ।

चीर्णव्रतानपि सतः कृतघ्नसहितानिमान् ॥

चीर्णव्रतान् कृतप्रायश्चित्तान् । न संपिबेत् न व्यवहरेदित्यर्थः* ।

इति प्रकाशप्रायश्चित्तानि ।

* न संवसेदिति प्रायश्चित्ततत्त्वादी पठितम् ।

अथ रहस्यकृतपापप्रायश्चित्तानि ।

कर्तृव्यतिरिक्तैरविज्ञातं पापं रहस्यमित्युच्यते । अतश्च परस्त्रीसम्भोगादिषु बुद्ध्यादिभिः कर्तृभिः विज्ञातमपि पापं रहस्यमेव । कर्तृव्यतिरिक्तैरनभिज्ञातत्वात् । इदञ्च वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तं यदि कर्त्ता धर्मशास्त्रनिपुणस्तर्हि अन्यस्मै अनिवेद्यैव यथोचितं कुर्यात् । यदि स्वयमज्ञस्तदा केनापि रहस्यमहापातकादिकं कृतं तत्र तस्य पातकस्य का वा निष्कृतिरिति विदुषः पृष्ट्वा तद्व्रतमनुतिष्ठेत् । तच्च व्रतं द्विविधम् । वक्ष्यमाणघमर्षणजपादि दानादि च । जपे विदुषोऽधिकारः । स्त्रीशूद्राणां दानादिषु । दानानि च स्मृत्यन्तरेषूक्तानि ।

तथाच वृद्धवशिष्ठरहस्यती ।

यत्किञ्चिल्लुक्ते पापं जन्मप्रभृति मानवः ।

अपि गोचर्ममात्रन्तु प्राहुर्वेदविदो जनाः ॥

दशहस्तेन वंशेन दश वंशान् समन्ततः ।

पञ्च वाप्यधिकं दद्यादेतन्नोचर्म उच्यते ॥

वशिष्ठः ।

सुवर्णनाभं कृत्वा तु सखुरं कृष्णमार्गकम् ।

तिलैः प्रच्छाद्य यो दद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी ।

ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥

तथा ।

वैशाख्यां पीर्यमास्यान्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।
 तिलान् क्षौद्रेण संमिश्रान् कृष्णान् वा यदि चेतुरान् ॥
 प्रीयतां धर्मराजो मे यद्वा मनसि वर्त्तते ।
 यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

एवं माघस्नानादीन्यपि पुराणेष्ववगन्तव्यानि । शास्त्रतश्च स्त्री-
 शूद्राणामपि रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारोऽस्ति ।

यान्नवल्काः ।

अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत् ।
 त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वघमर्षणम् ।
 अन्तर्जले विशुद्धेयत गां दत्त्वा च पयस्विनीम् ॥

त्रिरात्रं यावत्कृतोपवासश्चतुर्थदिवसे अघमर्षणेन दृष्ट*मानुष्टुभं
 भाववृत्तदेवताकं ऋतञ्च सत्यञ्चेति सूक्तं† जलमध्ये निमग्न-
 सकलशरीरस्त्रिजपेत् । अनन्तरं पयस्विनीं गां ब्राह्मणाय दत्त्वा
 शुद्धयति ।

तथा ।

लोमभ्यः स्नाहेति दिवा दिवसं मारुताशनः ।
 जलेषु चाभिजुहुयाच्चत्वारिंशत् हुताहुतीः ॥

* दृष्टम् ऋषिः आनुष्टुभम् अनुष्टुप्कन्दः ।

† ऋतञ्च सत्यञ्चामीक्षातपसोऽध्यजायत । ततो रात्रिरजायत ततः समुद्रोऽर्णवः ॥ १ ॥

समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत । अहीरात्राणि विदधद्विन्ध्य म्रियती वशी ॥ २ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो स्वः ॥ ३ ॥

अहीरात्रोषितस्तत्र रात्रावुदवासं कृत्वा प्रातरुदकादुत्तीर्य
लोमभ्यः स्वाहेत्याद्यैरष्टभिर्मन्त्रैः*रेकैकेन पञ्च पञ्चाहुतीर्जुहुयात् ।
एतन्प्राणान्तिकप्रायश्चित्तनिमित्ते ब्रह्मवध इत्यपराकैः ।

सुमन्तुः ।

देवद्विजगुरुन् हत्वाप्सु निमग्नोऽघमर्षणं सूक्तं त्रिरावर्त्त-
येन्मातरं भगिनीं गत्वा मातृस्वसारं स्रुषां सखीञ्चान्य-
द्वागभ्यागमनं कृत्वाघमर्षणं वान्तर्जले त्रिरावर्त्तयेदेत-
स्मात् पूतो भवतीति ।

एतच्चाकामकृते ।

अस्मिन्नेव विषये गोदानाशक्तस्य मनूक्तम् ।

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामांसु षोडश ।

अपि भ्रूणहनं मासात्पुनन्यहरहः कृताः ॥ इति ।

अकामतोऽभ्यासे गौतमोक्तम् ।

तद्वत एव ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेयगुरुतल्पेषु प्राणा-
यामैः श्रान्तोऽघमर्षणं जपेदिति ।

तद्वत एव श्रान्तः । अत्र त्रिंशद्वात्रव्रतं प्रकृतम् ।

कामकारे तु बोधायनोक्तम् ।

यामात् प्राचीं चोदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य स्नातः

* लोमभ्यः स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा त्वचे स्वाहा त्वचे स्वाहा लोहिताय स्वाहा लोहि-
ताय स्वाहा मेदीभ्यः स्वाहा मेदीभ्यः स्वाहा मांसिभ्यः स्वाहा मांसिभ्यः स्वाहा स्वायुभ्यः स्वाहा
स्वायुभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा ।

शुचिवासा उदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य क्षिप्रवासाः
सकृत्पूतेन पाणिनादित्वाभिमुखोऽघमर्षणं स्वाध्याय-
मधीयीत प्रातः शतं मध्याह्ने शतमपराह्णे शतमपरिमितं
चोदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतयावकं प्राप्नीयात् ज्ञानकृतेभ्यो-
ऽज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः सप्तरात्रायमुच्यते । द्वादश-
रात्रात्महापातकेभ्यो ब्रह्महत्यासुवर्णस्तेयसुरापानमेव
वर्जयित्वा एकविंशतिरात्रेण तान्यपि तरतीति ।

एतदेव अकामतः श्रोत्रियाचार्यवनस्थवधेऽपि योज्यं । कामतः
सकृत् श्रोत्रियादिवधे अकामतः अश्रोत्रियवधाभ्यासे च
मनूक्तम् ।

अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥ इति ।

निमित्तकर्तृविषये च हारीतीक्ष्णं द्रष्टव्यम् ।

महापातकातिपातकोपपातकानामेकतमे सन्निपाते
वाघमर्षणमेव त्रिर्जपेदिति ।

निर्गुणवधविषये अनुग्राहकविषये च विष्णूक्तम् ।

ब्रह्महत्यां कृत्वा ग्रामाग्राचीमुदीचीं वा दिशमुप-
निश्रम्य प्रभूतेन्यनेनाग्निं प्रज्वाल्याघमर्षणेना*ष्टसहस्र-
माहुतीर्जुहुयात्तदेतस्मात्† पूतो भवतीति ।

इन्तुर्गुणवतोनिर्गुणवधविषये प्रयोजकानुमन्तृविषये च मनूक्तम् ।

* अतश्च सत्यञ्च इति मन्त्रेण । † ब्रह्महत्यापातकान् ।

अहन्तूपवसेदयुक्तस्त्रिरङ्गोऽभ्युपयन्नपः ।

मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिजर्पित्वाघमर्षणम् ॥ इति ।

अथ सुरापानप्रायश्चित्तम् ।

तत्र चत्वारिंशदष्टताहुतीरित्यनुवर्त्तमाने

याज्ञवल्क्यः ।

त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कुष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः ।

कुष्माण्डीभिर्यद्देवा देवहेलन*मित्याद्याभिर्ऋग्भिः चत्वारिंशदा-
ज्याहुतीर्जुहुयात् । एतच्चाकामतः पैश्याः सकृत्पाने गौडी-
माध्वयोः पानाभ्यासे च द्रष्टव्यम् । अत्र कर्मणोऽन्ते गोदानं
कर्त्तव्यम् । एतच्चाग्ने दर्शयिष्यते ।

अत्रैव विषये त्रिरात्रोपवासयुक्तकुष्माण्डीहोमाशक्तस्य मनूक्तम् ।

कौत्सं जम्नाप इत्येतद्वाशिष्ठश्च प्रति ऋचम् ।

माहित्रं शुद्धवत् पञ्च सुरापोऽपि विशुद्ध्यति ॥ इति ।

अत्र षोडशकृत्व इति मासमिति चानुवर्त्तते । अतः प्रतिदिनं
षोडशकृत्वो मासपर्यन्तं नियताहारैरुक्तमन्त्रजपः कार्यः ।
अप इत्येतत् कौत्सं अप नः शीशुचदधं* इत्येतत्कृतं कुलदृष्टम् ।

* यद्देवहेलनमित्यादि मन्त्रः (७४० पृष्ठे १३३ पङ्क्तौ द्रष्टव्यः) ।

+ अप नः शीशुचदधमध्रे शुशुग्धया रयिं । अप नः शीशुचदधं ॥ १ ॥

सुवेचिया सुगातुया वसुया च यजामहे । अप नः शीशुचदधं ॥ २ ॥

प्रयङ्गदिष्ट एषां प्राञ्जाकासश्च सुरयः । अप नः शीशुचदधं ॥ ३ ॥

वाशिष्ठं प्रतीति ऋचं । प्रति स्तोमेभिरुषसं* वसिष्ठ इत्येतत् ।
माहिचं महित्रीणामवरस्त्रि†त्येतत् । शुद्धवत्यः एतो न्विन्द्रं
स्तवमित्याद्याः‡ । एतेषां मध्ये अन्यतमजपः ।

प्रथमे अग्ने सूर्यो जायेमहि प्रति वर्यं । अप नः शीघ्रचदधं ॥ ४ ॥
प्र यदग्नेः सङ्गस्वतो विश्वतो यन्ति भानवः । अप नः शीघ्रचदधं ॥ ५ ॥
त्वं हि विश्वतोमुख विश्वतः परिभूरसि । अप नः शीघ्रचदधं ॥ ६ ॥
द्विषो नो विश्वतो मुखाति नावेव पारथ । अप नः शीघ्रचदधं ॥ ७ ॥
स नः सिन्धुमेव नावयाति पर्षा स्वसये । अप नः शीघ्रचदधं ॥ ८ ॥

(ऋग्वेद. १म. ८७ सू.)

वसिष्ठ ऋषिः उषा देवता त्रिष्टुप् छन्दः ।

प्रति स्तोमेभिः उषसं वसिष्ठाः गौःऽभिविप्रासः प्रथमा अबुधन् ।
विऽवर्त्तयन्तो रजसौ समन्ते आविःऽकृण्वन्तो भुवनानि विश्वा ॥ १ ॥
एषासा नव्यमायुर्दधाना गृह्णी तमः ज्योतिषाः उषा अबोधि ।
अग्रे एति युवतिरङ्गयाणा प्राचिकितस्सूर्यं यज्ञमग्निं ॥ २ ॥
अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः ।
छतं दुह्मना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

(ऋग्वेद. ७म. ८० सू.)

† महित्रीणां अयः अलु युवं मित्रसार्थव्यः । दुराघर्षं वरुणस्य ।

(ऋग्वेद. १०म. १८३ सू. १० ऋ.)

‡ एतो न्विन्द्रं सवाम सखायः स्तोम्यं नरं । कृष्टीर्यो विश्वा अभ्यस्येक इत् । ८म
अगो रुधाय गविषे युत्वाय दक्षं वषः । छतात् स्वादीयो मधुनश्च वीचत ॥ १० ॥
यस्यामितानि वीर्या नराघः पर्येतवे । ज्योतिर्न विश्वसभ्यसि दक्षिणा ॥ २१ ॥
सुहृन् व्यस्वदन्नुक्षिं वाजिनं यमं । अर्यो गय मंहमानं विदाशुषे ॥ २२ ॥
एव नूनमुपसुहि वैयश्वदशमं नवं । सुविद्वांसं चर्त्तुं चरणीनां ॥ २३ ॥

(ऋग्वेद. ८म. २४ सू.)

कामकारेऽपि तेनैवीकृतं द्रष्टव्यम् ।

मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्धं हुत्वा घृतं द्विजः ।

सुगुर्वप्युपहन्येनो स्वाचानम इत्यृचमिति ॥

होमजपयोर्विकल्पः । एतच्च संवत्सरं यावत् प्रत्यहं कार्यम् ।

शाकलमन्त्राः देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसीत्यादयोऽष्टौ* । नम

इत्यृक् नम इदुयं नम आविवास इति† ।

कामतो महापातकसमुच्चये प्रत्येकस्याभ्यासे वापि तदुक्तमेव ।

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेत् गाः समाहितः ।

अभ्यस्याब्धं पावमानीं भैक्षाहारो विशुद्धाति ॥ इति ।

पावमान्यः स्वाधिष्ठया मदिष्ठयेत्याद्याः‡ ।

* ओं देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । ओं पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
ओं मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । ओं आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
ओं यदिवा च नक्तसैनशक्तम तस्यावयजनमसि स्वाहा । ओं यत् स्वपत्न्य जायतसैनश-
क्तम तस्यावयजनमसि स्वाहा । ओं यदिदांसश्चाविदांससैनशक्तम तस्यावयजनमसि स्वाहा ।
ओं एनसः एनसोऽवयजनमसि स्वाहा । ओं अपये स्विष्टिक्ते स्वाहा ।

† नम इदुयं नम आ विवासे नमो दाधार ष्ठिवीसुत यां ।

नमो देवेभ्यो नमो ईश एषां कृतं चिदेनो नमसा विवसे ॥ (६म. ५१म. ८व.)

‡ मधुच्छन्द ऋषिः पवमानः सोमो देवता गायत्रीच्छन्दः । (ऋग्वेद ६मण्डल १सूक्त)

स्वाधिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः ॥ १ ॥

रक्षोहा वित्रचर्षणिरभि योनिमयी हृतं । दुषामधस्थमासदत् ॥ २ ॥

वरिवेधो तमी भव मंहिष्ठो ब्रवहन्तमः । पर्षिराधो मघोनां ॥ ३ ॥

अभ्यर्ष महानां देवानां वीतिमञ्जसा । अमि वाजसुत खवः ॥ ४ ॥

त्वामच्छा चरामसि तदिदर्थं दिवे दिवे । इन्दो त्वे न आगमः ॥ ५ ॥

अथ सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

तत्र त्रिरात्रोपोषित इत्यनुवृत्तौ

याज्ञवल्क्यः ।

ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः । इति ।

त्रिरात्रोपवासानन्तरं जलमध्ये स्थित्वा एकादशकृत्वो नमस्ते
रुद्रमन्यव* इति शतरुद्रीयजपं कृत्वा शुद्धेऽदित्यर्थः ।

पुनाति ते परित्युतं सीमं सूर्यस्य दुहिता । करेण शशता तना ॥ ६ ॥

तमीमन्वीः समर्थं आ गृभन्ति योषणी दश । स्वसारः पार्थे दिवि ॥ ७ ॥

तमीं हिन्यन्त्ययुवो धमन्ति वाकुरं हतिं । विधा तु वारणं मधु ॥ ८ ॥

अभी ममभ्रा उत श्रीणन्ति धेनवः शिशु । सीममिन्द्राय पातवे ॥ ९ ॥

अस्येदिन्द्रो मदेषा विश्वा वृत्राणि जिह्वते । शूरो मखा च महन्ते ॥ १० ॥

* नमस्ते रुद्रमन्यव उतीत इषवे नमः । बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥

या ते रुद्र शिवा तनूधोरा पापकाशिनौ । तया नक्तान्वाशनमया गिरिशन्ताभिचाक-
शीहि ॥ २ ॥

यामिषुङ्गि विशन्त हस्ते विभर्ष्य सवे । शिवाङ्गिरित्रताडुर्वा मा हिंसीः पुरुषञ्जगत् ॥ ३ ॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाक्त्वावदामसि । यथा नक्षर्व्वमिञ्जगदयन्तं सुमना असत् ॥ ४ ॥

अङ्गवीचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् । अहोय सव्वाञ्जभयनस्रव्वाशायतु धान्वी-
चराचीः परासुव ॥ ५ ॥

असौ यस्तासो अरुण उत बभुः सुमङ्गलः । ये चैनं रुद्रा अभितो दिवु श्रितास्रहसशी
वैषा हिड ईमहे ॥ ६ ॥

असौ योवसर्पति नीलशीवी विलीहितः । उत्तेनङ्गोपा अट्टयद्रुदहार्थः स दृष्टी सृङ्
याति नः ॥ ७ ॥

नमोस्तु नीलशीवाय सहस्राक्षमीचुवे । अथो ये अस्य स त्वा नीहन्तेभ्योकरन्नमः ॥ ८ ॥

प्रमुञ्च धन्वन्तसुभयोरात्रीज्याम् । याश्च ते हस्त इषवः पराता भग वो वप ॥ ९ ॥
विज्यन्तुः कपर्दिनी विशल्यो वाणवा ५ ॥ उत्त । अनेश्वरस्य या इषव आभुरस्य
निषङ्गधि ॥ १० ॥

या ते हेतिर्मीढुष्टम हस्तेबभूव ते धनुः । तयास्मान्विश्वतस्त्वमयक्षयापरिमुञ्च ॥ ११ ॥
परिते धन्वोहेतिरस्मान्पृष्णु विश्वतः । अथी य इषुषिस्तवारे अस्त्रिधिहि तम् ॥ १२ ॥
अवतत्य धनुर्दं सहस्राश्च श्रतेषुधे । निश्रीर्यं शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव ॥ १३ ॥
नमस्त आयुषायानातताय धृणवे । उभाभ्यामुत ते नमो बाहुभ्यान्व धन्वने ॥ १४ ॥
अम नो महान्तामुत मा नो अर्भकं मा न उच्यन्तामुत मा न उचितम् । मा नो वधीः
पितरश्चीतमातरस्मानः प्रियास्तन्वी रुद्र रौरिषः ॥ १५ ॥

आन स्त्रीके तनये मा न आयुषि मा नो गीषु मा नो अश्वेषु रौरिषः । मा नो वीरान्
रुद्र भामिनो वधीर्हविषन्तः सदमिस्त्वा हवामहे ॥ १६ ॥

नमो हरिश्चवाहवे सेनान्ये दिशश्च पतये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनाम्पतये
नमो नमः । शश्विञ्जराय त्विषीमते पथीनाम्पतये नमो नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टाना-
म्पतये नमः ॥ १७ ॥

नमो वसुशाय व्याधिने नानाम्पतये नमो नमो भवस्य हेत्यै जगताम्पतये नमो नमो
रुद्रावाततायिने चैवाणाम्पतये नमो नमः सूतायाहृत्यैव नानाम्पतये नमः ॥ १८ ॥

नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणाम्पतये नमो नमो भुवन्तये वरिवस्त्रतायौषधीनाम्पतये
नमो नमो मन्त्रिणे बाष्पिजाय कचाणाम्पतये नमो नमः सश्वैर्घाषायाक्रन्दयते पथीनाम्पतये
नमः ॥ १९ ॥

नमः क्रतुस्त्रायतया धावते सत्वानाम्पतये नमो नमः सहमानाय निव्याधिन आव्याधिनौ-
ताम्पतये नमो नमो निषङ्गिणे ककुभाय स्नेनानाम्पतये नमो नमो निचैरवे परिचराधारस्थाना-
नाम्पतये नमः ॥ २० ॥

नमो वसते परिवसते सायूनाम्पतये नमो नमो निषङ्गिण इषुधिमते तस्कराणाम्पतये-
नमो नमः स्रकायिभ्यो जिघांसङ्गो मुष्णताम्पतये नमो नमो सिमङ्गो नक्तश्चरङ्गो विक्रान्ता-
नाम्पतये नमः ॥ २१ ॥

नम उन्नीषिणे गिरिचराय कुलुक्षानामृतये नमो नम इषुमङ्गी धन्वाग्निभ्यश्च
वी नमो नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वी नमो नम आयच्छदभीस्यदभ्यश्च वी
नमः ॥ २२ ॥

नमो विस्तज्जदभ्यो विस्तज्जदभ्यश्च वी नमो नमः स्वपदभ्यो जायदभ्यश्च वी नमो नमः
अयानेभ्य आसीनेभ्यश्च वी नमो नमः नमस्तिष्ठदभ्यो धावदभ्यश्च वी नमः ॥ २३ ॥

नमस् सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वी नमो नमोऽश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वी नमो नम आद्या-
चिनीभ्यो विविचनीभ्यश्च वी नमो नम उगसाभ्यसुंहुतीभ्यश्च वी नमः ॥ २४ ॥

नमो गन्धेभ्यो गन्धपतिभ्यश्च वी नमो नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वी नमो नमो
गृक्षेभ्यो गृक्षपतिभ्यश्च वी नमो नमो विरूपेभ्यो विरूपेभ्यश्च वी नमः ॥ २५ ॥

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वी नमो नमो रक्षिभ्यो अरसेभ्यश्च वी नमो नमः चतृभ्य-
स्त्र्यंशूदभ्यश्च वी नमो नमो महदभ्यो अर्भकेभ्यश्च वी नमः ॥ २६ ॥

नमस्तक्ष्मभ्यो रथकारिभ्यश्च वी नमो नमः कुलासेभ्यः कर्मादिभ्यश्च वी नमो नमो निषा-
दीभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्यश्च वी नमो नमः श्वनिभ्यो मृगयुभ्यश्च वी नमः ॥ २७ ॥

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वी नमो नमो भवाय च रुद्राय च नमः श्रव्याय च पशुपतये च
नमो गौत्रग्रीवाय च श्रितिकण्ठाय च ॥ २८ ॥

नमः कपर्दिने व्युप्तकेभ्यश्च नमस्तद्विषाचय च शतधन्वने च नमो गिरिशयाय च
शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्टमाय चैषुमते च ॥ २९ ॥

नमो ब्रह्माय च वामनाय च नमो वृहते च वर्षीयसे च नमो वृद्धाय च सवसे च
नमोऽय्याय च प्रथमाय च ॥ ३० ॥

नम आशवे चाजिराय च नमः शीघ्राय च शीघ्राय च नम ऊर्ध्वाय चावखन्त्याय च
नमो नादियाय च हौष्याय च ॥ ३१ ॥

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय चापगल्-
भाय च नमो जघन्याय च बुध्नाय च ॥ ३२ ॥

नमस्त्रीभ्याय च प्रतिसर्थाय च नमो याम्याय च चैत्र्याय नमः श्लोक्याय चावसान्याय
च नम उर्वर्याय च खल्याय च ॥ ३३ ॥

नमो वन्याय च कल्याय च नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च नमः चायुषेणाय चायु-
रधाय च नमः शूराय चावभेदिने च ॥ ३४ ॥

नमो विक्लिने च कवचिने च नमो वर्ष्मिणे च वरुधिने च नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय
च नमो दुन्दुभ्याय चाङ्गनन्याय च ॥ ३५ ॥

नमो धृष्टके च प्रमथाय च नमो निषङ्गिणे चैधुधिमते च नमस्तोष्ठीषवे चायुधिने च
नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च ॥ ३६ ॥

नमः सुत्याय च पथ्याय च नमः काव्याय च नोप्याय च नमः कुल्याय च सरस्वाय च
नमो नादियाय च वैशन्ताय च ॥ ३७ ॥

नमः कूल्याय चावध्याय च नमोवीङ्गाय चातप्याय च नमो मेध्याय च विद्युत्याय च
नमो वर्षाय चावर्षाय च ॥ ३८ ॥

नमो बाह्म्यय च रेष्म्याय च नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च नमः सीमाय च रुद्राय
च नमस्ताम्राय चारुणाय च ॥ ३९ ॥

नमः शङ्खवे च पशुपतये च नमः उषाय च भीमाय च नमः अश्वेधाय च दूरैवधाय च
नमो हने च हनोयसे च नमो हवेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय ॥ ४० ॥

नमः शम्भवाय च मयीभवाय च नमः शङ्कराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च
शिवतराय च ॥ ४१ ॥

नमः पार्थ्याय चावार्थ्याय च नमः प्रतरणाय चीत्तरणाय च नमस्तौर्याय च कूल्याय च
नमः शष्प्राय च फेन्याय च ॥ ४२ ॥

नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च नमः किंशिलाय च जयणाय च नमः कपर्दिने च
पुलस्तये च नमः इरिण्याय च प्रपथ्याय च ॥ ४३ ॥

नमो ब्रह्म्याय च गोष्ठ्याय च नमस्तल्प्राय च गेह्याय च नमो हृदय्याय च निवेध्याय च
नमः काव्याय च गह्वरेष्ठाय च ॥ ४४ ॥

नमः शुष्क्याय च हरित्याय च नमः पांसव्याय च रजस्मय च नमो लीप्याय चीलप्याय
च नमः ऊर्व्याय च सूर्वाय च ॥ ४५ ॥

नमः पर्णाय च पर्णशृङ्गाय च नमः उद्गुरमाणाय चाभिन्नते च नमः आखिदते च प्रखि-

इते च नम इक्ष्वाकुं धनुष्कृत्वा च नमो नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो
विचिन्वत्केभ्यो नमो विचिण्त्केभ्यो नम आनिर्हतेभ्यः ॥ ४६ ॥

द्रापै अभ्यसस्यते दरिद्र नीललोहित । आसम्पज्जानामेवाम्भयानामेर्षांरीक्षी च नः
क्षिप्तनाममत् ॥ ४७ ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने जयवीराय प्रभरामहे मतीः । यथा शमसहिपदे चतुषदे
विष्वस्युष्टङ्गामे अस्त्रिनातुरम् ॥ ४८ ॥

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहा भेषजी । शिवा रुतस्य भेषजी तथा नो रुद्र
जीवसे ॥ ४९ ॥

परि नो रुद्रस्य हेतिर्हणक्तु परि लेषस्य दुर्मतिरघाधीः । अवस्थिरा मघवश्चासुष
मीढुस्तीकाय तनयाय रुद्र ॥ ५० ॥

मीढुष्टम शिवतम शिवो नः सुमना भव । परमे रुद्र आयुधनिधाय कर्त्ति वसान
आचर पिनाकम्बिभदागहि ॥ ५१ ॥

विकिरिद्र विलोहित नमस्ते अस्तु भगवः । याधो सहस्रं हेतयो न्यमस्तत्रिवपन्तु
ताः ॥ ५२ ॥

सहस्राणि सहस्रशो वाह्नीसव हेतयः । तासामीशानो भगवः पराचीना सुखा
कृधि ॥ ५३ ॥

असङ्गाता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम् । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि
तन्मसि ॥ ५४ ॥

अस्त्रिनाहृत्यर्थवेऽन्तरिक्षे भवा अधि । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥ ५५ ॥

नीलशीवाः श्रितिकण्ठा दिवं रुद्रा उपश्रिताः । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि
तन्मसि ॥ ५६ ॥

नीलशीवाः श्रितिकण्ठाः शर्वा अधः अमाचराः । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि
तन्मसि ॥ ५७ ॥

ये वलेषु शथिञ्जरा नीलशीवा विलोहिताः । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि
तन्मसि ॥ ५८ ॥

तथाचाचिः ।

एकादशगुणान् वापि रुद्रानावर्त्य धर्मावित् ।

महापापैरपि स्मृष्टो मुच्यते नात्र संशयः ॥ इति ।

शातातपेन विशेष उक्तः ।

मयं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा

स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्याञ्च कृत्वा ।

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि
तन्मसि ॥ ५६ ॥

ये पथान्मथि रत्नस एलङ्गदा आयुर्युध । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥ ६० ॥

ये तौर्यानि प्रचरन्ति सृकाहस्ता निषङ्गिणः । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि
तन्मसि ॥ ६१ ॥

येष्वेव विविद्धानि पात्रेषु पिवतो जनान् । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानितन्मसि ॥ ६२ ॥

यएतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा वितस्त्रिरे । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि
तन्मसि ॥ ६३ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवः । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणादश प्रतौ-
चीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो अस्तु ते नोवन्तु ते नो सृङ्मयन्तु ते यन्मिषो यश्च
नो हेष्टि तमेषाञ्जम्भे दधः ॥ ६४ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वात इषवः । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश
प्रतोचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो अस्तु ते नोवन्तु ते नो सृङ्मयन्तु ते यन्मिषो यश्च
नो हेष्टि तमेषाञ्जम्भे दधः ॥ ६५ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषां भद्रमिषवः । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश
प्रतोचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो अस्तु ते नोवन्तु ते नो सृङ्मयन्तु ते यन्मिषो यश्च
नो हेष्टि तमेषाञ्जम्भे दधः ॥ ६६ ॥

यजुर्वेदसंहिता, (माध्य, वाजसं, १६ अ ।)

भस्मच्छन्नो भस्मशय्यां शयानो

रुद्राध्यायी सुच्यते सर्वपापैः ॥ इति ।

अत्रापि कर्मणोऽन्ते ब्राह्मणाय गौर्देया । एतच्चोत्तरप्रकरणे
स्फुटीभविष्यति । एतच्चाकामतः । अत्रैवाभ्यासे द्विगुणं
कल्पाम् । कामतस्तु पूर्वप्रकरणप्रदर्शितं मन्त्रैः शाकलहोमी-
यैरिति मनूक्तं द्रष्टव्यम् ।

कामतोऽभ्यासे मनूक्तम् ।

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्वाः समाहितः । इति ।

पूर्वप्रकरणोक्तं द्रष्टव्यम् । गुणवतोऽपहर्तुर्निर्गुणस्वामिकस्वर्ण-
हरणे सुवर्णपरिमाणानुगुणपरिमाणहरणे अनुग्राहकप्रयोजक-
विषये च मनूक्तं द्रष्टव्यम् ।

सक्तज्जघ्नास्यवामीयं शिवसंकल्पामेव च ।

सुवर्णमपहृत्यापि क्षणाद्भवति निर्मलः ॥ इति ।

अस्यवामीयं अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति* सूक्तं

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्यभ्रः ।

द्वितीयो भ्राता घृतपृष्ठी अस्त्रात्रापश्यं विश्वपतिं सप्तपुत्रम् ॥ १ ॥

सप्त युंजन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

विनाभिचक्रमजरमनवै यन्मेमा विन्वा भुवनाधि तस्युः ॥ २ ॥

इमं रथमधि ये सप्त तस्युः सप्तचक्रं सप्त वहन्त्यश्वः ।

सप्तस्वसारी अभि सप्तवन्ते यच्च गवां निहिता सप्त नाम ॥ ३ ॥

को ददर्श प्रथमं जायमान मस्थन्वन्तं यदनस्था विभक्तिं ।

भूत्या असुरसृगात्मन् कं स्त्रिंस्त्रिं विद्वांसमुपगात् प्रष्टुमेतत् ॥ ४ ॥

पाकः पृच्छामि मनसाविजानन्देवानामीना निहिता पदानि ।
 वक्ष्ये वक्ष्येऽपि सप्त तं तून्वि तन्निरे कवय श्री तवा उ ॥ ५ ॥
 अचिकित्वाच्चिकितुषसिदत्र कवीन् पृच्छामि विघ्नने न विद्वान् ।
 वि घ्नन्तं भषलिमा रजांस्यजस्यरूपे किमपि स्त्रिदेकम् ॥ ६ ॥
 इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः ।
 श्रीर्णः चीरं दुहते गावी अस्य ब्रविं वसाना उदकं पदापुः ॥ ७ ॥
 मातापितरमृत आ बभाज धीत्ये मनसा सं हि जग्मे ।
 सा बीभत्सुर्मर्भरसा निविद्धा नमस्वल्न इदुपवाकमीयुः ॥ ८ ॥
 युक्ता मातासीडुरि दक्षिणाया अतिष्ठद्भर्मी व्रजनीष्वल्नः ।
 अमीनिदक्षी अनु गामपश्यद्विष्यद्व्यं त्रिषु योजनेषु ॥ ९ ॥
 तिस्रो मातृस्त्रीन् पितृन् बिभदेक ऊर्ध्वसास्थी नेमव स्थापयन्ति ।
 मन्त्रयन्ते दिवी असुष्य पृष्ठे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वाम् ॥ १० ॥
 द्वादशारं नहि तज्जराय वर्त्तन्ति चक्रं परि द्यामृतस्य ।
 आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विंशतिस तस्युः ॥ ११ ॥
 पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ।
 अथेमे अन्य उपरे विचक्ष्णं सप्तचक्रे षलर आहुरर्पितम् ॥ १२ ॥
 पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्ना तस्युर्भुवनानि विश्वा ।
 तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न श्रीयते सनाभिः ॥ १३ ॥
 सनेमि चक्रमजरं वि वाऽत उत्तानायां दश युक्ता बहन्ति ।
 सूर्यस्य चक्षू रजसैत्यावृतं तस्मिन्नापिता भुवनानि विश्वा ॥ १४ ॥
 साकं जानां सप्तथमाहुरेकजं षलिद्यमा स्रष्टयी देवजा इति ।
 तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थाने रीजने विकृतानि रूपशः ॥ १५ ॥
 स्त्रियः सतीक्षां उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षस्त्रात्र वि चेतदन्धः ।
 कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्मा विजानात्स पितुष्यितासत् ॥ १६ ॥
 अत्रः परेण पर एनावरेण पदावक्षं बिभती गौरुदस्यात् ।

सा कद्रीची कं खिदर्थं परागात्क खित्मूति नहि यूथी अन्तः ॥ १७ ॥

अवः परेण पितरं यो अस्मानुवेद पर एनावरेण ।

कवीयमानः क इह प्र वीचद्देवं मनः कुतो अधि प्रजातम् ॥ १८ ॥

ये अर्वाक्ष्णां उ पराच आहुर्ये पराक्ष्णां उ अर्वाच आहुः ।

इन्द्रस्य या चक्रयुः सीम तानि धुरा न युक्ता रजसो बहन्ति ॥ १९ ॥

हा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं ह्यं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहृत्यनश्रमन्यो अभि चाकशीति ॥ २० ॥

वत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदधाभिस्वरन्ति ।

इनी विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥ २१ ॥

यस्मिन् हृत्ते मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवते चाधि विश्वे ।

तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाहृते तन्नोन्नश्रयः पितरं न वेद ॥ २२ ॥

यद्गायत्रे अधि गायत्रमाहितं वैष्टुभाहा वैष्टुभं निरतचत ।

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमानयः ॥ २३ ॥

मायवेण प्रति मिमीते अकर्मकेण सामवेष्टुभेन वाकम् ।

वाकेन वाकं क्षिपदा चतुष्पदाकरेण मिमते सप्त वानौः ॥ २४ ॥

जगता सिन्धुं दिव्यस्तभायद्रथन्तरे सूर्ये पर्यपश्यत् ।

गायवस्य समिधस्तिस्र आहुस्तातो मरुा प्ररिरिक्ते महित्वा ॥ २५ ॥

उप हृथे सुदुषां घेतुमेतां सुहृत्तो गोधुगुत दोहदेनाम् ।

श्रेष्ठं सर्वं सविता साविषत्रोऽभीक्ष्णो घर्षस्तदु धु प्र वोचम् ॥ २६ ॥

द्विङ्गुलती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।

दुहामश्विभ्यां पथी अघ्नेत्र्यं सा वर्षतां महते सौमगाय ॥ २७ ॥

गौरमौमिदनु वत्सं मिषन्तं सुर्षानं द्विङ्गुलणीन्मातवा उ ।

सृङ्गानं घर्षमभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पथीभिः ॥ २८ ॥

अथ स शिंक्षे येन गौरभीठता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता ।

सा चित्तिभिर्नि द्वि चकार मध्ये विद्युद्भवन्ती प्रति वन्निमौहत ॥ २९ ॥

अनच्छे तुरगा तु जीवमेज्जुवं मध्य आ पस्यानाम् ।
 जीवी मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यै मर्त्येना सद्योनिः ॥ १० ॥
 अपश्यं गीपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।
 स स प्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्णि भुवनेज्जनाः ॥ ११ ॥
 य ईक्षकार न सी अस्व वेद य ईन्ददश्च हित्तिगिन्नु तस्मात् ।
 स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्कृतिमा विवेश ॥ १२ ॥
 क्षीर्मे पिता जनिता नाभिरच बभूवमे माता पृथिवी मङ्गीयम् ।
 उत्तानयोश्चन्वी योनिरन्तरा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ १३ ॥
 पृच्छामि ता परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि अथ भुवनस्य नाभिः ।
 पृच्छामि ता वृष्णी अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ १४ ॥
 इयं वेदिः परी अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञी भुवनस्य नाभिः ।
 अयं सीमी वृष्णी अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ १५ ॥
 सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्म्यन्ति ।
 ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥ १६ ॥
 न वि जानामि अदिवेदमस्मि निष्णः सन्नही मनसा चरामि ।
 यदा मागन् प्रथमजा ऋतस्सादिद्वाचो अश्रुवे भागमस्याः ॥ १७ ॥
 अपाङ् प्राङ्ति स्वधया मृभीतोऽमर्त्यै मर्त्येना सद्योनिः ।
 ता शश्वन्ता विषूचीनां विद्यन्ता नान्यं चिक्षुर्न न चिक्षुरन्यम् ॥ १८ ॥
 ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
 अस्तस्य वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ १९ ॥
 सूयवसाङ्गवतौ हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।
 अङ्घ्रिं वृषमध्रे विश्वदानौ पिब शुहसुदकमाचरन्तौ ॥ ४० ॥
 गौरीर्ममाय सखिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।
 अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सङ्घसाक्षरा परमे व्योमन् ॥ ४१ ॥
 वस्याः समुद्रा अधि वि चरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिग्मन्तसः ।

दिपचाश दृक्संख्याकं शिवसंकल्पं शिवसंकल्पादृष्टं
षष्ठ्यम् ।

ततः चरत्यचरं तद्विदुस्तुप जीवति ॥ ४२ ॥

शकमयं धूममारादपश्यं विपूषता पर एनावरेण ।

उच्चाशं पृश्निमपचन वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ ४३ ॥

जयः केशिन स्रुतुषा विचक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम् ।

विश्वमेकी अभि चष्टे शचीभिर्भ्राजिरैकस्य दृष्टशे न रूपम् ॥ ४४ ॥

श्रुत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्भ्राज्जना ये मनौषिणः ।

गुह्या चीणि निहता मेरुयन्ति तुरीयं वाची मनुष्या वदन्ति ॥ ४५ ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमहुरधो दिव्यः स सुपर्णो गच्छाम् ।

एकं सवित्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ ४६ ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना विदुस्तुपतनि ।

त आबद्धन्त्यस्य दनादृतस्यादिदृष्टतेन पृथिवी व्युद्यते ॥ ४७ ॥

द्वादश प्रपद्यथक्रमेकं चीणि नभ्यानि क उ तश्चिकेत ।

वक्षिन्तसाकं चित्रता न शङ्खवोऽर्पिताः षट्पिर्न चलाचलासः ॥ ४८ ॥

यस्ते स्तनः अग्रयो यो मयोभूयेन विश्वा पुष्यसि भार्याणि ।

यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्तः सरस्वति तमिह पातवे कः ॥ ४९ ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचक्षन् यच्च पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥ ५० ॥

समानमेतदुदकमुच्चैर्यत्र चाहभिः ।

भूमिं पर्जन्या जित्वन्ति दिवं जित्वन्त्यग्नयः ॥ ५१ ॥

दिव्यं सुपर्णं वायसं ब्रह्मन्मपां गर्भं दर्शतमोषधीनाम् ।

अभीषती षट्पिभस्तर्पयन्तं सरस्वन्ममवसे जीह्ववीनि ॥ ५२ ॥

ऋग्वेदसंहिता (१म. १६४ सू. १२५, १२५.) ।

यज्ज्वायती दूरमुदेति दैवतदु पुनस्त्य तथैवेति ।

अथ गुरुतल्पप्रायश्चित्तम् ।

तत्र चत्वारिंशदष्टताडुतीरित्यतश्चत्वारिंशत्पदानुवृत्तौ

याज्ञवल्काः ।

सहस्रशीर्षजापी तु मुच्यते गुरुतल्पगः ।

गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्विनी ॥ इति ।

सहस्रशीर्षजापी* ताच्छीर्षे णिनिः । अतएव जपावृत्तिर्गम्यते ।

आवृत्तिसंख्या चत्वारिंशत्पदे नियम्यते ।

वृहद्विष्णुः ।

चिरात्रोपोषितः पुरुषस्तज्जपद्दोमाभ्यां गुरुतल्पगः

शुद्धेयत् । इति ।

दूरङ्गमञ्जरीतिषाञ्जरीतिरेकान्त्ये मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ १ ॥

येन कर्मण्यपसो मनोषिणी यन्ने कृण्वन्ति विदधेपु धीराः ।

यदपूर्वं यत्तमलः प्रजानान्त्ये मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ २ ॥

यत्प्रज्ञानमुत चेती धृतिश्च यञ्जरीतिरन्तरमृतमजासु ।

यस्मान्न ऋते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ३ ॥

येनेदम्भूतश्रुवनश्चविष्यत्यरिग्रहीतममृतेन सर्वम् ।

येन यज्ञस्तायते सप्त होता तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ४ ॥

यस्मिन्नृचः साम यजुषि यस्मिन् प्रतिष्ठितं रथानाभाविबराः ।

यस्मिंश्चित्तं सर्वमीतम्यजानान्त्ये मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ५ ॥

सुषारथिरश्वा निवयन् मनुष्यास्तेनीयते भीशुभिर्विजिन इव ।

हृत्प्रतिष्ठं यदजिरञ्जविष्ठन्तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ६ ॥

यजुर्वेदसंहिता, (माध्य, वाजसं, २१७ ।)

सहस्रशीर्षा मन्त्रं ७६६ पृष्ठे २१ पङ्क्तौ ।

होमेऽपि चत्वारिंशत्संख्यान्वेति । पृथगेभिः पयस्विनीति ।
 एभिः सुराप सुवर्णस्तेय गुरुतल्पगैस्त्रिभिरपि पृथक् पृथक्
 त्रिरात्रव्रतस्यान्ते गौर्देयेत्यर्थः । एतच्चाकामकारे ।
 अत्रैव विषये त्रिरात्रोपवाससहितगोदानाशक्तस्य मनूक्तं
 द्रष्टव्यम् ।

हविष्मन्तीयमभ्यस्य न तमंह इतीति च ।

जह्वा च पीरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः ॥ इति ।

अत्र मासमित्यनुवर्त्तते षोडशेति च । मासं नियताहारः सन्
 उक्तसूक्तानामन्यतमसूक्तस्य जपः षोडशसंख्याकः कार्यः । हवि-
 ष्मन्तीयं हविष्मन्तमजरं स्वर्विदीन्येतत् । न तमंहः न तमेहो
 न दुरितं कुतश्चेति॥ । इतीति च इति वा इति मे मन-

न तमंही न दुरितं कुतश्च नारातयन्तिरुर्न इयाविनः ।

विश्वा इदंसाहरसो वि वाधसे यं सुगोपा रक्षसि ब्रह्मणस्यते ॥ ५ ॥

त्वं नो गोपाः पथिऋचिचक्षणाव ब्रताय मतिभिर्जरामहे ।

ब्रह्मस्यते यो नो अभि हरो दधे स्वा तं मर्त्यं दुष्कुना हरस्वतौ ॥ ६ ॥

उत वा यो नो मंचयादनागसोऽरातीवा मर्त्यः सानुको ब्रह्मः ।

ब्रह्मस्यते अप तं वर्चया पथः सुगं नो अस्यै देववीतये ऋधि ॥ ७ ॥

चातारन्वा तनूनां इवामहेऽवस्यर्त्तरधिब्रह्मरामस्ययुम् ।

ब्रह्मस्यते देवनिदो नि वर्चय मा दुरेवा उत्तरं सुसुप्रशन् ॥ ८ ॥

तया वयं सुवधा ब्रह्मणस्यते स्याहो वसु मनुष्या ददौमहि ।

या नो दूरे तलितो या अरातयोऽभि सन्ति जभया ता अनग्रसः ॥ ९ ॥

तया वयसुतमं धौमहे वयो ब्रह्मस्यते परिणा सन्निना युजा ।

मा नो दुःशंसो अभिदिप्सुरीशत प्र सुशंसा मतिभिस्सारिधीमहि ॥ १० ॥

इति* । पौरुषं सूक्तं सहस्रशीर्षेति । अकामतोऽभ्यासे

अनानुदो वषभी जम्भिराह्वं निष्टमा श्वं घृतनासु सासहिः ।

असि सत्य ऋणया ब्रह्मणस्यत उग्रस्य चिद्दयिता वीलुर्हृषिणः ॥ ११ ॥

अदेवेन मनसा यो विषण्यति आसासुयो मन्थमानो जिघांसति ।

वृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो वधो नि कर्म मन्थं दुरेवस्य शर्धतः ॥ १२ ॥

भरिषु हव्यो नमसोऽपसयो गन्ता वार्जिषु सनिता धनं धनम् ।

विश्वे इदर्यो अभिदिपस्त्रोष्ठो वृहस्पतिर्विं ववर्हा रथा इव ॥ १३ ॥

तेजिष्ठया तपनी रचसस्तप ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्यम् ।

आविक्षत्कृष्य यदसत्त उक्थं वृहस्पते वि परिवापो अर्दय ॥ १४ ॥

वृहस्पते अति यदर्यो अर्हं द्युमदिभाति क्रतुमज्जनेषु ।

यदौदयच्छवस ऋत प्रजात तदन्मासु द्रविषं घेहि चित्रम् ॥ १५ ॥

मा नः स्नेनेभ्यो ये अभिद्वहस्पदे निरामिणी रिपवोऽग्नेषु जागृधुः ।

आ देवानामोहते वि क्रयो हृदि वृहस्पते न परः सास्त्रो विदुः ॥ १६ ॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वष्टाजनत्मास्रः सामः कविः ।

स ऋणचिदृणया ब्रह्मणस्यतिर्द्रुहो हन्ता मरु ऋतस्य धर्तरि ॥ १७ ॥

तव श्रिये व्यजिह्वीत पर्वती गवां गोत्रमुदसृजो यदर्ङ्गरः ।

इन्द्रेण युजा तमसा परीवर्तं वृहस्पते निरपामौजो अर्णवम् ॥ १८ ॥

ब्रह्मणस्यते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयश्च जिन्व ।

विश्वं तद्भद्रं यदवनि देवा वृहस्पदेम विदधे सुवीराः ॥ १९ ॥

ऋग्वेद. (२म. २३सू. २अ, ६अ) ।

* इति वा इति मे मनो गामश्वं सानुयामिति । कुविस्त्रोमस्यापामिति ॥ १ ॥

प्र वाता इव दीधत उन्मा पीता अयंसत । कुविस्त्रोमस्यापामिति ॥ २ ॥

उन्मा पीता अयंसत रथमश्वा इवाश्ववः । कुविस्त्रोमस्यापामिति ॥ ३ ॥

उपमा मतिरस्थित वाशा पुत्रमिव प्रियं । कुविस्त्रोमस्यापामिति ॥ ४ ॥

अहन्तष्टेव बन्धुरं पर्यचामि हृदा मतिम् । कुविस्त्रोमस्यापामिति ॥ ५ ॥

द्विगुणम् । कामतस्तु सुरापानप्रकरणप्रदर्शितमन्त्रैः शाकल-
होमीयैरिति मनूक्तं द्रष्टव्यम् ।

कामतोऽभ्यासे षट्त्रिंशन्मतीकृतम् ।

महाव्याहृतिभिर्होमस्त्रिलैः कार्यो द्विजन्मना ।

उपपातकशुद्ध्यर्थं सहस्रपरिसंख्यया ।

महापातकसंयुक्तो लक्षहोमेन शुद्ध्यति ॥ इति ।

व्यभिचारिणीगमने तु यमीकृतं द्रष्टव्यम् ।

जपेतवास्यवामीर्यं पावमानीरथापि च ।

कुन्तापं बालखिल्यांश्च निविक्रेषान् वृषाकपिम् ।

होतृन् रुद्रान् सकृज्जह्वा मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥ इति ।

शुद्धतत्पातिदेशविषयेषु तत्समेषु च क्रमेण पादोनमर्द्धञ्च कल्प-
नीयम् ।

अथ संसर्गिप्रायश्चित्तम् ।

तच्च येन पातकेनोपसृष्टेन सह संसर्गः पूर्व्वोक्तकालाव-

नहि मे अक्षिपञ्चनाच्छात्सुः पञ्च ज्ञणयः । कुविक्कीमस्यापामिति ॥ ६ ॥

नहि मे रोदसी उमे अन्धं पञ्च न प्रति । कुविक्कीमस्यापामिति ॥ ७ ॥

अभि यां महिना भुवमभी मां पृथिवीं महीम् । कुविक्कीमस्यापामिति ॥ ८ ॥

हन्ताहं पृथिवीमिमात्रि दधानीह वेह वा । कुविक्कीमस्यापामिति ॥ ९ ॥

ओषमित् पृथिवीमहं जंधनानीह वेह वा । कुविक्कीमस्यापामिति ॥ १० ॥

दिवि मे अन्धः पक्षी धी अन्धमचीकृषम् । कुविक्कीमस्यापामिति ॥ ११ ॥

अहमग्निं महामहोऽग्निमभ्यसुदीषितः । कुविक्कीमस्यापामिति ॥ १२ ॥

गृही याव्यरुहती देवेभ्यो हव्यवाहनः । कुविक्कीमस्यापामिति ॥ १३ ॥

ऋग्वेदसंहिता (१०म, ११८पु, ८अ, ६५ ।)

धिको येन कृतः स तप्रायश्चित्तमेव कुर्यात् । न तु रहस्य-
पातकिसंसर्गिणः संसर्ग एव दुर्ज्ञेय इति कथं संसर्गप्रायश्चित्त-
प्राप्तिः । उच्यते । परदारगमनवत्संसर्गकर्तृपुरुषव्यतिरिक्तपुरुषा-
न्तरानवगमादस्येव संसर्गप्रायश्चित्तप्राप्तिः । अथ संसर्गकर्त्रा
पापकर्तुः पापयुक्तत्वपरिज्ञाने रहस्यमेव न भवतीति चेत् ।
माता नभूयात् साक्षात् ब्रह्महत्यादिकर्तृ रहस्यपापयुक्तत्वम् ।
तत्संसर्गिणस्तु पापं रहस्यमेव । एवमेतिपातक्यादिसंसर्गिणो-
ऽपि तदीयमेव प्रायश्चित्तं विज्ञेयम् ।

अथोपपातकादिप्रायश्चित्तम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥

अनादिष्टस्य प्रकीर्णकस्य । उपपातकेष्वजानतः सकृत्कृतेषु शतं
प्रणायामाः । अभ्यासे कामतस्य द्विगुणं कल्प्यम् । जातिभ्रंश-
करादिषु किञ्चित्कालं कल्पनीयम् ।

बौधायनः ।

अपि वा चक्षुःश्रोत्रघ्राणमनोव्यतिक्रमेषु त्रिभिः प्राणा-
यामैः शुद्ध्यति ।

एतत्प्रकीर्णकाभिप्रायम् ।

तथा ।

शूद्रस्त्रीगमनान्नभोजनेषु पृथक् पृथक् । सप्ताहं सम

सप्त प्राणायामान् धारयेत् ।

एतदुपपातकविशेषाभिप्रायम् ।

अभक्ष्याभोज्यामेध्यप्राशनेषु तथावापण्यविक्रयेषु मधु
मांस घृत तैल लाक्षा लवण रसान्नवर्जेषु यच्चान्यदप्येवं
युक्तं स्यात् सार्द्धमासं द्वादश द्वादश प्राणायामान्
धारयेत् ।

एतदप्युपपातकविशेषाभिप्रायम् ।

तथा ।

अथ पातकोपपातकवर्जं यच्चान्यदप्येवं युक्तं स्यात् अर्ध-
मासं द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत् ।

एतच्च जातिभ्रंशकराद्यभिप्रायम् ।

तथा ।

* अथ पातकपतनीयवर्जं यच्चान्यदप्येवं युक्तं मासं द्वादश
द्वादश प्राणायामान् धारयेत् ।

एतच्च गोवधायुपपातकविषयम् ।

तथा ।

अथ पातकवर्जं यच्चान्यदप्येवं युक्तं द्वादशार्द्धमासं*
द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत् ।

एतच्चोपपातकमहापातकमध्यवर्त्यतिदिष्टतत्त्वमविषयम् ।

तथा ।

अथ पातकेषु संवत्सरं द्वादश द्वादश प्राणायामान् धार-
येदिति ।

एतच्च महापातकविषयम् । अभ्यासोऽप्येव तूपक्रम्योक्तं प्राय-
श्चित्तपञ्चकमत्यन्ताभ्यासे समुच्चये वा वेदितव्यम् ।

मनुः ।

एनसां स्थूलसूक्ष्माणां विकीर्णपनोदनम् ।

अवेत्युचं जपेद्व्यं यत्किञ्चिदभितीति च ॥

अवेति । अव ते हेलो वरुण नमोभिरित्येषा । यत्किञ्चेदं वरुण
दैव्य* इत्येषा च । संख्याया अनुक्तत्वात् आवश्यककर्माविरो-
धिकालेषु जपः कार्यः । एतदभ्यासविषये योज्यम् ।

अकामतोरेतोविष्मूत्रप्राशने याज्ञवल्क्योक्तं द्रष्टव्यम् ।

ओङ्काराभिष्टुतं सोमसलिलं पावनं पिबेत् ।

कृत्वा तु रेतोविष्मूत्रप्राशनं हि द्विजोत्तमः ॥

सोमसलिलं सोमलतारसं ओङ्कारेणाभिमन्त्रितं पिबेत् ।

कामतस्तु सुमन्ततम् ।

रेतोविष्मूत्रप्राशनं कृत्वा लशुनपलाण्डुगृध्रनककुम्भी-
कादीनामन्येषाञ्च अभ्यासां भक्षणं कृत्वा हंसग्राम-
कुक्कुटश्वशृगालादिमांसभक्षणं कृत्वा ततः कण्ठमात्र-
मुदकमवतीर्थं शुश्रूषतीभिः प्राणायामं कृत्वा ब्रह्मणा

* यत्किञ्चेदं वरुणदैव्ये जनेभिर्द्रीहं मनुष्याश्चरामसि अचिन्तीमत्तवधर्मा युयोपिम
आनससादिनसो देव रौरिषः ।
ऋग्वेद ७म, ८६ सू. ५ श्लोक ।

व्याहृतिभिः करगमुदकं पीत्वा तदेतस्मात् पूतो भव-
तीति ।

आज्ञाया ओङ्कारेण व्याहृतिभिश्चाभिमन्त्रितं पिबेदित्यर्थः ।

मनुः ।

प्रतिग्राह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ।

जपंस्तरत्नमन्दीयं पूयते मानवस्त्राहात् ॥

मानसिक उपपातके अज्ञानकृते प्रकीर्णके च याज्ञवल्क्योक्तम् ।

निशायां वा दिवा चापि यदज्ञानकृतं भवेत् ।

त्रैकात्म्यसंख्याकरणं तत्सर्वं विप्रणश्यति ॥

शातातपोऽपि ।

अदृतं मद्यगन्धश्च दिवामैथुनमेव च ।

पुनाति वृषलाश्च वह्निः संख्याश्रुपासिता ॥ इति ।

आचारप्रविवेचनाय विदुषां प्राचां प्रपञ्चाधिकाः

श्रीतस्मार्त्तपथे पृथुश्चमजुषां ग्रन्था न सन्तीति न ।

सैषा मत्कृतिरत्र कश्चन गुणो यद्यस्ति सन्भाव्यताम्

कर्त्ता चेन्न चिरन्तनः किमियता ह्येते वः सज्जनाः ॥

ये केचिद् न सगुणानपि दूषयन्ति

सन्तोऽप्यसन्त इति तेन विचारणीयाः ।

ये तु प्रगल्भमतयः कृतयश्च येषां

लोकेषु ते कतिमिमामवधारयन्तु ॥

इति मदनपारिजाते मदनजितिपालदानजलरुदे ।

नवमः स्तवकोऽयमभूदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥

स्ततिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परा शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां सुकुरतलभूते स्थितिमियात्

इयं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति श्रीपण्डितपारिजातभट्टारमन्त्रेयादिविरुदराजीविराजमानस्य

श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदनपारिजाताभिधे नवमः

स्तवकः समाप्तः ।

समाप्तोऽयं मदनपारिजातः ग्रन्थः ।

The Asiatic Society Library

Author... **B.I.**

Title... **Madanaperijata.**

Accession No. **15976**

Call No. **349.34/M.1784**

Date of Issue	Issued to	Date of
9.12.57.	Dr. U.N. Ghoshal.	1

Library of the
ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
Call No. **349.34/M.1784**
Accession No. **15976**